Roskilde University

Politisk urbanitet

Projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads

Larsen, Jan Lilliendahl

Publication date:
2007

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Larsen, J. L. (2007). *Politisk urbanitet: Projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads*. Roskilde Universitet.

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Download date: 12. Jul. 2025

Politisk urbanitet

Projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads

Jan Lilliendahl Larsen

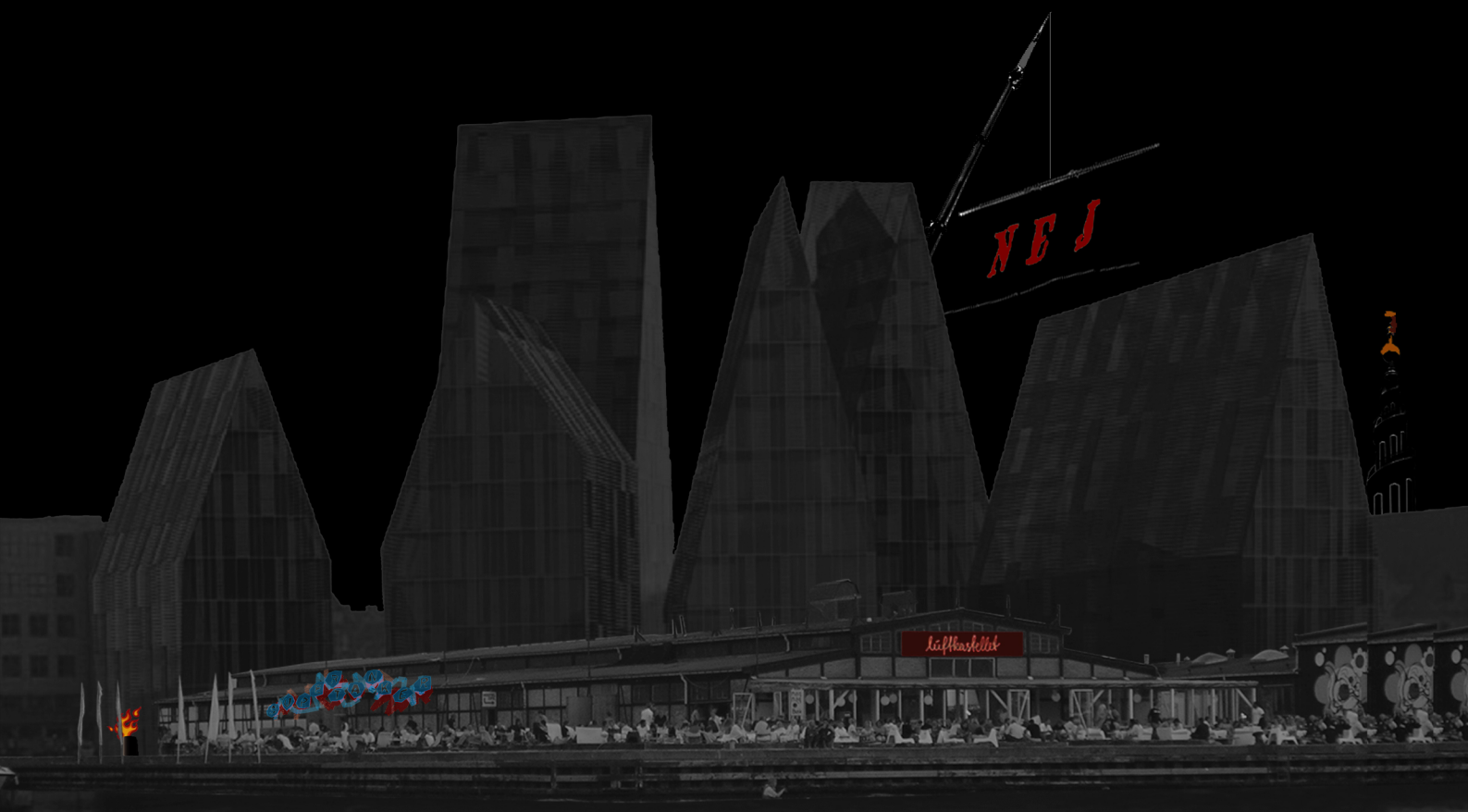

Ph.d.-afhandling
Institut for Miljø, samfund og rumlig forandring, RUC
Vejleder: Kirsten Simonsen

2007

POLITISK URBANITET

Projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads

Til mine piger

"In tranquillo mors – in fluctu vita"
RUC's motto

"Stædighed varer længst"
J. Brandt

Forord

Min afhandling handler om de vilkår bysamfund giver for at udvikle nye politiske og urbane udtryk og handlinger. Arbejdet har derfor i høj grad kredset om muligheden for at lade nye ting udvikle sig. Afhandlingen er per definition selv et forsøg på at skabe ny viden, og er i sig selv muliggjort af støtte fra en række personer, jeg gerne vil takke.

Jeg vil gerne takke alle dem omkring det faglige miljø, som har hjulpet afhandlingsarbejdet på vej, herunder Ph.d.-programmet 'Erhverv, samfund og globalisering'. Leif, som med sit eget arbejde har været en tidlig inspiration for min afhandling. Kirsten, der har været en god og tålmodig (!) sparringspartner i projektforløbet. John, der har vist engageret og pågående interesse for mulige sociale slagsider i min kritik af 'bypolitikken'. Tak til Michael og Jørgen Ole for løbende deltagelse. Døgenigtene, Jonas, Lasse og Noel, fra ph.d-gangen skal have tak for bordfodbold, husorden og faglig snak af stærkt varierende kvalitet. Studerende af diverse årgange skal have tak for engagerede diskussioner. Bo Mand skal have tak for samarbejde om dele af materialet. Tak til alle de interviewede og til dem, der på anden vis har stillet deres tid og viden til rådighed.

Tak til Supertanker for at være en uudtømmelig kilde til inspiration og irritation. Per og Camilla for at have bidraget til miljøet. Johan for den brændende tønde. Erik for konstant udfordring af den videnskabelige og politiske rigiditet. Thor for løse og faste fortællinger fra cafébranchen. Claus for opsøgende arbejde i det lokale, en række fotografier, løbende hjælpsomhed og lange og stærkt generaliserende samtaler om stort og småt, og for sammen med Anders at sætte standarden for urban ånd. Særlig tak til Jens og Martin for den tilsyneladende uudtømmelige leverance af urbant brændstof og gnister til det løbende arbejde, og den uovertrufne udviklingskultur i det fælles projekt. Stor tak til Martin for at have deltaget aktivt med gennemlæsning af store dele af afhandlingen.

Tak til Peter for at træde til med praktisk assistance. Tak til Mia, der har spejlet min projekttilværelse og hjulpet med at oversætte fortrædelighederne til vores far og vores mor, der har lagt ryg og hus til, når det var nødvendigt. Endelig tak til mine dejlige piger, som jeg tilegner både afhandlingen og al den tid og plads, jeg nu får.

At afhandlingen foreligger, med de fejl der måtte være, har jeg dog i sidste ende kun mig selv at takke for.

INDHOLDSFORTEGNELSE

INDLEDNING 1

KRØYERS PLADS – HAVNEOMDANNELSE, BYLIV OG BYPOLITIK 1
"Den sidste store indlemmelse" 1
Fra stagnation til Kalvebod Brygge 2
Milepælen 'Krøyers Plads' – med hvilken indskrift? 3
Årtiers bypolitiske ambitioner om sammenhæng mellem vækst, velfærd, byliv og byudvikling 4
Krøyers Plads – et bypolitisk drama i grænsefladen mellem byliv og byudvikling 5
OVERORDNET PROBLEMFORMULERING – FØRSTE SKITSERING 6
AT VÆRE I (ELLER UDENFOR) DET (BY)POLITISKE 6
Fra byplanlægning til bypolitik i praksis og forskning 6
Den bypolitiske effekt af den 'bypolitiske' diskurs 7
Underspørgsmål 1 7
NYE STEMMER I DET BYPOLITISKE FELT – MOD EN TEORETISK OG EMPIRISK REKONSTRUKTION AF *POLITISK URBANITET* 7
Det levede perspektiv i bypolitikken og det politiske moment i urbaniteten – teoretisk rekonstruktion 7
Underspørgsmål 2 9
Underspørgsmål 3 9
Underspørgsmål 4 9
LÆSEVEJLEDNING 10

FRA 'BYPOLITIK' TIL *POLITISK URBANITET* 13

DEN NYE 'BYPOLITIKS' PRAKTISKE OG DISKURSIVE ETABLERING I DANMARK 14
De nye vilkår 14
De 'bypolitiske' svar 15
Ophævelse af den 'bypolitiske' dualisme 25
FRA DET MULIGES FORVALTNINGSTEKNIK TIL DET UMULIGES KUNST 27
'Bypolitikkens' yin-yang – og det 'politiske' 28
*Velfærds*historie/velfærds*historie – 'Bypolitikkens' eksklusioner 36*
Urbane opråb om anerkendelse? Politisk urbanitet *som det umuliges kunst 43*
DELKONKLUSION 45

LEFEBVRES KRITIK AF DEN SOCIALE RUMLIGHED – DET *LEVEDES* REALISERING 47

DEN SOCIALE RUMLIGHED, TRIADEN – OG HVERDAGSLIVET 47
Den sociale rumlighed og triaden 47
Hverdagslivet, det levede *og moderniteten 51*
LEFEBVRES KRITIK AF DEN KULTURELLE MODERNISERING – DET *LEVEDE* OG REPRÆSENTATIONERNE 54
Det levede *54*
Repræsentation/repræsentation – metafilosofisk kritik af repræsentationen 65
Filosoffens rolle, sprogliggørelsens dilemma og byen 73
DET *LEVEDE* SOM URBANT SPØRGSMÅL 76
To momenter *i Lefebvres urbanisering 77*
Indoptagelsen af det urbane i Lefebvres kritik 90
DET LEVEDE SOM RUMLIGT SPØRGSMÅL 97
Kritikken af den sociale rumlighed 98
Så hvad nu? – samtidsdiagnose som deduktiv forfaldsmyte eller transduktiv åbenhed? 110
DELKONKLUSION 117

STRATEGISKE ABSTRAKTIONER OG TAKTISKE FORDREJNINGER 120

BYEN SOM HVERDAGSLIVETS INDRAMNING – STRATEGISK ABSTRAKTION 122
Forbrugets disciplinering – det foucault'ske perspektiv *122*
Byen og 'bysubjektet' – den strategiske abstraktion *125*
Panoptismens blinde vinkel – kritik af Foucault 127
HVERDAGSLIVETS UDLEVELSE I BYEN – TAKTISK FORDREJNING 131
Taktikkerne og den gældende orden 131

Taktiske fordrejninger *134*
Forskellige fordrejninger – eller fordrejningernes forskellighed *136*
DELKONKLUSION 137
Politisering af hverdagslivet – fordrejning som beherskelsens og tilegnelsens 'tredje' *137*
Den tilegnende fordrejning? *139*

'POLITISK URBANITET' I BYENS 'UDTØMTE RUMLIGHEDER' – FORDREJNING AF 'BRAKZONER' **141**

'BRAKZONER' OG 'TOMRUM' I PLANLÆGNINGENS PERSPEKTIV 141
De skrumpende byer og fascinationen af de voksende 'brakzoner' *141*
Planlægningens perspektiv *142*
'Brak'-fænomenets ekstra lag – og 'genintegreringen' af det i planlægningen *145*
MIDLERTIDIG ANVENDELSE AF 'BRAKZONER' I EUROPA 148
Den midlertidige anvendelse som nyt fordrejende *fænomen* *148*
Europæiske cases *152*
EN NY URBANITET? EN NY POLITIK? – ROLLEN I BYUDVIKLINGEN 162
Den nye urbanitet og dens kreative sublimering *162*
'Bypolitikkens' begrænsninger og den nye urbanitets 'politiske' potentiale *167*
'BRAKZONER' SOM FUNKTIONELT OG SEMANTISK 'UDTØMTE RUMLIGHEDER' 169
DELKONKLUSION 173

METODOLOGISK DEMOKRATI **175**

INDLEDNING 175
PHRONÉSIS SOM PRAKTISK, SITUERET OG ETISK KLØGT 176
Phronésis, episteme og techne hos Aristoteles *176*
Den moderne diskussion af phronésis *177*
PHRONÉTISKE METODOLOGIER: STUDIER I PLANLÆGNING OG AKTIONSFORSKNING 182
Fælles afsæt i phronésis og kritik af naturvidenskabeligt paradigme *183*
Konkret udfoldelse af de phronétiske *metodologier* *186*
Flyvbjergs dekonstruktion af den efterrationaliserende magts lukkede rum *188*
Aktionsforskningens konstruktion af frirum *196*
STRATEGISK OPBYGNING AF ET *POLITISK URBANT* STUDIE 207
Socialontologisk eksplicitering *207*
Strategisk case-argumentation *208*
Taktisk case-argumentation: Deltagende observation og kontekstualisering *209*
Aktionsforskning som praktisk del af det bypolitiske felt *210*
Opfølgende deltagende observation, dokumentstudier og interview *211*
'Moment'-orienteret 'eventualisering' *211*
DELKONKLUSION 211

PROJEKTER, PLANER, PROTESTER OG SUPERTANKER PÅ KRØYERS PLADS **214**

INDLEDNING 214
De mange 'bypolitiske' ambitioners fallit, eller... ..... *214*
... afdækningen af 'politisk urbane' potentialer? *215*
KRØYERS PLADS FØR 'KRØYERS PLADS' 216
Tågernes kaj – oplevelser, analyser og visioner i en 'udtømt rumlighed' *218*
Strategisk fortætning – artikulering af planer, visioner og økonomiske interesser *221*
SUPERTANKER – MOMENTER I DANNELSEN AF ET BYPOLITISK SUBJEKT 228
Luftkastellet: En lille gruppes 'billede' fordrejer den 'udtømte brakzone' (første moment) *229*
Dialogmødet i Christianskirken – fra antagonisme til 'politisk' igangsætter (andet moment) *235*
'Lufthavn' – Frisk 'politisk' pust og engagement *239*
Supertanker – differentiering i det 'politiske' miljø *242*
Supertanker i det bypolitiske felt *249*
Opsamling - momenter i dannelsen af et bypolitisk (forsknings)subjekt *260*
'KRØYERS PLADS' – MOMENTER I DANNELSEN AF EN 'BYPOLITISK' ANTAGONISME 264
Egeraat-projektet – det diskursive felt fortættes omkring et spektakulært 'tegn' *264*
Det indskrænkede diskursive felt bekræftes og udfordres i den offentlige debat *270*
Dagsordenens dualisering formaliseres – den forudgående høring (tredje moment) *274*

Diskursiv fortætning af taktiske modtræk – stemmen fra Frederiksberg og Lokalrådet *277*
'Visioner for Wilders Ø' – Supertankers udfordring af den 'bypolitiske' dagsorden *280*
Byggeprojektet finder sine former – finansielt og planmæssigt *285*
Styrkeprøve mellem 'symbolsk' og 'politisk' kritik – Lokalrådet og Supertanker *290*
"Nu bliver der krig!" – lokalplanforslaget vedtages til offentliggørelse *300*
Styrkeprøve mellem 'symbolsk' og 'politisk' kritik II *302*
Opsamling *308*
DE ETABLEREDE 'BYPOLITISKE' POSITIONER BEKÆMPER HINANDEN I DEN ETABLEREDE ARENA 311
Før, under og efter borgermødet *311*
Mock-up på Krøyers Plads og i medierne: Kritikkens synlighed – synlighedens kritik *320*
Støtte til Egeraat-projektet i medierne *326*
Sidste justering af nej-kampagnen inden for høringsperioden *329*
Skæringsdato 1. oktober 2004 ..... *330*
"Nihil intentatum" – alle midler bruges i opløbet frem mod endelig beslutning *337*
OPSAMLING 349

KONKLUSION **351**

MOD ET TEORETISK BEGREB OM *POLITISK URBANITET* 351
TENDENSER TIL *POLITISK URBANITET* I *FORDREJEDE* 'BRAKZONER' 353
METODOLOGISKE FORDRINGER TIL OG ERFARINGER MED STUDIET AF *POLITISK URBANITET* 354
Udviklingen af den metodologiske strategi *354*
Metodologiske erfaringer *356*
EMPIRISK REKONSTRUKTION AF UDVIKLINGEN I EN KØBENHAVNS 'BRAKZONE': KRØYERS PLADS 357
Krøyers Plads før 'Krøyers Plads' *358*
Supertanker - momenter i dannelsen af et bypolitisk subjekt *358*
'Krøyers Plads' – momenter i dannelsen af en 'bypolitisk' antagonisme *359*
De etablerede 'bypolitiske' positioner bekæmper hinanden i den etablerede arena *360*

ABSTRACT (DANSK) **362**

ABSTRACT (ENGLISH) **363**

REFERENCER **364**

LITTERATUR 364
Videnskabelige artikler, rapporter og bøger *364*
Planmateriale *375*
Aviser *376*
INTERVIEW 378

INDLEDNING

KRØYERS PLADS – HAVNEOMDANNELSE, BYLIV OG BYPOLITIK

"Den sidste store indlemmelse"

Når Københavns udvikling bliver tegnet op med den helt store pensel, så er det ofte i form af en historie om mere eller mindre konstant befolkningsmæssig og geografisk vækst (afbrudt af brande, krige og epidemier) fra det lille fiskerleje 'Havn', Roskilde-bispen Absalons befæstede borg, Christian IV's og efterfølgende kongers udvidelser af såvel by som voldanlæg, de samme voldes fald i forbindelse med industribyens ekspansion, de store indlemmelser, Fingerplanen og den følgende underminering af dennes rationelle men snærende bånd i efterkrigstidens eksplosive forstadsvækst (for den kanoniserede udlægning heraf se Rasmussen, 1969).

Denne historie får en ubarmhjertig og traumatiserende afslutning gennem den økonomiske krise påført af den gryende postindustrialisering og forstørret af og symboliseret ved 1970'ernes oliekriser. I årtierne, der fulgte, handlede historien om stagnerende forstadsvækst og direkte tilbagegang og nedslidning i centralbyen. Selv en overfladisk skelen til den veldokumenterede omdannelse og 'gentrification' i centrale dele af andre vestlige, ikke mindst amerikanske storbyer, forvisser dog om, at udviklingen ikke stopper her. Den skal blot ses i en overordnet historisk og geografisk sammenhæng, hvor økonomiske konjunkturer og geografisk kontekst i samspil skaber en 'ujævn udvikling' (Smith, 1990; 1996). I dette perspektiv viser den økonomiske krise sig direkte at resultere i revitalisering af nedslidte og netop derfor investeringsmodne, ofte centralt beliggende områder. Industriens og havnevirksomhedernes flugt fra og den fysiske og sociale nedslidning af det centrale København er på denne måde blot et forvarsel om endnu en periode med vækst.

Det er denne mekanisme, der har fået en planlægger i Københavns Kommune til, i forbindelse med et grundlæggende forarbejde til den første kommuneplan i 1980'erne, at tale om den mulige omdannelse af de centrale erhvervsområder i havnen som "den sidste indlemmelse i København" (interview med leder i Plan og Arkitektur) – og således fortsætte historien om byens vækst, nu blot i form af en i byen internt varierende, 'ujævn udvikling'. Udsagnet, der bl.a. var ment som en kritik af en gammeldags tilgang i den statslige planlægning, hvor Københavns Kommune blev betragtet som udbygget, er

Figur 1 *Historien om det industrustrielle Københavns konstante vækst (1840-1940) som vi kender den.*

siden blevet gjort til virkelighed gennem skiftende regeringers og bystyrers varierende fokus på byomdannelse på tidligere jernbanearealer, på Holmen og i resten af havnen samt i Ørestaden.

De seneste årtiers udvikling i København har altså givet historien om den konstante vækst en ny vinkel i form af byomdannelse inden for den eksisterende by. Her stopper revideringen af vores opfattelse af (Københavns) byudvikling dog ikke. Den omfattende byudvikling i Københavns eksisterende og ofte tætbefolkede områder har også givet et blik ind i helt andre sociale, kulturelle, politiske og æstetiske sider af byudviklingen. For mange, både borgere, planlæggere og politikere, har indblikket været en urovækkende oplevelse, hvilket har resulteret i en aktuelt meget spændt politisk atmosfære i debatten om byens udvikling. For andre har indblikket været en inspirerende øjenåbner, hvor byens dynamiske 'urbanitet' er blevet opdaget på ny, hvilket har resulteret i flere eksempler på originale projekter, hvor byen så at sige er blevet 'gentilegnet'. Denne afhandling handler om netop dette spændingsfelt, der kan udfoldes yderligere, hvis man ser nærmere på omdannelsen af Københavns havn.

Fra stagnation til Kalvebod Brygge

Det er i dag blevet en del af legenden om Københavns udvikling, at byen i to årtier gennem 1970'erne og 1980'erne er gået næsten i stå, for ikke at sige, at byen er direkte i tilbagegang. I modsætning til mange andre steder i Europa er den københavnske skyline næsten renset for byggekraner – måske godt for æstetikken, men knap så godt hvis de betragtes som symptom for en dynamisk storby. Den tomme havn er symbolet på en by uden evne til eller mulighed for at udnytte selv de mest centralt beliggende byggemuligheder.

Figur 2 *Københavns havn under omdannelse. Angivet med lokalplaner i ti-året frem mod 2000. Krøyers Plads er beliggende på den lille Wilders Ø i midten af kortet.*

Langsomt rør udviklingen dog på sig. Fra den sydligste del af havnen begynder kultur- og erhvervsdomiciler nu at rulle ind over havnen, hvor der tidligere var parkeringspladser, kullagring eller ukrudt. Til en start er der ikke den store linie i revitaliseringen af havnen, hvilket bl.a. resulterede i en æstetisk og funktionelt skræmmende udformning af Kalvebod Brygge, hvis eneste reelle byplanmæssige linier er at få realiseret byggemulighederne her, koste hvad det vil.

Kalvebod Brygge bliver siden synonymt med, hvad man ikke vil

have i hverken havn eller by. Med forbillede i bl.a. Barcelona og ikke mindst Amsterdam, foretager Københavns Kommune omkring år 2000 i samarbejde med Københavns Havn, Miljøministeriet og Ejendomsselskabet Freja en prioritering af en udvikling med arkitektonisk kvalitet i havnen, således at tre 'fokusområder' udpeges til udvikling her og nu: Sydhavnen, Nordhavnen og Inderhavnen (Desfor og Jørgensen, 2004).

Som en tro følgesvend til stagnationen i havnen springer en række midlertidige havnecafeer op og udnytter de dele af især Inderhavnen, som stadig ligger braklagte hen. Det starter med *Thorsen* ved Dokøen, hvor senere Operaen blev opført, og siden følger *Kontiki Bar*, *Luftkastellet* og *Pappa Hotel*. Stederne bliver store publikumssucceser, der trækker byboerne ned til vandet i uformelle omgivelser og de er på denne måde med til at sætte dagsordenen for, hvordan københavnerne drømmer om fremtidens (Køben)havn. Koblet med forskellige folkelige former for alternative bomiljøer, så som husbåde eller haveforeninger, er cafeerne således med til udvikle en udfordrende parallel til kommunens egne overvejelser over de sterile bebyggelser som Kalvebod Brygge. Den parallelle debat om havnens udvikling kulminerer i årene 2002 og 2003, hvor dagspressen er fuld af indlæg, baggrundshistorier og reportager. De følgende år skal dog få debatniveauet til at stige endnu mere i forhold til en helt specifik lokalitet i havnen.

Figur 3 *Egeraat-projektet: Kulminationen på de arkitektoniske ambitioner i Københavns havn. Sammen med de øvrige tendenser på Krøyers Plads måske samtidig indvarslingen af nye ambitioner? (Erick van Egeraat Ass.).*

Milepælen 'Krøyers Plads' – med hvilken indskrift?

Mens planlægningen af de to yderområder går sin rolige gang med særlig fokus på boliger, er Inderhavnen især udset til lokalisering af nye, store kulturbyggerier. Af sidstnævnte kom der bl.a. operaen på Dokøen, som skaber nogen debat pga. sin placering midt i den 'kongelige' akse gennem Frederiksstaden, og Skuespilhuset ved Skt. Annæ Plads. Det bliver dog en anden lokalitet i Inderhavnen, der for alvor spidder dagsordenen mht. havnens omdannelse.

Efter at have været omdrejningspunktet for Danmarks samhandel og kommunikation med det nordatlantiske område i århundreder, havde Den Kongelige Grønlandske Handels Plads ligget hengemt som et blandt havnens utallige brakarealer i årtier. I 1998 blev arealet så skudt ind i det nyetablerede, statslige ejendomsselskab, Freja, med udvikling og salg for øje. I de følgende syv år bevægede stedet sig følgelig fra den yderste periferi af debat, byliv og byudvikling ind mod centrum. Mens ejendomsselskabet afventer konjunkturernes forandring, skabes der omkring *Luftkastellet* fra

2001 et vitalt café- og iværksættermiljø med stor offentlig opmærksomhed. Det er dog ikke mindst koblet med udformningen af et boligprojekt til Krøyers Plads, at cafeens etablering sættes i perspektiv. I efteråret 2003 offentliggøres resultatet af en idékonkurrence om udnyttelsen af stedet til boligbyggeri. Konkurrencen, der har haft kriterier som byliv, identitet og arkitektonisk kvalitet i højsædet, peger entydigt på, at et særdeles markant forslag fra hollandske Erick van Egeraat bliver udgangspunktet for den videre projektering og planlægning.

Forslagets markante karakter mobiliserer aktører omkring Krøyers Plads, i København og i landet som helhed på måder, som er meget sigende for, hvordan byudviklingsspørgsmålet forhandles i dag. Fra starten af er der generel opbakning til projektet, og hvad byggeriets arkitektur angår, så svinder støtten aldrig. Hvad projektets relation til omgivelserne angår, så begynder reaktionerne ret hurtigt at dele sig i to lejre, for og imod, som kommer til at præge hele projektets tur gennem planprocessen, mens en del af iværksættermiljøet på Krøyers Plads, byudviklingslaboratoriet *Supertanker*, forgæves forsøger at skabe en alternativ dialog og skabe samling snarere end modstand mellem de stærkt engagerede grupper. En anden gruppe aktive christianshavneres ihærdige kampagne, og deres konfrontation med ejendomsselskabet og planmyndigheden, får dog meget opmærksomhed, mens flertallet i Københavns Borgerrepæsentation gradvist tipper imod projektet, som bliver endeligt nedstemt den 17. marts 2005.

Det er hævet over enhver tvivl, at processen, og resultatet af den, vil stå som en milepæl for den nyere udvikling af København, der kan måle sig med Kalvebod Brygge. Spørgsmålet er, hvad der skal stå på denne milepæl. Hvor Kalvebod Brygge blev en milepæl angående fraværet af byplan- og bybygningsovervejelser, så var Krøyers Plads netop svaret på erkendelsen af dette fravær. Projektet blev præsenteret med en hidtil uset grundighed, og blev af myndighederne og udviklerne højt besunget for dets fortolkning af den københavnske kontekst. Det er dog argumentet i denne afhandling, at det alligevel ikke så meget er det arkitektoniske og bybygningsmæssige ved Krøyers Plads, der står tilbage som kodeordet.

Processen omkring Krøyers Plads er både som 'urovækkende oplevelse' og 'inspirerende øjenåbner' selve kulminationen på og samlingen af de energier, der frigives i forbindelse med byomdannelsens redefinering af centrale byområder. Processens særdeles sammensatte og dynamiske karakter gør faktisk, at projektets arkitektoniske profil i en længere periode bliver til selve symbolet for det i sig selv sammensatte og dynamiske begreb om 'bypolitik' (SALT, 2005; det kommunale debatarrangement Cph/Københavnstrup i oktober 2005), der som udgangspunkt kan defineres som feltet af økonomisk, politisk, teknisk, kulturelt og socialt orienterede aktører, hvorimellem rammerne for byens liv og udvikling forhandles, implementeres og materialiseres for siden atter at blive genforhandlet.

Årtiers bypolitiske ambitioner om sammenhæng mellem vækst, velfærd, byliv og byudvikling

I de seneste årtier er der i skiftende ryk blevet formuleret en række bypolitiske ambitioner om at skabe dels økonomisk vækst gennem flagskibsprojekter som Ørestaden og Øresundsbron, dels byfornyelse og social bæredygtighed gennem lige så ambitiøse projekter som striben af kvarterløft i danske byer. I lyset af afindustrialiseringen er der også taget initiativ til at formulere en

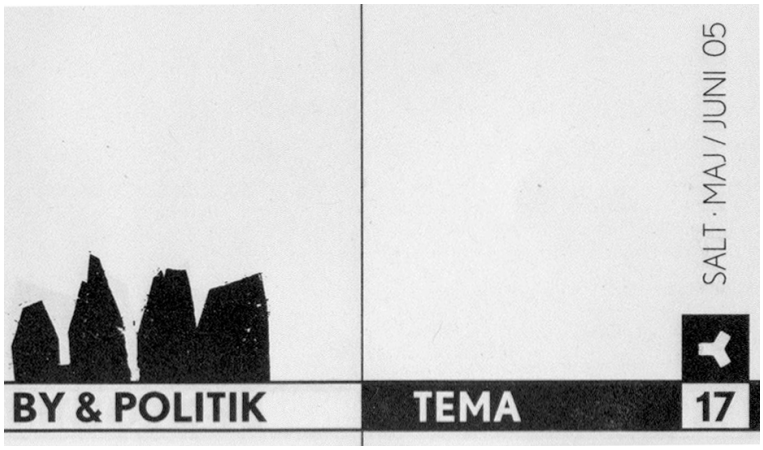

Figur 4 *Silhuetten af Egeraats projektforslag til Krøyers Plads pryder SALT's temanummer om "By & Politik" (SALT, 2005).*

økonomisk og økologisk bæredygtig omdannelse af centrale erhvervsområder i danske byer (Erhvervs- og bypolitisk udvalg, 2001).

Disse, og andre, statslige ambitioner er blevet skrevet ind i den københavnske planlægning, som Krøyers Plads udgør en brik i. Her artikuleres de med en række kommunale, bypolitiske ambitioner, der kommer til udtryk dels i en ny boligpolitik, der går ud på at udligne det skæve boligudbud og tiltrække bedrestillede skatteydere (Lund Hansen et.al., 2001), dels en stort anlagt satsning på 'Hverdagens demokrati' gående ud på at mindske afstanden mellem borgernes hverdag og de politiske beslutninger, der præger byens fremtid, samt, med særlig relevans for Krøyers Plads, 'Den blå plan', et debatoplæg der i lyset af den manifeste afindustrialisering og de nye tendenser til at benytte havneområdet, udgør en åben invitation til at komme med ideer til at få byen og bylivet ikke blot ned *til*, men ned *i* vandet.

Disse tendenser i de lokale, bypolitiske ambitioner er blevet samlet i endnu en statslig nyskabelse i rammerne for den kommunale bypolitik, 'planstrategien'. Københavns første af slagsen udvikles, debatteres og vedtages i løbet af 2003-2004 og baseres i stor stil på tidens verserende paroler om 'kreative byer'. Hvor ledetråden i den overordnede strategi for kommunens udvikling tidligere har været et dominerende ønske om at tiltrække erhvervsinvestering i byggeri og/eller arbejdspladser (Ørestad som projekt er et godt eksempel herpå), begynder en ny målsætning at udvikle sig, ikke mindst inspireret af den særdeles indflydelsesrige, amerikanske professor i regional udvikling, Richard Florida (Florida, 2003). Hans tese er kort og godt, at aktuelle vækstområder ikke i så høj grad er præget af et godt erhvervsklima, men snarere af et godt og tolerant, menneskeligt klima. Pointen er, at tidens vækstgenererende virksomheder i Vesten, lige som i foregående tiår, er de innovative. I modsætning til tidligere er det dog ikke arbejderne, der flytter efter jobbene, men omvendt virksomhederne, der opsøger gunstige koncentrationer af de kreative mennesker, som skal lede deres innovation. Heraf det ny, bløde fokus for planmyndigheden, der for at sikre vækst nu skal tilvejebringe den mangfoldige urbanitet, som denne kreative 'klasse' ønsker at leve i (et ønske som med et andet fokus tidligere er bekræftet af flere sider af geografiens gentrification-studier; Wessel, 1988). København skal (lige som tilsyneladende alle andre danske, europæiske og amerikanske byer!) derfor være fuld af en mangfoldighed af unikke miljøer og oplevelser, arkitektonisk kvalitet og skal kunne rumme og fremme kreativitet i byliv og økonomi. Det skal bl.a. komme til udtryk i måden byens udvikling håndteres på – ikke mindst i sammenhængen med livet i byen. Omdannelsen af byens brakarealer begynder i denne forbindelse langsomt at nærme sig dagsordenen (Københavns Kommune, 2004).

Krøyers Plads – et bypolitisk drama i grænsefladen mellem byliv og byudvikling

Det er mange af disse aktuelle bypolitiske ambitioner, der i årene efter 2001, med Luftkastellets og Supertankers etablering, Frejas ambitiøse projekt og kommunens ditto planer og en gruppe særdeles engagerede byboeres demokratiske deltagelse (dvs. deres protester!), er i spil omkring Krøyers Plads. Stedet og debatten er ladet med lige så dybtfølte som forskelligartede engagementer fra forskellige af byens grupper. Snarere end at handle isoleret om arkitektoniske ambitioners fald eller uenigheden om disse ambitioner, så handler Krøyers Plads derfor om, hvordan udviklingsmulighederne på et sted, der, som en 'inspirerende øjenåbner', er omsværmet af engagement fra et bredt spektrum af interessegrupper og projekter i et bypolitisk felt præget af et tilsvarende bredt spektrum af ambitioner under en overordnet parole om at binde livet i byen sammen med byens udvikling, af én eller anden grund falder sammen og bliver til, om noget, en bypolitisk myose, der får forhandlingsklimaet i byen generelt til at gå i krampe. Et spørgsmål presser sig derfor på:

Hvordan kan det være, at der, i en by med så mange bypolitiske ambitioner og så stor vægt på sammenhængen mellem bylivets sociale sider og byudviklingens vækst, kan være så høj en grad af adskillelse mellem netop disse kvaliteter i tidens højest profilerede projekt?

Processen omkring Krøyers Plads er kendetegnet ved på den ene side artikuleringen af vidt forskellige forestillinger om byen og det politiske felt, hvor dens udvikling forhandles, og, på den anden, af vidt forskellige evner til og mulighedsbetingelser for at skabe byen og dagsordenen for forhandlingen om dens udvikling. Dette er i allerhøjeste grad en bypolitisk problemstilling – og det er det i mere end én forstand, hvilket jeg vil vise ud fra afhandlingens overordnede spørgsmål:

OVERORDNET PROBLEMFORMULERING – FØRSTE SKITSERING

> **Hvordan opstår og udvikles forskellige urbane og politiske udtryk og handlinger i skiftende situationer af Krøyers Plads' udviklingsproces og under hvilke 'bypolitiske' betingelser?**

Problemformuleringen fordrer en dobbelt teoretisk og empirisk rekonstruktion, som bliver disponerende for afhandlingen som helhed, der altså dels falder i en teoretisk de- og rekonstruktion af henholdsvis 'bypolitik' og det jeg betegner som *politisk urbanitet*, dels i en således muliggjort empirisk rekonstruktion af de skiftende faser af Krøyers Plads' udvikling.

AT VÆRE I (ELLER UDENFOR) DET (BY)POLITISKE

Fra byplanlægning til bypolitik i praksis og forskning

Gennem de seneste 15 år er forvaltningen af og debatten om byernes udvikling kommet betydeligt tættere på byernes sammensatte karakter. Forvaltningen har på denne måde udviklet sig fra byplanlægningens tekniske øvelse udi regulering af ekspansiv byvækst til en stadig tættere kalibrering i forhold til byernes karakter af eksisterende områder under konstant forandring og forhandling, med alt hvad dertil hører af sociale, demokratiske, miljømæssige, økonomiske og forvaltningsmæssige overvejelser.

En gennemgående tråd i såvel de kommunale som i de statslige strategier for byernes udvikling har været behandlingen af grænsefladerne mellem de bløde og de hårde sider af byen; mellem aspekter vedrørende den dagligdags og demokratiske deltagelse i bylivet, på den ene side, og forvaltningen af den økonomiske og fysiske udvikling af byerne, på den anden. Behandlingen af disse aspekter og spændingsfeltet i deres grænseflader samler og udvikler sig under begrebet 'bypolitik', der ikke mindst med de boligsociale tiltag bliver slået fast som benævnelse, men som gradvist udvikler sig til også at dække de mere hårde sider af byudviklingen (By- og boligministeriet, 2001).

Fra slutningen af 1990'erne udvikles en hel forskningsgren, der fasttømrer betydningen af 'bypolitik'. Med den fællesnævner, at forskningen analyserer afgørende nybrud, så afspejler den ikke desto mindre det statsligt udviklede begrebs meget sammensatte karakter. Forskningen vedrører således overgangen fra rationel til neorationel eller kommunikativ planlægning, overgangen fra regulering (*managerialism*) til skabelse (*entrepreneurialism*) af geografisk, demografisk og økonomisk vækst, overgangen fra central styring (*government*) til decentral netværksstyring (*governance*), de demokratiske modsætninger mellem åbne og lukkede planprocesser, samt modsætningerne mellem boligsociale og vækstorienterede mål (Sehested, 2003; Ærø og Jørgensen 2005). Netop begrebets dynamiske og tværgående karakter gør det så relevant for udlægningen af forløbet omkring Krøyers Plads, hvilket da også allerede er gjort i et netværksorienteret perspektiv (Andresen, 2006), der i høj grad påviser, hvorledes Krøyers Plads rent faktisk er et bypolitisk spørgsmål. Min afhandling supplerer dog dette faktum med en tese om, at den særegne definition af det 'bypolitiske' studieobjekt i denne 'bypolitiske' forskning, studiet af *manifeste* magtrelationer, i sig selv er med til at præge det bypolitiske felt på en specifik måde, der er med til at påvirke skæbnen for den overordnede ambition om at binde byens liv og udvikling sammen.

Den bypolitiske effekt af den 'bypolitiske' diskurs

Afhandlingen handler derfor ikke blot om Krøyers Plads som udtryk for en bypolitisk problemstilling, men desuden om den måde, hvorpå den verserende 'bypolitiske' diskurs er med til at præge den måde, denne problemstilling konstrueres i praksis og diskursivt. Med andre ord må jeg foretage en dekonstruktiv kritik af den 'bypolitiske' diskurs for siden at foretage dels en grundig teoretisk rekonstruktion af begrebet, dels på baggrund heraf at udfolde den bypolitiske betydning i processen omkring Krøyers Plads ud fra tesen, at de stærkt varierende grader af succes i forskellige perspektivers forsøg på at skabe dagsordenen reproduceres i denne diskurs.[1] Selv om bypolitik i en københavnsk kontekst kan siges at være hovedfokus, så er det mere end et videnskabeligt objekt. Det er også et eller snarere flere redskaber, samtidig med at det er det felt, disse redskaber sættes i spil indenfor. 'Bypolitik' er et begreb i praktisk bevægelse og daglig udfoldelse i sammenhænge, der hverken eksternt eller internt defineres som eksplicit bypolitiske, men som ikke desto mindre udgør midler og arenaer i byens liv og udvikling. Afhandlingen handler derfor også om andre måder at udfolde og definere det bypolitiske – det være sig bevidst eller ubevidst.

Afgrænsningen af begrebet er i bogstaveligste forstand meget betydningsfuld, og den foregår i og med begrebets daglige udfoldelse. Det er altså socialt defineret og derfor ikke nødvendigvis entydigt. Lige som canadieren Engin Isin bruger vendingen "at være i det politiske" (Isin, 2002), kan man således tale om at være i det 'bypolitiske'. Den bevidste eller ubevidste lokalisering af objekter, aktører og redskaber inden for eller uden for et bypolitisk felt, bl.a. gennem hvad den franske socialteoretiker Pierre Bourdieu betegner som den "legitime vold" eller mere specifikt "symbolsk vold" (Bourdieu, 2001; Wilken, 2006), er en helt central problemstilling for denne afhandling. Det jeg bl.a. vil, er derfor at tage afgrænsningen af dette felt – den være sig videnskabelig, 'bypolitisk'/forvaltningsmæssig eller dagligdags – op til diskussion. Som sådan kan afhandlingen i sig selv siges potentielt at have konsekvenser for 'bypolitikken', om ikke andet forstået som begreb. Afhandlingen handler derfor ikke kun om bypolitik. Den hævder at være i det bypolitiske og gør det konkret med følgende underspørgsmål, der er ment som en dekonstruktiv kritik af grænsedragningen:

Underspørgsmål 1

> Hvordan har den 'bypolitiske' teori og praksis udviklet sig i Danmark? Hvilke perspektiver inkluderes, hvilke ekskluderes og hvordan?

NYE STEMMER I DET BYPOLITISKE FELT – MOD EN TEORETISK OG EMPIRISK REKONSTRUKTION AF *POLITISK URBANITET*

Det levede perspektiv i bypolitikken og det politiske moment i urbaniteten – teoretisk rekonstruktion

Min kritik af 'bypolitikken' vil altså forankre sig to steder: Dels i den praktiske artikulering af det i den daglige praksis, dels i den simultane teoretiske konstruktion af det. Bag kritikken ligger dels en specifik, praktisk baseret erfaring fra byudviklingslaboratoriet Supertanker, som jeg vil gennemgå i den empiriske rekonstruktion af Krøyers Plads-sagen, dels en generel, teoretisk baseret forforståelse af det urbane spørgsmåls politiske implikationer. Såvel praksis som teori understreger, at det perspektiv, hvor byen opleves, fornemmes og gennemleves i et væld af daglige situationer, udelukkes. Ikke blot de situationer, hvor byboen er reduceret til vælger, indsiger eller forbruger,

[1] Min anvendelse af 'dekonstruktion' og 'rekonstruktion' skal ikke læses som led i en diskursanalyse. Med 'dekonstruktion' mener jeg en kritik af 'bypolitik' ud fra denne diskurs' dualistiske selvopfattelse og fremstilling af det bypolitiske felt ved indskydning af et 'tredje' i form af ekskluderede perspektiver i denne fremstilling. 'Rekonstruktion' henviser da til den efterfølgende konstruktion af det byppolitiske felt ud fra dette 'tredje' perspektiv. Flyvbjerg (1991a; b) benytter en overordnet set lignende strategi.

men dér hvor andre, oftest upolitiserede, men ikke desto mindre *latent politiske* sider kommer til udtryk; de implicit nyskabende og således, qua fordringer til nutiden, implicit politiske aspekter af ofte flygtige tendenser i bylivet. Det er (an)erkendelsen af disse nye urbane og politiske stemmer fra byens liv i forhold til byens overordnede udvikling, sagen om Krøyers Plads, som inspirerende øjenåbner, sætter på dagsordenen.

Anskuet fra den etablerede, 'bypolitiske' diskurs er det min påstand, at denne dagsorden fordufter som dug for solen. Det er min påstand, at Krøyers Plads er en paradigmatisk case, der blot venter på at fortælle denne historie. Det nyskabende (kreative og innovative) og således politiske moment i (nye) urbane udsagn og handlinger risikerer at gå tabt, hvis ikke optikken indstilles på at erkende det, ved hjælp af en bylivs-, byudviklings- og bypolitikopfattelse, der favner den *levede* relation, hvor de nye udsagn skabes i relation til byens konkret forhåndenværende stoflighed og en mere eller mindre omfattende social mangfoldighed. Det er med andre ord en 'byens politiske fænomenologi', der i den aktuelle, 'symbolsk voldelige' 'bypolitiske' diskurs mangler at blive givet en stemme. Jeg har valgt at benævne dette perspektiv *politisk urbanitet* i et ordspil over for 'bypolitik', men også med henvisning til det politiske moment af de allestedsnærværende, mere eller mindre (u)bevidste, nye urbane udsagn, der kommer fra bylivets praksis.[2]

I en dansk sammenhæng er der spor af det teoretiske perspektiv hos fx Bolette M. Christensen (2000), Leif Thomsen (1999), John Pløger (2004) og Kirsten Simonsen (1993; 2005), men i min konkrete artikulering af det med den 'bypolitiske' diskurs bygger forforståelsen især på to franske by- og hverdagslivsteoretikere, Henri Lefebvre (især 1991b) og Michel de Certeau (især 1984), der i en kritik af bl.a. moderne byudvikling tager afsæt i den oplevede side af menneskers hverdagsliv. Dvs. den oplevelse af eksistentiel mangel, berigelse eller blot og bar nytte, som hverdagens praksis søger og medfører. Med sin således æstetiske vinkel er det en retning, for hvem begreber som kreativitet og oplevelse er helt i centrum. Udfoldelsen af disse begreber sker dog i en radikalt anderledes kontekst end den, der gør sig gældende i nutidens tanker om kreativ byudvikling og oplevelsesøkonomi. Sidstnævnte trækker således på den irrationelle længsel efter at (op)leve og skabe, som har været en trofast følgesvend til det rationelle, moderne projekt (Gadamer, 2002), der ellers udleves i form af turisme og højskoleophold, men som nu i bylivet også slår igennem i den daglige konsum, i de 'kreative' erhverv og derfor også i planlægningen af disse aktiviteters bymæssige omgivelser **(**Florida, 2003; se også Skot-Hansen, 2007**)**.

I modsætning til disse perspektiver peger de franske teoretikeres værker bl.a. på det politiske potentiale i artikuleringen mellem byens overordnede udvikling og en hverdagspraksis, der ellers er kanoniseret som upolitisk. Det er således netop i bylivets praktiske udtryk, at man antager en politisk karakter, hvad enten man vil det eller ej. Det er i udtrykket, at den daglige rutine bliver artikuleret med nedfældede ordner, som fortolkning og forhandling af dem, hvad enten dette sker på et rent semantisk eller et mere praktisk plan. Forstået som et felt med indhold og grænser, der konstant forhandles under visse betingelser, så udgør den daglige praksis også en form for politik, hvilket er ét af de centrale temaer i fx kulturstudier. Med afsæt i netop de Certeau og Lefebvre karakteriserer Meaghan Morris således de banale rutiner i bylivet som "*potentially* political" (i Seigworth, 2000, 231). Spørgsmålet er blot, hvor man sætter grænsen og om grænsedragningen giver mening. Jeg vil forfølge potentialet for en teoretisk rekonstruktion af grænserne for det bypolitiske i bl.a. Lefebvres og de Certeaus værker med følgende spørgsmål, der indebærer et originalt bidrag til Lefebvre-fortolkningen:

[2] Begrebet *politisk urbanitet* ("politische Urbanität") er tidligere brugt af Heinz Kleger i en ligeledes bypolitisk sammenhæng (Kleger, 1997). Det sker imidlertid i en applicering af regime-perspektivet på muligheden for at etablere en demokratisk organisation på et byregionalt niveau og således ikke så meget med fokus på det 'politiske' i bylivets urbane livsformer som her. Jeg er nærmere en radikalt demokratisk opfattelse af det 'politiske'. Denne centrale definition vil jeg komme ind på neden for i kapitlet "Fra 'bypolitik' til *politisk urbanitet*".

Underspørgsmål 2

> Hvordan kan såvel udviklingen af nye politiske og urbane tendenser som deres 'bypolitiske' vilkår i byen fremstilles teoretisk i et *politisk urbant* perspektiv gennem Henri Lefebvres og Michel de Certeaus værker?

Den generelle teoretiske fremstilling skal gøre det muligt for mig at formulere såvel kritikken af det 'bypolitiske' perspektiv som et andet perspektiv på nye politiske og urbane tendenser i byen generelt og omkring Krøyers Plads specifikt. For at kunne besvare det indledende spørgsmål med det således *teoretisk* rekonstruerede perspektiv på byudviklingen er det imidlertid nødvendigt for mig dels at tilnærme perspektivet konkrete tendenser i den aktuelle byomdannelse, dels at udvikle et metodologisk afsæt, der muliggør en *empirisk r*ekonstruktion af udviklingen som lever op til de teoretisk udviklede fordringer om anskuelsen af nye urbane og politiske tendenser i byen.

Hvad førstnævnte angår, har der på verdensplan været talrige paralleller til de urovækkende oplevelser og inspirerende øjenåbnere, byomdannelsen i Københavns havn har givet. Der er foretaget adskillige studier heraf ud fra de politisk-økonomiske og forvaltningsorienterede perspektiver, jeg mener er medvirkende til at opretholde den aktuelle "ortodoksi" i det bypolitiske felt. Jeg ønsker derfor at orientere mig i case studier, der konstruerer bypolitik- og byomdannelsesspørgsmålet på måder, som resonerer med mit politisk-urbane perspektiv og således kvalificerer grundlaget for min empiriske rekonstruktion i en københavnsk kontekst. Jeg vil således søge følgende spørgsmål besvaret:

Underspørgsmål 3

> Hvordan er *politisk-urbane* tendenser kommet til udtryk i europæiske byer og hvordan kan erfaringerne herfra supplere min teoretiske konstruktion af *politisk urbanitet*?

Indblikket i internationale erfaringer skal dels konkretisere mit begreb om *politisk urbanitet*, dels lægge op til den metodologiske strategi, jeg må udvikle for at foretage den empiriske rekonstruktion. Jeg må med andre ord foretage overvejelser om, hvordan disse tendenser kan erkendes uden at falde tilbage til de 'bypolitiske' konstruktioner, jeg kritiserer, og således dér hvor de opstår: I flugten, i situationen, på stedet.

Der er i en dansk kontekst udviklet to metodologiske perspektiver, der er særligt relevante for min empiriske rekonstruktion. Det drejer sig om Bent Flyvbjergs *phronétiske* planlægningsstudie og den kritisk-utopiske aktionsforskning. I begge metodologier er der fokus på en eksplorativ og praksisorienteret afdækning af alternative sider af social praksis, der således bliver givet noget af det fænomenologiske 'kød', jeg selv med min empiriske rekonstruktion ønsker at udvikle (Flyvbjerg henviser selv direkte til sine studier som i denne forstand 'fænomenologiske'; Flyvbjerg, 1991a, 23f; 1991b, 405f). Jeg vil bruge deres forskellige metodologiske overvejelser og praksisser som kritisk sparring til udformningen af min egen empiriske strategi.

Det sidste underspørgsmål er således:

Underspørgsmål 4

> Hvordan kan det *phronétiske* planlægningsstudie og kritisk-utopisk aktionsforskning bidrage til erkendelsen af nye politiske og urbane tendenser i deres vorden, således at deres drivkræfter, visioner og vilkår ikke reduceres i henhold til den 'bypolitiske' diskurs?

Med besvarelsen af de fire underspørgsmål vil det være muligt for mig at besvare det overordnede, indledende spørgsmål i form af den empiriske rekonstruktion af forløbet omkring Krøyers Plads,

der ikke blot placeres i en 'bypolitisk' kontekst, men snarere flytter grænserne herfor. Denne afsluttende rekonstruktion skal altså ses som en paradigmatisk case, der på den ene side besvarer det kritisk formulerede, empiriske spørgsmål til Krøyers Plads, men som samtidig udgør den empiriske anskueliggørelse af det teoretisk konstruerede perspektivs 'gang på jorden'. Besvarelsen af over- og underordnede spørgsmål fører til følgende disposition:

LÆSEVEJLEDNING

Fra 'bypolitik' til *politisk urbanitet*

Jeg behandler i dette kapitel forskellige dele af den mere eller mindre aktuelle, danske forskning om byen generelt og om København specifikt. Det gennemgående kritikpunkt over for de dominerende tendenser i forskningen er, at de benytter sig ukritisk af kategorier, begreber eller ord, der dominerer den aktuelle 'bypolitiske' diskurs. Ja, selve begrebet om 'bypolitik' tages for givet i den standende forskning i 'bypolitik'. Måske ikke så meget mht. det teoretiske indhold i begrebet, men i allerhøjeste grad mht. dets empiriske omfang: Hvem, hvad og hvor er den københavnske bypolitik? Begrebet gøres i forskningen empirisk lig med de konventionelle forhandlinger, der foregår omkring de byudviklingsspørgsmål, der til forskellige tider er sat på dagsordenen af dominerende, økonomiske og lands-, amts- og kommunalpolitiske aktører. Det ukritiske ligger således specifikt i, at noget særdeles kritiserbart (alt kan og bør gøres til genstand for kritik – i dette tilfælde det bypolitiske felt) inddrages ureflekteret, og generelt at forskningen ikke basalt reflekterer over sine præmisser – disse være sig implicit såvel som eksplicit overtaget fra en dominerende diskurs. Gennem kritikken krystalliserer der sig et perspektiv, som synes at ligge latent i diskursen om 'bypolitik', nemlig det jeg kalder *politisk urbanitet*. Den efterfølgende teoretiske rekonstruktion vil handle om at udfolde dette perspektiv.

Politisk urbanitet – det umuliges kunst

I den således fremførte kritik af dominerende tendenser i dansk byforskning, ligger selvfølgelig allerede i kimform elementer til, hvad jeg i denne afhandling ønsker at udfolde. Ud over at kritisere den standende byforskning, ønsker jeg at eksplicitere/bevidstgøre de antagelser om det bypolitiske felt, som i sidste ende ligger til grund for mine analyser af aktuelle bypolitiske tendenser i København, samt de antagelser der bestemmer, hvilke aspekter af dette bypolitiske felt, jeg vælger at analysere.

Lefebvres kritik af den sociale rumlighed

Jeg vil i disse kapitler præsentere det mest grundliggende, teoretiske fundament for afhandlingen, der skal ses som et selvstændigt, originalt bidrag til byteorien. Dette fundament hentes i en bykritik, der udvikles i årtierne omkring kulminationen af efterkrigstidens velfærdsmodernisering og industrialisering i Frankrig. Det er nærmere bestemt dels min fortolkning af den franske filosof, Henri Lefebvres udogmatisk marxistiske kritik af den sociale produktion af den *sociale rumlighed*, som vil blive præsenteret. Hans kritiske sparring med livsfilosofiske og kunsteriske eksponenter for et *levet* perspektiv giver en god teoretisk platform til at rekonstruere mulighederne for at (an)erkende nye politiske og urbane tendenser i byen.

Det centrale omdrejningspunkt er relationen mellem relativt henholdsvis stærkt og svagt definerede zoner af byens (den *sociale rumligheds*) diskurs og praksis. Den sociale rumlighed kan siges at eksistere og udvikle sig gennem disse mellemrum og fortætningers gensidige spil. De 'bypolitisk' definerede zoner udgør stærke definitioner, der foreskriver og selekterer blandt aktører(s udsagn og handlinger). De svagere definerede perspektiver, ifølge Lefebvre de *levede* perspektiver, bliver i dette spil presset i en sådan grad, at væsentlige aspekter (by)livet risikerer at blive udraderet fra byen (den *sociale rumlighed*) og, som følge heraf, fra det moderne (by)menneske.

Generelt set er der altså kun dårlig plads til alternative forestillings- og aktivitetsformer i den 'bypolitiske' manege, som den defineres gensidigt i praksis og i videnskab. Disse former vokser i stedet frem i svagt definerede zoner af den *sociale rumlighed*. Her kan de udvikle sig og slå rod bl.a. pga. lavere tærskler. Min argumentation er, at denne anskuelse i sig selv sænker tærsklerne og udvider det bypolitiske felt. Jeg kalder det udvidende perspektiv, såvel som de aktuelt 'upolitiserede' aspekter af byliv og byudvikling, perspektivet inddrager i udvidelsen, for *politiske urbanitet*. Den teoretiske rekonstruktion er dog ikke færdig med det generelle billede af den *sociale rumlighed*.

Ud over denne generelle, teoretiske, og relativt utopisk og eksplicit politisk formulerede, ramme for at forstå byudviklingens dynamik fra et andet perspektiv, viser der sig nogle begrebslige problemstillinger, som både antyder, hvor Lefebvres værk med fordel kan udvikles så den aktuelle relevans optimeres, samt nogle konkrete anskuelsesvinkler, hvorfra de nye tendensers artikulering med etablerede diskurser kan studeres. Det drejer sig om *fordrejnings*-fænomenet, der kort kan defineres som nogle (relativt uetablerede) aktørers udlevelse af projekter i (relativt udefinerede) zoner i byen. Jeg udfolder de to led i definitionen i to efterfølgende kapitler.

Strategiske abstraktioner og taktiske fordrejninger
Lefebvre peger på nogle konkrete tendenser til *fordrejning* fra et meget specifikt politisk perspektiv, der giver et ambivalent billede af fænomenet, der ikke desto mindre udgør et af de (få) aspekter af hans teoretisering, der er direkte, empirisk tilstede i nutiden. For at udfolde det således 'positivt' anskuelige fænomen, der både peger både på fremtidige og nutidige politiske og urbane muligheder inddrager jeg Michel de Certeaus tanker om hverdagspraksis, der bl.a. kan ses som en udfoldelse af *fordrejnings*-fænomenet. Nogle af de mere unuancerede aspekter af Lefebvres tanker nuanceres samtidig med, at mere præcise, magtmæssige aspekter omkring hverdagslivets relativt uetablerede *fordrejnings*-praksisser i byen udfoldes.

Politisk urban fordrejning *af 'brakzoner'*
Jeg underbygger, nuancerer og udvikler de rumlige aspekter af de teoretiske overvejelser om nye politiske og urbane tendenser ved at vise, at der er sket nye kulturelle udviklinger i 'brakzoner' og 'tomrum' i 'shrinking cities' rundt omkring i Europa. Kapitlet viser dels hvor, dels hvorledes *fordrejninger* udfolder sig i praksis i konkrete rumlige kontekster. Med reference til nutidige studier af fænomenet udfolder jeg desuden et aspekt, som kun tentativt er blevet berørt i den hidtidige, teoretiske konstruktion. Ud over at henvise til betydningen af den empiriske tilstedeværelse af 'brakzoner' for udviklingen af nye politiske og urbane tendenser anvendes henvises der således gennemgående i studierne til 'svag'- og 'tomheds'-aspektet ved disse 'brakzoner'. Det er en generel opfattelse, at zonernes 'svagt' definerede karakter, der åbner for nye muligheder. Jeg tager disse henvisninger med ind i afslutningen min 'fænomenologisk' følsomme rekonstruktion af den *politiske urbanitet*, før jeg i det følgende kapitel tager de metodologiske fordringer heri til efterretning.

Metodologisk demokrati – mellem fortolkning og forandring
Konstruktionen af den *politiske urbanitet* som teoretisk begreb åbner ikke blot muligheden for et alternativ til den konventionelle 'bypolitik' forstået som institutionaliseret forhandling mellem 'legitime' aktører. Det teoretiske begreb indebærer også klare fordringer til overvejelser af epistemologisk karakter, som jeg i dette afsnit udfolder. Overvejelserne foretages i et spændingsfelt mellem aktionsforskning og narrativ magtanalyse, der hver især udgør velfunderede bud på redskaber til (an)erkendelsen af svagt definerede, politiske tendenser. Min diskussion heraf fører frem til konkrete fordringer til, hvordan jeg kan rekonstruere perspektivet på Krøyers Plads empirisk.

Ved hjælp af de udviklede begreber og metodiske teknologier vil jeg herefter udlægge forskellige politiske og urbane perspektiver i en konkret situation i Københavns fremadskridende urbanisering.

Projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads
Havnen er det sted i København, hvor byen har udviklet sig mest i de seneste ti år. Efter at have ligget hen som industrielt brakareal i årtier har det ene efter det andet byggeprojekt fået omdannet havnen til nu, i hvert fald funktionelt, at udgøre en del af den bagvedliggende by. Selve omdannelse åbner for en meget dynamisk forandringsproces: Forladte byområder finder nye funktioner og betydninger for byboere og bybrugere, og i den forbindelse tages både hele byens og det konkrete steds udvikling op til overvejelse. Meninger og perspektiver brydes i forskellige, mere eller mindre åbne/demokratiske faser af planprocessen, alt i mens de omdiskuterede omdannelsesområder bliver anvendt til midlertidige aktiviteter efter grundejernes og diverse ildsjæles forgodtbefindende. Dvs. at ikke kun i den rationelle, 'bypolitiske' arena, bliver byens betydning og fremtid taget op til diskussion: Også gennem konkrete, fysiske installationer (cafeer, kulturhuse, klubber, osv.) bliver byens fremtidige betydning taget op til forhandling. Altså åbnes der for andre arenaer for forhandling. Hele dette kompleks af demokratiske, økonomiske, planfunktionelle og urbane signaler udgør et signalement af den *politiske urbanitet* i København lige nu.

Det overordnede spørgsmål udfoldes i den empiriske rekonstruktion, der behandler ca. 10 år i udviklingen af ét sted i Københavns havn: Krøyers Plads. Dette sted undergår en forvandling fra at have været et brakareal uden for planlægningens og bybefolkningens umiddelbare synsfelt, til at være øverst på dagsordenen for hele landets byudvikling. Forskellige aktører og aktiviteter har præget området i processen. Rekonstruktionen peger, i forlængelse af de teoretiske afsnit, overordnet på, at forhandlingen om Krøyers Plads' fremtid bliver foretaget på den 'bypolitiske' manege ud fra stærkt definerede perspektiver. Her forhandler et, i forhold til byens generelle udvikling, snævert udpluk af interesser i henhold til mere eller mindre fragmentarisk organiserede rammer. Projekters definering hænger ikke synderligt godt sammen med rytmerne i byens ujævne udvikling og derfor heller ikke med byboeres opfattelse af byen: Kursen er sat mod en uundgåelig og ukonstruktiv konfrontation, der ikke levner meget spillerum for de nye urbane og politiske tendenser, som faktisk viser sig på Krøyers Plads netop som bølgerne går højst i debatten.

En anden tråd i den empiriske rekonstruktion er netop disse eksempler på udviklingen af nye urbane og politiske tendenser på Krøyers Plads, hvor Supertanker, en ny 'politisk' aktør, etablerer sig i rammerne, der er sat af en anden ny, 'urban' aktør, kulturhuset Luftkastellet. Det første år af Supertanker giver et godt billede af, hvordan nye politiske kræfter i byen arbejder i forhold til problemstillingen omkring vilkårene for byliv i havneomdannelsen, og hvilke vilkår de har i det bypolitiske felt. Det giver derfor også en god baggrund for at forstå deltagelsen i diskussionen om Krøyers Plads' fremtid det følgende år. Det 'forskende subjekt' og Supertanker artikuleres her med de øvrige af byens interesser blandt planmyndigheder, grundejere, developere og aktivister i et hektisk år fra foråret 2004 til foråret 2005. I forlængelse af det metodologiske projekt, formuleret i kapitlet om "Metodologisk demokrati", giver det også et billede af, hvorledes det forskende subjekt lander i det studerede felt.

FRA 'BYPOLITIK' TIL *POLITISK URBANITET*

København har, lige som mange andre vestlige byer, undergået betydelige økonomiske, geografiske, sociale, kulturelle og politiske forandringsprocesser de seneste årtier. Processerne har under overskrifter som postindustrialisering og globalisering mobiliseret dels nye forståelser af byens økonomiske, sociale og funktionelle udvikling, dels nye værdier, mål og midler, der skal bringe byen styrket ud af de kritiske forandringer. Det store drama mellem skiftende interne og eksterne vilkår og de strategiske modspil til disse har i stadig større grad samlet sig omkring begrebet 'bypolitik' – i såvel den teoretiske diskussion som i den praktiske forvaltnings- og mediediskurs.

Der er herigennem etableret en relativt fasttømret fortolkningsramme for, hvad denne nye 'bypolitik' består i, hvilke udfordringer den implicerer, og hvorledes disse udfordringer favnes i bestræbelserne på at komme ud på den anden side af det, der således kan benævnes den 'bypolitiske' krise. Med afsæt i en i efterkrigstidens velfærdsstat etableret universel forståelse af social og demokratisk lighed, udgøres den udviklede fortolkningsramme overordnet af tre akser, der vedrører dels målsætningerne (mellem vækst og velfærd), dels de organisatoriske midler (mellem government og governance), dels den geografiske skala (mellem det globale og det lokale). I spændingsfeltet af disse variable har der i fortolkningsrammen udkrystalliseret sig to overordnede, modsatte 'bypolitiske' perspektiver:

- Et *vækstperspektiv*, der, i et forsøg på at retablere byens økonomiske grundlag gennem bl.a. tiltrækning af udenlandske investeringer, udvikler storstilede byudviklingsprojekter i relativt lukkede, beslutningsdygtige og handlekraftige netværk mellem byens ledende økonomiske og politiske aktører;
- et *velfærdsperspektiv*, der, i et forsøg på at modvirke postindustrialiseringens og globaliseringens, men også vækstperspektivets negative sociale effekter i byen, etablerer sociale flagskibsprojekter, hvorigennem udvalgte kvarterer søges givet et såvel fysisk som socialt, kulturelt og demokratisk løft.

Disse dominerende strategier i den nye 'bypolitik' har i større eller mindre grad levet op til deres egne målsætninger, men der er i byforskningen udviklet stadig større forståelse og kritik af de overordnede problemer, de to perspektivers uartikulerede komplementaritet skaber for en holdbar byudvikling. Kritikken angår ikke mindst de sociale konsekvenser af de neoliberale tendenser på såvel boligmarkedet som i den vækstorienterede side af 'bypolitikken', og de demokratiske konsekvenser af såvel vækst- som velfærdspolitikkerne.

Jeg vil nedenfor redegøre for hovedpunkterne i, hvad jeg anser som en særdeles nødvendig kritik af den aktuelle 'bypolitik'; en kritik som er stadig mere velargumenteret, veletableret og velafrundet. Måske lidt for veletableret og velafrundet til i dag at kunne stå alene som kritik af 'bypolitikken'? Dette bringer mig til et andet og mere grundliggende punkt.

Den stadig mere velargumenterede, veletablerede og velafrundede kritik tager, som antydet, generelt sit afsæt i den velfærdsstat, som pga. de nye vilkår gennemgår en krise. De nye værdier, mål og midler vejes op imod de universelle, sociale og politiske kvaliteter, som er indlejret i velfærdsstaten. Spørgsmålet er nu, om alle problemer og muligheder i byernes aktuelle forandring opfanges i denne optik. Er optikken lige lovlig afrundet? Er der således perspektiver, som udelukkes? Spurgt under ét:

Har de nye vilkår i byerne og de modsvarende strategier og akademiske kritikker, der er udviklet i forhold hertil – det jeg her under ét vil kalde (den nye) 'bypolitik' – udviklet sig til en tautologisk mekanisme, hvor nye strategier og en immanent kritik heraf i en gensidig udveksling på den ene side kalibreres finere i forhold til de skiftende vilkår, der i sig selv søges integreret såvel praktisk som

teoretisk i 'bypolitikken', og på den anden side i en selvbekræftende automatik udelukker andre perspektiver fra det 'bypolitiske'?

Spørgsmålet er, for at slutte cirklen, hvilken politisk effekt kritikken af den nye 'bypolitik' i sig selv har, hvorvidt denne effekt afspejles i kritikken og, som følge af disse forhold, hvorvidt det er nødvendigt at supplere den toneangivende kritik med nye perspektiver.

DEN NYE 'BYPOLITIKS' PRAKTISKE OG DISKURSIVE ETABLERING I DANMARK

De nye vilkår

De forandringer, som den nye 'bypolitik' beskrives som en reaktion over for, indfanges i litteraturen under generelle overskrifter som teknologisk udvikling, postindustrialisering, marginalisering, EU og globalisering. Alle betegnelser nogle temmelig omfattende og overlappende størrelser, der understreger udfordringen i den nye 'bypolitiks' forsøg på at håndtere forandringerne.

"Globalisering" betegnes således af Andersen og Kempen (2001b, 2) som et blanko-begreb, der omfatter omstrukturering, sociale forandringer, kapitalens og menneskers bevægelse, nye værdier og normer. Behandlingen af globaliseringsspørgsmålet fra det 'bypolitiske' perspektiv har dog fundet en gennemgående reference i David Harveys (1989b) overordnede formuleringer om overgangen fra et Fordistisk regimes dynamiske balance mellem økonomiens masseforbrug/-produktion og statens tilsvarende stort anlagte, keynesianske indretning i forhold til den specifikke socioøkonomiske balance heri til et regime i højere grad præget af fleksibilitet end af stordrift. Harvey anskuer det generelle skift som udfoldet i en spænding mellem, på den ene side, endnu en fase af det han kalder "time-space compression", en teknologisk-økonomisk formidlet komprimering af de relative afstande ikke mindst i den højteknologiske del af verden og, på den anden side, sociale, kulturelle og politiske reaktioner på disse nye vilkår. Dette er ikke blot Harveys måde at sætte den verserende diskurs om globalisering i perspektiv (det som udråbes til et epokegørende fænomen anses af ham blot som det seneste skud på stammen af "time-space compressions", som kan ledes tilbage til bl.a. Columbus' opdagelse af Amerika). Han indskriver også en specifik årsags-sammenhæng med de økonomisk-teknologiske mekanismer som udslagsgivne for sociale, kulturelle og politiske forandringer.

Der, hvor denne seneste tid-rum-komprimering får stor indflydelse på de vestlige byers socio-økonomiske og funktionelle sammensætning, er i reduktionen af barriererne for 'kapitalens', dvs. såvel finansers som arbejdskraftens, bevægelser. Dette har for kapitalen forbedret vilkårene for at optimere investeringer ved at afveje produktions-, distributions- og markedsforhold og således givet en ny balance for lokalisering på verdensplan (Tickell og Peck, 1995, 371f). Den nye balance, hvis etablering kick-startes af oliekrisen i 1973 (Harvey, 1989a, 5), river tæppet væk under de vestlige storbyers arbejdstunge industrielle base. Den generelle tendens i det, der således kan betegnes som postindustrialisering, er, at industrien gradvist flytter til eller udkonkurreres af nye økonomiers gunstigere produktionsvilkår. Denne resulterende omstrukturering af vestlige storbyer er ingenlunde et nyt fænomen; lignende gennemgående forandringer kan genfindes i 1800-tallets første industrialisering, skiftet fra svær- til letindustri, servicesektorens vækst og computerens indtog i produktionen (Andersen og Kempen, 2001b, 4).

Den overordnede, politiske kontekst for byernes omstrukturering er dog ny, idet de pressede byer i Vesteuropa, med EU's (EF's) forsøg på at beskytte den europæiske produktion gennem et større hjemmemarked i et Europa uden grænser, samtidig blottes på en helt ny (nationaltstatsligt ubeskyttet) måde over for hinandens komparative fordele og ulemper. Tilbage står ikke blot vesteuropæiske, men utallige storbyer på verdensplan som "shrinking cities" (Oswalt, 2005) med et hav af ubrugte fysiske og sociale ressourcer, i form af centralt beliggende, forladte erhvervsområder

(Andersen og Kempen, 2001b, 4) og en arbejdsløshed, der sætter staternes stort anlagte velfærdsprogrammer under pres, og som især koncentrerer sig i de store boligområder, som tidligere velfærdsprogrammer har udviklet for at (gen)huse en hastigt stigende bybefolkning i Efterkrigstidens vækst.

Situationen i disse boligområder udvikler sig i sig selv til et centralt spørgsmål i forandringsperioden. Dels i forbindelse med den første "proto-neoliberale" fase af omstrukturering, hvor de første sociale konsekvenser på arbejdsmarkedet og i tilvejebringelsen af det kollektive konsum (Castells, 1977; Brenner og Theodore, 2002b, 373). Den efterfølgende koncentration af de overskydende (overflødige) sociale ressourcer i få, store boligområder udvikler sig i hele Vesteuropa (Andersen, 2001, 236) til betydelige sociale og økonomiske problemer for såvel de arbejdsløse grupper, for livet i boligområderne og for de kommuner, som står med sociale og økonomiske ansvarsområder i spørgsmålet. For så vidt at en stigende andel af de arbejdsløse grupper samtidig er indvandrere (nogle af de sociale følger af den seneste tid-rum-komprimering), vanskeliggøres situationen yderligere. Byernes sociale problemer bliver nu mere sammensatte. Samfundet bliver fragmenteret mellem dem, der er med på vognen, og dem, der er sat af, "marginaliseret", oftest boende i nedslidte centrale områder eller i større boligbebyggelser i forstaden. Kimen til en dyb såvel social som geografisk segregation af befolkningsgrupper og områder, udviklingen mod det der kaldes "den duale by" (Andersen og Kempen, 2001b, 1-2; Sehested, 2003b, 13-14), og til et generelt scenarie for vestlige storbyers fremtidige udvikling, er hermed lagt.

Det, som bliver udslagsgivende for udviklingen af en ny 'bypolitik', er, at de statslige institutioner, hvorom den skal formuleres, også selv er en afhængig faktor i udviklingen. Tæt forbundet med omstruktureringen er således svækkelsen af de velfærdsstatslige ressourcer – i neoliberaliseringens anden fase, 1980'erne, aktivt hjulpet af en post-Keynesiansk "roll-back"-ideologi, der netop ser en statslig slankning som løsenet (Brenner og Theodore, 2002b, 373; MacLeod, 2002, 604; Peck og Tickell, 2002; 388). Dels som følge af det stadig større misforhold mellem velfærdsniveau og det økonomiske skattegrundlag, dels som følge af stadig mindre tidssvarende redskaber til at håndtere udfordringerne (Andersen, Hans Thor, 2001, 238; Andersen og Kempen, 2001b, 4, 6, 10; Andersen, J., 2001, 136; Brenner og Theodore, 2002b, 350). Fra den oprindelige udvikling omkring målsætningen at regulere et samfund i vækst skal de vesteuropæiske velfærdsstater nu forholde sig til stagnerede eller lige frem 'skrumpende' samfund og byer (Lund Hansen et.al., 2001, 857; Andersen og Pløger, 2007, 1355).

De ovennævnte forandringer fra den første oliekrise i 1970'erne og frem, som i den grad fordrer 'bypolitisk' udvikling (Andersen, Hans Thor, 2001, 233), er på mange måder gennemgående for vestlige, ikke mindst, vesteuropæiske storbyer. En stærk bølge af afindustrialisering har frigjort sociale og fysiske ressourcer i form af braklagte erhvervsområder og en stor mængde arbejdsløse, der, som resultat af forstadsudviklingen koncentrerer sig i nyligt etablerede, almene boligbebyggelser i forstæderne og i efterladte lommer i centralbyerne. Det som karakteriserer Københavns udvikling i denne forbindelse er lokaliseringen i en universel, skandinavisk velfærdsstatslig kontekst, som bl.a. kommer til udtryk i en aktiv regional udligningspolitik, der i efterkrigstiden er blevet etableret for dels at kontrollere Hovedstadens kraftige vækst, dels at hjælpe pressede yderområder i provinsen, men som under de nye vilkår blot forstærker krisen i Hovedstaden (Lund Hansen et.al., 859; Andersen, 2006, 16; Andersen, John, 2001, 136; Møller, 1996, 35).

De 'bypolitiske' svar

Det særegent danske, 'bypolitiske' svar på ikke mindst Københavns udfordringer former sig, og konstrueres, som et forløb, hvor der gøres grundlæggende op med en veletableret langsigtet og universel, velfærdsstatslig regulering af byernes udvikling (Andersen, Hans Thor, 2001, 234; Andersen og Jørgensen, 1999, 18; Andersen, John, 2001, 138). Byplanlægningen udgør som sådan

en særdeles stabil størrelse i København og Danmark i årtierne efter Anden Verdenskrig. Den udgør som nyt politikområde et væsentligt led i den voksende velfærdsstats regionalt og socialt udlignende regulering af den fordistiske økonomis konstante vækst. Ud over en storstilet planreform op igennem 1970'erne, der bl.a. skulle medføre en øget politisering og demokratisering af planprocessen (i sidste ende modvirket af Schlüter-regeringens rationaliserende og fragmenterende modsvar på krisen i løbet af 1980'erne; Andersen og Pløger, 2007, 1356; Kristensen, 2000, 135), så er planlægningens målsætning, trods de klare tegn på tilbagegang i Hovedstaden, overordnet set således uændret et indadrettet fokus: Reaktivt at regulere først en 'naturlig' vækst, siden at regulere stagnerende byer ud fra et universelt, velfærdsorienteret perspektiv (Andersen og Pløger, 2007, 1355; Lund Hansen et.al., 2001, 857). Dette overordnede perspektiv gør sig gældende frem til slutningen af 1980'erne, hvor kimen til et stort skifte mod en ny 'bypolitik' såes i en overordnet debat om den kriseramte Hovedstads fremtid.

Efter årtierne med relativt stabile mål og midler sker der således et stærkt opbrud fra slutningen af 1980'erne. I disse år tages de første skridt til en ny dansk 'bypolitik', der inspireret af et neoliberalt klima, som i det øvrige Vesteuropa, først trækker i en erhvervs- og vækstorienteret retning, og siden, for Danmarks vedkommende i et mere socialdemokratisk klima, trækker i en velfærdsorienteret retning med fokus på lokal udvikling og inddragelse (Andersen, Hans Thor, 2001, 234, 240, 244). Indledningen til den danske 'bypolitik' skal således findes i to vidt forskellige diskurser, som udvikler sig i lyset af dels to væsensforskellige 'opråb' om Hovedstadens henholdsvis økonomiske og sociale udvikling, dels i lyset af de nye og mere 'effektive' redskaber, som velfærdsstaten i den pressede situation kræver (Andersen og Kempen, 2001b, 10).

Det økonomiske opråb og det vækstorienterede svar: København som landets vækstlokomotiv

Den første diskurs udvikles overordnet set i en dialog mellem dels skiftende regeringers økonomisk orienterede initiativer rettet mod at skabe jobs ved gennem udviklingen af et gunstigt erhvervsklima at konkurrere om udenlandske investeringer (Andersen, Hans Thor, 2001, 238, 240), dels et teoretisk klima, der især er præget af David Harveys kanoniserede artikel om skiftet fra "managerialism" til "entrepreneurialism" (Harvey, 1989a). Afsættet for Harvey er de nye tendenser i kriseramte byer, bl.a. Baltimore, til at satse offensivt i byplanlægningen – hvad der kan anskues som overgangen mellem "roll-back"- og "roll-out"-faserne i neoliberaliseringens kreative destruktion af den statslige regulering (jfr. Peck og Tickell, 2002, 380). Med termer om magtfulde "koalitioners" udvikling af hele byer som urbane "vækstmaskiner" i forsøget på at vende udviklingen (fra Molotch, *Ibid.*, 6) beskriver han tre gennemgående træk, der alle betegner skridt væk fra en mere afventende og 'universel' regulering: 1. Promovering af byernes udvikling tværgående partnerskaber mellem den offentlige myndighed og lokale, private aktører (privat-offentlige partnerskaber); 2. Øget vækstorienteret spekulation i økonomisk udvikling; 3. "Seriel reproduktion" af flagskibsprojekter i byer verden over snarere end udvikling af hele "territorier" (*Ibid.*, 7-8, 10). Harvey diagnosticerer skiftet til, i hans anden 'hjemstavn', Baltimore, at ske omkring 1978 med beslutningen om "privat" udvikling på havnefronten. I Danmark diagnosticeres på baggrund ikke mindst af Harvey et lignende skifte i en diskurs, der især kredser om udviklingen af en ny københavnsk bydel, Ørestaden på Amager.

Ansporet af afindustrialiseringen af byen generelt og udflytningen af flåden fra Holmen specifikt sættes der i Schlüter-regeringen fokus på Hovedstadens rolle set i lyset af bl.a. udviklingen i EU-projektet mod åbne grænser i et 'regionernes Europa' og en fremtidig udvidelse mod øst. Flere udvalg bliver nedsat og konklusionen er hver gang den samme: Der skal investeres anseelige mængder kapital i landet for at modstå konkurrencen fra andre regioner (Larsen og Paludan, 2000). I en tid, hvor regioner er lig med storbyregioner, og hvor der sker et skred fra ligelig udvikling til understregningen af 'komparative fordele' på landsplan (Andersen, John, 2001, 138; Andersen og Jørgensen, 1999, 17; Gaardmand, 1993; Lund Hansen et.al., 2001, 858; Sehested, 2003b, 16), er den

nødvendige konsekvens af konklusionen lige så klar: Det er Danmarks eneste storby af internationalt format, der skal investeres i. Det resterende land skal så hjælpes i gang af det københavnske vækstlokomotiv.

En stort anlagt Folketingsdebat i 1990 om Hovedstadens fremtid er den væsentlige begivenhed, der indvarsler det nye syn på Københavns rolle som "the power centre of Scandinavia" (Lund Hansen et.al, 2001, 858; Andersen og Jørgensen, 1999, 17), men også forskellige udvalgsarbejder, hvor en række enkeltprojekter under den overordnede strategi i denne periode bliver udviklet, spiller en rolle for den konkrete udvikling – alle udvalg mere eller mindre med den kommende interne og eksterne åbning af EF (EU) for øje: København skal være hjertet *i* og bindeleddet til kontinentet *for* Skandinavien og større dele af Østersøområdet. Ud over Öresundsforbindelsen, Centrumforbindelsen og Lufthavnsudvidelse, så er det især Ørestaden og den tilknyttede metro, der i disse år, i starten af 1990'erne, i en flittig kopiering fra udlandet (Andersen og Jørgensen, 1999, 17) bliver lanceret som det flagskib, der skal trække investeringer og jobs til byen og hermed trække både København og resten af landet kompetent med ind i det næste årtusindes bykonkurrence (Larsen og Paludan, 2000) – og som det mindste i processen skabe en stabil grund af "structured coherence" i en for kapitalen usikker omdannelsesperiode (Brenner og Theodore, 2002b, 356).

Ørestaden vokser som idé ud af et udvalg, der har til formål at vurdere investeringsbehovet i Hovedstadsområdets transportinfrastruktur. Jagten på en finansielt spiselig nulløsning fører til en stump inddæmmet land på Amager, der er ejet af Staten og Kommunen i fællesskab, hvor en række af udvalgsanbefalingerne menes at kunne efterleves. Logikken i planen bliver, dels at etablere en metro (valget faldt først konkret på metroen senere), der ud over at afhjælpe den trafikmæssigt trængte centralby også servicerer nye områder, fx den slipseformede ejendom på Amager, dels at grundværdistigningerne, som vil komme af planerne om og realiseringen af metroen, ved ejendomssalg i forbindelse med udviklingen af Ørestaden til et internationalt erhvervsknudepunkt, skal finansiere metroen som helhed. I tråd med strategien om at konkurrere på europæisk plan om tiltrækningen af potentielle investorer, bliver Ørestaden, i kraft af beliggenheden ved metro, motorvej og jernbane lige mellem City og lufthavn og midt i en Øresundsregion på ca. 3 millioner indbyggere, således lanceret som den mest centrale lokalitet om ikke i hele Europa, så i hvert fald i Nordeuropa. Det er så meningen, at det gunstige erhvervsklima i nærheden af KUA og andre planlagte vidensorganisationer skal tiltrække det rette segment af virksomheder (Larsen og Paludan, 2000).

I denne særdeles ambitiøse, målrettede og samtidig nulløsningsorienterede plan er det helt centralt at få opbakning i erhvervslivet. Store dele af projektet bliver således udviklet på markedspræmisser. Det er et statsligt/kommunalt interessentskab, der på markedsvilkår skal udvikle området. Implementeringsfasen er således præget af et forhandlingsforløb, hvor andre aktører ud over de folkevalgte og embedsmændene, for at sikre synergi mellem statslige og private investeringer, bliver inviteret med til bordet (Lund Hansen et.al., 2001, 861): Potentielle bygherrer, developere, entreprenører og andre investorer er med til at udvikle planerne, som i type og omfang er et nybrud i dansk byudvikling.

Trods omfanget af udviklingen bliver hverken de amagerkanske naboer eller københavnerne som helhed inddraget i særlig udpræget grad. Fra ideen fødes i det statslige udvalg til den bliver vedtaget ved lov, foretages forhandlingerne om projektet i en snæver kreds af aktører ikke mindst blandt den landspolitiske elite. Kun i få og udvalgte faser af processen bliver borgerne inviteret med indenfor eller rettere kun til hoveddøren, hvor de på "need to know basis" (Andersen, John, 2001, 140) kan få indblik i planerne og kun, i få tilfælde, flytte et komma eller to heri.

Ørestadsprojektet bliver i den danske byforskning det tydeligste symptom på, hvorledes der sker et generelt skifte mod en erhvervslignende tankegang i den offentlige planlægning; ikke kun på et instrumentelt plan, ud fra hvad der i henhold til strømningerne kan betale sig, men også på et mere umiddelbart, kulturelt plan: "It's not them and us. We have a joint project called development", som en plandirektør udtrykker det (Lund Hansen et.al. 2001, 856). Der er i den danske byforskning en lige så tydelig og gennemgående kritisk holdning til den vækstorienterede tendens i dansk 'bypolitik', som for alvor ser dagens lys med Ørestaden. Argumenterne går overordnet set på eksklusiviteten i denne form for byudvikling – dels på den sociale, dels på den demokratiske eksklusivitet. John Andersen beskriver det privat-offentlige Ørestadsprojekt, qua interessentskab med statsgaranti, som egentligt værende en kombination af det bedste fra de to verdener: Statskontrol uden snærende bånd, men peger hermed også på især det demokratiske underskud i det. "Exceptionality" er kodeordet i denne forbindelse (Andersen, John, 2001, 140).

Samme tone går igen i Desfor og Jørgensens udlægning af den senere omdannelsesproces i Københavns havn, som de ser som eksempel på, hvad de kalder "flexible urban governance" (2004). De beskriver netop den politiske organisering af beslutningsprocesserne omkring omdannelsen ud fra dens afvigelse fra den traditionelle socialdemokratiske tilgang i Skandinavien. Hovedaktøren, den såkaldte 'Visionsgruppen' bestående af repræsentanter for Miljøministeriet, Københavns Kommune, Københavns Havn A/S og det statslige Freja Ejendomme A/S, formår at undgå og/eller gradbøje (heraf "flexible"; *Ibid.*, 487) disse rammer i forsøget på at realisere interesserne i udvalgssamarbejdet – trods deltagelsen af den kommunale planmyndighed i samarbejdet (*Ibid.*, 494):

> Urban governance is, after all, concerned with the way public policy is exercised and how collective action is taken. Democracy focuses on how decisions are, or ought to be, made … The Vision Group's work had a problematic and uncomfortable relationship with existing planning law and practice, because urban planning is the responsibility of local government. Members of the Steering Committee [ledelsen i 'Visionsgruppen', JLL] … argued that the work of the Vision Group did not contravene planning law; rather it was outside that process and in some ways preparatory to the regular planning process (*Ibid.*, 491-92).

På denne måde er der en række kritiske argumentationer mod den vækstorienterede 'bypolitiks' demokratiske underskud (se nedenfor). Hvad den sociale slagside angår er tonen lige så skarp. Selv om der er en vis pragmatisk ræson i den effektive og økonomiske tilgang, så peges der på umiddelbare sociale konsekvenser heraf. John Andersen peger således på social polarisering som én af de mulige konsekvenser af et succesrigt Ørestadsprojekt:

> The negative side effect could be a polarising path of development in the social geography of Copenhagen, instead of modifying and bridging the social, cultural and economic forces of the affluent and less affluent in the transition towards the post-industrial City (Andersen, John, 2001, 141-42).

Andersen konstaterer desuden, at der ikke er tegn i vækstkoalitionen på at nedtone det elitære i Ørestadsprojektet (*Ibid.*, 142; se også Andersen et.al., 2000). Lund Hansen et.al. (2001) peger på specifikke kommunale projekter, der medvirker aktivt til denne polarisering. Med udgangspunkt i en erkendelse af boligmarkedets effekt på den københavnske økonomi, "we get all the trash", er det således et erklæret mål for Københavns Kommune, ved siden af udviklingen af fx Ørestaden og lignende områder (Desfor og Jørgensen, 2004, 491, kommenterer den vækstpolitiske komplementaritet i de to målsætninger), at udligne den sociale skævhed, dvs. overrepræsentationen af "affald", under målsætningen "Boliger til alle" (Lund Hansen et.al., 2001, 862). De konstaterer således, at overgangen fra government til governance, i betydning vækstorienteret 'bypolitik', i praksis indebærer en undergravning af velfærdsprojektet (*Ibid.*, 863), der kan ses som led i

neoliberaliserende tendensers generelle "search for a new institutional fix", der kan udgøre et økonomisk bæredygtigt modsvar til de nye vilkår (Brenner og Theodore, 2002b, 356).

Med afsæt ikke mindst i Ørestadens konkrete udviklingshistorie giver danske byforskere en overordnet set tre-delt diagnose af den nye vækstorienterede 'bypolitik', der udvikles i det højreorienterede klima under Schlüter-regeringen (efter Andersen og Jørgensen, 1999; Desfor og Jørgensen, 2004, 482; Lund Hansen et.al, 2001, 857, samt; Harvey, 1989a, 7-8):

1. *Fokus*: Den udgør et proaktivt og vækstorienteret fokus på at tiltrække internationale investeringer til Danmarks største by, København. I byforskningen henvises der fx til den flittige reference til København som "vækstlokomotiv" (Gaardmand, 1993; 1996) og til politikkens karakter af "state-led city entrepreneurialism" (Andersen, John, 2001, 138; Sehested, 2003b, 13);
2. *Lokus*: Vækstpolitikken udgør en geografisk fokusering. Der lægges øget vægt på enkelte større, men alt i alt billigere og mere effektive tværsektorielle udviklingsprojekter rettet mod at trække større eller mindre dele af det øvrige land med, snarere end generelle, institutionsforankrede politikudviklinger (Andersen, John, 2001, 138; Andersen og Jørgensen, 1999, 18; Andersen og Kempen, 2001b, 3; Lund Hansen et.al., 2001, 857);
3. *Modus*: Vækstpolitikken udgør ligeledes en social fokusering. Den overordnede inspiration til organiseringen i vækstpolitikken hentes fra erhvervslivets mere effektive processer (Andersen, John, 2001, 139-40), og der åbnes herigennem for en mere fleksibel og direkte inddragelse af private aktører, ikke mindst fra erhvervslivet. Af samme grund bliver denne planlægningsform af en næsten enig kreds af danske byforskere karakteriseret som henholdsvis "forhandlingsplanlægning", "mahognibordsmetoden" (Gaardmand, 1993; 1996), "vækstkoalitioner, som udgøres af et tæt samarbejde mellem den politiske elite og toppen af byens erhvervsliv" (Sehested, 2003b, 13), et vækst-regimes samarbejde (Andersen, John, 2001, 138; Paludan, 2000) eller som værende udformet i en generel governance-kontekst med inddragelse af et lukket netværk af centrale politiske og økonomiske aktører (Lund Hansen et.al., 2001, 861; Jensen, 2004, 56; Jørgensen et.al., 1997).

Det sociale opråb og det velfærdsorienterede svar

Mens Lund Hansen et. al (2001, 858), i lyset af bl.a. Ørestadsprojektets udvikling ser året 1992 som "a tipping point" i etableringen af en ny form for 'bypolitik' i København, så udvikles den første formelt benævnte 'bypolitik' sig faktisk først i årene herefter, og med et diametralt modsat perspektiv. Ligesom den vækstorienterede politik i Ørestaden lægger dette mere velfærdsorienterede fokus sig i forlængelse af en gradvis udvikling fra efterkrigstiden frem mod 1990'erne. Nyudviklingen i denne retning udgør således en tredje fase i anskuelsen af boligspørgsmålet, der har bevæget sig fra sanerende udrensning af basalt uegnede ejendomme, der kulminerede med slaget om 'Byggeren' på Indre Nørrebro i 1980 (Andersen, John, 2001; Hansen, 1999, 565) over en, som følge heraf, mere åben og lempelig byfornyelse af eksisterende ejendomme, fx på Indre Vesterbro, til den radikalt anderledes tilgang fra midten af 1990'erne – begge ændringer foretaget under socialdemokratiske regeringer (Andersen, 2006, 12; Floris, 1996, 95; Jespersen, 1999, 5; Kristensen, 2000, 136; Norvig Larsen, 2001, 5; Vagnby og Jensen, 2002, 11).

Denne første officielle 'bypolitik' tager sin start i forbindelse med en debat om udviklingen af 'ghetto'-områder i landet i al almindelighed og som et mere eller mindre direkte resultat af et veritabelt opråb fra Vestegnskommunerne i en "meget oppisket stemning i kommunevalgsefteråret 1993" (Kristensen, 1996, 29; Andersen og Pløger, 2007, 1353; Hansen, 1999; Vagnby og Jensen, 2002, 9). Gennem diverse fordelingspolitikker er indvandringsproblematikken ikke blot blevet koncentreret i kommunerne vest og syd for København, de er også herindenfor blevet koncentreret

i få og store, almennyttige boligbebyggelser. De ansvarlige borgmestre råber vagt i gevær og der udvikler sig en generel politisk opfattelse af, at 'noget må gøres' (Andersen og Pløger, 2007, 1353).

I erkendelse af, at der er tale om en problemstilling af mere end økonomisk og fysisk karakter, som i tidligere tiders sanering og byfornyelse, men i højere grad bredere "velfærdsproblemer" (Jespersen, 1999, 5) nedsætter regeringen med bred opbakning snarrådigt et tværministerielt Byudvalg, hvis erklærede mål er at udvikle redskaber til løsning af den lokaliserede integrationsproblematik, ghettoproblematikken. På baggrund af udvalgte kriterier udpeger landets Kommuner "udsatte" områder indenfor deres administrative grænser (Andersen og Ærø, 1997), Socialministeriet foretager en spørgeskemaundersøgelse, og der udvikles endeligt en handlingsplan, hvor over halvdelen af 30 punkter beskæftiger sig med indvandrerproblematikken.

I 1994 igangsættes en række byudvalgsprojekter, der, med afsæt i det nationale byudvalgs arbejde og lokale, kommunale byudvalgs implementering heraf, skal søge at forbedre hverdagslivet og tiltrækningskræften i de udsatte områder ved dels fysiske forbedringer, dels etablering eller forbedring af lokale netværk for herved at skabe en større grad af fællesskab og trække på lokale civilsamfundsressourcer i forsøget på at aktivere nogle af de marginaliserede beboere. Erfaringerne med byudvalgstiltagene bliver gradvist integreret i et større, helhedsorienteret forsøg på fysiske, sociale og arbejdsmarkedsorienterede forbedringer i større boligområder i formelle partnerskaber mellem offentlige og private, lokalt forankrede aktører (Jespersen, 1999; Vagnby og Jensen, 2002, 9).

Byudvalgsarbejdet medfører altså, eller er symptomatisk for, et generelt skifte i den danske tilgang til socialt og/eller fysisk udsatte områder, som for alvor bliver indvarslet med de stort anlagte Kvarterløft, som i 1997 og siden i 2001 bliver igangsat 12 forskellige steder i landet, heraf fem i Københavns Kommune. Kvarterløftprojekterne bliver således 1990'ernes modsvar til tidligere tiders sanering og byfornyelse. Med inspiration dels fra udlandet, dels fra den senere byfornyelse og omfattende statslige forsøgsprojekter i almene boligområder udvikles kvarterløftforsøget med særlig fokus på helhedsorientering, borgerinddragelse og partnerskaber i udvalgte geografiske områder (Engberg, 2003, 131; Hansen, 1999; Munk, 1999, 39-40; Møller, 1996, 36; Norvig Larsen, 2001, 5). Forsøget er rettet mod problemområder – "Hvis der ikke var problemer, var der vel næppe heller nogen mening i at sætte en offentlig indsats i gang" (Munk, 1999, 40) – men som noget nyt også mod lokale ressourcestærke personer, der kan hjælpe med løsningen af problemerne (Hansen, 1999). Dette er grunden til, at forsøget er lagt an på en kommunikativ, borgerinddragende tilgang (teoretisk legitimeret ikke mindst af formuleringer om kommunikativ planlægning og deliberativt demokrati), der desuden, for løbende at sikre lokal opbakning og engagement, bliver suppleret med en særlig fleksibel pulje til skabelse af "små, sikre, synlige succes'er" (*Ibid.*, 43; Engberg, 2003, 131; Norvig Larsen, 2001, 20).

Kvarterløftprojekterne udvikler sig til betydelige eksperimenter med forhandlingen mellem interessegrupper, forvaltning og politikere (Engberg, 2003; Jespersen, 1999; Munk, 1999; Norvig Larsen, 2001, 10, 19). De skaber en del opmærksomhed om Statens velfærsorienterede 'bypolitik', og bliver genstand for stor opmærksomhed fra den 'bypolitiske' forskning – både hos Statens Byggeforskningsinstitut, der får til opgave at tilvejebringe den formelle evaluering af forsøget, og i den øvrige forskning. Der høstes ros for den overvejende kommunikative tilgang (Fotel og Andersen, 2003, 81), selv om det understreges, at initiativet er markedsført oppefra (Norvig Larsen, 2001, 12).

Det er netop den spegede relation mellem stat/kommune og de lokale kvarterløftprojekter, der er omdrejningspunktet for store dele af den teoretiske kritik. Det, i en dansk sammenhæng, nybrydende ved kvarterløft er, at det repræsentative demokratis konventionelle legitimeringskæde,

"at omsætte ideer til handling i bevægelsen fra vælger til politiker til embedsmand til vælger", så at sige vendes om, således at borgernes præferencer i en konsensusorienteret "dialog med forvaltningen omsættes ... direkte i ydelser, som det politiske niveau efterfølgende skal sanktionere for ikke at hive tæppet væk under borgerinddragelsen" (Engberg, 2003, 158). Den endelige sanktionering er kommunens mulighed for at komme med en "venlig trussel" om, at det konsensusorienterede samarbejde skrider frem som ønskeligt, men samtidig er kommunen afhængig af dette samarbejde for at muliggøre "en mere effektiv realisering af de politiske målsætninger" (*Ibid.*). Denne gensidighed får Engberg til at karakterisere styringen af kvarterløftene som en "governancekonstellation" med varierende relationer mellem kommunens centrale "government" og det "governance"-prægede samarbejde med de lokale kvarterløft (*Ibid.*, 136, 150-51).

Kritikken af relationen går på to ubalancer. Dels en ubalance i den repræsentative "governments" favør, dels en ubalance i "governance"-relationens favør. Hvad det første angår, så er der i kvarterløftenes udvikling fra etablering over idégenerering til endelig vedtagelse af planer talrige eksempler på, at den centrale, kommunale myndighed ikke giver så meget magt fra sig, som retorikken omkring kvarterløftene antyder. Engberg henviser til de indledende kampe om at etablere decentrale styregrupper, de besluttende myndigheder i de lokale kvarterløft. Etableringerne har således været præget af stærke krav fra kommunernes side, og beskrives derfor af Engberg som en paradoksal "top-down-styring af de organisatoriske rammer for en bottom-up-initieret projektrealisering" (*Ibid.*, 149).

Engberg peger ligeledes på, hvorledes konkrete krav om lokal konsensus om fx etableringen af styregrupperne, har været en logisk, "afpolitiserende" måde at håndtere udfordringen i at åbne for en "politisering" af lokale spørgsmål, det "at borgernes behov kommer i fokus og kanaliseres opad i det politisk-administrative system". Den "afpolitiserende" fordring om enighed har medvirket til at reducere det demokratiske potentiale i projekterne pga. undvigelse af dels konstruktiv håndtering af politiske antagonismer, eller rettere agonismer, dels "det lærings- og dialogaspekt, der er forbundet med konflikter, som bunder i radikalt forskellige, og ikke mindre legitime synspunkter og behov" (Engberg, 2003, 154):

> Det demokratiske paradoks ved konsensusstyring er, at politiske antagonismer skal undertrykkes for at den omvendte legitimeringskæde ikke hopper af. Konsensusstyringen forudsætter, at beslutningerne ikke politiseres. Fra et demokratisynspunkt er det problematisk at gennemtvinge et konsensus i situationer, hvor en sådan ikke er mulig på grund af grundlæggende modsætninger. Og hvis konsensus alligevel gennemtvinges, virker det undertrykkende (*Ibid.*, 158).

Engberg påpeger, med reference til agonistiske betragtninger, at demokratiet om ikke opløser de tilstedeværende modsætninger, så i hvert fald "giver mulighed for at 'domesticere' disse til et niveau, hvor de demokratiske beslutninger er baseret på delvis konsensus under hensyntagen til og respekt for eksistensen af grundlæggende uenighed" (*Ibid.*, 159). John Pløger (2004, 76-79) peger på den samme problemstilling i sin kritik af den manglende evne i såvel kvarterløftprojekterne som studierne heraf at håndtere konflikter konstruktivt – dvs. som agonismer snarere end som antagonismer. Han gør sig andetsteds, på et mere generelt plan, lignende betragtninger om kvarterløfts tendens til at homogenisere i henhold til logikken i forvaltningsrutinerne, snarere end at favne den mangfoldighed af interesser, byens lokalområder udgøres af. Kritikken angår også hele den negative, problemorienterede tilgang i tiltag som kvarterløft (Pløger, 1999, 35, 36, 38).

Den ukonstruktive ubalance i relationen mellem central forvaltning og lokalt kvarterløft har ligeledes været kendetegnende for senere faser. Fotel og Andersen henviser til den stærke kamp, der udspillede sig i Kgs. Enghave kvarterløft om bydelens trafikale udvikling, efter at det i den indledende, kommunikative og idégenererende fase frem mod formuleringen af en grundlæggende kvarterplan var blevet konstateret, at dette uomtvisteligt var det vigtigste tema for udviklingen. Den

centrale forvaltning mente således ikke, at temaet "hørte inden for kvarterplanens rammer". Først efter en kamp, som Fotel og Andersen karakteriserer som "dagsordensudvidende empowerment" lykkedes det at få tilvejebragt ressourcer til i et kommunikativt policy-netværk mellem lokale interesser og kommunen at udarbejde en overordnet trafikplan for bydelen (Fotel og Andersen, 2003, 82, 89). Fotel og Andersen bemærker således modsætningen mellem en indledende "åben og pluralistisk netværksform med borgermøder og et mål om kommunikativ inddragelse af alle synspunkter" og de stadigt tydeligere "ulige magtforhold", der har vist sig svære at takle i den konkrete governancestyring (*Ibid.*, 91). Norvig Larsen peger direkte på den demokratiske udfordring i, at borgerne i den endelige forhandling om den enkelte kvarterplan er blevet mere eller mindre afkoblet (Norvig Larsen, 2001, 22).

En anden overordnet ubalance handler om den uforholdsmæssigt store magt, der er blevet kvarterløftene til del set i lyset af, hvor lille en andel af områdets beboere der egentlig har deltaget aktivt i projekterne (Larsen, Jakob Norvig, 2001, 6). Også Engberg er opmærksom på denne problemstilling, idet han peger på det ironiske i, at de mest succesrige kvarterløft med godt og effektivt samarbejde i en velfungerende styregruppe – dér hvor, som Engberg formulerer det, "netværkets" latente projektsamarbejde i manifesterer sig i en egentlig "alliance" (Engberg, 2003, 133):

> [A]lliancedannelserne i kvarterløft bidrager til at skabe uigennemsigtige beslutningsgange ved at fordele beslutningskompetencen på mange hænder ... I det omfang at det faktisk lykkes at skabe effektive alliancer mellem forvaltning og borgere, etablerer man samtidig ikke-repræsentative beslutningsfora med afgørende indflydelse på prioriteringen af ressourcerne (*Ibid.*, 160).

Også Lund Hansen et.al. ser et demokratisk skråplan i denne side af kvarterløftprojekterne, der er præget af akkurat de samme svagheder som de erhvervsorienterede projekter i vækstpolitikken: "less political transparency and weakened representative democracy" (2001, 863). Der er ydermere ikke blot tale om en parallel, hvad demokratiet angår, men også hvad angår den sociale slagside i processen. Norvig Larsen peger således på, at "de absolut ressourcefattigste" måske kan være målgruppe for kvarterløftaktiviteter, "men næppe kan forventes at deltage aktivt i egentlige beslutningsprocesser" (Norvig Larsen, 2001, 10). Det samme konstaterer, Hans Thor Andersen, samtidig med at han af denne grund stiller sig tvivlende over for kvarterløftlignende projekters demokratiske legitimitet:

> It has proved difficult to get those who are most in need of participate in social networks and project groups or even to use some of the initiatives designed for them. This raises a question about the democratic load in such projects; the participants are most often those with most resources (Andersen, 2001, 247).

Overordnet set karakteriseres de velfærdspolitiske projekter af flere af de samme træk, som de vækstpolitiske, bortset fra den logiske forskel mht. fokus (efter Andersen og Jørgensen, 1999, 18; Lund Hansen et.al., 2001, 857):

1. *Fokus*: Den udgør et velfærdsorienteret fokus på at afhjælpe de negative, sociale konsekvenser af globaliseringen og vækstpolitikken;
2. *Lokus*: Velfærdspolitikken udgør en geografisk fokusering. Der lægges vægt på enkelte større, tværsektorielle udviklingsprojekter i sociale brændpunkter, hvor der kan anlægges en helhedsanskuelse, snarere end generelle, institutionsforankrede og sektororienterede politikudviklinger (Andersen og Jørgensen, 1999, 18; Andersen, Hans Thor, 2001, 240, 244) Andersen, John, 2001, 138; Andersen og Kempen, 2001b, 3; Lund Hansen et.al., 2001, 857);
3. *Modus*: Velfærdspolitikken udgør ligeledes en social fokusering. Projekterne organiseres i stigende grad ved hjælp af netværk, der ikke blot inddrager beboere direkte i udformningen

> og styringen af projekterne, men som også kan trække på en bred vifte af andre ressourcer (Andersen, Hans Thor, 2001, 235).

Etableringen og afmonteringen af en formel dansk 'bypolitik'

De to historiske udviklingsforløb omkring 'vækstpolitikken' og 'velfærdspolitikken' udgør det gennemgående grundlag i den teoretiske konstruktion af den nye danske 'bypolitik'. I bekræftende dialog med den internationale diskurs er der i forskningen således udviklet to særdeles velafprøvede scenarier for den nye 'bypolitiks' historiske nedslag i den danske geografi. John Andersen beskriver dualismen med henvisning til Bourdieus distinktion mellem statens højre og venstre hånd og fastslår de to perspektivers komplementaritet: "This duality … underlines that urban policy is a field of power where contradictory rationalities are in play" (Andersen, John, 2001, 142). Perspektiverne er ikke blot modsatrettede, de er også, trods retoriske antydninger af det modsatte (Andersen og Pløger, 2007, 1357), uartikulerede i den kommunale implementering:

> The new urban governance in Copenhagen, however, is a good example of the economic growth policy and the area based social and housing policies are not well orchestrated and integrated. Reasons could be that it is a liberal-democratic municipal government always in conflict or the lack of a comprehensive urban development strategy. Anyway, instead of representing an inclusive phase, the growth and social housing policy manifest themselves as two separate phases of a new urban governance (Andersen og Pløger, 2007, 1354).

Hvad enten det politiske fokus for 'bypolitikken' har været vækst eller velfærd, så har de udviklede projekter været stærkt præget af den nye, 'effektive' relation mellem politik og byudvikling. Det kommer tydeligt til udtryk i den stigende rolle individuelle, netværksudviklede nålestiksoperationer i form af "urban development projects" (UDP's) kommer til at spille (*Ibid.*, 1357). Rationalet er på den ene side at søge at forny de utidssvarende redskaber, der ellers har stået til rådighed for stat og kommuner, og på den anden side gennem relativt begrænsede interventioner, en form for "fast policy" (Jessop og Peck i Ward, 2000) at kommunikere politisk handlekraft i den kritiske situation (Andersen, Hans Thor, 2001, 239). Vagnby og Jensen beskriver på denne baggrund indsatsen som "a daily struggle for catching the attention of a public" (2002, 11). Denne daglige kamp får dog også mere institutionelle konsekvenser.

På mellemlangt sigte bliver den væsentligste konsekvens af erfaringerne fra Byudvalgs- og kvarterløftprojekterne uden sammenligning således, at den helhedsorienterede anskuelse af de aktuelle problemer i større danske byområder som generelle velfærdsproblemer (Sehested, 2003b, 17), der går på tværs af ressortområder indenfor statsadministrationen og de kommunale forvaltninger, bliver institutionelt forankret på højeste plan. Byudvalgsarbejdet lægger tidligt "nogle afgørende linjer for fremtidens bypolitik", hvilket bl.a. indebær nedsættelsen af en tværgående arbejdsgruppe for udarbejdelsen af en helhedsstrategi for "en bred bypolitik" (Simonsen, 1996, 31; Kristensen, 2000, 137). Der er blandt relaterede sektorforskere, embedsmænd og boligselskaber en udbredt opfattelse af, at en fremtidig, formel 'bypolitik'-formulering må tage udgangspunkt i det samlende i et "bymæssigt perspektiv" og udgøre en "koordineret social-, bolig-, kultur- og erhvervspolitik" (Kristensen, 1996, 30); en ønskelig koordinering, der i det danske "ministerialsystem", hidtil stort set er "løbet ud i sandet" (Møller, 1996, 35) og overlader forvaltningen af byernes udvikling til fragmentariske sektorpolitikker, som daværende afdelingschef i Boligministeriet, Bent Fjord, formulerer det:

> Vi har masser af politiske og administrative sektorer, der hver for sig har velmente målsætninger og midler, som sættes ind med større eller mindre succes. Men vi har ikke på det politiske niveau en samlet bypolitik, som udtrykker en politisk vision om byen og dens udvikling – og som sikrer, at de forskellige midler og organisatoriske opbygninger koordineres, eller endnu bedre: integreres (Fjord, 1996, 45).

De omfattende, eksperimenterende projekter i forbindelse med kvarterløft tænkes således allerede "i deres startfase" som, og bliver i realiteten, et "bypolitisk laboratorium" (*Ibid.*, 49; Jespersen, 1999, 9), der gradvist, gennem erfaringsopsamling og relateret forskning i fx *Center for bypolitik, byudvikling og velfærd*, bestående af bl.a. SBI og Geografisk Institut ved Københavns Universitet, etablerer den nye 'bypolitiske' tilgang til byudviklingen, der stadfæstes i 1998 med omdannelsen af Boligministeriet til By- og Boligministeriet (*Ibid.*, 8; Kristensen, 1999). Det urbane spørgsmål, der af skiftende regeringer er blevet behandlet af økonomi-, social-, miljø- og boligministerierne, søges med dette tiltag samlet i et "samordningsministerium" med "en sammenfattende og koordinerende politik, der får til opgave at sikre sammenhængen mellem en række socialpolitiske, bygge- og boligpolitiske, arbejdsmarkedspolitiske og trafikpolitiske ... tiltag" (Jespersen, 1999, 6). Ministeriets ambitioner for byernes udvikling bliver kort og godt:

- "at sikre byerne som fortsatte centre for vækst og udvikling
- at skabe sammenhængende byudvikling
- rette op på skævheder" (By- og Boligministeriet, 1999, 41; gengivet i Sehested, 2003b, 17).

Ministeriet udgør på denne måde, akkurat som det ses i flere andre "kontinental-europæiske" lande (*Ibid.*,, 14-15; Andersen og Kempen, 2001b, 3), et forsøg på i et statsligt niveau at forankre og bygge bro mellem den udviklede, dobbelte strategi for reguleringen af byernes udvikling ud fra henholdsvis vækst- og velfærdsperspektiver (fremgår også af By- og boligministeriet, 2001, 1). På trods af hensigtserklæringen forbliver det som Sehested kalder henholdsvis "erhvervspolitikken" og "bypolitikken", dog adskilt fra hinanden (*Ibid.*, 18; Andersen, John, 2001, 142-43). Tværtimod udgør den statslige forankring en tydeliggørelse af den opdelte karakter af byernes regulering. De relativt sociale, "indenrigspolitiske" dele af politikken bliver især varetaget af By- og Boligministeriet og til dels Socialministeriet, mens en erhvervsorienteret "udenrigspolitik" for byernes vækst især forankres i Erhvervs-, Trafik- og Finansministerierne (*Ibid.*; Larsen og Paludan, 2000). Det er dette, der for alvor får John Andersen til at betegne den danske 'bypolitik' som ambivalent (Andersen, John, 2001, 142-43).

By- og boligministeriets nedlæggelse i forbindelse med regeringsskiftet i 2001 har kun understreget den danske 'bypolitiks' duale og fragmentariske karakter. Den nye regering har således fortsat en opprioritering af vækstpolitikken, som med velfærdspolitikkens "velfunderede" status allerede var undervejs i Nyrup-regeringen (By- og boligministeriet, 2001, 1; Andersen og Pløger, 2007, 1361), og atter spredt de projekter som skulle samordnes til andre ministerier, henholdsvis Erhvervs- og boligministeriet og Integrationsministeriet. Dette ikke blot understreger velfærdspolitikkens "udgangspunkt i indvandrer- og ghettoproblematikken" (Sehested, 2003b, 19), det risikerer at udvide afgrunden mellem de to overordnede perspektiver:

> The signals from the government with regard to UP [urban policy, JLL] are, therefore, that UP is no longer a comprehensive holistic district policy field, but should be split into separate entrepreneurial issues and ethnic issues. This will most likely lead to a further widening of the gap between the two faces of UP (Andersen og Pløger, 2007, 1362).

Under den mere højreorienterede regering har dette bl.a. medført en vareliggørelse af boligmarkedet, som udvikler sig uden modsvar fra strategisk politik-niveau. De almennyttige boliger, der igennem arbejderbevægelsen udviklede sig til en social og demokratisk hjørnesten i den danske velfærdsstat, og som er blevet udfordret af 1960'ernes og 1970'ernes promovering af private boligformer, er på nationalt plan, for en dels vedkommende, nu selv blevet privatiserede – ikke mindst pga. de 'ghetto'-problemer, der op igennem 1980'erne og 1990'erne udviklede sig her (*Ibid.*, 1359). Denne generelle privatiseringstendens på boligmarkedet er i det økonomisk trængte København blevet forstærket, først med salget af kommunale udlejningsejendomme i løbet af 1990'erne, og siden med en vedtaget boligpolitik, der under navnet 'Boliger for alle' er lagt an på at

reducere mængden af små og utidssvarende boliger, for herigennem at tiltrække økonomisk mere bæredygtige skatteydere (Andersen, 2006, 16). Fra at være relativt velfærdsorienteret er boligmarkedet i København nu i høj grad indstillet på at pleje økonomiske interesser hos Kommunen og transnationale virksomheder:[3]

> Today, the new housing projects, institutions and business developments are aimed at offering splendid opportunities for transnational companies, business people and tourists rather than mainly the local population … Instead of urban renewal, we now have urban revitalisation, the most attractive spaces being used to house office complexes, shopping malls or high-earning citizens … The overall argument stresses competitiveness, a concept that almost all other kinds of local politics have to adjust to. The argument is not how to improve living conditions, but how to improve competitiveness (*Ibid*., 17, 20).

Ophævelse af den 'bypolitiske' dualisme

Teoretiske fordringer om vækst og velfærd i balance

Mens det i forskningen understreges, at tendenserne til neoliberalisering og bevægelsen mod governance generelt skal forstås som blot en differentiering inden for den skandinaviske velfærdsmodel, og således som en "path-dependent" udvikling (Andersen, John, 2001; ifølge Brenner og Theodore, 2002b, 357, samt; Jessop, 2002, 457, i stil med de generelle tendenser til neoliberalisering), så er der altså et seriøst fokus på, at grebet om byerne i den kommunale og statslige politik synes at være blevet svagere. Den 'bypolitiske' forskning samler sig derfor omkring forsøget på at formulere et udgangspunkt for en "proaktiv" 'bypolitik' (Andersen og Jørgensen, 1999), der kan modsvare de strukturelle pres, der ellers uden politiske svar synes at forme byerne. Byerne er ikke, og bør ikke være, blot passive og samspilsramte projektioner i de globale strømmes net. De kan og skal tage 'bypolitisk' til genmæle:

> [C]ities can do something about their situation. They should not be seen as puppets dancing to the tunes of outside forces, like globalization, European policies, and all kinds of economic, demographic, social, technological and political developments ... Local policy can make the difference between success or failure (Andersen og Kempen, 2001b, 6).

Den dualisme, som uddybes i den aktuelle danske 'bypolitik' trods retoriske udsagn om det modsatte (Andersen og Pløger, 2007), er den 'bypolitiske' forskning stærkt opsat på at ophæve. Den 'bypolitiske' kritik stopper således ikke ved redegørelsen for vilkårene i og effekterne af de enkelte sider af den danske 'bypolitik'. Kritikken er i dag nået til erkendelsen af, at den ambivalente 'bypolitiks' to sider må opfattes som to gensidige dele i en større helhed; gensidige dele som nødvendigvis også må anskues i forhold til deres gensidige effekter på hinanden i denne helhed.

> The big cities are assumed to be the fulcrums of economic growth and represent an essential platform for the nation in the face of globalization. Yet at the same time the cities have a central position in the welfare of the population. Thus, the core issue of the emerging urban policy in Europe is to maintain and improve both the competitiveness in global markets and the welfare of the population (Andersen, Hans Thor, 2001, 248).

En række andre byforskere følger dette udsagn til dørs med lignende udmeldinger. John Andersen understreger vigtigheden i at finde "the missing links" i dansk og europæisk 'bypolitik':

> [T]he missing links between the UDP, the dominant strategy for economic revitalisation, and the programmes for social renewal in the deprived urban areas concerned with social inclusion, and the avoidance of polarisation of the social geography constitute the most striking paradox in the ongoing dispute over Danish – and EU – urban policy (Andersen, John, 2001, 142).

[3] Med Ritt Bjerregaards tiltræden som Overborgmester i 2006 er der nye initiativer på især boligmarkedet med hendes 5000 boliger til 5000 kroner. Tiden må vise i hvilken form ideen realiseres og med hvilken effekt.

Han understreger sammen med John Pløger den aktuelle 'bypolitik' som potentielt innovativ netop fordi den med sin udprægede ambivalens gør, at kravet om nye løsninger står så meget desto tydeligere (Andersen og Pløger, 2007, 1361). Sehested udtaler i samme eufemistiske tråd, at der "er ingen tvivl om, at der ligger et stort bypolitisk udviklingspotentiale i at få indenrigsbypolitikken og udenrigspolitikken til at hænge bedre sammen" (2003b, 20). Denne kritik bærer således den nye 'bypolitiks' særtræk op på et mere overordnet niveau, hvor de isolerede politikkers taktiske mekanismer kan angribes fra strategiske vinkler. Allerede Andersen og Jørgensen (1999) påpeger den centrale mekanisme i den nye 'bypolitik', som bør angribes i forsøget på at leve op til de overordnede 'bypolitiske' målsætninger – og Desfor og Jørgensen følger op:

> The co-existence of growth and welfare oriented policies is paralleled by a bifurcation of urban planning and policy … in the sense that two cross cutting currents can be identified. On the one side, Anderson and Jørgensen observed a bewildering mix of actors and projects, some of which were initiated by entrepreneurs within the building sector, others were propelled by public (but with an entrepreneurial-style) activities on various administrative levels. On the other side, a continuation of a formalized, urban planning system was simultaneously observed. The former relies on project-oriented instruments—more or less aiming at (a regeneration of) growth rather than having a welfare-orientation. The latter consisted of bureaucratic, holistic and long-term policy instruments for urban development with a predefined, functional division of labour between the various administrative bodies. Taken together, however, these tendencies reveal that economic growth has become the primary goal of urban policy, and that private sector interests are taking a larger role in their formation than in earlier years (Desfor og Jørgensen, 2004, 482).

Hvad Desfor og Jørgensen med Andersen og Jørgensen (1999) peger på er, at tendensen til højere grad af fragmentariske netværkprojekter i byudviklingen, som gør sig gældende ud fra såvel vækst- som velfærdsperspektiver, er med til at trække den generelle 'bypolitik' i en vækstorienteret retning, hvor først og fremmest målsætninger af økonomisk karakter bliver tilgodeset. Dette er også antydet af Lund Hansen et.al.'s (2001) og Hans Thor Andersens (2001) ovenfor gengivne kommentarer til netværksorienteringen i velfærdspolitikken. På flere måder synes muligheden for at leve op til de overordnede målsætninger om tilvejebringelse af de manglende forbindelser mellem de to 'bypolitiske' perspektiver at kredse om de mekanismer, som er indlejret i det netværksorienterede "modus", som til en start blev implementeret for under de nye vilkår at skabe en byudvikling i balance.

Ophævelse af dualismen

En næsten entydig kritik lyder på, at forbindelsen mellem de vækst- og velfærdsorienterede perspektiver, som tilsammen udgør det 'bypolitiske' felt, bør formidles bedre og mindre fragmentarisk end den gældende 'bypolitik' formår med sine geografisk og socialt meget fragmentariske tilgange. "The missing link" skal ikke mindst findes i en bedre strukturel forankring af tiltagene. For de velfærdsorienteredes vedkommende ved at de mekanismer, som fungerer på mange geografiske skalaer, ikke blot behandles på den lokale skala:

> Until now, the limits of these actions are their localist and socio-cultural orientation, and, as effect in som cases, de-politicization and de-powering citizens' influence on urban politics and strategy development. For instance, structural socio-economic issues in these policies, and an articulation of initiatives within a broader social socio-economic revitalization strategy, are often non-existent, despite the fact that the national programme pays significant rhetoric attention to the necessity of such linkages (Andersen og Pløger, 2007, 1360; Andersen, John, 2001, 142).

En lignende kritik fremsættes af Hans Thor Andersen:

> Urban policy is still mainly based on a welfare approach, but at the same time it has shifted towards one of 'fire-fighting' – that is, visible and acute problems in certain localities are dealt with, but the

> underlying causes remain untouched. Among these is the existing housing market, which is producing growing social differences and segregation (2006, 21-22).

Andersens og Pløgers forslag, hvad angår en effektiv forankring af velfærdspolitikken, rettes mod at bekæmpe polariseringsmekanismer på centrale arenaer som arbejdsmarkedet, boligmarkedet, social service og uddannelse, koblet med indsatser på meso- og mikroplan, som vi kender det fra fx kvarterløft (Andersen og Pløger, 2007, 1361). Dette er netop også, hvad Hans Thor Andersen foreslår for begge politikkers vedkommende. Han foreslår, at supplere de mange områdebaserede projekter med generelle, strategiske planer, for herved at undgå, at de langsigtede 'bypolitiske' målsætninger bliver undergravet:

> In itself, an area-based strategy – regardless of its other advantages – is a potential threat to a coherent city unless the area-focussed efforts are with a wider strategy. There is a clear need for co-ordination across space and time: urban or metropolitan planning beyond the scope of single projects (Andersen, Hans Thor, 2001, 246).

Andersen og Pløger fokuserer desuden på den positive særbehandling af ellers ekskluderede grupper i deltagelsesorienterede initiativer (2007, 1362). Et obligatorisk element bliver for begge politikkers vedkommende dog desuden, at den interne, organisatoriske proces i sådanne projekter i højere grad relateres til det repræsentative demokrati, som udgør det uomgængelige grundlag for 'bypolitikken':

> [G]overnance does not exercise power in the interest of the public but in the interest of the participants of the partnership, or at least in the interest of one or a few of the partners. Consequently it is important to subordinate governance to representative democracy (Andersen og Kempen, 2001b, 11-12).

Andersen og Pløger udvikler i den forbindelse krav til det repræsentative demokratis funktion, der i høj grad er i tråd med Iris Marion Youngs tanker om de gunstige rammer for "a politics of difference" (1990, 248-54):

> The Danish case, summing up, indicates two lessons: (1) The importance of political and institutional empowerment of deprived districts, which need their own political and institutional platform in order to articulate their demands… (2) The importance of an elected regional government to open up and challenge the power of autonomous closed elitist policy networks operating on the regional scale. In other words the old question about politics against the market becomes more and more crucial in the new age of globalization (Andersen og Pløger, 2007,1361).

FRA DET MULIGES FORVALTNINGSTEKNIK TIL DET UMULIGES KUNST

Jeg har ovenfor udlagt den historiske udvikling og diskursive etablering af 'bypolitikken' som en dualistisk størrelse af henholdsvis vækst- og velfærdstaktikker, der i henhold til den næsten entydige, 'bypolitiske' kritik har brug for at blive forenet på et strategisk niveau. Denne kritik fremstår særdeles nødvendig med den givne baggrund i den relativt fragmentariske governance i såvel vækst- som velfærdsprojekter og ikke mindst de tendentielt polariserende mekanismer på fx boligmarkedet.

Kritikken hviler på en række fortolkninger, der tilsammen udgør et særdeles fintmasket net af argumentationer angående socio-økonomiske udfordringer og forvaltningsmæssige tiltag, mangler og muligheder i relation hertil. Med den nye 'bypolitiske' kritik, er der udviklet en stærk fornemmelse for de særdeles politiske, men ofte implicitte, mekanismer i byens udvikling, og den udgør derfor et særdeles gedigent, nødvendigt og aktualiseret forsvar af etablerede sociale og demokratiske værdier i et velfærdssamfund under økonomisk og forvaltningsmæssigt pres. Kritikken indeholder selv dog særdeles væsentlige lommer af tavshed. Jeg vil i det følgende fokusere på disse lommer ud fra den overordnede problemstilling om det urbane spørgsmåls aktuelle formulering.

'Bypolitikkens' yin-yang – og det 'politiske'

'Helheden' – og resten; 'Bypolitikkens' yin-yang, "the missing link" og det 'tredje'

Den gennemgåede kritik udgør med variationer den toneangivende udlægning af dramatikken i såvel den historiske udvikling som den aktuelle situation. Den øver, som det også fremgår i udlægningen, en betydelig indflydelse på udformningen og kritikken af nye politikker for byen i en gensidig relation indenfor det felt, der generelt kan betegnes som 'bypolitik'. Men selv om den således udlagte relation mellem nye vilkår og nye politikker for Københavns fremtidige udvikling med kritikkens interne krydsreferencer og stabile, empiriske fundering i den konkrete udvikling, kan synes at dække det politiske felt omkring byens udvikling fuldstændigt, så er dette ikke tilfældet. Kritikkens overordnede problematisering af dualismen og "the missing link" mellem vækst- og velfærdsperspektivet er et væsentligt eksempel.

Hele vejen rundt i den 'bypolitiske' kritik bekræftes opfattelsen af, at 'bypolitikken' i dag er splittet mellem vækst- og velfærdsperspektiver med hver deres sektormæssige forankring i den statslige forvaltning, hver deres organisationsmåde, og sociale og geografiske fokus. Disse perspektiver fremstår i forskningen som byudviklingens naturnødvendige 'yin-yang'-relation mellem modsatte, men gensidigt komplementære størrelser, der hver for sig udgør blot dele, men tilsammen udgør helheden af 'det urbane spørgsmål'. Ved i den grad at fokusere på de to perspektivers komplementaritet antydes det i kritikken, at vi her har med en afrundet helhed at gøre, og at de to poler udtømmer feltet af mulige perspektiver; "suggesting that these two categories are indeed mutually exclusive and exhaust all possible social ontologies and conceptions of the [city]" – for at parafrasere det over Youngs dualismekritik (Young, 1990, 229). 'Erkendelsen' af denne helhed, og dens dualiserede og fragmentariske karakter, efterlader rent retorisk og logisk den klare opgave for kritikken at tilvejebringe en harmonisk balance mellem de to dele ved at justere sig frem til den rette koordinering af gældende mål og midler, som det fremgår ovenfor.

Låsningen af sigtekornet på disse to sider af 'bypolitikken' udgør som allerede nævnt, en både gedigen og nødvendig øvelse i en tid med neoliberale tendenser på fx boligmarkedet, men det er vigtigt at understrege, at den øvelse, som kritikken udfolder til perfektion, ikke mindst er en relatering af givne, etablerede, men i øjeblikket udfordrede velfærdsstatslige værdier til deres varierende implementering i konkrete politikker; en kritik af 'bypolitikken' for ikke at kunne leve op til sine egne eksplicitte målsætninger. De normative præmisser, og således erkendelsesinteressen i den videnskabelige kritik, er således i stor udstrækning allerede defineret i den 'bypolitik', den kritiserer. Kritikken er derfor af en *intern* karakter og altså i sig selv af en 'bypolitisk' natur; den befinder sig i det samme 'bypolitiske' paradigme som den 'bypolitik', den kritiserer.

Det er der i sig selv ikke noget problem i. Spørgsmålet er blot, hvor eksplicit kritikken af 'bypolitikken' selv er, hvad angår både karakteren af dens studieobjekt, 'bypolitikken', og dens egen implicit 'bypolitiske' karakter givet ved dens begrebslige forudsætninger og således også de normative præmisser – og i sidste ende dens egne 'bypolitiske' konsekvenser. Dette hænger ikke mindst sammen med de internationale, teoretiske referencer, den 'bypolitiske kritik' benytter sig af.

Neoliberalisering og governance – mellem vækst, effektivitet og velfærd

Parallelt med mandsopdækningen af den danske byudvikling og –regulering er der i den kritiske, danske byteori, som det fremgår ovenfor, foregået en løbende indoptagelse af internationale teoretiske overvejelser om byudviklingens rolle i den overordnede samfundsudvikling, ikke mindst med afsæt i Harveys artikel om det bypolitiske skifte. Harvey konstaterer i sin artikel fra 1989, at studierne af makrosociologisk og –økonomisk udvikling er bekymrende anti-urbane – trods hans egne mere end 15 års særdeles indflydelsesrige studier af artikuleringen mellem økonomisk udvikling og social retfærdighed i den fremadskridende urbanisering (1989a, 3-4). Med afsæt bl.a. i

netop hans kanoniserede diagnosticering af overgangen fra "managerialism" til "entrepreneurialism" er der i den anglo-amerikanske by- og socialteori imidlertid siden foretaget betydelige studier af spørgsmålet.

I en næsten lige linie fra Harveys problematisering, og i forlængelse af hans diagnosticering af de mere fleksible produktionsformer, der kendetegner økonomien, udvikler der sig en dominerende reguleringsteoretisk diskurs om byernes rolle i krisen/forandringsprocessen. Fokus i reguleringsteorien er, i reaktion mod den overdrevne tiltro til reproduktionsautomatikkerne i markedet (hos den neoklassiske teori) og produktionsmåden (den althusser'ske marxisme; Jessop, 1995, 309), generelt set en empirisk videreførelse af den marx'ske kapitalismekritik på et lavere abstraktionsniveau, dvs. en fokusering på de konkrete institutioner, der medvirker til at reproducere den kapitalistiske produktionsmåde på kortere eller længere sigt – med Tickell og Pecks ord: "[I]t is … about analyzing the institutional infrastructure around and through which capitalist development proceeds" (1995, 363).

Reguleringsteorien fokuserer i sin stærkt 'denaturaliserende' kritik (jfr. Peck, 2001, 447f) af aktuelle tendenser på den sociale og politiske slagside i vestlige regeringers forsøg på at håndtere de nye vilkår ved gennem statslige initiativer at skabe bedre vilkår for markedskræfterne, herunder ved etableringen af mere fleksible samarbejdsformer myndighederne og private aktører imellem. Op igennem 1970'erne er fokus i høj grad baggrunden for forandring og de resulterende, nye vilkår benævnt med de-, post- og reindustrialisering, omstrukturering samt, mere eller mindre kritisk, post-Fordisme (Brenner og Theodore, 2005, 101; Hay og Jessop, 1995; Tickell og Peck, 1995; Ward, 1999, 171; 2001, 130).

Som antydet i redegørelsen for de nye vilkår ovenfor indskrives byen med en særlig rolle i forbindelse med udhulingen af nationalstatens rolle, i den dobbelte bevægelse Swyngedouw fra sit skalaperspektiv har benævnt 'glokalisering', hvor en del af den magt, der under Fordismen lå under nationalstaterne, tilsyneladende er overdraget til supra- og subnationale (herunder lokale, urbane) niveauer (Swyngedouw og Kaïka, 2003). Byperspektivet i kritikken er dog ikke indlysende fra starten af. I tråd med Harveys bekymring om den hidtidige anti-urbanisme i makro-kritikken, pointerer Tickell og Peck i 1995 således, at de implicitte rumlige mekanismer på de supra- og subnationale niveauer, i form af den "ujævne udvikling" som Neil Smith har etableret på dagsordenen (1990; 1996), og således bl.a. byens rolle, stadig ikke er tilstrækkeligt overvejet i reguleringsteorien (Tickell og Peck, 1995, 373f). Brenner og Theodore gentager vurderingen, men understreger at ikke mindst det urbane niveau kommer på banen i slutningen af 90'erne og frem (Brenner og Theodore; 2002a, 343; 2005, 102). De følgende års studier har således ændret en del ved teoriens håndtering af reguleringens 'rumliggørelse' – eksemplificeret ved det indflydelsesrige temaudgave af *Antipode* om "neoliberalismens rum" (Brenner og Theodore, 2002, red.).

Fra den indledende kritik af tendenserne til nye post-fordistiske, "omstrukturerende" *vilkår* for og *krav* til statslig regulering (sammenfaldende med det, Peck og Tickell senere betegner neoliberaliseringens "roll-back"-fase; 2002, 380), har den toneangivende reguleringsdiskurs i dag udviklet sig til en stærk kritik af netop neoliberaliseringen: En generel betegnelse for det markedsorienterede, politiske *svar* på de nye udfordringer (Brenner og Theodore, 2005, 101), som i sin "roll-out"-fase (fra 1990'erne og frem) selv af Peck og Tickell nu tilskrives en så formidabel robusthed – "a formidable and robust pattern of statecraft" – at de bør behandles som en reel efterfølger til den Fordistiske 'reguleringsmåde' (2002, 384) – en efterfølger der altså gør sig gældende på alle skalaer. Den neoliberale kritik indeholder derfor nu en endnu stærkere

reguleringsteoretisk argumentation[4] omkring interne modsigelser og paradokser angående ikke mindst spørgsmålet om nødvendigheden og det reelle omfang af statslig regulering i neoliberaliseringens 'politik' – herunder 'bypolitikken' (fx Brenner og Theodore, 2002b; Jessop, 2002).

Byerne indtager en meget stor rolle i den aktuelle, geografiske kritik af neoliberalismen. Efter deres indledende skepsis i løbet af 90'erne vender Peck og Tickell sig således mod Harveys tidlige diagnosticering af de proto-neoliberale tendenser i en understregning af byernes øgede betydning (2002, 393f). For Brenner og Theodore udgør byerne de centrale arenaer for den aktuelle udfoldelse og således også for kritikken af det, de karakteriserer som "actually existing neoliberalism":

> Throughout the advanced capitalist world, we suggest, cities have become strategically crucial geographical arenas in which a variety of neoliberal initiatives – along with closely intertwined strategies of crisis displacement and crisis management – have been articulated (Brenner og Theodore, 2002b, 349).

Byernes udvikling er på denne måde ikke blot koblet sammen med generelle tendenser i samfundsudviklingen på verdensplan. Makro-tendensernes realisering er nu selv gjort til en afhængig størrelse i forhold til urbaniseringen: Den neoliberale reproduktion af den kapitalistiske produktionsmåde er til dels afhængig af byudviklingstendenser med seriøse, sociale og politiske slagsider. En væsentlig udvikling i den reguleringsteoretiske kritik af neoliberaliseringen er ikke blot disse slagsider, men også taktikkerne bag disse og i forsøgene på ligefrem at skjule symptomerne på deres eksistens, der ses som en udvikling af den neoliberale urbanisering fra "entrepreneurialisme" til "revanchisme" under dække af offentlig "orden" og "terrorsikkerhed" (Brenner og Theodore, 2005, 105, MacLeod, 2002, ; Mitchell, 2001; Smith, 1996; 1998).

En betydelig del af den danske, 'bypolitiske kritik' er i høj grad orienteret mod reguleringstilgangens 'denaturaliserende' kritik af såvel neoliberal retorik, de faktiske implikationer i det neoliberale projekt og af dets sociale og politiske konsekvenser (bl.a. Hans Thor Andersen, John Andersen, John Jørgensen og Anders Lund Hansen). En lige så stor del udfolder dog sin 'bypolitiske kritik' i lyset af en anden beslægtet teoriudvikling omkring de nye samarbejdsformer mellem offentlige og private aktører, 'governance'-perspektivet. Governance- og reguleringstilgangen deler i en vis udstrækning anskuelse af de komplekse, sociale forandringer, der trænger igennem på forskellige skalaer (Jessop, 1995), hvorfor deres parallelle, og i en vis grad overlappende, aktualitet er forståelig.

Nyudviklingen i de konkrete samarbejdskonstellationer, bypolitikkens "modus", som er med til at udvikle 'bypolitikken' betegnes af Andersen og Kempen som ofte ensbetydende med bevægelsen fra en traditionel hierarkisk "government"-tilgang, begrænset til det repræsentative demokratis konstellation af embedsmænd og politikere i kommuner og stat, mod en tilgang med større åbenhed over for eksterne aktører, "governance" (2001b, 2, 6). Denne bevægelse er knyttet til de nye vilkårs generelle fordringer om en ny 'bypolitik'; ikke mindst den øgede samfundsmæssige fragmentering og kompleksitet, der har krævet mere fleksible styringsformer end den traditionelle konstellation af hierarkisk bureaukrati og repræsentativt demokrati (*Ibid.*; Sehested, 2003b, 20-22).

Konstruktionen af governance-forståelsesrammen er stærkt inspireret af internationale teoridannelser omkring nye samarbejdsformer i 'bypolitikken' i den eliteteoretiske vækstkoallitionstænkning (Harding, 1994), pluralistiske anskuelser (jfr. Judge, 1995) samt regime- (Stone, 2001) og governance-teori (Rhodes, 1996). Debatten har tidligere været præget af en "evig

[4] "Stærk" i dobbelt forstand: Både velargumenteret *og*, ikke mindst, særdeles kritisk offensiv. Peck og Tickell (2002, 381) anvender således temmelig militante termer om det neoliberaliserende projekt, så som "neoliberal offensive", "heartlands" og "zones og extension" i deres denaturaliserende kritik.

konflikt" (Sehested, 2003b, 24) mellem neo-elitisters og hyper-pluralisters såvel analytiske som eksplicit normative bud på, hvorledes byer bedst styres i den komplekse (post)modernitet.

Regime- og governanceteorierne udgør mere medierende perspektiver. Deres perspektiv er således en eksplicit afstandtagen til elite-/pluralismedebattens enten-eller. De indeholder blot, som Sehested understreger (Sehested, 2003b, 25), de to tilstande som en mulighed. Samtidig indeholder de på forskellige måder hinandens perspektiver. Regimeteorien er således fokuseret på relativt lukkede, uformelle og stabile netværk med betydelige institutionelle ressourcer. Et regime er med Stones ord:

> [A]n informal yet relatively stable group *with access to institutional resources* that enable it to have a sustained role in making governing decisions (Stone gengivet i bade Sehested, 2003b, 24, og; Andersen, John, 2001, 139).

I forhold hertil er governanceteorier bredere, idet de bygger på det samlede resultat af alle slags netværksdannelser inden for kontinuummet af både stabile, lukkede og ustabile, åbne netværk og omhandler både formelle og uformelle netvæk" (Sehested (2003b, 25). Sehested argumenterer derfor for, at governancetilgangen kan siges at omfatte regimetilgangen. På den anden side argumenterer hun for, at governance-studier af policy-netværk ofte fokuserer på specifikke policy-felter, fx trafik, sundhed eller uddannelse, mens regimestudier knytter sig til mere vidtrækkende politiske emner og brede problemløsende formål i byen (*Ibid.*, 26). Det er især omkring regime- og governanceteoridannelserne, at en forståelsesramme for den danske 'bypolitik' har udviklet sig. Sehested bemærker således, at der er

> en tendens til at beskrive den entydige, liberale vækstpolitik som baseret på en stabil, lukket og elitær netværksform mellem toppen i det offentlige og i det private erhvervsliv, mens andre bypolitiske initiativer, især omkring boligsociale opgaver og byfornyelse, tenderer mod mere åbne og ustabile netværksformer (2003b, 24).

Mens governancebegrebet i dag er toneangivende i fortolkningen af nyudviklingen af 'bypolitiske' virkemidler, så er der ingen enighed om disse virkemidlers evne til at fremme målsætningerne (Sehested, 2003b, 20). Bevægelsen mod governance kan til dels ses som en reaktion mod den hierarkiske "top-down government", som ikke blot har svækket byernes effektivitet, men også muligheden for de 'berørte' stemmer at komme til orde (Andersen og Kempen, 6-7). Governance har derfor for nogle været et udtryk for en en ny borgerinddragelse eller netværksdemokrati (jfr. Andersen og Jørgensen, 1999, 18; Andersen, Hans Thor, 2001, 235), mens den for andre nærmere er udtryk for det modsatte, måske ligefrem som en 'naturalisering' af det neoliberale projekt, som bl.a. reguleringsskolen gør så meget for at 'denaturalisere'. Vagnby og Jensen tilhører skeptikerne:

> [S]ome analysts of the new urban governance and its focus on public-private partnerships tend to see this development as a onesided democratisation of urban policies ... However, we want to stress that apart from being a less transparent way of organizing and institutionalizing policies it is not a given thing that it leads to a more democratic policy (Vagnby og Jensen, 11).

Det er eksplicit Hansen og Sehesteds udsagn (1999, 36), Vagnby og Jensen henviser til. Også Pløger udtrykker sig kritisk over for governance-perspektivets tekniske fokus på styringsredskaber snarere end på politik (2004, 80. Se også nedenfor). Sehested har dog selv med sin antologi fra 2003 (Sehested, 2003) meldt sig under de mere skeptiske faner og angiver som formålet for udgivelsen kritisk at vurdere erfaringerne med governance i en dansk kontekst. Fælles for organiseringen i såvel velfærds- som vækstprojekter er, at de er præget af en modsætning mellem kravet om effektivitet på den ene side og demokratisk åbenhed og inklusion på den anden; en modsætning, der har udviklet en dualisme i opfattelsen af governance og partnerskaber, som kan sammenlignes med modsætningen mellem elite- og pluralismeteorier i den anglo-amerikanske kontekst.

Tydeligst kommer modsætningen i den danske kontekst til udtryk i vækstpolitikkens 'paradigmatiske case', Ørestaden, der er stærkt præget af fokusset på beslutningseffektiviteten i det lukkede, magtfulde netværk i forhold til risikable og tidskrævende, demokratiske processer (se ovenfor). Den danske erfaring kan indskrives i en overordnet vestlig fortælling om den stigende afsporing af ellers etablerede demokratiske institutioner pga. målsætninger om effektivitet hentet fra erhvervslivet; det Peck og Tickell beskriver som "the deliberate extension of competitive logics and privatized management into hitherto relatively socialized spheres" (2002, 395). Andersen og Kempen perspektiverer de erhvervsinspirerede målsætninger i en vesteuropæisk sammenhæng på følgende vis:

> This goal stems from the fact that 'traditional' representative democracy based on the principle of 'one man – one vote' is so often bypassed by certain privileged groups and actors who have access to decision-making. In turn, the transformation involves unequal resources and unequal ability to influence policies. Non-elected interest organizations have had substantial impact on the formulation of policies and actions taken (Andersen og Kempen, 2001b, 11).

Som det fremgår ovenfor, så er velfærdspolitikken ligeledes præget af en netværksorienteret styring, der står i et spændingsforhold til den repræsentative institutions omsorg for såvel demokratiske som sociale målsætninger. Det er derfor, tilvejebringelsen af forbindelser mellem vækst- og velfærdspolitikken skal ske ved bl.a. at løsne op for denne spænding.

Inspireret af bl.a. regulerings- og governanceperspektiverne kommer den danske, 'bypolitiske kritik' med særdeles nuancerede udsagn om svaghederne og mulighederne i den eksisterende – "actually existing" – 'bypolitik'. Selv om der i perspektiverne kan ligge forskelle i graden af teknisk fokus på midlerne og politisk fokus på overordede konsekvenser, så fungerer perspektiverne i en vis grad som gensidigt bekræftende mht. hvad der er på spil her og nu i den danske 'bypolitik'. Den gensidige bekræftelse inden for det sammenhængende, 'bypolitiske' paradigme indebærer dog også en grad af implicit 'naturalisering'; en 'naturalisering' af grænsen for det bypolitiske felt; for hvad der betragtes som legitimt hørende inden for 'bypolitikken' og på hvilke præmisser. Denne grænse går mellem, hvad der, på den ene side, kan kaldes 'politik' og, på den anden side, 'det politiske'.

'Politik' og det 'politiske'

De kritiske studier af det "ambivalente" fænomen synes at være præget af nogen ambivalens, hvad angår den empiriske kerne. Hvad dækker 'bypolitik' over? Og, hvilket måske er vigtigere, hvad dækker det *ikke* over? Og i de hjælpes ikke afgørende af de teoretiske perspektiver, de vejledes af. Som det fremgår ovenfor er det et sammensat og dynamisk felt, der sættes i fokus, når byforskningen behandler byudvikling under betegnelsen 'bypolitik'. Der er dog en rød tråd i det 'betegnede', som jeg mener er værd at folde ud – ikke blot for at skabe et overblik, men også for at skabe en kritisk åbning i 'betegneren', 'bypolitik'. Et kig på en eksplicit definition hos én af de ledende forskere på feltet i Danmark er instruktivt. I Sehesteds indledning til antologien *Bypolitik – mellem hierarki og netværk* defineres 'bypolitik' først ved, at den ser byen

> som en særlig fysisk og geografisk enhed, i modsætning til fx landområder eller kommuner, og opfatter byen som en udviklingsdynamo for samfundsudviklingen (Sehested, 2003b, 9).

'Bypolitik' gives her et specifikt, geografisk fokus og en specifik bias mht. opfattelsen af dette geografiske områdes (i denne passage noget begrænsede) rolle i forhold til samfundet som helhed. Som sådan er det altså her temmelig åbent, hvad 'bypolitik' er. Det fremstilles dog mere præcist i den videre definition, der straks giver begrebet, og antologien hvor det behandles, et meget snævert fokus:

> Bypolitik er en helhedsorienteret og ofte arealbaseret politik, der med byen og dens områder og kvarterer som udgangspunkt skaber løsninger på tværs, fx af politiske sektorer. Bypolitikken kan

> derfor have en koordinerende rolle i forhold til forskellige politiske områder. Endvidere er bypolitik karakteriseret ved at opstå i et samarbejde mellem det offentlige og mange af byens private aktører, som fx borgere, virksomheder og organisationer. Det er denne form for bypolitik, der er bogens omdrejningspunkt. Bogen handler om de nye samarbejdsformer, organiseringsformer og processer, hvori mange af byens både offentlige og private aktører går sammen om at løse byens problemer og dermed skaber bypolitik (*Ibid.*).

På trods af operatorer, som "fx", "kan" og "mange", der giver et fleksibelt udtryk, så giver definitionen en skarp og utvetydig afgrænsning af 'bypolitik' som *noget, der skabes* "fx" på tværs af "forskellige politiske områder", når offentlige og private aktører indgår i samarbejds- og organiseringsformer for at løse byens problemer. Denne klare afgrænsning går igen i flere andre eksplicitte definitioner af 'bypolitik' (fx Andersen, 2006). Fælles for de fleste definitioner er dog, at grænsen for det politiske i 'bypolitikken' tages for givet; den defineres ikke eksplicit. Jeg vil argumentere for, at denne manglende eksplicitet udgør grundlaget for begrebslige eksklusioner, der, qua implicitte, i sig selv har 'bypolitiske' konsekvenser.

Hvori de begrebslige eksklusioner, og de 'bypolitiske' konsekvenser heraf, bl.a. består, fremgår tydeligt i engelsksprogede udgaver af kritikken, nemlig i den tilsyneladende uforløste distinktion i anvendelsen af "policy" og "politics". I argumentationen for den fordrede 'bypolitiske' dynamik, synes Hans Thor Andersen således at anvende dem synonymt:

> Urban *politics*, understood as a realm of *policy* concerned with management and regulation of the spatial and functional pattern and coherence of cities, is therefore under heavy pressure to change … Urban *politics* in Western Europe are changing quickly … The changes in urban *policy* are symptomatic of the transformation of public *policy-making* in general (*Ibid.*, 234, 233. Mine kursiveringer, JLL).

Også Lund Hansen et.al. bevæger sig på tværs af den tilsyneladende ikke-eksisterende grænse mellem de to ord i deres diskussion i en kontekst af "20 years of change in urban politics in Copenhagen", der bl.a. har indebåret det konstaterede, væsentlige skift i perspektiv: "[U]rban *politics* has shifted perspective … from an inwardly oriented towards an outwardly oriented *policy*" (2001, 857, 858. Mine kursiveringer, JLL). Samme ambivalens går igen hos blandt andre Desfor og Jørgensen (2004, 482, 493), Pløger (2001, 64, 68) Andersen og Pløger (2007, 1352, 1360) og Nielsen og Simonsen (2003, 922) – sidstnævnte trods en kritik af 'bypolitikken', som er nært beslægtet med min (jfr. nedenfor). Den synonyme anvendelse af "politics" og "policy" i disse artikler er på ingen måde konsekvent, men den er netop derfor et godt udtryk for det uforløste i distinktionen. Jeg vil derfor argumentere for, at distinktionen ikke er central for den gældende debat om spørgsmålet, men at netop dette i sig selv er af central betydning.

En klar årsag til uforløstheden er, at der på dansk ikke findes nogen klar distinktion mellem "policy" og "politics", der begge oversættes med "politik" (Nielsen, 1995), som i *Den store danske encyklopædi* (*Den store danske encyklopædi*) tilnærmes med henholdsvis en "snæver" og en "bred" definition af "politik'. På både engelsk, fransk og tysk eksisterer der en distinktion mellem, på den ene side, den konkrete udformning, vedtagelse og realisering af politiske planer, programmer eller politikker (*policy*, *la politique, die Politik*) og, på den anden side, det generelle politiske fænomen, der betegner feltet af strategier, hvor aktører og handlinger påvirker hinanden; det sammensatte felt af forskelligartede kampe om realiseringen af forskellige interesser i konkrete "policies", der er i fokus i den førstnævnte definition (*politics/the political*, *le politique*, *das Politische*; Elden, 2004, 89; *Oxford Advanced Learner's*, 1989; *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*, 1989)[5].

[5] Elden kalder førstnævnte "politics" og sidstnævnte "the political". Jeg mener dog, at "policy", som det både anvendes i byteorien og beskrives i opslagsværk, dækker førstnævnte bedre i en bypolitisk sammenhæng. "Politics" og "the political" beskriver da det mere generelle fænomen som henholdsvis navne- og tillægsord. En diskussion af det engelske begreb "polity", de konkrete institutionelle rammer for realiseringen af "policies", udelades i øvrigt, da den ikke er relevant i denne sammenhæng.

John Andersen indrammer distinktionen *implicit* meget godt med undertitlen på én af hans artikler, "Struggles over urban policy in Copenhagen" (2001), hvor "politics" eller "the political" dækkes af "kampene", mens "policy" er det, kampene handler om og som i sidste ende udgør deres effekt i den kommunale og statslige politiske prioritering af indsatsområder. Distinktionen forbliver dog her, som i den øvrige 'bypolitiske' kritik *implicit* og således ambivalent.

Ambivalensen i den 'bypolitiske' kritik fremgår også af, hvorledes begrebet "politisering" anvendes. I deres definition af "politisk empowerment" henviser Fotel og Andersen, på den ene side, til et relativt snævert fænomen, "evnen til interesseartikulation, kompetenceopbygning og organisering med henblik på at være til stede og gøre en positiv forskel i det politisk-institutionelle system", mens de i samme forbindelse, en anelse tautologisk, antyder en mere generel forudsætning: "at der overhovedet sker en politisering, det vil sige en proces, hvorigennem udformning, udvikling og forandring af livsbetingelserne bliver til genstand for politisk kamp" (Fotel og Andersen, 2003, 74). Engberg, der refererer en del til "politisering", gør det i den klart og konsekvent mere snævre betydning 'tilnærmelse til det etablerede repræsentative demokrati'; at et spørgsmål bliver genstand for (kommunal)politikeres behandling (Engberg, 2003, 159).

Hvor de væsentlige distinktioner spiller små og blot implicitte roller i den 'bypolitiske' kritik, så er de, af naturlige årsager, grundigt behandlet i den, især radikale, politiske teori. De er bl.a. sat på dagsordenen gennem Carl Schmitt, Hannah Arendt, Sheldon Wolin (Wiley, 2006) og siden teoretikere som Iris Marion Young (1990), Chantal Mouffe (1996), Engin Isin (2002) og Saskia Sassen (2006). De arbejder på forskellige måder med modsætningen mellem 'politik' forstået som en statisk, institutionel form og 'det politiske' forstået som et dynamisk fænomen – "'a mode of being' that unfolds outside of and in opposition to established political institutions" (Wolin i Hauptmann, 2004, 36).[6]

Alle lægger vægt på 'det politiske' som en social og kulturel samling omkring en given dagsorden; "ordinary individuals … capable of creating new cultural patterns of commonality at any moment" (Wolin, 1996, 43), eller, med Youngs ord, "all aspects of institutional organization, public action, social practices and habits, and cultural meanings insofar as they are potentially subject to collective evaluation and decisionmaking" (1990, 9). Hvor Wolin især fokuserer på den generelle mulighed for at forandre de politiske muligheder for større eller mindre grupper gennem samlingen snarere end at fokusere snævert på egne behov, så understreger Young og Sassen også det nyskabende potentiale i 'det politiske' ved, at forskelligartede gruppers nye behov og ønsker sættes på dagsordenen (Cameron og Grant-Smith, 2005, 26). Sassen taler således direkte om at bevæge sig i eller uden for en 'herre-slave'-dynamik, hvor det blot handler om at få en lidt større bid af kagen:

> It's the politics of asking a bit more: 'Give me a bit more money. Give me a bit more of a deal on the housing. Give me a bit more'. You are still caught up with the dynamic with the master. You are negotiating with the master (Sassen, 2006).

[6] Mht. konkret ordvalg, så arbejder Wolin og Mouffe eksplicit med en distinktion mellem "politics" og "the political". Mindre eksplicit, men med samme begrebsmæssige implikationer, arbejder Young og Sassen arbejder ligeledes eksplicit med "the political" over for noget hun mindre koncist formulerer som "formal political power systems" (2006). Stadig mindre eksplicit, men med en lige så klar begrebslig hensigt, arbejder young med en modsætning mellem en smal form for "politics", som hun bl.a. refererer til som "policy", og en bred form for "politics", hun bl.a. henviser til som "the political as such" (1990, 9-10). Isin er lige så begrebsligt eksplicit som Mouffe og Wolin, men arbejder med en anderledes formulering af distinktionen som eksisterende imellem "being" (den etablerede magtposition) og "becoming political" (defineringen af en ny og udfordringen af den etablerede magtposition) (2002, 21). Disse politiske tænkeres distinktion rammer, trods klar entydighed i budskabet, ind forskellige steder i den konkrete distinktion mellem termer som "policy", "politics", "the political". Jeg vil oversætte entydigheden i deres budskab med distinktionen 'politik' (en konkret praksis eller genstand) over for 'det politiske' (et træk, der beskriver en konkret praksis eller genstand).

Sassens distinktion mellem grader af vilje og evne til at formulere nye og originale dagsordener, som ikke er ulig den, der foretages i tredelingen af empowermentbegrebet (Fotel og Andersen, 2003, 82), er, trods nuanceforskelle, meget lig de øvrige politiske teoretikere, der alle skelner mellem egentlig 'politisk' ageren og et instrumentelt snæversyn, som aldrig formår at forlade 'politikkens' hæmmende manege. Fælles for dem alle er således også, at de knytter den konstante genopdagelse af 'det politiske' til de sociale grupper og bevægelser, der ustandseligt sætter nye politiske dagsordener (Sassen, 2006; Wolin, 1996, 43; Young, 1990, 7). Mouffe, for sin del, fokuserer med 'det politiske' ikke mindst på muligheden for konflikt i et samfund, og således på en dualisme, der supplerer den mellem herren og slaven:

> What I call 'the political' is the dimension of antagonism – the friend/enemy distinction. And, as Schmitt says, this can emerge out of any kind of relation. It's not something that can be localized precisely; it's an ever-present possibility (Deutsche et.al, 2001, 99).

Fælles for alle er kritikken af 'politikken' – diskurser og praksisser der udgør, bidrager til eller reproducerer etablerede institutioner – som en hæmmende faktor for 'det politiske' og således også som en udfordring for demokratiet. Snarere end at anskue demokrati som en blot neutral form, hvorunder offentlige beslutninger kan tages, så anskues det som proportionalt med 'det politiskes' mulighedsbetingelser (Mouffe, 1996, 248; Wolin, 1996, 39. Bemærk modsætningen til citatet ovenfor fra Desfor og Jørgensen (2004, 491-92). Wolin går så vidt som til at betegne demokrati som ensbetydende med de flygtige momenter, hvor 'det politiske' viser sit ansigt:

> Democracy is a political moment, perhaps *the* political moment, when the political is remembered and re-created. Democracy is a rebellious moment that may assume revolutionary, destructive proportions, or may not (*Ibid*., 43).

Han sætter denne opfattelse af demokrati i direkte modsætning til det *repræsentative* demokrati, der snarere end at udgøre folkets styre menes at udgøre en systematisk afmægtiggørelse af folk; en umuliggørelse af 'det politiske'. Den moderne udgave af demokratiet, centreret omkring statsapparatet, udgør kort og godt blot en specifik *repræsentation* af demokratiet, hvor det underlægges en fast form:

> What this means, literally, is that democracy as we know it in the self-styled 'advanced industrial democracies' has been constituted, that is, given forms, structure, and boundaries. Constitutional democracy is democracy fitted to a constitution. It is not democratic or democratized constitutionalism because it is democracy without the demos as actor. Its politics is based not, as its defenders allege, upon 'representative democracy' but on various representations of democracy: democracy as represented in public opinion polls, electronic town meetings and phone-ins, and as votes. In sum, a constitution regulates the amount of democratic politics that is let in (*Ibid*., 34).

I formuleringen af problemstillingen om, hvor meget demokrati der lukkes ind ad 'politikkens' forfatningsmæssige porte udlægger Wolin den som et næsten fysisk spørgsmål om inklusion og eksklusion. Han forfølger billedet ved at påpege, at nøje definerede grænser i det forfatningsstyrede demokrati, siden det antikke Grækenlands ellers urbane og 'politiske' vugge, har bestemt den sociale udstrækning af politisk deltagelse. Forfatningen i sig selv har udgjort disse basale grænser, som i sig selv udgør selve essensen i den moderne spænding mellem 'politik' og 'det politiske':

> Boundaries are the outlines of a context, or, more precisely, boundaries signify the will to contextualize. Politically, contextualization signifies the domestication of politics in a double sense. A domestic politics is established with its distinctive practices and forms and distinguished from those of similarly bounded societies and from international or intercontextual politics. But the Domestication of politics also corresponds to one dictionary definition of domestication, 'to tame, bring under control.' The 'native country' (*domus*) is the site of *domitus* or 'taming' (Wolin, 1996, 33).

Grænsedragningen enten ekskluderer eller tæmmer de vilde 'politiske' stemmer, således at de statslige forretninger, 'politikken', kan fortsætte uforstyrret. Det er netop den mekanisme, Engberg, i positiv forstand, henviser til ovenfor i sin reference til en agonistisk, demokratisk zone, der "domesticerer" de ellers uartikulerede antagonismer i kvarterløft. Han synes dog selv at foretage en, i Wolins forstand, 'tæmmende' domesticering af det generelle politiske felt i sin behandling (jfr. ovenfor; Engberg, 2003, 159). Saskia Sassen spiller videre på samme billede som Wolin, idet hun definerer det kritiske projekt om politisering som handlende netop om et opgør med etablerede grænser:

> Now, thinking about informal politics ['the political', JLL] means really expanding the range of what could go as politics and it means acknowledging that politics is not always visible in terms of the notions that we have of 'the political' … So when I talk about informal politics, I really mean something that profoundly and fundamentally de-borders those beyond the formal political (Sassen, 2006).

I sidste ende handler det 'politiske' projekt således om at denaturalisere grænserne for 'politik' – "questioning the contemporary limits of necessity", som det hedder hos Pløger (Owen i Pløger, 2004, 75). Engin Isin ser ligeledes dette spørgsmål som omdrejningspunkt i definitionen af den legitime borger, dvs. den legitime 'bypolitiske' aktør:

> [C]itizenship is that particular point of view of the dominant, which constitutes itself as a universal point of view – the point of view of those who dominate the city and who have constituted their point of view as universal by representing the city as a unity…Becoming political is that moment when the naturalness of the dominant virtues is called into question and their arbitrariness revealed (Isin, 2002, 21).

*Velfærds*historie/velfærds*historie – 'Bypolitikkens' eksklusioner*

Dette korte indblik i, hvordan forskellige politiske teoretikere, især af en 'radikal' eller 'agonistisk' observans (ifht. henholdsvis liberal som fx Rawls og deliberativ som fx Habermas; Benhabib, 1996),[7] aftegner et billede af et politisk felt, der er opsplittet ifht. hvilke institutionelle ressourcer, de være sig praktiske eller diskursive, der står til rådighed for givne grupper at definere politiske spørgsmål, dvs. spørgsmål der i større eller mindre modsætning til etablerede værdier omsætter gruppers ønsker og behov i ord og handling. Det viser også nogle af de mere eller mindre abstrakte mekanismer, som er med til at reproducere en given fordeling af politiske ressourcer, en given magtrelation, samt de dele af samfundet (sociale grupperinger og bevægelser), der holder det politiske felt levende, og de taktikker de, og deres agonistiske fæller i den politiske teori, bl.a. betjener sig af (denaturalisering af grænsen for legitim 'politik').

Indblikket giver hermed et muligt billede af den historisk udviklede, afgrænse(n)de karakter i det 'bypolitiske' paradigme, som omfatter både praktiske 'politikker' for danske byer og den videnskabelige kritik af disse. Som allerede nævnt, så er kritikken af 'bypolitikken' i særdeleshed tæt knyttet til den fortsatte udvikling af velfærdspolitikken over for byudviklingen. Akkurat som velfærdsstaten og 'bypolitikken' har kritikken en konkret udviklingshistorie, der i høj grad er sammenfaldende med disse. Dens policy-fiksering; konstruktionen af et særskilt *domus* – såvel vækst- og velfærdspolitikkernes helhedsbillede som governance-perspektivet – sker altså med afsæt i velfærdspolitikkens perspektiv. Den 'bypolitiske' kritik, og dens studieobjekt, kan derfor kort og godt karakteriseres som en velfærdshistorie.

[7] Jeg opfatter her det liberale perspektiv som en anskuelse af demokrati som en neutral form til formidling af forskellige interesser, mens jeg med det deliberative perspektiv mener en diskursivt baseret, og magtfri, søgen efter forskellige interessers underliggende enighed om fælles normer. Det radikalt, agonistiske perspektiv afviger i denne forbindelse ved at understrege forskellige interessers, og den ulige magts, uundgåelige tilstedeværelse. I min reference til dette perspektiv er det især med henblik på kritikken af de to øvrige perspektivers magtreproducerende 'politik'-perspektiver.

Den 'bypolitiske' kritik – en velfærdshistorie

Jeg har ovenfor redegjort for den 'bypolitiske kritiks' inspiration fra internationale, teoretiske strømninger. Denne inspiration er i høj grad komplementeret af det historiske velfærdsparadigme, kritikken i den danske praksis er lokaliseret indenfor. John Andersen og John Pløger (2007) og især Hans Thor Andersen (2006) har vist, hvor tæt 'bypolitikkens' udvikling er forbundet med velfærdsstatens udvikling. 'Bypolitikken' udgør sammen med regionalpolitikken velfærdsstatens konkrete implementering gennem tilvejebringelse af boliger, funktionel planlægning, fysisk og institutionel infrastruktur (*Ibid.*, 8). Fra 1938 og 1939, hvor de første love om henholdsvis byplanlægning og sanering blev vedtaget (*Ibid.*, 10; Gaardmand, 1993; Kristensen, 2000, 135, 136), og videre gennem efterkrigstidens revideringer heraf frem til etableringen og afmonteringen af den formelle 'bypolitik', har 'bypolitikken' af gavn (først senere også af navn) "en stor rolle at spille i opbygningen og især udformningen af velfærdssamfundet", som én af 'bypolitikkens' centrale udviklere, selv formulerer det (*Ibid.*, 135).

'Bypolitikken' er ikke ubevidst om dens (velfærds)historiske baggrund. Som det fremgår ovenfor, så er det snarere lige omvendt. Kristensen (*Ibid.*), Andersen og Pløger (2007) og Andersen (2006) er de tydeligste eksempler på den specifikke, historiske bevidsthed, som omgærder 'bypolitikken'. Bevidstheden drejer sig om en ganske normal mekanisme i et demokratisk samfund, som Jørgen Nue Møller, en anden af 'bypolitikkens' centrale udviklere, formulerer det:

> Næsten hver gang et emne har trængt sig ind på den politiske dagsorden, har svaret været oprettelse af et nyt ministerium, omdannelse af et eksisterende eller dog i det mindste etablering af en særlig styrelse – med en derpå følgende lovgivning og regulering af området (Nue Møller, 1996, 35).

Der er altså både en ret klar erkendelse af det velfærdsorienterede udgangspunkt; at 'bypolitikken', og dens kritik, er uløseligt forbundet med, og samtidig et væsentligt redskab i, den udvikling mod et moderne *velfærds*samfund, Danmark har foretaget over de seneste godt 100 år, og en mere end antydet historisk kontakt til 'velfærdspolitikkens' dynamiske kontekst af dagsordenssættende interesser i den 'bypolitiske' selvbevidsthed; at 'bypolitikken', akkurat som velfærdsstaten, er et *historisk* produkt af politisk kamp mellem forskellige samfundsmæssige grupperinger. (Selv)bevidstheden om den 'bypolitiske' kritiks historisk udviklede *domus* synes dog at være præget af visse uartikulerede antagelser, der understreger svagheden i den aktuelle kritiks begrebsliggørelse af det urbane spørgsmål.

Den tætte forbindelse til konkrete sektor-'politikker' for udviklingen af velfærdssamfundet har givet 'bypolitikken' en meget universel karakter, som ikke er uden problemer i håndteringen af konkrete, urbane problemstillinger. John Pløger har i en kontant kritik af især den velfærdsorienterede side af 'bypolitikken' – som udtrykt i Byudvalgs- og kvarterløftprojekter – antydet, at den er indrettet på at modvirke nogle fænomener, som kan ses som selve de definerende træk ved den moderne by, herunder uorden og det fremmede: "Bypolitikken viser at man stadig er angste for det urbane og for byens 'u-orden' som sættes synonymt med kaos, uro og afvigende adfærd" (Pløger, 1999, 36). Pløger påpeger, at dette forhold kan bunde i en grundliggende manglende viden om det 'urbane':

> Hovedproblemet er at bypolitikken i mange år har lidt under at den ikke har været byspecifik, men har kunnet anvendes overalt. Når man så nu i 90'erne ønsker at planlægge for byliv, bykultur og en socialt begrundet følelse af stedstilhørighed, så ved man faktisk ikke hvad som karakterisere det urbane (*Ibid.*, 37).

Fokusset for 'bypolitikken' er, trods dens afsæt i ønsket om tilvejebringelsen af det gode liv i byen, i stor udstrækning fremmed for dette liv. Effekten er, at værdier, som er fremmede for det urbane, presses ned over byen gennem statslige og kommunale projekter. Nielsen og Simonsen er inde på det samme forhold i en kritik, der retter sig eksplicit mod den internationale 'bypolitiske' teori. Fra

deres skalaorienterede perspektiv kritiserer de således det, de kalder "scaling from above", hvor fokus er de økonomiske og statslige aktører, der har magt til bl.a. at konstruere indholdet og omfanget af det urbane spørgsmål (2003, 915). De savner, lige som Pløger, en inddragelse af andre dimensioner af det sociale liv såsom kultur, forbrug, køn, etnicitet og hverdagspraksisser (*Ibid.*; Pløger, 1999, 37). Hvor Pløger i artiklen fra 1999 udvikler et forslag til, hvordan en 'bypolitik' for det uordentlige og det fremmede kunne se ud – en øvelse, der i sig selv forbliver inden for en form for 'politik'-tænkning, som Pløger senere selv springer (2004) – så nærmer Nielsen og Simonsen sig i stedet 'politiske' praksisser, som ligger uden for 'politikkens' revir, men som aktivt skaber det politiske felt. Denne forskel er omdrejningspunktet for den anden svaghed: 'Bypolitik'-perspektivets anskuelse af det historiske aspekt.

Den aktuelle 'bypolitiske' diskurs synes, her hvor kravet om universel velfærd i årtier, trods praktiske tilbageskridt de seneste år, på retorisk plan har været generelt accepteret af alle i 'politikkens' spektrum af partipolitiske interesser (Andersen, 2006, 17-18), i høj grad at fokusere på de forvaltningstekniske aspekter af formidlingen mellem forskellige interessers forsøg på at præge udformningen af konkrete 'politikker' – fx i form af den dominerende governance-diskurs, der, som Pløger, efter Rhodes, noterer, er præget af en specifik vision om policy-udvikling gennem netværksstyring: "[A] vision of steering through networks that says that networks should play a decisive role in designing and implementing policies" (Pløger, 2004, 80). Det forvaltningstekniske fokus på governance udgør derfor en logisk følge af 'bypolitikkens' policy-fokus. Det er så at sige de sidste led af fødekæden frem mod formuleringen af (halv)statslige initiativer, projekter og planer; de toneangivende effekter af kampene i det politiske felt; de effekter, som allerede er foreskrevet i den disponering, som udgør mulighedsbetingelserne for, hvad der kan blive og bliver italesat og realiseret; det er det, som er i fokus. Den 'bypolitiske' kritik er, om ikke et udtryk for, hvad Lovering i sin skarpe kritik af "new regionalism" (1999) karakteriserer som "policy-led theory", så i hvert fald 'policy-fokuseret'. Det er de eksisterende policy-felters eget udtrykte billede af byen, som udgør det spejl, den 'bypolitiske' forskning foretager sin kritik igennem. Forskningen behandler, for at parafrasere Connolly, "de størknede resultater af tidligere kampe, som om de udgjorde den essentielle standard for rimelighed og retfærdighed i sig selv" (Connolly 1995: xv; se også Larsen, Frandsen og Brandt, 2007). Det er derfor også dennes iboende mulighedsbetingelser for politisk ageren, der bliver reproduceret i den 'bypolitiske' kritik.

Det kan have med feltets specifikke historie at gøre. Til forskel fra andre politiske emner, som miljø- og ligestillingsspørgsmålet, med rødder i miljø- eller kvindebevægelserne, eller det overordnede velfærdsspørgsmål, der, som Andersen og Pløger påpeger, er udviklet "from below" og bl.a. har resulteret i integreringen af dele af arbejderbevægelsen i velfærdsstaten (2007, 1358), så er etableringen af 'bypolitikken' ikke sket i kølvandet på en stærk bevægelsesudvikling fra neden. Den er vokset ud af sektorpolitiske fordringer i de af arbejder- og boligbevægelserne tilkæmpede velfærdsgoder (jfr. Andersen, 2006; Andersen, John, 2001). Det urbane spørgsmål har således fra starten af været en relativt 'forskudt' størrelse i forhold til mere 'organiske' policy-felter. Det urbane spørgsmål er måske derfor uden større sværdslag gledet ind i en defineret zone af faktisk eksisterende, (sektor)politiske muligheder, og har tilpasset sig nye krav, som fx i forbindelse med ghettoproblemstillingen, uden væsentlige, men måske nødvendige, mutationer i definitionen af spørgsmålet.

Det 'bypolitiske' paradigme er derfor udviklet i en proces, der i stor udstrækning er præget af træghed i relationen dels til nye urbane dagsordener, dels, som det fremgår, til det, at der findes andre politikformer end den etablerede 'politik'. Den 'bypolitiske' kritik har udviklet et helhedsbillede af politiske værdier (vækst og velfærd), der fungerer som omdrejningspunkt ikke blot for den analytiske vurdering af konkrete, 'bypolitiske' tiltag, men også som implicit diskursiv målestok for legitimiteten i, og ligefrem eksistensen af, eventuelt anderledes behov eller ønsker fra

forskelligartede grupper til byens udvikling. I den konstruerede, på overfladen udtømmende, repræsentation af 'bypolitikken' som et differentieret felt af vækstens yin og velfærdens yang gøres muligheden for eller relevansen af andre perspektiver på byernes udvikling mindre. Det, at en sag gøres til genstand for en urban bevægelses kamp for at ændre den 'bypolitiske' dagsorden, synes således fjernt for paradigmet. Dette er en meget væsentlig mangel.

Hvor interessant og måske ligefrem nødvendigt for forståelsen af byen, diverse organiseringers og samarbejders strategiske udformning i forsøget på at sætte en dagsorden end er, så er der i tidlige stadier i politiseringen af urbane spørgsmål, ja før sager er blevet 'sager', en umiddelbar oplevelse af mangel eller mulighed i byen, hvis mening for en diskussion om byens udvikling vil fordampe i en umulighedens tåge, hvis den bliver søgt forklaret ud fra dette eller hine aspekt af det veletablerede, policy-fokuserede 'bypolitiske' paradigme. Den basale, gensidige udfordring mellem forskellige interesser i byen, det 'politiske', gøres ubemærket ensbetydende med; *domesticeres* som det policy-fænomen, som 'bypolitik' overvejende refererer til. Det, der inkluderes i det 'bypolitiske' *domus*, kategoriseres i sit perspektiv i forhold til vækst-velfærdskontinuummet og i sin relative placering i det politiske felt i forhold til governanceteoretiske overvejelser. En potentielt nyskabende dagsorden vil hurtigt forskydes til et spørgsmål om 'at få en større bid kagen' i et tæt væv af begreber defineret ud fra overvejelser om vækst, velfærd og 'politik'-influerende policy-netværk.

Det, som den danske 'bypolitik', inklusive dens teoretiske spejlbillede, altså er med til at foretage, er en væsentlig grænsedragende manøvre, hvor nogen er *i* og andre er *uden for* 'politikken'. Den udgør derfor en fastlåsning af præmisserne for politisk ageren. Selv om governanceperspektivet afspejler en gryende *empirisk* åbning af hidtil mere rigide og hierarkiske mekanismer i byernes forvaltning, så udgør dominansen af dets 'politik'-fokus en *teoretisk* indsnævring af det 'bypolitiske' paradigmes optik som helhed. Den 'bypolitiske' behandling af spørgsmålet om sociale bevægelser generelt og af det, om noget, 'politiske' slag om Byggeren, er meget symptomatisk for indsnævringen af den politiske optik og herigennem muligheden for at erkende alternative historieskrivende tendenser i byen.

Velfærdshistoriens bagside – 'bypolitikkens' eksklusioner

Det 'bypolitiske' fokus i forskningen er med til at besegle skæbnen for de urbane, sociale bevægelser, som var så meget i fokus i 1970'erne og 1980'erne (jfr. fx Castells, 1977; Thomsen, 1981). Mens det 'bypolitiske' fokus i sig selv bærer præg af at være konstrueret i produktet af arbejderbevægelsens kamp, velfærdsstaten (Andersen, 2006; Andersen, John, 2001), så følges der ikke op på spørgsmålet om bevægelsers eller gruppers aktuelle skæbne eller indflydelse på byudviklingen i stadig større afstand fra de strukturelle, velfærdsstatslige kampe om det 'bypolitiske' brændpunkt over dem alle, boligspørgsmålet. Andersen og Pløger synes ene om at konstatere, at noget af det, der i dag mangler i den praktiske 'bypolitik', netop er en politik, som tager udgangspunkt i en kollektiv, civilsamfundsbaseret defineringsproces:

> From a social polarisation angle, the lack of collective action from the bottom is the major problem. The ability to organise collective action and political representation from the bottom (empowerment) – and therefore the presence of organised conflictual relationship and communicative 'agora' between the affluent and the less affluent – is a condition for reaching sustainable development: Social inclusion and integration is impossible without taking into account both social conflict and truly democratic dialog based on a willingness seriously to listen to, and taking others' interests and perspectives into consideration in order to achieve a more just and cohesive society (Andersen og Pløger, 2007,1362).

Andersen og Pløgers argumentation for dette perspektiv udgør en konstruktiv kombination af teoretiske indsigter fra empowerment- og agonismelitteraturen, som i væsentlig grad understreger potentialet i og nødvendigheden af politiseringsprocesser uden for den etablerede 'bypolitiks' optik. I den nye 'bypolitiks' vækstpolitiske dominans er sådanne processer ekskluderet (Andersen, John,

2001, 142; Andersen og Pløger, 2007, 1363). De sidste eksponenter for en sådan samfundsskabende kraft, med en vis resonans uden for en snæver kreds, forsvandt med BZ-bevægelsens opløsning – ifølge Mikkelsen og Karpantschofs "central place theory" som konsekvens af, at det københavnske byområde bød på stadig færre 'besættelige' frirum, hvor BZ'erne kunne udfolde og formulere deres politiske kultur (2001).

De velfærdspolitiske projekter, der i sig selv kan ses som et forsøg på at genskabe de sociale modsætningers samfundsskabende kraft (Donzelot og Estébe, 1998), har delvist set en genkomst af de sociale mobiliseringsprocesser ((Andersen, John, 2001, 142; Andersen og Pløger, 2007, 1364), men spørgsmålet er om disse tendenser undviger det statsligt definerede udgangspunkt. Den ovenfor præsenterede 'bypolitiske' kritik viser, at der er betydelige praktiske udfordringer i dette projekt. Min kritik af denne kritik viser, at der også er betydelige *teoretiske* udfordringer i projektet. Slaget om 'Byggerens' teoretiske skæbne i den 'bypolitiske' kritik er meget sigende i denne sammenhæng.

Den by-, social- og politisk teoretiske historie er brolagt med kampe om fortolkningen af væsentlige begivenheder for forskellige samfunds og civilisationers udvikling, fx den franske revolution med stormen på Bastillen. I en byteoretisk kontekst spiller fortolkningen af Pariserkommunen fx en væsentlig rolle for udviklingen af flere af de indflydelsesrige franske perspektiver. Således gør Henri Lefebvre og situationisterne op med den kanoniserede fortolkning af begivenheden som et fejlslagent forsøg på en socialistisk revolution. De anså den snarere som det første egentlige urbane revolutionsforsøg (Debord, Kotányi og Vaneigem, 1962 – mere herom i næste kapitel; Harvey, 1979; 1989a, 16, har lige som Smith, 1998, siden trukket begivenheden ind i anglo-amerikansk byteori). Samme ambivalens har hersket i fortolkningen af fx 'Folkestrejken' under besættelsen i København, hvor Nygaards smallere udlægning af begivenheden som "organiseret blandt netværk af oppositionelle arbejdere" i "Folkestrejke eller arbejderstrejke?" (2004), står i kontrast til en noget bredere udlægning som fx denne:

> Det er ikke nogen lyrisk Overdrivelse at hævde, at hele den københavnske Befolkning [var] aandeligt løftet i de Dage, da Strejken stod paa. Naar Strejken kunde gribe om sig med en saa voldsom Hast, skyldes det, at Strejken imødekom hele Befolkningens Trang til at gøre en positiv Indsats i Kampen mod Nazismen, i Stedet for blot at sidde hjemme og høre Radio fra England. Den almindelige Københavner følte i de Dage, at han var aktivt med i Kampen (*Vejen frem - Tillæg til Juli 1944*, 2004; det er Leif Thomsen, 2002, der har henvist til 'Folkestrejken' i en bymæssig sammenhæng).

I tilfældet med såvel Pariserkommunen som Folkestrejken står der en kamp mellem fortolkninger, der indskriver begivenhederne i et strategisk organiseret politisk projekt, og fortolkninger, der fokuserer på begivenhedens karakter af konkret oplevelse, engagement og impulsivitet. Uden at drage konklusioner i disse historiske spørgsmål så synes der at være en parallel, hvad angår fortolkningsproblemstillingen, til spørgsmålet om 'Byggerens' historiske betydning. Slaget indgår i den 'bypolitiske' kritik som et af de centrale elementer i legenden om den bløde, velfærdsorienterede 'bypolitiks' udvikling (Andersen, 2006, 12; Andersen, John, 2001; Floris, 1996, 95; Jespersen, 1999, 5; Norvig Larsen, 2001, 5; Vagnby og Jensen, 2002, 11). Hans Thor Andersen (2006) beskriver eksplicit slaget som en reaktion på en 'forskudt' effekt af klassekampen: Det 'etablerede samfunds' hårdhændede fokusering på boligspørgsmålet i Den sorte firkant, der blev mødt med gadekampe fra den utilpassede ungdom – "young people who had not yet found an acceptable position in society" (*Ibid.*, 18). Fokus er den overordnede udvikling i 'bypolitikkens' håndtering af den forskudte klassekamp, mens historiens politiske signifikans ikke udfoldes i en bredere, urban sammenhæng, hverken her eller i de øvrige 'bypolitiske' tekster, hvor begivenheden indgår (selv om den af John Andersen indskrives i generelle betragtninger om kollektive aktioners betydning; 2001).

Kodeordet er altså her 'forskudt'. Af den konkrete begivenheds sammensatte karakter udledes en række aspekter, som siden forskydes ind i den stadig stærkere funderede historie om den velfærdsunderstøttende 'bypolitiks' udvikling. Den 'bypolitiske' optik på 'politiske' begivenheder i en urban kontekst, så som 'Byggeren', synes således at være særdeles beslægtet med den tidlige Castells' kanoniserede, eksplicit Lefebvre-kritiske, udlægning af 'det urbane spørgsmål' (de mange kampe i og omkring 1960'ernes og 1970'ernes Paris) som et spørgsmål om det kollektive konsum, dvs. bl.a. boligspørgsmålet; en 'forskudt' størrelse i den generelle klassekamp (1977). Det, som dette perspektiv ikke er åben over for, er de 'politiserende' projekter, som ikke nødvendigvis tager eksplicit afsæt i 'at få mere af den overordnede velfærdskage', men som, implicit eller eksplicit, handler om muligheden for at udleve personlige eller kollektive projekter i en urban kontekst og under mere eller mindre organiserede og politiske former.

Det er fra dette perspektiv, Bolette M. Christensen, stærkt inspireret fra Castells' senere tanker (1983), inddrager slaget om Byggeren som eksponent for væsentlige momenter til forståelsen af udviklingen af lokaliseret, politisk identitet og netværksdannelse (Christensen, 2000). Hun er eksplicit skeptisk over for teoretiske perspektiver, der udelukkende fokuserer på relationen mellem individer og formelle institutioner ('politikken'), idet dette perspektiv ikke er åbent over for de mekanismer "i det bredere sociale og politiske felt, der (også) omfatter ikke formaliserede fællesskabsdannelser, herunder sådanne, som er udenfor eller oppositionelle i forhold til formelle offentlige institutioner", og hvor egentligt nye praksisformer, og således 'politisering', muliggøres:

> Den mulighed for politisk myndiggørelse, som forbindes med indtræden i formelle politiske institutioner, kan, set i forhold til ikke-institutionelle eller oppositionel kollektiv handlen, opfattes som disciplinering og inddefinering af politisk praksis, som dermed amputeres med hensyn til sit potentiale til social forandring ... Kollektiv handlen, der kan producere social forandring i et lokalområde som Indre Nørrebro, forekommer ikke umiddelbart, endsige oftest, at have sit udspring i de formelle politiske institutioner. Nok så karakteristisk er det modsatte: Den har sit udspring uden for eller i opposition til de institutionelle systemer (*Ibid*., 45).

Christensens myndiggørelses-fokus på "kollektivets evne til at forholde sig politisk til det formelle politiske systems grænsedragning mellem politik og ikke-politik, og politisere denne grænse" (Engberg, 2001) er meget i ånd med de ovenfor præsenterede radikalt-agonistiske politiske perspektiver. Det suppleres af Nielsen og Simonsens perspektiv på anderledes former for bypolitisk praksis, som eksisterer i den udgrænsede 'politiske' periferi af diminutive dagligdags fortrædeligheder og projekter; de politik-former, der, hvis de ellers kunne komme til orde, ville udfordre den velfærdsorienterede indsnævring af det urbane problemfelt. De peger, i deres kritik af det aktuelle byteoretiske fokus i skaladebatten, netop på eksistensen af såkaldte "low politics" uden for det etablerede felt af flydende og strategiske, privat-offentlige partnerskaber – det de kalder "high politics":

> Beyond these scales of what we might conceptualize as urban 'high politics'… more unnoticed fields of urban 'low politics' are unfolding. These fields are overwhelmingly constituted through and by activities organized around issues raised by people or organizations from within civil society … [T]hese activities cover wide ranges of different forms of involvements that bring people together in loose informally or more tight and formally organized associations in a common effort to manage different situations (Nielsen og Simonsen, 2003, 922).

Det perspektiv, Nielsen og Simonsen lægger ned over det bypolitiske felt, udgør en forankring af det radikalt-agonistiske politiske perspektiv i hverdagsorienterede engagementer i halvpolitiske størrelser som skolebestyrelser, sportsklubber, ejerforeninger; en forankring, de selv ser som led i en udvidelse af, hvad man bør opfatte som 'bypolitisk':

> Focusing on these involvements, and their importance to the construction of spaces of identification, raise questions about the need for a widening of the field of urban politics beyond politics primarily

> concerned with economic strategies of rescaling. Such a widening should acknowledge the variety of processes involved in the construction of the city as a multiplicity of lived places (*Ibid.*, 922).

I denne Sassen-beslægtede udvidelse af opfattelsen af det 'bypolitiske' ønsker de altså at inddrage forskellige aspekter af 'praktiseret deltagelse' i byens kontekst af tæthed, samvær og forskellighed som medskabende led i dannelsen af en politisk kultur – aspekter af væsentlig karakter, men kun ringe berørt i teorien, "if touched upon at all" (*Ibid.*). Nielsen og Simonsens bidrag antyder, selv om de selv synes at holde fast ved vækst-/velfærdsdistinktionen (*Ibid.*), eksistensen af et politisk perspektiv, der kan supplere denne dualisme i form af hverdagslivets tredje '(h)v' (ud over *v*ækst og *v*elfærd), baseret på hvad Pløger karakteriserer som "common schemes of signification and social codes on 'how to live together' in cities" (2004, 79). Et meget de certeau'sk perspektiv der fokuserer, og i sig selv eksisterer, på grænsen af det politisk (u)bevidste i hverdagslivets praksis – mellem de (tilsyneladende) mest reaktionære foreteelser, så som 'bilvask på en søndag eftermiddag' (Massey, 2000), over de små kreative lommer af gedulgt modstand til de eksplicit politiserende aktiviteter i sociale grupper og bevægelser – teorierne om hvilke Nielsen og Simonsen i sig selv foreslår perspektiveret i denne bredere optik (*Ibid.*, 923; jeg udfolder de Certeau-perspektivet nedenfor).

I et sådan perspektiv vil også netop de nye, i mindre grad 'politik'-orienterede, men måske så meget desto mere 'politiske' grupperinger i byen kunne opfattes. Et eksempel er det kreative vækstlag, der i disse år er højt på dagsordenen. De kreative deler en uudslukkelig tørst efter urbanitetens dynamiske mangfoldighed, lige så vel som en pragmatisk skelen til mulige, indtægtsgivende forretninger i byen (Florida, 2003). De er med deres erhvervsorienterede innovation af produkter og virksomheder også yderst interessante for et byregime på konstant jagt efter nye kilder til økonomisk at revitalisere København i konkurrence med andre europæiske storbyer (det fremgår bl.a. tydeligt af kommunens officielle planer; Københavns Kommune, 2004a; 2005). Dette er fx, hvad Lund Hansen et. al. (2001) har noteret sig.

I deres generelle kritik af neoliberale tendenser i 'bypolitikken' og på boligmarkedet peger de på den overfladiske karakter af den kreative diskurs, som ifølge dem i realiteten blot udgør taktisk retorik i en generel neoliberal reformulering af den 'bypolitiske' vækststrategi og dækker over alvorlige, socioøkonomiske konsekvenser i København (se Bayliss, 2007, for en lignende udlægning). De mener, at de stærkt negative, sociale konsekvenser af den kreative strategi gør København til en 'revanchistisk' snarere end en kreativ by (*Ibid.*, 863; jfr. Smith, 1996):

> Of course we all want things to improve, and if something as unequivocally positive as creativity can provide improvement, what could be better? We do not want to suggest the opposite, that cities are in need of strategies conducive to ossification and orthodoxy. What we see as problematic is that the new strategies are embraced with a near absence of critical thought on possible social costs. 'All discourses have their silences' … and the blaring silence of the discourse on 'creative cities' is that about social costs (*Ibid.*, 866).

Den reguleringsteoretisk inspirerede 'denaturaliserings'-strategi bag Lund Hansen et. al.'s udsagn er til at få øje på, og hvis vi ser bort fra de mulige realiteter i parolerne om kreativitetsbåren vækst, og i stedet fokuserer på konsekvenserne af den overordnede strategi, de er indlejret i, så er der al mulig grund til deres hårde kritik. Set fra et andet perspektiv, lad os kalde det et 'urbant', så reducerer kritikken imidlertid betydningen af såvel de kreative tendenser, den kreative diskurs bygger på, som den neoliberale kritik i sig selv. Den overser de faktiske tendenser, den kreative 'betegner' henviser til; hvis relation til denne diskurs er at sammenligne med forholdet mellem det tværgående urbane fænomen og den 'bypolitiske' hegemoni, der forsøger at integrere det: Den slår sig i tøjret, men kan ikke rykke sig fri, før den får et mere velegnet vokabular.

Den kreative tendens indeholder civilsamfundsmæssige aspekter omkring udviklingen af kulturer og organisationer på baggrund af byens uformelle liv og miljø, der kaster andet end økonomisk værdi af sig (jfr. fx Urban Catalyst, 2003, som jeg behandler i kapitel 4), men som ikke levnes plads til at udfylde sin urbane betydning i en terminologi, der er hårdt spændt ud i et forklaringsspektrum mellem vækst- og velfærdspolitikker.

Jeg vil derfor argumentere for, at brodden i citatet ovenfor kan vendes mod denne kritik af neoliberalismen i sig selv; at denne diskurs i sig selv har sine implicitte lommer af tavshed, der i dette tilfælde handler specifikt om det kreative fænomens empiriske indhold såvel som dets relation til en aktuel forståelse af det overordnede, urbane spørgsmål. Det urbane barn kastes ud med det kreative badevand i en kritik af neoliberalismen, der, sine kritiske hensigter til trods, reproducerer antiurbane effekter af den neoliberale kritiks økonomiske reduktion af det urbane spørgsmål som helhed (se dog Peck, 2005, for en noget mere tekstnær reguleringsorienteret kritik).

Lund Hansen et. al. indskriver sig her, sammen med dele af det teoretiske bagland, ind i det gamle paradoks, der handler om, hvorvidt det er ikke blot nødvendigt men også tilstrækkeligt for en samfundskritik at kritisere og reducere de strukturelle mekanismer, som reproducerer en eksisterende, kritisabel samfundsorden, eller om en sådan 'blot' strategisk indsats netop mister sit overordnede mål, dvs. et andet og bedre samfund, af syne i en negativ kritik af bestående praksisser. Begge sider synes at gøre sig gældende her: Styrken i de strukturelle udsigelser og svagheden når det kommer til en nuanceret håndtering af det aktuelle, urbane udviklingspotentiale – også mht. velfærdsspørgsmål som demokrati og social (forskel)lighed, byerne besidder.

Fra sit etablerede, langsynede fokus på neoliberaliseringens strategiske tilstedeværelse i de fleste af 'bypolitikkens' facetter, har kritikken svært ved at foretage en nuanceret vurdering af den urbane muld, der ligger lige foran næsen. Swyngedouw og Kaïkas (2003) ellers strategisk særdeles velargumenterede udforskning af sprækkerne i modernitetens urbane spejl, de sub-kulturelle udfordringer i byernes alternative miljøer, eller rettere de konkrete udtryk i anti-kapitalistiske aktioner, er et konkret eksempel fra den internationale teori på, hvorledes lokaliserede potentialer i en deduktiv øvelse med afsæt i socialteoretiske klassikere reducerer betydningen af snarere end udvikler de taktiske potentialer i byen. Mens perspektivet altså kan udgøre en hjørnesten i forsvaret af velfærdsstaten, så er det et åbent spørgsmål, om det formår positivt at udfolde det *urbane* spørgsmål. Sin strategiske nødvendighed til trods, risikerer kritikken, gennem sin taktiske nedprioritering af 'intra-urbane' mekanismer, lige frem at blive en forhindring snarere end et skridt på vejen mod at realisere en urban dagsorden (se Nielsen og Simonsen, 2003, 915, for en beslægtet kritik).[8]

Urbane opråb om anerkendelse? Politisk urbanitet *som det umuliges kunst*

Det urbane spørgsmål har, for at parafrasere Jørgen Nue Møllers foregribende udsagn, i de seneste tiår "trængt sig ind på den politiske dagsorden" i Danmark, og har bl.a. trukket "et nyt ministerium" med sig (Nue Møller, 1996, 35). Og policy-feltet og ministeriet har, måske i kraft af det urbane genstandsfelts af natur sammensatte og tværgående natur, været præget af en trang til helhedsorientering og sektorpolitisk koordinering. Det er dog spørgsmålet, om den udviklede 'politik' har formået at undgå at "skabe en ny gang 'kassetænkning'" (Fjord, 1996, 49). "Politik er at ville" citerer Jørgen Nue Møller Oluf Palme for at have sagt (1996, 39), Andersen og Jørgensen

[8] Der er tendenser til, at kritikken neoliberalismen rører på sig i denne retning. Swyngedouw har fx i et nyere oplæg bevæget sig ind på en mere 'politisk' linie samtidig med, at den hidtidige tendens til at fokusere på det 'reale' snarere end det 'mulige' erkendes (Swyngedouw, 2007). Neil Brenner (2001) har ligeledes henvist til Henri Lefebvres meget 'politiske' begreb om *autogestion* i en artikel om den franske filosofs tanker om den moderne stat – tanker, der i øvrigt også gøres til prototypen på kritikken af den neoliberale stat, som bl.a. Brenner (uden inddragelse af den 'politiske' linie) fremfører med stor styrke (jfr. ovenfor).

skriver om 'bypolitik' som "det muliges kunst" (1999, 19). Spørgsmålet er, om det i realiteten ikke er 'det muliges forvaltningsteknik', der er tale om, når toneangivende aktører i det 'bypolitiske' paradigme, i forskning såvel som praksis, i dag refererer til 'bypolitik'. Hvis svaret hertil er et 'jo', hvilket jeg her argumenterer for, så er det bydende nødvendigt at afdække policy-orienteringens lommer af urban tavshed, hvis den byteoretiske kritik skal vitaliseres.

De varierende politiseringsstrategier, der ligger hos Andersen og Pløger (2007), Nielsen og Simonsen (2003) samt Christensen (2000), peger på nogle helt essentielle teoretiske såvel som praktiske spørgsmål for en 'bypolitisk' diskussion i dag. På den ene side peges der på muligheden og nødvendigheden af den teoretiske udvidelse i den grundliggende forståelse af det urbane ved at inddrage bylivs- eller hverdagsaspektet som en komplementær størrelse, i forhold til den i den 'bypolitiske' kritik dominerende dualisme mellem vækst og velfærd. På den anden side erkendelsen af, at denne udvidelse er en nødvendighed for overhovedet at erkende politiseringspraksisser i forbindelse med byudviklingen i København, som ligger uden for det 'bypolitiske' paradigmes *domus*, altså i det 'politiske'.

De ovenfor nævnte, historiske begivenheder kan ses som eksempler på, hvorledes et urbant fænomen, som ikke er reducerbart til vækst, velfærd eller 'politik', er genstand for en fortolkningskamp, der kan være afgørende for 'bypolitikkens' udvikling. Den statslige, meget velfærdsorienterede, formulering af 'bypolitikken' som et bl.a. helhedsorienteret fænomen og den senere vækstorienterede fokusering på kreativitet som en urban motor er meget beslægtede i deres kamp med at fastholde sider af et urbant fænomen, hvis mening netop rækker ud over disse perspektiver. Man kan således tale om, at der i byudviklingen, og i 'bypolitiske' reaktioner i forhold hertil, er tendenser til *urbane* opråb, der supplerer de tidligere gennemgåede økonomiske og sociale opråbs vinkler på 'den retfærdige by'/'den vitale by(økonomi)', og samtidig tegn på hvorledes disse og andre vinkler kan gøre deres indflydelse gældende i et revitaliseret bypolitisk felt, der giver plads til og anerkender nye elementer i de aktuelle forsøg med at supplere det repræsentative demokrati.

Fordringerne over for forståelsen af såvel det urbane som det politiske fænomen, som er 'bypolitikkens' omdrejningspunkt, er uløseligt forbundne og kan siges at mødes i det politiske stridsspørgsmål om de to retfærdighedsformer, anerkendelse og omfordeling. Den 'bypolitiske' kritik er således i høj grad styret af en retfærdighedsoptik; en retfærdighedsoptik, der, som det fremgår ovenfor, helt specifikt hviler på velfærdsorienterede værdier om materiel omfordeling og repræsentativ magtudøvelse. Den 'politiske' kritik af denne 'politik' går på dens rigiditet over for levede, kulturelle perspektiver på bylivet og på muligheden for at udforme alternative, politiske dagsordener herudfra. Den går kort og godt på muligheden for anerkendelsen af by- og politikopfattelser, der er anderledes end dem, som allerede er etablerede i det 'bypolitiske' paradigme. Andersen og Pløger peger eksplicit på nødvendigheden af en sådan anerkendelsespolitik, i lyset dels af den hårdere integrationskurs i den nye regering, men også af dens videreføring af det antiurbane ordensprojekt, Pløger, som ovenfor vist, kritiserer:

> This politics builds very much on a law and order thinking (discipline) and not on for instance a positive selectivism. Denmark very much needs a 'politics of recognition' … in order to legitimate an identity politics in order to empower marginalised and powerless groups – in the framework of a strong universalistic, redistributive welfare state (2007, 1366).

Kravet kan dog med fordel stilles over for det 'bypolitiske' paradigme som helhed. Problemet er blot, at en sådan anerkendelsesorientering i sig selv har ringe vilkår i et omfordelingsorienteret paradigme, hvilket bl.a. Iris Marion Young allerede tidligere har peget på (1990, 8-9). Andersen og Pløgers artikel er i sig selv et eksempel på den ikke uproblematiske sameksistens mellem veletablerede omfordelingsorienterede krav om retfærdighed, der bl.a. rettes mod de skævvridende, neoliberale tendenser på boligmarkedet, og anerkendelsesorienterede krav. I førstnævnte er fokus

på materiel *lighed* snarere end på *forskelligheden* af identiteter, der stiller store krav til en nuanceret politik-opfattelse, og som er selve kernen i de sidstnævnte, anerkendelsesorienterede krav.

Mouffe understreger (1996), at et sandt demokrati ikke kan opnås gennem krav på homogenitet og *lighed*, men derimod ved at erkende tilstedeværelsen af *forskellighed* og magt i enhver relation. Hvilken orden der end lægges ned over et givent felt; hvad end der domesticerer et givent *domus*, så betjener dette sig af visse privilegerende og ekskluderende mekanismer. Og det samme gælder enhver given reaktion. Således også den kritik, jeg her har skitseret af det 'bypolitiske' paradigme. Kritikken af *domesticerende* mekanismer gælder i aller højeste grad også denne kritik i sig selv. Centralt for kritikken af det 'bypolitiske' paradigme er at trække en ny linie omkring det urbane felt. Alt inden for linien *domesticeres*. Forskellen er, at det ikke sker fra et velfærds- eller vækstperspektiv, eller fra et 'bypolitisk' balancepunkt herimellem, men fra et punkt hinsides denne således denaturaliserede grænse, hvor kimen til nye dagsordener udvikles; hvor nye 'politiske' samlinger kan finde sted eller rettere hvor deres politiske implikationer kan (an)erkendes. Dette sted kan kaldes civilsamfundet eller hverdagslivet alt efter teoretisk afsæt, men karakteristisk for afsættet er, at 'bypolitikken' gøres relativ i forhold til en *politisk urbanitet*, hvor politik ikke kun opfanger det muliges forvaltningsteknik, men også det *umuliges* kunst, som eksisterer hinsides denne.

DELKONKLUSION

Jeg har i det foregående vist, hvorledes der igennem de seneste tiår, i et spændingsfelt mellem dels de nye vilkår for byudviklingen (fremadskridende globalisering og teknologisk udvikling mm. koblet med byernes interne omdannelsesprocesser), dels politiske reaktioner herpå samt endelig en forskningsmæssig behandling af disse, er udviklet en generel repræsentation af danske byers, herunder især Københavns, udfordringer, som kan samles under betegnelsen 'bypolitik'. Repræsentationen domineres af modsætningen mellem henholdsvis vækst- og velfærdsorienterede 'politikker', og en generel bevægelse mod en mere åben og fleksibel udvikling og forvaltning af disse gennem konkrete udviklingsprojekter; en bevægelse mod governance.

En generel kritik over for denne nye 'bypolitik' udvikles ud fra etablerede værdier for velfærdsstaten, så som social og demokratisk lighed. I dette perspektiv problematiseres dels de negative sociale konsekvenser af de neoliberale tendenser i såvel strukturelle mekanismer (især omkring boligmarkedet) som mere specifikke 'bypolitikker', dels de negative demokratiske konsekvenser af den nye governance, der synes socialt og geografisk temmelig selektiv, hvad angår åbenhed og fleksibilitet. Et gennemgående træk i kritikken er den begrænsede karakter i de udviklede 'politikker', der dels taler imod deres generelle effekter i forhold til strukturelle mekanismer, dels giver dem en for løs relation til det repræsentative demokrati. De gennemgåede bud på løsninger af disse problemer retter sig mod en ophævelse af den generelle modsætning mellem de vækst- og velfærdsorienterede politikker samt modsætningen mellem de alt i alt meget lokaliserede 'bypolitikker' som helhed og de strukturelle mekanismer (på især boligmarked og i de forvaltningsmæssige modtræk på forskellige niveauer af staten).

Den forskningsmæssige kritik af såvel byudvikling som 'bypolitik' er både meget presserende, velfunderet og veldefineret i forhold til de aktuelle udfordringer ikke mindst hvad angår forskellige eksklusionsmekanismer. Jeg har dog argumenteret for, at kritikken bærer præg af sit parløb med udviklingen af konkrete 'bypolitikker' i en grad, at det er relevant at samle de praktiske tiltag og de teoretiske kritikker i ét samlende, 'bypolitisk' paradigme – 'bypolitikken'. Fællesskabet fremgår af kritikkens fokusering på netop de temaer (vækst, velfærd og governance), som er højest på dagsordenen i den 'bypolitiske' retorik – om ikke altid i den 'bypolitiske' praksis. I dette sammenfald argumenterer jeg altså for, at der sker en låsning af det bypolitiske felt omkring de aktuelle 'policies' eller 'politikker', og at andre perspektiver således nedprioriteres.

I periferien af det meget policy-fokuserede, 'bypolitiske' *domus* bevæger andre opfattelser af by og politik sig uden store aktuelle muligheder for at komme til orde på egne præmisser – det være sig i den praktiske eller den teoretiske diskurs. Jeg har peget på to gensidigt beslægtede opfattelser. Således fremhæver jeg, med spørgsmål om hvorvidt 'bypolitikken' overhovedet er urban eller 'politisk', tendenser til kritik af den manglende inddragelse dels af forskellige former for bykultur og hverdagsliv, forskellige urbaniteter, dels af det felt af politisk handling uden for 'politikken', jeg ovenfor kalder det 'politiske'. Hvor førstnævnte angår de forskellige måder personligt og grupperelateret at leve i og opleve byen, drejer sidstnævnte sig om hvorledes specifikke ønsker til livet i byen udvikles i ord og handling gennem forskellige organiseringsformer, der ikke nødvendigvis dækkes af det policy-fokuserede, governance-fokus.

Begge aspekter synes i 'bypolitikken' at blive kategoriseret i forhold til de dominerende temaer på en måde, som gør at andre sider ikke kommer til udtryk og således ikke får mulighed for at præge det politiske felt, hvor byernes udvikling forhandles. Den nye 'bypolitik', og dens kritik er i dag næsten lukket over for nye politiserende tendenser, som ligger til grund for samfundets konstante, fornyende institutionalisering. Disse tendensers erkendelse er henvist til kulturelle og sociale subdiscipliner af politologi, sociologi og geografi uden direkte relation til en (re-) formulering af, hvad det bypolitiske felt i dag består af af forskellige flygtige tendenser og fastforankrede praksisser og diskurser.

Med denne kritik supplerer jeg derfor fokusset på én dualisme, den mellem vækst og velfærd og det relaterede spørgsmål om governance, med en anden: Den mellem det centrale *domus* af 'bypolitik', de i 'bypolitikken etablerede perspektiver, og de 'politiske' og urbane tendenser, der enten tæmmes af 'bypolitikkens' kategoriseringer eller ekskluderes. Jeg argumenterer derfor for, at 'bypolitikken' bør åbnes for andre aspekter end dem, der i dag står veletableret på dagsordenen. Det skal ske ved, at den nødvendige, men *for* afgrænsede, 'bypolitiske' kritik udvider sit felt og forholder sig til andre urbane og politiske fænomener, og inddrager og erkender dem fra andre vinkler end dem, som er udviklet i parløb med den praktiske 'bypolitik'. Jeg argumenterer for, at den 'bypolitiske' kritik i højere grad (an)erkender fænomener, der ligger uden for 'bypolitik' i et felt af *politisk urbanitet*. Det er dette felt, hverdagslivets formulering og politisering, jeg vil forsøge at konstruere teoretisk i de følgende kapitler.

LEFEBVRES KRITIK AF DEN SOCIALE RUMLIGHED – DET *LEVEDES* REALISERING

Efter i det foregående kapitel at have dekonstrueret det 'bypolitiske' perspektiv ud fra nogle af de væsentligste lommer af tavshed, vil jeg i det følgende foretage en rekonstruktiv teoretisk bevægelse i form af en eksplicitering af de antagelser om relationen mellem byens liv og udvikling, der dels ligger til grund for min kritik, dels vil udgøre grundlaget for næste skridt i min rekonstruktion, nemlig studiet af en konkret case i København. Jeg baserer min kritik på de tætte bånd mellem de forskellige urbanitets- og politikformer i hverdagslivet. Jeg argumenterer herfor, som ovenfor, med afsæt i tendenser i den danske byforskning, men også med baggrund i et større, sammenhængende hverdagslivsperspektiv på moderne urbanisering.

Hverdagslivsperspektivet udlægges med sit fokus på såvel rutineprægede som livsbekræftende trivialiteter i dag både som en alternativ epistemologisk vinkel (Seigworth, 2000) og som selve kernen i udviklingen af politisk kritik (jfr. Gregg, 2004). Perspektivet er i det seneste århundrede udviklet først i krydsfeltet mellem livsfilosofi, avantgardekunst, marxisme og eksistentialisme og siden hen i kritisk dialog med bl.a. (post)strukturalisme for i dag at være veletableret i de byorienterede dele af især kulturstudier, sociologi og geografi. En særdeles betydelig rambuk i denne udvikling er den franske filosof og socialteoretiker, Henri Lefebvre, der udvikler perspektivet i sin kritik af hverdagslivet, der strækker sig fra først i 1930'erne til hans død først i 1990'erne.

Henri Lefebvre udformer bl.a. sin kritik som en indfølende åbenhed over for nye, spinkle, *virtuelle* tendenser i hverdagslivets gråzone mellem kreativ selvrealisering og blind rutine i kommercielle og bureaukratiske praksisser i det moderne samfund. I sin behandling af den samtidige franske byudvikling og -planlægning, og i sidste ende kritikken af den *sociale rumlighed*, gør han forholdet mellem det *levede* hverdagsliv og dets urbane vilkår, samt ikke mindst de politiske implikationer, muligheder og umuligheder heri, til omdrejningspunktet. Kritikken er som sådan ikke blot *eksplicit politisk*, men udgør samtidig en *eksplicitering* af de mekanismer, der konstituerer de politiske vilkår for at definere og formulere alternative projekter med en relativ autonomi.

Med afsættet i udviklingen af kritikken af hverdagslivet til en kritik af den *sociale rumlighed*, vil min behandling af Lefebvre på denne måde give en teoretisk belysning af, hvad der udgør de centrale mekanismer i anskueliggørelsen af det bypolitiske felt som *politisk urbanitet*.

DEN SOCIALE RUMLIGHED, TRIADEN – OG HVERDAGSLIVET

Henri Lefebvres værk er omfattende både i bredde, dybde og udstrækning. Det spænder over næsten 70 år og dækker ud over marxistiske også fænomenologiske, eksistentialistiske og (post)strukturalistiske diskussioner indenfor blandt andet filosofiens og sprogvidenskabens abstrakte felter og historiefagets, sociologiens og geografiens mere konkrete. Det er således svært at pege på ét tema som essensen af hans arbejde. Inden for de seneste tre årtiers sociologi, geografi og den tværgående byteori er det dog klart hans tanker om byens og rummets sociale produktion, der betragtes som hans væsentligste bidrag. Det er også disse tanker, som jeg i kritisk sparring med andre fortolkninger heraf, vil gøre til omdrejningspunktet for min behandling. Den kritiske brod i min sparring med andre fortolkninger retter sig især imod måden, hvorpå tankerne i Lefebvres overordnede projekt, kritikken af hverdagslivet, er blevet inddraget i disse discipliners toneangivende fortolkning af hans triadiske begreb om *social rumlighed*. Kritikken afspejles i disponeringen af min udlægning nedenfor, der tager afsæt begrebet om det *levede*.

Den sociale rumlighed og triaden

Lefebvres tanker om den *sociale rumlighed* har ikke mindst gjort sin indflydelse gældende gennem anglo-amerikansk by- og socialteori, især i inden for geografi. Siden David Harveys tidlige introduktion af ham i *Social Justice and the City* fra 1973 og ikke mindst Edward Sojas i "The socio-

spatial dialectic" fra 1980 har Lefebvres tanker om rummet og byen således påvirket mange teoretikere. Hvor Harvey (1973; 1989), Smith (1990; 1997), Gottdiener (1985; 2000) og Brenner (2000; 2001) har understreget Lefebvres bidrag til en politisk økonomisk formulering af det urbane spørgsmål, så har Soja (1980; 1985; 1989; 1996), Shields (1991; 1999), Merrifield (1993; 1995; 1999; 2006), Gregory (1994; 1995), Dear (1997), Kofman og Lebas (1996), Harvey (1996), Elden (2002; 2004a; 2004b; 2006) samt Elden, Lebas og Kofman (Lefebvre, 2003a) især interesseret sig for en mere generel, socialteoretisk fortolkning af Lefebvre, ikke mindst i forbindelse med forsøg på at bidrage til det kanoniserede tema om relationen mellem samfund og rum (se også Kofman og Lebas (1996) lange og Brenner og Eldens (2001) kortere introduktion for et overblik over fortolkningerne). I Skandinavien er Lefebvre ligeledes blevet introduceret gennem især byteoriens forskellige faglige vinkler via bl.a. Gromark (1979; 2000), Simonsen (1988; 1993; 1996; 2005), Tonboe (1993), Pløger (1997), Grønlund (1998), Larsen (1999; 2001) og Mazanti (2002).

Essensen af Lefebvres kritik af den *sociale rumlighed* er kort og godt at understrege, at rummet, vore geografiske omgivelser samt vores begreber herom, i høj grad er (socialt) producerede – både hvis rummet anskues som natur og hvis det anskues som et aspekt af samfundet. I takt med den teknologiske udvikling har civilisationen således langsomt spredt sine tentakler ud i selv den fjerneste afkrog af verden. Som allerede Marx påpegede, og som Lefebvre yndede at gentage i sin urbane videreudvikling af den marx'ske kritik, så er selv det sidste koralrev også påvirket af mennesket. Dette argument udgør dog blot en indledende legitimering i/af Lefebvres egentlige projekt. Hovedkritikken er, at selv i de dele af den sociale praksis, hvor samfundet mest eksplicit og aktivt inddrager og bearbejder det fysiske rum, der anskues det som en given, tingslig, neutral størrelse indeholdende visse fysiske konstanter, som fordrer mekanisk efterlevelse. Lefebvre henviser eksplicit til de planlæggere, der fra 1950'erne og fremefter førte det franske rum gennem en omfattende transformation. Officielt blev forandringerne udført uden for særinteressers indflydelse, men i realiteten, det var i hvert fald Lefebvres argument, så blev der smuglet en lang række meget klassespecifikke interesser ind ad fordøren, dvs. gennem de selvsamme abstrakte, 'usociale' kategorier, der skulle gøre det ud for klasseblinde, 'rumlige' redskaber i fremskridtets navn (Lefebvre, 1976a).

På denne måde foretog Lefebvre, bl.a. i åben strid med den inden for fransk socialteori i 1960'erne og 70'erne så dominerende strukturalisme (især Castells og Althusser), en udvidelse af marxismens specifikke kritik af kapitalismen; en udvidelse der på mange måder udgør en fransk parallel til Frankfurterskolen. Således ikke længere fokuseret udelukkende på én klasses beherskelse af en anden, men snarere, som hos Frankfurterskolen, på en generel teknologisk beherskelse af såvel den *ydre* som menneskets *indre* natur, udvikler Lefebvre op igennem 1960'erne en kritik først af urbaniseringen, senere af, hvad han karakteriserede som den generelle, sociale produktion af (det *indre* såvel som det *ydre*) rum. Med udgangspunkt i et overordnet begreb om den *sociale rumlighed*, udviklede Lefebvre således, blandt meget andet, en triade af begrebspar til at belyse de modsætninger, som under moderniteten var vokset frem; en triade der udgør et væsentligt omdrejningspunkt i fortolkningen af Lefebvre:

- Det *erfarede rum* udgør menneskets objektive sansning, brug og transformation af den fysiske rumlighed i den samfundsmæssige *rumlige praksis*, som er byens og samfundets

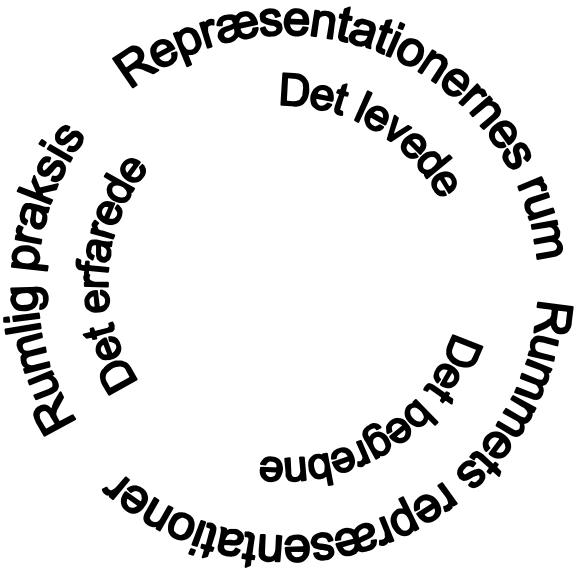

Figur 5 *Det triadiske begreb om social rumlighed.*

infrastruktur, der udgøres af henholdsvis hverdagslivets og bysamfundets overordnede niveau. Disse to niveauer står i relation til to væsensforskellige kropslige og semantiske momenter;

- det *begrebne rum* er omgivelserne som de fremstår subjektivt for den reflektere(n)de bevidsthed gennem de abstrakte *rummets repræsentationer*; et system af verbale, og derfor intellektuelt udarbejdede tegn - 'tekster' - som selektivt repræsenterer de dele af det erfaredes og det (op)levedes 'tekstur', som er visuelle og dechifrerbare. Disse forestillingssystemer er knyttet til beherskelsen af den fysiske rumlighed gennem produktionen af den rumlige praksis ud fra det overordnede bymæssige niveaus perspektiv;
- det *levede rum* er hverdagslivets rumlige praksis som den umiddelbart, subjektivt bruges, tilegnes og opleves gennem den konkret-sanselige forestillingsverden i *repræsentationernes rum*. Disse mere eller mindre sammenhængende, såvel personlige som kollektive systemer af ikke-sproglige symboler og billeder lægger sig over den fysiske rumlighed på en måde, som fx den surrealistisk orienterede billedkunst forsøger at repræsentere (Lefebvre, 1991b, pp. 33, 38-39; jeg vil udfolde indholdet i begreberne *symbol* og *billede* nedenfor).

Snart er det ene moment, snart det andet i brændpunktet i debatten om den moderne urbanisering, men altid ligger de øvrige momenter af den *sociale rumligheds* helhed i baggrunden som legitimering af en vis praksis eller diskurs eller som bysamfundets ubevidste, udgrænsede, perifere Andet. Lefebvres tanker om den *sociale rumligheds* produktion dækker altså ikke blot én klasses, økonomiske udbytning af en anden, men snarere forskellige, henholdsvis apollinske og dionysiske, repræsentations- og livsformers gensidige kamp igennem historien. Derfor dækker tankerne heller ikke kun de materielle omgivelsers gradvise forandring, men en proces der indebærer den samtidige udvikling af de praktiske og semantiske redskaber bag denne forandring og forestillingerne herom. Det er denne produktion og skævhederne heri, frem for det fysiske rum i sig selv, Lefebvre ønsker at fokusere på i sin kritik af den moderne urbanisering, der især fokuserer på, hvorledes den overordnede planlægnings *begrebne* repræsentationer af rummet formår at sætte dagsordenen for kampen med/for/i det *levede* hverdagsliv, og således formår at holde hverdagslivets værdier i skak i forhandlingen om by- og samfundsudviklingen.

Triaden med dens spænding mellem bl.a. det *begrebne* og det *levede* er for mange sagens kerne i Lefebvres kritik af den *sociale rumlighed* – også for mig. Triaden udgør på mange måder destillatet af en både videnskabelig og praktisk kritik i et helt igennem politisk projekt. Straks rejser spørgsmålet sig jo så, med denne eksplicitte holdningstilkendegivelse, om Lefebvres projekt 'blot' er et udtryk for en fuldblodsekspressiv humanisme, der plæderer for en holistisk menneskelighed, eller om han i processen producerer en analytisk nuanceret kritik. Jeg vil argumentere for sidstnævnte. Relevansen af Lefebvres kritik står og falder således ikke med om, hvorvidt man kunne være enig i hans praktiske kritik. Det væsentligste i hans kritik er tilvejebringelsen af begreber, der understreger nye sammenhænge i by- og samfundsudviklingen. Disse begreber kan inddrages som analytiske variable i både kritiske og (u)kritiske diagnoser. Kernen i deres analytiske anvendelighed er dog at holde dem analytisk åbne og nuancerede. Det er projektet i min fortolkning at forfægte dette over for andre, for nogles vedkommende mere fragmenterende fortolkninger, for andres vedkommende tematisk specificerende og til dels reducerende fortolkninger.

I både den politisk-økonomiske og den socio-rumlige fortolkning af Lefebvre spiller triaden en betydelig rolle. Mens begge fortolkningstendenser har været grundige og rige på indblik, så afviger min fortolkning af centrale aspekter af Lefebvres tanker dog fra visse af deres antagelser. Først og fremmest ser jeg det som bydende nødvendigt og af samtidig relevans, at bredden i Lefebvres tænkning bliver bevaret, og at den således ikke reduceres til blot politisk-økonomiske spørgsmål som hos fx den tidlige Harvey, Smith og til dels Brenner (hvis kontekstualisering af Lefebvres statsteoretiske tanker i forhold til samtidens Frankrig dog er uden sidestykke; se Brenner, 2001). For

det første er store dele af hans projekt eksplicit formuleret som en kritik af et alt for enøjet fokus på økonomi og statslig planlægning og administration. For det andet, og til dels hjulpet af Lefebvres tanker, er netop en sådan reduktion af det urbane spørgsmål i dagens Danmark som det fremgår tydeligt i kapitlet ovenfor, hvad jeg ønsker at tage afstand fra i denne afhandling. Selv om min korte skitsering af Lefebvres tanker om den *sociale rumlighed*, endda fokuseret omkring triaden, i sig selv udgør en reducerende indsnævring, så vil jeg argumentere for, at den, gennem sin såvel (social)ontologiske og epistemologiske karakter, udgør et nødvendigt bredt og dynamisk supplement til den policy-orienterede tilgang, som er toneangivende i den aktuelle 'bypolitiske' kritik.

Den brede dynamik i triaden er klart mere tilgodeset i den mere socio-rumligt orienterede fortolkning af Lefebvre (den sene Harvey har selv bidraget betydeligt til denne fortolkning; 1996). Her har det i højere grad været kroppens relation til intellektet og fornuften og hverdagslivets relation til økonomi og politik, som har været på dagsordenen. Disse fortolkninger har således i høj grad fokuseret på de bredere spørgsmål omkring den overordnede problematik i den *sociale rumlighed* generelt såvel som den mere specifikke, *levede* side heraf. Denne socio-rumligt fokuserede fortolkning er mest nuanceret og omfattende udført af Soja (1996), Shields (1999; gengivet hos bl.a. Mazanti, 2002, 60f) og Elden (2004b), og det er især inden for den dagsorden, som bl.a. de har sat for den byteoretiske modtagelse af Lefebvre, jeg ønsker at navigere. Ikke mindst mener jeg, at deres diskussion af de gensidige relationer mellem de enkelte momenter i den *sociale rumligheds* triade er særdeles vigtig for en (social)ontologisk og epistemologisk velfunderet diskussion af forholdet mellem de forskellige interesser i byudviklingsprocessen. Samtidig deler jeg deres fokusering på det *levede* moments specielle funktion i Lefebvres kritik.

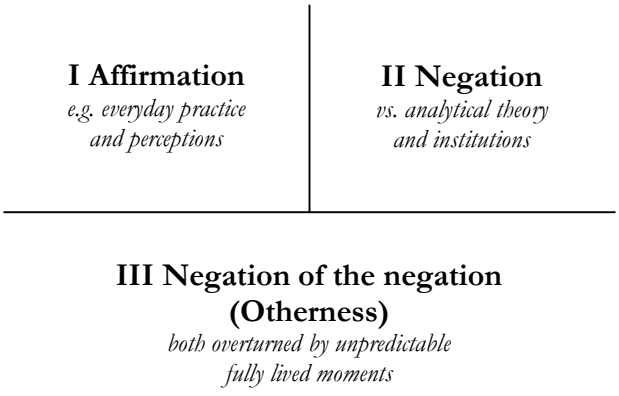

Figur 6 *Toneangivende udlægning af relationerne mellem triadens momenter. Formens afvigelse fra min cirkel ovenfor beskriver mere end ord forskellen i anskuelsen af det* levede *(efter Shields, 1999a, 120. Jfr også Larsen, 1999).*

Jeg mener dog, at Soja, Shields og Elden foretager ukonstruktive forenklinger af Lefebvres begreber, først og fremmest på baggrund af hvad jeg andetsteds kalder en "ekspressivt humanistisk" udlægning af den dialektik, Lefebvre menes at indtænke i relationerne mellem momenterne i det overordnede, sociale rumlighedsbegrebs triade (Larsen, 1999). I korthed går denne udlægning ud på, at det *levede* moment både udgør en forenende og ophævende syntese af de to øvrige momenter i den *sociale rumlighed* og samtidig deres radikale modsætning (bl.a. Shields, 1999a, 120, 153; Soja, 1996, 67; Elden, 2004b, 190). Her Shields' udlægning:

> To use the example of Lefebvre's description of social space, it suggests that practice, thought and imagined space are elements synthesised together in a social spatialisation. But this third term is in fact treated more as a 'negation of the negation' than an equal player with the first two, and he uses language that harks back to his older work on the 'total person'. Perceived, conceived and lived out are used to describe practice, thought and imagined, respectively. The three make much more sense if they are rethought as a dialectical contradiction of: everyday perception/practice versus spatial theory/concepts relativised by a transcendent, entirely other, moment: creative, fully lived space (Shields, 1999a, 120).

Shields' henvisning til det kreative, 'fuldt ud' *levede* fremstiller det *levede* som en forenende ophævelse; et mål for en kritisk politik. Denne fremstilling spejles hos Soja og Elden. Der hersker dog også gensidig uenighed mellem fortolkerne (jfr. Elden, 2004b, 206; Merrifield, 1999; Shields, 1999b), men

dette angår detaljer i forhold til deres generelle enighed om det *levedes* særstatus. I konkrete termer mener de, at Lefebvre søger at kritisere den gældende udvikling af byens infrastruktur (*rumlig praksis*) baseret som den er på meget specifikke og temmelig abstrakte *repræsentationer* (dvs. forestillinger med en abstrakt og systemisk relation til den virkelighed, den *rumlige praksis*, der planlægges for) ud fra et perspektiv, der favner begge disse momenter; et guddommeligt øje eller en alvidende fortæller, der uden så meget snak løser konflikten og tilmed giver byudviklingen en radikal, frigørende drejning. Dette angivelige træk hos Lefebvre er, hvad Soja kalder "Thirding-as-Othering", og i sin egen "trialektiske" 'viderefortolkning' gør han det med en unødvendig neologisme, "Thirdspace", til omdrejningspunktet for en radikal kritik fra de marginale rum (Soja, 1996, 61). Jeg deler det politiske projekt i denne udlægning. Der er ingen tvivl om, at det *levede* spiller en central og eksplicit politiserende rolle i Lefebvres teoretiseringer – som også Aranowitz understreger:

> Lefebvre stands with Sartre who insisted that the intellectual must commit oneself to an historical standpoint, even as one recognizes the pit-falls. In the end he offers us both an arduous and messy path, but one worth taking towards the restoration of concrete everyday *lived experience*, as a starting point (Aranowitz, 2007, 154. Min kursivering, JLL).

Lefebvres værk generelt, og *triaden* i særdeleshed, kan i høj grad læses som udviklingen af et positivt alternativ til det gældende samfund, baseret på en strategisk prioritering af det *levede* – det Zatz i sig selv benævner som en 'fuldt bevæbnet triade: Analyse-kritik-politik' (2007, 128). Lefebvre trækker imidlertid ikke, som Soja, Shields og Elden i realiteten antager i deres fortolkninger, denne politiske prioritering ind i en således ubalanceret og lidet dynamisk konstruktion af en *triade*, frarøvet sine konkrete, diagnostiske muligheder.

Jeg vil derfor argumentere for, at begrebet, historisk og teoretisk, skal anskues både mere relativt og mere konkret, end både Soja, Shields og Elden gør det (jeg er her mere på linje med Merrifields udlægning; 2006, 110). Dette argumenterer jeg for ud fra forskellige perspektiver. For det første mener jeg ikke, at udlægningen stemmer overens med argumentationen i de af Lefebvres værker, jeg ønsker at basere min teoretisering på. Dette er selvfølgelig et udsagn, der lugter mistænkeligt meget af en fundamentalisk læsning af Lefebvre; en læsning således i dyb strid med Lefebvres egen fundamentalismekritik. Efter som jeg, i min kritik af Soja, Shields og Elden, netop søger at modvirke en form for *levet* fundamentalisme, kan et perspektiv, der understreger det modsatte hos Lefebvre, dog være nødvendig. For det andet mener jeg ikke, at der ligger nogen konstruktive, bypolitiske udviklingsmuligheder i et perspektiv, der understreger enten den radikale og således uformidlede og absolutte forskel, eller også konstruerer sit udgangspunkt deduktivt gennem modsætningers ophævelse. Momenterne kan mere konstruktivt ses som hinandens gensidige *virtualiteter* og *aktualiseringer*.[9]

Jeg vil derfor søge en konkret og positiv, snarere end en logisk og deduktiv, udfoldelse af Lefebvres begreb om det *levede*, dels i hans eget værk, dels ved at forfølge den beslægtede, både begrebslige og praktiske udfoldelse af det *levede* i det kreative miljø omkring situationisterne, som han stod i gensidig relation til.

Hverdagslivet, det levede *og moderniteten*

Som allerede antydet indledningsvist kan kritikken af hverdagslivet ses som hans vægtigste bidrag til såvel filosofi som socialteori, og som det overordnede projekt for Lefebvre; et projekt der kan

[9] Seigworth (2000, især 233f) har foretaget en meget nøgtern og konstruktiv tilnærmelse af disse begreber hos bl.a. Bergson, Deleuze og Guattari i forhold til Lefebvre og således åbnet for en opblødning af de fronter over for bl.a. poststrukturalismen, Lefebvre med sin polemiske stil selv har været med til at skabe i efterfølgende fortolkninger. Shields (1999, 77) ser også paralleller til Deleuze. Akkurat som Shields, Soja og Elden, prioriterer Seigworth dog det *levede* som analytisk begreb på en måde, jeg ikke er enig i, og som desuden virker mere låsende, end hans poststrukturalistiske orientering bør give plads til (Seigworth, 2000, 247-48. Note 21 understreger paradokset).

genfindes i forskellige afskygninger i hans forskellige, mere specifikke kritikker af rummets produktion, af den statslige produktionsmåde osv. Begrebet eller teorien om hverdagslivet, der ikke mindst har vundet indpas i det seneste ti-års kulturstudier, er af en noget sløret natur, hvilket understreges i flere nylige hverdagslivsorienterede Lefebvre-introduktioner, som jeg vil supplere geografiens Lefebvre-reception med (Gardiner 2000; 2004; Highmore, 2002; 2004. Seigworth, 2000, og Aranowitz, 2007, har også bidraget til dette perspektiv).

Man kan strengt taget ikke tale om en teori i gængs forstand, snarere om et aldrig fuldbyrdet og i realiteten aldrig fuldbyrdeligt teoretiseringsforsøg. Overordnet skal kritikken af hverdagslivet ses som en specifik kritik af udviklingen i de moderne, vestlige samfund i løbet af det 20. århundrede – helt konkret efterkrigstidens højmoderne Frankrig, hvor stadig større kolonisering af hverdagslivet gjorde sig gældende både fra den statslige administration og fra den omsiggribende kommercialisering. Lefebvre formulerer i *Everyday life in the Modern World* direkte *hverdagslivet* som en modsætning til *Moderniteten* forstået som den store fortælling om teknologiske, økonomiske, politiske og sociale landvindinger (Lefebvre, 1971). Hverdagslivet er måske ikke stedet, hvor disse udviklinger 'opfindes', men det er stedet, hvor de innoveres, dvs. forankres i praksis, bliver virkelighed, for som han formulerer det i første bind af *Critique of Everyday Life* (*Critique I*): "Man must be everyday, or he will not be at all" (Lefebvre, 1991a, 127). Hverdagslivet er således det lidet anerkendte sted, hvor konsekvenserne af det store moderne fremskridt realiseres og gennemleves, hvor tidligere tiders veksling mellem traditionens rutine og dionysiske fester koloniseres og viger for kommerciel og bureaukratisk programmeret rutine.

Begrebet om hverdagslivet er derfor tænkt som en kvalificering af den gængse historie- og samfundsopfattelse, der kun levner plads til de store, 'historiske' landvindingers penselstrøg. Først og fremmest er hverdagslivsbegrebet formuleret negativt ind i forhold til konventionel marxistisk teori i midten af det 20. århundrede, domineret som den var af modsætningen mellem begreber som base (økonomi) og overbygning (politik og ideologi), med en ensrettet determinering, der fremgår direkte af ordlyden: Den materielle produktion determinerer de øvrige aspekter af såvel social som personlig praksis. Hvad Lefebvre ville understrege med hverdagslivsbegrebet var bl.a., at væsentlige dele af den personlige for ikke at sige den sociale udvikling, samt ikke mindst forståelsen og 'mystifikationen' heraf, foregår i sfærer som ligger uden for, hvad der kan indfanges med begreber som økonomi, politik og ideologi (i konventionel forstand, idémæssigt tankesystem), og at væsentlige dele af den sociale praksis, og den moderne fremmedgørelse heri, derfor skal forstås gennem nye, hverdagsorienterede perspektiver (Kelly, 2000, 85-86).

Samtidig er begrebet en 'materialistisk' korrektion til datidens modsvar til marxismen. Først surrealismens *levede* men blot poetiske og magiske kritik af hverdagslivet i avantgardekunsten (Trebitsch, 1991, xx; Kelly, 2000, 83), siden ikke mindst den franske eksistentialisme, hvis kritik af marxismen og forsvar for subjektet ifølge Lefebvre ikke respekterede hverdagslivets "banale", men "ikke-metafysiske" og reelle kontekst for subjektet (Elden, 2004a, 91). I understregningen af hverdagslivets (også) banale og rutineprægede karakter, trækker han en eksplicit tysk linie fra bl.a. Georg Lukacs' (1885-1971) og Martin Heideggers (1889-1976) parallelle tanker om 'Alltäglichkeit' ind i den mere 'magiske' franske perspektivering (Schilling, 2003, 24). Lefebvres begreb om hverdagslivet kan således siges at konfrontere en marxistisk fremmedgørelsesproblematik med et heidegger'sk begreb om 'hverdaglighed' med fokus på det *muliges* vilkår og en surrealistisk drift mod at ændre (hverdags)livet ved at afsøge grænserne til det *mulige*.[10] I *Everyday Life in the Modern World* skriver han således om "[A] power concealed in everyday life's apparent banality, a depth beneath its triviality, *something extraordinary in its very ordinariness*" (1971, 37).

[10] Det er netop i inddragelsen af det åbne, ufærdige og mulige over for Heideggers låste 'fakticitet', at Lefebvres *hverdaglighed* afviger fra Heideggers (Seigworth, 2000, 244n18).

Men hvad er dette gradvist koloniserede hverdagsliv så? På den ene side karakteriseres det atter negativt som det, der er tilbage, når alle specialiserede aktiviteter, så som diverse former for konkret arbejde, tænkning og fritidsaktiviteter, er siet fra den sociale praksis (Lefebvre, 1991a, 97; jfr. Burkitt, 2004, 212). Denne karakteristik udmærker sig ikke ved sin strenge definition. Strengt taget synes reduktionen af hverdagspraksis til helt specifikke, residuale praksisformer også at være en anelse for analytisk og således en videreføring af en fragmenterende tænkemåde, som Lefebvre er så stor en modstander af.

Hverdagslivet skal måske snarere ses som den *konkrete*, *personlige* sammenhæng mellem de af samfundet *udkrystalliserede*, *specialiserede* funktioner. Det er således en praksis som måske udgøres af en række specifikke aktiviteter og lokaliteter som arbejdet på fabrikken eller kontoret, frokosten på restauranten, pendlingen i toget, forbruget i supermarkedet, familielivet i hjemmet, rekreationen på ferien eller i sportsklubben eller andre fragmentariske funktioner i det moderne samfund, stillet til rådighed af det 'moderne samfund'. Det er på denne måde et specifikt niveau af eller perspektiv på samfundet. Det er den personlige bevægelse gennem og sammenkædning af disse lokaliteter, funktioner og aktiviteter, der udgør 'hverdagslivets' hverdagspraksis. Det er således mindst lige så meget et spørgsmål om det specifikke perspektiv på den konkrete lokalitet, funktion, aktivitet som disse i sig selv. Et glimt i forordet til anden udgave af *Critique I*, kunne tyde på en vis holdbarhed i en sådan fortolkning:

> Everyday life is profoundly related to all activities, and encompasses them with all their differences and their conflicts; it is their meeting place, their bond and their common ground. It is in everyday life that the sum total of relations that make the human – and every human being – a whole takes its shape and form. In it are expressed and fulfilled those relations that bring into play the totality of the real, albeit in a certain manner which is always partial and incomplete: friendship, comradeship, love, the need to communicate, play, etc. (1991a, 97).

Det er dette perspektiv på hverdagslivet, Lefebvre bringer i spil i sin kritik af den marxistiske ideologikritik. I stedet for udelukkende at fokusere på 'fabrikken' i de kritiske studier af arbejderens bevidsthed, vender han sig mod helheden af social praksis, arbejderen indgår i i sit hverdagsliv:

> If we consider the overall life of the worker, we will see that his work and his attitude towards work are linked to social practice as a whole, to his experience as a whole, his leisure activities, his family life, his cultural and political goals, as well as to the class struggle. What is more, this 'whole' must be taken in the context of a specific country and nation, at a specific moment of civilization and social development, and as involving a set of needs. And this brings us back to the critique of everyday life (1991a, 88).

Det marxistiske afsæt for Lefebvres kritik af ideologikritikken er til at få øje på her: Udgangspunktet er konstitueringen af arbejderens politiske bevidsthed, midlet er civilsamfundets eller hverdagslivets tåge af forskellige bevidsthedskonstituerende aktiviteter. Snarere end at anskue disse aktiviteter funktionalistisk, altså ud fra hvilken rolle de spiller i opretholdelsen af samfundet, så fokuseres der i hverdagslivets perspektiv altså på personlige op- eller gennemlevelser af diverse lokaliteter, funktioner og aktiviteter. Hverdagslivet er altså en praksis, som, alle dens specifikke eller specificerede lokaliteter og aktiviteter desuagtet, ses under ét og samme flimrende lys: Det *levede*. Hverdagspraksis er social praksis i det *levedes* perspektiv (Lefebvre, 1987, 9. Denne fortolkning fremsættes af Highmore, 2002, og Burkitt, 2004).

På den måde vokser altså to relaterede, positive definitioner af hverdagslivet frem fra Lefebvres nebula af forskellige og til tider internt modsigende formuleringer. Et praktisk netværk af forskellige lokaliteter, funktioner og aktiviteter, der svarer til et niveau af den konkrete, sociale praksis, og som i geografien fx er blevet repræsenteret i den hägerstrand'ske tidsgeografi med dens domæner, stationer, stier og ansamlinger af og for forskellige, rumligt og tidsligt fordelte biografier

(Hägerstrand, 1973) – et perspektiv på hverdagslivet, der senere går igen i Lefebvres begreb om *rumlig praksis*. Dette netværk finder sin sammenhæng ikke i henhold til overordnede bureaukratiske eller kommercielle perspektiver (som i planlægningen og økonomien), men i henhold til den personlige bevægelse igennem dem. Det praktiske netværk af aktiviteter og funktioner finder i hverdagslivet altså sin sammenhæng i forhold til en konkret, *levet* betydningstillæggelse – den anden positive defintion af hverdagslivet, der svarer til kulturstudiernes poststrukturalistiske fokus på potentialerne i og det ubegribelige 'overskud', snarere end den dræbende rutine, i det 'banale' (Seigworth, 2000, 229). Det er karakteren af netop denne betydningstillæggelse, der er et af omdrejningspunkterne for Lefebvres kritik af hverdagslivet, og som senere udvikler sig til den kritiske kerne af det triadiske begreb om *social rumlighed* omfattende såvel praktiske netværk som *levede* og *begrebne* repræsentationer. Jeg vil nu indlede min redegørelse for triaden med afsæt i det *levede* perspektiv og dets artikulering med *repræsentationerne*.

LEFEBVRES KRITIK AF DEN KULTURELLE MODERNISERING – DET *LEVEDE* OG REPRÆSENTATIONERNE

Det levede

I dette afsnit vil jeg fremlægge udviklingen af Lefebvres dobbelte begreb om det *levede/repræsentationernes rum*. Det gennemgående argument har både et negativt og et positivt mål. Dels ønsker jeg med fremlægningen at argumentere mod den toneangivende opfattelse af begrebet indenfor den aktuelle, byteoretiske fortolkning. Jeg ønsker kort og godt at fremstille begrebet som blot ét blandt i alt tre momenter, snarere end et privilegeret over for to andre; et moment, til gengæld, med sit eget særegne indhold snarere end at være både de øvrige momenters syntese og deres radikale Andet, som argumenteret for af Shields, Soja og Elden. I denne forbindelse vil nuanceringen af Lefebvres repræsentationsbegreb være helt centralt. Dette fører mig ind på de mere positive aspekter af argumentet. Jeg vil således underbygge min position ved at placere begrebet om det *levede* i den kritik af hverdagslivet, det som det fremgår ovenfor vokser ud af, samt mere generelt indenfor de tendenser i filosofien og social teorien, som omkring år 1900 og frem udviklede begrebet og lod det indgå i kritikken af den moderne verden. I forbindelse med udlægningen af det *levede/repræsentationernes rum* vil det desuden fremgå, at centrale problematikker ved de begreber, jeg vil behandle i de efterfølgende kapitler, allerede indgår i begrebsparrets udvikling.

Momenter i det levedes *udvikling*

I tillæggelsen af en speciel rolle til det *levede* i forsøget på en kritik af hverdagslivet skriver Lefebvre sig mere eller mindre kritisk ind, ikke blot i en fransk eksistentialistisk kontekst som Kleinspehn noterer sig (Kleinspehn, 1975, 51), men i en generel både æstetisk og filosofisk tendens, som har været en tro og kritisk følgesvend til det moderne projekt lige siden Oplysningen, ikke mindst i fransk- og tyskrelateret tænkning fra romantikken og frem. Strengt taget vokser ordet ud af termen 'liv' som i 'at leve et liv'. Det er således både på dansk og på det franske, som mest er i fokus her, en datidsform af leve: 'Han levede hele sit liv i København'. Det beslægtede udsagnsord, 'opleve', knytter sig ligeledes til liv og leve i betydningen at være i live under en hændelse ('jeg oplevede Anden Verdenskrig'). Det er især dette begreb, som er relevant her. Det oplevede henviser således til det, som er personligt erfaret ('en (op)levet erfaring') i modsætning til det, man blot har hørt eller fået fortalt eller læst sig til. Det er ud af denne betydning, at ordet "oplevelse" bliver dannet. Det henviser både til 'det personligt oplevede' og sporene fra de mere eller mindre betydningsfulde, 'personligt oplevede' situationer i bevidstheden eller hukommelsen ('mit liv har rummet mange oplevelser').

I sit hovedværk om *Sandhed og metode*, udgivet samtidig med at Lefebvre for alvor giver sig i kast med det *levede*, udforsker hermeneutikeren Hans-Georg Gadamer (1900-2002) den historiske fremkomst og udvikling af begrebet om det (op)levede og oplevelsen (der "antyder ... den umiddelbarhed,

hvormed man opfatter noget virkeligt, i modsætning til alt det, man tror at vide noget om"; Gadamer, 2004, 63) så vel som det specifikke, tyske ord, der denoterer denne 'das Erlebnis'/'das Erlebte'; på dansk 'oplevelsen'/'det (op)levede'; på engelsk 'the lived experience'/'the lived'; på fransk 'la expérience vécu'/'le vécu'; *Grand Larousse de la langue française*, 1978). Han finder spor af det *levede* hos Goethe såvel som Rousseau og forbinder det med den gradvist accelererende industrielle modernisering i Europa. Som industrialiseringen efterhånden indhylder det moderne samfund i et lag af abstrakt og mekanisk fragmentering modnes hungeren efter og derfor også begrebet om de mere sensuelle og affektive aspekter af livet – dvs. det oplevede som en historisk epistemologisk kategori – i en dialog med den nye, historiske videnskab.

> Schleiermachers påberåbelse af den levende følelse over for oplysningens kolde rationalisme, Schillers appel til den æstetiske frihed over for samfundets mekanisering. Hegels modsætning mellem livet (senere 'ånden') og 'positiviteten': Alt dette var en forvarsel om den protest mod det moderne industrisamfund, der i begyndelse af vores århundrede [1900-tallet, JLL] gjorde oplevelse og opleven til nøgleord med en nærmest religiøs klang ... Selv i dag gør reaktionen mod livets mekanisering i massesamfundet begrebet oplevelse så selvfølgeligt, at dets begrebslige implikationer forbliver skjulte (Gadamer, 2004, 64-65).

Hvad angår både den religiøse tendens og de skjulte "begrebslige implikationer", så afviger Lefebvres mobilisering af det *levede*, med hans notoriske essayisme, ikke væsentligt fra den generelle linie, Gadamer henviser til – hvorfor den tyske hermeneutikers nøgterne behandling af begrebet netop er så konstruktiv for forståelsen ikke mindst af Lefebvre.

Selv om ordet bruges af mange tænkere ikke mindst i løbet af det 19. århundrede er det ifølge Gadamer ikke før hermeneutikeren Wilhelm Diltheys (1833-1911) værker fra 1905, at det *levede* bliver grundlæggende begrebsliggjort, først som det kreative grundlag for poesi, siden som den ene epistemologiske pol i en central modsætning over for det kantianske grundlag for videnskabelig erkendelse i begrebet om analytisk erfaring (*Erfahrung*, forstået som en begrebslig ordning af "klare og distinkte perceptioner"; *Ibid.*, 66) i hans bestræbelse på at skelne *Geisteswissenschaft* fra *Naturwissenschaft* (Makkreel, 1975, 8, 142, 144). Mens Geisteswissenschaft for ham baseres på en bevidst "forståelse" af oplevelsens inderliggørelse af strømmen af hændelser i livet ser han Naturwissenschaft som "forklaring" af den analytiske erfaring af verden som eksternalitet (*Ibid.*, 147) – en erfaring, der i sidste ende baserer sig på oplevelsen. For Dilthey udgør "oplevelser" altså klare og fundamentale konstellationer af både indtryk og betydning: "De er oplevelsesenheder, der samtidig er meningsenheder" (Gadamer, 2002, 67). Det vil nedenfor fremgå, at et centralt fokus for Lefebvres kritik netop går på, hvorvidt denne bevidste, ontologiske enhed ikke blot udgør en virtuel mulighed, ikke ulig Walter Benjamins kritik.

Walter Benjamin (1892-1940), skriver før Dilthey i landflygtighed om samme filosofiske tendens til i "storindustriens tidsalder" at søge "at få greb om en 'sand' erfaring til forskel fra en erfaring, som gør sig gældende i de civiliserede massers normstyrede, unaturlige tilværelse" (Benjamin, 1996, 127, 126; Bürger, 1984; Highmore, 2002). Benjamin fremhæver ligeledes Dilthey, men dette mest for dennes angiveligt enøjede fokus på poesiens irrationelle grublerier over temaet. Benjamin fremhæver i stedet én af Diltheys særdeles indflydelsesrige samtidige, franskmanden Henri Bergson (1859-1941), for hans mere direkte relatering af problematikken til videnskaben (Benjamin, 1996, 127; også behandlet i Gadamer, 1960).

Denne tænker af den intuitive erfarings tidslige strøm er en af de første til at begrebsliggøre det *levede* (*vécu*) i Frankrig i en kritik af samtidens rationalisme. Efter at være blevet introduceret som

tillægsord i det franske sprog omkring 1876 (*Grand Larousse de la langue française*, 1978),[11] udgør begrebet/ordet en del af kernen i Bergsons første hovedværk fra 1889, *Essai sur les données immédiates de la conscience* (*Trésor de la langue française* (1994). Paris: Gallimard; senere oversat til dansk under titlen *Det umiddelbare i bevidstheden*). Hans arbejde karakteriseres meget rammende af den samtidige, store danske tænker, Harald Høffding, som "et bevidst udtryk for en Strømning i vor Tid, der er udsprungen af Utilfredsstillethed ved, hvad rationel Tænkning og Erfaring hidtil have bragt" (Hansen, 1952, 74). Med afsæt i en kritik af tidens naturvidenskabelige udviklingslære fokuserer han på det dynamiske tidsbegreb og spørgsmålet om, hvordan den oplevede tid, "Varen i Tiden, denne Durée", denne stadige "levende, rindende Strøm, der sprænger de gængse Rammer", gennem intuitionen "opfattes af en Bevidsthed, som kun vil se den uden at maale den, gribe den uden at standse den" (Bergson i *Ibid.*, 87):

> Det væsentlige, fundamentale er, at vi tænker intuitivt, naar vi tænker i den levende Vorden…Intuitionen gaar ud fra Bevægelsen og opfatter den som det virkelige, medens det ubevægelige regnes for en Abstraktion. For intellektet er det nye blot et nyt arrangement af i Forvejen existerende Elementer; Intuitionen ser i det nye en uafbrudt opvældende ny Helhed, ser at Aanden ud af sig selv skaber hvad der ikke før var – det er netop det, vi forstaar ved Aand –, og at dette er den dybeste Virkelighed. Senere søger Intellektet at give dette Begrebets Form; saa siger vi det bliver mere klart, medens Intuitionen strax synes mindre klar. Sagen er, at det er to slags Klarhed (*Ibid.*, 90).

Lige som Dilthey ser Bergson intuitionen som grundlæggende element i sin egen metafysiske videnskab, mens naturvidenskaben er underlagt intellektets analytiske abstraktion. De er præget af væsensforskellige metoder, men bygger på de samme værdier:

> [B]egge bygger de paa Erfaring, og begge naar de ind til Virkeligheden selv; men her gælder det ikke at lade sig binde stramt af de Begreber, Sproget har dannet; man tror at have forklaret noget ved at give det et Navn, et Begreb, men ender med Idéernes Idé og glemmer at en Syntese af blotte Begreber er tom – rent verbal. Nej, Sandheden er, at Existens kun gives i Erfaring [expérience]. Denne Erfaring kan saa være Vision, Berøring, ydre Opfattelse, hvis det er en materiel Genstand, Intuition, naar det er en aandelig (*Ibid.*).

Hans videnskabelighed til trods øvede Bergson også stor indflydelse på fransk poesi. Walter Benjamin henviser bl.a. til, at Marcel Prousts hovedværk om sporene af den tabte tid i høj grad er inspireret af Bergsons tanker om hukommelsstrukturen som værende central for erfaringsfilosofien, og kan måske ligefrem ses som en realisering af det poetiske potentiale i disse tanker. I modsætning til Dilthey gjorde Bergson intet forsøg på at forankre det *levede* praktisk i den konkrete tidsalder, det forhold at denne havde skabt vilkårene for hans 'irrationelle' korstog desuagtet. Han var snarere interesseret i den (gen)oplevende hukommelses tidslige og dynamiske struktur i sig selv.

Dette bringer Bergson tæt på en anden af Diltheys samtidige, landsmanden Edmund Husserl (1859-1938), der ligesom Bergson faktisk indgik i en gensidig både kritisk og inspirerende relation med Dilthey i sin begrebsliggørelse af det *levede* (Makkreel, 1975). Som sit specifikke bidrag til belysningen af den vestlige videnskabs krise forsøgte Husserl lige som Bergson at formulere det *levede* som en essens uden for historien, og således en stabil, universel, fænomenologisk kerne – oplevelsen af livets flux – hvor ud fra enhver form for dagligdags eller (human- såvel som natur-)videnskabelig erkendelse kan udledes. Husserl søgte således at opbygge et sandt, filosofisk system, snarere end blot endnu en kulturel formation, som Dilthey forstod sine betragtninger om humanvidenskaben som (*Ibid.*, 276-77).

[11] I henhold til *Le Grand Robert de la langue française* (2001. Paris: Dictionnaires Le Robert - Vuef) sker indføringen i 1876. Begge kilder angiver 1933 som året, hvor det indføres som substantiv, i sidstnævnte reference med henvisning til Merleau-Ponty.

Både Bergson og Husserl trækker sig, sammen med Husserls landsmand, Martin Heidegger (1889-1976) dybe spor i senere generationers, franske tænkning. Fx springer Jean-Paul Sartres (1905-1980) og Maurice Merleau-Pontys (1908-1961) eksistentialistiske fænomenologi, nogle af Lefebvres væsentligste sparringspartnere i efterkrigstiden, ud af nære studier af Husserl i et Frankrig, der, som antydet, generelt var bergson'sk tænkende (Kemp, 1991; Lübcke, 2003). Det kom ikke mindst til udtryk i anskuelsen af tiden som dynamisk og levende og rummet som den diametrale modsætning, dvs. som stasis, abstraktion, homogenitet og død. I modsætning til hos Merleau-Ponty, hvis fokus på den *levede* krop i øvrigt også foregribes af Bergson (Jay, 1993), ses denne i grunden kartesianske dualisme i Sartres modsætning mellem, på den ene side, den frie, livsnære og behovsopfyldende "praxis" og, på den anden side, den frihedsbegrænsende, sociale struktur, det "praktisk-træge" (Sartre, 1969; 1972).

En af de nye, kunstneriske avantgardegrupperinger, surrealisterne, får dog også betydelig indflydelse på tænkningen om det *levedes* vilkår i det moderne Frankrig (Jay, 1993). Surrealisterne står også som den æstetiske reference for de kunstneriske bevægelser, der med det *levede* som udgangspunkt udvikler sig før og efter Anden Verdenskrig, hvoraf nogle vil være centrale for min udredning. I deres sammenbringning af tænkere så forskellige som blandt andre Freud, Rimbaud, Marx (hos Andre Breton, 1896-1966) og Nietzsche (hos Georges Bataille, 1897-1962) fokuserede de deres projekt på en frigørelse af de irrationelle, 'surreelle' aspekter af hverdagserfaringen (expérience), der indespærret af rationalistisk logik var reduceret og henvist til en eksistens i fantasiens ubevidste lag (Breton, 1972, 21). En af surrealisternes taktikker i påvisningen af hverdagslivets surreelle forunderlighed var chokket, der skulle tvinge den enkelte til at se verden som oplevet på ny.

Det var da også i høj grad i gensidigt inspirerende relation til surrealisterne, at den i Frankrig bosiddende Walter Benjamin udviklede sine tanker om erfaringen af moderniteten, som jeg kort har henvist til ovenfor. Han havde et noget andet perspektiv på chokket som æstetisk strategi, idet han ser hverdagserfaringen som et aspekt af den sociale praksis, der i moderniseringens altopslugende proces for hver dag skal kæmpe mere for at komme overens med sig selv; dvs. for at reflektere over sit eget praktiske indhold og gøre det kommunikerbart. Han anskuer den moderne erfarings problem som et spørgsmål om betydningsdannelse, eller rettere manglen på samme. Mere præcist ser han det som et spørgsmål om et brud mellem hvad han på den ene side karakteriserede som modernitetens *Erlebnis*, den umiddelbare oplevelse af hverdagslivets strøm af nye situationer og oplysninger, og på den anden side den gradvise akkumulering af og ikke mindst refleksion over oplevelserne, han karakteriserer som *Erfahrung* eller erfaring – hvad Benjamin ville kalde "den sande erfaring" (jfr. ovenfor; at skelne fra Diltheys udlægning af *Erfahrung*, for så vidt denne knyttes til analytisk observation, og mere lig Diltheys *forståelse* af oplevelsen). Benjamin gjorde det således til en central del af sin modernitetskritik at gøre modernitetens praktiske konsekvenser meningsfuld og således åben over for kritik.

Argumentet er, at den umiddelbare hverdagsoplevelse aldrig kommer ud over karakteren af en konstant strøm af chok. Den bliver aldrig løftet op på et mere reflekterende niveau, og bliver derfor aldrig forstået. Altid blot oplevet som et chok. Hvad der er brug for, som et første skridt, er nye måder at repræsentere denne forandringens flux. I denne forbindelse anses det nyes chokeffekt, som det sættes i spil af fx surrealisterne, som ikke helt nok. Benjamin lader sig i højere grad inspirere af Baudelaires poetiske forsøg på at skabe et glimt af det universelle i øjeblikkets flygtighed; filmens nye medie, og forsøgte selv at skrive i en kollage-præget stil. Denne stil satte han i spil i sin arkæologiske udgravning af modernitetens ruiner, som han så nedenunder de stadig mere relikte, parisiske passagers varefetichisme.

Benjamins kritiske udbygning af surrealisternes æstetiske taktik suppleres i en radikal avantgarde-gruppe, Cobra, der i høj grad lod sig inspirere af surrealisterne og epistemologen Gaston Bachelard,

samt bl.a. Lefebvres surrealisme-kritik (Lambert, 1983, 19; Lefebvre, 2005, 23-24; Wollen, 1989, 85), og gjorde det til et centralt mål at forme deres kunstneriske aktiviteter som "eksperimenter med hverdagslivet" (Stokvis, 2001); som en konstant afsøgning af oplevelsens 'ukendte' i et forsøg på at modvirke det kulturelle forfald, den kapitalistiske udvikling førte med sig. Cobra sætter sig for at videreføre det surrealistiske projekt ved at videreudvikle surrealisternes 'chokredskab', som af Asger Jorn (1914-1973), én af grundlæggerne af Cobra og en flittig æstetisk teoretiker, betragtedes som en "grundfaktor i den æstetiske oplevelsessfære" (Jorn, 1952, 46). Jorn mener, at det er ved at komme overens med disse glimt ind i det ukendte, disse chok, at mennesket og civilisationen udvikles, og det er her den æstetiske praksis spiller en vigtig rolle. Jorn opfatter kunsten "som et middel til at skabe oplevelser" (Jorn, 1971, 9). Netop oplevelsen ser Jorn som helt central for kunstnerens praksis og kunstens rolle. Oplevelsen opfattes af ham som det direkte, sanselige møde med stoffet, dvs. verden som den umiddelbart erfares gennem berøringen, synet, hørelsen, lugten, smagen osv. Jorn ser menneskets oplevelse såvel som oplevelsens menneske som fuldstændigt absorberet og fordybet i subjektiv interesse i en direkte forholden sig til verden. Denne relation er præcis den form for romantisk æstetik, Jorn afsøger:

> Den romantiske kunstner er ikke alene et menneske, for hvem den ydre verden eksisterer, det er et menneske, der ikke kan adskille den ydre verden fra den indre verden (Claude Roger-Marx i Jorn, *Ibid*., 24).

Hans interesse er verden og den er hans interesse. De to fænomener relateres i og er én og samme ting: Oplevelsen. Jorn begrebsliggør således oplevelsen på samme måde som Dilthey udformer sit hermeneutiske begreb om *Erlebnis* (Gadamer, 2004, 66f): Som en udflydning af grænsen mellem indenfor og udenfor. Som sådan opfatter Jorn oplevelsen som den fundamentale relation til verden og derfor også som det "primære realitetsbevis" (Jorn, 1971, 24). Ikke at vi er bevidste om det. I modsætning til Dilthey, men i tråd med fx Benjamin, beskriver Jorn oplevelsen som før-logisk og således ikke umiddelbart åben over for de relativt bevidste og sproglige aspekter af den menneskelige praksis og erkendelse. Faktisk er den væsensforskellig fra bevidst erkendelse, som ikke i samme grad lader sig "rive med af det oplevede" (Jorn, 1990, 85-86), men derimod er adskilt fra oplevelsen på mere end én måde. På den ene side er den "en indirekte og sekundær oplevelse, uddraget af den direkte oplevelse" (Jorn, 1971, 24). På den anden side er den så at sige to skridt fra livet, dvs. afsondret, passiv, "en rent upersonlig iagttagende absorbering af sanseindtryk, opsamling af viden gennem analytisk erfaring" (Jorn, 1952, 86). Lige som Dilthey ser Jorn det som et grundliggende karaktertræk ved dette verdensbillede, at der etableres en hårfin grænse mellem det oplevende menneske og den oplevede verden; en begrebsliggørelse af en verden opdelt i subjekt og objekt; indenfor og udenfor. Erkendelsen er et andet aspekt i menneskets oplevelsen af verden, relateret til oplevelsen, ja, men altid to skridt fra oplevelsen, verden, kroppen og livet.

Som det fremgår af denne blot overfladiske berøring af oplevelsen eller det *levede* som fænomen og begreb, så foregår der en bred integration af begrebet i såvel filosofiske, æstetiske og imellem disse overlappende sammenhænge. Fælles for sammenhængene er, at de forholder sig kritisk til modernitetens i bred forstand kulturelle udvikling, der på forskellige måder hæmmer og låser en fuld eller blot anderledes forståelse af udviklingen. Hos alle ses oplevelsen som en første, mere eller mindre bevidst og sproglig, men holistisk berøring med verden og således grundlæggende for kulturen som helhed. Mens Bergson udgør det overordnede livsfilosofiske franske klima (Lübcke, 2003), Lefebvre skriver sig særdeles kritisk ind i, så giver Diltheys udfoldede tanker om en *levet* hermeneutik nogle klare paralleller og ikke mindst klare, videnskabelige rammer, som Lefebvres begrebsliggørelse af det *levede* kan skrives ind i forhold til (Lefebvre henviser til bl.a. Diltheys begreb om *Erlibnisse* i *Introduction*; 1995, 320). Benjamin og den bl.a. Lefebvre-inspirerede Cobra-gruppe stiller på den anden side væsentlige æstetiske overvejelser til rådighed for en forståelse af de mere kritiske og forandringsorienterede aspekter ved Lefebvres begreb om det *levede* (som ikke i så høj

grad er til stede i hermeneutikken). I det følgende vil jeg præsentere en fortolkning af Lefebvres 'kulturkritik'.

Lefebvres begreb om det levede – *1. relativering: Det* levede *og livet*

Selv om den præcise begrebsliggørelse af det *levede*, som det vil fremgå, afviger en smule, finder Lefebvres formulering af projektet omkring det *levede* betydelige paralleller i Benjamins forsøg på at give udtryk til hverdagens oplevelse af moderniteten. Han henviser dog aldrig hertil i nogen nævneværdig grad. Også Lefebvre var påvirket af Bergson, om end mere negativt. Da han, som del af kollektivet omkring tidsskriftet *Philosophies*, i 1920'erne første gang træder selvstændigt ind på den filosofiske scene i Frankrig er det blandt andet i et åbent, i realiteten meget benjamin'sk opgør med den reaktionære tendens i Bergson(ismen)s manglende forholden sig til den historiske virkelighed og ikke mindst dens foranderlighed (Burkhard, 2000). I denne henseende lå de forskellige retninger inden for den radikale avantgarde afgjort tættere på Lefebvres ærinde. Ikke mindst de parisiske surrealister, som Lefebvre indgik i et kort samarbejde med (*Ibid.*; Meyer, 1973, 77f). Lige som mange andre fra den radikale avantgarde bliver Lefebvre i slutningen af 1920'erne medlem af det franske kommunistparti, PCF, hvor et økonomisk snarere end et *levet* perspektiv på den sociale praksis imidlertid er i højsædet.

Selv om Lefebvre således tidligt strejfer problemstillingen omkring det *levede* dukker det ikke op som begreb og ord førend i forordet til anden udgave af *Critique I* (1991a, 49 – udgivet umiddelbart før, han forlader/ekskluderes fra PCF i 1958), og da kun glimtvis.[12] Her sættes det blot op som et synonym til hverdagslivet i hans status over den sociale revolutions hidtidige skæbne og dennes afhængighed af forandringer i hverdagslivet:

> To put it another way, socialism (the new society, the new life) can only be defined concretely on the level of everyday life, as a system of changes in what can be called lived experience…Now, half a century of historical upheavals have taught us that everyday relations between men – 'lived experience' – change more slowly than the structure of the State. Thus in the history of societies modifications in the different sectors take place unevenly, some ahead of their times, others lagging behind (Lefebvre, 1991a, 49).

Begrebet præsenteres her, sammen med tesen om hverdagslivets underudvikling i samfundets generelle 'ujævne udvikling', blot som synonymt med hverdagslivet og de dagligdags relationer mellem mennesker. Begrebet får dog gradvist en mere selvstændig og kritisk eksistens i forhold til hans øvrige, marxistiske tankegods. Senere i en eksplicit påpegning af marxismens aktuelle problemer peger han således eksplicit på mulighederne i den af Husserl inspirerede fænomenologiske metode til "beskrivelse af det 'levede' i bevidstheden" (Lefebvre, 1958, 17).[13]

Få år senere, i *Critique de la vie quotidienne II* (*Critique II*) og *Introduction à la modernité* (*Introduction*), der udkom i henholdsvis 1961 og 1962, folder konturerne af rækkevidde og indhold i hans eget begreb om det *levede* sig langsomt ud. I *Introduction* bruger han det i adskillige sammenhænge til både at repræsentere det empiriske og virkelige over for fx ideologi (Lefebvre, 1995, 348, 109), det personligt oplevede over for det fortalte og tillærte (162), det subjektive og følelsesmæssige (328), det umiddelbare over for sprog og tegn (176, 283), og til at repræsentere det forvirrede (91) og det banale over for det klare og bevidstgjorte (352).

Det er dog i *Critique II* fra året før, at Lefebvre for alvor går i clinch med begrebet. Lefebvre understreger her, at han ser introduktionen af det *levede* i filosofien som en vigtig begivenhed og

[12] Ifølge Shields (1999, 157) indgår ordet allerede fra 1930'erne i Lefebvres terminologi, fx i *La materialisme dialectique*, men det har jeg ikke kunnet bekræfte.

[13] Egen oversættelse. Manglende fransk-kundskaber afholder mig fra yderligere udfoldelse af referencen.

tager hermed atter implicit hatten af for bl.a. Bergson og Husserl, men han understreger straks sit eget, udviklede perspektiv på problematikken, idet han mener, at det stiller filosofien over for et essentielt valg:

> It can stay within its habitual context and preserve its traditional categories, i.e., pure research into being by means of meditation: ontology. In this case it lapses into dogmatism, into the pure and impotent description of what exists, or into irrationalism. Conversely it can metamorphose into a critique of everyday life which uses the old ideas, above all the idea of alienation, but in a new way (which is difficult and problematic, and as yet to be determined) (Lefebvre, 2002, 24-25).

Det er uden tvivl bl.a. Bergson og Husserls ontologiske filosoferen, Lefebvre er ude efter i sin kritik. De ser, som nævnt ovenfor, det *levede* som en essens af menneskelig erkendelse og ser det således som et universelt grundlag for enhver tids mere eller mindre videnskabelige verdensopfattelse. Her er Lefebvre afgjort tættere på Dilthey end på Bergson og Husserl i spørgsmålet om graden af det *levedes* autonomi. Det *levede* er ikke blot relativt. For overhovedet at få nogen form for kritisk brod over for den sociale praksis mener Lefebvre, lige som Dilthey, at det *levede må* opfattes som en situeret, historisk bestemt størrelse.

Lefebvre understreger således, at det *levede* må anskues som dialektisk og ikke som absolut. Det *levede* skal forstås i forhold til praksis. Det er umådeligt komplekst og bevægeligt, men udgør på samme tid en kreativ fastsættelse, en bestemmelse, en "fokusering af den praktiske bevidsthed, et centrum af tæthed og varme". I denne udlægning kan det *levede* altså bl.a. i høj grad forstås som en kritik af den kartesianske opfattelse af "bevidstheden". Den er på ingen måde en stabil og absolut størrelse, men differentierer sig i bl.a. et *levet* perspektiv *på* og, ikke mindst *i* den praktiske verden. Lefebvre relat(iv)erer således det *levede* i forhold til den brede horisont han betegner som *livet*. Et *liv* der *leves*/er *levet*. Lefebvre udlægger den dialektiske relation mellem livet og det *levede* som et konstant drama:

Figur 7 *Det* levedes *første relativering i forhold til (hverdags)*-livets *praktiske kontekst.*

> Always vaster, always virtual, it ['living'] summons the 'lived' and provokes it. At the centre of this unstable, volcanic and tempestuous landscape, the 'lived' is like a nomads tent. It is always what has been accomplished, or what 'is' in the process of being accomplished, and thus superseded, because it is always disappointing and in decline even while its being realized (*Ibid.*, 217).

Det *levede* er et mobilt hjem i livets kontekst og horisont. Oplevelsen relaterer sig altså til den konkrete praksis, hvori den er at betragte som et subjektivt aspekt, en før-refleksiv, men kulturelt formidlet, fokusering i forhold til livets objektivitet. Som konkrete fornemmelser - ej helt verbaliserede - er det (op)levede per definition ikke fuldstændigt ensbetydende med livet, men kan dog siges at søge en enhed hermed. Livet og det *levede* kan forstås i en gensidig relation mellem det *aktuelle* og det *virtuelle,* i stil med fx Seigworths (2000) Deleuze-orienterede udlægning hverdagslivets 'overflod' af 'banalitet'. Som sådan er det *levede* et produkt af livet, en aktualitet. I dette (op)levede moment anskues livet, i gennemlevelsen heraf, som mere eller mindre fuldkomment; det er noget 'jeg' gerne vil tilegne 'mig', men som ikke tilhører 'mig', da det er samfundsmæssigt par excellence. Livet er altså i denne forstand det *levedes* potentiale og virtualitet. På den anden side er det oplevede netop den virtualitet, der altid er tæt på sin fuldbyrdelse, realisering og ophævelse i livets aktualitet (Lefebvre, 2002, 217).

Lige som hverdagslivsbegrebet altså er en nødvendig, blødgørende korrektion over for en rigid marxisme, sættes det kritisk i spil over for lige lovligt luftige, fænomenologisk-filosofiske

perspektiver. Det er en (hverdags-)livsfilosofisk forankring af det særdeles potente begreb om det *levede*, som i den abstrakte filosofi svæver frit i forhold til en given tids sociale praksis. I denne forankring af det *levede* i livet minder Lefebvre om Dilthey. Det *levede* ses hos begge som en første umiddelbar, følelsesmæssig fokusering i/på livet og som sådan en form for bevidsthed. Men hvor bevidst er den (op)levede bevidsthed? Ved dette spørgsmål skilles Diltheys og Lefebvres veje.

2. relativering: Det levede*, livet og sproget*

Lefebvre angriber spørgsmålet om det *levedes* bevidsthed direkte i *Critique II*. Han berør problematikken gennem en behandling af forholdet mellem sproget og det *levede*.[14] Sproget er uden tvivl samfundets vigtigste kommunikationsmiddel; det basale element i relationen mellem mennesker (her fra *Marx' sociologi*): "Sproget er lige så gammelt som bevidstheden. Ingen bevidsthed uden sprog, thi sproget er den praktiske, virkelige bevidsthed, som også eksisterer for andre mennesker, og som følgelig på denne måde eksisterer for det væsen, som har fået bevidsthed" (Lefebvre, 1972, 62). Qua basalt kommunikationsmiddel forestiller Lefebvre sig, at det må og bør være muligt at bruge sproget til at beskrive det *levede*. Så lige til er det dog ikke. Sproget er således ikke at betragte som en ekstern og universel reference, men er derimod helt igennem socialt skabt. Det svarer til visse, socialt filtrerede niveauer af betydning (dette vil jeg vende tilbage til nedenfor), og kan derfor ikke ses som et neutralt medium til at udtrykke det *levede* (Lefebvre, 2002, 165-66). Det *levedes* mening springer ud af livets bredere kontekst og er kun delvist tilgængeligt for sproget. Sproget er således at betragte som en bevidstgørelse af dele af forholdet mellem det (op)levede og livet, men samtidig hermed påvirker det denne relation:

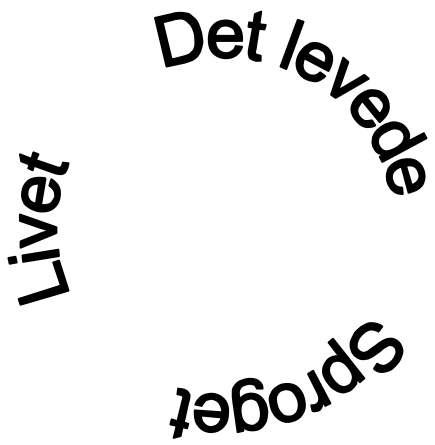

Figur 8 *Det* levedes *anden relativering i forhold til* sproget *skaber en triadisk cirkel.*

> The 'lived/living' dialectical relation in which language intervenes as a mediation and a third term is partially beyond the scope of language, and thus beyond the scope of our logic and our analytic implements...Why? Because language enters into this relation; rather than encompassing it, it is encompassed by it (*Ibid*., 166).

Snarere end at være det *levedes* kommunikative udtryk er sproget selv konstitueret af det *levede*, samtidig med at det griber ind i livet og det *levedes* dialektik som et tredje led. Netop sprogets indgriben i relationen gør, at denne relation delvist forbliver uden for dets rækkevidde. Dette skaber noget af et paradoks i spørgsmålet om menneskets bevidsthed om sig selv. Som det udlægges af Lefebvre, er det højt besungne cogito, sproget eller bevidstheden, således et særdeles begrænset/begrænsende redskab til at kommunikere snarere end en sikker vej til oplyst forståelse. Dette konstaterer Lefebvre selv kort og kontant:

> We do not know how we live, and yet our consciousness can only be defined as consciousness of our lives and how we live them, and of our individual actions in social praxis. The term 'unconscious' refers no longer to a substance, but to a situation. It becomes relative and 'sociologized'. In this sense, the unconscious is the consciousness (*Ibid*.).

[14] Min redegørelse for Lefebvres udlægning af relationen mellem sproget og det *levede*, samt udviklingen af denne til hans begreber om *repræsentation*, foretages som en udfoldelse af sammenhængen i hans triade. Ud over den interne, begrebslige sammenhæng i triaden, skal hans tanker om sproget og *repræsentationerne* ses i forhold til en årelang polemik med strukturalismen. Jeg vil bruge hans kritik af strukturalismen til at understrege triadens interne sammenhæng og ikke som en arkimedisk afvejning af validiteten i de to perspektiver. Min introduktion af Lefebvres begreb om det *semantiske felt* skal ses som den eksplicitering af Lefebvres *repræsentations*-begreb, som ved en senere lejlighed vil muliggøre en sådan afvejning. Snarere end at forholde mig eksplicit til sprogteoretiske discipliner som semantik, semiotik, semiologi, lingvistik, udfolder jeg implikationerne af hans kritik fra det *levede* perspektiv.

Akkurat som det *levede* og livet, så *er* 'bevidstheden'. Den har sin helt egen, specifikke eksistens. Den har sine inddelinger og opdelinger, og ikke mindst sine grænser og begrænsninger og er således kun delvist bevidst. Den har selv sine dunkle sider; sin ubevidsthed. Med disse udsagn om relationen mellem det *levede* og bevidstheden er Lefebvre ikke blot implicit i strid med Diltheys opfattelse af det (op)levede som helt åbent for refleksion. Han placerer sig eksplicit i en, til tider mere polemisk en nuanceret, position i den samtidige debat i Frankrig midt mellem en Sartre-eksistentialistisk humanisme og Althusser-strukturalistisk anti-humanisme. Dette vil jeg vende tilbage til senere. Først er det nødvendigt at træde et skridt tilbage og se, hvor Lefebvre med inddragelsen af sproget er i sin relativering/perspektivering af det *levede*.

Det *levede* er nu blevet afgrænset i forhold til hverdagslivet, som udgør et personligt niveau af den sociale praksis. Det *levede* er således netop det "mobile hjem", den personlige vinkel på eller meningsdannelse om det praktiske liv. Det *levede* er altså et lag af bevidstheden. Men denne 'bevidsthed' er differentieret. Det *levede* er væsensforskelligt fra det sociale sprog, som bevidstheden i normal forstand kan siges at være sammenfaldende med. Snarere end at vokse ud af den personlige oplevelse kan sproget således siges at være et tredje led, der som nævnt, griber ind i relationen mellem livet og det *levede* samtidig med at sproget er en 'bevidstgørelse' af dele af denne relation.

Her er det dog nødvendigt at stoppe op i udfoldelsen eller afgrænsningen af det *levede*. For hvad er det egentlig for nogle størrelser, Lefebvre har kastet på banen for at relativere, konkretisere og virtualisere hinanden? Mere præcist, hvilket forhold er der mellem det *levedes* og sprogets status? Er de direkte sammenlignelige størrelser? Eller er det lidt som at sammenligne handlingen med redskabet? Mens det *levede* kort og godt kan udlægges som den umiddelbare, følelsesmæssige og kødelige betydningstillæggelse i en given situation, altså en proces, så er sproget på mange måder at opfatte som et produkt eller et redskab, om end et dynamisk og foranderligt et. Lige som sproget kan siges at udgøre et system, hvor indenfor fx den konkrete tale fungerer, så kan sproget siges at være et element, som indgår i en bestemt refleksion over en given situation, men det udgør ikke denne refleksion i sig selv.

Det kan derfor ikke undgås, at der eksisterer helt basale forskelle mellem sproget og det *levede*. Det der mangler i denne forbindelse er altså en formidling mellem henholdsvis et proces- og et produkt-/redskabsmæssigt aspekt af henholdsvis sproget og det *levede*. Er der da en speciel form for refleksion, som benytter sig af 'logikkens' og 'bevidsthedens' sprog og som modsvarer den *levede* forståelse? I forlængelse af forsøget på at udfolde det *levede* kan man måske i højere grad spørge, om der er en betydningsgivende sammenhæng, der kan siges at fungere som det *levedes* sprog. Problematikken er allerede blevet berørt i forbindelse med momenterne i det *levedes* udvikling ovenfor, og det er værd endnu en gang at drage Gadamers fortolkning af Diltheys opevelsesbegreb frem.

Det levede *som verbum; det* levede *som substantiv*

Man kan med Gadamer se to betydninger af det *levede*/oplevelsen: En der behandler oplevelsen som proces og én der behandler den som et afsluttet produkt. Disse betydninger gør sig hver især gældende indenfor to forskellige niveauer af det *levede*; to niveauer, som jeg her benævner henholdsvis det eksistentielle og det epistemologiske. Jeg vil her søge at folde Lefebvres begreb om det *levede* yderligere ud i forbindelse med en gennemgang af disse forskellige betydninger af det *levede*.

Den eksistentielle dobbelthed Denne side af oplevelsesbegrebet knytter sig til det konkrete liv. Altså livet forstået som en ubrudt kæde af mere eller mindre rutineprægede situationer, der så at sige udgør et

levet (hverdags)liv. Hvis denne konstante strøm af situationer på denne måde kan forstås som en proces, da kan det modsvarende produkt siges at udgøres af de oplevelser, som springer ud af denne grå masse af rutine. Der er altså her tale om oplevelser i en eksistentiel betydning. Væsentlige, oplevede situationer eller relationer, der, qua væsentlige, forankrer sig i vor krop og (under)bevidsthed og virker styrende og organiserende for den fremtidige forståelse og ordning af vort *levede* liv som helhed: Den første kærlighed, konfirmationen, bedste vens bryllup, eget bryllup osv. I Gadamers gennemgang af oplevelsesbegrebet præsenteres perspektivet således:

> Hvad der gælder som oplevelse er i lige så høj grad adskilt fra andre oplevelser, hvori noget andet bliver oplevet, som fra det øvrige livsforløb, hvor 'intet' opleves. Hvad der gælder som en oplevelse, er ikke længere noget flygtigt, noget der flyder forbi i bevidsthedens strøm – det er ment som en enhed og opnår hermed en ny måde at være én på. For så vidt er det indlysende, at ordet dukker op i den biografiske litteratur og i grunden stammer fra en selvbiografisk brug. Det, der kan kaldes oplevelse, konstitueres i erindringen; hermed mener vi den varige betydning, som en erfaring har for den oplevende person (Gadamer, 2004, 68).

Lefebvres begreb om *momentet* dækker netop denne forståelse af 'varig betydning'. Han arbejder med en forståelse af det *levede* hverdagsliv som en proces af gentagelser, af daglige rutiner. Som sådan bundfælder der sig gradvist visse forventninger eller vaner i forhold til dette *levede* liv. Men ud af denne grå masse af flux og gentagelse står visse episoder frem og giver struktur til resten. Parallelt med de første henvisninger til det *levede* i slutningen af 1950'erne, udarbejder Lefebvre, først i sin selvbiografi *La somme et la reste* siden i *Critique II*, en forståelse af *momentet* (på dansk en drejning over 'øjeblikket', men også med en klar reference til det hegel'ske 'moment' i betydningen aspekt af og stadie i en udvikling), der bl.a. spiller på ambivalensen af kontinuitet og diskontinuitet i hverdagslivets strøm af *levede* situationer, ikke mindst set i relation til Bergsons tidsligt fokuserede kritik af sprogets dominans i, hvad Lefebvre forstår som moderniteten. I *Critique II* præsenterer han bl.a. teorien om *momentet* således:

> It is a product of a violent protest against Bergsonism and the formless psychological continuum advocated by Bergsonian philosophy…Its wish is to reinstate discontinuity, grasping it in the very fabric of the 'lived', and on the loom of continuity, which it presupposes (and consequently without making it abstract, and without merging it with the arbitrary and the purely formal – which is a reaction against exaggerated continuism, though not a supersession of it) (Lefebvre, 2002, 342).

Begrebet om *momentet* har altså umiddelbart et dobbelt fokus omkring det *levede*. Dels går begrebet om *momentet* direkte ind i kernen af Lefebvres kritik af den kulturelle modernisering, især den problematiske relation mellem sproget og det *levede*, dels har det indskrevet i sig en klar kvalificering af den bergson'ske udgave af netop denne modernitetskritik, fokuseret som det er omkring det *levede* forstået som et kontinuert, tidsligt flux.

Hvad spørgsmålet om kontinuitet og diskontinuitet angår henviser Lefebvre til forskellige daglige forståelser af et 'øjeblik' og skelner samtidig mellem disse og hans egen forståelse af *momentet*. Fx 'nuet'. Mens nu'et på samme måde henviser til et brudstykke af hverdagens tidslige kontinuum, så har det ikke nogen form for varighed indskrevet i sig. Det repræsenterer blot et mere eller mindre betydningsløst, fragmentarisk 'her og nu'. Anderledes forholder det sig med *momentet*:

> When we say 'It was an enjoyable moment…' for example, it implies a certain length of time, a value, a nostalgia and the hope of reliving that moment or preserving it as a privileged lapse of time, embalmed in memory. It is not just any old instant ['nuet'], nor a simple ephemeral and transitory one (*Ibid.*, 343).

Mens *momentet* akkurat som hverdagslivets flux af 'nuer' udgør en struktur af gentagelser, så nyder det en klart privilegeret status i forhold hertil. *Momentet* udgør et valg, hvor noget bestemt ud- og adskilles fra en mere generel, mere eller mindre uformelig og forvirret masse. *Momenterne* er på

denne måde de privilegerede 'nuer', der, forankret og "balsameret" (*Ibid.*, 344) i vor hukommelse, kaster lys over det øvrige hverdagsliv; der (for)dømmer det som mere eller mindre fuldendt:

> The moment is a higher form of repetition, renewal and reappearance, and of the recognition of certain determinable relations with otherness (or the other) and with the self. Compared with this relatively privileged form of repetition, the others would be nothing more than raw materials, namely the succession of instants, gestures and behaviours, constant states which reappear after being interrupted or suspended, objects or works, symbols and affective stereotypes (*Ibid.*).

Momentet indgår som sådan i den individuelle livshistorie. Det er en funktion heraf. For at udlede yderligere en betydning af *momentet* henviser Lefebvre i denne forbindelse til Hegels brug af begrebet som betegnelsen for forskellige stadier i bevidsthedens eller åndens dialektiske vej mod fuldkommen selvbevidsthed/-realisering. *Momentets* rolle generelt skal altså ikke blot forstås som forskellige, mere eller mindre privilegerede øjeblikke, men som et specifikt *moment* (led, aspekt, stadium) blandt utallige andre i forståelsen/realiseringen af hverdagslivets potentiale over for denne eller hine, historiske fakticitet af på hinanden følgende 'nuer'. *Momentet* kan på denne måde ses som en eksistentiel *sand erfaring* i Benjamins brug af begrebet (jfr. ovenfor). Altså en oplevelse der perspektiveres af og perspektiverer livets strøm af oplevelser. Ikke et ophøjet indblik men formende for forståelsen med tilbagevirkende og fremadrettet kraft.

Hvad angår *momentets* relation til sproget gælder det først og fremmest om at erkende en vis struktur i *momentets* udvikling på grundlag af den evige strøm af 'nuer' i hverdagslivet. Sproget, der, som konstateret ovenfor, hverken er et fuldstændigt gennemskuende redskab eller et fuldstændigt eksternt redskab i forhold til en livets uigennemskuelighed, kan formes efter *momentets* struktur; det kan gøres til en del af *momentets* redskaber i forandringen af hverdagslivet. En fyldigere diskussion heraf fordrer dog først en redegørelse for det epistemologiske aspekt af det *levedes* dobbelte karakter.

Den epistemologiske dobbelthed Hvor den *eksistensielle* dobbelthed handler om, hvorledes vi sætter *levede* 'nuer' i meningsfuld relation til det levede liv, så er det i den *epistemologiske* dobbelthed et spørgsmål om, hvorledes en umiddelbar sanselig oplevelse indlejres betydningsmæssigt i kroppen. Denne side af oplevelsesbegrebet kan udlægges som den første umiddelbare kontakt med verden eller rettere det punkt, hvor, med Diltheys perspektiv, verden og vores subjektive intentioner, viljer og følelser smelter sammen i en helhed, i oplevelsen. Dette udgør altså en *levet* relation til verden snarere end en refleksivt erfaret (analyserende *Erfahrung*; det Lefebvre senere henviser til som det *begrebne*), der kendetegnes ved bl.a. en klar distinktion mellem subjekt og objekt, sansende og sanset. Oplevelsen er en tidlig, umiddelbar kontakt med verden, hvorudaf den analytiske erfaring destilleres. Det *levede* liv udgøres af en endeløs strøm af oplevede relationer til verden, der fæster sig mere eller mindre stærkt i den nexus af intentioner, viljer og følelser, som udgør et stadigt udviklende filter, hvorigennem vore oplevelser af verden forstås.

Her opstår en begyndende epistemologisk relation mellem det oplevede som en fremadskridende handling eller proces, en specifik, praktisk relation til verden, kort sagt det oplevede som *verbum*, og, på den anden side, det i denne sammenhæng fremvoksende, udviklende redskab eller resultat, et personligt nexus af følelser, interesser og viljer, hvorigennem den oplevede relation medieres og gives umiddelbar betydning, kort sagt det oplevede som *substantiv*; en gradvist udviklende, personlige nexus, der står i modsætning til verbalt overleverede bekrivelser eller betragtninger om hændelser eller situationer. Disse to aspekter, verbet og substantivet, processen og krystalliseringen, er gensidigt uadskillelige størrelser i en umiddelbar forståelse af det *levedes* epistemologi.

Det er denne dobbelthed, der indgår i Lefebvres første udviklede tanker om det *levede* i *Critique II*: Både en umiddelbar, empirisk strøm af 'data' i bevidstheden og det særdeles personlige fokus; det mobile hjem; den åbning over for livet, som tillader og farver denne strøm; en eksistentiel (*momentet*)

og en epistemologisk udkrystallisering med stor betydning for den personlige selvforståelse, men uden sociale, kommunikative egenskaber som sådan. Ud over slægtskabet med Gadamers udlægning af Diltheys oplevelsesbegreb, så er der ikke mindst i Lefebvres eksistentielle udkrystallisering af det *levede* i *momentet* en parallel til Walter Benjamin.

Modstillingen af, på den ene side, den konstante strøm af 'nuer' og, på den anden, oplevelsens varighed eller resultat, går således igen hos Benjamin, men med en drejning der afslører Benjamins ærinde og som set over for Lefebvres brug ligeledes kan belyse franskmandens projekt yderligere. Hos såvel Benjamin som Lefebvre betegnes det (op)levede som det umiddelbare. Hos Benjamin understreges dog det umiddelbares chokeffekt snarere end de alternative, evt. kritiske betydninger, som giver sig til kende her. Som chok forbliver *oplevelsen* (*Erlebnis*) ifølge Benjamin således på overfladen af sindet. Oplevelsen er et indtryk, der ikke bundfælder og forankrer sig i den enkelte livshistories kontekst (Lefebvres *moment*), men snarere med simmel'sk blaserthed føjer sig til den rutine af chokoplevelser, som blot hører til og bekræfter den gældende orden. *Erfaring* (*Erfahrung*) ses da for Benjamin som den oplevelse, der bundfældes og anskues i et livs kontekst (Lefebvres *moment*), ikke mindst i en tilbageskuende, bergsonsk genoplevelse af fortiden. Det er denne personligt kontekstualiserede genoplevelse, der for Benjamin er første skridt til en egentlig begribelse af oplevelsens karakter, og således til en egentlig kommunikerende fortælling (*Erzählung*), der i sig selv er et indledende skridt til en egentlig kritik af det gældende.

Selv om Lefebvre og Benjamin anvender *oplevelse* forskelligt er der et betydeligt sammenfald i de kritiske projekter, de anvender det i. Snarere end at trække fra Lefebvres begrebsliggørelse synes Benjamins begrebskonstellation at henvise til en dybde i det, Lefebvre forstår ved det *levede*; en dybde, der vil fremkomme i den følgende præsentation af det *levedes* såvel epistemologiske som socialt og kommunikative krystallisering i *repræsentationen*.

Repræsentation/repræsentation – metafilosofisk kritik af repræsentationen

Lefebvre bygger sin entré i spørgsmålet om repræsentationer på den diskrepans, han finder og udfolder i relationen mellem de foreløbige begreber om livet, det *levede* og sproget, og ikke mindst mellem sidstnævnte og det generelle og uformelige begreb om 'bevidstheden' – eller med andre ord mellem "værens bevidsthed" og "bevidsthedens væren". Det er således netop diskrepansen herimellem, der er grundlaget for udviklingen af den tætte skov af både meningsgivende og meningstømmende repræsentationer:

> [I]t is precisely philosophy which has made us aware that the being of our consciousness and our consciousness of being can diverge, and that the gap between them can be boundless; this amorphous gap no-man's-land is the spawning ground of representations. Hence the necessity for a radical critique of representations: they seem to give 'being' the illusion of presence, when in fact they are reiterating its absence (*Ibid.*, 218).

Repræsentationsbegrebet skal derfor forstås som en forlængelse af den marx'ske ideologikritik, eller måske rettere, det er en grundliggende kritik af både denne og af senere, ikke mindst den Althusser-strukturalistiske, udviklinger af den. Gennem repræsentationsbegrebet kan Lefebvre således siges at bevæge sig fra en konventionel, økonomi-deterministisk ideologikritik til en hverdagslivsorienteret eller metafilosofisk repræsentationskritik.

Kernen i denne kritik er på den ene side at understrege den gensidige relation imellem den sociale praksis og de forestillinger eller repræsentationer, som sættes i spil heri – i modsætning til den konventionelle filosofi skal "teorien om ideologierne gøre det muligt at aftegne forestillingernes oprindelse og udvikling" (Lefebvre, 1972, 78); og på den anden side, i forlængelse heraf, at nuancere forståelsen af den indbyrdes forskellighed mellem forskellige repræsentationsformer, ikke mindst de respektive repræsentationsformer, som knytter sig til sondringen mellem det *levede* og det *begrebne*.

Lefebvre beskriver bl.a., hvorledes primitive samfunds praksisnære mytologier med den stigende arbejdsdeling bliver afløst eller trængt i baggrunden af mere abstrakte repræsentationsformer. Han ser de nye, mere universaliserende religionsformer og den vestlige filosofi i dette lys. Med hver revolution i den sociale praksis kommer nye kommunikationsformer i spil. De gamle trænges i baggrunden, mens de nye udgør 'tidsånden'. Hvordan Lefebvre mener de forskellige repræsentationsformer sameksisterer kan hans tanker om det *semantiske felt* sige en del om.

3. relativering: Det semantiske felt af Repræsentationer/repræsentationer

Jeg har tidligere beskrevet Lefebvres relatering af det *levede* til sproget. Det var netop efter denne beskrivelse, at jeg stoppede op for at artikulere det *levedes* og sprogets forskellige begrebslige karakter hos Lefebvre, dvs. produktion-produkt. Bl.a. blev det et spørgsmål om hvorvidt en *levet*, kommunikativ sammenhæng, modsvarende sproget, kunne findes. Svaret skal findes inden for det, Lefebvre betegner det *semantiske felt*.[15] Sproget er for Lefebvre således ikke den eneste betydningskonstituerende sammenhæng. Det udgør blot ét, begrænset niveau blandt andre i det *semantiske felts* større helhed.

Det *semantiske felt* udgøres af en kompleks kamp, der udspiller sig imellem større eller mindre dele og helheder. Lefebvre ordner denne komplekse kamp omkring modsætningen mellem *betydning* (*signification*) og *udtryk* (*expression*) ((Lefebvre, 2002, 276f). Dette er en helt central modsætning, ikke blot for Lefebvres tanker om de semantiske aspekter af hverdagslivet, men også senere for hans udviklede tanker om *repræsentationer* og *social rumlighed* (se nedenfor). Den dialektiske kamp mellem *betydningen* og *udtrykket* gennemsyrer alle formanter i det *semantiske felt*. Den overordnede modsætning konstitueres af flere forskellige mere eller mindre systematiske sammenhænge, der hver især, og i varierende udstrækning, betjener sig af forskellige betydningsbærende eller –givende elementer så som *signaler*, *tegn* (ord), *symboler* og *billeder* – det *semantiske felts* formanter.

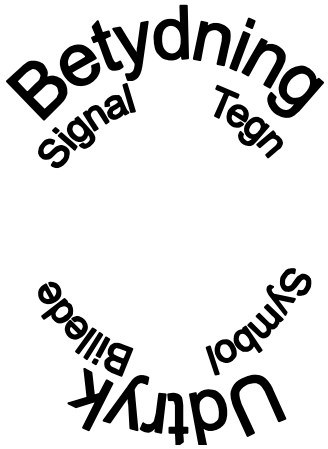

Figur 9 *Det semantiske felts fire formanter i én overordnet modsætning.*

Signalet og *tegnet*, på den anden side, indeholder klare fordringer om eller hentydninger til handlinger nu eller i fremtiden, uden relation til det personligt *levede*. Med deres samtidig relativt systemiske natur er de velegnede til styring af (*signaler*) eller informationer om/i (*tegn*) større processer, strømme eller masser. Lefebvre vender ofte tilbage til lysreguleringen i moderne byer som indbegrebet af *signalet* – "practical systems for the *manipulation* of people and things" (Lefebvre, 1971, 62): Gå! Kør! Stop! Drej! Vent! *Signalets* essens er netop den utvetydige snarere end den nuancerede fordring, hvilket trafiklysets udformning, for Lefebvre, i sig selv er et meget sigende eksempel på:

> A third term (the orange traffic light) can intervene to soften the harsh imperative of the signal. This third term complicates the signal and makes it less effective; it causes countless arguments (Lefebvre, 2002, 278).

Trods sådanne sideeffekter taler *signalet* slet ikke til den aktive bevidsthed. Intet er til forhandling og ingen overflødige, semantiske associationer indgår i *signalernes* system – blot kravet om underkastelse. De konkrete fordringer om trafikal adfærd står kun i arbitrær relation til de to (tre)

[15] Det følgende er en udfoldelse af Lefebvres eget begreb om det *semantiske felt* og skal læses i forlængelse af min overordnede udlægning af Lefebvres specifikke, *levede* kritik. Jeg inddrager derfor ikke overvejelser fra semantikken, semiotikken, semiologien og lingvistikken og deres præmisser. Lefebvres polemik med (hans opfattelse af) strukturalistisk sprogteori skal derfor også ses som led i udfoldelsen af Lefebvres tanker i sig selv.

farver, der indgår i selve mediet for budskabet. På den måde mødes den perfekte rationalitet med den perfekte meningsløshed i *signalet* (*Ibid*., 279); lyssignalet fortæller, i modsætning til *tegnet*, intet om verden, men kommer blot med fordringer til den.

Tegnet, som Lefebvre i høj grad sætter lig sprogets ord, er i sig selv næsten lige så rigidt som *signalet*, men det indgår i højere grad i forhandlinger med de udsagn og følelser, der søges kommunikeret – ikke mindst gennem fleksibiliteten i den sproglige kombination af ord. Sproget er således et både åbent og dynamisk, begrænsende og trivielt redskab for kommunikation i hverdagslivet, og selv om *tegnets* betegnende aspekter, som understreget i lingvistikken fra Saussure og frem, står i et arbitrært forhold til de betegnede fænomener, er anvendelsen af systemet af *tegn* ingenlunde blottet for direkte kontakt til verden og det *levede* liv:

> Thus the system of signs (of language and discourse) resembles a system of signals, but because the one is incomparably broader and more flexible than the other, the analogy will not help us to understand it. It is an open system, controlled by a coherence which is almost logical. This almost is supremely important. Formally, the non-signifying element in language (e.g., the sound, the syllable or phoneme) is apparent, but is not recognized as such. Actually, however, in practical, social utterance, it is an important and consciuous element, acting as interjection and exclamation: Oh! Ah, etc. In this use of the non-signifier (which dogmatic structuralism finds rather difficult to deal with) expression [*udtryk*] is more important than signification [*betydning*] (*Ibid*., 284).

Selv om den kan virke nok så finurlig, så er den mekanisme, Lefebvre berører her, fuldstændig central for hele hans argumentation om den kulturelle modernisering. Han peger således på et centralt aspekt af den sociale praksis, sproget, der har en betydelig rolle i vores kommunikation og selvforståelse, og som er dynamisk indrettet på at følge den sociale udvikling. Sagen er dog, at denne 'neutrale' mekanisme i det moderne samfund isoleres som 'arbitrært' system, og legitimeres som sådan af det strukturalistiske perspektiv, uden gensidig kontakt med den hverdagslivets 'retorik' af 'ikke-betydning' (*udtryk*, "Oh!", "Ah"), som både er en vigtig motor for dens udvikling og er afhængig af den for udviklingen af sin selvforståelse. Retorikkens mere personlige og mere eller mindre ustyrlige karakter næres ved andre formanter i det *semantiske felt*, ikke mindst *billedet*, men også *symbolet*.

Symbolet er i høj grad bagudrettet. Det udgør henvisningen til fortiden, hvorom religiøse og verdslige ritualer drejes. Det samler altså en gruppe omkring en vis *levet* tradition og dennes værdier (fx korset i forhold til kristendommen eller, som det vil fremgå i mit empiriske studie, et kirkespir i forhold til en bydel). Det giver således mening til den sociale praksis eller specifikke aspekter af den; samler sociale grupper omkring traditioner og ritualer og er således også en (op)fordring om deltagelse i det sociale liv. Som sådan indeholder *symbolet* måske også en social kritik i form af henvisningen til tidligere praksis- og kollektivitetsformer. Men i sig selv har det ingen henvisning til eller fordring om fremtidig handling, hvilket *billedet* gør.

Billedets formant indtager en speciel plads i Lefebvres *levede* samtidskritik. I modsætning til såvel *signalet* og *tegnet* som *symbolet* favner det både fortid og fremtid. *Billedet*, uden tvivl i familie med Bachelards *poetik*, som Lefebvre henviser til flere steder (Lane, 2006; Lefebvre, 1991b; 2003a), udgør både en inddragelse af tidligere erfaringer (lige som *symbolet* – hvor *symbolet* er relativt kollektivt, er *billedet* dog relativt individuelt) og fordringer om fremtiden i et *udtryk*. På den måde afspejler forskellen mellem *billeder* og *symboler* den dobbelthed af bevarende rutine og nyskabende indfald, der kendetegner Lefebvres, men også den samtidige Michel de Certeaus, perspektiv på hverdagslivet (Highmore, 2000, 42). Dobbeltheden er en meget væsentlig, intern analytisk distinktion i det *levede udtryk*, som vil blive central i min empiriske rekonstruktion.

De *billedligt* indlejrede erfaringer projekteres i netop *billedet* over i *udtryk* for ønsker om og opfattelser af anderledes praksisser i fremtiden. *Billedet* henter værdier og opfattelser fra samfundets 'ubevidste',

for så vidt at disse endnu ikke er *betydnings*-tillagt, og sætter dem frem i dagens lys samtidig med at nutiden herved sættes i et særligt, evt. kritisk lys. *Billedet* afsøger så at sige det mulige/umuliges ukortlagte territorium (jfr. Seigworth, 2000). *Billedet* er derfor ikke et forsøg på at fremstille verden mere eller mindre korrekt, men en uundgåelig sammensmeltning med og forsøg på at påvirke den, dels implicit ved at *udtrykket* af natur påpeger nye sammenhænge, dels som redskab i mere bevidste forsøg på at overbevise andre om det ønskelige i netop den anden verden, *billedet* er *udtryk* for. *Billedet* taler altså direkte til modtageren i håbet om at påvirke og overbevise gennem fremkaldelse af følelser og forestillinger, altså potentielle handlinger:

> The image is an act. In this respect it implies the will to be effective: sometimes to help make what is possible real or represent the impossible, sometimes to prepare a project of choice, sometimes to captivate and touch another human being. In so far as it is a social act, the image is the image of an action which it deliberately projects towards a 'subject' – the human being it is addressing and whom it wants to influence (*Ibid.*, 288).

Lefebvre henviser især til symbolismens indflydelse på sproget omkring år 1900 og skabelsen af mulighederne for en 'revolutionær romantisme' (Lefebvre, 1995), men der er i hans udlægning af *billedet* som en af natur agiterende, handlingsprovokerende og måske ligefrem chokerende semantisk formant, også et slående sammenfald med den æstetik, som udvikles omkring Cobra. Som led i opfattelsen af kunsten som et 'chokerende' blik ind i det ukendte, opfatter Jorn kunsten "som et middel til at skabe oplevelser" (Jorn, 1971, 9). Kunsten karakteriseres således som den aktive agitation – i lefebvre'sk forstand helt bogstaveligt en skabelse af *billeder* – snarere end som indbydende til den passive betragtning. Den frigørende kvalitet i denne aktive agitation er, at den automatisk inddrager den passive betragter i den kreative proces:

> Det kan ikke fastslås stærkt nok, at kunst er oplevelse og altså mer end erkendelse, at kunsten har sat sit stempel i det menneske, der kommer i nærheden af den, hvad enten dette stempel har form af et brød eller en kniv. Ethvert menneske indlever sig automatisk og ubevidst i alt, hvad han oplever, ligegyldigt, hvor objektiv en tilskuer han end indbilder sig at være. Dette er kunstens agitatoriske indhold, dens inderste væsen (*Ibid.*, 21).

Jorn citerer den svenske digter Almqvist, idet han erklærer, at "det store i kunsten…på ingen måde udelukkende [findes] i de linjer der for betragteren eller læserens øjne forefindes i et stykkes ydre virkelighed, men derimod i den verden som hemmelighedsfuldt under betragtningen, læsningen eller oplevelsen opstår i modtagerens pesonlighed. Han tror at dette er hans eget værk, og det er også halvvejs rigtigt" (*Ibid.*, 18). Det er, ifølge Jorn, præcis heri kunstnerens og, ifølge Lefebvre, *billedets* rolle i det moderne samfund ligger: At skabe udvikling gennem menneskelig kreativitet, der smitter af på filosofi, dagligdagssprog og politik; ikke blot at være forskellig, men at skabe forskellighed og nye muligheder: "[T]ransforming the field of possibility", som Barth formulerer det (Barth, 2000, 24).

De forskellige formanters varierende egenskaber lokaliserer dem hver især et specifikt sted i spændingsfeltet mellem *betydning* og *udtryk*. Deres specifikke kvaliteter siger således både en del om deres funktion i og deres gensidige konstituering af de mere generelle, semantiske sammenhænge, de indgår i – en konstituering, der former sig som et hermeneutisk spil mellem del og helhed, mellem formanterne og henholdsvis *betydning* og *udtryk*. *Signalerne* og *tegnene* er således relativt systematisk relaterede og konstituerede og opnår deres relativt entydige *betydning* gennem et arbitrært spil indenfor et overordnet system af *signaler/tegn* snarere end gennem en direkte henvisning til en mere eller mindre 'virkelig' kontekst. De er således intet uden det omgivende system af *tegn/signaler*, de eksisterer indenfor. Deres *betydning* kommer simpelthen af det spil, der foregår imellem de utallige, udskiftelige elementer indenfor samme system.

Dette fører *tegn* og *signaler* tæt på *betydningens* system. *Betydningen* er aktiv gennem dens kodificerede natur, dens fikserede, stabile og stabiliserende natur. Det er den logiske sammenhæng, som ord og *tegn* henviser til, og som de får deres *betydning* igennem. *Betydning* er for Lefebvre således i høj grad (be)tydning, dvs. et forsøg på ud fra et fast defineret udgangspunkt at tyde eksisterende ("aktuale" i en deleuze'sk forstand; Shields og Van Loon, 2002) kommunikative fænomener; at forme og reducere deres potentielle mangfoldighed i henhold til et mere eller mindre rigidt system.

I modsætning til *signaler* og *tegn* skylder *billeder* og *symboler* de konkret gennemlevede, sociale relationer i *livet*, fortiden, nutiden og fremtiden, her og der, deres mening. De er relativt usystematisk relaterede, men med en noget stærkere og direkte, *udtryks*mæssig karakter end de førstnævnte. Deres konkrete, semantiske betydning, deres forskellighed, udgør derfor ikke så meget en kvantitativ, kombinatorisk afvigelse indenfor et bredere system, men snarere kvalitative forskelligheder; mere eller mindre usammenlignelige forskelligheder; forskelligheder, der ikke kan føres tilbage til ét og samme system. Ikke mindst *billedet* udgør således et forsøg på at bringe det usigelige på kommunikerbar form: "Thanks to the image and the content which makes up a part of its influence, opaqueness becomes somewhat more transparent", som Lefebvre bemærker i *Critique II* (Lefebvre, 2002, 287). Det ugennemsigtige og utilgængelige i oplevelser og *momenter* finder altså her en kommunikativ form, der kan øge deres indflydelse og modvirke fordrejninger fra andre former for kommunikation, *betydning*, i det *semantiske felt*.

Symbolet og *billedet* er på denne vis tæt knyttet til *udtrykket*. Hvor *betydning* således 'blot' indirekte producerer mening, gennem (re)konstruktionen af mening i sit eget billede, skaber *udtrykket* mening på en mere kreativ og direkte vis. I en klar henvisning til den saussure'ske lingvistiks distinktion mellem *langue* (sprogsystemet) og *parole* (talehandlingen) konstaterer Lefebvre, at *udtrykket* er den direkte gestikulering og stemmeføring i selve talen, mens *betydningen* udgør sproget som form (*Ibid.*, 276).

Det er også i allerhøjeste grad i relation til denne saussure'ske distinktion, samt den senere strukturalismes udvikling heraf, at Lefebvres modsætning af *betydning* og *udtryk* skal forstås. Relationen mellem *betydning* og *udtryk* er både en konstant kamp og et gensidigt afhængighedsforhold. Begge aspekter implicerer forsøg på at gøre det af med modparten i forsøget på at dominere det *semantiske felt*, der altså udgør det spændingsfelt, hvor 'virkelighedens', dvs. *livets* mening konstrueres . Det *levedes* semantiske *udtryk* søger at blive uformidlet, direkte og affektivt kommunikeret, og set herfra er *betydningens* systemiske stasis en træg dødvægt. Men uden netop de stabil(iserend)e elementer, *betydningen* stiller til rådighed for kommunikation, vil *udtrykket* opløse sig i den rene, ukommunikerbare tomhed; et babylonsk kaos af meningsløs fabuleren. *Udtrykket* tager udgangspunkt og improviserer i de sammenhængende elementer fra *betydningens* system (jfr. min senere behandling af *fordrejnings*-begrebet).

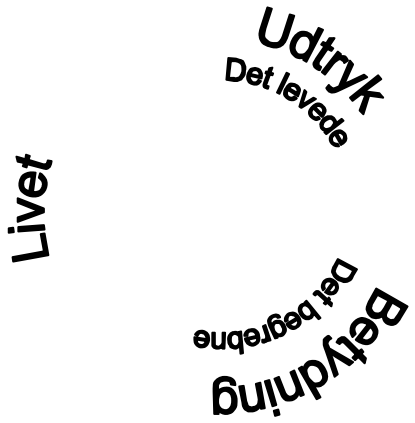

Figur 10 *Det semantiske felts modsætning sat ind i forhold til andre momenter i en foreløbig triade.*

På samme måde søger den *begrebne betydning* implicit at holde *udtrykket* inden for sine udstukne rammer; at styre og kontrollere, måske ligefrem tilintetgøre *udtrykket*; at lade indtrykkene af de utallige små *udtryk* være blot små aftegninger og afkrydsninger i det sammenhængende, betydningsgivende koordinatsystems netværk. Men det ville selv gå i dræbende tomgang uden livgivende *udtryk* eller indtryk at agere overfor (*Ibid.*, 292-294; Burkitt, 2004, 218).

Betydnings- og *udtryks*-aspekterne udgør det semantiske grundlag for den analytiske sondring mellem to forskellige *repræsentations*-former, Lefebvre gradvist udvikler. Disse *repræsentations*-former er både udtryk for to vidt forskellige kommunikationsformer og svarer, ikke mindst, til to vidt forskellige verdensopfattelser/virkelighedskonstruktioner, som på hver deres måde præger hvert deres niveau af den *sociale rumlighed*.

Den ene karakteriseres som *rummets repræsentationer*, udgøres i overvejende grad af *signaler* og *tegn*, der som nævnt kendetegnes ved at være *betydnings*givende for så vidt, at de indgår i et system af andre *signaler* og *tegn*. De er således ikke så meget relateret til en specifik erfaring eller oplevelse som de er et forsøg på at forklare, beskrive og/eller betvinge denne ud fra det givne sprog i samfundet, ud fra *tegnenes* og *signalernes* givne relationer i *betydningens* system. Denne adskillelse er selve definitionen på Repræsentationen (jfr. Diltheys anvendelse af *Erfahrung* og *Erklärung*). Repræsentationen er en rendyrket forestilling om/diskursivering af en mere eller mindre ekstern 'virkelighed'. Netop den angivelige adskillelse fra virkeligheden; fra den sociale praksis gør denne form for forestilling 'ren'. Snarere end at referere til sin fremvækst via konkrete, forstyrrende interesser i praksis, overholder Repræsentationen angiveligt en abstrakt og mere eller mindre objektiv og neutral logik i det system, den udgør et element af.

Den anden repræsentationsform er det, Lefebvre i en senere drejning af repræsentationsbegrebets 'betydning' betegner som *repræsentationernes rum* (jfr. *triaden*; mere herom i næste kapitel); en personlig krystallisering af viljer, følelser og forestillinger, samtidig med at den er disses *udtryk* i praksis og knytter sig især til det spæde barns før-sproglige oplevelser og siden hen andre følelsesmæssige kerner af gennemlevede *momenter* (Lefebvre, 1991b, 203, 41, 42). Disse repræsentationer er i deres kerne usystematiske, hvilket dog ikke betyder, at de er usammenhængende. De finder deres helt egen sammenhæng som inkarneringer (*momenter*) af såvel den enkeltes *levede* liv som den sociale gruppes historie, og de er derfor både dybt personlige og kollektive (og derfor også potentielt tabuerede): "Redolent with imaginary and symbolic elements, they have their source in history - in the history of a people as well as in the history of each individual belonging to that people" (*Ibid.*, 41). Disse repræsentationer udgør de *billedlige* og *symbolske udtryk* for specifikke, interesserede opfattelser af verden og *livet*, og indeholder derfor selv en spænding mellem de stærkt indlejrede og kollektive *symboler* og *billedernes* mere personlige, ustyrlige og fremadrettede *udtryk*. Denne interne differentiering af *repræsentationernes rum* er ikke særlig central i størstedelen af Lefebvre-receptionen. Den vil, som nævnt, blive central i min empiriske rekonstruktion.

I *repræsentationers rum* gøres der ingen krav på nogen form for Sand Repræsentation af en verden uden for. De er hverken ontologisk gode eller sande. De værste misforståelser og vrangforestilling kan have deres afsæt i denne personlige forestillingsverden, hvis ofte velvillige 'mystifikation' af dagligdagens trummerum både er en måde at overleve og en ideologi, der kan undergrave betingelserne for sin egen kritik (Kelly, 2000, 85-86). Snarere er dette repræsentationerne, som giver visse, specifikke, konkrete og mangfoldige opfattelser *af* verden *i* hverdagslivet synlighed og stemme. Repræsentationsrelationen eksisterer altså i denne sammenhæng ikke så meget imellem et givent begreb og verden, som i forbindelse med Repræsentationen, men snarere, som i Jorns "agiterende" kunstbegreb, mellem et vist *udtryk* og dets underliggende, eksplicit interesserede perspektiv på verden. Den har altså her en både semantisk og demokratisk ladet side, i betydningen at være nogens stemme, at tale for nogen.

Det er selvfølgelig Lefebvres argument, at den samme dobbelthed gør sig gældende for de systemiske repræsentationer. Hele hans anvendelse af 'repræsentations'-begrebet er netop et modtræk til konstellationen 'repræsenterende-repræsenteret' ('betegneren'-'betegnet'). Han gør den statiske dualisme til en dynamisk dialektik ved at definere konstellationens Andet: 'repræsentationen' (Lefebvre, 2003a, 51). De er også en specifik gruppes udtryk, men stilles som

betydning op som repræsentationer, der, qua arbitrært relaterede til virkeligheden, er i sikker afsondring fra forstyrrende praksis og interesser. Med henvisning til sin opfattelse af det *semantiske felt* understreger Lefebvre, at *tegnets* arbitrære natur (dvs. repræsentationernes, qua isolerede, sikre og dominerende eksistens) skal ses ikke som bedre men blot komplementære over for den meget determinerede karakter af det ikke-betegnende eller *udtrykket*: "For us, the arbitrariness of the sign must be seen in relation to the non-arbitrariness of the non-signifier and of expressivity" (Lefebvre, 2002, 277). De begrebsligt ikke-eksisterende *udtryk* placerer sig blot i et andet spektrum af det *semantiske felt*, hvor der trods deres status som ikke-viden (Lefebvre, 1991b, 6, 65) ikke på nogen måde kan tales om arbitrære repræsentationer: De er det *levedes udtrykte billeder* og *symboler*. Snarere end at være ontologisk (ud)defineret gennem den repræsentationelle *betydnings* kombinatoriske variationer af arbitrære *tegn* og *signaler*, udgør disse ofte små, sociale grupperingers stemmer blot utallige *udtryk* af forskel i det *semantiske felt*. De er gestikulationer og grimasser i den sociale diskurs' samtale.

Lefebvre er kritisk over for de muligheder det *semantiske felt* aktuelt giver for personlige, kollektive, mere eller mindre originale og nye *udtryk* at blive kommunikeret uden at blive reduceret i henhold til allerede etableret *betydning*. I denne kritik ligger der også en slet skjult kritik af strukturalismens sprog- og samfundsopfattelse.[16] Lefebvres kritik går kort og godt på, at strukturalismen ikke blot ontologiserer *tegnets* socialt skabte, arbitrære forhold til virkeligheden, men oversætter denne relation til den mest basale epistemologiske relation i distinktionen mellem Viden og ikke-viden, som Lefebvre mener det er tilfældet hos Foucault (*Ibid.*, 134).[17] I stedet for som strukturalismen at ontologisere bruddet, understreger Lefebvre, i den 'metafilosofiske' udlægning af repræsentationernes sociale historie, han foretager først i *Marx' sociologi* (1972) og siden i *The Production of Space* (1991b), at bruddet er et historisk betinget fænomen; det kan ses som kulminationen på den abstraktionsproces, moderniseringen kan anskues som.

For Lefebvre er dette kernen i den modernitetens kulturelle krise. For Lefebvre, som for Walter Benjamin, skabes krisen gennem en forskydning mellem den *levede* hverdagspraksis og de forhåndenværende moderne, semantiske redskaber til at gøre denne forståelig – for den enkelte såvel som for andre gennem kommunikation. Kort og godt mener Lefebvre, at der udspiller sig en kulturel kamp mellem to repræsentationsformer i det moderne samfund. I sig selv er der intet galt i en sådan kamp. For Lefebvre udgør samfundet en konstant kamp mellem forskellige nietzscheanske viljer, interesser og repræsentationer. Hvad der er galt ved den konkrete kamp mellem Repræsentationerne og repræsentationerne er, at den foregår på ulige vilkår og med skæbnesvangre konsekvenser for et meningsfuldt hverdagsliv. I kraft af sin hegemoniske status formår Repræsentationerne at tvinge sin systemiske *betydning* ned over udsagn og handlinger, selv om disse udspringer som latente *udtryk* for andre epistemologiske og sociale interesser, end dem der er repræsenteret i Repræsentationen.

Modernitetens udvikling sker altså i en hektisk oscillering mellem de praktiske forandringer og de abstrakte Repræsentationer, der både skaber dem, legitimerer deres nødvendighed, og gør dem forståelige. "Referencernes fald", som Lefebvre senere benævner krisen (1976b, 21), indebærer således på den ene side at vore kommunikative midler, herunder sproget, mister deres praktiske grundlag, og, på den anden, at netop dette praktiske grundlag, oplevelsen af 'virkelighedens'

[16] Lefebvres udlægning af dynamikken i det *semantiske felt* er i høj grad en kritik af den samtidige strukturalismes sprog- og samfundsopfattelse. Jeg har behandlet Lefebvres kritik mere eksplicit andetsteds og vil ikke opholde mig yderligere ved temaet her (Larsen, 1999). Der foreligger en del eksplicitte behandlinger af Lefebvres relation til de forskellige eksponenter for strukturalismen. Bl.a. Levi-Strauss (Poster, 1975), Lacan (Gregory, 1995; Pile, 1996), Althusser (Gregory, 1994) og Barthes (Kelly, 2000).

[17] Det er en noget ublid medfart, Foucault får i denne kritik, der retter sig mod de samtidige, meget strukturalistiske værker, *Archaelogie du savior* og *Les mots et les choses*. Jeg vil forholde mig til, hvorledes (en senere) Foucault i realiteten kan anvendes til at nuancere Lefebvres noget dualistiske opfattelse af *magt* og *beherskelse*.

forandring, bliver kørt ud på et sidespor eller blot og bart hevet ud af dens symbolske holdepunkt og kategoriseret i det abstrakte sprogs system:

> 'Reality' changes. Abstraction becomes palpable and the palpable becomes abstract. The 'real' loses its old familiar features; it falls into pieces like a plywood jigsaw puzzle; it becomes simultaneously reified and derealized. Signals, those technological inventions of industrial society, invade the streets, work and leisure activities, everyday life (always slowly, always surely). Signals help to depreciate the value of symbols, and to replace them; they act as regulators of social behaviour; they assemble modes of behaviour which are essential if the individual is to circulate 'freely' (Lefebvre, 1995, 180).

Stilen som tidligere har bundet hverdagspraksis og repræsentationer sammen er faldet fra hinanden (Lefebvre, 2002, 321). Individets personlige eller den lille sociale gruppes kollektive forståelse af 'virkeligheden' er kørt ud på et sidespor, mens adfærden i sig selv reguleres aggressivt af kommerciel og statslig propaganda i henhold til den friktionsløse cirkulation i den samfundsmæssige maskine, eller, som Lefebvre formulerer det i en næsten foucault'sk tone, "demands are foreseen because they are induced and desires are run to earth" (Lefebvre, 1971, 72-73). De betydningsskabende elementer i repræsentationerne, de stadigt mere rigide *tegn* og handlingsfordrende *signaler*, løber løbsk i parløb med den teknologiske udvikling og former hverdagslivets praksis og repræsentationer efter behag (*Ibid.*, 61f; Burkitt, 2004, 217-18), da den *levede* erfaring af moderniteten ikke kan følge med denne forandringens strøm. Ikke så snart er en situation oplevet, før tendenserne til denne oplevelses semantiske *udtryk* forskydes af dominerende *tegn* og *signaler*, som således kategoriserer og udvisker den oplevede situation i henhold til den gældende repræsentation:

> [To] say that history is accelerating is a cliché. An ignorance of history is increasing in inverse proportion to its acceleration. The gap between the 'lived' and the 'narrated', between what has been experienced and what has been learned, is growing … Today, the reversal is complete: the 'lived' vanishes from the scene almost before it has been experienced; it sinks into history and is swallowed up (*Ibid.*, 162, 165).

Det semantiske indhold af den *levede* situation finder aldrig fodfæste, i form af en benjamin'sk *Erfahrung*, men synker ned i glemsel, mens historien kører semantisk og praktisk uforandret videre. Sproget er ikke sammenfaldende med alle vores tanker, ønsker, behov og drifter, men en særdeles træg størrelse med en egen logik. I Lefebvres udlægning er denne erkendelse en kritisk erkendelse, som bør opfordre til forandringer:

> To put it another way: language, that implement and essential medium through which social practice is born into consciousness, through which man names himself and seeks himself, that tool of action and disalienation, becomes something alienating and alienated, and its role is immense and ever-increasing … Language is no longer seen as the perfect medium (for communicating) but as a deficient medium incapable of mediating (of communicating) the immediate (the lived). It is not transparency, it is obstacle, opaqueness. It does not deliver reality, it distorts it (*Ibid.*, 176).

Sproget er langt fra længere perfekt men derimod et direkte mangelfuldt middel til at formidle det umiddelbare – denne tese forfølger Lefebvre hele vejen frem mod sit hovedværk, *The Production of Space*, hvor han med et nyt begreb for det begrebsgenererende aspekt, det "begrebne", der ligger til grund for udviklingen af Repræsentationer, formulerer den i dramatiske toner:

> [L]ived experience is crushed, vanquished by what is 'conceived of'. History is experienced as nostalgia, and nature as regret - as a horizon fast disappearing behind us. This may explain why affectivity, which, along with the sensory/sensual realm, cannot accede to abstract space and so informs no symbolism, is referred to by a term that denotes both a subject and that subject's denial by the absurd rationality of space: that term is the 'unconscious' (Lefebvre, 1991b., 51).

Det *levedes* artikulering i *udtryk* udgrænses i den grad af det *begrebnes* sproglige Repræsentationer, at det fortrænges til et 'ubevidst' niveau. Det abstrakte sprogs, dvs. de frit svævende *tegns* historiske

udvikling udgør således det paradoksale fænomen, som er den helt store problemstilling i den kulturelle krise. Det er på den ene side grundlaget for den komplekse organisering, som i sig selv har været grundlæggende for det menneskelige samfunds udvikling. På den anden side betegner det selve det øjeblik, hvor såvel civilisationen som barnet langsomt begynder at fjerne sig fra det *levede*:

> [L]anguage, signs, abstraction - all necessary yet fateful, indispensable but dangerous. This is a lethal zone thickly strewn with dusty, mouldering words. What slips into it is what allows meaning to escape the embrace of lived experience, to detach itself from the fleshly body. Words and signs facilitate (indeed provoke, call forth and - at least in the West - command) metaphorization - the transport, as it were, of the physical body out of itself. This operation, inextricably magical and rational, sets up a strange interplay between (verbal) disembodiment and (empirical) re-embodiment, between up-rooting and reimplantation, between spatialization in an abstract expanse and localization in a determinate expanse. This is the 'mixed' space - still natural yet already produced - of the first year of life, and, later, of poetry and art. The space, in a word, of representations...(*Ibid*., p. 203).

Formuleringen af kritikken af den kulturelle modernisering, af de abstrakte Repræsentationers dominans, peger her direkte ind i sin naturlige forlængelse i Lefebvres hovedværk: Kropsligheden/rumligheden som arenaen, hvor kampen mellem det *levede* og de *begrebne* Repræsentationer udspilles. Han griber således ind i kernen af sin kritik af hverdagslivets kolonisering – på to måder. Dels beskriver han her den konkrete proces, hvorigennem kroppen konstrueres abstrakt. Den abstrakte sprogliggørelse griber helt ind i konstruktionen af vores egen krop og med dennes afkobling fra en selvstændig sprogliggørelse gennem det *levedes* artikulering i et *udtryk* er den samtidig frataget muligheden for at tage kampen op i den del af det *semantiske felt*, hvor grundlaget for og midlet til afkoblingen skabes, Repræsentationerne. Dels så giver han endnu et bud på en konkret mekanisme, hvorved den moderne abstraktion foregår: En dobbelt abstraktionsproces, hvor noget, her kroppen, så at sige skæres ud af en (levet) kontekst, med Lefebvres ord 'verbal afkropsliggørelse', for siden at blive redefineret, omvendt og, med Lefebvres ord, 'reimplanteret' med en ny *betydning* uden for den *levede* relation (jfr. nedenfor om *strategisk* abstraktion som de Certeau anvender begrebet).

Filosoffens rolle, sprogliggørelsens dilemma og byen

Filosoffens rolle: At sprogliggøre det levede

Jeg har ovenfor, med afsæt i det *levede*, konstrueret den begrebslige baggrund for fire af momenterne i Lefebvres triadiske begreb om *social rumlighed*. Fra de første antydninger i slutninger af 1950erne bliver det *levede* af Lefebvre udviklet til et af de vigtigste *studieobjekter*, bl.a. i form af både hans kritik af hverdagslivet generelt og hans kritik af den kulturelle modernisering i særdeleshed. Flere forskellige lag af begrebet dukker langsomt op i denne proces: Fra ideen om det umiddelbart (op)levede som en strøm af gennemlevede 'nu'er', over tanken om den unikke oplevelse, *momentet*, som en eksistentiel artikulering af denne grå masse, til Lefebvres eget repræsentationsbegreb som en individuel såvel som social, semantisk artikulering af det *levede*. Således fremstår de fire momenter: Det *levede* og dets semantiske niveau, *udtrykket*, og deres modsætninger i det *begrebne* og dettes semantiske niveau, *betydningen*.

Konstruktionen har givet et konkret afsæt for forståelsen af begrebet om det *levede*, der er så centralt for Lefebvre-receptionen. Den har samtidig givet en nuanceret klangbund for forståelsen af hans begrebslige modsætning af *repræsentationernes rum-rummets repræsentationer*, der, her i form af begreberne *udtryk-betydning*, spiller en central rolle i hans kritik af den kulturelle modernisering. Den moderne, kulturelle udvikling er ifølge Lefebvre kendetegnet ved, at artikuleringen det *levede* med *udtrykket*, og hermed det *levede* moment af hverdagslivet som helhed, er udfordret på sin autonomi af det eksisterende sprog i *betydningens* system. Hans kritik går ud på at sætte sprogliggørelsen af det *levede* i fokus, på godt og ondt, dvs. at denaturalisere udfordringen samt aktivt at styrke det *levede moments* 'autonome' sprogliggørelse.

Han ønsker alt i alt at stoppe den onde cirkel af såvel praktisk som diskursiv undergravelse af det *levedes udtryk* ved at generobre hverdagslivet fra de abstrakte Repræsentationer og retablere den tabte harmoni mellem sprog og *levet* virkelighed – "recapture … the lost harmony of language and reality" (Lefebvre, 1971, 73). Hele hans hverdagslivskritik kan reduceres til dette projekt; selve begrebet "hverdagslivet" udgør i sig selv en løbende opsamling på dette projekt:

> [T]he concept [of everyday life] is not an object constructed according to certain epistemological rules. Nor is it apprehended by the deconstruction of reality. It is lived experience (le vécu) elevated to the status of a concept and to language (Lefebvre, 1988, 80).

Tiden er kort og godt kommet for at føre hverdagslivets dynamik ind i sproget. Begrebsliggørelsen af det *levede* anses altså af Lefebvre, i stil med Deleuze og Guattari (Seigworth, 2000, 246), som den kritiske filosofs fornemmeste rolle under/i moderniteten:

> The philosopher's role is to tell, to tell everything, to bring everything into language in the knowledge that language is inevitably inadequate, just as he himself is; and, moreover, that as soon as language aims at totality it becomes compromised, fragmented, blurred (Lefebvre, 1995, 4).

Sproget må ikke opfattes som et lukket system af fuldstændig gennemskuelighed, hvor alt kan siges og er blevet sagt, men snarere som et dynamisk netværk, der konstant må udvikles: "We must go beyond language, and even beyond the active word, to find, to discover – to create – what is yet to be said" (*Ibid.*, 5). Missionen, 'at bringe hverdagslivet ind i sproget', skal derfor ske i konteksten af den indsigt, udfoldelsen af det *semantiske felt*, gav om sprogets relativitet – "a semantic field which goes beyond discursiveness per se" (Lefebvre, 2002, 277). Lefebvres styrkelse af det *levede* sker således som en udfordring af *betydningen* fra måske "ikke-betydende" men betydelige *udtryk* på grænsen heraf; *udtryk* som med tiden måske kan være med til at definere sproget:

> We will try to show that together with, or in the margins of, the signifier, we will also find non-signifiers, and these can be effective and important. Maybe what is non-signifying now could be a potential signifier, waiting to be unearthed by the theoretician as he strolls through the semantic field like a sightseer (*Ibid.*, 276).

Sprogliggørelsens dilemma

Det synes at være en paradoksal opgave, Lefebvre sætter sig selv og andre filosoffer: Som beherskere af det sprog og de begreber, der udgør netop det jernbur af rationalitet, der hæmmer det *levede* i det moderne samfund, skal han rette spotlyset mod de oplevelser, der måske netop kun trives i det uoplyste. Hvis opgaven om en dynamisk og indfølende sprogliggørelse af det *levede* (at integrere det i *betydningen*) synes svær for Lefebvre, så er den yderst risikabel for det *levede* i sig selv. Hans fornemmeste opgave som filosofisk ordsmed bliver derfor konstant at holde sin begrebsliggørelse åben over for det *levede* på en måde så det *levede* faktisk ikke blot kan opfattes som et *studieobjekt*, men tillige som et helt centralt, åbnende epistemologisk *redskab* i studiet:

> Admittedly this is possible [at integrere det *levede* i *betydningen*], but then perhaps once it has become a signifier, the non-signifier lose a reality and an effectiveness which its non-signification (its unknown or misunderstood signification) bestows upon it. Can the operation of tearing the non-signifier from its non-signification to bring it into the light of formal and formalized signification be undertaken without modifying it? If we want to search the everyday for the non-signifiers which may be active within it we must catch them in the rough, in their unconscious or misunderstood situation, and not like water-creatures wrenched from the deep and left to die in the light of day. For this reason we feel that we must distinguish expression from signification, and keep the two concepts (the expressive and the signifying) simultaneously, studying their connections and their conflicts, in a word making them dialectical (*Ibid.*, 276).

Dette paradoks for denne kunstorienterede filosof er ikke ulig det, der forfølger den filosoferende kunstner, Asger Jorn, idet han tager muligheden for og risikoen ved sine tankers gennemslagskraft op til overvejelse. Det direkte redskab i hans oplevelses-projekt er det agiterende og uudgrundelige *billede*, 'skriget fra mørket', men de filosoferende tanker hiver netop det uudgrundelige ud i fuldt dagslys og risikerer hermed at hive tæppet væk under motoren for hans kunst:

> Min situation er da denne: Enten er det, jeg her har fundet ud af, komplet nonsens, hvorved jeg bevarer min kunstneriske succes intakt, eller systematikken er holdbar, hvorved jeg må regne med svigtende kunstnerisk popularitet. I betragtning af, at jeg elsker kunst og hader principper, må man sige, at en sådan filosofisk succes er dyrt købt…Når jeg overhovedet har angrebet det filosofiske problem, er det altså ikke for at få ret, men ud fra overbevisningen om, at hele kunstens fremtidige udviklingsmuligheder er betinget af ønsket om at afværge, at der ikke mer bliver plads for kunstnerisk tænkning i det moderne samfund, altså et forsvar for en måde at tænke på (Asger Jorn, 1962, 6).

Dette skaber en central spænding mellem på den ene side reflektionen over oplevelser, der således akkumuleres som del af vor viden om den (er)kendte verden og på den anden side muligheden for at opnå nye, udviklende oplevelser. Selve udforskningen af det ukendte, får det til at fordampe. Det ukendte bliver kendt:

> Skal vi kunne arbejde på problemet, må vi altså finde en metode til at holde interessen vågen, bevare vor undren, men da den videnskabelige sandhed netop er det modsatte, kan vi kun nærme os denne i korte lynvisitter, der efterlader så ringe spor som muligt, for at vi kan holde oplevelsesevnen vågen og det levende intakt i os selv. Liv kan ikke studeres i et kadaver, oplevelsen ikke i erkendelsen og ilden ikke i asken (Jorn, 1952, 49).

Derfor skyer en brændt æstetiker aldrig ilden. I bedste fald kan han slet ikke huske, at han overhovedet er blevet brændt. Jorn betragter derfor børn, glemsomme og uerfarne folk som værende i besiddelse af relativt ubeskadigede æstetiske områder (*Ibid.*, 52) Som eksempel på æstetikerens ukritiske trang til oplevelser, "som vil realisere ideen, fantasien, forestillingen og ordet i sansningen":

> Når æstetikeren læser et skilt: 'Isen er usikker'. da er det for ham en opfordring ikke blot til at prøve, om skiltet taler sandhed, men til at prøve, hvordan usikker is føles. Dette er æstetikkens, udviklingens og fremskridtets forudsætning: at man kommer på glatis (*Ibid.*, 51).

Det er i denne forbindelse, den konstante søgen efter oplevelser af det ukendte, at Jorn ser dele af det surrealistiske program som nyttigt, ikke mindst fordi han mere eksplicit end Benjamin, men lige som Lefebvre, fokuserer (chok-)oplevelsens alternative potentiale. Ved første oplevelse vil det ukendte altid ramme dig som et chok, og netop dette er således endnu et grundliggende karaktertræk ved den æstetiske praksis. Han pointerer, at gennem "århundreder og helt op til surrealismen har overraskelsen eller chokket været opfattet som grundfaktor i den æstetiske oplevelsessfære" (*Ibid.*, 46). Det er ved at komme overens med disse glimt ind i det ukendte, disse chok, at mennesket og civilisationen udvikles, og det er her den æstetiske praksis spiller en vigtig rolle.

Det er samme æstetiske projekt, Lefebvre foreslår. Hvor kunstneren skaber *billeder*, så er det ifølge Lefebbvre blot filosoffens fornemmeste opgave i den moderne verden indfølende at give de i chokket oplevede *billeder* begreber. Opgaven er, akkurat som Walter Benjamin plæderer, ikke at lade sig forføre af modernitetens egen bevidsthed, dvs. "modernismen", med dens lovprisning af hastige fremskridt og af det nye for det nyes skyld, af chokket for chokkets skyld. I introduktionen til *Introduction* sætter han over for denne "ubevidste bevidsthed" *om* eller rettere *i* og *af* den moderne verden en mere indfølende og selvkritisk *forståelse* à la Dilthey; en forståelse, der kun bevæger sig varsomt frem, ind i nye områder, konstant spørgende ind til sine egne betingelser og fordomme.

Midlet i den kampen for at opnå det "umulige"; for at gøde jorden for udlevelsen og realiseringen, kort sagt, politiseringen af potentialet i hverdagslivet er med andre ord at afsøge nye tendenser, der antyder vigtige arenaer for udkæmpelsen af slaget om hverdagslivet, men som endnu ikke er blevet opslugt af *betydningens* Repræsentationer; det er at '(be)gribe' *momenterne* i disse slag; det er at forfølge det bevidstgørende potentiale fra hverdagslivets *momenter* og overføre det til den filosofiske begrebsliggørelse; det er kort og godt "transduktivt" (Lefebvre, 2003b, 5) at udvikle begreber, der favner det *levede* hverdagsliv, og indføre dem i sproget (Lefebvre, 2002, 283). Selv om Lefebvre ikke som Benjamin næsten sætter lighedstegn mellem det overfladiske chok og oplevelsen, så følger Lefebvre ønsket om at holde fast i dette originale, personlige og umiddelbare *moment* og sætte det ind i en personlig og social sammenhæng og derigennem betydningsgive det og føre det ind som et forandrende, nyskabende element i sproget, som en benjamin'sk *Erfahrung*.

Byen

Et af disse *momenter* kommer til at spille en afgørende rolle i udviklingen af Lefebvres kritiske projekt, nemlig byen. I en chokoplevelse i hans hjemegn i Pyrenæerne får han øjnene op for byens rolle. Akkurat som sproget ser Lefebvre byen som en paradoksal størrelse i kritikken af hverdagslivet: Redskab både til realiseringen af behov og til undertrykkelsen af selv samme. For Lefebvre indeholder byen dog stadig potentialet til at modvirke presset for helt at lukke cirklen om hverdagslivet:

> If the circuit is not completely closed it is not for want of purpose or strategical intent but only because 'something' irreducible intervenes, 'something' that is perhaps Desire, or Reason (dialectics) or even the City (Lefebvre, 1971, 73).

En væsentlig del af Lefebvres senere kritik kredser om netop disse tre fænomener: Den *dialektiske* tilgang, som han konstant udvikler, *lysten*, ikke mindst bundet op på en bedre forståelse af kroppen, samt *byen*. Denne bevægelse, fra kritikken af hverdagslivet og dets relation til den moderne, sociale praksis' generelle vilkår, til en inddragelse af de mere umiddelbare vilkår, som udkrystalliserer sig på et niveau imellem hverdagslivet og det moderne samfunds orden, byen, er på mange måder en logisk konsekvens af Lefebvres indledende, kritiske afsæt i filosofiens (ikke mindst Bergsons metafysiske, men også Husserls fænomenologiske) tidsmæssige begrebsliggørelse af det *levede* (se ovenfor). Fra at sætte den i filosofien således dominerende strøm af *levet* tid i stå i begrebet om *momentet*, fortsætter han nu med at puste liv i det af filosofien dødsdømte rum. I det følgende vil jeg præsentere Lefebvres politiserende vej fra kritikken af hverdagslivet ind i det urbane spørgsmål. Jeg vil starte med to helt væsentlige *momenter*: Dels Lefebvres egen (aha-)oplevelse i hjemstavnen i Pyrenæerne, dels den samtidige avantgardes oplevelse af byudviklingen i såvel Paris som Frankrig som helhed – en oplevelse, der i en *Erfahrungs*-proces, i kritisk dialog med bl.a. Lefebvre, krystalliserer sig i et radikalt urbant *udtryk*, hvorved det *levede* ikke blot er et *studieobjekt* eller et mere eller mindre passivt beskuende, *epistemologisk redskab*, men et aktivt, *praktisk redskab*.

DET *LEVEDE* SOM URBANT SPØRGSMÅL

Mens jeg ovenfor har koncentreret mig om fire af momenterne i Lefebvres triade, det *levede*, det *begrebne* og de to modsvarende momenter på det semantiske niveau, *udtrykket* og *betydningen* (de senere *repræsentations*-begreber), så har jeg undervejs også berørt de to resterende momenter. Som nævnt indledningsvist dækker hverdagslivet som praksis- og 'virkeligheds'-moment over nogle af de rumlige og funktionelle netværk, som Lefebvre senere udvikler begrebsparret *rumlig praksis*/det *erfarede* omkring. Det er dog først med inddragelsen af den urbane og rumlige problemstilling, at dette moment for alvor udfoldes. Det er denne udviklingshistorie, jeg nu vil afdække.

To momenter *i Lefebvres urbanisering*

Det pyrenæiske moment – *byen i en muslingeskal*

Lefebvre er opvokset i Pau-regionen umiddelbart nord for Pyrenæerne, og opholder sig i egnen omkring Anden Verdenskrig, dels pga. af det Paris-baserede Vichy-regime, dels efterfølgende pga. problemer med at finde arbejde i hovedstaden, og dels i forbindelse med de studier af landsbylivet i Campan-dalen, som senere skulle udvikle sig til hans doktorafhandling. Såvel personligt som fagligt er Lefebvre således dybt forankret og engageret i og vidende om livet i denne del af det franske samfund (se Shields, 1999; Entrikin og Berdoulay, 2005). Da den franske modernisering i slutningen af 1950'erne, bl.a. i form af 'nye byer' som Mourenx, slår ned i området, rammer det derfor Lefebvre som et stort, både fagligt og personligt chok. Fra dette øjeblik, eller måske rettere *moment*, tager den urbane eller rumlige drejning af hans kritik fart (John Moore i Lefebvre, 1995, 391n; Barth, 2000, 24):

> Suddenly I saw a town being built with amazing rapidity. The decision for it being taken at a high level, the bulldozers arrived, leaving the peasants traumatised. It was a period of high drama in the Mourenx area. It was then that I began to study the urban phenomena (Lefebvre i Burgel et. al., 1987, 36).

På en bar mark vokser en modernistisk betonby (Mourenx) op mellem 1957 og 1960 og skaber en skarp kontrast til Pyrenæernes øvrige, gamle fæstningsbyer med rødder tilbage til middelalderen og renæssancen. Kontrasten mellem byformerne gør et stort indtryk på Lefebvre. Efter i en tid at have været nysgerrig over for forholdet mellem byen og hverdagslivet gør han Mourenx til sit eget lille laboratorium ('En bys fødsel' opføres som ét af tre temaer for Lefebvres formelle forskningsprogram i 1959; Trebitsch, 2002, xxi). I et følelsesladet essay, som udgør endnu et af de søgende 'præludier' i *Introduction*, beskriver Lefebvre Mourenx i skærende kontrast til Navarrenx, en af Pyrenæernes historiske byer, hvor han voksede op. De to byer beskrives med termer fra hverdagskritikken og fra tidens eneste urbane sociologi, Chicago-skolens, men han erkender, at han egentlig står uden begreber til at beskrive den forskel, han oplever mellem de to væsensforskellige byer.

Han forsøger at formidle sine indtryk med udgangspunkt i en metafor for Navarrenx' udtryk for umiddelbar og social urbanisering, der bliver meget sigende for hans senere by- og rumbegreber: Muslingen. Som muslingen lever mennesket således ved at forme sine umiddelbare omgivelser. Gennem denne praksis skaber mennesket en formidling mellem dets umiddelbart skrøbelige eksistens og en overvældende natur. Menneskets historie kan på denne måde, akkurat som muslingens, læses som en gradvis transformation af og interaktion med omgivelserne - muslingen skaber en skal om sit bløde legeme, mennesket skaber byen. Isoleret fra den omgivende form er den skrøbelige eksistens meningsløs. Det er den særegne forbindelse med formen, som giver eksistensen mening. Akkurat som man kan læse muslingens liv ud af de på hinanden følgende lag i skallen, kan menneskets liv derfor læses ud af den jævnt transformerede form i historiske byer som Navarrenx, der i en kollektiv, *symbolsk* mekanisme således er indbegrebet af hele den hidtidige historie og civilisation:

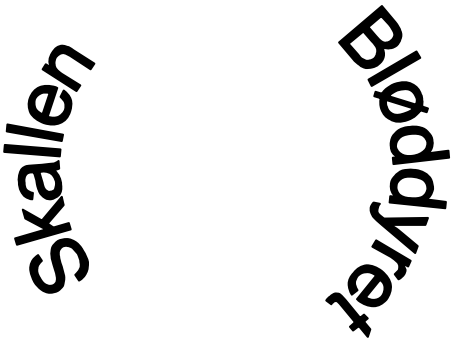

Figur 11 *Muslingemetaforens distinktioner.*

> [I]t is precisely this link, between the animal and its shell, that one must try to understand. It summarizes the immense life of an entire species, and the immense effort this life has made to stay alive and to maintain its own characteristics. History and civilization in a seashell, this town embodies

> the forms and actions of a thousand-year-old community which was itself part of a larger society and culture, ever more distant from us as the years pass by. This community has shaped its shell, building and rebuilding it, modifying it again and again according to its needs (Lefebvre, 1995, 116).

Menneske, by og samfund var ifølge Lefebvre i harmoni i disse byer. Mennesket *levede* heri og gav omgivelserne form efter behov. Formen og mennesket bekræftede hinanden gensidigt; det *levede* moment så sig realiseret hver dag, mere eller mindre uformidlet.

> Then times changed. Technology began penetrating everyday life; there were new problems. And now, what can you see? Everyday life like massive weight, reduced to its essence, to its trivial functions, and at the same time almost disintegrated, nothing but fragmented gestures and repeated actions. There it is at your feet, almost entirely alienated and reified, and maybe willingly so (*Ibid.*, 124).

De nye byer ophæver den direkte vekselvirkning mellem hverdagsliv og samfund; byen formes ikke længere efter de nærværende behov, men efter tekniske abstraktioner om, hvad disse måtte være. Den snævre praksis, som mennesket presses ind i kan læses direkte ud af byens rumlige indretning. Med det *semantiske felt* i baghovedet henviser Lefebvre således til de moderne lyssignalers enkle sprog som indbegrebet af den nye bys monofunktionalistiske rationalitet: "As yet there are not many traffic lights in Mourenx. But in a sense the place is already nothing but traffic lights: do this, don't do that." Som konsekvens heraf bliver det *levede* moment af hverdagslivet stadig mere stumt. Indbyggernes praksis fjernes fra byens overflade og en ny epoke viser sit ansigt:

> In Mourenx, modernity opens its pages to me. It is just like a 'novel of objects' (no, I must ask contemporary novelists to excuse me, that is not right - I mean just like a propaganda leaflet). Here I cannot read the centuries, not time, nor the past, nor what is possible. Instead I read the fears modernity can arouse: the abstraction which rides roughshod over everyday life - the debilitating analysis which divides, cuts up, separates...(*Ibid.*, 119-20).

Ligheden mellem den nye bys hverdaglige praksis og tidens teknokratiske logik er slående. Det er funktionalismen, der slår igennem i de nye byer, og som Lefebvre ser som et særdeles centralt udtryk for den samfundsmæssige moderniseringsproces:

> Certain 'realities' have several functions in social practice, towns for example (a place of everyday life, rest, family life, non-professional relations, neighbourhoods, etc.). After separating them analytically, functionalism projects them on the ground, and the result is a parody of 'reality', even though all the elements of the 'reality' are there … With functionalism, analytic understanding takes its labours to the bitter end, and at the same time goes to the bitter end of the social division of labour. It 'institutionalizes' the results, and there they are on the ground in the new towns, implacably 'real', inert and lifeless (Lefebvre, 2002, 205).

Alt er sådan set tænkt ind i disse nye byer, så lykken teoretisk må ligge lige for, "like the cake is waiting when there's butter, milk, flour and sugar" (Lefebvre, 1995, 124), men sådan er det ikke. De nye byer gennemtvinger den nye orden i en sådan uudholdelig grad, at en forandring må være lige om hjørnet. Delvist bevidst om hverdagslivets elendighed, synker indbyggerne i disse nye byer gradvist dybere ned i en 'døs' af ligegyldighed i hverdagens rutiner, måske velvilligt: "[B]ut perhaps also trying to take control again". Det er således måske netop denne, den nye bys, ekstreme afklædning af mennesket, opløsningen af alt hvad vi har kært, som kan skabe grundlaget for forandring. Lefebvre formulerer det i en tone, der henleder tankerne på *Det kommunistiske partis manifest*:

> And you say (as Marx did, but how bitter and uncertain the 'must' is) we must strip human life of everything natural and define it as pure power over nature, so that finally men will come together and reunite to discover their own nature and join forces with external nature once more. Here in Mourenx this stripping process has been accomplished. So what now? (Lefebvre, 1995, 124).

Det er i de nye byer, at samfundsforholdene afklædes i en sådan grad, "at menneskene bliver...tvunget til at se nøgternt på deres egen stilling i tilværelsen, på deres indbyrdes forhold" (Marx og Engels, 1970, 18). "Så hvad nu?".

Anskuelsen af byen må stå foran en ændring. Den rigide funktionalisme er så gennemgribende i den moderne urbanisering, at en modreaktion ligger lige for, men reaktionen kan ikke uden videre baseres på marxismen, den være sig ny eller gammel. Uden tvivl inspireret af Frankfurterskolens kritik af den moderne beherskelse af naturen som ét af tidens, og marxismens, største problemer, inddrager Lefebvre den differentiering af menneskets forhold til naturen, som i moderniteten sættes på en spids. Fra at anskue menneskets *beherskelse* af den ydre natur, dvs. det tekniske fremskridt, som et entydigt skridt mod den fulde *tilegnelse* (af menneskets egen indre natur) i et overflodssamfunds 'frie rige' (som han, i tråd med den officielle udlægning af marxismen, gjorde det i både *Critique I* og *Le Matérialisme dialectique*), ser han nu disse momenter som aktuelle modsætninger i den sociale praksis' helhed.[18]

Lefebvre henter, gennem en kritik af Heidegger (Elden, 2004a, 90), yderligere inspiration til denne beskrivelse af menneskets relation til naturen i den græske filosofis begreb om *poiesis*, der sættes over for en snæver betydning af *praksis*, der ses som de samfundsmæssige relationer mellem mennesker. *Poiesis* betegner det moment af praksis, hvor mennesket fuldstændigt tilegner sig såvel den indre som den ydre natur i skabelsen af *værker* (jfr. kunstværker; *oeuvre*) (Lefebvre, 2003a, 27), eller, som Lefebvre formulerer det i *Marx' sociologi*, hvor mennesket "giver det sanselige menneskelig form" (Lefebvre, 1972, 42). *Poiesis* er dog netop differentieret i ydre (*beherskelse*) og indre (*tilegnelse*) aspekter, og det er denne differentiering, der i moderniteten er kommet ud af balance:

> Herredømmet over naturen kan udfolde sig på egen hånd, uden at tilegnelsen gør fremskridt. I nogle samfund fremhævedes tilegnelsen (som historisk eksempel: Grækenland), i andre beherskelsen af naturen (som historisk eksempel: Rom). De respektive elementer har varieret meget i de forskellige samfund, kulturer og civilisationer (*Ibid.*, 47. Jfr. også Lefebvre, 1991b).

Han mener, at det netop er gennem den dominerende, tekniske *beherskelses* fragmentering og abstraktion, at det moderne menneske bliver fremmedgjort fra denne *beherskelses* komplementære side, *tilegnelsen*. Han formulerer direkte hverdagslivets tilbagestående karakter i den sociale praksis' ujævne udvikling ud fra denne vinkel: Mens menneskets *beherskelse* af den ydre natur gennem rå teknisk fremskridt accelererer, så står udviklingen af relationerne mellem mennesker, og af deres selvforståelse i stampe og kvæles i et klima af rå *beherskelse* (Lefebvre, 1995, 230):

> Man's relations *with himself* have not been essentially transformed. These relations have changed much less than man's relation with the external world, which has fallen under the control of an ever more powerful technicity. Man's appropriation of his own nature (desire and sensual satisfactions) and the radical transformation of everyday life (prefigured by morality or art) were part of the initial Marxist programme for a total praxis, but they have not been achieved (*Ibid.*, 229).

Den unge Marx' begreb om menneskets fulde *tilegnelse* er blevet erstattet af den tekniske *beherskelse* af naturen som den officielle marxismes mål. Alt imens produktionskræfternes vækst eksploderer er den radikale kritik således sakket uhjælpeligt bagud og forandringen af hverdagslivet er blevet tilsidesat (*Ibid.*, 206-7, 229). Det er ikke længere en central del af 'revolutionen' at ændre *tilegnelsen* på

[18] Der er i denne modsætning mellem *beherskelse* og *tilegnelse* en tydelig parallel til Horkheimer og Adornos tese om de negative konsekvenser af oplysningstraditionens naturbeherskelse. Lefebvre er med i en kreds, der introducerer og oversætter flere af bl.a. Adornos og Marcuses værker (Poster, 1975, 60, 248). Ligesom det i øvrigt er tilfældet med begrebet om det *levede*, så tager Lefebvre *tilegnelse* i denne betydning i brug i forordet til anden udgave af *Critique I*.

et personligt og hverdagligt niveau. En konventionel marxistisk kritik vil derfor kun være med til at kaste endnu længere skygger ind over hverdagslivet i den funktionalistiske by.

Lefebvres indoptagelse af distinktionen mellem menneskets *beherskelse* og *tilegnelse* af naturen er et væsentligt skridt i integrationen af hans umiddelbare metafor for byen i en bredere socialteori. I et spil med funktionalismebegrebet, og i en direkte kritik af den moderne byudviklings konsekvenser for den menneskelige kreativitet vender Lefebvre sig mod begrebet om transfunktionel leg. Han sætter således byen op som flertydigt *værk* i skarp kontrast til de mere monofunktionelle objekter og produkter, funktionalismens rationelle serieproduktion omgiver mennesket med. Lefebvre mener, at byen som *værk* må rives frem af glemslen for at modvirke den aktuelle forstummelse af hverdagslivet:

> A town is a durable transfunctionality. Brought off or botched, it is the work of a social group and of an overall society. Towns were no more than the vaguely conscious or even 'misconscious' work of everyday life. They must become a fully conscious *work*, with the purpose not of 'integrating' an everyday which has been cast aside at the lowest of levels, but of metamorphosing the everyday into a work, on the highest level of art and of freedom (Lefebvre, 2002, 206).

Selv om Lefebvre i sin kritik af de nye byer lader sig inspirere af tidligere tiders fester og sammenhængende hverdagsliv i byen, er det således ikke ren og skær nostalgi, der driver ham til kritikken. På den tid var hverdagslivet lige så determineret som i nutidens konsumsamfund, dengang blot ud fra religion, moral og tradition. Selv om han synes at have mere tilovers for disse mere konkrete forestillingsverdeners *symboler*, lader han sig, bl.a. gennem berøringen med tidens nye unge gruppers kritik, inspirere af en nutidig kritiks ustyrlige, dvs. mere dynamiske og forskelsorienterede *billeder*.
Bevæbnet med et mere nuanceret billede af den 'totale praksis' og dens aktuelle vilkår søger Lefebvre således at føre den revolutionære kritik ind på mere subjektive og spontane sider af den menneskelige praksis. Mens størstedelen af det ny venstre stadig fokuserer på produktionen (fx muligheden for selvforvaltning, *autogestion*) fortsætter Lefebvre sine tanker om hverdagslivet som rammen om reproduktionen. Centralt for hans fokus på den spontane subjektivitet bliver den tendens i tiden, omkring opstanden i Ungarn 1956, til at den revolutionære kritik efter lang tids fravær atter samler sig omkring mindre, uafhængige og spontane avantgardegrupper, som modspil til institutionelle og stivnede aktører som fx PCF (Gombin, 1975):

> In the thirty years between 1930 and 1960, the avant-garde virtually disappeared. Intellectuals were ideologically and politically subordinated, and relegated to playing secondary roles. They were shut up in ghettos and brainwashed by both democratic and authoritarian means. But now, worldwide, avant-gardes are forming again, and making their voices heard (Lefebvre, 1995, p. 343).

En af disse grupper er *Internationale situationniste*.

Ekskurs: Situationistiske udtryk *i bykritikken*

Internationale lettriste og MIBI
Jeg har ovenfor vist, hvorledes Lefebvres kritik af hverdagslivet blandt andet hos Cobra får indflydelse på en æstetisk samfundskritik, der i høj grad tog afsæt i det *levede*, ikke mindst i Asger Jorns *ekstrem-fænomenologi*. Cobras kritik, der ikke mindst er en kritik af det surrealistiske maleri, bliver i en lille avantgardegruppe i Paris, *Lettriste* (dannet i 1946), suppleret af en kritik af den surrealistiske litteratur. Bevægelsen søger akkurat som Cobra at bryde modsætningen mellem abstrakt og figurativ kunst bl.a. ved poetisk nytænkning inspireret af de bymæssige omgivelser. Ét af lettristernes mål er på denne måde at ændre vor bevidsthed om sproget gennem oplevelser i byen. En udbryder fra lettristerne, Guy Debord, er utilfreds med dette sprogligt fokuserede forsøg på nyskabelse og danner i 1952 *Internationale Lettriste* (IL), der i højere grad kan siges at ville fokusere på den sproglige oplevelse som *led* i forandringen af bevidstheden om byen såvel som byen i sig selv

(Sadler, 1998, 95). IL er således kritisk over for surrealisternes og lettristernes manglende evne til at bryde igennem til hverdagslivet, og søger, bl.a. inspireret af Lefebvre (Gauthier, 2004), at skabe udogmatiske teorier og metoder hertil (Debord og Wolman, 1955).

Et tidligt, umiddelbart og komprimeret udtryk for IL's poetiske kritik af hverdagslivet kan ses i en artikel af Chtcheglov fra 1953 (først publiceret i 1958), hvor en generel tendens til abstraktion, i samfundet generelt såvel som i kunsten specifikt, kritiseres (Chtcheglov, 1958). Især den nye, rigide og 'frigide' funktionalistiske arkitekturs indflydelse på hverdagslivet kommer under lup. Ønsket er en flydende by, hvor nye "situationer" kan konstrueres i en konstant leg. På denne måde vil personlige behov atter kunne indskrives i byen, der alt efter byboens *drift*, i såvel geografisk som psykoanalytisk betydning, vil antage en karakter af varierende kvarterer, svarende til "hele spektret af diverse følelser, som man tilfældigt møder i hverdagslivet" (*Ibid.*).

I Chtcheglovs korte artikel ligger i kimform centrale dele af den kritik, som IL i de kommende år udvikler. I kritisk forlængelse af surrealisternes rationalitetskritik udvikler IL en *psykogeografi*, der defineres som "studiet af det geografiske miljøs (bevidst organiseret eller ej) specifikke effekt på individers følelsesmæssige adfærd" (Debord, 1955). Den ses også som en basal metode til at udforske effekterne er *driften* (*dérive*), der indebærer én eller, helst, flere personers "hastige passage gennem varierende stemningsmæssige miljøer" (Debord, 1956).

Akkurat som den surrealistiske 'automatskriver' følger driveren sine umiddelbare, følelsesmæssige indskud i skarp kontrast til hverdagens ordinære, rutinemæssige bevægelser i byen. Hvor surrealisternes automatskrift udelukkende er en sproglig *drift* omkring i skriverens indre rum, omfatter den *psykogeografiske drift* dog en interaktion mellem det eksterne rum og driveren, således at hver enkel driver skaber en personlig, kropslig som sproglig, fortælling i den legende indoptagelse af byens eksterne rum. Driveren kan sammenlignes med Baudelaires og Benjamins flanør, dog med den forskel at IL's *drift* indeholder et revolutionært formål.

IL's bohemiske indoptagelse af byen knytter sig således direkte til en kritik af hverdagslivet i Paris, hvor den kapitalistiske udbytning i form af en igangværende, konsumorienteret modernisering af Paris vil umuliggøre en urban livsform, og indebærer også viljen til praktisk intervention i byens funktion. En fornyelse af den kartografiske repræsentation af byen, således at den umiddelbare oplevelse af stemninger og miljøer og ikke mindst de gængse kartografiske metoders arbitrære kvalitet fremgår, er én mulighed for at intervenere (Debord, 1955; se Pinder, 1996, om IS' kritiske kartografi).

Denne strengt taget ikke-produktive, men ikke desto mindre meningsskabende behandling af kartografien er kendetegnende for IL's toneangivende intervention i den eksisterende kultur: "[F]ordrejning [*détournement*] af præfabrikerede æstetiske elementer", der indebærer "integration af aktuelle eller fortidige kunstneriske produkter i en højerestående konstruktion miljøet" (Internationale situationniste, 1972, 16). Den *psykogeografiske drift* kan på denne måde overføres til konventionelle medier som flyfotos eller bykort, der gennem *fordrejning* kan udvise forskellige *psykogeografiske* kvaliteter, såsom fornemmelsen af afstand, indflydelse og tiltrækning mellem forskellige af byens stemningsmæssige miljøer, der ikke normalt kan gøres anskuelige inden for den konventionelle kartografis objektive optik. Debord argumenterer på denne ubeskedne vis for en ny start for kartografien:

> With the aid of old maps, aerial photographs and experimental dérives, one can draw up hitherto lacking maps of influences, maps whose inevitable imprecision at this early stage is no worse than that of the first navigational charts. The only difference is that it is no longer a matter of precisely delineating stable continents, but of changing architecture and urbanism (Debord, 1956. Figur 11).

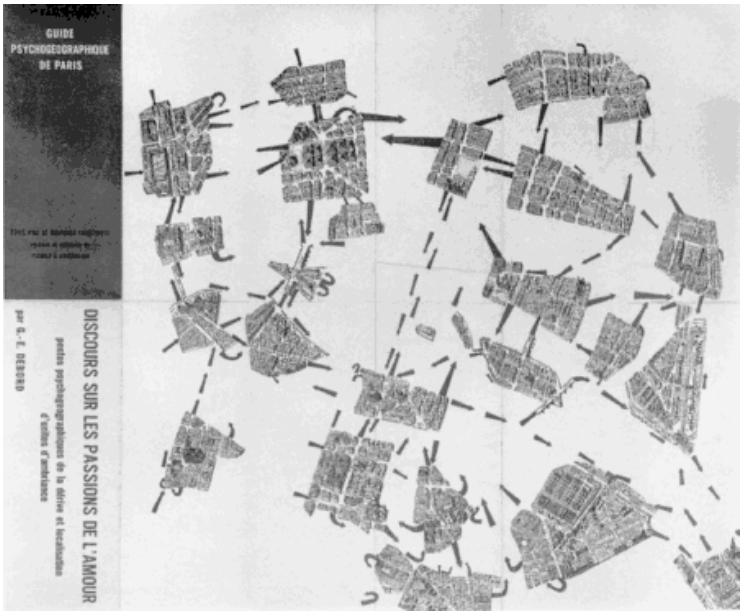

Figur 12 *Guide psychogeographique de Paris. 'Enheder af stemningsmæssige miljøer' ligger som øer på det ellers blanke papir, de dele af Paris uden urbane kvaliteter – Frankrigs administrative, kommercielle og financielle knudepunkter. På tværs af tomrummene angiver pile af varierende størrelse de gensidige, spontane relationer mellem de urbane øer – Palais Royal, Les Halles, Beaubourg, Ile St. Louis og dele af latinerkvarteret. Et centralt, urbant omdrejningspunkt udgøres af IL's lokalområde på venstre bred af Seinen ved Place de la Contrescarpe, kaldet Continent Contrescarpe.*

En yderligere, mere praktisk mulighed for at intervenere er overføringen af den æstetiske *fordrejning* til hverdagslivets bymæssige miljø (kaldet *ultrafordrejning* i Debord og Wolman, 1956), der lægger sig naturligt til de mulige konsekvenser af den *psykogeografiske drifts* forskellige former for aktiv indoptagelse af byen. En helt indledende taktik er her udformningen af forskellige former for graffiti i specifikke kvarterer, hvis kvaliteter herigennem kan radikaliseres (IL, 1955). Det overordnede mål for interventionen defineres som skabelsen af *situationer* gennem eksperimenter med bl.a. arkitektur og 'urbanisme' (Bernstein et.al., 1954).

Omkring midten af 1950'erne synes IL's tanker og terminologi at være påvirket af udviklingen i andre dele af avantgarden, nærmere bestemt Cobra-kunstnerne, der efter gruppens opløsning, til deres egen fortrydelse, har oplevet betydelig kulturel og økonomisk anerkendelse. I en kommentar til Cobra-værkernes voksende kommercielle succes er Jorn og Constant således meget kritiske over for bevægelsens egentlige resultater, der ligger tæt op ad, hvad surrealismen i sin tid formåede, "skabelsen af en ny stil inden for billedkunsten" (Jorn og Constant, 1958). Hvad der manglede, var en egentlig påvirkning af verden uden for lærredet.

Især Jorn og Constant arbejder således videre med problematikken omkring materialiseringen af kunsten. Jorn havde allerede før Cobra givet udtryk for en særdeles kritisk holdning til samtidens arkitektur og byplanlægning (Jorn, 1947). Han nævnes af såvel Arne Gaardmand (1993) som Guy Debord (1972b) som en pionér i kritikken af den dengang dominerende Bauhaus- og le Corbusier-inspirerede funktionalisme. Jorn genoptager kritikken med udgangspunkt i de tanker, der udviklede sig til en alternativ, *ekstrem-fænomenologisk* teori om æstetik, forstået som åbenhed over for det ukendte og konstant kritik af det kendte og således fastlåste (Jorn, 1952, 5, 20).

I starten af 1950'erne søger Jorn med *Mouvement international pour un Bauhaus Imaginiste* (MIBI) at revitalisere tilgangen i det gamle *Bauhaus*, ét af de bærende elementer i den tidlige modernistiske strømning i kunsten, der bl.a. udmærkede sig ved tværgående, teknologisk orienteret samarbejde mellem kunst og håndværk under arkitekturens parably (Frampton, 1992, 123f). Formålet bliver at føre det kunstneriske eksperiment ind i arkitektur og byplanlægning (Lambert, 1983). Jorn viderefører tankerne fra sin æstetiske teori i kritikken af den funktionalistiske arkitektur. Han er således især kritisk over for funktionalismens standardiserede by- og arkitekturopfattelse, der ikke levner plads til æstetikkens irrationelle og dynamiske perspektiver på de fysiske omgivelser:

> Det er altid en fordel at komme frem til de bedste resultater med et minimum af omkostninger. Men hvis vi i denne henseende er enige, hvorfor er vi så egentlig utilfredse med funktionalismen? Det er på grund af dens æstetik – den har aldrig betragtet den æstetiske side som en selvstændig funktion ved menneskelig aktivitet (Jorn, 1990, 25).

IL finder en del paralleller til sit eget forehavende i Jorns udsagn og publicerer fra 1954 uddrag af hans kritik i deres tidsskrift *Potlatch* (fx Jorn, 1954. Jorns samlede polemik over for funktionalismen fra denne periode, *Pour la forme*, udgives af IS i 1958; Jorn, 1990). Fra til en start blot at have bestået af Jorn og nogle italienske kunstnere griber relationerne til andre radikale miljøer på denne måde snart om sig. Også Constant indleder et funktionalisme-kritisk projekt (Stokvis, 2001) og slutter sig til Jorns MIBI. Deres æstetiske projekter knyttes gradvist tæt sammen med IL og deres urbane begreber. De to grupper smeltes således sammen på grundlag af en fælles opslutning omkring en *unitær urbanisme*, forstået som den forenede, overskridende anvendelse af såvel kunst og teknik, og således også en overskridelse af skellet mellem kunst og hverdagsliv, "med en større reel frihed og en større beherskelse af naturen for øje" (IL, 1956b). Æstetisk kaster samarbejdet mellem Debord og Jorn bl.a. et *fordrejet psykogeografisk* kort over *drifter* i Paris af sig (se figur 11). Denne kartografiske *fordrejning*, baseret på *ultrafordrejning*, bliver et centralt udtryk ikke blot for den urbane avantgarde, der samler sig med Jorn og Debord som igangsættende hovedkræfter (Wollen, 1989, 82), men også udviklingen af urbane teorier.

IS og den unitære urbanisme

Under navnet *L'Internationale situationniste* (IS) fortsætter de i flere år deres surrealistisk inspirerede forsøg på at afsløre de gældende samfundsmæssige værdiers relative status i håbet om skabelsen af en ny livsform med konstruktionen af *situationer* (gennem *drift*, *psykogeografi* og *fordrejning*) som den centrale idé:

> Our central idea is the construction of situations, that is to say, the concrete construction of momentary ambiances of life and their transformations into a superior passional quality. We must develop a systematic intervention based on the complex factors of two components in perpetual interaction: the material environment of life and the behaviors which it gives rise to and which radically transforms it (Debord, 1957, 9).

Den unitære urbanisme ses som den overordnede ramme for konstruktionen af situationer og giver de allerede præsenterede begreber og metoder en ny vinkel, der især af Constant udvikles i IS' første år. Den unitære urbanisme ses således af Constant som en direkte modsætning til og kritik af det aktuelle problem, den gældende funktionalistiske urbanisme, som konsekvens af statens forsøg på at udligne efterkrigstidens massive boligunderskud, betragtes som. De statslige tiltag falder sammen med, at den højmoderne urbanisme, med dens omfattende, ovenfra planlagte segregering og funktionsspecialisering, for alvor slår igennem i overensstemmelse med Athen-charterets kanoniserede dogmer om modernistisk byplanlægning som basalt set en regulering af fire funktioner: Beboelse, erhverv, transport og rekreation - uden sans for hverken den indbyrdes sammenhæng eller den overordnede kontekst (Constant, 1998). I det centrale Paris kommer tiltagene til udtryk i et stigende pres på boligkvarterer udøvet fra implosionen af mere rationelle og profitable funktioner såsom service og konsum (Conord, 1954; IL, 1954; 1956a).

Tabet af boliger i centrum modsvares af en veritabel eksplosion af forstadsbebyggelser, hvortil borgerne mere eller mindre frivilligt omlokaliseres. Det er disse nye forstæder, *les banlieues*, der frem for alt kendetegner efterkrigstidens urbanisering. Den eneste livline fra disse sovebyer til bykernens adspredende konsum og arbejde bliver den daglige pendling med den til lejligheden udvidede metro (heraf udtrykket metro-boulot-dodo/pendle-arbejde-sove; se Evenson, 1979, 119). Det er især denne både passiverende og fremmedgørende side af den moderne urbanisme, IS vender sig imod. Mindst af alt tilhører den moderne *banlieue* sine beboere. Kun de mest beskedne og oversete tegn er der på deres liv i de triste omgivelser:

> The layout of a town, its streets, walls and neighbourhoods, form so many signs of a strange conditioning. What sign is recognizable there that could be ours? A few graffiti, words of refusal or unusual gestures inscribed in haste, whose interest does not register with learned positions, if not on

> the walls of Pompeii, a fossil city. But our cities are more fossilized still. We wish to live in countries of knowledge, among signs as alive as the friends we see every day. The revolution will also be the perpetual creation of signs which belong to all (Vaneigem, 1961; (Constant, 1959a; idem., 1959b).

Den unitære urbanisme defineres derfor som en direkte kritik af den højmoderne, franske form for urbanisme:

> The basic practice of the theory of unitary urbanism will be the transcription of the whole theoretical lie of urbanism, detourned for the purpose of de-alienation. We have to constantly defend ourselves from the poetry of the bards of conditioning - to jam their messages, to turn their rhythms inside out (Kotányi og Vaneigem, 1961).

Denne negative definition af den *unitære urbanismes* teori, qua *fordrejning*, er en beskyttelse mod IS' inddragelse, deres kritiske praksis desuagtet, i det gældende, såkaldte *spektakulære samfunds* galleri af teoretiske såvel som praktiske objekter til passiv(erende) tilfredsstillelse af de af reklamerne 'fremterroriserede' behov hos forbrugerne (IS, 1960b). En egentlig kritik i det eksisterende samfund må ifølge IS søge tilbage til dadaismens helt igennem negative praksis. Det er da også i denne periode at fx Jorn udvikler sine fordrejede billeder, der kan ses som en kritisk forlængelse af dadaisten Marcel Duchamps bearbejdning af fx 'Mona Lisa' (i Debord og Wolman, 1956, gennemgås *fordrejningens* historiske forløbere). Jorn skaber her ikke et nyt, isoleret kunstprodukt, men ny betydning gennem *fordrejninger* af gamle kitschmalerier (Jorn har selv skrevet om det fordrejede maleri; 1995). Reel oplevelse og udfoldelse må i det nuværende, spektakulære samfund nødvendigvis komme til udtryk i form af symbolsk eller praktisk modstand mod den gældende hverdagspraksis.

For IS indebærer dette også en mere positiv, praktisk og konstruktiv definition af den unitære urbanisme. Den skal omfatte en mere kreativ tilgang til byen, hvorfor også fremtidige, alternative anvendelser af det bymæssige miljø må muliggøres. Den *unitært urbanistiske* konstruktion af byen skal baseres på en kollektiv og kreativ praksis, der overskrider det gældende samfunds opdelinger og specialiseringer. Heri ligger dens både differentierede og forenende natur. På denne måde kan allerede IS' indledende forsøg på at inddrage den *psykogeografiske drift*, med dens dobbelthed af kreativ leg i og studie af byen, og *fordrejningen* i den *unitære urbanismes* program siges at være starten på den unitært urbanistisk konstruerede by.

Aktuelt forsvinder *driftens* spor og meninger således som dug for solen i bysamfundets konstante, mekaniske metamorfose, hvilket dog intet ændrer ved det forhold, at en fremtidig kreativ forvandling af byen må springe ud af de følelser og betydninger, som fremkommer af, hvad der aktuelt kan virke som *driftens* passive leg: "The transformation of the environment calls forth new emotional states that are first experienced passively and then, with heightened consciousness, lead to constructive reactions" (IS, 1959). Det springende punkt er netop oversættelsen af *driftens* passive, men direkte oplevelser til aktiv og bevidst konstruktion af situationer. Den *unitære urbanisme* er uløseligt forbundet med oplevelsen af den eksisterende by og således også med den eksisterende by i sig selv. For så vidt at *drifterne* i den eksisterende by fører til *psykogeografiske* konklusioner om forholdet mellem 'drivereren' og det bymæssige miljø, og følgelig til ideer om fremtidige bymiljøer, må enhver nyskabelse også vokse ud af den eksisterende by. Denne fordring om brugens og produktionens, nutidens og fremtidens gensidige gennemtrængning er akkurat, hvad der ligger i IS' tanker om den arkitektoniske *fordrejning*.

Den traditionelle, monumentale arkitekturs 'spektakulære' skønhed med dens abstrakte og forprogrammere(n)de æstetik skal afløses af en praksis, der ikke har skabelsen af bestemte, rumlige former men derimod konstruktionen af situationer som sit mål. Denne praksis indebærer en fordrejende åbning mod det uvisse, en konstant genfortolkning af kendte stemningsmæssige miljøer, som vokser direkte ud af og fordrer deltagelse (IS, 1960b). Byboen skal rives ud af urbanismens spind af spektakulært og derfor passivt konsum:

> The construction of situations begins beyond the ruins of the modern spectacle ... The situation is thus designed to be lived [*vécue*] by its constructors. The role played by a passive or merely bit-part playing 'public' must constantly diminish, while that played by those who cannot be called actors, but rather, in a new sense of the term, 'livers,' must steadily increase (Debord, 1957).

Hverdagslivets forandring gennem alles deltagelse er således både mål og middel for IS' utopi om den situationistiske by: "We have invented the architecture and the urbanism that cannot be realized without the revolution of everyday life" (Kotányi og Vaneigem, 1961). I forsøget på at overskride og forene kunst og hverdag fokuserer IS i stadig højere grad på byen som det medium, hvor ophævelsen kan finde sted:

> Only urbanism will be able to become that unitary art that responds to the exigencies of dynamic creativity, the creativity of life (Alberts et.al., 1959).

I erkendelsen af at realiseringen af den unitære urbanisme afhænger af de teoretiske og praktiske interventioners evne til at få byboerne til at gøre op med det moderne samfunds spektakulære konsumideologi, ligger en fordring om helt konkret at bore en kile ind i denne:

> Our first task is to enable people to stop identifying with their surroundings and with model patterns of behavior. This is inseparable from making possible free mutual recognition in a few initial zones set apart for human activity (Kotányi og Vaneigem, 1961).

Hele det sociale rum opfattes som værende besat af 'fjenden', hvorfor det er IS' mål gradvist at finde, skabe og udvikle forskellige, 'frigjorte' lommer heri ("positive void"), hvor beboerne selv kan skabe og udfylde rammerne. Det 'frie' liv i disse lommer anskues som det centrale, positive element i den levende kritik, som den *unitære urbanisme* skal være. Den gensidigt determinerende relation til det øvrige samfund er samtidig det uomgængelige vilkår og den strategiske funktion for de relativt autonome lommer:

> No spatio-temporal zone is completely separable. The whole society exerts a continual pressure even on its present vacation 'reservations.' Situationist bases will exert pressure in the opposite direction, acting as bridgeheads for an invasion of the whole daily life (*Ibid.*).

Den kritiske strategis specifikke udnyttelse af de gældende vilkår i byen røber samtidig en del om det konkrete rumlige udtryk, som deres *unitært urbanistiske* utopi ønskes at få. Som allerede antydet i Chtcheglovs proto-situationistiske formuleringer om den nye by, er målet at udfordre den moderne urbanismes forprogrammerede, abstrakte og monotone fragmentering af byen i adskilte zoner for konsum, arbejde, privatliv, osv. ved at lade en ny, mere konkret differentiering vokse ud af byens eget hverdagsliv:

> In each of its experimental cities unitary urbanism will act by way of a certain number of force fields, which we can temporarily designate by the classic term 'quarter.' Each quarter will tend toward a specific harmony distinct from neighboring harmonies; or else will play on a maximum breaking up of internal harmony (Debord, 1957. Jfr. også Sadler, 1998, 119-120).

Den situationistisk skabte by vil altså måske bestå af væsensforskellige kvarterer, men disse vil, gennem deres fælles kilde i den konkrete situationskonstruktion og deres således skabte indbyrdes *psykogeografiske* relation til hinanden, være forenet.

Det levedes billede

IS' arbejde kan, jfr. Lefebvres tanker om det *semantiske felt*, ses som et *udtryk* for oplevelsen af Paris under hastig modernisering. Gruppen udgør ikke et bredt gennemsnit af parisiske byboere, snarere tværtimod. Den ser sig selv som radikalt anderledes end de forbrugere, der befolker byens gader

uden, som dem, direkte at opsøge og udvikle den umiddelbare oplevelse af byen. Når det er sagt, så er der ikke noget, der taler imod, at byboerne generelt deler oplevelsen med den radikale gruppe. Forskellen er ikke nødvendigvis større end den, at IS aktivt sætter ord, billeder og handlinger på deres umiddelbare fornemmelser – "signs as alive as the friends we see every day" (Vaneigem, 1961) – og det er netop denne forskel, der gør IS' udfordrende *udtryk* interessant i denne sammenhæng. IS' kritiske, urbane vokabular kan netop ses som skridt i retning af at gribe ét af slagene om hverdagslivet, slaget om byens hverdagsliv og udvikling, i dets vorden. Det situationistiske projekt kan derfor ses som en løbende, kommenteret dagbog over det *levede* liv under den højmoderne urbanisering.

Det burde kun være et spørgsmål om tid, før Lefebvres transduktive søgen efter at give lyd til modernitetens kampe fik situationisternes *billeder* i sigtekornet – og det var det da også blot. I slutningen af 1950'erne krydser de to kritiske størrelser veje. IS på vejen fra en urban kritik mod en generaliseret samfundskritik; Lefebvre den modsatte vej, fra filosofiske overvejelser om modernitetens modsætninger mod en konkret udfoldelse af én af de væsentligste arenaer herfor: Byen.

Det situationistiske moment – *Pariserkommunen som den virtuelle urbanitet*

Et af de steder, hvor Lefebvre tidligt giver udtryk for sin hyldest til de små, nye bevægelser er i bogen *Le Romantisme révolutionnaire* (bl.a. udgivet sammen med den tidligere dadaist, Tzara), hvor han også giver udtryk for en ny, mere positiv holdning til surrealisternes såvel som *Philosophies*-gruppens kompromisløse, entusiastiske om end naive revolutionsønsker fra mellemkrigstiden. Han slår fast, at han i denne forstand er og bliver en 'revolutionær romantiker' (Meyer, 1973, 83). Budskabet bliver opsnappet af IS, der straks tager kontakt til den atter relevante Lefebvre (Ross, 1997). Lefebvre tilknyttes IS og indgår straks i en kritisk, men konstruktiv relation til gruppen (en relation Lefebvre siden har karakteriseret som ulykkelig kærlighed; Ross, 1997). I første nummer af gruppens tidsskrift, *Internationale Situationniste*, kommenteres Lefebvres tanker om de romantiske revolutionæres kontrære relation til samfundet:

> Henri Lefebvre correctly sees that this contradiction is at the heart of a specifically modern discordance between the progressive individual and the world, and calls the cultural tendency based on this discordance revolutionary-romantic. The defect in Lefebvre's conception lies in making the simple expression of discordance a sufficient criterion for revolutionary action within the culture. Lefebvre renounces beforehand all experiments toward profound cultural change while remaining satisfied with a content: awareness of the (still too remote) impossible-possible, which can be expressed no matter what form it takes within the framework of decomposition ... The practical task of overcoming our discordance with the world, i.e., of surmounting the decomposition by some higher constructions, is not romantic. We will be 'revolutionary romantics,' in Lefebvre's sense, precisely to the degree of our failure (Debord, 1958).

Lefebvre menes altså rigtig nok at se en modsætning mellem (revolutionære) individer eller grupper, der øjner det utopiske "umulige-mulige" i horisonten, og en (reaktionær) verden, men han menes at stoppe ved denne konstatering, hvilket hans problemer med at 'begribe' Mourenx antyder, uden at gøre sig tanker om modsætningens ophævelse gennem nødvendige, konkrete eksperimenter rettet mod kulturel forandring. Dette gør Lefebvre til en romantisk fatalist i højere grad end en egentlig revolutionær i IS' øjne.

IS gentager denne kritik over for Lefebvres begreb om *momentet*, som gennem Asger Jorn bliver introduceret til gruppen (Lefebvre, 2005, xi). Det menes godt nok at ligge tæt op ad IS' eget begreb om situationen, men de betragter det som værende for abstrakt og passivt i forhold til den bevidste, såvel sociale som rumlige skabelse, der knytter sig til konstruktion af konkrete situationer:

> The 'moment' is mainly temporal, forming a part of a zone of temporality, not pure but dominant. Articulated in relation to a given place, the situation is completely spatio-temporal (cf. A. Jorn on the space-time of life, and A. Frankin on the plane-ification of individual existence)…On a more extended - more social - spatial level, an urbanism that almost exactly corresponds to Lefebvre's moments, and to his idea of choosing these and leaving them behind at will, has been proposed in the 'states-of-the-soul-quarters' [Chtcheglov, 1958] (IS, 1960a).

Som sådan kan Lefebvres begreb om *momentet* siges at være i familie med det eksistensfilosofiske begreb *situation*, der betegner menneskets *fakticitet*, altså at det befinder sig i en situation, "det ikke selv har bragt sig i" ("situation" i *Den Store Danske Encyklopædi*). *Momentet* spiller her på udnyttelsen af de åbninger, en given *situation* besidder. Situationisterne opsøger omvendt aktivt *momenterne* ved at skabe nye *situationer*. Lefebvre er åben over for situationisternes alternative perspektiv (Ross, 1997) og fremhæver i *Introduction*, i umiddelbar forlængelse af ovenstående citat (Lefebvre, 1995, 343)), IS som et af flere eksempler på den nye tids små grupper af oprørske, "angry young men". I et 'præludium', der udgør halvdelen af *Introduction* videreudvikler Lefebvre sin tese om den ny tids romantisme, der ikke stemmer absolut overens med IS' projekt – og omvendt. Så langt fra at leve op til traditionelle, *romantiske* dyder så som at sætte nydelsen over forfængeligheden, menes de dog alligevel at bevæge sig i et grænseområde, hvor de afsøger grænsen for, hvad der er muligt og hvad der er umuligt:

> Be they active or non-active, violent or clandestine, all these groups are disputing the right of politicians, philosophers or artists to be in charge of what is possible. They all imply a philosophy of the possible, which would not be a philosophy in the classic meaning of the term (a system, a 'world-view', an ontology, or speculative thought), but would take as its point of departure a lived, empirical, investigation. It would not ignore the abstract concept of the possible or its relations with the real and the here-and-now; indeed, it would use it to describe and analyse situations. But ultimately, this concept would be left to one side. These young people are testing out what may be possible, and what may be impossible. They are all in search of the opening, by which they may enter in a practical way into the 'possible-impossible' dialectic (*Ibid.*, 348).

Idet Lefebvre åbner sig over for netop de konstante, i Bourdieus forstand "heterodokse" (Bourdieu, 2001) eksperimenters betydning, fremhæver han IS' utopiske program som en forening af arbejdernes klassekamp med den nye, utilfredse ungdoms og kunstneriske avantgardes krav. Lefebvre overtager også kritikken af det moderne samfunds *spektakulære* karakter, hvor konsumideologien, med dens løfter om deltagelse, som i realiteten dækker over ikke-deltagelsen, medfører en hidtil uset passivering af hverdagslivet (*Ibid.*, 338f; *idem.*, 2002, 89f).[19] Lefebvre henter også tesen om, at hverdagslivets spektakularisering hører til den nye tids kolonialisme fra Debord (*Ibid.*, 11). Det sker fra et båndet foredrag, Debord bidrager med til et af Lefebvres seminarer om hverdagslivet. Tesen bygger, som det fremgår af foredraget, selv på en videreudvikling af Lefebvres indledende, Lenin-inspirerede kritik af hverdagslivet:

> Henri Lefebvre has extended the idea of uneven development so as to characterize everyday life as a lagging sector, out of joint with the historical but not completely cut off from it. I think that one could go so far as to term this level of everyday life a colonized sector (Debord, 1961).

Hvad angår anskuelsen af byen, så synes især IS' positive, dvs. konstruktive begreb om situationer at have indflydelse på Lefebvres kritik af hverdagslivet. Lefebvre henviser selv generelt til Constants arbejde med situationsskabende arkitektur (Kofman og Lebas, 1996, 12; *idem.*, 2000, 80; Ross, 1997; Lefebvre, 2005, 24), men henviser også direkte til Debords udredning om, hvordan situationskonstruktionen direkte skal *leves* af konstruktøren og hvordan denne praksis gradvist skal ophæve hverdagslivets spektakulære passivitet ved at inddrage menneskene som *levere* (se citatet

[19] Akkurat som med byen, så udvikler Lefebvre senere vægtige tanker i denne retning omkring betegnelsen 'det kontrollerede konsums samfund'. De præsenteres bl.a. i *La Vie quotidienne dans le monde moderne* (Lefebvre, 1971).

ovenfor: Debord, 1957). Ikke mindst konstruktionens kritiske relation til byen er af interesse for Lefebvre:

> When the 'Situationists' have constructs in their mind, it is *towns* they are thinking of, in so far as a town is a place with a way of living which demands participation and encompasses spectacle, while being irreducible to it. A town creates situations; and it is within the context of the urban milieu that the creative activity of situations, and thus a style and a way of living, is best undertaken. Thus the group has concentrated its attention on describing towns, on urban space and its use for play, and on all the forms of participation which derive from it. To summarize: the most brilliant Situationists are exploring and testing out a kind of *lived utopianism*, by seeking a consciousness and a constructive activity which will be *disalienating*, in contradistinction to the alienated structures and alienating situations which are rife within 'modernity' (Lefebvre, 1995, 345-46).

Hans kritik af hverdagslivet, med dens fokus blandt andet på en ny *stil*, udvikler sig til på denne måde også at relatere sig til de aktuelle, eksperimenterende kritikker af de (bymæssige) omgivelser, der som et aspekt ved den sociale praksis udgør et væsentligt vilkår for hverdagslivet. Han gør den eksperimenterende tilgang til en del af sit eget arsenal af kritikpunkter over for urbanismen, som den aktuelt appliceres. Gennem studier af mere progressive former for planlægning, udvikler han gradvist sit eget krav til en ny, mere 'eksperimentel urbanisme', og skriver sig på denne måde direkte ind i situationisternes ønske om en by i konstant forandring - vel at mærke en forandring på byboernes præmisser (Lefebvre, 1961).

Hele spørgsmålet om konstruktionen af situationer relateres til den række af historiske opdagelser, nydannelser eller *værker* som driver en *tilegnende* samfundsudvikling frem. Som sådanne centrale *værker* ser han de forskellige historiske byformer (fra den forhistoriske landsby over antikkens agora og forum til akkumulationens middelalderby), absolut kærlighed ('den eneste ene'), nationerne, Fouriers tanker om det totale menneske, Marx' tanker om proletariatet som historiens negerende og forenende kraft, psykoanalysen, samt altså, ikke mindst, det seneste værk: Programmet for at forandre hverdagslivet ved gentilegnelsen af *momenter* og kunsten. Hvad sidstnævnte angår supplerer han med følgende aktive og opsøgende elementer, som både implicit og eksplicit peger tilbage på situationisternes kritik af hans begreb om *momentet*:

> Restitution in their eminent 'reality' and force of moments already achieved. Creation of new moments (or if one so wished to put it, new situations) (Lefebvre, 2003a, 27-28; omtalt i Poster, 1975, 241-42).

IS anerkender de nye toner i Lefebvres kritik i form af kravet om en ny form for urbanisme, selv om de kritiserer tendensen til for entydigt at fokusere på en ny urbanisme i sig selv (IS, 1961). De fremdrager også 'Lefebvres' Mourenx som indbegrebet af den moderne urbanismes funktionalisme, skræddersyet til nutidens og fremtidens funktionærer. På den anden side inddrager den til Paris nyligt flyttede Lefebvre hovedstadens urbanisering i sin kritik. Lefebvre lægger sig op ad situationisternes kritik af de usle hverdagsvilkår, beboerne bydes i *la banlieue*, samt ikke mindst af den gradvise tømning af det historiske Paris for urban mangfoldighed. Lefebvre ser senere (Lefebvre, 1996) denne tids forstadsudvikling som blot det seneste tegn på, hvorledes de mindre heldigt stillede i samfundet berøves 'retten til byen'. Som en naturlig forlængelse af Haussmanns sanerende boulevardhygiejne, som Pariserkommunen til dels var et svar på, og den efterfølgende opførelse af små private boliger i bykernens umiddelbare periferi, er *la banlieu*e blot tredje akt i marginaliseringsprocessen. I endnu højere grad end i de tidligere faser truer den moderne urbanisme med helt at udviske sporene af den historiske proces, som urbaniseringen i realiteten udgør - med skæbnesvangre følger for de undertrykte gruppers historiske og urbane bevidsthed. IS formulerer det således:

> The new towns obliterate all trace of the battles traditional towns fought against the people they wanted to oppress. To root out from memory the truth that all quotidian life has its history and,

> through the myth of participation, to question the irreducible character of the lived [*vécu*], it is in these terms that the urbanists might express the objectives they pursue, if they deigned to set aside for a moment the seriousness which clouds their thinking (Vaneigem, 1961).

Som for at modvirke urbanisternes forsøg på at bevirke et generelt hukommelsestab mht. både tidligere, urbane livsformer og kampene herom, udarbejder IS og Lefebvre i fællesskab en spontan tolkning af 'Pariserkommunen' (Ross, 1997), den opstand der udvikler sig i Paris efter at Frankrig har måttet strække våben over for Preusserne i 1871. Provokeret af en udenrigspolitisk handlingslammet regering og inspireret af borgere med elendige vilkår i Paris, bl.a. som konsekvens af preussernes belejring, men ikke mindst pga. en skånselsløs behandling fra regeringens side, nægter nationalgarden fra Montmartre at overdrage våbnene som udtryk for den endelige overgivelse til den fremmede overmagt. I stedet vender garden sig mod regeringen og skaber gennem barrikaderingen af hovedstaden 'Pariserkommunen'.

I 14 teser gør Lefebvre og IS op med den gængse, enten rent nationalistiske eller socialistiske tolkning af oprøret, som fx Marx og Engels står for. For så vidt at det kan tolkes (som Engels gjorde det) som et 72 dage langt proletarisk diktatur, må det ifølge Lefebvre og IS, med klar adresse til den stivnede, revolutionære institution, PCF, opfattes som en klar afsløring af, hvad dette diktatur ikke er: Fx etableringen af en socialistisk stat. 'Pariserkommunen' var ikke en primitiv forløber for senere socialistiske revolutioner. Den var i sin kerne anderledes; en umiddelbar, spontan og uorganiseret *fest*. Heri ligger både dens sejr og dens uundgåelige nederlag. 'Pariserkommunens' midlertidige evne til at skabe sin egen historie skal ikke opfattes som en institutionel magtovertagelse så meget som borgernes reelle følelse af at være i stand til at skabe deres egen hverdag. Kommunen opstod ud af hverdagen og byen:

> The Commune represents *the only implementation of a revolutionary urbanism* to date – attacking on the spot the petrified signs of the dominant organization of life, understanding social space in political terms, refusing to accept the innocence of any monument (fra syvende tese i Debord, Kotányi og Vaneigem, 1962).

Det, der udmærker 'Pariserkommunen', som Lefebvre senere beskriver som det første udtryk for 'urbant demokrati' (Lefebvre, 1996, 75), er at 'kommunarderne' tog afsæt i deres egen oplevelse af de påtvungne værdier og overvandt disse. I forbindelse med denne konklusion henviser teserne direkte til én af de grundlæggende aspekter i den *unitære urbanisme*, som IS tidligere har formuleret:

> All space is already occupied by the enemy … Authentic urbanism will appear when the absence of this occupation is created in certain zones. What we call construction starts there. It can be clarified by the positive void concept developed by modern physics. Materializing freedom means beginning by appropriating a few patches of the surface of a domesticated planet (*Ibid.*; Kotányi og Vaneigem, 1961).

IS formulerer sig her ind i samme billede af 'domesticerence' afgrænsning, som den radikalt-demokratiske teori, jeg har gennemgået i forrige kapitel. Gentilegnelsen , udbredt til menneskets generelle sociale og naturlige eksistens, udgør IS' overordnede problematik, hvilket fremgår af følgende, særdeles Lefebvre-lignende formulering:

> The human appropriation of nature is the *real adventure we have embarked on*. It is the central, indisputable project, the issue that encompasses all other issues. What is always fundamentally in question in modern thought and action is the possible use of the dominated sector of nature (IS, 1963).

Af problemstillingen fremgår Lefebvres og IS' alternativ til avantgardens traditionelt rent kunstorienterede og den institutionaliserede venstrefløjs økonomiorienterede samfundskritik. Hver især er disse kritikker for snævre, og derfor til dels blot medvirkende til reproduktionen af de

gældende forhold på et overordnet plan. Kritikken må mere generelt rettes mod den gældende produktion og forbrug af det samfundsmæssige 'tidsrum' (*Ibid.*). Den store politiske modsætning kan altså siges at eksistere mellem de, som producerer de bymæssige eller generelt samfundsmæssige rammer, og de, som må leve deres liv inden for disse. Oprør fra enten arbejderens, forbrugerens, kunstnerens eller andres isolerede perspektiv kan derfor ikke anses som egentligt revolutionerende. Kun for så vidt at en handling formår at ændre på det generelle misforhold kan den betragtes som revolutionær. IS og Lefebvre opfordrer derfor den enkelte til selv atter at være med til at forme de bymæssige omgivelser, hvori hverdagen leves, således at livet ikke blot bliver én lang tilpasning, men derimod aktiv, deltagende skaben. Heraf det overordnede mål i henhold til tankerne bag den *unitære urbanisme*: Transformationen af byen til et differentieret net af relativt selvstændige zoner med hver sit særpræg i overensstemmelse med de enkelte byboeres eller -brugeres behovsstyrede praksis.

Indoptagelsen af det urbane i Lefebvres kritik

Byen *og det* urbane – *4. relativering*

Inspireret af de to definerende urbane *momenter*, mødet med Mourenx og med situationisterne, og den generelle omsiggribende, moderne urbanisering op igennem 1960'erne, udvikler Lefebvre bl.a. sit kritiske projekt til en generel bykritik – til forskel fra situationisterne, der, i en kritik af enhver form for urbanisme, helt forlader emnet. Lefebvre er klart enig med IS i, at byplanlægningen med den moderne urbanisme, hvor fragmentarisk af karakter den end er, er blevet generaliseret til at omfatte den samfundsmæssige reproduktion som helhed; en generel ideologi. Det er dette, der fører IS til et radikalt skifte væk fra det relativt kunstnerisk orienterede forsøg med udviklingen af en *unitær urbanisme* mod en kritik af den generelle ideologi. Lefebvre er kun delvist forstående over for IS':

> It was more than a transition, it was the abandonment of one position in order to adopt the exact opposite one. Between the idea of elaborating an urbanism and the thesis that all urbanism is an ideology is a profound modification. In fact, by saying that all urbanism was a bourgeois ideology, [the situationists] abandoned the problem of the city. They left it behind. They thought that the problem no longer interested them. While I, on the other hand, continued to be interested; I thought that the explosion of the historic city was precisely the occasion for finding a larger theory of the city, and not a pretext for abandoning the problem (Ross, 1997).

I stedet for med IS at flytte det kritiske fokus væk fra de konkrete problemer i byen; i stedet for at stemple denne problematik som uinteressant qua partiel, anskuer Lefebvre netop dette niveau som stedet for en ny social ordens udvikling og dens nødvendige realisering, og hermed også et yderst relevant niveau for kritik. I den første eksplicit byfokuserede bog, *La Droit à la ville* fra 1967, fortsætter han, hvor han slap begrebsliggørelsen af hverdagslivets urbane spørgsmål i 'noterne om de nye byer' (Lefebvre, 1995) og den dialektiske distinktion mellem materiel form og socialt indhold, som han skitserede med muslingemetaforen om hverdagslivets bløddyr og byen som den beskyttende/fængslende skal. Han forfølger i høj grad en æstetisk vision om byboernes aktive skabelse af byen som (kunst)*værk* og ser i symbiosen mellem kunstneren og *værket* omgivelsernes flygtighed som et urbant ideal:

> The ideal city would involve the obsolescence of space: an accelerated change of abode, emplacements and prepared spaces. It would be the ephemeral city, the perpetual *oeuvre* of the inhabitants, themselves mobile and mobilized for and by this *oeuvre*. Time comes first. There is no doubt that technology makes possible the ephemeral city, the apogee of play and supreme *oeuvre* and luxury … To put art at the service of the city does not mean to prettify urban space with works of art. This parody of the possible is a caricature. Rather, this means that time-spaces become works of art and that former art reconsiders itself as source and model of appropriation of space and time (Lefebvre, 1996, 173).

Som situationisterne i forbindelse med deres tanker om *unitær urbanisme* ser Lefebvre i byens forvandling til et (kunst)*værk* en samtidig forandring af kunsten. Disse tanker kan fint tænkes inden for hans metafor om muslingen, men han tager nu de begrebslige konsekvenser af den moderne udfordring, bylivet og byudviklingen står over for. Den begrebslige videreudvikling munder således i *La Droit à la ville* ud i en ontologisk modsætning mellem begreberne om på den ene side *byen*, forstået som den materielle morfologi, et praktisk-materielt og arkitektonisk faktum, og på den anden side *det urbane*, forstået som en social realitet af relationer og reflektioner (Lefebvre, 1996, 103). Relationen mellem de to begreber er kompleks, idet de både er modsætninger til og forudsætninger for hinanden. Det bymæssige fordrer sociale handlinger og betydninger, men disse må have eller gives en materiel form for ikke at fortabe sig som blot imaginære potentialiteter eller abstrakte fantasier.

Lefebvre er dog opmærksom på denne binære modsætnings risiko for netop at reducere den komplekse relation til dualistisk metafysik mellem abstrakte poler som ånd og materie. Han flytter derfor det begrebsmæssige spændingsfelt fra den dualistiske, begrebslige modsætning mellem det materielle og det sociale, *byen* og det *urbane*, til også at indeholde en social differentiering. Han differentierer det *urbane*, dvs. de sociale relationer, i to aspekter, som han karakteriserer som henholdsvis *den fjerne* og *den nære orden*. Denne differentiering kan opfattes som en *praksis*-parallel til Lefebvres ovennævnte distinktion mellem forskellige aspekter af *poiesis*:[20] *Den fjerne orden* udgøres af de sociale processer, som styres af en bureaukratisk og økonomisk *beherskelses*logik, relateret til den moderne *industrialisering*, mens hverdagslivets *nære orden* udgøres af den konkrete, sociale *tilegnelses* logik, relateret til den konkrete *urbanisering*, den sanselige og følelsesmæssige relation til den beskyttende skal, som har gjort sig gældende gennem snart sagt hele historien (*Ibid.*, 112). *Byen*, som specificitet og formidling, defineres som disse ordeners projektion, realisering og artikulering. Her skriver Lefebvre sig ind i den moderne tradition af byteoretikere som Simmel, Wirth osv. med sin egen variation over byens væsen; over *urbanitet*. Han ser således selve byens essens som defineret ved dette møde:

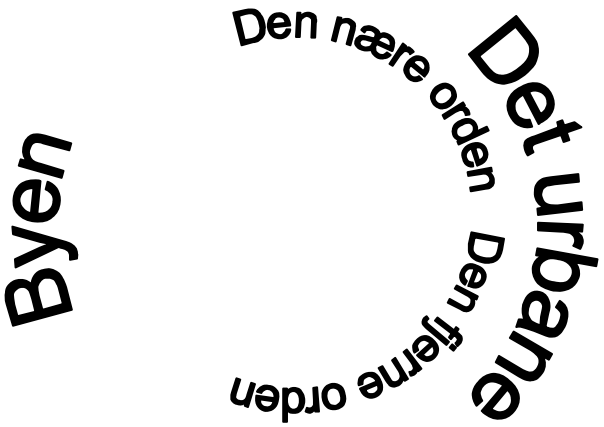

Figur 13 *Begreberne om byen (det praktisk-materielle) og de urbane ordener (det sociale).*

> [T]he encounter and the concentration of what exists around, in the environment (assets, products, acts and activities, wealth) and consequently, urban society as privileged social site, as meaning of productive and consuming activities, as meeting between the *oeuvre* and the product (Lefebvre, 1996, 138).

Som et således 'privilegeret socialt sted', fordrer livet i byen således "forskellighedernes konfrontation, gensidig erkendelse og gensidig anerkendelse ... mellem livsmåder, mellem 'mønstre' der sameksisterer i byen" (Larsen et.al., 2007; efter Lefebvre 1996: 75, 1982: 25). Lefebvres bybegreb indeholder således en normativ fordring om sociale ordners sameksistens, er en videreudvikling af det forbillede for urbant demokrati, han henter mere eller mindre direkte fra 'Pariserkommunens' (Lefebvre, 1996, 75). Bybegrebets distinktion mellem den fjerne

[20] Dette er en snæver forståelse af praksis som forholdet mellem mennesker, som Lefebvre ligeledes henter fra den græske filosofi (Lefebvre, 1972, 42; Lefebvre, 2003b, 25f). Praksis i bred forstand omfatter blandt andet disse to begreber, *praksis* og *poiesis*.

orden/industrialisering og den nære orden/urbanisering, som bl.a. udvikles i kritisk forlængelse af Sartres tanker om medierende led mellem individ og samfund (jfr. Lefebvre, 1975, 84; se Sartre, 1969, 35ff), er også en videreudvikling af den distinktion i naturforholdet, Lefebvre indtænker i muslingemetaforen – atter med blik for Marx' angiveligt lidt for snævre opfattelse af den sociale praksis:

> The incomplete teachings of Marx and Marxist thought have been misunderstood. For Marx himself, industrialization contained its finality and meaning, later giving rise to the dissociation of Marxist thought into economism and philosophism. Marx did not show (and in his time he could not) that urbanization and the *urban* contain the *meaning* of industrialization. He did not see that industrial production implied the urbanization of society, and that the mastery of industrial potentials required a specific knowledge concerning urbanization…The *urban* contains the meaning of industrial production, as *appropriation* contains the sense of *technical domination over nature*, the latter becoming absurd without the former (Lefebvre, 1996, 130, 131).

Akkurat som *beherskelse* underordnes *tilegnelse*, *poiesis*, ses *industrialiseringen*, der jo netop er *beherskelsens* produkt, som et fragmentarisk og underordnet aspekt af den civilisere(n)de *urbaniserings*proces, der også er platformen for dens historiske "take-off" (*Ibid.*, 69). Hvad der fremgår ud fra dette perspektiv, og ikke fra et konventionelt marxistisk, er, at den umiddelbare dialektik mellem hverdagspraksissens indhold og den bymæssige, materielle form (byen og livet forstået som kunst*værk*), som Lefebvre formulerer sine indledende begreber om byen ud fra, er forsvundet i de nye byer. I hvert fald synes en skævhed at præge processen heri. *Den fjerne orden* dominerer og koloniserer således hverdagslivets *nære orden* i byen. Fra at kunne forstås som et *værk* reduceres byen og hverdagslivet heri til den kapitalistiske praksis' *produkt*.

Denne fokus på både tilegnelsen, hverdagslivet og byen skal, som nævnt ovenfor, ses i forhold til hans kritik af Marx' snævre fokus på den økonomiske fremmedgørelse af arbejderen i hans kapitalismekritik. Marx er delvist undskyldt med, at de fulde konsekvenser af kapitalismen endnu ikke var realiseret på hans tid, men i hans begreber var der desuden en vis, historisk betinget, epistemologisk blindhed over for disse aspekter. Der skal på den anden side ikke herske tvivl om, at Marx, akkurat som fx for Debord, er den centrale inspiration for Lefebvre. Dette kan ses af, at Lefebvre i sin behandling af de nye områder for kritik faktisk bygger videre på Marx.

Fx spiller Marx' kritik af vareproduktionen, som Lefebvre i *Marx' sociologi* beskriver som "nøglen til den marxistiske tænkning" (1972, 58) tydeligt ind. Hans distinktion mellem varens brugs- og byttеværdi, som er snævert forbundet med henholdsvis konkret og abstrakt arbejde (jfr. Marx, 1970, kapitel 1; jfr. også Merrifield, 2006, 111) indgår fx direkte i Lefebvres distinktion mellem de to urbane ordener, såvel som mellem *produkt* og *værk*. Det er således netop modsætningen mellem den nære praksis relateret til konkrete ønsker og behov og den fjerne praksis relateret til abstrakte, markeds- og generelt samfundsbestemte krav, som er styrende for distinktionen. Blot beskriver Lefebvres begreber ikke en snæver problematik i forholdet mellem produkt og produktion på fabrikken, men en bredere i byens modsætningsfyldte udvikling og hverdagspraksis generelt. Det er i øvrigt også Marx' indledende tanker om varens fetichisme, der lægger ryg til Debords *fordrejninger* i de indledende linier af hans hovedværk, *Skuespilssamfundet*, der udkommer samme år som *Droit à la ville*:

> I de samfund, hvor moderne produktionsbetingelser hersker, viser hele livet sig som en uhyre ophobning af *skuespil* [*spectacles*]. Al direkte oplevelse [*vécu*] har fortonet sig i en forestilling (Debord, 1972a, § 1).

Dette er i Debords udlægning effekten af *den fjerne ordens* dominans over *den nære*, dvs. inddragelse af hidtil uproduktive sider af den sociale praksis, dvs. hverdagslivet, som profitabel konsumpraksis i den kapitalistiske proces gennem de nye bymæssige omgivelsers funktion som både praktisk

realisering af den kapitalistiske proces og meningsformidlende medie for en aggressiv, spektakulær, kommerciel reklame og statslig normalisering. Med Debords ord er hverdagslivet således offer for en ny tids kolonialisme. I en yderligere udvidelse af det marxistiske perspektiv (efter en eksplicit bytematisk genlæsning af Marx' og Engels' værker; Lefebvre, 1974, 139) betegner Lefebvre det som en alt andet end afledt effekt, at hverdagslivet og det urbane miljø således integreres. Tværtimod.

Dominansen af *den fjerne orden*, der sætter sig igennem i alle afkroge af byen, uden hensyn til sociale netværk eller kvarterers historisk sammensatte kvaliteter; der ydermere sætter sig igennem i byernes eksplosive vækst i form af skabelsen af de nye byer (der fremstår som industrielle *produkter* frem for urbane *værker*) og i reguleringen af selv de mest landlige afkroge af landet; denne dominans af *industrialiserings*-processen gennem *urbaniserings*-processen ser Lefebvre som tæt knyttet til og i realiteten underlagt implicitte mekanismer i kapitalens aktuelle kredsløb. Hvad udad er blevet tabt af fjerne kolonier må indad vindes i form af nye kapitalkredsløb. Og til dette formål har netop den moderne urbanisme været særdeles velegnet. Hele koloniseringen af hverdagslivet og dets biotop skal ses som udtryk for, at den kapitalistiske industrialisering har fundet nye kredsløb for kapitalen gennem en hidtil uhørt inddragelse af landet i ejendomsmarkedet. Den industrielle urbaniseringsform er således et andet kredsløb, der gennem spekulation i det byggede miljø optager overskydende kapital fra det primære kredsløb, selve vareproduktionen, i forsøget på at få den til at yngle her. Lefebvre berører eksistensen af dette kredsløb i sin anden større bog om det urbane fænomen, *La Revolution urbaine*:

> I would like to highlight the role played by urbanism and more generally by real estate (speculation, construction) in neocapitalist society. Real estate functions as a second sector, a circuit that runs parallel to that of industrial production, which serves the nondurable assets market, or at least those that are less durable than buildings. This second sector serves as a buffer. It is where capital flows in the event of a depression, although enormous profits soon slow to a trickle. In this sector, there are few 'multipliers,' few spin-offs. Capital is tied up [*s'immobilise*] in real estate [*immobilier*] (Lefebvre, 2003b, 159; Merrifield, 2006, 83).

Den således omsiggribende kapitalakkumuleringsproces gennem en stadigt mere generaliseret urbanisering får Lefebvre til at konkludere, at moderniteten nu er på tærsklen til 'det urbane samfund', der gennem et 'urbant væv' nu også dominerer omgivende landområder:

> The concentration of the population goes hand in hand with that of the mode of production. The *urban fabric* grows, extends its borders, corrodes the residue of agrarian life. This expression, 'urban fabric,' does not narrowly define the built world of cities, but all manifestations of the dominance of the city over the country. In this sense, a vacation home, a highway, a supermarket in the countryside are all part of the urban [tissue] (Lefebvre, 2003b; oversættelse efter Merrifield, 2006, 82; se også Lefebvre, 1996, 71f).

Dette er en *urbanisering* skabt på *industrialiseringens* præmisser, men det er Lefebvres tese, at *industrialiseringens* generalisering gennem den moderne *urbanisering* er det kritiske punkt, hvor det bredere, urbane fænomen slår tilbage og *urbaniserer industrialiseringens* produktionsforhold (Lefebvre, 2003b, 15). Han ser kort og godt en omvending af dette forhold som en fremtidig nødvendighed. Lefebvre ser således *tilegnelsens* tidsalder som en naturlig efterfølger til det gældende *industrielle beherskelses*paradigme, hvilket i en senere formulering, der også knytter de to distinktioner i *poiesis* og *praksis* endnu tættere til hinanden, således gøres ensbetydende med en *urban* epoke:

> *Thesis*: The period of appropriation, a post-historical period, cannot be thought except in terms of urban society. We are already entering into that society and that period. Signs and symptoms: urban guerilla warfare, as well as huge gatherings of 'non-violent' youth, eager for contacts, encounters, love, eroticism, joy and oblivion (Lefebvre, 2003b, 182).

De manifeste behov blandt ungdomskulturerne for at *tilegne* sig byens essens af møder og leg i bred forstand overbeviser Lefebvre om det *urbane* samfunds komme.

Castells og Lefebvre – realitet og virtualitet

Lefebvres konstatering hæver, hvilket jo for lang tid siden er blevet en del af den byteoretiske kanon, en del øjenbryn, ikke mindst i den øvrige marxistiske byteori (senest behandlet i Elden, 2004b og Merrifield, 2005). Den på dette tidspunkt netop til marxismen omvendte David Harvey er skeptisk, men finder alligevel støtte til sine egne analyser om relationen mellem kapitalakkumulation og den urbane proces (Harvey, 1973; 1978). Den strukturalistiske Manuel Castells fra 1970'erne er klart mere afvisende.

Det pudsige er, at Castells tager udgangspunkt i en kritik af akkurat den samme især parisiske, men også provinsielle virkelighed som Lefebvre; en virkelighed, som den moderne franske planlægning skaber den i løbet af 1960'erne og 1970'erne, hvilket han selv pointerer (Castells, 1977, 93, 94). Han ser således også den statslige planlægning som medvirkende ikke blot til en afpolitisering i Paris' oprørske arbejderkvarterer gennem gentrificerende byfornyelse, men også som en omfattende facilitering af kapitalinteresser ved med byplanlægningen som instrument at drage hverdagslivets bymæssige omgivelser ind, ikke mindst i de nye *grandes ensembles*, som et livsforarmende forbrugsled i reproduktionen af de gældende produktionsforhold:

> The permanent and ever extending intervention of the state apparatus in the area of the processes and units of consumption … makes it the real source of order in everyday life. This intervention of the state apparatus which we call urban planning in the broad sense, involves an almost immediate politicization of the whole urban problematic, since the administrator and interlocutor of the social claims tends to be, in the final analysis, the political apparatus of the dominant classes (Castells i Merrifield, 2002, 120).

Akkurat som Lefebvre konstaterer Castells, at dette forsøg på tæmning uundgåeligt har ført til stor utilfredshed blandt beboerne. Her skilles deres veje dog. I appliceringen af en Althusser-marxistisk fortolkning indplacerer Castells kritikken af den nye byudvikling i en overordnet anskuelse af den sociale praksis bestående af ideologi (indenfor hvilken klassekampen leves og (mis)forstås), politik (indenfor hvilken klassekampen udspilles) og den i sidste instans determinerende økonomi (indenfor hvilken klassekampen opstår). Byen ses følgelig som de forskellige strukturers rumlige udtryk.

Således anskues den lokal-statslige administration som den politiske strukturs bymæssige eller rumlige udtryk, mens byens kulturelle symbolik svarer til den ideologiske struktur og industri, service, boliger, rekreative områder og transportinfrastruktur svarer til den økonomiske strukturs forskellige dele (produktion, konsumtion og udveksling). I klar modsætning til Chicagoskolen ser Castells altså byen som udtryk for den samfundsmæssige praksis som helhed, snarere end at udgøre et særegent rumligt miljø indenfor hvilket forskellige livsformer eller urbanismer (Wirth) vokser frem. I sit forsøg på at afgrænse det specifikt urbane søger han siden at bestemme, hvilke af de forskellige sociale strukturers rumlige udtryk, der er sammenfaldende med byen. Den ideologiske struktur ryger ud med Chicago-skolen, idet han ikke mener, at der kan siges at eksisterer nogen specifik bykultur. Også den politiske struktur udelukkes hurtigt, idet de administrative grænser er smidt tilfældigt ud i landskabet inden for nationalstaten. Heller ikke økonomiens produktion eller udveksling menes at kunne defineres som en specifikt urban proces. De er snarere regionalt og nationalt organiseret. Dette efterlader konsumtionen.

Byen defineres som det område indenfor hvilket reproduktionen af arbejderen finder sted og organiseres. Akkurat som Harvey (1978) argumenterer Castells for, at denne reproduktion i stigende grad overtages af staten, idet den ikke i tilstrækkelig grad er profitabel for kapitalen. Igennem et

kompromis mellem arbejderbevægelsen og velfærdsstaten udvikles således den kollektive konsumtion, der udgøres af statsligt producerede servicefunktioner som boliger, social/sundhed og transport. Det er i dette lys, de enorme forstadsbebyggelser skal ses. De opføres på billig jord, langt fra byen, med billige materialer, således at prisen for arbejdernes reproduktion er minimal, med frigivelse af købekraft og råderum for udbytning til følge. Selv om Castells, altså lige som Harvey og for den sags skyld Lefebvre, ser forstadsudviklingen i lyset af statens formidlende rolle i den kapitalistiske produktionsmåde, ser han det altså fra et konsumtionsperspektiv i modsætning til Harveys mere produktionsorienterede perspektiv (ujævn udvikling).

Ud over at reproducere de kapitalistiske forhold som helhed, reproducerer staten gennem forstadsudviklingen kampen mellem forskellige klasser. Mens kampen måske modvirkes i de øvrige strukturer, blusser kampen op omkring det kollektive konsum, der menes at være mere eller mindre utilfredsstillende eller blot skævt fordelt (Merrifield, 2002, 122). På grundlag heraf udvikles forskellige grupperinger, hvis mål det er at påvirke det kollektive konsum og dets fordeling. Castells ser disse grupperinger som vigtige bidrag til kampen for social forandring, men understreger, at de må anskues i klassekampens overordnede billede. De specifikt urbane modsætninger eller konflikter ses derfor som sekundære i forhold til de overordnede, strukturelle, økonomiske modsætninger i samfundet. De urbane grupperinger kan derfor kun gøre sig håb om at ændre ved det kollektive konsums fordeling, hvis de forener sig med arbejderbevægelsens overordnede politiske kamp. De kan på denne måde samtidig fungere som et supplement til den overordnede kritik, ved at åbne for nye områder for konfrontation.

> [T]here is no qualitative transformation of the urban structure that is not produced by an articulation of the urban movements with other movements, in particular (in our societies) with the working class movement and the political class struggle (Castells, 1977, 453; Lowe, 1986, 18).

I kravet om artikulering kommer yderligere en central antagelse i den althusser'ske samfundsopfattelse frem. Ud over at antage at modsætningerne i den økonomiske struktur determinerer den samfundsmæssige totalitet som helhed, og at den politiske kamp derfor skal føres (op) på dette plan, så antager den althusser'ske fortolkning af Marx, at kritiske praksisformer, som forbliver på et specifikt eller begrænset plan, dvs. fx inden for et specifikt niveau eller en specifik struktur af samfundet, vil denne opsluges i de eksisterende betingelser og aflede den egentlige kritik heraf. Modstandsformer af denne slags anskues som umiddelbare ideologier frem for egentlig, videnskabelig kritik. Ud over de politiske, økonomiske og ideologiske strukturer findes der altså en videnskabelig, gennem hvis teoretiske praktik, ideologiske forestillinger udvikles til reflekteret kritik.

Han ser Lefebvres tanker om det urbanes definition af det industrielle (produktionen) som element i en ideologi om det urbane på linie med Chicago-skolen og med teknokraternes klasseløse fokus på de bymæssige rammer i sig selv (Castells, 1977, 90, 73) – en særdeles stærk udgave af ideologien, da den netop udfoldes i marxismens kritiske klæder og reproduceres i planlægningen (*Ibid.*, 86). Lefebvres urbane ideologi tillægger byen som partikulært, rumligt fænomen egne mekanismer, som ikke blot er hinsides produktionen, men som lægger et slør over dennes implicitte og helt grundliggende modsætninger (*Ibid.*, 93). Lefebvre fokuserer blot på den umiddelbare, urbane manifestation af kritik; kritik som den opstår i byboeres ideologiske forståelse af deres eget liv (jfr. Althussers kritik af det *levede* ovenfor). Det er en ideologisk forståelse af forhold, hvis reelle karakter determineres af dybereliggende strukturer ud fra ulighed i forhold til produktionen.

De bybaserede oprør er derfor ikke urbane, men konkrete lokaliserede udtryk for den generelle kritik af de kapitalistiske (re)produktionsforhold, og bør behandles som sådan, hvis ikke de aktuelle uligheder skal reproduceres. Han ser Lefebvres tilgang til det urbane spørgsmål som en urbanisering af den marxistiske problemstilling, men påpeger at der er brug for en marxistisk analyse af urbane fænomener (Merrifield, 2002, 117).

Lefebvre svarer ikke direkte på kritikken, men betegner flere år senere Castells, og andres lignende, adskillelse af produktion og konsumtion som værende misforstået i forhold til det urbane spørgsmål:

> [O]n the one hand, there is the firm and production, on the other, the town and consumption. But Castells does not understand space. He sets aside space. His is still a simplistic Marxist schema, as is Preteceille's. They are very reductionist because all they see is land speculation, the price of land. They aren't wrong - what they see isn't absolutely false - but [it] is only one part of a new and immense reality, that one more or less examines … (Burgel et.al., 1987, 31).

Lefebvres kritik er central for forståelsen både af hans kritiske projekts særegne karakter, herunder det *levedes* rolle i kritikken, og af denne kritiks relevans i det aktuelle spørgsmål om det 'bypolitiske' paradigme i Danmark. Det, der her er Lefebvres argument, er således, at han og Castells befinder sig i to vidt forskellige paradigmer. De afviger ikke blot fra hinanden i deres forskellige appliceringer af den marxistiske kritik i det aktuelle urbane spørgsmål. Det er to vidt forskellige spørgsmål, de forholder sig til. Castells forholder sig til spørgsmålet, som det i en selvopfyldende profeti allerede er blevet stillet af den industrielle *beherskelse*, der producerer byen i sit eget billede: Ud fra fragmentariske opdelinger af byens liv og udvikling i henhold til gældende økonomiske og administrative kategorier. Han overtager ganske enkelt denne logik, idet han blot forsøger at give arbejderklassen 'lidt mere af kagen' (jfr. Sassen, 2006).

Lefebvre, på den anden side, forholder sig til spørgsmålet som det tentativt stilles ud fra en opfattelse af urbaniseringen, vekselvirkninger, artikuleringer og sammenstød mellem sociale ordener i dynamisk relation til byen som praktisk kontekst, som en autonom størrelse, der er væsensforskellig fra de variabler, som finder genklang i *beherskelsens* optik. Han mener således, at Castells' manglende evne til at se den urbane problemstilling i forhold til helt andre behov, gør *hans* tilgang ideologisk og reproducerende i forhold til de gældende forhold. Han ser den manglende evne til at se det urbane felt som dybt og ganske naturligt forankret i den gældende orden. Han ser det som en parallel til den blinde plet midt i vores øjne:

> Between fields, which are regions of force and conflict, there are *blind fields*. These are not merely dark or uncertain, poorly explored, but blind in the sense that there is a blind spot on the retina, the center – and negation – of vision. A paradox. The eye doesn't see; it needs a mirror. The center of vision doesn't see and doesn't know it is blind …What does our blindness look like? We focus attentively on the new field, the urban, but we see it with eyes, with concepts, that were shaped by the practices and theories of industrialization, with a fragmentary analytical tool that was designed during the industrial period and is therefore *reductive* of the emerging reality. We no longer see that reality; we resist it, turn away from it, struggle against it, prevent its birth and development (Lefebvre, 2003b, 29).

De aktuelle *repræsentationer* af byudviklingen har en blind plet hvad angår det urbane fænomen. Lefebvre ser således det urbane samfund som et virtuelt faktum (Lefebvre, 2003b, 58); noget reelt eksisterende men ej (an)erkendt, som vi må udvikle en vis åbenhed over for, for at kunne erkende og forme aktivt; for ikke at låse det levede i forhold til fremmede kategorier. Han appellerer altså til vores (tillid til hans) intuition om, eller slet og ret tro på, en urbanitets selvstændige væsen ved siden af den industrielle indlæring, vi i bund og grund, "through disabling identifications" (Connolly, 1995, xv), forstår verden ud fra. Ikke umiddelbart det stærkeste argument i en videnskabelig sammenhæng. Det pudsige er, at hans hårdeste kritiker, Castells, faktisk senere lader sig overbevise af netop dette element i Lefebvres antydninger – selv om disse ikke har det fjerneste med 'virkeligheden' at gøre:

> The ideas of Lefebvre were so powerful that, in spite the fact that he had not the slightest idea about the real world – not at all: he didn't know anything about how the economy works, how technology

> works, how the new class relations were building – but he had a genius for intuiting what was really happening. Almost like an artist ... I don't think it has any research foundation to it ... So he was not a researcher, but he was probably the greatest philosopher on cities we have had (Castells i Elden, 2004b, 142; Merrifield, 2002, 114).

Castells renoncerer samtidig i forhold til sin egen udlægning af det urbane spørgsmål. Han mener således, at han har været alt for lukket over for de specifikke perspektiver, de urbane studier kunne kaste af sig, på grund af en alt for deduktiv tilgang ud fra det althusser'ske perspektiv...:

> …by adapting general Marxist concepts to the processes observed, without identifying those new aspects posed by the urban problems which necessitated new concepts and new interpretations according to the historical context … the focus should have been the historical transformation of the urban, rather than the conceptual deployment of Marxist theory (Castells i Merrifield, 2002, 123).

Det er også det, Lefebvre sigter mod i citatet ovenfor. Han mener således, at perspektiver som Castells' i 1970'erne blot er med til at lægge et lag af bedøvende ideologi hen over den virtuelle realitet, der kæmper for at springe frem.[21] Selv om Manuel Castells i starten af 1970'erne, lige som Lefebvre før ham, udvider den marxistiske kritik til byen og hverdagslivet, foretager han ikke samme udvidelse af praksisbegrebet som Lefebvre. Hos Castells synes byen snarere at blive reduceret til en fabrik – eller rettere arbejdsmarkedsoplandet for fabrikken; det geografiske niveau for arbejdskraftens reproduktion.

I sin konstatering heraf ovenfor (Burgel et.al., 1987, 31), bringer Lefebvre et nyt begreb på banen, hvorom alle de hidtidigt behandlede problemstillinger begynder at kredse, nemlig *rum*. Han ser i rumbegrebet en mulighed for at erkende den generalisering af urbaniseringsprocessen, som medfører det urbane samfund. Med rumbegrebet taler han således ikke længere om den specifikke formning af vores urbane omgivelser, men tager konsekvensen af generaliseringen af processen til også at omfatte de landlige omgivelser (ovenfor beskrevet med betegnelsen *det urbane væv*) ved nu netop at tale om den generelle produktion af rum. Han følger således op på sit udsagn om udviklingen af et sekundært kredsløb som en livgivende ventil for kapitalakkumulationen ved at understrege, at man måske ikke kan konstatere, hvilken pris kapitalismens reproduktion har haft i de hundrede år, der er gået siden Marx profeterede om dens nødvendige død, men at det ligger klart, hvad der har været midlet i denne reproduktion: Produktionen af rummet (Lefebvre, 1974, 139; 1976b, 21).

DET LEVEDE SOM RUMLIGT SPØRGSMÅL

Med udlægningen af Lefebvres inddragelse af det urbane spørgsmål har jeg i konstruktionen af triaden nu fået etableret et praktisk-fysisk moment, *byen*, hvor forskellige *urbane* ordener artikuleres. Der er i stor udstrækning kontinuitet i forhold til hans tidligere tanker om *livet*, det *levede* og *sproget* og de to semantiske formanter, *betydning* og *udtryk*. Det nye er det praktisk-fysiske niveau, der åbner for en behandling af det sanselige aspekt af menneskets praksis og således forankringen af Lefebvres udvidede opfattelse af praksis (i form af et udvidet *produktions*-begreb) i triaden. I omformuleringen af det *levedes* urbane problematik til et rumligt spørgsmål foretager

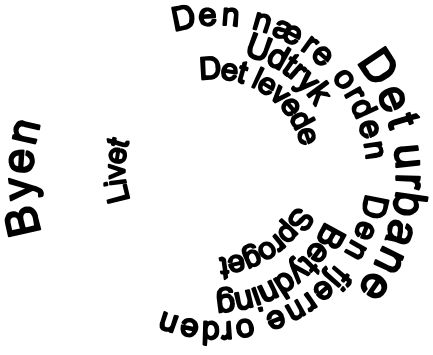

Figur 14 *Min foreløbige konstruktion af triaden.*

[21] Castells bevæger sig i *City, Class and Power* og *The City and the Grassroots* afgørende tættere på Lefebvre, og inspireret bl.a. af hans studie af Pariserkommunen, i inddragelsen af konkrete urbane problematikker som baggrund og forklaring for udviklingen af urbane sociale bevægelser (Lowe, 1986; Merrifield, 2002). Det er denne Castells, der blandt andet inddrages i Bolette M. Christensens studier (Christensen, 2000). Han bevæger sig senere helt væk både fra marxismen og fra bevægelsesproblematikken, men her er det hans rolle som den betydeligste strukturalistiske modpol i byspørgsmålet, jeg begrænser mig til.

Lefebvre dels en kritik af det samtidige begreb om rum i filosofi og planlægning, dels en gensidig udvidelse af dette begreb og praksis-/produktionsbegrebet. Efter den følgende, mere rigide og teoretiske diskussion kan triaden således atter udfoldes i sin rumlige helhed med en sammentænkning af det *levede*, de semantiske, urbane og sanselige aspekter.

Kritikken af den sociale rumlighed

Rumbegrebet

Med inddragelsen af rumbegrebet finder Lefebvres tese om urbaniseringens generalisering ikke blot sin nødvendige neologisme. Han får i samme moment mulighed for direkte at udfordre den forestilling, som afholder samtiden fra at erkende det virtuelle scenarium; den konstellation af begreber og kategorier, som opretholder den blinde plet i samtidskritikkens øje. Den samtidige rumlige planlægnings diskurs skjuler således problematikken ved at reducere sit objekt til at være et spørgsmål om det materielle rum (altså byen *uden* det urbane; Lefebvre, 1996, pp. 98-99) med sin helt egen formelle logik, skåret over matematikkens og økonomiens eksakte læst (Lefebvre, 1976a, 30). Den moderne urbanismes store sejr har således netop været at klæde den fatale og modsætningsfyldte urbaniseringsproces i et teknokratisk skind af neutrale og naturvidenskabeligt isolerede fakta i en videnskab om rummet 'i-sig'. Så langt fra at være udtryk for en sand erkendelse om et eksternt rum udgør denne viden en socialt og epistemologisk afgrænset fortolkning af eller forestilling om rummet; en afgrænset forestilling der både legitimerer og bevirker et praktisk pres på det levede hverdagsliv. Lefebvres projekt i *Production*, hvor kritikken af den *industrielle* urbanisering kan siges at kulminere, bliver følgeligt at vise, at rummet og den videnskabelige erkendelse heraf ikke er neutrale, men derimod er produkt af en nietzscheansk kamp mellem forskellige viljer i en social proces, der har skæbnesvangre konsekvenser for momenter af menneskets praksis, som overses i det moderne (industrielle) samfund.

For at forankre sin kritik af den moderne urbanisme følger Lefebvre rumbegrebets udvikling gennem (filosofi)historien, som han anskuer som en fortløbende abstraktionsproces. Tænkningen i antikkens Grækenland stod i umiddelbar relation til den øvrige sociale praksis og havde derfor en nogenlunde sammenhængende, konkret karakter. Siden da har rumbegrebet, lige som de øvrige aspekter af tænkningen, været præget af analytisk fragmentering. Lefebvre mener, at samtidens opfattelse af rummet kan inddeles i tre adskilte felter: Det *fysiske*, det *mentale* og det *sociale*, der betegner henholdsvis naturens materielle rumlighed, logikkens og den formale abstraktions rumlighed samt den sociale praksis' rumlighed (Lefebvre, 1991b, 11-12). Rummet bliver således behandlet separat inden for naturvidenskaberne, filosofien, matematikken og samfundsvidenskaberne, der hver især arbejder med et enkelt, eller et abstrakt tværsnit af de tre rumligheder, uden forståelse af disses gensidige relationer.

En af de vigtigste begrebsmæssige kulminationer i abstraktionsprocessen sker, ifølge Lefebvre, med Descartes' opdeling af verden i henholdsvis *res extensa* (udstrakt substans), karakteriseret ved sin mekanisk bestemte, rumlige og tidsmæssige udstrækning, og *res cogitans* (bevidsthedssubstans), karakteriseret ved den menneskelige bevidsthed. En dyb kløft skabes mellem bevidstheden, på den ene side, og den kødelige krop såvel som resten af universet, på den anden. Rummet placeres uden for en historisk proces og reduceres til en passiv container. Kroppens sanser anskues som fremmede og utroværdige for bevidsthedens erkendelse af den ydre verden, hvorfor Sandheden herom bør søges i bevidstheden selv. Hermed opstår på den ene side den decentrerede tanke om et absolut rum uden for menneskets indflydelse, og på den anden side den særdeles antropocentriske tanke om den (oplyste) bevidstheds privilegerede indblik i dette Sande rum - grundlaget for den *mentale rumlighed*. Kants senere fremstilling af rummet som en grundliggende, *a priori* erfaringskategori stadfæster blot det absolutte, ahistoriske rum i epistemologien (*Ibid.*; Elden, 2004a), mens den newton'ske fysiks begreber om det Sande, matematiske, absolutte og det

empiriske, relative rum, lige som den senere abstrakte geometri, driver den ontologiske abstraktion videre (Smith, 1990, 68).

Helt frem til i dag sporer Lefebvre konsekvenserne af Descartes' dualisme i to gennemgående strømninger, der i gensidig bekræftelse, anskuer rummet som enten uigennemskuelig, virkelighedens virkelighed på den anden side af en ontologisk kløft, dog afspejlet én til én i vores ord om den, eller som en gennemskuelighed, lige så klar og logisk, som det sprog, der kaster sit lys over det (Lefebvre, 1991b, 27). De to strømninger er lige så forskellige som henholdsvis idealisme og mekanisk materialisme eller positivisme, men i realiteten består deres modsætning blot i den gensidige, begrebsmæssigt oscillerende bekræftelse af det abstrakte skel mellem den *fysiske* og den *mentale rumlighed*, som Descartes oprindeligt begrebsliggjorde, såvel som troen på den praktiske, *sociale rumligheds* ikke-eksistens (Lefebvre, 1972, 29-30).

Lefebvre finder flere samtidige eksponenter, bl.a. Jean-Paul Sartre, der, i sin tvetydige kritik af det praktisk-træges totalitet, placerer sig fragmentarisk på begge sider af skellet (Krause-Jensen, 1979, 83; Lefebvre, 1991b, 3-4). Først og fremmest er det dog den strukturalistiske kritik af Sartre, Lefebvre vender sig imod. Dens socialkonstruktivisme udgør hegemoniet i den samtid, som Lefebvre skriver sin teorikritik ind i forhold til. Førende teoretikere som Althusser og Foucault betjener sig flittigt af rumlige metaforer, men denne anvendelse af rumbegrebet finder Lefebvre dybt kritisabel, idet begrebet udelukkende menes at være konstitueret i det mentale uden relation til nogen form for social, praktisk handling:

> Foucault never explains what space it is that he is referring to, nor how it bridges the gap between the theoretical (epistemological) realm and the practical one, between mental and social, between the space of the philosophers and the space of people who deal with material things. The scientific attitude, understood as the application of 'epistemological' thinking to acquired knowledge, is assumed to be 'structurally' linked to the spatial sphere. This connection, presumed to be self-evident from the point of view of scientific discourse, is never conceptualized (*Ibid.*).

Foucault kritiseres for sin strukturalistiske vægtning af alt det som erkendes og ses i henhold til diskursens *mentale rumlighed* over den *sociale* 'virkeligheds' *rumlighed*, hvis fysiske, praktiske og levede momenter herved går tabt (*Ibid.*, 61).[22] Mennesket går hverken i ét med eller står i uformidlet modsætning til omgivelserne. Det konstitueres af og står i konstant praktisk forhold til omgivelserne.

Strukturalismen gentager den klassiske fysik og filosofis dogmatisme om det Sande, absolutte rum. Hvad den overser, er at diskursens eller *tekstens* mentale rumlighed i realiteten springer ud af den *sociale rumligheds* generelle, bl.a. ikke-verbale *tekstur* (jfr. Pløger, 1997, 134f): "Every language is located in a space. Every discourse says something about space (places or sets of places); and every discourse is emitted from space" (Lefebvre, 1991b, 131-32). Det Sande rum er blot en form, som virkelighedens indhold passes ind i. Det er en ordning eller ophævelse af den direkte sansnings kaos af indtryk i en mental rumligheds diskursive gennemskuelighed. Og denne ordning er samtidigt socialt farvet. Hele den sociale struktur og den videnskabelige Fornuft indlæses således i det Sande rum (jfr, behandlingen af repræsentationsbegrebet ovenfor).

Den potentielle urbane revolution er altså blevet udmanøvreret af en teknisk-videnskabelig revolution, hvis teoretiske flagskib er strukturalismen. Lefebvre ser i strukturalismens tautologiske systemer de epistemologiske betingelser for den gældende hegemoni indenfor den rumlige planlægning (by-, region- og landsplanlægning). Han mener således, at splittelsen mellem de enkelte

[22] Det er vel at mærke Foucault *før Surveillir et punir*, Lefebvre her henviser til. Foucaults studier af bl.a. fængslets disciplinerende teknologi applicerer et avanceret begreb om rummet. Det vil jeg vende tilbage til i næste kapitel.

rumlige felter – det *fysiske*, det *mentale* og det *sociale* – er sammenlignelig med og forklarlig ud fra mekanismer internt i den *sociale rumlighed*, som planlæggerne agerer indenfor, eller som han selv formulerer det: "[There is a] peculiar kinship between this mental space and the one inhabited by the technocrats in their silent offices" (*Ibid.*, 6).

Hvad disse teknokrater foretager sig i deres daglige behandling af rumlige problematikker er således netop den dobbelte, mentale operation, på den ene side at opsplitte rummet i henhold til dets fysiske og mentale egenskaber og herefter, på den anden side, at udvikle den *mentale rumligheds* logik og reducere de *fysiske* og *sociale rumligheder* i henhold hertil. De kvaliteter, som ikke kan forklares og belyses ud fra logikken forsvinder følgelig i tågerne af irrationel ikke-viden på den anden side af det abstrakte skel.

På denne måde bliver rummets 'praktiske krise' (Lefebvre, 1996, 74), den *fjerne ordens* kolonisering af byen (ikke mindst dens historiske kerne), ikke-eksisterende for statens rumlige planlægning. I deres illusion om det gennemskuelige rum, der fungerer ud fra sin helt egen rumlige logik, anskues rummet som et rent videnskabeligt objekt og planlægningen heraf anskues som en objektiv, matematisk videnskab. Planlæggerne opfatter deres objekt som renset for enhver form for samfundsmæssig indflydelse. Politiske beslutninger baseret på samfundsmæssige interesser anskues som eksterne, irrationelle fejlkilder i det rumlige system (Lefebvre, 1976a, 31). Konsekvensen af denne massive planlægningsideologis abstrakte rumopfattelse, *begrebet uden liv* (Lefebvre, 1976b), er, at de gældende produktionsforhold reproduceres, og at de sociale modsætninger, som er dybt impliceret heri, maskeres og uddybes yderligere. Det er dog her, at der opstår et paradoks i den rumlige planlægning. Objektet for den 'videnskabelige' tilgang er ikke blot rummet, men tillige dets 'indhold', heriblandt beboere i konkrete rum. Den for videnskaben nødvendige epistemologiske relation mellem en konstellation af teoretiske vinkler og redskaber og et givent objekt fordufter herved:

> [I]f this science is the science of formal space, of spatial form, it implies a rigid process and this science would consist of nothing more than the sum total of the physical constraints placed in the living environment of the affected population. On the other hand, if this science is directed towards the study of factors creating the demand for a given type of physical environment (i.e., factors of need or preference) and if the focus is on the inhabitants and not on the 'pure' or physical form, what is there to guarantee that the inhabitants will be able to live in the planned physical environment without having to adversely modify their lifestyles? What guarantees that the people and their needs are going to be adequately taken into account in the planning process? This shows, it seems, that despite recent efforts there still is not an epistemology of planning (Lefebvre, 1976a, 30).

Lefebvre vurderer derfor den rumlige planlægnings fordring på videnskabelighed og neutralitet uden barmhjertighed:

> A vast polyvalent operation. A questionable science searching for its object and its objectivity, but finding them not where it looked for them. A method, certainly, but scientific? That is another matter (*Ibid.*, 35).

På trods af vigende videnskabelig legitimitet,[23] hersker den rumlige planlægnings forestillinger i spørgsmålet om den rumlige udvikling. Arbejderklassen har overtaget forestillingerne (Gromark, 1979, 82). Den blinde plet i optikken og de sorte pletter i den generelle rumlige udvikling udfordres kun fra sin diametrale modsætning, den rene spontanitet, *det levede uden begreb* (Lefebvre, 1976b). Modstanden, om end nødvendig og essentiel, forherliger en umiddelbar, anarkistisk tilegnelse af rummet (Lefebvre tænker her uden tvivl på fx situationisternes manifeste kritik omkring 1968). Den

[23] Jeg vil i kapitlet "Metodologisk demokrati" udfolde de epistemologiske reflektioner, der ligger implicit i Lefebvres kritik ud fra Aristoteles' begreb om *phronesis*, der spiller en betydelig rolle i flere praksisorienterede metodologier.

er derfor, qua spontan dogmatisme, ikke bevidst om den magtmæssige dynamik, den er spundet ind i, hvorfor den gældende hegemoni forbliver uberørt.

Den 'teoretiske' pendant til den 'praktiske krise' består således, på den ene side, i fragmenteringen af rumbegrebet og, på den anden side, i de sociale vidensformers dogmatisme. Dogmatismen ligger ikke blot i deres isolering i forhold til hinanden. Den ligger også i de enkelte "koders" manglende perspektivering i forhold til den praktiske 'virkeligheds' indhold (Lefebvre, 1996, 74; 1991b, 136-37). Der er ingen vej uden om den teoretiske krise så længe den praktiske situation ikke, som i antikkens Grækenland, inddrages til at perspektivere den. Lefebvre ønsker at ophæve "kodernes" dualistiske modsætning ved blot at se dem som forskellige repræsentationer i og af den *sociale rumlighed*. Lefebvres kritiske projekt finder herved sin form:

> The shift I am proposing in analytic orientation relative to the work of specialists in this area ought by now to be clear: instead of emphasizing the rigorously formal aspect of codes, I shall instead be putting the stress on their dialectical character. Codes will be seen as part of a practical relationship, as part of an interaction between 'subjects' and their space and surroundings. I shall attempt to trace the coming-into-being and disappearance of codings/decodings. My aim will be to highlight *contents* - i.e. the social (spatial) practices inherent to the form under consideration (*Ibid.*, 17-18).

For at modvirke de forskellige vidensformers dogmatisme og tværtimod fremstille dem som blot forskellige forestillinger i konstant, nietzscheansk kamp med hinanden, søger Lefebvre at relativere forestillingernes form og det praktiske indhold gensidigt inden for det dialektiske rumbegreb (social rumlighed), som han således bygger sin videre kritik på: "Her vil idehistorie og konkret sociologi endelig møde hinanden" (Lefebvre, 1975, 314). For at anskueliggøre relativeringen af forestillingernes form og det praktiske indhold vil jeg i det følgende gennem en sidste relativering af det *levede*, i forhold til det sanselige, fremstille Lefebvres triade.

Rummet og det sanselige – 5. relativering

Lefebvre søger nu en filosofisk forankring for den udvidelse af det marx'ske produktionsbegreb specifikt og den marx'ske kritik generelt, han har arbejdet med siden slutningen af 1950'erne. Midlet er atter rumbegrebet, som altså ikke blot samler hans egen kritik af urbaniseringens generalisering og den samtidige tekniske ideologi herom, men også viser en vej ind mod den samlende, begrebslige forankring, hans overordnede projekt har brug for.

Relateringen af den teoretiske krise til den praktiske omkring reproduktionen af de kapitalistiske produktionsforhold lægger linien for Lefebvres kritik af den *sociale rumlighed*. Kritikken omfatter altså, i inddragelsen af forholdet mellem den *levede* praksis og *repræsentationerne* af rummet, såvel den epistemologiske, den ontologiske som den konkrete sociale problematik. Relationerne i den *sociale rumlighed* vil samtidig nuancere, hvorledes de videnskabeligt fragmenterede rumligheder (den fysisk-naturlige, den mentale og den sociale) er relateret i deres afsæt i triadens momenter.

Lefebvres forehavende baseres på det faktum, at mennesket skaber sine egne omgivelser fremfor blot at indrette sig i et absolut, fysisk rum. Med Lefebvres ord vil det sige, at (den sociale) rumlighed er et (socialt) produkt. Denne konstatering fører ham til at fokusere på det dialektiske forhold mellem produkt og produktion som en grundliggende faktor i begrebsliggørelsen af begreberne om social rumlighed (en parallel til Marx' analyse af kapital som samtidig en ting og en proces). Uden relationen til produktion reduceres produktet til en ren form. Produktionen ses som konstituerende for produktet og omvendt. Det ene aspekt er utænkeligt uden det andet (Simonsen, 1993, 57-58).

På den ene side bliver en bredere og mere generel opfattelse af produktion ledetråden for hans begreb om menneskets forhold til rummet, der på den anden side selv understøtter redefinitionen af

produktionsbegrebet, eller, som Lefebvre formulerer det, bl.a. i kritisk dialog med Sartres dualistiske tilgang (Lefebvre, 1972, 32), allerede næsten 10 år før udgivelsen af *Production*:

> Praksisbegrebet forudsætter en rehabilitering af det sanselige og, som allerede fremhævet, en restituering af det praktisk-sanselige. Det sanselige er, som Feuerbach havde forstået, grundlaget for al erkendelse, fordi det er grundlaget for al væren. Ikke alene er det sanselige meningsfuldt, men det er et værk. Den menneskelige verden er skabt af menneskene under deres historie ud fra en oprindelig natur, som kun fremtræder for os i den forvandling, vi selv har bibragt den med vore egne midler: redskab, sprog, begreber, tegn. I sin på en gang forståelige og uudtømmelige rigdom viser det praktisk-sanselige os praksis selv. Det er en stadig åbenbaring af praksis, en så eklatant bringen for dagen, at det i dette lys er nok blot at åbne øjnene for at se hele bredden af praksis i dette menneskeværk, som rækker helt til landskaber, byer, daglige brugsgenstande, kunstværker osv. Enheden af det sanselige og det intellektuelle, af naturen og kulturen træder frem for os alle vegne. Vore sanser bliver teoretikere, som Marx siger, og det tilsyneladende umiddelbart givne afslører alle de formidlinger, det faktisk indeholder. Det sanselige fører os til begrebet praksis, og denne får hele rigdommen i det sanselige til at folde sig ud. (*Ibid.*, 36-37).

Det sanselige (de sansede fysiske omgivelser) er for Lefebvre et middel til at give den menneskelige praksis sin bredde og fylde tilbage. Det, der er centralt for Lefebvre, er at fokusere på "den forvandling, vi selv har bibragt", nemlig produktionen. Det, man her skal være opmærksom på, er, at Lefebvre fra sit kritiske udgangspunkt i rummets generelle inddragelse i den *herskende* produktions kredsløb har bevæget sig over mod at påpege denne produktions bredere effekter i produktionen af den *sociale rumlighed* som helhed. I den forbindelse giver han altså produktionsbegrebet en bredere definition, samtidig med at han bevarer kritikken af den snævre produktion af *produkter* snarere end *værker* (jfr. også Lefebvre, 1996, 102). Produktion opfattes som et mentalt og fysisk forhold til omgivelserne uden at være determineret af ét af disse forhold i isolation, som hos fx Sartre og Foucault. Produktionen tager sit udgangspunkt i såvel den praktiske, sansede kontekst som i forestillingen herom. I denne problematik spiller opfattelsen af kroppen en vigtig rolle. Jeg har ovenfor vist, hvorledes kroppen gennem Descartes' begreber blev splittet i to, dels i en tænkende substans, dels i et udstrakt, absolut rum. Lefebvre kritiserer dette brud for ikke at tage højde for den praktiske, handlende og levende krop, da denne ifølge Lefebvre udgør en helhed, som ganske enkelt ikke tåler den begrebsmæssige abstraktion: "The living body, being at once 'subject' and 'object', cannot tolerate such conceptual division, and consequently philosophical concepts fall into the category of the 'signs of non-body'" (Lefebvre, 1991, 407). Splittelsen og begrebet om det absolutte rum, som blot er en specifik repræsentation, kan i sig selv kritiseres ud fra kroppens dynamik:

> We are thus obliged to consider a contrary hypothesis. Can the body, with its capacity for action, and its various energies, be said to create space? Assuredly, but not in the sense that occupation might be said to 'manufacture' spatiality; rather, there is an immediate relationship between the body and its space, between the body's deployment of space and its occupation of space...This is a truly remarkable relationship: the body with the energies at its disposal, the living body, creates or produces its own space; conversely, the laws of space, which is to say the laws of discrimination in space, also govern the living body and the deployment of its energies (*Ibid.*, 170).

Helheden af kroppens kapaciteter gøres følgelig til et af de styrende elementer i Lefebvres begrebsliggørelse af den *sociale rumlighed* og udgør således et både epistemologisk og et normativt udgangspunkt:

> The whole of (social) space proceeds from the body, even though it so metamorphoses the body that it may forget it altogether - even though it may separate itself so radically from the body so as to kill it. The genesis of a far-away order can be accounted for only on the basis of the order that is nearest to us - namely, the order of the body. Within the order of the body itself, spatially considered, the successive levels constituted by the senses (from the sense of smell to sight, treated as different within a differentiated field) prefigure the layers of social space and their interconnections. The passive body (the senses) and the active body (labour) converge in space (*Ibid.*, 405).

Mens Lefebvre skriver sig klart op mod samtidens eksponenter for eksistentialisme, strukturalisme og post-strukturalisme, kan der her ses en klar parallel til Maurice Merleau-Pontys fænomenologi, der selv bevægede sig i et felt mellem eksistentialisme og strukturalisme (Jay, 1984). Hovedformålet med sidstnævntes hovedværk fra 1944, *Phénoménologie de la Perception* (*Perceptionens fænomenologi*), er netop at gøre op med den kartesiansk polariserede opfattelse af relationen mellem mennesket og verden, som vi finder den hos bl.a. Sartre. I stedet for at reducere relationen til enten ren psykologi eller fysiologi, fokuserer han på, hvordan disse aspekter af menneskets perception eller sansning i sig selv indgår i et gensidigt konstituerende forhold i den konkrete situation, hvorfor han så at sige fokuserer på båndet frem for polerne og deres indbyrdes forhold (Poster, 1975, 146-47). Med en formulering, der støtter Lefebvres understregning af vor praktiske relation til omgivelserne, kan rummets egenskaber siges at være impliceret i vore kropslige egenskaber og omvendt:

> [T]he body itself already outlines the fundamental features of the world in which [its] powers continually find their realization. Neither the body nor the world towards which the former is a transcendence, can be comprehended in isolation. The body is only a body in so far as it is this transcendence towards a world and by the same token, the world is only a world in so far as it is this polarization of bodily powers (Langer, 1989, 109).

Denne udlægning kan opfattes som en form for indsnævring af verdens- eller rumopfattelsen. Det eneste rum, som nogensinde vil kunne inddrages i videnskaben, er det, som viser sig for os i praksis. Dette er det samme som at sige, at selv den mest abstrakte fysiske, matematiske eller filosofiske redegørelse for rummet sker ud fra den rumlighed, som konstitueres i vor kropslige forhold hertil. Udlægningen kan i forlængelse heraf dog også opfattes som en udvidelse af rumbegrebet. Merleau-Pontys og Lefebvres opfattelse af kroppens relation til rummet kan således ses i relation til Husserls fænomenologiske, samt Bergsons beslægtede, videnskabskritik, hvor den vestlige civilisations begreber om verden kritiseres for blot at afspejle forudsatte kategorier. Merleau-Ponty taler om, at vor moderne oplevelse af verden er *sat*, dvs. fastlåst, af konventionernes "objektive" viden (Merleau-Ponty, 1994, 6-7). For både Lefebvre og fænomenologien er det målet at supplere den konventionelle forestilling om menneskets forhold til verden med en mere kropslig oplevelse, såvel som at forankre forestillingen eller begrebet om rummet heri.

Både Merleau-Pontys og Lefebvres opfattelse af menneskets forhold til omverden er dog samtidig en kritik af Husserl, der som modtræk til vestens intellektuelt formidlede og *satte* begribelse af verden forsøger at grundlægge menneskets forhold til verden i den rene sanseerfaring. Begge mener, at Husserls begreb om den rene erfaring i den konkrete situation konstitueres af utallige af kroppens aspekter (relativt subjektive såvel som objektive) og derfor ikke i sig selv kan udgøre noget grundlag (Langer, 1989, 120-21; Lefebvre, 2002). I den gensidige relatering af begreberne om kroppen og rummet opstår der en konstruktiv dialektik, som nuancerer såvel kroppens som rummets ontologiske karakter. Man kan med Merleau-Ponty sige, at rummet dialektiseres socialontologisk i mødet med den menneskelige krop. Det bliver del af den menneskelige praksis' differentielle helhed og kan siges at indgå som en dialektisk pol i forskellige gensidigt konstituerende, menneskelige relationer til rummet.

Relateringen af Merleau-Ponty og Lefebvres opfattelse af forholdet mellem krop og rum er særdeles konstruktiv for forståelsen af Lefebvre. Dette er indenfor byteorien blevet gjort af bl.a. Eleonore Kofman og Elisabeth Lebas i deres introduktion til Lefebvres tanker om byen. De opfatter Merleau-Ponty som en modpol til Lefebvre, bl.a. pga. Lefebvres generelle kritik af fænomenologien for ikke at inddrage menneskets konkrete, historiske forhold til såvel samfund som natur (Kofman og Lebas, 1996, 32). Denne kritik bemærker Kirsten Simonsen sig også i sin tolkning af forholdet mellem de to filosoffer. Ikke desto mindre ser hun en klar parallel i deres karakterisering af det gensidige forhold mellem bevidsthed, krop og rum bl.a. med udgangspunkt i det levede moment af

praksis og i erstatningen af Descartes' 'jeg tænker' med det mere praktiske 'jeg kan' (Simonsen, 2005). I nærværende sammenhæng er det desuden værd at bemærke Lefebvres kritik af, hvad han betragter som rester af kartesianske dualismer (fx subjekt-objekt) i Merleau-Pontys begreber (Lefebvre, 1991b, 183n). Lefebvres (polemiske) dualismekritik af Merleau-Ponty bør måske tages med et gran salt, men hvorom alt er så understreger den hans ambition om med begrebet om den *sociale rumlighed* at omfatte den dialektisering af rummet, der foretages gennem artikuleringen imellem rum og menneskelig/kropslig praksis.

I overensstemmelse med sin kritik af såvel Merleau-Ponty som fænomenologien generelt forholder Lefebvre sig også til mere antihumanistiske opfattelser af den kropslige rumlighed – opfattelser som altså ser kroppen som konstitueret snarere end konstituerende. Lefebvres triadiske begreb om den sociale rumlighed kan således også læses i forhold til den (post)strukturalistiske psykoanalyse, som på visse punkter er direkte modstridende med fænomenologien. Den videre artikulering af Lefebvres tanker om rumlighed kan ses som et direkte opgør med bl.a. Jacques Lacan og hans opfattelse af subjektet som udgjort af tre forskellige, men gensidigt relaterede ordener – den *reale*, den *imaginære* og den *symbolske* (Pile, 1996; Gregory, 1995) – et opgør, der kan forstås som mødet mellem kroppens 'jeg kan' på den ene side og kroppens 'jeg må ikke'.

Den første af Lacans ordener (den *reale*) betegner menneskets virkelige men ubevidste forhold til verden, mens de øvrige betegner subjektets altid begrænsede forsøg på at repræsentere dette. Den *imaginære* orden opstår i det førsproglige spædbarns såkaldte *spejlfase*, hvor det ved beskuelsen af sit spejlbillede får en *forståelse* af sig selv som ét med spejlbilledet, hvor det fremstår som et selvstændigt og sammenhængende subjekt. Dette opfattes af Lacan som en klar *mis*forståelse af barnets *reale* forhold til verden. Den *symbolske* orden betegner barnets indføring i sproget, hvor dets imaginære misforståelse bliver sat på plads, ved at dets fragmenterede status bliver gjort klart. Med indføringen i sproget omgives barnet af kulturelle forbud især mht. dets seksuelle relation til moderen, hvorfor den nyvundne sproglige bevidsthed også betegnes som en *symbolsk* kastration, idet barnets forhold til såvel verden som dets egen krop nu går igennem sprogets betydningsgivende tegn, fx fallossymbolet for (drenge)barnets seksualitet. Selv om Lacan ikke mener, at den *symbolske* orden giver fuldstændigt indblik i vort *reale* forhold til verden, så betegner den ifølge ham et fremskridt i forhold til den *imaginære* ordens oprindelige misforståelse, som mennesket kæmper med livet igennem (*Ibid.*, 23-28).

Lefebvre er stærkt kritisk over for Lacans privilegering af sproget i forhold til den kropslige konstituering generelt, men trækker i sin afstandtagen Lacans tredeling med over i differentieringen af den kropslige rumlighed, om end i omvendt prioritering (*Ibid.*). Der kan således ses en sammenhæng mellem Lacans 'reale' orden og den sanselige og derfor ubevidste, relation til 'virkeligheden', som gennem udlægningen af Merleau-Pontys fænomenologi er antydet. Lacans relativering af denne relation i to begrænsede betydningstilskrivninger finder ligeledes et ekko i Lefebvres tanker, hvor det levede og det begrebne netop er to tæt knyttede men væsensforskellige semantiske mekanismer.

Lige som Lacans *imaginære*, kendetegnes det *levede* hos Lefebvre således ved at være en førsproglig og delvist ubevidst forståelse af det sansede. Sproget er ikke en direkte del af det *levede*, men er derimod et led i den *begrebne* ordning heraf, som derfor modsvarer den *symbolske* orden hos Lacan: Menneskets indføring i sproget. Det er netop her i forholdet mellem henholdsvis det *imaginære* og det *symbolske* hos Lacan og det *levede* og det *begrebne* hos Lefebvre, at man skal søge forskellen mellem de to begrebsverdener[24]: Lefebvre ønsker at bevare det *levede* moment i rumligheden intakt. Han mener, at momentet repræsenterer et væsentligt aspekt af den menneskelige rumlighed og mener

[24] Min udlægning følger som nævnt Derek Gregorys fortolkning og afviger fx fra Pile (1996), idet han i stedet ser paralleller mellem det imaginære/det begrebne og det symbolske/det levede.

følgelig, i tråd med fænomenologien, at der bliver gjort vold på menneskets forhold til verden, hvis det udelukkende anskues med reference til en *begreben* refleksivitet. Lefebvres kritik af Lacans udlægning af barnets indføring i sproget/samfundet gennem det *symbolske* forbud er sigende i den forbindelse. I et kritisk tankeeksperiment undersøger Lefebvre således muligheden for at se den *sociale rumlighed* som indbegrebet af dette forbuds specifikke form for fremmedgørelse:

> [O]ne may go so far as to explain social space in terms of a dual prohibition which separates the (male) child from his mother because incest is forbidden, and the prohibition which separates the child from its body because language in constituting consciousness breaks down the unmediated unity of the body - because, in other words, the (male) child suffers symbolic castration and his own phallus is objectified for him as part of outside reality...The trouble with this thesis...is that it assumes the logical, epistemological and anthropological priority of language over space (Lefebvre, 1991b, 35, 36).

Lefebvre bemærker netop faren ved at se den *sociale rumligheds* karakter udelukkende som udtryk for sproget; en 'mentalistisk' opfattelse af rumlighed, som reducerer de øvrige momenter af den *sociale rumlighed*. Ikke desto mindre kan Lacans tanker om spejleffekten anskues som én del af det moderne menneskes elendighed, idet det kan tolkes som arketypen for, hvordan kroppen i sprogets spejlbillede bliver til det abstrakte tegn for sig selv og således grundlaget for fragmentationen af den kropslige rumligheds helhed. Lefebvre formulerer et kraftfuldt billede af sprogets abstrakte kile, der, som vist i forrige kapitel, skydes ind i barnets *levede* kropslighed, der, som vist ovenfor i en dobbelt bevægelse af af- og genkropsliggørelse, herefter aldrig bliver sig selv igen (*Ibid.*, 203).

Billedet bygger på samme mekanisme som Lacan, men anvendt mod sprogets forvrængning snarere end den *imaginære* oplevelse af kroppen og således med en diametralt modsat konklusion i forhold til Lacan, der jo betragter spejlbilledet som grundlaget for en form for dagdrømmeri om det centrerede subjekt, som netop må kvalificeres af sprogets *symbolske* orden (*Ibid.*, 185; Gregory, 1995, 28). I stedet for en sådan forankring af kroppens rumlighed i et forbud, holder Lefebvre fast i produktionens 'jeg kan' som samlende begreb for kroppens forskellige momenter, der gennem mødet med Lacan kan udfoldes indledningsvist som et triadisk bud på den kropslige rumlighed, der koblet med et samfundsmæssigt niveau tilsammen udgør den *sociale rumlighed*:

Den sociale rumlighed

Med afsæt i det *levede* som livsfilosofisk problemstilling har jeg nu gennem en række af Lefebvres relativeringer heraf fået konstrueret de seks momenter i hans triadiske begreb om *social rumlighed*. Den indeldende udlægning af relationen mellem *livets* praktiske kontekst og det *levede* som det 'mobile hjem' i konstant kamp med *sproget* er blevet nuanceret med det *semantiske felts* modsætning mellem *udtryk* og *betydning*, der udgør de første skridt i retning af Lefebvres begreber om *repræsentation*. I de to efterfølgende kapitler er disse momenter, der altså især fokuserer på den semantiske kamp om det *levede* perspektiv på hverdags*livet*, blevet suppleret med perspektiver, der indplacerer hverdags*livet* som et praktisk-'virkeligt' niveau mellem to rumlige niveauer, den praktisk-sansende krop og de praktisk-sansede omgivelser. Den historiske vej er foretaget fra det urbane til det rumlige spørgsmål, hvor altså både den nærmeste og den fjerneste geografi, dvs. både kroppen (Lefebvre, 1991b, 405) og verdensrummet (Lefebvre, 1974, 139), indhyller og konstituerer det levede hverdagsliv. For at tage Lefebvre på ordet kan den *sociale rumligheds* triade således konstrueres med udgangspunkt i den sansende, levede og reflekterende krop: Den *kropslige rumlighed*.

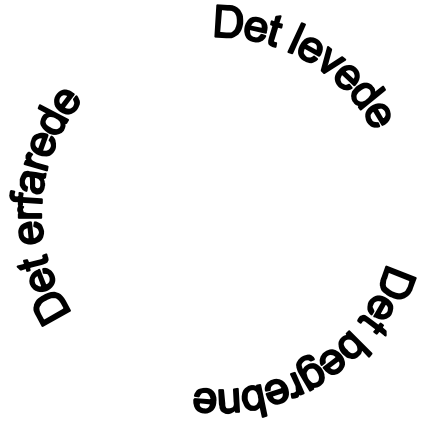

Figur 15 *Den kropslige rumlighed*

Kroppens førbevidste, mekaniske og sansede forhold til det sanselige rum, den *fysiske rumlighed*, udgør ét af momenterne i den *kropslige rumlighed*. Denne objektivt sansede 'virkelighed' karakteriserer Lefebvre som det sansede eller det *erfarede* rum (*perçu*). Lefebvre sammenligner sit begreb om det *erfarede* med den psykologiske term for det praktiske grundlag for sanseoplevelsen (Lefebvre, 1991b, 34). *Erfaringen* er den menneskelige krops praktiske formidling med den fysiske rumlighed. Den er knyttet til sanserne, dog uden at kunne reduceres hertil. Erfaringen er således ikke blot knyttet til en passiv kropslig sansning, men tillige til en aktiv produktiv relation til omgivelserne. Det erfarede er forbundet med det objektive moment af menneskets praksis, som dog også udgøres af andre momenter end denne stumme, senso-motoriske *erfaring*.

Til den kropslige rumlighed knytter sig også subjektive, bevidsthedsmæssige niveauer. Det *levede* (*vécu*) moment karakteriserer individets umiddelbare, førsproglige og delvist ubevidste, indre *forståelse* af den konkrete situation. *Oplevelsen* er den umiddelbare tillægning af mening i *tilegnelsen* af det *erfarede* (menneskets indre forhold til naturen). Denne konkrete situation begribes bevidst, hvilket vil sige sprogligt, i det *begrebne* moment, som knytter sig til en reflekterende ordning af den indre, *levede* forståelse og den ydre, *erfarede* relation til naturen.

Hvor *erfaringen* udvikler sin relation til den indre såvel som ydre natur med de fysiske redskaber, vi formidler vores kontakt med og forandrer den ydre natur, den *fysiske rumlighed*, igennem, udvikler de subjektive momenter sig igennem forskellige eksistentielle og semantiske krystalliseringer, som ovenfor blev samlet under betegnelsen *repræsentation*. Disse praktiske og semantiske krystalliseringer tilhører et *samfundsmæssigt* niveau af den *sociale rumlighed*.

Den *kropslige rumlighed* dækker de traditionelt fænomenologiske aspekter af menneskets direkte relation til rummet, mens den *samfundsmæssige rumlighed* udgøres af momenter, som i historiske samfund formidler denne direkte relation, så som "redskab, sprog, begreber, tegn" (Lefebvre, 1972, 36-37). Den *kropslige rumligheds* møde med de forskellige krystalliseringer betegner det sted, hvor menneskets indre natur artikuleres med den ydre natur og samfundet i en gensidig determination. Denne *samfundsmæssige* artikulering af den *kropslige rumlighed* er endnu et begrebsligt lag ovenpå den forståelse af kroppen, Lefebvre i en vis udstrækning deler med Merleau-Ponty. Lefebvres udlægning af den *kropslige rumlighed* afviger som nævnt både fra Merleau-Pontys gennem den eksplicitte historiske og samfundsmæssige relativering, han foretager i det andet niveau af den *sociale rumlighed*.

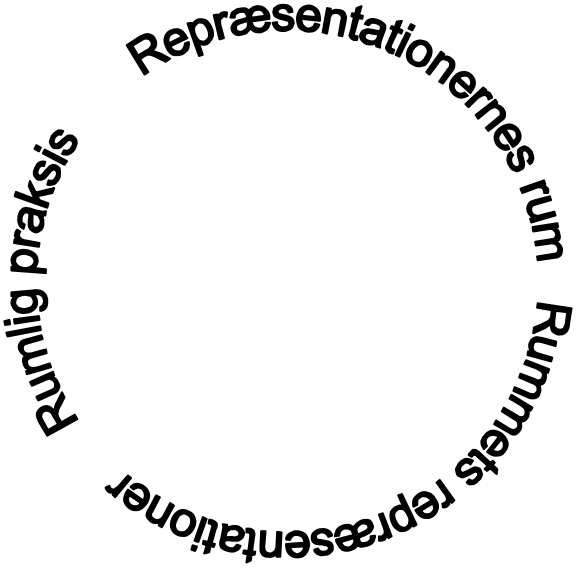

Figur 16 *Den samfundsmæssige rumlighed.*

Begrebet om den *sociale rumlighed*, som Lefebvre formulerer med udgangspunkt i vor nærmeste orden, kroppens orden, lokaliseres på denne måde netop i det praktiske brydningspunkt i kroppens, samfundets og rummets subjekt-objektforhold; den menneskelige verden, som "er skabt af menneskene under deres historie ud fra en oprindelig natur, som kun fremtræder for os i den forvandling, vi selv har bibragt den med vore egne midler" (Lefebvre, 1972, 36-37). Dette niveaus momenter er allerede givet med den 3. og 4. relativering, jeg har fremstillet ovenfor. Med den udfoldede kropslige triade kan disse momenter blot indplaceres i relation hertil, med de betegnelser de gives i forbindelse med den konkrete, rumlige kontekst; betegnelser der med deres knudrede

konstruktion måske forråder det kritiske projekts afsæt i at give begreb til *levede momenter*, men som så meget desto mere indeholder en stærk filosofisk rigiditet. Kort sagt: *Rumlig praksis*, *rummets repræsentationer* og *repræsentationernes rum*.

Den *rumlige praksis* svarer til det samfundsmæssige aspekt af den sociale rumlighed, som kroppen mekanisk *erfarer* eller sanser. Man kan på en anden måde sige, at den rumlige praksis *er* det rum, mennesket erfarer. Den erfarede rumlige praksis er den menneskelige krops praktiske formidling med de fysiske omgivelser. Den er knyttet til sanserne, dog uden at kunne reduceres hertil. Erfaringen er således ikke blot knyttet til en passiv kropslig sansning, men tillige til en aktiv formning af omgivelserne. Den er den *fysiske rumlighed* inddraget i et specifikt samfunds objektive praksis, idet den rumlige praksis gennem beherskelse og tilegnelse både "fremstiller" og "forudsætter" den (Lefebvre, 1991b). Den rumlige praksis er samfundets til enhver tid gældende evne til at forandre naturen.

Den rumlige praksis er således den konkrete infrastruktur, der efterhånden mere eller mindre omfatter hele jorden gennem *det urbane væv*s tentakler. Den *rumlige praksis* kan altså ses som en udvikling af Lefebvres tidligere begreb om byen forstået som stedet, hvor mennesket udlever sit liv i 'praksis', et liv, som er samfundsmæssigt *par excellence* (jfr. *livet* i den første relativering af det levede). Forskellige samfundsmæssige ordener realiseres og artikuleres praktisk. Den *rumlige praksis* udgør altså mødet mellem samfundets materielle reproduktion (organisationen omkring familien, mellem kønnene og generationerne), dvs. den nære ordens hverdagslige niveau, hverdagslivet, og samfundets materielle produktion (arbejdsdelingens organisering i hierarkiseringen af forskellige samfundsmæssige funktioner), dvs. den fjerne ordens overordnede, urbane niveau. Det er således i den *rumlige praksis*, at den samfundsmæssigt organiserede infrastrukturs funktion artikuleres med den enkeltes praksis. Lefebvre eksemplificerer selv den *rumlige praksis* med hverdagslivet i én af regeringens *grandes ensembles*, motorveje og den globale flytrafik (*Ibid.*, 38), samt de rekreative områder i solen i den anden ende af flyruterne. Med henvisning til Chomsky påpeger Lefebvre, at den rumlige praksis garanterer en vis "kompetence" såvel som et vist niveau af "udøvelse", der knytter sig til individuel forankring og udnyttelse af mulighederne i et givet (sprog)system.

Lefebvre understreger objektiviteten af den rumlige praksis ved, i sin definition heraf, at henvise (kritisk eller ukritisk) til muligheden for at erkende den analytisk ved at dechifrere dens *fysiske rumlighed* ("the spatial practice of a society is revealed through the deciphering of its space", *Ibid.*). Denne udlægning åbner for potentielle misforståelser, fx at det skulle være muligt at beskrive den rumlige praksis objektivt. En sådan forståelse er at betragte som noget af en tilsnigelse, når man tager Lefebvres kritik af byplanfagets objektivisme i betragtning. Et godt billede af den rumlige praksis' artikulering af det urbane og det hverdagslige niveau er helt klart den tidsgeografiske kortlægning (Gregory, 1994, 363), men denne repræsentation er allerede på vej over i andre af den *sociale rumligheds* momenter. Det er vigtigt at understrege den 'stumme' *rumlige praksis*' placering i den 'virkelige' verden, hinsides den menneskelige semantik. Som blot ét dialektisk moment af rumlighedens produktion, giver den rumlige praksis sin betydning til kende gennem de øvrige momenter i denne proces. Med anvendelse af termer fra den *kropslige rumligheds* triade formulerer Lefebvre det således: "Like all social practice, spatial practice is lived directly before it is conceptualized" (Lefebvre, 1991b, 34). Både de passivt reproducerende og de aktivt producerende aspekter af den rumlige praksis implicerer kropslighedens forskellige subjektive momenter, som i den samfundsmæssige rumlighed modsvares af forskellige repræsentationssystemer, der i den konkrete praksis artikulerer henholdsvis det umiddelbart levede og den begrebne reflektion.

Repræsentationernes rum: Det *levede* moment (*vécu*) af den sociale rumlighed karakteriserer individets umiddelbare, førsproglige og delvist ubevidste og intuitive forståelse det 'virkelige', samfundsmæssige forhold til rummet i den *rumlige praksis*. Det levede knytter sig til den personlige

tilegnelse af den *rumlige praksis*. Denne *levede tilegnelse* såvel determinerer som determineres af konstellationer af forestillinger i 'det bevægelige hjem', *repræsentationernes rum*, som er mere eller mindre sammenhængende konstellationer af ikke-sproglige *symboler* og *billeder* relateret til *forståelsen* af den reproduktive hverdagspraksis og dennes organisationsforhold omkring familien, kønnene og generationerne. Repræsentationernes rum knytter sig især til det spæde barns førsproglige oplevelser, men udvikles også som inkarnationer af *momenter* af såvel den enkeltes liv som dennes sociale gruppes historie, og de er derfor både dybt personlige og kollektive (*Ibid.*, 41). De kredser hver især omkring følelsesmæssige kerner i *gennemlevede* tider og rum – barndommens gade, det lokale kvarter, hjemstavnen, osv. – og lægger sig som et *symbolsk* eller *billedligt* lag over den *erfarede*, *rumlige praksis*.

Lefebvre henviser til kunsten som en form for repræsentation af repræsentationernes rum. Cobra-maleriets forsøg på direkte at give *udtryk* til oplevelsen i den skabende proces er måske et glimrende eksempel. Denne billedlige provokation kan suppleres af de mere traditionsbundne, årstidsrelaterede, overleverede *symboler*, som stadig kan *opleves* i forbindelse med højtider.

Hvor *repræsentationernes rum* knytter sig til den umiddelbare, 'bredde', kropslige *oplevelse*, er *rummets repræsentationer* forbundet med det rent refleksive, *begrebne* (*conçu*) moment af den kropslige rumlighed. Det *levede begribes* i henhold til *rummets repræsentationer*, der udgør et system af intellektuelt udarbejdede *tegn* og *signaler*" - 'tekster' - som selektivt repræsenterer de dele af det *erfaredes* og det *(op)levedes* 'tekstur', som er visuelle og dechifrerbare, hvorfor *rummets repræsentationer* har en vis relation til logikkens, matematikkens og filosofiens rent *mentale rumlighed*. Forskellen og identiteten mellem den *mentale rumlighed* og *rummets repræsentationer* kan anskueliggøres med henholdsvis koordinatsystemet og en moderne bys grid-plan. Begges form udgør et abstrakt, rektangulært mønster, men hvor koordinatsystemet udelukkende vokser ud af og eksisterer i abstraktionen er grid-planen en direkte del af den *sociale rumlighed*, dvs. den sociale praksis, bl.a. i kraft af sin rationelle konstituering og legitimering af det 'virkelige' liv i den *rumlige praksis*.[25]

Rummets repræsentationer er en særegen blanding af *viden* og praktisk indflydelse, og kan derfor ikke siges at være et objektivt udtryk for 'sandheden', på trods af deres fordring herpå. Til gengæld kan de lige som *repræsentationernes rum*, i tråd med Lefebvres metafilosofiske anskuelse, karakteriseres som ret så 'virkelige', deres abstrakte karakter til trods: "Representations of space are certainly abstract, but they also play a part in social and political practice" (*Ibid.*, 41). De er forbundet med produktionsforholdene på det overordnede urbane niveau, den fjerne orden, og relaterer sig således med sin abstrakte og fragmenterende logik til den samfundsmæssige, arbejdsdelte *beherskelse* af den *fysiske rumlighed* gennem den *rumlige praksis*, som de både legitimerer og legitimeres af (*Ibid.*, 33, 38-39). *Rummets repræsentationer* angiver i dag den gældende orden, hvorefter den *rumlige praksis* formes, i modsætning til *repræsentationernes rum*, der er relateret til den brugsmæssige og derfor relativt passive *tilegnelse* af omgivelserne i den *rumlige praksis*. Lefebvre formulerer det selv således:

> [T]he producers of space have always acted in accordance with a representation, while the 'users' passively experienced whatever was imposed upon them inasmuch as it was more or less thoroughly inserted into, or justified by their [space of representation] (*Ibid.*, 43-44).[26]

Sammesteds understreger Lefebvre dog, at de givne relationer mellem de to repræsentationsformer og mellem disse og den *rumlige praksis* ikke skal forstås som definitive. Det er således ikke umuligt, at *repræsentationernes rum* har været ansvarlige for samfundets produktive aktivitet i givne perioder i historien. Faktisk fortolkes relationerne i det antikke, græske samfund netop sådan (Lefebvre, 1972,

[25] Jeg mener altså ikke, som Soja (1996, 60f), at de to begreber er sammenfaldende.
[26] Oversætterens 'representational space', repræsentationernes rum, er blevet kritiseret af den anglo-amerikanske socialteori og karakteriseres af denne som 'spaces of representation'.

47). Heraf følger, at det også i fremtiden kan være muligt at forme den *sociale rumlighed* i overensstemmelse med *repræsentationernes rum*. Mere om det nedenfor.

Først vil jeg understrege den sammensatte karakter af det triadiske begreb om *social rumlighed*. Jeg har således med udfoldelsen af det *levedes* relativering vist, dels at det *levede* udgør blot ét blandt andre ligeværdige momenter i det triadiske begreb. Det betyder, at det er mere end blot en mental og fysisk forening af de to øvrige (som begrebet udlægges hos Elden, 2004a; Shields, 1999, samt; Soja, 1996), men derimod besidder en selvstændig, både mere begrænset, men også mere reel betydning. Snarere end at ophæve en tidligere modsætning (mellem fx 'praksis' og 'viden'), så udgør det *levede* et dekonstruerende tredje punkt, der skaber nye relationer. Momentet indgår klart i en gensidig determination med de to øvrige momenter, men det har sine helt egen determinerede og determinerende relationer i den umiddelbare oplevelses artikulering med *symboler* og *billeder* i *repræsentationernes rum*. Havde dette ikke været tilfældet, ville begrebet falde til jorden uden anden eksistensberettigelse end som næring til et lysegrønt håb om en nær eller fjern fremtid, hvor hverdagslivet vil blive udlevet som en perlerække af fuldendte *momenter*. Dette er rollen, som Lefebvre ovenfor har tildelt *det urbane samfund*, hvilket er plausibelt som en eksplicitering af en implicit normativitet, som alligevel altid vil være i enhver begrebsliggørelse. Men hvis dette virtuelle objekts udvikling selv baseres på virtuelle begrebslige relationer, så mister begrebsliggørelsen enhver relation til en empirisk virkelighed og reduceres til en virtualitet udelukkende baseret på overbevisning, som Castells netop kritiserede Lefebvre for.

Sagen er, at det *levede* med de andre momenter af såvel den *kropslige* som den *samfundsmæssige rumlighed*, altså af den *sociale rumlighed*, udgør et komplekst net af gensidigt determinerende relationer, der fungerer på forskellige niveauer. Rent *ontologisk* så udgør triaden en formidling mellem de dualistiske begreber om ren materialitet (*fysisk rumlighed*) og åndelig abstraktion (*mental rumlighed*). Den udgør et historisk, geografisk og socialt specifikt spændingsfelt mellem disse – et spændingsfelt, som samtidig determinerer og determineres af polerne. Denne determination foregår i den social-, eller om man vil, 'praksisontologiske' triade, hvor den nyvundne bredde i den sociale praksis' rumlighed (i en forlængelse af Lefebvres betragtninger om *poiesis*) stilles til skue i tre momenter, som placerer sig i forskellige ender af spektrer som objektiv-subjektiv, praktisk-verbal, abstrakt-konkret, ubevidst-bevidst.

I denne praksisontologiske triade skæres desuden en *epistemologisk* problemstilling ud omkring spørgsmålet om *viden* og *forståelse*, ikke *af*, men *i* den *sociale rumlighed*. Mens der i et paradigme, der kunne kalde *epistemisk* (for at følge Lefebvres kritik af bl.a. Foucault), skelnes skarpt mellem hvilke perspektiver på verden, der kan gøre krav på videnskabelighed, så understreger Lefebvre, at hverken det ene eller det andet perspektiv kan løbe fra at have specifikke *erkendelsesinteresser* og *–midler* i forhold til virkeligheden (jfr. diskussionen af repræsentationsbegrebet). Gennem det *semantiske felt* peger han på specifikke formanter, der faciliterer *betydnings*tillæggelse, *udtryk*, forklaring og forståelse i den *sociale rumlighed*, som isoleret set ikke bærer på nogen interesser, men som hver især trækker kommunikation i en given retning. Lefebvre viser siden i sin *metafilosofiske* udlægning, at de to *repræsentations*formers udvikling er sket i gensidig determinering med udviklingen af en social praksis, der overordnet har bevæget sig fra *symboler* for naturens elementer mod abstrakte *tegn* og *signaler*.

De øvrige begrebsliggørelser danner baggrund i triaden forstået som en kritik af byudviklingen. Det praksisontologiske skel mellem en praktisk kontekst (*byen*) og immaterielle sociale organiseringer (de *urbane* ordener – *praksis* i snæver forstand, forstået som forholdet mellem mennesker) går her igen, samtidig med at de semantiske distinktioner nu knyttes til netop sociale, om ikke klassemæssige, modsætninger omkring udviklingen af *byen*, der fra en metafor om *muslingen* udvikler sig over *det urbane væv* til at udgøre den *rumlige praksis*, der er i gensidig relation til, ej mere sociale ordener, men

de subjektive momenter og semantiske redskaber som lige nu knyttes til forskellige ordener eller niveauer af den *samfundsmæssige rumlighed*.

Således fremstår Lefebvres triadiske begreb som en parallel til samtidens dominerende begreber om samfundet. På den ene side Sartres noget dualistiske differentiering af samfundet i på den ene side praxis/totaliseringen, der betegner subjektets eller gruppens forsøg på at realisere egne ønsker, og på den anden side det praktisk-træge/totaliteten, der betegner dels det materielle aftryk fra praxis, dels er praxis' evige modstand (qua træg) i selvrealiseringsprojektet (Sartre, 1972; Jay, 1984; Krause-Jensen, 1979). Lefebvres projekt er udviklet i gensidig kritisk dialog med denne noget dualistiske socialontologi – bl.a. har Sartres tanker om medierende begreber i dualismen inspireret i bykritikken (Lefebvre, 1975).

Triaden skal dog ikke mindst ses i sammenhæng med de meget dominerende, strukturmarxistiske begreber om den sociale formation (Althusser) eller bysamfundets struktur (Castells). Akkurat som disse betjener den *sociale rumlighed* sig af tre toneangivende momenter. Der er da også et vist sammenfald (den *rumlige praksis* kan sammenlignes med den økonomiske praksis' fokus på materiel produktion, mens *repræsentationernes rum* kan sammenlignes med den ideologiske praksis – dog med betydelige forskelle!). Hvor Castells, med Althusser, fokuserer på den politiske praksis og lader den teoretiske praksis være en overbygning til den ideologiske, så sætter Lefebvre sin parallel til den teoretiske praksis, *rummets repræsentationer*, ind centralt i spændingsfeltet.

Dette giver nogle ganske anderledes centrale relationer i triaden, der ikke i så høj grad er indrettet på at gengive de eksisterende relationer, men snarere på at pege mod de underudviklede momenter af praksis, samtidens blinde pletter, samt ikke mindst mekanismer, der skaber denne underudvikling. Snarere end at søge omfordeling i den eksisterende praksis, søger Lefebvre således anerkendelsen af helt andre praksisformer. I de forskellige niveauer, fra ontologi til bykritik, påpeges der en gennemgående ujævnhed, hvad angår vilkårene for visse dele at komme til udtryk eller gøre sig gældende i det gensidige spil med de øvrige elementer. Her kommer jeg ind på det gennemgående politiske niveau i triadens udvikling.

Triaden er alt i alt et både politisk og analytisk redskab i det overordnede projekt om at forstå og forandre det *levedes* vilkår for at komme til udtryk i repræsentation og praksis. Triaden af momenter i den *sociale rumligheds* produktion er et bølgende hav af interfererende bølger, hvor en stadig kamp udfolder sig om krystalliseringen af praktiske og semantiske bølgetoppe i dens determination. Lefebvres kritik er, at *repræsentationernes rum* udgør en bølgedal af oversete potentialer og behov, et situationistisk "positive void", som, qua ukategoriseret, ustyrlig og original, i bund og grund er indgangen til kvalitativ udvikling, herunder forbedring, af den *sociale rumlighed*, mens udviklingen forankres praktisk og begrebsmæssigt, og herigennem innoveres socialt gennem de øvrige momenter, der i isoleret samspil er grundlag for kvantitativ udvikling, dvs. *beherskende* vækst. Triadens momenter er hele tiden i spil i den konkrete produktion af skiftende tiders rumligheder, og de enkelte momenters vilkår for at komme til udtryk er givet ved disse rumligheders historisk specifikke sammensætning. En kort gennemgang af Lefebvres udlægning af de skiftende tiders sociale rumligheder, vil hjælpe mig til at pejle mig nærmere ind på disse vilkår.

Så hvad nu? – samtidsdiagnose som deduktiv forfaldsmyte eller transduktiv åbenhed?

Fra abstrakt *til* differentiel rumlighed

Lefebvres udlægning af rumlighedernes historie er overordnet set en forfaldshistorie omhandlende den fremadskridende reduktion af den menneskelige praksis fra den tidligste *absolutte rumlighed* til den moderne *abstrakte rumlighed*. Med afsæt i den endelige begrebsliggørelse af hans triade kan denne reduktion forstås som en "afkropsliggørelse" (Gregory, 1994, 368), hvor de sanselige og *levede*

momenter af den *sociale rumlighed* er blevet stadig mere marginaliseret af det refleksive moments *tegn* og *signaler*. Afkropsliggørelsen eller reduktionen af praksis' bredde er kommet til udtryk gennem den stadig større vægt på det visuelle, gennem *tegn* og *signalers* fokus på det visuelt kommunikerbare.

Disse semantiske formanters vægt er relateret til den stadige større adskillelse af mentalt og materielt arbejde og af samfundets produktive evne, *beherskelsen*; samfundenes evne til at forandre den ydre natur, der er eksploderet, uden at *tilegnelsen* er fulgt med. På trods af menneskets stadig større magt over naturen (den ydre), er det således i faldende grad det totale menneske (et begreb Lefebvre rumsterer med tilbage i 1930'erne og genoptager i en relativt decentreret udgave i udviklingen af triaden), der kommer til udtryk i natur*beherskelsen* gennem den *rumlige praksis*. Fra at have været en afspejling af den enkeltes krop og denne krops forhold til kosmos (Lefebvre, 1991b, 110-111), er den *rumlige praksis* udviklet til en funktionalistisk abstraktionsmaskine, der i isoleret parløb med *rummets repræsentationer* i en dobbeltbevægelse fragmenterer og homogeniserer den *sociale rumlighed*, kulminerende med abstraktionsprocessens kolonisering af hverdagslivet, der således falder til jorden som bekræftende, praktisk reference for *repræsentationernes rum* i *den abstrakte rumlighed*.

Et afgrundsdybt skel udvikles nu mellem et urbant, fjernt niveau og et hverdagligt, nært niveau af den *sociale rumlighed*, eksemplificeret ved relationen mellem hverdagslivet i og produktionen af den franske *banlieu*, som kan siges at være indbegrebet af det udelukkende *beherskede* rum, som er dominerende i den *abstrakte rumlighed*. Med støtte i *Re*præsentationsparadigmet presses hverdagslivet ind og fragmenteres rumligt og tidsmæssigt i homogene, monofunktionelle enheder (arbejde, privatliv, fritid eller metro-boulot-dodo med et strejf af konsum). Lefebvres inddragelse af Heidegger er sigende:

> Toward the end of the nineteenth century, urban thought (if it can be characterized as such), strongly and unconsciously reductive, pushed the term 'habiting' ['dwelling', JLL] aside, literally enclosing it within parentheses. It opted instead for 'habitat,' a simplified function, which limited the 'human being' to a handful of basic acts: eating, sleeping, and reproducing … Habitat, as ideology and practice, repulsed or buried habiting in the unconscious. Before habitat became commonplace, habiting was an age-old practice, poorly expressed, poorly articulated linguistically or conceptually, seen sometimes as vital and sometimes as degraded, but always concrete, that is, simultaneously functional, multifunctional, and transfunctional. During the reign of habitat, habiting disappeared from thought and deteriorated strongly in practice (Lefebvre, 2003b, 81).

Bruddet mellem den historisk udviklede og nedarvede konkrete praksis 'at bo' og 'boligen' som funktionel kategori fører en forarmelse af *tilegnelsen* med sig.[27] Mennesket bliver i sit liv i den højmoderne by, som Lefebvre noterer sig med Bachelard, ikke opslugt i *tilegnelsen* af sine bymæssige omgivelsers *symbolske* og *poetiske* dybde, men blot i masseproducerede *tegn* herfor (Lefebvre, 1996, 80; 2003a, 131-33; Lane, 2006, 26). Den fragmenterede *rumlige praksis* afspejler den generalisering af vareformen, som følger i kølvandet på den kapitalistiske kolonisering. Den *rumlige praksis* udgøres således blot af så og så mange private ejendomme, som i deres essens er homogene qua deres udbyttelighed i forhold til samme målestok, penge, men samtidig hierarkiseret i forhold til social status. Den proces, som Lefebvre beskriver den *abstrakte rumlighed* igennem, udgør således en samtidig vareliggørelse og bureaukratisering *af* og *gennem* rumligheden under det funktionalistiske paradigme. I denne fragmenterende og homogeniserende rumlighed foregår der en dyb determinering af hverdagspraksis gennem kroppen:

> Living bodies, the bodies of 'users' - are caught up not only in the toils of parcellized space, but also in the web of what philosophers call 'analogons': images, signs and symbols. These bodies are transported out of themselves, transferred and emptied out, as it were, via the eyes (Lefebvre, 1991b, 98).

[27] Distinktionen finder en parallel i Lefebvres diskussion af monumentets *symbolske* dybde og bygningens mere overfladiske status som *tegn* (Lefebvre, 1991b, 220f).

Den *rumlige praksis* er i den moderne hverdag udformet som en disciplinerende teknologi uden tanke for de konkrete mennesker og deres kropslighed. Eller rettere: Den er udelukkende skabt med den menneskelige tanke for øje, eller, hvad der blot er en anden side af samme sag, med det menneskelige øje i tankerne. Det *levede* og *repræsentationernes rum* kan således heller ikke se sig selv artikuleret i hverken den *rumlige praksis* eller de dominerende *rummets repræsentationer*, der snarere angiver *tegnene*, der passivt aflæses. *Tilegnelsen* sygner langsomt hen:

> The *representations of space*, in thrall to both knowledge and power, leaves only the narrowest leeway to [*spaces of representation*], which are limited to works, images and memories whose content, whether sensory, sensual or sexual, is so far displaced that it barely achieves symbolic force (Lefebvre, 1991b, 50. Lefebvres kursiveringer).

I den hverdaglige, rumlige praksis reduceres den menneskelige aktivitet således til en abstraktion. Formen og mennesket bekræfter ikke længere hinanden gensidigt. Den *rumlige praksis* fungerer stadig som et enormt spejl, men mennesket kan ikke længere udleve sig selv fuldt ud herigennem. Det er ikke længere det konkrete menneske, der bliver gengivet i den *rumlige praksis'* spejl, men derimod det abstrakte tegn herfor. Mennesket lever livet som en lacan'sk spejling af disse tegn: "[S]pace offers itself like a mirror to the thinking 'subject', but after the manner of Lewis Carroll, the 'subject' passes through the looking-glass and becomes a lived abstraction." Denne "passage" er særdeles central i Lefebvres historie om den sociale rumligheds udvikling:

> By the time this process is complete, space has no social existence independently of an intense, aggressive and repressive visualization. It is thus - not symbolically but in fact - a purely visual space. The rise of the visual realm entails a series of substitutions and displacements by means of which it overwhelms the whole body and usurps its role (fra Gregory, 1995, 34).

I tesen om den rene visualitets kombination med reduktionen af selvrealiseringen til et forbrug af kommercielt udarbejdede symboler og tegn, lægger Lefebvre sig da også tæt op ad Debords kritik af det spektakulære samfund (Jay, 1993, 419-20). Enhver form for selvstændighed eller selvrealisering gennem *tilegnelse* af rummet er blevet begrænset til et absolut minimum og *repræsentationernes rum* preller af på en *rumlig praksis*, som i den gældende orden bliver behandlet som affald eller fremstår som en steril abstraktion, hvorved repræsentationerne af den gennemlevede tid, historien, henvises fra den *levede* hverdag til nostalgien, og den levende praksis sendes ind i en nedadgående spiralbevægelse:

> In face of this fetishized abstraction, 'users' spontaneously turn themselves, their presence, their 'lived experience' and their bodies into abstractions too. Fetishized abstract space thus gives rise to two practical abstractions: 'users' who cannot recognize themselves within it, and a thought which cannot conceive of adopting a critical stance towards it (Lefebvre, 1991b, 93).

Der er i Lefebvres kritik af abstraktionsprocessen klare paralleller til Jürgen Habermas' tanker om den passiverende strukturændring i den offentlige sfære. Selv om Lefebvre i modsætningen mellem *repræsentationernes rum* og *rummets repræsentationer* inddrager mere følelsesmæssige og 'irrationelle' aspekter af praksis end Habermas, har den derfor også en vis lighed med Habermas' senere tese om systemets kolonisering af livsverdenen (Jay, 1984). Som i Habermas' teori om den kommunikative fornuft er Lefebvres projekt i *Production*, såvel som implicit i hans tidligste tanker om byen, selvfølgelig netop en ophævelse af den passiverende abstraktion. I hans udlægning af historien ses den *abstrakte rumlighed* således som en kulmination på flere hundrede års udvikling, hvor overvældende modsætninger mellem det *begrebne* og det *levede*, mellem bytte- og brugsværdi, mellem *beherskelse* og *tilegnelse*, mellem fragmentering og enhed samt mellem homogenisering og differentiering er blevet opbygget. 'So what now?' Med Lefebvres begrebslige udvikling af den

oprindelige muslingemetafor til en spænding mellem den kropslige og den samfundsmæssige rumlighed ligger kritikkens politiske konsekvens lige for:

> Any revolutionary project today, whether utopian or realistic, must, if it is to avoid hopeless banality, make the reappropriation of the body, in association with the reappropriation of space, into a nonnegotiable part of its agenda (Lefebvre, 1991b, 166).

Tilbageerobringen, eller egentlig "gen*tilegnelsen*", af den kropslige og samfundsmæssige rumlighed i hele disses fylde er målet for Lefebvres kritik af den *abstrakte rumlighed*. Han ønsker at redde det *levede* rum ud af ubevidsthedens tabuerede gemmer, ved at frigøre *repræsentationernes rum* fra *rummets repræsentationers* aktuelle, sproglige jerngreb og ved at levne plads i den rumlige praksis til denne 'frigjorte', konkrete rumlighed. Hans rumlige politik kan på denne måde siges at indeholde en situationistisk opfordring til at opdage byen og kroppen på ny, ved i den daglige praksis at følge de umiddelbare indskud og i en gensidig relation lade *repræsentationernes rum* blive skabt på ny i takt med omdannelsen af den *rumlige praksis* (se også Hetherington, 1998, 66).

Hvad der må være målet, er derfor udviklingen af egentligt *tilegnede rumligheder*, hvor lokale gruppers behov og forestillinger gennem en konstruktiv dialektik gradvist sætter sig igennem i en fuldstændig formning af sammenhængende dele af den rumlige praksis.

Dette er, hvad Lefebvre profeterer om i sin udlægning af rumlighedens historie, der således kulminerer i en profetisk ophævelse af de eksisterende modsætninger. Hans histories afslutning tager form af en hegelsk negation af negationen. Efter i den absolutte rumlighed oprindeligt at have levet i uformidlet forbindelse med naturen og levet sin egen krop fuldt ud på naturens præmisser, og siden i en negation af dette forhold i den abstrakte rumligheds beherskelse af såvel naturen som kroppen, vil mennesket, i det Lefebvre karakteriserer som den *differentielle rumlighed*, leve sit liv som en negation af den abstrakte rumlighed; i en social rumlighed, der *behersker* naturen samtidig med at være i overensstemmelse med *tilegnelsen* heraf.

> [A]bstract space carries within itself the seeds of a new kind of space. I shall call this new space 'differential space', because, inasmuch as abstract space tends towards homogeneity, towards the elimination of existing differences or peculiarities, a new space cannot be born (produced) unless it accentuates differences. It will also restore unity to what abstract space breaks up - to the functions, elements and moments of social practice. It will put an end to those localizations which shatter the integrity of the individual body, the social body, the corpus of social needs, and the corpus of knowledge (Lefebvre, 1991b, 52).

Lefebvre understreger på den ene side, at denne fremtidige rumlighed nødvendigvis, som reaktion mod den *abstrakte rumligheds* homogenitet, vil fokusere på *forskelligheden* som udtryk for specifikke kroppes *tilegnelse*. På den anden side vil denne rumlighed også betyde en ophævelse af fragmenteringen af den *samfundsmæssige rumlighed* og (som konsekvens heraf) den *kropslige rumlighed*. Den *differentielle rumlighed* vil udskifte den fragmenterede homogenitet med den forskellighedernes konstruktive artikulering (om ikke forening), som hele Lefebvres begrebsliggørelse af den *sociale rumlighed* er lagt an på (*Ibid*., 63-64). I modsætning til den *abstrakte rumligheds inducerede forskellighed*, forstået som en afvigelse muliggjort inden for et etableret system (fx den moderne kapitalisme, jfr. mulighederne for distinktion gennem varen), vokser den *differentielle rumlighed* ud af en *produceret forskellighed*, som i sit væsen er et lokaliseret opgør med den herskende, systematiske, homogeniserende proces; et opgør der udspringer af konkrete *oplevelser* af den *rumlige praksis* og således åbner sig mod det ukendte. Det er de utallige, lokaliserede produktioner af forskellighed inden for den *abstrakte rumligheds beherskede* domæne, som gradvist fører til dannelsen af den

differentielle rumlighed, idet, som Lefebvre med en gammel dialektisk vending formulerer det, kvantitet bliver til kvalitet (*Ibid.*, 372-73).[28]

I sin profeti om udviklingen af et patchwork af således forskellige, men sameksisterende, *tilegnede* rum i en *differentiel rumlighed* synes Lefebvre at have drevet de tidlige, situationistiske tanker om en *unitær urbanisme* til en socialteoretisk kulmination, der har udviklet sig ud over en snæver bymæssig kontekst. Samtidig står det klart, at Lefebvre bevarer *tilegnelsen* af de umiddelbare omgivelser, dvs. skabelsen af *situationer*, som et vigtigt led i forandringen af samfundet. Heri er der en klar, generel lighed med IS's tidlige fase. Lefebvre bevæger sig måske væk fra det senere IS i sin kritik af den *abstrakte rumlighed*, men stadig sætter han i sin kritik sin lid til netop de bevægelser, som IS må siges at være prototypen på. I et tilbageblik understreger Lefebvre dette: "What's beautiful is the voice of small groups having influence" (Ross, 1997).

Beherskelse og tilegnelse

Der hersker i modtagelsen af Lefebvre stor enighed om den utopiske karakter af hans tænkning. Dette forstået mindre som en tænkning, der er abstrakt og verdensfjern, end som en eksplicit politiserende tænkning, der fokuserer på nutidige skævheder i og fremtidige muligheder for samfundet. Knap så stor enighed hersker der om, hvorvidt denne utopiske tænkning giver Lefebvres begreber et deduktivt, essentialistisk og dualistisk præg, der slører udblikket, eller om hans politiske tænkning udgør transduktiv åbning for nye studier. Nogle besynger det flydende, dynamiske og 'absolut' relationelle i Lefebvres triadiske begreber, samtidig med at hans begrebslige prioritering af det *levede* bifaldes (især Soja, 1996; men også Shields, 1999, og Elden, 2004). Andre mener, at netop denne antagede, politiske bias i de mest centrale begrebskonstellationer som et dualistisk enten/eller mellem en aktuel Ufrihed og en fremtidig Frihed udgør en alvorlig indsnævring i forhold til nuancerede samtidsstudier. Hetherington (1997; 1998) noterer sig fx en sådan modsætning mellem begreberne *repræsentationernes rum* og *rummets repræsentationer*, hvor førstnævnte menes at være en begrebsliggørelse af Friheden/Modstanden i forhold til sidstnævntes betvingende Ufrihed.

Hetherington har ret i, at Lefebvres politiserende tænkning til dels medfører modsætninger af denne slags (Frihed/Ufrihed). Jeg er dog helt uenig med ham i, at begreberne *rummets repræsentationer* og *repræsentationernes rum* udgør et dualistisk par i en essentialisme-tænkning. Tværtimod er disse begreber netop vejen væk fra en sådan, hvad Lefebvre da også selv tænkte dem som (Lefebvre, 1991b, 39). Hvis begreberne overhovedet spiller en rolle i det politiske projekt, så er det således netop først og fremmest gennem deres triadiske, og derfor både gensidigt dekonstruerende og mere decentrerede/differentierede og sammensatte karakter, at de gør det.

Jeg er dog enig med Hetherington i, at Lefebvre, gennem sin politiske eksplicitering af skævheden i den moderne, *abstrakte sociale rumlighed*, får sneget en snært af dualisme ind i sine begreber. Dualismen kommer ikke af forholdet mellem de tre momenter af den *sociale rumlighed* i sig selv, men snarere af den måde Lefebvre sætter disse i spil i beskrivelsen af først den aktuelle dystopi i den *abstrakte rumlighed*, hvor de dominerende *rummets repræsentationer*, der netop karakteriseres af sine abstrakte modeller, viser sig at være snævert forbundet med Statens eller Magtens politiske praksis, med dens *beherskelse*, og siden i historiens nødvendige 'afslutning' i den *differentielle rumlighed* præget af en flydende mangfoldighed af *repræsentationernes rum*, der tilsammen fører til en generel og fuld frigørelse og *tilegnelse*, hinsides nutidens fortrædeligheder.

Mens denne udlægning siger meget om de normative implikationer i triaden, og i den forbindelse hvorledes mekanismerne i triaden udfolder sig under vidt forskellige vilkår, så er det så som så med

[28] Lefebvres synes med dette begreb om *forskellighed*, og dets implikationer for kritikken, at nærme sig én af post-strukturalismen dominerende tænkere, Gilles Deleuze. Nietzsche er uden tvivl en fællesnævner.

en nuanceret samtidsanalyse. Selv om Lefebvre åbner for et nuanceret billede af reproduktionsproblematikken gennem relateringen af *rummets repræsentationer* til den *rumlige praksis*, så er det først og fremmest begrebsparrets dominerende aspekter, som fremhæves og således dets begrænsende og undertrykkende karakter i forhold til utopien. Appliceringen af begreberne om *beherskelse* og *tilegnelse* er sigende i denne forbindelse. I den *abstrakte rumlighed* er de to praksisformer eller aspekter og deres relaterede rumligheder således totalt adskilte:

> Dominated space and appropriated space may in principle be combined – and, ideally at least, they ought to be combined. But history – which is to say the history of accumulation – is also the history of their separation and mutual antagonism. The winner in this contest, moreover, has been domination (*Ibid.*, 166).

Selv om Lefebvre altså definerer de to praksisformer som blot to, snævert forbundne aspekter af social praksis, så synes han at følge den gældende situation i den *abstrakte rumlighed* blindt, idet han først abstraherer de to aspekter fra hinanden og dernæst gør det ene til absolut dominerende (*beherskelsen*) og det andet domineret (*tilegnelsen*). Dette giver en betydelig, dystopisk slagside i udlægningen af hverdagslivets aktuelle karakter. Det beskrives mere eller mindre som en mangel; som fraværet af den ønskede utopi. De gældende processer i samfundet beskrives altså fortrinsvist negativt; som begrænsende for det 'gode' hverdagsliv. Dette efterlader paradoksalt nok spørgsmålet om, hvad det aktuelle hverdagsliv egentlig er, hvordan dette perspektiv hutler sig igennem fortrædelighederne og hvorfra det således udfolder sig på aktuelle præmisser, der imidlertid levner åbninger mod noget nyt:

> [W]here does a relationship reside when it is not being actualized in a highly determined situation? How does it await its moment? In what state does it exist until an action of some kind makes it effective? (*Ibid.*, 401).

Fordrejningens transduktive åbenhed

Lefebvre skaber imidlertid selv en mindre åbning midt i dualiseringen af den ellers konstruktive triade. Han synes således at gøre den *abstrakte rumligheds* herredømme lige så *virtuelt* som den *differentielle rumligheds*. Dette gør han, idet han i den *aktuelle* rumlighed ser en lang række tendentielle opbrud, som hverken kan siges at placere sig inden for nutidens dominerende og fremmedgørende *beherskelses*praksis eller den dominerede *tilegnelses*praksis. I det, han betegner den *modsætningsfulde rumlighed*, ser Lefebvre allerede tendenser til, at modsætningerne i den *abstrakte rumlighed* søges ophævet med udgangspunkt i den *levede* krop, bl.a. gennem sport, strandture og turisme, men også gennem mere radikale aktiviteter (*Ibid.*, 201). I starten af 1970'erne ser han således tendenser til, at enkelte øer af den parisiske rumlighed, gennem bl.a. husbesættelser og midlertidige anvendelser af ubrugte haller, rives ud af *beherskelsens* abstrakte klør i et forsøg på at dreje den *rumlige praksis* i en anden retning. Han henviser eksplicit til frugt-, grønt- og kødtorvet, *Les Halles*.

Han flyttede til kvarteret netop som de første planer for dets sanering blev sat på dagsordenen (1959). Torvefunktionerne flyttede allerede kort tid efter, hvorefter hallerne stod ubrugte tilbage. Først i 1968-69 blev de endelige projektforslag vedtaget, hvorefter såvel haller som store dele af beboelsesejendommene blev revet ned (Lefebvres egen bolig inklusiv). Udlæg kort Lefebvres beskrivelse af *fordrejning* ud fra Les Halles-eksemplet. IS foretog faktisk en *psykogeografisk* registrering af *Les Halles* samtidig med at flytningen diskuteredes og var udelt kritiske over for fremtidsudsigterne:

> The projected displacement of Les Halles to the outskirts of the city will entail a new blow to popular Paris, which has for a century now been constantly exiled, as we know, to the suburbs (Khatib, 1958).

De forladte haller indtages efter udflytningen af et væld af IS' ligesindede, og Lefebvre beskriver udviklingen med ét af deres begreber, *fordrejning* (fr. *détournement*; eng. *diversion*). Denne praksisform

ser han som byboernes utallige små og fragmentariske forsøg på at agere i den *modsætningsfulde rumlighed* på en måde som kaster blot en lille snert af personlig tilfredsstillelse eller realisering af sig. Tro mod fænomenets flertydige natur, eller fordi det ikke passer som fod i hose i Lefebvres eksplicit politiserende terminologi, bliver begrebet om det behandlet meget ambivalent af Lefebvre. På den ene side bliver det defineret ud fra sin relation eller rettere sin forskel fra de to øvrige praksisformer, eller i snæver betydning, *poiesis*-former, *tilegnelse* og *beherskelse*. Det bliver et helt igennem negativt begreb, som ikke gøres i stand til at kaste sit eget lys på den *sociale rumlighed*:

> From a purely theoretical standpoint, diversion and production cannot be meaningfully separated. The goal and meaning of theoretical thinking is production rather than diversion. Diversion is in itself merely appropriation, not creation – a reappropriation which can call only a temporary halt to domination (Lefebvre, 1991b, 168).

Praksisformen ikke gives sit eget positive indhold, men defineres som manglende evne til egentlig produktion. Selv om *fordrejningen* kan ses som en alternativ praksis, der er kritisk over for det gældende, abstrakte system, så formår den aldrig, for så vidt at den ikke formår at være aktivt producerende, at bevæge sig ud over dette systems grænser. Den kan derfor heller ikke siges, som det gør sig gældende for *tilegnelsen*, at være egentlig kreativ. Den skaber jo ikke noget. Den blot 'gentilegner' fragmenter af den gældende orden. *Fordrejningen* udlægges altså som snarere halvvejs reformisme indenfor *beherskelsen* end halvvejs revolution. Fremstillingen gentages et andet sted, hvor Lefebvre tager gåden om byboernes på den ene side manglende kritik af og deltagelse i byudvikling, og på den anden side eksempler på tilsyneladende produktive *fordrejninger* af udviklingen. I denne passage understreges såvel fænomenets eksplicitte som begrebets implicitte ambivalens i endnu højere grad:

> Certain deviant or diverted spaces, though initially subordinate, show distinct evidence of a true productive capacity. Among these are spaces devoted to leisure activity. Such spaces appear on first inspection to have escaped the control of the established order, and thus, inasmuch as they are spaces of play, to constitute a vast 'counter-space'. This is a complete illusion. The case against leisure is quite simply closed – and the verdict is irreversible: leisure is as alienated and alienating as labour; as much an agent of co-optation as it is itself co-opted; and both an assimilative and an assimilated part of the 'system' (mode of production) (*Ibid*., 383).

De aktuelle eksempler på *fordrejninger* kastes af Lefebvre hen som værende fuldstændigt genintegreret i den gældende udvikling gennem en *fordrejning* af såvel deres vilkår som deres effekter. For at understrege ambivalensen omkring begrebet, benytter Lefebvre sig, bevidst eller ej, af et andet ord for fænomenet, som har en specifik og ganske anden historie og betydning. 'Genintegrering' ("co-optation" som det jo hedder i den engelske oversættelse) er, akkurat som *fordrejning*, hentet fra situationisternes vokabular. Hvor *fordrejning* er den kritiske drejning af eksisterende æstetiske elementer, så er 'genintegrering' ét af situationisternes største kritikpunkter over for æstetisk praksis: At dens mere eller mindre kritiske indhold drejes til at blive underholdende krymmel på overfladen af det bestandige *skuespil* (se fx IS, 1958). I denne sammenhæng er Lefebvres dobbelttydighed måske forståelig, men et tredje sted, i en stadig mere positiv udlægning af fænomenet, holder han fast i dette andet ord for det:

> Co-optation, as already mentioned, should be looked upon as a practice intermediate between domination and appropriation, between exchange and use. To oppose it to production is to mistake its character. Properly understood, co-optation could lead to the production of a space (Lefebvre, 1991b, 368-69).

Her gentager Lefebvre *fordrejningens* relation til egentlig *produktion*, men kravler samtidig over på den anden side af det skarpe skel mellem *beherskelse* og *tilegnelse* og giver en mere optimistisk udlægning af *fordrejningens* muligheder for at skabe varige forandringer i den *sociale rumlighed*. Det defineres som næsten *tilegnende* og potentielt *produktivt*.

Hvad der er interessant for mig er imidlertid ikke så meget *fordrejningens* status omkring knivsæggen, der skiller *beherskelse* og *tilegnelse*, som en spinkel mulighed for skabelsen af en *differentiel rumlighed* med indbygget risiko for at blive genintegreret, men derimod dens karakter af et praktisk felt, hvor hverdagspraksis, den være sig revolutionær eller ej, afprøver sig selv og sine egne forståelser og interesser i forhold til en allerede produceret rumlighed, den være sig *behersket* eller *tilegnet*. *Fordrejningen* kan således ses som en praksis, der måske i sig bærer både revolution og reformisme, men som først og fremmest er en analytisk karakteristik af byboeres altid lidt anderledes, lidt 'forkerte', forståelse og realisering af mulighederne i den *sociale rumlighed*.

Lefebvres henvisning til Chomskys "kompetence" og "udøvelse" i udlægningen af den *rumlige praksis* (*Ibid*., 33), som jo udgøres af et urbant og et hverdagsniveau, er sigende i denne forbindelse. Distinktionerne understreger en dobbelthed i begrebet om *rumlig praksis*, som ikke ellers fylder så meget i fortolkningen af Lefebvres triade. De udgør ikke desto mindre en vigtig differentiering af begrebet, efter som det er den, der åbner logisk for de modsætninger i den *rumlige praksis*, Lefebvre er så fokuseret på. Mens henvisningen til den daglige og den urbane realitet mest giver associationer om forskellige geografiske skalaer, giver Chomskys distinktion en anden nuance i billedet. *Kompetence* og *udøvelse* er snarere udtryk for en konkret artikulering af forskellige aspekter end en tvedeling i to niveauer. Distinktionen er således en variation over Saussures begreber om *langue* og *parole*, som jeg allerede har berørt ovenfor. Den urbane virkelighed kan på denne måde forstås som et foreliggende potentiale for en daglig aktivitet, der alt efter 'brugerens' *kompetence* eller viden om byen og den konkrete situation kommer til udtryk i form af en specifik *udøvelse*; en specifik realisering af byens infrastrukturelle potentiale.

Der viser sig altså et billede af et ambivalent modsætnings- og afhængighedsforhold, der svarer til den modsætning mellem *betydning* og *udtryk*, jeg gjorde rede for i Lefebvres repræsentationskritik. Ud over at han altså tilsyneladende overfører semantiske mekanismer (om end meget generelt formulerede og med et vist beskyttelsesbælte) til den *rumlige praksis*, giver han triaden en anden, overordnet, dual struktur, som kan formidle den dualistiske modsætning mellem *beherskende* og *tilegnende* menings- og praksisformer i en mere kompleks og situeret én af slagsen: *Fordrejning*.

Konstellationen af *tilegnede*, *beherskede* og *fordrejede rumligheder*, og deres relaterede praksisformer, giver både en begrebslig ordning og en antydning af den flydende dynamik af stærkt og svagt definerede steder, fra de stærkt ordnede til situationisternes *positive voids*, som præger byen, og som til enhver tid udgør vilkårene for praksis af forskellige karakter. Som sådan ligger denne skæring af den *sociale rumlighed* latent i Lefebvres værk. Det er tendenser i nutiden, som han ikke i særlig høj grad bringer på begreb, men blot integrerer i sit øvrige begrebsapparat. Da jeg mener, at *fordrejning* (som konkret og dagligt brydningspunkt mellem muligt og umuligt, fortid, nutid og fremtid, en given rumlighed og en individuel praksis) er essentiel for et studie af den aktuelle rumlighed, vil jeg forfølge begrebet teoretisk i det næste afsnit.

DELKONKLUSION

Med afsæt i ønsket om at åbne den toneangivende, 'bypolitiske' optik på byudviklingen i forhold til den ikke nær så etablerede, men lige så reelle *politiske urbanitet*, der eksisterer som tendenser i bylivet, har jeg i denne del udfoldet udviklingen af Henri Lefebvres kritik af hverdagslivet til kritikken af den *sociale rumlighed*. Dette projekt går netop ud på at sætte de umiddelbare opfattelser af by- og samfundsudviklingen på begreb for at rykke ved fasttømrede forestillinger. Implicit i projektet er derfor også nuancerede overvejelser om vilkårene for at sætte disse umiddelbare og oversete tendenser på begreb. Disse overvejelser udgør samtidig den indledende aftegning af Lefebvres kanoniserede triade om den *sociale rumlighed*.

I det jeg har betegnet som kritikken af den kulturelle modernisering udlægger jeg Lefebvres artikulering af det *levede*, forstået som den umiddelbare, følelsesmæssige og mere eller mindre ubevidste oplevelse af situationer, i forhold til et eksistentielt lag i begrebet om *momentet* og et betydningsmæssigt lag i det Lefebvre kalder det *semantiske felt*. Lefebvre udlægger krisen i den kulturelle modernisering som et brud mellem det *levede* og de etablerede, semantiske redskaber. Det rationelle og relativt mekaniske *betydnings*-system, især udlagt i forhold til den strukturalistiske sprogopfattelse, præger det *semantiske felt*, således at social mening gøres ensbetydende med netop den form for viden, dette system kan kommunikere. Lefebvres argument er, at der findes andre former for mening og viden, der betjener sig af andre redskaber i det *semantiske felt*. Han definerer disse redskaber under begrebet *udtryk*, der således er det sted, hvor oplevelsens umiddelbare indtryk søger at gøre sig kommunikérbart – i et *udtryk*. *Udtrykket* omfatter mening, der ikke kommunikerer gennem sin interne systemiske sammenhæng, men gennem dybt originale gestikulationer gennem *symboler*, rettet mod den kollektive historie, eller *billeder*, rettet mod det personlige og fordringsfulde perspektiv på fortid, nutid og fremtid. Triadens begreber om *repræsentationernes rum* og *rummets repræsentationer* er i høj baseret på de overvejelser, der ligger bag distinktionen mellem henholdsvis *udtryk* og *betydning* i det *semantiske felt*.

Lefebvre ser det som sin opgave som filosof konstant at sætte de oplevelser, der springer ud af unikke og således ukommunkérbare *momenter* på begreb og således modvirke den modsatrettede determinering fra det stadig mere fastlåste og abstrakte sprog. Ud over at problematisere situationen i det *semantiske felt*, anskueliggør Lefebvre samtidig en dynamisk relation mellem, på den ene side, relativt stærkt definerede og således relativt etablerede og stærke redskaber og, på den anden side, relativt svagt definerede og derfor uetablerede og svage redskaber. Han aftegner således et (semantisk) felt, der som helhed defineres af visse redskaber, mens andre fungerer på således etablerede vilkår. Denne relation går igen i de mere fysiske og praktiske aspekter af triaden, hvis baggrund og betydning jeg har rekonstrueret ovenfor i de øvrige to kapitler.

Begreberne om *rumlig praksis* og det *erfarede rum* vokser ud af Lefebvres kritiske behandling af det urbane spørgsmål. Jeg ekspliciterer den rolle, som den urbane avantgarde-gruppe, situationisterne, spiller i Lefebvres urbane orientering. Det gør jeg dels for at understrege den konkret historiske situering af hans begrebslige udvikling, dels for at bidrage med det, som Jorn kalder et *ekstremt-fænomenologisk* lag i Lefebvres kritiske drift. Den æstetiske praksis og oplevelse af den højmoderne urbanisering ikke mindst i Paris giver således en vigtig nuance til Lefebvres konstante afsøgning af *momenterne* på grænsen mellem det mulige og det umulige, det tænkelige og det utænkelige.

Lefebvres urbane orientering af kritikken udvikler sig fra en umiddelbar metafor om muslingen som en gensidig relation mellem et bløddyr og en skal arbejder Lefebvre sig igennem begreber om *byen* som det praktisk-materielle aspekt og det *urbane* som de sociale niveauer af byudviklingen til de både kropsligt og overordnet geografisk funderede begreber om det *erfarede rum* og *rumlig praksis*, der kan defineres som et praktisk felt, der i stil med det semantiske præges af to niveauer, det overordnede urbane og hverdagslivets niveau, svarende til det *urbanes* to sociale ordener, der begge realiserer deres interesser og projekter i den *rumlige praksis*' felt. Den *rumlige praksis* domineres af det overordnede urbane niveau, der i en selvforstærkende relation med *rummets repræsentationer* dels dominerer og producerer den *sociale rumlighed* som helhed, dels legitimerer denne dominans.

Triaden som helhed begrebsliggør således en række (urban)ontologiske, epistemologiske, semantiske, sociale og generelt politiske facetter af moderne byudvikling. Den er åben for, og til dels præsenteret af Lefebvre som en stærkt normativ og politisk kritik af vilkårene i det han beskriver som den *abstrakte rumlighed* præget af den fremadskridende byudviklings abstrakte og fragmenterende *rummets repræsentationer* på det overordnede urbane niveau på bekostning af de *repræsentationernes rum*, der får hverdagslivet til at hænge sammen på det menneskelige niveau. Denne

kritik kritiseres, til dels med rette, for sin stærke begrebslige låsning. Jeg argumenterer dog for, at triaden ikke blot er et blindt politisk instrument, men en analytisk ekspliciterende og differentieret størrelse, der kan løfte Lefebvres projekt ud af lukkende, politisk deduktion til en åbnende, både politisk og sagligt stærk transduktion, dvs. en argumenteret åbenhed over for nye, svage og uetablerede tendenser i byudviklingen.

Det er også derfor, jeg vælger at fokusere på de relativt 'svage' og vordende steder i Lefebvres tanker om den *sociale rumlighed*. Det centrale begreb i den sammenhæng er *fordrejning*, som han bl.a. henter fra de situationister, der var med til at føre ham ind på det urbane spørgsmål. I sin eksplicitte kritik af *beherskelsen* med udgangspunkt i et kunst-inspireret begreb om *tilegnelse* er Lefebvre meget ambivalent i sin definition og anvendelse af *fordrejning*, men relationerne mellem de relativt stærkt definerede og dominerende og de relativt svage og dominerede redskaber i den *rumlige praksis*' og *repræsentationernes* felt kan siges netop at være eksempler på *fordrejning*. *Fordrejning* er det relativt svage aktører, med deres svagt definerede redskaber formår at udøve i et givet felt præget af andre redskaber. Denne udøvelse knytter sig desuden til de lokaliteter i den *rumlige praksis* og *repræsentationernes* felt, der er præget af de etablerede redskabers fraværd i form af, hvad situationisterne fx betegner *positive voids*. Det er disse to fænomener, jeg, i et forsøg på at uddrage en aktuel relevans af Lefebvre transduktive begreber, vil fokusere på i de næste kapitler, der vil være yderligere nuanceringer af den *politiske urbanitet*, jeg ønsker at udvikle et begreb om.

STRATEGISKE ABSTRAKTIONER OG TAKTISKE FORDREJNINGER

Efter i de foregående kapitler at have konstrueret en problemstilling omkring Lefebvres opfattelse af hverdagslivets karakter i forhold til byudvikling vil jeg nu udfolde hans begreb om *fordrejning*, som jeg mener indeholder det største potentiale for en analyse af konkrete fænomener i nutiden snarere end af et utopisk fraværd, som præger Lefebvres samtidsdiagnose. Jeg vil derfor, for en stund, som et skridt i denne retning tage *fordrejnings*-fænomenet ud af hans politiske projekt for at udvikle det i en mere analytisk retning. Til det formål er Michel de Certeaus udlægning af hverdagslivets praksis velegnet.

Fordrejnings-fænomenet falder i høj grad igennem Lefebvres begrebslige si, fordi det ikke i tilstrækkelig grad formår at skabe holdbare, alternative rumligheder, end ikke i lille skala; fordi det, ifølge Lefebvre, falder tilbage under *beherskelsens* rigide orden. I dette 'fald' fanges fænomenet imidlertid af Michel de Certeau, der konstruerer sit perspektiv på hverdagslivets praksis i eksplicit afstandtagen fra store politiske projekter som Lefebvres. Han er eksplicit skeptisk over for det totalitære i utopiske profeteringer om social forandring, hvor nødvendig denne forandring end måtte være:

> This revolution would be no more than another totalitarianism on the part of an elite claiming for itself the right to conceal the different modes of conduct and substituting a new normative education for the previous one, were it not that we can count on the *fact* that there already exists, though it is surreptitious or even repressed, an experience other than that of passivity (de Certeau, 1984, 173).[29]

De Certeau søger ikke kritikken, hvor der ikke i forvejen er nogen. Enhver teoretisering *om* og måske ligefrem *for* social forandring forfalder til totalitarisme, hvis ikke der i den sociale praksis allerede findes relativt aktive tendenser, "an experience other than that of passivity". Den teoretiske udformning af en forandrende politik kræver, at der forefindes 'politisérbare' praksisser. Det er netop denne politisérbarhed, de Certeau mener at kunne finde dybt i *nogle* af dagligdagens reminiscenser af eller forudanelser om *andre* og *forskellige* praksisformer. I sin vægring over for den alt for forstenede og forbenede kritik, indleder de Certeau sin analyse af de forskellige og altså evt. politisérbare praksisser med en eksplicit ekskludering af netop de tendenser, hvor kritikken er mest eksplicit formuleret:

> [T]he investigation of everyday practices was first delimited negatively by the necessity of not locating cultural *difference* in groups associated with the 'counter-culture' – groups that were already singled out, often privileged, and already partly absorbed into folklore – and that were no more than symptoms or indexes (Ibid., xii).

De Certeau indleder i stedet sin søgen efter det implicit aktive og forskellige i den (antageligt) passive forbrugspraksis. En af de grundliggende teser i de Certeaus projekt er netop, at brugspraksisserne i det han, lige som IS, kalder det spektakulære samfund ikke er nær så determinerede og passiverede, som de ofte udlægges. I stedet for udelukkende at kritisere og i høj grad foragte forbrugspraksisserne ud fra alternative og utopiske normer om et mere eller mindre helt og fuldendt liv (som fx IS og Lefebvre), dykker de Certeau derfor ned i det spektakulære samfunds 'passivitet' for netop i de beskedne, konkrete fordrejninger at søge samfundets "flugtlinier" (jfr. Deleuze & Guattari; Patton, 2000), og således finde de implicitte normer i den "subjektiverede" (Foucault, 1983) brugers egen kreativitet.

Denne kreativitets reelle evne til at skabe forandring; dens egentlige forskellighed i forhold til et omgivende, mere eller mindre spektakulært samfund drages konstant i tvivl af de Certeau: "[O]n

[29] Jeg vil i "Metodologisk demokrati" videreføre denne kritik over for en dansk eksponent for aktionsforskningen.

what grounds can we call this 'art' *different*?" (de Certeau, 1984, 24). Hvor politiserende eller politisérbare er de? Hvor meget kritik kan normalt siges at eksistere i den mere eller mindre kommercialiserede, dagligdags gøren og laden? Kan disse praksisformer nogensinde løfte sig op til at være mere end tilfældige og fragmentariske mutationer *af*, eller rettere *indenfor* det bestående? (Ahearne, 1995, 159).

Den nagende tvivl kan spores hele vejen ind til benet af begrebet om de *fordrejninger*, de Certeau ønsker at fremhæve. Deres eksplicitte forskellighed *vis-à-vis* den gældende orden, og på denne måde deres forandringspotentiale, underordnes da også klart af de Certeaus understregning af disse *fordrejningers* eksistens *inden for* denne orden. Ikke engang de enkelte *fordrejende* praktikere tillægges nogen tro på forandring:

> The actual order of things is precisely what 'popular' tactics turn to their own ends, without any illusion that it will change any time soon (*Ibid.*, 26).

Tilstedeværelsen af en eller anden grad af begrænsende orden er slet ikke fremmed for de Certeaus projekt. Han er også stærkt kritisk heroverfor, men denne kritik er ikke det vigtigste formål i hans projekt. Det er i højere grad en kritik af den epistemologiske 'orden', som ikke evner at se 'uordenen' under overfladen. Dette i dobbelt forstand: Hans projekt går ud på dels at tydeliggøre og nuancere den sociale ordens decentrerede karakter gennem begrebet om *strategi*, dels, gennem *taktik*-begrebet, at understrege at denne orden i sin effekt er afhængig af den konkrete situation, hvor den artikuleres i praksis. I begge elementer af projektet spiller Foucault en særdeles central rolle. Dels i stor udstrækning som det teoretiske grundlag for *strategi*-begrebet, dels som den teoretiske 'orden', det er nødvendigt at gøre op med for at få øje på de *taktiske* mekanismer. Jeg vil udfolde de to begreber i det følgende.

På den anden side vender de Certeau så at sige dette perspektiv mod Foucault selv, idet han mener, at Foucaults tese om den fuldstændige produktion af brugbare/føjelige individer gennem den *panoptiske* overvågnings *subjektivering* (Foucault, 1983; Dreyfus, 1983; Raffnsøe, 2000) placerer ham i samme dystopiske kategori som Lefebvre og IS. Den anden side af de Certeaus projekt er således at understrege, at enhver orden, ligegyldig hvor gennemtrængende, fremmed-, mulig- eller frigørende, altid modsvares af en mangfoldighed af manipuleringer og *fordrejninger* i den *fordrejende* brugspraksis (en pointe Foucault faktisk også selv har fremdraget; Foucault, 1988).[30] Han kvalificerer Foucaults betragtninger, idet han understreger, at der findes andre kræfter eller *magtudøvelsesformer* (det han kalder *taktikker*) end dem, som på et givent tidspunkt formår at artikulerer sig som generelle *dispositiver* (*strategier*). Det kan siges at være de Certeaus erfaring fra '68. Han forfalder hverken til en simpel dæmonisering af et kapitalistisk samfunds monolitiske blok, eller til fritsvævende utopiske fantasier. Derimod fokuserer han på Kulturens eller Ordenens nedbrydning og fragmentering i en mangfoldighed af forskellige praksisser, hvis karakter er tåget, bl.a. fordi de ligger uden for *dispositivet* (Ahearne, 1995, 158-59):

> What is the status of so many other series which, pursuing their silent itineraries, have not given rise to a discursive configuration or to a technological systematization? They could be considered as an *immense* reserve constituting either the beginnings or traces of *different developments* (de Certeau, 1984, 47).

[30] Tak til Martin Frandsen for pointen.

Forbrugets disciplinering – det foucault'ske perspektiv

Samfundet anskuet som manglen på fuld *tilegnelse* er så at sige Lefebvres og ikke mindst Internationale situationnistes (IS') perspektiv. Sidstnævnte kroner deres kritik af samtiden med termen om det spektakulære samfund, der dækker over det udviklingstrin, hvor alt direkte *oplevet* fortoner sig i repræsentationens passiverende skuespil (Debord, 1972a, 1). Borgerens 'deltagelse' er altså her reduceret til passiv beskuelse af det spektakulære skuespil. Det er også netop dette billede af borgeren i det moderne samfund, de Certeau tager udgangspunkt i:

> Marginality is today no longer limited to minority groups, but is rather massive and pervasive; this cultural activity of the non-producers of culture, an activity that is unsigned, unreadable, and unsymbolized, remains the only one possible for all those who nevertheless buy and pay for the showy products through which a productivist economy articulates itself. Marginality is becoming universal. A marginal group has now become a silent majority (*Ibid*., xvii).

De Certeau tager i sin teoretisering af hverdagslivets praksisformer udgangspunkt i den nye form for marginalitet, som det funktionalistiske forbrugersamfunds udvikling har medført. Marginaliseringen er ikke på nogen måde af kvantitativ karakter; det er ikke flertallets marginalisering af et mindretal. Der er snarere og tværtimod tale om en marginalisering af flertallet. Hverdagslivet hos det tavse flertal bliver stadig mere infiltreret af varesamfundets forbrugspraksisser. Hermed er deres aktiviteter blevet stadig mere usynlige og ubetydelige for samfundet som helhed. Forbrugerens aktiviteter har udelukkende en betydning i den udstrækning, de reproducerer varesamfundet:

> His products are scattered in the graphs of televised, urbanistic, and commercial production. They are all the less visible because the networks framing them are becoming more and more tightly woven, flexible, and totalitarian. They are thus protean in form, blending in with their surroundings, and liable to disappear into the colonizing organizations whose products leave no room where the consumers can mark their activity (*Ibid*., 31).

Fjernsynsseeren anskues af de Certeau som selve typen på den passiverede forbruger løsrevet fra den "rationaliserede, ekspansionistiske, centraliserede, spektakulære og højrøstede produktion" (*Ibid*.). Forbrugsdisciplineringen af hverdagslivet ses både som et plaster på såret og som den ultimative konsekvens af de moderne samfunds udvikling. De Certeau ser således den nuværende situation som en naturlig følge af Oplysningens rationelt baserede forsøg på en frigørende artikulering mellem den reflekterende, men abstrakte og begrænsede videnskab og den 'stumme' hverdaglige gøren og laden. I den moderne, velfærdsstatslige formidling af disse parametre, har resultatet langt fra været en frigørende forening, men derimod en forarmende abstraktion, bl.a. fordi Oplysningens frigørelsesprojekt har været koblet på de abstraherende teknologier, som samtidens naturvidenskab har perfektioneret.

Den 'frigørende' formidling har følgelig taget form af, på den ene side, en fremadskridende isolering af hverdagspraksissens minutiøse teknikker fra dens egen 'kunst', og, på den anden side, en geometrisering og matematisering af disse teknikker. Maskinen bliver indbegrebet af denne abstrakte, naturvidenskabelige perfektion af den hverdaglige gøren og laden. Hverdagslivet reduceres herved til en sartre'sk slave af funktionalismens maskinhegemoni (Sartre, 1972, 117-23); 'folket' mister i abstraktionsprocessen både deres rum og deres sprog (hvad Lefebvre ville kalde *repræsentationernes rum*):

> The technical optimization…left to everyday practices only a space without means or products of its own; the optimization constitutes that space as a folkloric region or rather as an overly silent land,

> still without a verbal discourse henceforth deprived of its *manouvrier* language as well (de Certeau, 1984, 69).

Parallellen til Lefebvres diagnosticering af det *levedes* vilkår i den *abstrakte rumlighed* er til at få øje på i de Certeaus beskrivelse: De aspekter af hverdagslivet som ikke indgår i modernitetens tekniske optimering, efterlades som affaldsprodukter – afmægtige, tavse og ubevidste i et miskendt ingenmandsland. Snarere end at fortsætte i Lefebvres og IS' *beherskelses*-kritik, hvor den herskende orden antager en næsten monolitisk karakter, lader de Certeau sig imidlertid inspirere af Foucaults minutiøse fokus på de uanseelige mekanismer, "the swarming of disciplinary mechanisms" (*Ibid.*), i en *magtanalytik* der netop var et opgør med den vestlige marxismes *beherskelses*-perspektiv (Jay, 1984). Jeg vil kort gengive de dele af Foucaults *magtanalytik*, som er mest central for forståelsen af de Certeaus begreb om *strategi*, som jeg efterfølgende præsenterer. Opgøret kan hvad *magt*-begrebet angår i korthed udlægges i fire grundlæggende argumenter:

Snarere end at fokusere på mægtige subjekter eller institutioner, kort sagt substanser, argumenterer for en mere decentreret opfattelse af magt, og definerer således for det første magt som en *relation*, og ydermere som blot én relation blandt andre sociale relationer. Foucault anskuer på denne måde social praksis som konstitueret af tre relaterede relationer: objektive, tekniske relationer til naturen, *arbejde*; betydningsmæssige relationer, *kommunikation*, og; *magtrelationer*, som bl.a. indebærer nogens, ikke blot elitens, *magt* eller rettere *beherskelse* over andre, men også en mangfoldighed af andre aspekter (Gordon, 1980).

Magtrelationerne skal, for det andet, i sig selv ikke opfattes som eksisterende mellem subjekter, men derimod som specifikke relationer mellem handlinger eller forskellige former for magt*udøvelse*. *Magt* skal således opfattes som handlinger, der påvirker (mulighedsbetingelserne for) andre handlinger, og kan på denne måde siges at eksistere på alle niveauer af samfundet. Fra de største, statslige institutioner til de mindste, dagligdags handlinger er magtrelationerne udspændt mellem nietzscheanske kræfter, der i et kompleks netværk udkæmper en konstant kamp om små, lokale herredømmer.

Disse kampe udkæmpes, for det tredje, på den ene side med klare intentioner fra de deltagende parter, om ikke andet om at dominere den enkelte, lokale magtrelation. På den anden side har disse intentioner intet at gøre med den humanistiske subjektivitet, som ligger implicit i fx store dele af den vestlige marxismes beherskelseskritik. Med en næsten giddens'k logik argumenterer Foucault altså for, at de enkelte aktører måske ved, hvad de gør, når de gør det, men ikke hvilke konsekvenser deres handlinger har, og for den sags skyld heller ikke hvilke forudsætninger deres intentioner har (Foucault i Dreyfus, 1983, 187). Både forestillingerne bag, intentionerne i og konsekvenserne af de institutionelle eller individuelle aktørers praksisser formidles, konstitueres eller *fordrejes* (Ahearne, 1995, 145; de Certeau, 1984, 49) af de konkret givne kræfters relationer, hvor "magtmæssige strategier" for udnyttelsen af de givne vilkår og ikke mindst hinandens svagheder spilles ud mod hinanden. Den konkrete *magtrelations* karakter gives netop umiddelbart ved de i grunden frie aktørers strategiske manøvrer, mens den dybere mening og ikke mindst den asymmetriske karakter af *magtrelationerne* især er givet ved og indlejret i et underliggende spil mellem de praksisser og diskurser, som Foucault karakteriserer som henholdsvis *magtmæssige teknologier* og *programmer* (Gordon, 1980).

Efter på denne måde at have decentreret magtspørgsmålet, fx fra de dominerende institutioners klart formulerede intentioner, i sidste ende i forhold til teknologiernes og programmernes minutiøse determinationer, samler Foucault trådene igen i det han betegner som *dispositivet*; den generelle 'retning', der i en given epoke vokser ud af mængden af små handlinger og overvejelser (Dreyfus og Rabinow, 1983, 188), eller, som Raffnsøe formulerer det,

> en bestemt *regularitet* ... i måden som sociale handlinger og hændelser forholder sig til tidligere handlinger og hændelser på: en regularitet som virker bestemmende ind på hvad der senere kan hænde (Raffnsøe, 2000, 48; se også Dews, 1984, 91; Foucault, 1983, 219).

Dette leder frem til en fjerde central konstatering om magtspørgsmålet. Frem for at definere *magtrelationer* eller *magtudøvelse* i den negative betydning af *beherskelse*, undertrykkelse og begrænsning, som i fx den vestlige marxisme, skal de forstås som noget i grunden positivt og produktivt. De essentielt frie individer, som udgør baggrunden for den vestlige marxismes *beherskelses*kritik er i sig selv fra grunden produceret af, eller rettere *subjektiveret* i det *beherskende* system, der kritiseres. Individet er ikke en transcendental størrelse, som langsomt korrumperes af 'magten'. Det er et socialt produkt, akkurat som den Videnskabelige kritik, som den vestlige marxisme selv udgør. Den vestlige marxistiske kritik udgør således på dette punkt blot en del af den diskurs om mennesket, som langsomt er udviklet gennem de seneste århundreder siden Oplysningstiden. Den har således været del af den diskurs, som har skabt grobunden for den *subjektivering*, hvis finpudsning og nuancering netop kendetegner den nuværende *magts*, det *disciplinære dispositivs* karakter, som i høj grad er fokus i Foucaults magtanalytik – og som er grundlaget for at forstå de Certeaus begreb om *strategi*.

Foucault beskriver det *disciplinære dispositivs* udvikling som led i Oplysningstidens angst for det skjulte, "a fear of darkened spaces" (Foucault, 1980b, 153), på den ene side, og et presserende behov for at effektivisere og udbrede ordningen af samfundet, på den anden. Humanvidenskabernes forsøg på dels at grave essensen (dvs. det sunde og rationelle) af det enkelte menneske frem fra kroppens gedulgte afkroge, dels at anerkende individets plads i samfundet, var, om end implicit, relateret til bestræbelser for at *disciplinere* og rendyrke de enkelte, adskilte deldiskurser med hver deres område af det 'menneskelige' *subjekt* og udgrænse det overflødige. Disse deldiskurser forædler hver især lige præcis deres aspekt af det menneskelige i forhold til gradvist udviklede og nøje overvågede principper. Den fysiske og psykiske side af sundhedsvidenskaben og den moderne, strafferetslige diskurs er blot nogle eksempler på disse fremvoksende disciplin(ering)er. Herindenfor bliver den menneskelige aktivitet delt op i sund og usund, rationel og irrationel, forstandig og gal, lovlig og ulovlig. Alt i alt kategorier som lægger sig ind under en dobbelt *subjektivering*: Den diskursive anerkendelse eller rettere konstituering af det enkelte *subjekt* inden for de videnskabelige *discipliner* i form af *magtmæssige programmer*, og kategoriseringen, overvågningen eller den *teknologiske disciplinering* af det således konstituerede subjekt i henhold til disse *discipliners* fordringer om normal og unormal adfærd.

Det moderne fængsel er blot én af flere *teknologiske* institutioner, der blev udviklet til at tage sig af unormal adfærd i samfundet, men dets *panoptiske* indretning er for Foucault prototypen på en *disciplinerende teknologi*. Ved at hive de indsatte ud af lænkerne i kælderens mørke og indsætte dem i hver deres lyse celle beliggende i en cirkel omkring et centralt vagttårn, som cellerne hver især åbnede sig mod med store vinduer, blev der etableret en situation, hvor fangerne ikke var direkte undertrykte, men blot under potentielt konstant overvågning. Gennem det potentielle, inspicerende blik internaliserede fangen den orden, som det var overvågerens opgave at opretholde (Foucault, 1980b, 155). Effekten var en dobbelt *subjektivering*: De indsatte blev (re)konstitueret som selvstændige subjekter, helt basalt gennem den individuelle, interpellerende behandling, og blev siden påtvunget og kategoriseret i forhold til netop den specifikke identitet, som den potentielle overvågning tilskrev dem i processen (Foucault, 1983). Foucault betragter *teknologiens* indflydelse som en revolutionering af magtrelationerne i samfundet som helhed:

> Panoptism was a technological invention in the order of power, comparable with the steam engine in the order of production (Foucault, 1980a, 71).

Det som er specielt interessant i sammenhæng med de Certeaus begreb om *strategi* er, at *panoptismens subjektiveringsteknologi* med sin spredning til stadig flere dele af samfundet for Foucault er et klart signal om, at *disciplineringen* udvikler sig til den dominerende *magtudøvelsesform* (McNay, 1994, 93). Det *disciplinære dispositiv* vokser således frem i et stadig mere standardiseret spil mellem, på den ene side, diskursive *programmer* hvori det individuelle subjekt bliver konstitueret og, på den anden side, *teknologier* til at styre og uddrive processer som tid og arbejde (snarere end substanser som varer og rigdom) fra mennesker, og til at udvikle en minutiøs overvågning og produktion af enkeltindivider. De praktiske eller diskursive felter (det være sig militære, medicinske, uddannelsesmæssige, økonomiske, strafferetslige) forlænger minutiøst det *disciplinerende dispositivs* ordne(n)de og *subjektiverende teknologier* og *programmer* ud i de mest perifere dele af det hverdagsliv, som mangfoldigheden af borgere gennemlever hver dag (Dreyfus, 1983, 212):

> Disciplinen evne[r] at analysere, eller desartikulere, det sociale korpus i en række ikke tidligere adskilte enheder. Samtidig gennemarbejde[r] og omforme[r] disciplinen disse enheder i en uhørt grad, hvorfor den sammenfattende kan beskrives som detaljens teknologi (Raffnsøe, 2000, 53).

Denne særdeles fremskredne *disciplinerings*proces fungerer altså ved at fragmentere den overvågede sociale praksis gennem konstitueringen af forskellige givne felter af sociale relationer (praktiske såvel som diskursive), der hver især ordnes i forhold til specifikke *discipliners* normer. Konstitueringen og disciplineringen af de nye felter i samfundet er altså tæt knyttet til:

- En *diskursiv* disciplinering; en konstant konstituering af nye, isolerede felter af videnskaben, hvor indenfor bl.a. det menneskelige subjekt bliver kategoriseret efter stadig mere detaljerede diskurser, hvis indhold og grænser konstant overvåges;

- en nyudvikling af den rumlige opdeling (Raffnsøe, 2000); en *disciplinering* af rummet; en konstituering af et område i henhold til en vis norm (Allen, 1997, 201-203, har blandt andre fokuseret på dette aspekt af Foucaults magtanalytik).

Det er denne indvævning af hverdagspraksissens små rutiner i en større og i høj grad disciplinerende sammenhæng, at de Certeau overtager fra Foucault. Jeg vil i det følgende vise, hvorledes ikke mindst overvejelserne om diskursiv og rumlig opdeling og disciplinering indgår i de Certeaus begreb om *strategi*.

Byen og 'bysubjektet' – den strategiske abstraktion

Det er netop den natur- eller sundhedsvidenskabeligt formidlede kolonisering af hverdagslivet, som de Certeau mener er blevet generaliseret til bysamfundet som helhed, gennem abstraktionen af hverdagslivets 'praktikere' fra deres dagligdags rum og sprog. I en kommentar til den igangværende, nostalgiske og bevarende renovering af Paris, som har overtaget efter de optimistiske, tekniske fremskridtsprojekter (dog med samme teknologier), formulerer de Certeau sin skepsis over for de dominerende mekanismer på følgende vis:

> Renovation participates in the medicalization of power, a process that has not ceased to develop for two centuries. This power is becoming more and more a 'nursing' power. It takes the responsibility for the health of the social body and thus for its mental, biological, or urban illnesses. It gives itself the task, and the right, to cure, protect, and educate. Passing from the individual body to the urban body, this therapeutic power does not change its methods. It treats organs and circulatory systems by not taking people into account. A broken-down block is simply substituted for an ailing liver. In this widened medical administration, the misappropriation of subjects remains the prerequisite for a restoration of the body. Thus, the affected urban parts are placed under supervision, taken away from inhabitants, and entrusted to preservation, real-estate, or highway department specialists. This is the hospital system (de Certeau et. al., 1998, 138).

Denne teknologiserede og ensrettende udvikling af byen er indbegrebet af den funktionalistisk styrede by. Byen er fragmenteret i mekaniske objekter, hvis funktion perfektioneres ved at bystyret smører maskineriet de rigtige steder ved hjælp af afpolitisere(n)de teknologier. Situationen ligger i en lige linje fra byens oprindelige, parallelle konstituering som begreb og som faktum fra barokken og frem. Byen, og således også det specifikt bymæssige, er blevet skåret ud af sin sociale og geografiske kontekst og bliver herved konstitueret som en afgrænset, sammenhængende enhed, der kontrolleres, overvåges eller slet og ret disciplineres i henhold til det rationale, som er inkarneret i det overordnede, institutionaliserede "bysubjekt" (de Certeau, 1984, 94). På denne måde sætter en vis opfattelse af byen sig igennem ved at ordne og kategorisere det bymæssige rum. De aspekter af byens hverdaglige praksis, som falder 'uden for kategori', og som ikke umiddelbart lader sig integrere, fornægtes, afvises og gøres illegitime for siden at blive redefineret. Byens forskelligheder elimineres gradvist i denne proces, og byen fremstår stadig mere som en homogen og abstrakt territorialisering (i Deleuze og Guattaris forståelse af begrebet; Patton, 2000); en realisering af en abstrakt model (de Certeau, 1984, 29), hvis eksistensgrundlag er *disciplineringen* af de mangeartede praksisser.

De Certeau ser i den moderne urbanisering kimen af de generelle *magtudøvelsesformer*, som har formået at determinere det moderne samfund og dets udvikling: *Strategierne*, hvis vigtigste implikationer er den gensidige definition af et magtfuldt subjekt og dettes "egenrum" (*lieu propre*) som den base hvorudfra det etablerer relationer med et uden for bestående af mål, trusler osv.; fx byen som henholdsvis subjekt og objekt:

> I call a *strategy* the calculation (or manipulation) of power relationships that becomes possible as soon a subject with will and power (a business, an army, a city, a scientific institution) can be isolated. It postulates a *place* that can be delimited as its *own* and serve as the base from which relations with an *exteriority* composed of targets or threats (customers or competitors, enemies, the country surrounding the city, objectives and objects of research, etc.) can be managed (*Ibid*., 35-36).

De strategiske mekanismer menes at gøre sig gældende indenfor både videnskab, politik og for den sags skyld militær, og udgør, i ordets egentlige forstand, *abstraktioner* af såvel diskursiv som ikke-diskursiv karakter: De *trækker* et afgrænset felt (det være sig diskursivt eller praktisk, men oftest begge på samme tid) *ud* af dets kontekst, og gør det til basis for et isoleret subjekts (det være sig en by eller videnskabelig institution) rationelt baserede kontrol. *Strategien* er ifølge de Certeau så at sige en måde at fryse tidens uforudsigelige dynamik i henhold til en diskursivt kodet, rumlig ordning, der håndhæves og reproduceres gennem *disciplinerende* overvågning. Med tydelig henvisning til Foucault understreger de Certeau, at den *strategiske magtudøvelsesform* ikke indeholder nogen eksplicit orden andet end ordningen i sig selv:

> The new techniques are refined and applied without recourse to any overt ideology: the development of a cellular grid (whether for students, soldiers, workers, criminals, or sick people) transforms space itself into an instrument that can be used to discipline, to program, and to keep under observation any social group (de Certeau, 1986, 186).

Selv om de Certeaus kritiske interesse for hverdagslivet ikke udelukkende kan forstås ud fra Foucaults værk (de Certeau et. al., 1998, xx), så er begrebsliggørelsen af de *strategiske magtudøvelsesformer* i høj grad inspireret af hans mere kendte landsmands tanker om det moderne samfunds *panoptiske* mekanismer i *Surveiller et punir*. Dette gør sig ikke mindst gældende for den snævre sammenhæng mellem diskursive og ikke-diskursive felter som gensidigt konstituerende mulighedsbetingelser for og konsekvenser af forskellige aspekter af de *strategisk-abstrakte magtudøvelsesformer*. Netop den snævre sammenhæng mellem det diskursive og det ikke-diskursive ser de Certeau som karakteristisk for de store byplanlæggeres gradvise udvikling af den nuværende byorden, som de Certeau på næsten lefebvre'sk vis karakteriserer som "Begrebsbyen":

> They inaugurate…the transformation of the urban *fact* into the *concept* of a city. Long before the concept itself gives rise to a particular figure of history, it assumes that this fact can be dealt with as a unity determined by an urbanistic *ratio*. Linking the city to the concept never makes them identical, but it plays on their progressive symbiosis: to plan a city is both to *think the very plurality* of the real and to make that way of thinking the plural *effective*; it is to know how to articulate it and be able to do it (de Certeau, 1984, 94).

De Certeau knytter *strategiens* diskursive *magt* eksplicit til en generel, "progressivt symbiotisk" magt til at forme 'virkeligheden' i de diskursive forestillingers (*rummets repræsentationer*) billede, og således til et 'eget rum':

> It would be legitimate to define *power of knowledge* by this ability to transform the uncertainties of history into readable spaces. But it would be more correct to recognize in these 'strategies' a specific type of knowledge, one sustained and determined by the power to provide oneself with one's own place (*Ibid*., 36).

De Certeau synes desuden umiddelbart at følge Foucaults konstateringer om de *disciplinerende magtudøvelsesformers* universalisering hele vejen til den bitre, dystopiske konklusion, som for den sags skyld heller ikke er fremmed for hverken Lefebvre eller IS. I lighed med Foucaults teser om de *disciplinerende* mekanismer i "normaliseringens samfund" (Dreyfus og Rabinow, 1983, 193) mener de Certeau således, at de *strategiske magtudøvelsesformers abstraktion* i dag er total. Den parallelle *strategiske* konstituering af et overordnet Subjekt og dettes homogene "egenrum" er komplet. Der er ikke længere nogen udisciplinere(n)de rum. Ingen rum som ikke overvåges af samfundets *panoptiske* øje: "There is no longer an elsewhere" (*Ibid*., 40).

Ved nærmere øjekast så udgør de Certeaus teoretiseringer om hverdagslivets praksisformer dog én af de mest nuancerede kritikker, eller måske snarere kritiske kvalificeringer af Foucaults indflydelsesrige magtanalytik. Han skriver sig bl.a. ind i den generelle kritik af netop Foucaults mere dystopiske side. Hans kritik af Foucault er værd at følge, da den udgør et væsentligt grundlag for begrebet om *strategi*.

Panoptismens blinde vinkel – kritik af Foucault

Selv om Foucault i høj grad formulerede sine teoretiske overvejelser i modsætning til den vestlige marxismes 'kritiske teori', så var de ikke desto mindre, eller måske snarere netop derfor, samtidig ment som en skarp generel kritik af de højmoderne, vestlige samfund. Den mest generelle kritik, hans teoretiseringer kan siges at fokusere på, er de afpolitiserende effekter, den "teknologiske formidling" og konstituering af den sociale praksis medfører – det som de Certeau karakteriserer som "medicalization of power" (Dews, 1984, 87; Dreyfus, 1983, 196; de Certeau et. al., 1998, 138). I denne proces forskydes politiske spørgsmål, dvs. spørgsmål der forhandles i en større eller mindre del af offentligheden, fra 'hvad betyder eller gør institutionerne?' til 'hvordan skal deres programmer implementeres?'. Dvs. basale spørgsmål om formålet med institutioner og deres funktion sættes i parentes, mens den mere tekniske side omkring realiseringen af deres således implicitte målsætninger bliver fremhævet:

> [W]hat we get is not a true conflict of interpretations about the ultimate worth or meaning of efficiency, productivity, or normalization, but rather what might be called a conflict of implementations (Dreyfus, 1983, 196).

Det afpolitiserede spørgsmål Foucault fokuserer mest på er problematikken omkring subjektivering, dvs. den proces hvorved individer, gennem disciplinering, bliver (re)konstituerede som subjekter i henhold til én eller flere givne, normaliserende diskurser. Han betragter generelt denne normalisering som en begrænsning eller ensretning af en ellers mangfoldig social praksis. Mere specifikt betragter han den som en umuliggørelse af andre former for adfærd. Snarere end at

betragte fremkomsten af psykiatrien som en muliggørelse af det reflekterede og rationelle individ, ser han den således som en stigmatisering og umuliggørelse af 'unormale', 'irrationelle' og således afvigende praksisformer (Dews, 1984, 89). Med sin afsløring af subjektivitetens *teknologisk* producerede karakter ønsker Foucault at åbne for flere forskellige og mere *politisk* definerede subjektivitetsformer (Dreyfus, 1983, 202). Han argumenterer bl.a. for muligheden af disse andre subjektiviteter ud fra sin opfattelse af magtrelationernes, måske ulige, men i hvert fald frie karakter. Netop frihedens ubetvingelighed indenfor magtrelationer åbner for "flugtveje" (Foucault i Dreyfus, 1983, 225). Et andet sted taler han om tilstedeværelsen af modstand og ulydighed i magtrelationernes "mellemrum" (Foucault i Gordon, 1980, 155; se også Sharp, et. al., 2000, mht. seksualitetsværkernes åbning for 'subjektets' *fordrejende* fortolkninger af *disciplinerende programmer* og *teknologier*).

I sin kritik og politiske retorik lægger Foucault sig på denne måde ret tæt op ad Lefebvres mere humanistiske kritik. Netop dette viser, at kritikken på dette punkt antager en noget paradoksal karakter hos Foucault – hans konstruktive, magtdeterministiske teori taler således normativiteten i subjektiveringskritikken midt imod (Dews, 1984, 89-90, 95); og netop dette gør, at potentialet i Foucaults magtanalytiske kritik, anerkendelsen af dens positive og decentrerede karakter desuagtet, bliver betvivlet. Hvordan kan han arbejde (meget indirekte) for realiseringen af *andre* subjektiviteter ud fra en magtanalytik, hvis centrale tese er, at en given tids magtmæssige *programmer* og *teknologier* producerer viden og praksis fra grunden af? Hans genealogiske metode kan måske afsløre andre *subjektiveringer* i andre epoker, men hvad med samtiden? Hvad karakteriserer modstand i et mere deterministisk end relationelt netværk af *magtrelationer*? Hvilke midler står til und-/afvigernes rådighed? Hvor findes flugtvejene og mellemrummene? Og hvor fører flugtvejene hen? Hvor findes de andre mulige paradigmer? (Dreyfus, 1983, 198n). Hvordan kan han i øvrigt kritisere bl.a. den vestlige marxismes beherskelseskritik og samtidig selv understrege *magtrelationernes* kapacitet til at producere og gennemsyre et samfunds subjektpositioner, og således selv bevæge sig over i et, om end decentreret, ret så *beherskelses*orienteret perspektiv? (McNay, 1994, 100-102).

Paradoksets forklaring, om ikke løsningen på det, skal måske findes i Foucaults placering indenfor den strøm af Nietzsche-inspirerede teorier, som brød frem i slutningen af 1960'erne. En fællesnævner for teorierne er opfattelsen af samfundet, og for den sags skyld, for nogles vedkommende, af hele universet, som bestående af en mangfoldighed af forskellige, modstridende *kræfter*. Hvor nogle fokuserer på de aktive *kræfter* og de mere eller mindre objektive konsekvenser af deres aktivitet, fokuserer andre i højere grad på selve *viljen* eller den subjektive drivkraft bag disse – det som Nietzsche kaldte *viljen til magt*. Foucault placerer sig i, eller kan ligefrem siges at have udformet den førstnævnte tendens, mens fx Gilles Deleuze og Felix Guattari i høj grad har kendetegnet den anden (Dews, 1984; Patton, 2000).

Det er således kun én side af Nietzsches kraft/vilje-til-magt-begreb, Foucault viderebringer. Det er kun de reelt manifestere(n)de, *aktuale* kræfter, han beskæftiger sig med, fx den *disciplinære subjektivering*, og ikke så meget de *subjektiverede* og deres blot *virtuelle viljer til magt*, som ellers kunne angive andre måder at definere *subjektet* på. I sin lige lovligt konsekvente, 'positive' udlægning af magtrelationernes historiske produktion af det 'normaliserede samfund' levner han således ikke den plads til skabelse af Forskel og herigennem social forandring, som ellers, ifølge Deleuze (Patton, 2000), netop ligger i den nietzscheanske genealogi. Minutiøst føres social forandring tilbage til de bagvedliggende, komplekse *magtrelationers* netværk. Selv om det godtages, at de assymetriske *magtrelationer er* produktive og på den måde former meget af den kritik, som opstår i et givent samfund, så synes Foucault ikke at fokusere på eller i det hele taget at se det forhold, at de af *magtrelationerne* producerede subjekter kan tage tidligere *subjektiveringer* med som kritik af senere *magtrelationer*. Bl.a. de Certeau understreger ihukommelsen af tidligere oplevelser, lefebvre'ske

momenter, som en del af det ellers *subjektiverede* 'subjekts' grundlag for indskud af forskellighed i en given situation (de Certeau, 1984, 85).

Hvad værre er, så sætter Foucault parentes om netop de aspekter af den sociale praksis, som også de assymetriske *magtrelationers* dominerende *kræfter*, eller rettere deres mere eller mindre implicitte praktiske *teknologier* og diskursive *programmer*, sætter parentes om. Det er bl.a. derfor, at Lefebvre konstaterer, at Foucault over alle andre er systemets tænker (Kofman og Lebas, 1996); mere eller mindre bevidst menes Foucault således at udforme en tautologisk kritik *inden for* den gældende hegemoni (netop den risiko, Lefebvre selverkendende forholder sig til, jfr. sprogliggørelsens dilemma ovenfor):

> [A] particular 'theoretical practice' produces a mental space which is apparently, but only apparently, extra-ideological. In an inevitable circular manner, this mental space then becomes the locus of a 'theoretical practice' which is separated from social practice and which sets itself up as the axis, pivot or central reference point of Knowledge (Lefebvre, 1991b, 6).

Han menes altså at foretage den simple cirkelslutning med udgangspunkt i en teoretisk praksis at konstituere en abstrakt, *mental rumlighed*, afskåret fra 'virkeligheden', for siden at legitimere den selvsamme teoretiske praksis i forhold til denne *mentale rumlighed*.[31] Foucaults magtgenealogiske abstraktion (en analytik, der, som det fremgår, i sig selv udgør en abstraktion i forhold til dens nietzscheanske kilde) konstituerer et felt af *magtrelationer*, der universelt lægger sit perspektiv ned over det komplekse netværk af forskelligartede praksis- og forestillingsformer, og reducerer disse i processen. Som det fremgår ovenfor er Lefebvres mest generelle kritik af den moderne, *abstrakte rumlighed* netop det *levedes* og det *erfaredes* reduktion i henhold til det som kan *begribes* refleksivt.

Hvad enten Lefebvre har ret i sin skarpe kritik af Foucault eller ej, så er det netop denne abstraktionsproces, der ifølge de Certeau (som jo følger Foucault) kendetegner den *strategiske magtudøvelsesform*, som blev præsenteret ovenfor. Et felt, i dette tilfælde diskursivt, afgrænses i forhold til en mere eller mindre kompleks kontekst, trækkes ud og væk fra denne og anskues isoleret. I processen vendes dets indhold rundt eller kategoriseres i forhold til den selvsamme logik, som til en start afgrænsede feltet. Akkurat som Foucault ser han altså denne generelt moderne, sociale strategi inkarneret i den selvsamme moderne videnskab, som giver sig ud for at forklare det moderne samfund. Den moderne videnskab er en naturlig del af de *strategiske magtudøvelsesformers* abstraherende kategorisering. Videnskaben arbejder indenfor et selvdefineret, afgrænset, diskursivt felt, som den suverænt konstituerer, og er nødt til, for at kunne analysere verden, at udvælge dele heraf, som siden transporteres over i videnskabens aflukke, for her at blive anskuet ud fra et perspektiv, der således er fremmed for det anskuede.

Kun de aspekter af praksis, som tåler denne abstraktion (dvs. de diskursivt konstituerede aspekter), tilkendes en egen plads i disse teorier. Den moderne videnskab er således kun i stand til at indfange netop de sider af samfundet, som allerede er blevet konstitueret eller produceret i den *strategiske abstraktion*, der selv baserer sig på den moderne videnskab, osv. I et lukket kredsløb (an-)erkender de *strategiske magtudøvelsesformer*, heriblandt den moderne videnskab, netop de sider af samfundet, som udgør naturlige dele af dets abstrakte reproduktion.

Den *strategiske abstraktion* gør sig gældende for såvel de mest integrerede og ukritiske dele af den moderne videnskab, såsom statistikken, som for de mere nuancerede, velfunderede, og angiveligt kritiske dele, endda også den foucault'ske genealogi, der ellers udlægger netop disse mekanismer i moderne videnskab og social praksis. Lige så konstruktiv Foucaults redegørelse for samfundets

[31] Selv om det klart er Foucaults tidligere, mere diskursdeterministiske 'arkæologi', Lefebvre henviser til, så gør denne disciplinering sig også gældende for hans senere, 'genealogiske' overvejelser, om end i knap så deterministisk grad.

minutiøse, praktiske og diskursive disciplinering ifølge de Certeau er, lige så begrænsende er hans eksklusive fokus på de aktive, dominerende og manifesterende, dvs. de diskursive og panoptiske, aspekter af den sociale praksis således.[32] Foucault skriver en nuets historie. Han tager udgangspunkt i det nutidige samfunds dominerende, *disciplinerende magtudøvelsesformer* og går siden tilbage i historien, for at følge deres udvikling – til en vis grad ligesom Marx's beskrivelse af kapitalismens udvikling, men, som det fremgår, snarere inspireret af Nietzsches genealogi. Det Foucault gør i sin genealogi er netop at *udklippe* og *omvende* sit genstandsfelt:

> [Foucault] isolates a design of some practices from a seamless web, in order to constitute these practices as a distinct and *separate* corpus, a *coherent* whole, which is nonetheless *alien* to the place in which theory is produced (de Certeau, 1986, 190; se også Reynolds og Fitzpatrick, 1999, 66-67).

I sit forsøg på at gøre de specifikt *panoptiske* processer i samfundet forståelige antager Foucault siden metonymisk at denne delmængde repræsenterer helheden af mangeartede praksisformer. Dette fører automatisk over i den anden side af Foucaults manøvrer. Således isoleret tydeliggøres de ellers obskure *teknologier* og *programmer* og gøres til omdrejningspunktet for hele teoretiseringen:

> In Foucault, procedures embodied in the surveillance systems at school, in the army, or in the hospitals, microapparatuses without discursive legitimacy technologies utterly foreign to the *Aufklärung*, all become the very ordering principle that makes sense of our own society just as they provide the rationale of our 'human sciences'. Because of them, and in them, as in a mirror, Foucault sees everything and is able to elucidate everything. They allow his discourse itself to be theoretical panoptical in its turn…This very 'tactic' marks his history as belonging to the same species of practices he analyzes (de Certeau, 1984, 63. Her efter Reynolds og Fitzpatrick, 1999, 66-67).

I sin kritiske udlægning af det eksisterende *dispositiv* synes Foucault derfor at videreføre noget af den *disciplinering*, han diagnosticerer i de gældende diskurser. Det lys han kaster over de sociale processer i sin analyse fanger således kun netop de *teknologier* og *programmer*, som er de dominerende i samtidens *magtrelationer*.

Foucault omvender blot den moderne fremskridtsoptimisme til en dystopisk udlægning af den *disciplinære beherskelses* altomfattende karakter, men forbliver netop herved akkurat lige så blind over for alternative praksisformer, som den øvrige moderne diskurs. Foucault kan derfor siges at være blandt dem som, med de Certeaus ord, vender deres teoriers elendighed til teorier om elendigheden (de Certeau, 1984, 41, 96). De Certeau bifalder Foucaults banebrydende fokusering på *disciplineringens* forgrening i utallige, upersonlige mekanismers 'list', men er kritisk over for hans manglende evne til at inddrage det udisciplinerbare. Hermed sætter de Certeau også sine egne dystopiske udsagn i parantes:

> If it is true that the grid of 'discipline' is everywhere becoming clearer and more extensive, it is all the more urgent to discover how an entire society resists being reduced to it, what popular procedures (also miniscule and quotidian) manipulate the mechanisms of discipline and conform to them only in order to evade them, and finally, what 'ways of operating' form the counterpart, on the consumer's (or 'dominee's'?) side, of the mute processes that organize the establishment of socioeconomic order (*Ibid*., xiv).

Panoptismen har måske udviklet sig til denne tids hegemoni, men i den *panoptiske* videnskabs blinde vinkel lurer nye *magtudøvelsesformer*, der *måske* bliver fremtidens hegemoni, men i hvert fald *med sikkerhed* kan siges at have en eksistens i dag, om ikke andet ved at fungere som manipuleringer af *disciplineringens* rumlige realisering. Spørgsmålet er, hvordan disse *magtudøvelsesformer* giver sig rumligt til kende:

[32] Jeg vil videreføre denne kritik i forhold til Bent Flyvbjergs (1991) studier af magt og rationalitet i "Metodologisk demokrati" nedenfor.

> 'These often miniscule ruses of discipline,' these 'minor but flawless' mechanisms, draw their efficacy from a relationship between procedures and the space that they redistribute in order to make an 'operator' out of it. But what *spatial practices* correspond, in the area where discipline is manipulated, to these apparatuses that produce a disciplinary space? (*Ibid*., 96)

HVERDAGSLIVETS UDLEVELSE I BYEN – TAKTISK FORDREJNING

Taktikkerne og den gældende orden

De Certeau udvikler sine tanker om samfundets *magtudøvelsesformer* til en kritisk relativering af bl.a. Foucaults tanker om den *disciplinerende magtudøvelse*. Det er netop de Certeaus vending af Foucaults analytik mod ham selv, som udgør hans originale bidrag til teoretiseringen af hverdagslivets praksisformer. Han anskuer samfundet som konstitueret af et væld af forskellige diskursive og praktiske former for *magtudøvelse*, der til forskellige tider gør sig gældende på forskellige niveauer. I dette følger de Certeau, som det fremgår ovenfor, Foucaults magtanalytik fuldstændig. Dér hvor han afviger er i opfattelsen af, at inden for det sociale felt, som domineres af tidens sammenhængende netværk af 'stærke', disciplinerende praksisser, *strategierne*, findes praksisser, som til trods for deres 'svage' karakter forsøger og til en vis grad formår at dreje den gældende situation til deres egen fordel. Det er også her, formålet med hans studier udfolder sig:

> [T]he goal is not to make clearer how the violence of order is transmuted into a disciplinary technology, but rather to bring to light the clandestine forms taken by the dispersed, tactical, and makeshift creativity of groups or individuals already caught in the nets of 'discipline' (*Ibid*., xiv).

Det er modsætningerne til *strategiernes disciplinering* (der allerede er implicit til stede i form af et markant fravær i de Certeaus udlægning af hverdagslivets *disciplinering* ovenfor), som han ønsker at fordybe sig i for netop at belyse hverdagslivets praksisformer:

> I would like to follow out a few of these multiform, resistance, tricky and stubborn procedures that elude discipline without being outside the field in which it is exercised, and which should lead us to a theory of everyday practices, of lived space, of the disquieting familiarity of the city (*Ibid*., 96).

Midt i en tid med dommedagsprofetier om den fuldstændige gennemdisciplinering af samfundet, afslører de Certeau et lag, hvor en anden 'orden', hvis man da kan kalde det det, sætter sit præg. Det er hans tese, at hverdagslivets praksisformer, som måske på et overordnet niveau bliver domineret og reguleret af *strategiske abstraktioner*, på et andet, underordnet niveau indskyder måder at vende det *strategiske dispositiv* til egen fordel. De Certeau nævner som eksempel "la perruque" (parykken), som er et fransk udtryk for arbejderens arbejde *for sig selv* forklædt som arbejde *for arbejdsgiveren* – fx maskinarbejderen, der i arbejdstiden forarbejder skrot til egne formål. Han hverken stjæler (han bruger overskudsmateriale) eller pjækker (han er 'på arbejde'), men drejer sin brug af maskinen væk fra profitformål. De Certeau giver her et alternativt perspektiv til menneskets (historisk bestemte) forhold til maskinen:

> In the very place where the machine he must serve reigns supreme, he cunningly takes pleasure in finding a way to create gratuitous products whose sole purpose is to signify his own capabilities through his *work* and to confirm his solidarity with other workers or his family through *spending* his time in this way (*Ibid*., 25).

I en situation, menneskets forhold til maskinen, som ellers af fx Sartre (1972) opfattes som indbegrebet af fremmedgørelse, og som generelt kan ses som typen på menneskets relation til den funktionalistiske by, ser de Certeau altså i 'brugerens' drejning af situationen symptomer på noget andet. Selv om arbejderen befinder sig i en allerede defineret situation, formår han/hun at dreje de forhåndenværende vilkår til sin egen fordel, akkurat som den talende drejer det sproglige system.

Det er denne anskuelse, de Certeau, i lighed med Lefebvre og IS, overfører på 'brugeren' over dem alle, 'forbrugeren'. I stedet for, som mange af samtidens socialteoretikere, at fordunkle verden med klagesange om forbrugersamfundets totale karakter, ser de Certeau i 'brugsakten' forbrugerens forsøg på at sætte sit aftryk indenfor "fjendens territorium". Selv overdænget med det mest passiverende vareudbud, hvoraf fjernsynsmediet, jfr. eksemplet ovenfor, blot er det mest udprægede eksempel, kommer brugerens kreativitet til udtryk:

> The television viewer cannot write anything on the screen of his set. He has been dislodged from the product; he plays no role in its apparition. He loses his author's rights and becomes, or so it seems, a pure receiver, the mirror of a multiform and narcissistic actor. Pushed to the limit, he would be the image of appliances that no longer need him in order to produce themselves, the reproduction of a 'celibate machine.' In reality, a rationalized, expansionist, centralized, spectacular and clamorous production is confronted by an entirely different kind of production, called 'consumption' and characterized by its ruses, its fragmentation (the result of circumstances), its poaching, its clandestine nature, its tireless but quiet activity, in short by its quasi-invisibility, since it shows itself not in its own products (where would it place them?) but in an art of using those imposed on it (de Certeau, 1984, 31).

Hvor gennemgribende det spektakulære varesamfunds determinering af 'forbrugeren' end er, så kan han/hun ikke reduceres til de konsumerede varer:

> [B]etween the person (who uses them) and these products (indexes of the 'order' which is imposed on him), there is a gap of varying proportions opened by the use that he makes of them. Uses must thus be analyzed in itself (*Ibid.*, 32).

De Certeau ser altså en nødvendighed i at skelne mellem den producerede orden og de 'brugende' praksisser. Over for det stærke begreb om *strategierne* formulerer de Certeau på denne måde *taktikkerne*. Trods sin klare kritik af centrale aspekter ved (post)strukturalismen (*Ibid.*, 20) bygger de Certeau i sin begrebsliggørelse af *taktikkerne*, lige som Lefebvre, til dels videre på den lingvistiske distinktion mellem *sproget* og *talehandlingen* eller *kompetencen* og *udøvelsen* (*Ibid.*, xiii). Han ser på denne måde hverdagslivets *taktiske* praksisformer som udøvende variationer over det grundliggende tema, som det *strategiske* system af funktioner præsenterer for dem:

> Unrecognized producers, poets of their own affairs, trailblazers in the jungles of functionalist rationality, consumers produce … 'indeterminate trajectories' that are apparently meaningless, since they do not cohere with the constructed, written and prefabricated space through which they move. They are sentences that remain unpredictable within the space ordered by the organizing techniques of systems. Although they use their *material* as *vocabularies* of established languages (those of television, newspapers, the supermarket or city planning), although they remain within the framework of prescribed *syntaxes* (the temporal modes of schedules, paradigmatic organizations of places, etc.), these 'traverses' remain heterogeneous to the systems they infiltrate and in which they sketch out the guileful ruses of *different* interests and desires… (*Ibid.*, 34).

For de Certeau udgør vandringen i byen selve typen på den *taktiske magtudøvelsesform*:

> The act of walking is to the urban system what the speech is to language or to the statements uttered…It thus seems possible to give a preliminary definition of walking as a space of enunciation (*Ibid.*, 97).

Distinktionen imellem den etablerede, ordentlige mening, som ligger i et færdigformuleret system, og den konkrete udøvelses indføring af parametre, der er fremmede herfor, føres også videre i den mere specifikke kritik af den moderne form for urbanisering, som de Certeaus begrebsliggørelse af *taktik*-begrebet er en del af:

> [T]he geometrical space of urbanists and architects seems to have the status of the 'proper meaning' constructed by grammarians and linguists in order to have a normal and normative level to which they can compare the drifting of 'figurative' language. In reality, this faceless 'proper' meaning…cannot be found in current use, whether verbal or pedestrian; it is merely the fiction produced by a use that is also particular, the metalinguistic use of science that distinguishes itself by that very distinction. The long poem of walking manipulates spatial organizations, no matter how panoptic they may be: it is neither foreign to them (it can take place only within them) nor in conformity with them (it does not receive its identity from them) (*Ibid.*, 100).

På denne måde kendetegnes *taktikkerne* ved blot at være en fragmentarisk "insinuering" af mening i en anden ordens rum, som de aldrig magter helt at omdefinere (*Ibid.*, xix). De kendetegnes altså ved ikke at være i stand til at konstituere sig et 'eget rum' (det være sig diskursivt eller rumligt/praktisk), og således er tvunget til at fungere under en anden(s) orden. Netop heri ligger deres svaghed. *Taktikkerne* udgør samfundets ulæselige skrifter. De er prisgivet *strategiernes* rum. De er per definition situationsafhængige, og kan således aldrig blive anerkendt i et rum, der udelukkende produceres af og anerkender abstraherende *magtudøvelsesformer*. *Taktikkerne* befinder sig så at sige på fjendens territorium, og må forsøge at overleve her:

> By contrast with a strategy…, a *tactic* is a calculated action determined by the absence of a proper locus. No delimitation of its exteriority, then, provides it with a condition necessary for autonomy. The space of a tactic is the space of the other. Thus it must play on and with a terrain imposed on it and organized by the law of a foreign power. It does not have the means to *keep to itself*, at a distance, in a position of withdrawal, foresight, and self-collection: it is a maneuver 'within the enemy's field of vision,'…and within enemy territory (*Ibid.*, 37).

Prisgivet "fjendens" panoptiske ordning af territorialiteten, territorialiseringen, tvinges disse andre praksisformer ifølge de Certeau til anvendelse af *taktisk* list, undvigelser og manipuleringer: "Sly as a fox and twice as quick: there are countless ways of 'making do'" (*Ibid.*, 29). Begrebsparret *strategi-taktik* er på denne måde de Certeaus modstykke til Foucaults udlægning af de utallige *kræfters* indbyrdes kampe. Mens Foucault fokuserer på kampen for at få overtaget i en given situation, og på hvorledes dette overtag, denne assymetriske *magtrelation*, kommer til udtryk og bliver realiseret igennem henholdsvis *teknologiske* og *programmatiske* determineringer, fokuserer de Certeau på de forskellige *magtudøvelsesformer* i en given, stabil *magtrelation*. Dvs. i en situation, hvor rollerne er fordelt mellem henholdsvis mere og mindre dominerende *kræfter* i en given relation.

De Certeau skriver sig direkte ind i Foucaults udlægning af de gældende, *strategiske teknologier* og *programmers* determinerende karakter, men understreger at der også er en anden side i en sådan stabil, assymetrisk relation. Det er således ikke en *strategisk* kamp om at definere rammerne eller at pålægge modparten sine egne præmisser, de Certeau søger at beskrive, men derimod et konkret netværk af *magtrelationer* (*Ibid.*, 34), en magtkonstellation, hvor scenen er sat af de stærke *kræfters strategiske abstraktion* på bekostning af andre aktørers interesser.

Det er her ikke nok kun at fokusere på 'sejrherrens' *magtudøvelse*. Det er ikke nok at lade billedet af en specifik magtrelation lukke sig omkring den dominerende krafts orden. En given måde at producere en vis orden vil altid være modsvaret af en given måde at folde sig ud indenfor en given orden. Det er her begrebet om de *taktiske* manipuleringer med et givent, *disciplineret* felt kommer ind. De andre aktører er således, i den konkrete *magtrelation*, hvor scenen er sat af den stærkere modpart, tvunget til at hutle sig igennem i 'fjendens territorium' gennem manipuleringer med den definerede ordens elementer. De effekter, som de *taktiske* manipuleringer af denne orden skaber, må også inddrages for at give et indtryk af den specifikke *magtrelations* konkrete karakter. Det er lige præcis dette, de Certeau forsøger i sin beskrivelse af de to *magtudøvelsesformers* 'dance macabre'.

Det synes derfor at være noget af en tilsnigelse, når Sharp et. al. (2000, 35-36) udlægger de Certeaus to begreber som dualistisk og eksternt formuleret i forhold til hinanden i modsætning til Foucaults

magtbegreb, der menes at være formuleret som indbyrdes stridende og 'sammenvævede' *kræfter*. *Strategierne* og *taktikkerne* udgør netop to *kræfters* helt konkrete 'sammenvævning' i en konkret *magtrelation*. De to praksis-/*magtudøvelsesformer* er til stede i samme rum, på samme tid. I dette tidsrum udfolder de deres *strategier* og *taktikker* og er spundet ind i hinandens effekter.

Taktiske fordrejninger

Når de Certeaus erklæring om ikke at deltage i en utopisk, politisk kamp (i hvert fald ikke en marxistisk) kamp tages i betragtning, så er det slående så militant, hans mest centrale begrebskonstellation tager sig ud. Det militante indslag i hans teori om hverdagspraksissen er endda ikke blot et tilfælde, men inddrager flere steder den kanoniserede militærtænker, Carl von Clausewitz' (1780-1831), betragtninger om krigsførelse. De Certeaus tanker er, som det er fremgået, også beslægtet med samtidige, radikale strømninger. Med sine tanker om hverdagspraksissens *taktiske* manipulering med de *strategiske magtudøvelsesformers* urbaniserede orden lægger de Certeau sig således tæt op ad Deleuze og Guattaris samtidige teoretisering om de udisciplinerbare bevægelsers forfølgelse af *flugtlinier* inden for den gældende ordning; bevægelser der altså gør op med gældende kategorier eller, med Deleuze og Guattaris ord, "deterritorialiserer" en given territorialisering (Patton, 2000).

Den relativt militante formulering af modsætningen mellem *strategier* og *taktikker* fører dog ikke mindst tankerne hen på den kritik af moderne by- og samfundsudvikling, IS fremførte i 1960'erne. Med brodden rettet direkte mod den funktionalistiske, velfærdskapitalistiske form for urbanisering slog de fast, at hverdagslivet i det moderne samfund var blevet koloniseret af en fremmed magt; at hverdagslivets rum var blevet fuldstændig besat af *fjenden*: "All space is already occupied by the enemy, which has even reshaped its basic laws, its geometry, to its own purposes" (Kotànyi & Vaneigem, 1961). De fremstillede følgelig samfundet som værende delt i to, akkurat som de Certeau, alt efter relationen til det sociale rum eller den "samfundsmæssige rum-tid": Henholdsvis et mindretal, der producerer og behersker den samfundsmæssige rum-tid, og et flertal, der er dømt til at leve deres liv indenfor denne rum-tid – "the odious, soul-destroying social space-time 'produced' by a tiny minority" (IS, 1963. Jfr. behandlingen af IS ovenfor).

Ligesom IS (og Lefebvre), afslører de Certeau altså en grundlæggende modsætning i samtidens urbanisering, som ikke ellers gives meget opmærksomhed. Men ikke nok med det. Hans teoretiske modtræk til de dominerende strategier, begrebet om hverdagslivets *taktiske magtudøvelsesform*, ligger særdeles tæt op ad, og er måske også ligefrem inspireret af den kritiske praksis, som IS udtænkte og praktiserede som modtræk til den passiverende, moderne urbanisme, *fordrejningen*:

> [S]trategies are able to produce, tabulate, and impose…spaces, when…operations take place, whereas tactics can only use, manipulate, and *divert* these spaces (de Certeau, 1984, 29-30. Sidste fremhævelse er min, JLL).

Han karakteriserer da også netop "la pérruque" som en *fordrejende* praksis: A "diversionary practice remains possible" (*Ibid.*, 24, 27). Ligeledes i et eksempel om, hvorledes Inka-indianerne formåede at videreføre deres egen kultur trods de usle vilkår under de spanske *conquistadores*' undertrykkende system: "They diverted [the system] without leaving it. Procedures of consumption maintained their difference in the very space that the occupier was organizing" (*Ibid.*, 32).

IS' opfattelse af fordrejningen indebærer ligeledes en personlig anvendelse af de produkter, den herskende kultur påtvinger hverdagslivet, frem for en egentlig produktion. Dette understreger de direkte i relation til deres egen kunstneriske praksis: "[T]here can be no situationist painting or music, but only a situationist use of those means" (IS, 1958). IS har da heller ikke andre ambitioner mht. den gældende byorden end at 'nasse'; at tage dens spektakulære elementer og dreje dem til deres egen fordel. Akkurat som i de Certeaus teoretisering er vandringen eller rettere "driften"

(*dérive*) derfor én af de toneangivende situationistiske praksisformer, som i bund og grund består af en formålsløs og impulsiv driven omkring i byen, eller, som IS selv formulerer det, én eller, helst, flere personers "hastige passage gennem varierende stemningsmæssige miljøer" (Debord, 1956).

Den kan således ikke uden videre kortlægges eller sprogliggøres (i så tilfælde da måske i form af surrealistisk automatskrift). Nogle af de få mere varige udtryk for den situationistiske *fordrejning*, og således også nogle af de bedst kendte eksempler på IS' kulturelle praksis, er dog netop et forsøg på at repræsentere meningen i deres urbane drift (præsenteret i et tidligere kapitel). Ud af konventionelle kort over Paris skaber de kollager af byområder, "enheder af stemningsmæssige miljøer", der ligger som urbane øer på det ellers blanke papir, der repræsenterer de dele af Paris, som i situationistisk perspektiv er fuldstændig tømt for urbane kvaliteter. De urbane øers gensidige, spontane relationer er angivet med pile af varierende størrelse på tværs af tomrummene.

Selv om meningen i disse *fordrejede* kort for udenforstående kan virke fuldstændig fraværende, så røber situationisternes repræsentation af deres egen opfattelse af Paris centrale aspekter af hverdagslivets praksisformer, i hvert fald som de begrebsliggøres af de Certeau. Ud over at dele en grundliggende skepsis over for det topografiske korts abstraktion af den urbane praksis (se fx de Certeau, 1984, 97), så synes situationisterne at benytte sig af de selvsamme retoriske kneb, i deres kartografiske genfortælling af deres *drifter*, som de Certeau ser i dagligdagsforståelsen af praksis.

To overordnede former for manøvrer menes således ifølge de Certeau at gøre sig gældende i den hverdaglige *fordrejning* af det sprogligt satte bysystem: *Synekdoke* og *asyndese*. Den første manøvre udgør en form for metonymisk repræsentation af helheden ud fra specifikke enkeltdele: Sejl for skib, skyline for by, osv. Det er en opløsning af helheden i enkeltdele, og en samtidig forstørrelse af enkeltdelenes betydning, akkurat som situationisternes fremhævelse af enkelte byområder uden øje for de øvrige, spektakulære dele af byen.

Asyndesen, på den anden side, udgør en reduktion af helheden eller rettere en afskæring af forbindelserne mellem enkeltdelene. Rent sprogligt er asyndese en udelukkelse af bindeord, mens den rumlige parallel er fragmentering af byen i udvalgte, uforbundne enkeltområder: "[I]n walking it selects and fragments the space traversed; it skips over links and whole parts that it omits" (*Ibid.*, 101). Ud fra disse to stilistiske, retoriske, *taktiske fordrejninger* (gen)skabes den gældende orden altså i (gen)fortællingens repræsentation af vandringen. Den rumlige (gen)fortællings by udgøres således, akkurat som hos situationisterne, af en sammenhæng af enkeltstående, fremhævede øer: "A space treated in this way is transformed into enlarged singularities and separate islands" (*Ibid.*).

På sin vis kan denne udlægning af den dagligdags opfattelse af (praksis i) byen siges at være en pendant til den *strategiske abstraktion*. Den *taktiske fordrejning* indebærer således, akkurat som den *strategiske abstraktion*, en *udklipning* af specifikke kvarterer fra en bymæssig sammenhæng og en *omvending af* eller rettere en fremhævelse af visse aspekter *i* disse kvarterer. Den selektive repræsentation af praksis synes på denne måde at udgøre en basal bestanddel i de Certeaus tanker om hverdagslivet og byen. Forskellen på de to repræsentationsformer er dog, at den taktiske fordrejning vokser ud af konkret, *levet* praksis i et givent rum, mens den *strategiske abstraktion* lægges ned over dette rum fra et overordnet plan, og at sidstnævnte på forskellige måder kommer med fordringer på at være Sand, eller i hvert fald søger at gennemtvinge sit begreb om byen som den gældende orden og således som den gældende urbane virkelighed (jfr. ovenfor). Den *strategiske repræsentation* er altså et helt eksplicit led i en magtmæssig strategi, som denne forstås af Foucault: Et forsøg på at styre eller kontrollere andres handlinger indenfor et afgrænset felt.

Mange er altså fællesnævnerne mellem de Certeaus tanker om hverdagslivets *taktiske* praksisformer og situationisternes ditto om *fordrejningen*, men i denne sammenhæng er det ikke mindst én enkelt,

men særdeles grundliggende *forskel*, der er interessant: Graden af forandring respektiv reproduktion, der indtænkes i den konkrete *fordrejning*.

Forskellige fordrejninger – eller fordrejningernes forskellighed

Michel de Certeaus rolle i teoretiseringen omkring urbanisering er noget tvetydig og sine steder lige frem paradoksal. Han adskiller sig fra Foucaults teoretiseringer af samfundet – og faktisk også Lefebvres (og IS') på trods af deres fælles udgangspunkt i hverdagslivets sfære – for så vidt at han undgår de eksplicit dystopiske konklusioner, som især gør sig gældende i Foucaults tanker om det gennem*disciplinerede* samfund og i næsten lige så høj grad i Lefebvres tanker om den *abstrakte rumlighed*. På den anden side supplerer de Certeau den foucault'ske magtanalytik konstruktivt ved at fokusere på reelt eksisterende *magtudøvelsesformer* inden for det givne felt af *magtrelationer*. Hans supplement kan siges at ske ved at inddrage den anden side af Nietzsches begrebspar om 'kraft/vilje-til-magt', dvs. inddragelsen af den subjektive *vilje til magt*, der søger sin realisering.

Dette knytter de Certeau tættere til Lefebvres projekt om formuleringen af en eksplicit kritik af hverdagslivet. Han fremhæver også sine steder de *taktiske fordrejningers* eksplicit kritiske potentiale — "[p]ushed to their limits, these procedures and ruses of consumers compose the network of an antidiscipline" (de Certeau, 1984, xv)[33]. De Certeau stirrer sig dog ikke blind på praksissernes positive eller negative, mægtige eller afmægtige kvaliteter, men understreger i stedet blot deres mangfoldige karakter som *forskellige* former for magtudøvelse (Buchanan, 1997, 188).

Spørgsmålet om *fordrejningernes forskellighed* er helt central for denne diskussion. Et af de konstruktive træk, som menes at kendetegne de Certeaus tilgang til hverdagslivet frem for fx Lefebvre (og IS), er netop at han understreger *forskelligheden* i hverdagslivet; at han ikke reducerer det i håbet om én ny, sammenhængende kultur, som angiveligt er Lefebvres ønske (Gardiner, 2000). Kritikken er lidt (for) skarpt optrukket. Forskellen på de Certeaus og Lefebvres perspektiver kan snarere formuleres som fokus på henholdsvis *forskellige produktioner* og *produktionen* af *Forskellighed*. De Certeau undsiger spørgsmålet om skabelse af én revolutionær (ofte totalitær eller dualistisk) *Forskellighed*, og fokuserer i stedet på mangfoldigheden af *produktioner* i samtiden, mens Lefebvre fokuserer på muligheden for overhovedet at skabe *Forskellighed*. Spørgsmålet er således, om man i lyset af diskussionen ovenfor overhovedet kan tillade sig at tale om *produktion* i forbindelse med de Certeaus begrebsliggørelse af de *taktiske fordrejninger* og om hvorvidt man i denne forbindelse kan sige, at disse *produktioner* er *forskellige* i forhold til det system, som de jo rent socialontologisk udfolder sig indenfor.

For Lefebvre er *produktion*, *forskel* og *rum* tæt forbundet. *Forskel* og forandring indebærer således aktiv kamp og *produktion*, som igen indebærer *produktionen* af *rum*. Hos de Certeau er *fordrejningen* frataget en autonom rumlig eksistens; *fordrejningen* evner ikke at producere en egen *rumlighed*. Lefebvres kritik af *fordrejningen* går, som det fremgår ovenfor, netop på denne manglende *produktivitet*. Det er en blot og bar tillempning af eksisterende produkter, som kun på sigt kan siges at åbne for *produktionen* af *Forskellighed*. Lefebvre omtaler her endda *fordrejninger* (husbesættelser osv.), som antager markante rumlige former.

For så vidt at disse praksisformer kan siges at udgøre *forskelligheder* er det altså spørgsmålet, hvilken karakter denne *forskellighed* har. Er den implicit i den gældende orden eller forsøger den aktivt at arbejde sig ud af denne? Dvs. er det en *induceret forskellighed* eller en egentlig *produceret forskellighed*? Er det en forskellighed, der, som i sprogsystemet, blot er resultatet af én og samme proces'

[33] De Certeaus positive vægtning af *taktikkernes* 'uordentlighed' nærmer sig på denne måde en positiv vægtning af deres modstandspotentiale over for den *disciplinerende* orden; en vægtning der ligger meget tæt op ad Lefebvres anskuelse af hverdagslivet, som en eksplicit kilde til kritik og forandring af samfundet. De Certeau henviser da også, i forbindelse med ovenstående citat, eksplicit til Lefebvre som en "fundamental kilde" til netop et sådan perspektiv på hverdagslivet (*Ibid.*, xv note 5).

kombination af forskellige klodser eller er det en forskellighed, der er resultatet af en basalt anderledes proces? (Lefebvre, 1991b, 372, 396).

Er de mangfoldige forbrugspraksisser, de Certeau fokuserer på, ikke i bund og grund blot krusninger på overfladen i en konstant, kommerciel *induktion* af forskellige adfærds-, dvs. forbrugsmønstre? Er det derfor ikke særdeles begrænset, hvad de Certeaus studie af det individuelle forbrugs *taktiske fordrejninger* kan røbe om det kritiske potentiale i hverdagslivet? Meaghan Morris' udsagn om at kritik-begrebet i stadig højere grad bliver udvandet indenfor de kulturelle studier, som de Certeau har haft så stor indflydelse på, er her ret så relevant. Geografen Doreen Massey har taget udsagnet til sig:

> Meaghan Morris did once, somewhere, ironically express her profound relief that now – after new cultural analysis – cleaning her car on a Sunday afternoon could be read as subversive of the system (Massey, 2000).

Det kritiske potentiale i de Certeaus *taktiske fordrejninger* kan på mange måder sammenlignes med søndagsbilvaskens undergravende ditto. Spredt på må og få i den *sociale rumlighed* udfolder de af hverdagslivets praksisser, som de Certeau viser interesse for, sig i utallige, individuelle handlinger, som hver især udgør meget lokale (fejl)fortolkninger eller *fordrejninger* af de muligheder, som er spundet ind i den givne situations orden. På et lokalt plan bliver der her *produceret* små *sociale rumligheder* af 'uorden' eller rettere forskellige ordner. På mere overordnede planer fortoner betydningen af disse handlingers indlejrede kritik sig dog i en tåge af reproduktion. Spørgsmålet er om dette er niveauet for den manifeste og aktive kritik i den sociale praksis i dag, eller om det blot er de Certeaus forhippelse på at gennemføre en epistemologisk revolution som et første skridt der gør, at han ikke i højere grad vælger at fokusere på manifeste *fordrejningsforsøg* i en større skala, fx i de eksplicit modkulturelle gruppers forskel.

Hvorom alt er, så synes de Certeaus fokusering på den individuelle (for)brugspraksis at udgøre endnu en central distinktion i forhold til Lefebvre og IS' fokus. Hvor sidstnævnte netop sætter styrken og karakteren af de små gruppers alternative, potentielt *tilegnende* hverdagspraksisformer på dagsordenen, så synes de Certeau at følge den disciplinerende subjektivering til sin yderste konsekvens, og således individualisere og afmægtiggøre spørgsmålet om kritik og således også de kritiske praksisformer, som gennem gruppens dynamik kan skabe en anden (by)politisk dagsorden.

DELKONKLUSION

Politisering af hverdagslivet – fordrejning som beherskelsens og tilegnelsens 'tredje'

Jeg er her tilbage, hvor diskussionen startede, ved Lefebvres begreb om *tilegnelse*. Jeg har ovenfor søgt at løse op for nogle af de resterende dualismer i Lefebvres normative tænkning samtidig med at de politiserende aspekter heraf er søgt bevaret. Jeg har i min diskussion bevæget mig fra en indledende, dualistisk linie til en begrebsmæssig trekant.

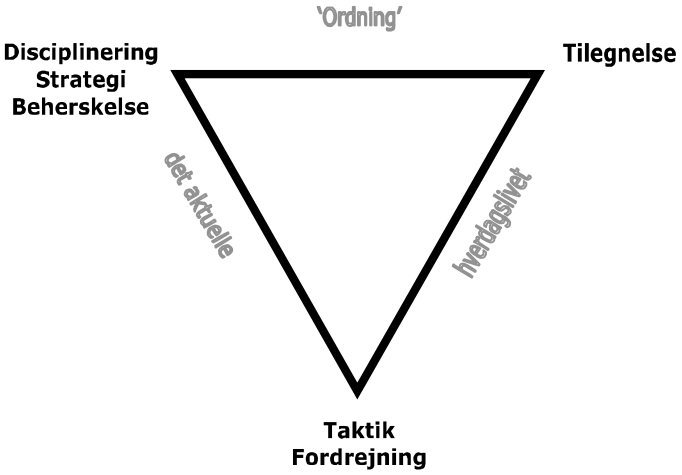

Figur 17 *Anskueliggørelse af sammenhængen mellem de de Certeaus, Foucaults og Lefebvres begreber.*

Jeg tog mit udgangspunkt i modsætningen mellem Lefebvres positive karakteristik af en radikalt anderledes, men ikke desto mindre mulig, fremtidig *tilegnelse* og hans forståelse af den parallelle stigmatisering af

det gældende samfund som den *herskende* Magts massive klods om benene for denne utopi. Problematikken i denne lidt unuancerede opfattelse af det gældende samfund kredser på flere måder om magtbegrebet. Det var derfor nærliggende at udlægge Foucaults mere nuancerede fortolkning af, hvad der med hans ord bl.a. kan kaldes det *disciplinere(n)de* samfund som en kvalificering af Lefebvres negative karakteristik af det gældende samfund *en bloc*.

Et af de konstruktive træk ved Foucaults fortolkning er således netop hans anskuelse af magt som et produktivt netværk af relationer, der, sammen med kommunikative og praktiske aspekter af sociale relationer, skaber mulighedsbetingelserne for social handling, bl.a. gennem produktionen af det moderne samfunds subjekter. Foucaults magtanalytik udgør på mange måder et reelt fremskridt mht. indfangningen af kompleksiteten i den sociale praksis, men han kan på mange måder selv siges at være repræsentant for den moderne dekadence, hvor samtiden anskues ud fra dens egne kategorier. Han fokuserer i høj grad på *magtrelationernes* produktion af den sociale praksis som helhed og levner på denne måde kun lidt spillerum for hverdagsorienteret improvisation i forhold til magteffekterne. I Michel de Certeaus kritiske videreudvikling af Foucaults magtanalytik findes en kvalificering, hvad angår netop dette punkt.

Ifølge de Certeau gør to *magtudøvelsesformer* sig gældende indenfor den sociale praksis: Den *strategiske* og den *taktiske*. Den *strategiske* isolerer og udskærer givne områder (diskursive eller praktiske) for siden at kategorisere dem og deres elementer i overensstemmelse med en given orden. Denne *strategiske produktion* af en given orden modsvares af *magtudøvelsesformer*, der søger/magter at undvige ordenen i den konkrete, *taktiske* brug af de kategoriserede elementer *indenfor* et givent (praktisk/diskursivt) områdes orden. Denne magtudøvelsesform er, hvad Lefebvre, IS og faktisk også de Certeau kalder *fordrejning*. Selv om den for de Certeau udgør et mere eller mindre basalt, socialontologisk træk ved menneskets praksis, synes han meget ambivalent hvad angår skabelse af egentlig forandring som resultat af *fordrejningen*. De Certeau synes at forblive indenfor det foucault'ske paradigme, idet *fordrejningen* anses som en konstant, men altid betinget skabelse af frihed.

For Lefebvre og IS er *fordrejningen* derimod blot et første skridt mod et opgør med den overordnede, *herskende*, *disciplinerende* og *strategiske* orden. *Fordrejningen* placeres altså her i det allerede præsenterede, politiserende *herskelses-tilegnelses*-kontinuum som en blot halvvejs frigørende praksisform. Selv om Lefebvre med IS introducerer *fordrejnings*begrebet og på denne måde arbejder med et tredje praksisbegreb i *Production*, forbliver det altså inden for en dualistisk kritik af det bestående/muliggørelse af et fremtidig samfund.

Jeg slutter altså på den ene side, hvor jeg startede, med en nuancering af det utopiske *tilegnelses*begreb, der dækker over den kollektive praksis, der skaber og giver plads til *forskellighed*. På den anden side kommer jeg med de Certeaus hjælp frem til, at *fordrejningen* er det udtryk, som kreativiteten antager i det nuværende samfund, domineret af retlinede, *strategiske abstraktioner*. *Fordrejningen* udgøres af en dobbelthed af *taktiske* manipulationer med og indenfor den gældende Ordning: På den ene side en manipulation, som nok kan karakteriseres som kreativ, men som ikke i nævneværdig grad udgør en *forskel* i eller forandring af det gældende samfund. Lefebvres diskussion af *induceret* og *produceret forskellighed* har vist sig relevant her. *Fordrejningen* kan således på den anden side antage en mere radikal og eksplicit kritisk form, der kan ses som et første skridt i retning af at erobre nye dele af den sociale rumlighed til hverdagslivets socialitetsorienterede praksisformer (Maffesoli, 1996).

Det er det således udlagte begreb om den *taktiske fordrejnings* anderledes snit igennem *magtudøvelses*problematikken, der relativerer den indledende dualisme, hvorved den binære linie gives dybde og trækkes ud til en triadisk figur af såvel begrebskonstituerende modsætninger og

supplerende aspekter. De enkelte begrebers ovenfor præsenterede modsætninger bevares på denne måde, men suppleres med modsætningernes forenende komplementærbegreber. På denne måde kan *beherskelse* og *fordrejning* fra én vinkel hver især ses som modsætninger til *tilegnelsen*, mens de fra en anden vinkel hver især kan ses som gensidigt supplerende aspekter af en fællesnævner. Fx kan den *disciplinerende*, *strategiske beherskelse* ses som *tilegnelsens* modsætning rent værdi og/eller interessemæssigt, mens de to kan ses som blot to sider af samme, 'ordnende' *magtudøvelsesform*. I sidstnævnte tilfælde udgør disse to *magtudøvelsesformer* i fællesskab komplementariteter til *fordrejningen*, der ikke søger nogen egen orden, men blot hutler sig igennem gennem manipuleringer af/indenfor den gældende orden.

Tilegnelsen og *fordrejningen* er på denne måde hinandens modsætninger for så vidt at førstnævnte søger en radikalt anden orden, mens den sidstnævnte blot er en manipulering af/indenfor den gældende. Fælles for begge *magtudøvelsesformer* er dog, at de har deres værdi-/interessemæssige afsæt i hverdagslivets, nære og umiddelbare sociale relationer, som udgør *disciplinerings*perspektivets komplementaritet. Som det fremgår af gennemgangen af Foucault og de Certeau, kan *disciplineringen* og *fordrejningen* også ses som både modsætninger og supplerende aspekter af samme fællesnævner. De udfoldes begge indenfor den reelt eksisterende, aktuelle orden, og er på den måde komplementære til den blot virtuelle *tilegnelse*. Men både hvad angår værdi- og interessemæssige perspektiv og deres evner og muligheder for at skabe en egen orden udgør de hinandens modsætninger.

Den tilegnende fordrejning?

De Certeaus kritik af utopisk totalitarisme er ikke helt berettiget over for Lefebvres form for utopi. Snarere end at udgøre en fuldstændig abstrakt, utopisk søgen efter Revolutionerende kritik kan hans teoretisering siges, om ikke andet, at *indeholde* en åbenhed over for mere konkrete utopier i Blochs forstand, dvs. en forståelse af *virtuelt* kritiske, men *aktuelt* reproducerende praksisformer – fx *fordrejningen*. Lefebvres (og IS') politiserende teoretisering af muligheden for og karakteren af en fremtidig *tilegnelse* kan og må dog, i lyset af de Certeaus kritik af den utopiske totalitarisme, drejes mere over i et konkret perspektiv på de aktuelle *tendenser* til *tilegnelse*, *tilegnende fordrejninger* (?), og deres måske fragmentariske forsøg på at *producere* andre *sociale rumlighedsformer*.

Lefebvres politiserende begreb om *tilegnelse* skal i denne forbindelse ikke forstås som blot en søgen efter en anden, mere fri, *differentiel rumlighed*. *Tilegnelse* skal forstås som én *magtudøvelse* blandt andre. En anden rumlighed implicerer således blot etableringen af en ny ordning, et nyt matrix af *magtrelationer*, hvor *nogle* handlinger (systematisk udbytning af arbejdskraft) sanktioneres og *andre* muliggøres (mere eller mindre åben dialog/kamp omkring udformningen af den *rumlige praksis*). *Tilegnelse* er altså, sammen med *beherskelse* og *fordrejning*, blot én af flere praksis-/*magtudøvelsesformer*, som kan vokse ud af det komplekse spil mellem momenterne i den *sociale rumlighed*.

Som jeg allerede påpegede indledningsvist, mener jeg dog ikke, at Lefebvres begreb om *social rumlighed* bør blive omdefineret i lyset af denne kvalificering. Triaden indeholder såvel magt/viden-overvejelser i *rummets repræsentationer* som overvejelser over praktiske *teknologier* i den *rumlige praksis*, og kan derfor siges at favne *disciplinerings*tesens både *programmatiske* og *teknologiske* aspekter. Disse momenter af den *sociale rumlighed* skal blot pilles ud af den intentionelle *beherskelses* Subjekt – det være sig Staten eller, hvilket for Lefebvre synes at være det samme, 'Magten'. Den *rumlige praksis* og *rummets repræsentationer* udgør magtmæssige *teknologier* og *programmer* i et komplekst, decentreret netværk af *magtrelationer*.

Modstanden til eller dagliglivet med *magtrelationernes* effekter skal, med hjælp fra de Certeau, ses som aktuelle *fordrejnings*forsøg bl.a. inden for den *rumlige praksis*. *Fordrejningen* kan her ses som et spil mellem den *rumlige praksis*' to niveauer: Det *kompetence*-givende byniveau og hverdagslivsniveauets

konkrete *udøvelse*. Nogle af de udøvende *fordrejninger* udgør nogle, i et politiserende perspektiv ikke specielt relevante, *subjektiverede* forbrugspraksissers små *drejninger* af den ene eller den anden vareform. Andre udgør større gruppers forsøg på at *fordreje* den gældende bypolitiske orden såvel praktisk som diskursivt (en graduering, Fotel og Andersen, 2003, også har antydet med de forskellige niveauer af empowerment; jfr. referencen ovenfor i kapitlet "Fra 'bypolitik' til *politisk urbanitet*"). De konkrete *taktikker* behøver ikke at være anderledes end de mere konventionelt *subjektiverede fordrejninger*, men de sættes i spil i en eksplicit kritik. Det er disse *fordrejnings*forsøg, som kan være værd at studere som en empirisk forlængelse af denne teoretiske diskussion af vilkårene for en *politisering* af hverdagslivet.

'POLITISK URBANITET' I BYENS 'UDTØMTE RUMLIGHEDER' – FORDREJNING AF 'BRAKZONER'

Jeg har ovenfor udfoldet nogle af magtimplikationerne i Lefebvres formidlende begreb om *fordrejning*. Med de Certeau har jeg konstrueret ubalancen i den *sociale rumlighed* som et spørgsmål om *magtrelationen* mellem *strategiske abstraktioner* og *taktiske fordrejninger*, hvor førstnævnte kendetegner praksisser eller *magtudøvelsesformer*, som formår at definere en given orden i et givent felt og sidstnævnte evner at hutle sig igennem ved at *fordreje* denne orden. Jeg har altså fået etableret en relation mellem hverdagspraksis forstået som en *taktik* og en given social kontekst.

For at udfolde netop dette forhold har Lefebvres tanker om byens dynamiske tæppe af *beherskede*, *fordrejede* og *tilegnede rumligheder* været trukket i baggrunden. I det fortsatte forsøg på at eksplicitere et levet perspektiv på byudvikling, vil jeg nu konkretisere relationen mellem hverdagspraksissens taktiske fordrejning og den dynamiske, urbane kontekst. Der er de seneste årtier blevet udformet en lang række mere eller mindre generelle begreber for denne relation inden for en bred vifte af socialteoretiske perspektiver. Jeg vil kort redegøre for nogle af disse og hermed forankre mit hidtil udviklede perspektiv i et teoretisk spektrum.

Jeg vil efterfølgende søge en nærmere forankring af perspektivet i aktuelle udtryk for *fordrejnings*-fænomenet i en specifik urban sammenhæng for at konkretisere mit perspektiv yderligere. Det vil dreje sig om den bølge af midlertidige anvendelser af centralt beliggende, industrielle 'brakzoner', som skyller hen over de fleste byer i såvel Europa som i resten af verden. Mekanismerne i det udviklede perspektiv vil på den måde blive sat konkret i spil, så yderligere nuancer træder frem, ligesom problemstillingerne omkring de aktuelle tendenser vil gøde jorden for den konkrete case, jeg senere vil konstruere perspektivet yderligere igennem.

'BRAKZONER' OG 'TOMRUM' I PLANLÆGNINGENS PERSPEKTIV

De skrumpende byer og fascinationen af de voksende 'brakzoner'

I samme periode, hvor diskussionen om den nye 'bypolitik', som jeg har behandlet i "Fra 'bypolitik' til 'politisk urbanitet'", allerede var veletableret, lægges kimen til en anden diskussion, der i disse år går igennem andre dele af bydebatten som en hvirvelvind. Denne diskussion initieres pga. den selv samme krise, som den 'nye bypolitik' vokser ud af: Ujævn udvikling på en international, national og regional skala, der medfører koncentreret social forarmelse og udtømning af centralt beliggende erhvervsområder fra før Anden Verdenskrig i storbyer verden over; hele zoner af 'brak' der efterlades nedslidte og udtjente i en grad, at man taler om generelt 'skrumpende byer' ("shrinking cities"; Oswalt, 2005). Men hvor 'bypolitikken' søger at afbøde de sociale og økonomiske konsekvenser af krisen, så vokser den nye diskussion ud af de nye sociale, kulturelle, økonomiske, politiske, kort sagt, urbane, tendenser, som ser dagens lys i de rumlige aftryk af den ujævne udvikling: 'Brakzonerne'. En både uoverskuelig og frodig underskov af ord, der understreger fænomenets iboende paradokser, muligheder og umuligheder er kommet frem i planlægning og daglig tale. Dette har bl.a. Gil Doron konstateret med en pågående undren:

> During the last 50 years or so, from after the Second World War, the discourse and practice of architecture and planning has been perplexed with peculiar spaces in the built environment, which have been labelled 'wastelands', 'derelict areas', 'No man's land', 'Dead Zones', urban 'voids', 'Terrain vague' etc. (Doron, 2000, 247).

Og listen er, med de andre studier af fænomenet, endnu længere. Den lange, og ej udtømmende liste, falder overordnet i to kategorier: 1. Tom- og svaghedsrelaterede termer: Vacuum, void, No man's land, indeterminate space, weak place, space without function, empty space, niche, cracks,

gaps, interstice, unused space, non-place, Dead zones, terrain vague, derelict area, junkspace, spaces left over from planning, tomrum, mellemrum, sprækker, lommer, funktionstømte rum og forladt område, og; 2. 'Brak'- og overgangsrelaterede termer: Intermediate time-space, liminal space, transition space, fallow land, waiting land, residual space, obsolete land, fringe, brownfield, brachenfläche og overskudslandskab. Jeg vil i det følgende henvise til dem som 'tomrum' og 'brakzoner'.

De postindustrielle 'brakzoner' indgår i et internationalt skæbnefællesskab, hvor internationale strømninger og strukturforandringer gennem faktorer som ejendomsmarkedet, træghed i byplanprocessen, komplekse ejendomsforhold og høje omkostninger forbundet med omdannelsen af ofte forurenede og forældede erhvervsområder, og nogle steder politisk systemskifte (tilfældet Berlin med murens fald), skaber lokale tidslommer, hvor den ujævne udviklings 'gaps', dvs. forskellen på ejendommes reelle og potentielle værdi, ikke inden for en overskuelig horisont kan udlignes ad økonomisk rentabel vej – og åbner muligheder for alternative, midlertidige anvendelser (Hentilä og Lindborg, 2003; Urban Catalyst, 2003). Hvirvelvinden i bydiskussionen har fået næring fra det stærke rush af oplevelser, som forskellige sociale, kulturelle og økonomiske gruppers indtagelse af disse 'brakzoner' har kastet af sig.

Diskussionen er præget af et engagement, der kun kommer til udtryk, når nye aspekter af (by)livet udfolder sig i deres klarhed. Artiklerne, essayene og manifesterne indeholder uden undtagelse en glød, der næres af overraskelse, optimisme og taknemmelighed over det at være vidne til et *moment*, der af nogle betragtes som urbanitetens genfødsel (Groth og Corijn, 2005). For det er det, det drejer sig om for forfatterne, eksponenterne og fortalerne. Det er en sag om overbevisning og tro koblet med en stabil finger i jorden, hvad angår de historiske vilkår for overbevisningens udvikling og for dens fortsættelse ind i planlægningens politiske virkelighed, som vil være dens institutionelle sikring, men som aktuelt er en paradigmatisk stopklods, der i sidste ende måske kan rive den nye urbanitet op med rødderne, for, som så mange gange tidligere med funktionalismens 'varme vand i hanerne', 'friske luft' og 'grønne græs', og senest oplevelsesbyen, at blive sublimeret til ukendelighed. Et overordnet blik på den byplanfaglige og arkitektoniske diskurs giver et indblik i sublimeringsmekanismen.

Planlægningens perspektiv

Planlægningen har allerede fået øje på 'brakzoner', og har i realiteten medvirket i lige så høj grad til deres frembringelse som den ujævne udviklings vekselvirkning mellem højt profilerede, nyligt valuerede områder, på den ene side, og 'brakzoner', der i en jævn devaluering nærmer sig en ny fase af revaluering, på den anden (Harvey, 1978; Smith, 1990; 1996).[34] Det er således et velkendt og veldokumenteret fænomen, at den moderne byudvikling i sin stræben efter at inddrage, definere, adskille og kontrollere hele byområder indeholder sin egen modsætning, det tomme og indholdsløse, det grænseløse og udflydende, det udefinerede eller udefinerbare (Hofmeister, 2002; Nielsen, 2001; Doron, 2000, 248). Denne modsætning produceres dels direkte i form af store monofunktionelle områder, der i deres stærke definition i forhold til én funktion (boligområde, parkeringsplads, transportkorridor, industriområde) bliver meningsløse rum, som fx af Marc Augé betegnes non-places (Hofmeister, 2002, 108). Det er netop disse *beherskede rumligheder*, Lefebvre harcelerer imod, ligesom en række andre byteoretikere (Hofmeister, 2002; Nielsen, 2001).

Det tomme og udefinerede produceres også som en afledt effekt af den funktionalistiske produktion af afgrænsede og veldefinerede øer; som de områder, der ligger imellem disse veldefinerede øer. Disse overskudsarealer, eller SLOPS (Spaces Left Over from Planning), eksisterer

[34] Teorien om den ujævne udvikling er udviklet i modsætning til neo-klassiske teorier om byernes økonomiske differentiering som betingede effekter i en generel dynamik, der søger mod udligning. Diskussionen ligger uden for mit fokus.

på flere niveauer: Fra de ubrugte hjørner i boligblokkes firkantede byrum, som skæres diagonalt af en dominerende trafikåre, til de store arealer, der ligger imellem indkøbscenteret, bolig- og industriområdet, og de forbindende trafikårer. Trods planreaktioner på denne tendens, de være sig i småskala såsom arkitektoniske projekter om at (re)definere tomrummene (Borret, 1999; Hofmeister, 2002), eller i storskala såsom ideerne om den integrerede by og den kompakte by (Doron, 2000; Hofmeister, 2002; Nefs, 2006), så er dette den urbane virkelighed, der omgiver os i dag, og stadig bliver produceret i morgen – også pga. de implicitte, rumlige mekanismer, der præger byens økonomiske dynamik. Med den parallelle eskalering af braklægningsdynamikken folder det iboende paradoks i den moderne byudviklings stadig udvidede *beherskelse* sig ud, så det er til at få øje på. Hofmeister rammer fænomenet temmelig præcist ind med en apokalyptisk tone, som ikke står tilbage for Lefebvre:

> The end point of the structural transformation of town and countryside that can currently be observed is seen on the one hand in the spread of a '…monofunctionally segmented suburbanized landscape'… and in agglomerations of 'non-places' … ; it is also seen, on the other hand, in the phenomenon of economically exhausted areas left over as 'spaces of emptiness', as fallow land. The contrast between spaces that are 'monitored' and those that have been 'relinquished' (residual) now seems to be becoming the 'second' modernity's model for structuring space … Thus the counterproductive result of an all-encompassing economic appropriation of space is the progressive development of monitored non-places and residual spaces as two different, mutually corresponding forms of 'space waste' (Hofmeister, 2002, 109).

Lige siden 1970'erne har det i flere omgange været på dagsordenen, hvad Københavns havns 'brakzoner' skulle omdannes til. Spørgsmålet har også været genstand for forhandlinger internt i plansystemet, idet Københavns Kommune i samme periodes store forberedende arbejde til den første kommuneplan slog på, at Kommunen ikke var fulgt udbygget, men at de store industrielle brakarealer gennem omdannelse netop udgjorde økonomisk realistiske dele af den fremtidige byggerumlighed (interview med leder i Plan og Arkitektur). Omdannelsesspørgsmålet har på denne måde vandret gennem de forskellige niveauer i årtierne, kulminerende med det af By- og boligministeren igangsatte erhvervs- og bypolitiske udvalgsarbejde i 1999 om faciliteringen af omdannelsen af forladte erhvervsområder – et arbejde der siden næsten er overflødiggjort af et ekstremt hedt ejendomsmarked. 'Brak'-fænomenet beskrives i den resulterende betænknings forord:

> Erhvervsudviklingen medfører også, at ældre byområder gradvis forlades af tidligere virksomheder. Det kan lede til forsømte og nedslidte bydele med en kerne af forladte og ofte forurenede erhvervsområder. De kan henligge i ganske mange år ... Samtidig har erhvervenes omstrukturering medført, at virksomheder nedlægges og flytter fra de ældre erhvervsområder, som ofte står nedslidte tilbage (Erhvervs- og Bypolitisk Udvalg, 2001, 3, 16).

Det er en udbredt tendens, at 'brakzonerne' anskues som midlertidige, forstyrrende, kaotiske og små-kriminaliserede elementer i byens ellers ordnede sammenhæng, den være sig arkitektonisk, social eller økonomisk. Det er derfor fænomener, der i henhold til de gældende forestillinger kun afventer deres (re)definerende og (re)vitaliserende indordning (Hofmeister, 2002; Urban Catalyst, 2003). Denne forestilling genfinder Kristian Borret fx hos den italienske arkitekturteoretiker Secchi, der efter en original beskrivelse af tomrummenes åbning i det moderne bylandskab, foreslår dem æstetisk redefineret:

> [T]he space 'in-between things,' between objects and subjects, between my house and my neighbor's, between their office and mine, is traversed by many strangers, and is not a meeting place; it has become 'empty' because it plays no recognizable role … [F]rom the vantage point of the passer-by, the void appears as interrupted design, a space that is hard to cross, the settlement for weak, marginal, and barely institutionalized functions: merry-go-rounds, gypsies, parking lots for trucks, residences for marginal groups, for newly arrived immigrants, popular allotment gardens, activities on the edge of unlawfulness … [L]arge voids are opening up … mostly waiting for morphological definition (Borret, 1999, 238).

Hofmeister drager samme konklusion hvad den overordnede rumlige planlægnings forestillinger og praksis angår. I forlængelse af hendes redegørelse for produktionen af mellemliggende overskudsarealer understreger hun umuligheden af deres eksistens i det funktionalistiske planlægningsparadigmes genetablering af de udefinerede rums 'læselighed' (Hofmeister, 2002, 117) i en tone, der henleder tankerne på de Certeau:

> [W]ith the comprehensive reach of planning, intermediate spaces no longer exist. Where they do still (and already) exist materially – as 'fallow land' or 'wasteland' – they have emerged by chance and are seen as temporary. From the point of view of spatial ordering, intermediate spaces are a 'mistake'. Planning allows nothing to escape it – there is no longer an 'outside'. The creation of islands in space by the identification and allocation of functionally specialized areas has become comprehensive (*Ibid.*, 113).

Der findes, som de Certeau og situationisterne ligeledes påstår, ikke længere noget 'uden for'. Gil Doron finder, lige som Lehtovuori (2000), Groth og Corijn (2005) og Urban Unlimited et. al. (2005), samme associationer hos mange såvel planlæggere som teoretikere, der uden vished om deres egentlige indhold, sætter 'tomrum', 'brakzoner' eller 'forfaldne rum' lig snavs og uorden, som venter på at blive fjernet for at redde rummene ud af deres sørgelige skæbne og genintegrere dem i den 'rigtige' byudvikling:

> The authors of the book *Wasteland*, after an extensive survey, admitted that 'a precise definition of dereliction is virtually impossible'. Still, like the report of the Urban Task Force, they continued to use the term as if it applied to real places that needed to be rescued from their wasteful existence (Doron, 2000, 248).

Logikken over for 'tomrum' og 'brakzoner' er således at genplanlægge og bebygge dem så snart som muligt efter deres opståen og erkendelse (Urban Catalyst, 2003, 3). Dette er logikken hos den *Urban Task Force*, som Doron henviser til.[35] Dette udvalg arbejdede i stedet positivt ud fra bl.a. en kompaktby-model, lige som det er tilfældet i en hel del andre byers, regioners og landes strategiske byudviklingsovervejelser (Hofmeister, 2002; Nefs, 2006; Hentilä og Lindborg, 2003). Ved et nærmere kig på betænkningen fra Erhvervs- og bypolitisk udvalg, genfindes logikken. Målsætningerne er klart bygget op omkring tanken om den kompakte by, i forhold til hvilken omdannelsen af centrale erhvervsområder udgør en indlysende synergi af byudvikling, byomdannelse og byfortætning.

Med den resulterende fortætning vil erhverv og boliger kunne lokaliseres så transportarbejdet minimeres, byudviklingen vil blive mere bæredygtig med klar afgrænsning og kontakt til rekreative omgivelser og en klar balance mellem udad- og indadrettet byudvikling gennem begrænsning og prioritering. Disse målsætninger hænger igen sammen med en isoleret målsætning om at redde de forladte områder fra deres dårlige image (Erhvervs- og bypolitisk udvalg, 2001, 16):

> En anden central udfordring for byerne i dag er at omdanne og videreudvikle de ældre byområder i en noget højere hastighed, end tilfældet har været hidtil. Genanvendelsen af forfaldne og skæmmende byområder kan medvirke til at give byen et nyt og spændende image. Udfordringen i omdannelsen er at sikre en historisk kontinuitet, hvor ældre og nye bygningsanlæg blandes. Udfordringen er også at sikre en mangfoldighed af byfunktioner og en boligmasse, som tilpasses en voksende befolkning med ændrede boligbehov og præferencer (*Ibid.*, 17).

[35] Urban Task Force blev, under lederskab af den anerkendte arkitekt Lord Richard Rogers, nedsat i 1998 for at pege på faktorerne bag og modvirke forfaldet i engelske byer.

I betænkningen fortsætter udvalget således med at stille "en række forslag, som kan være med til at fremme en revitalisering af sådanne områder, hvor omdannelsen ikke synes at kunne ske på almindelige markedsvilkår" (*Ibid.*, 3). Blandt forslagene er udpegningen af omdannelsesområder, hvorindenfor privatoffentlige omdannelsesselskaber med dispensation fra miljølovgivningen kan påbegynde omdannelse af erhvervsområderne til tidssvarende, integrerede byområder. Til forslagene hører også en udvidelse af allerede eksisterende krav til prioritering af byernes udbygning i planloven, "så kommunerne også skal fastsætte rammebestemmelser om rækkefølgen for omdannelse af større arealer i de *eksisterende* dele af byen (*Ibid.*, 13. Min kursivering, JLL).

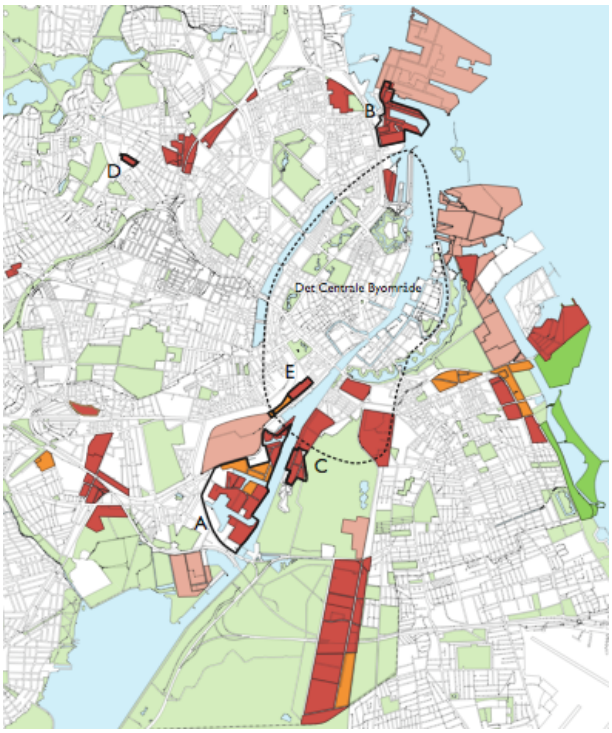

Figur 18 *Udviklingszoner i København. De mørke brune er under omdannelse, mens de lysebrune i form af 'perspektivområder' ligger hen som 'brakzoner' (fra Københavns Kommune, 2005a).*

En sådan fastsættelse er foretaget i den seneste kommuneplan for København, hvor en række områder, som planlægges omdannet i løbet af de kommende årtier er udpeget – herunder igangværende omdannelsesområder som bl.a. Ørestad, Sydhavnen, Nordhavnen, Islands Brygge. Sidstnævnte (A, B, C på figur 18) udgør desuden nogle af de foreslåede byomdannelsesområder.

'Brakzonerne' understreger byudviklingens særdeles fængslende karakter af sammensat og dynamisk fænomen og planlægningens stadige integrering af fænomenet, i bl.a. kompakt by-modellen (Nefs, 2006, 49), synes at afspejle denne dynamik. Set fra et kompaktby-perspektiv er det tilmed en planlægning på bølgelængde med byens rytmer af dannelse, 'forfald', devaluering og omdannelse. Rytmernes udbredelse stopper dog ikke samme sted som planlægningens optik. Selv om en cirkel synes at blive sluttet med planlægningens diagnosticering af de rumlige affaldsprodukter, som den, ifølge Hofmeister, selv har været med til at skabe, så er det en udbredt opfattelse i den engagerede 'brak'-diskussion uden form planlægningen, at der ligger lag herudover, som ikke indfanges i optikken. Brakfænomenet er, dets affaldsstatus til trods, ikke blot og bar meningsløs og beskæmmende midlertidighed. I det tidsrum, hvor arealerne har været uden for ejendomsmarkedets og planlægningens fokus, er der opstået fænomener, som ikke indfanges af den gældende optik.

'Brak'-fænomenets ekstra lag – og 'genintegreringen' af det i planlægningen

I kraft netop af 'tomrums'-fænomenets vage og udefinerede karakter, så sker der det, at nye fortolkninger og anvendelser af det vokser frem i relation til byens liv. Hos nogle arkitekter og byplanforskere er der klart fokus på de muligheder, der ligger i at lade udefinerede områder i byen forblive åbne, i stedet for at spinde dem ind i et sikkert net af adfærds- og funktionskategorier. Kristian Borret henviser således til de hollandske byplanarkitekter, Rem Koolhaas og Adrian Geuze, der begge i deres praksis lægger afstand til det kontrollerende perspektiv, som Secchi blev gjort til eksponent for, og, som kritik af kompaktby-modellen, i stedet hylder byboernes indtagelse af 'tomrum' og efterladte strukturer – som fx et af 'tomrummene' i det enorme havneområde i Geuzes hjemby, Rotterdam:

> The public that successfully colonizes the void of the Maas Plane illustrates how 'its norm no longer based on preprogrammed recreative facilities, but on principles of anarchy, exploration, self-expression. It is able to search out and occupy its own sites and provides its own meanings' (Geuze i Borret, 1999, 241-242).

I et 'anarkitektonisk' greb gør Geuze og Koolhaas således store, fritlagte rum, snarere end bygninger, til de strukturerende elementer, som byboerne siden kan udfolde sig på. Et eksempel er Koolhaas' plan for en ny by i Frankrig:

> We arrived at an almost Chinese figure of void spaces that we could protect from contamination from the city – a new controlling element that would give the city, which was obviously not a classical city, but maybe a contemporary city, a form of coherence and conviction. And then we said, 'the rest we will surrender to chaos' (Koolhaas i Borret, 1999, 242).

Et andet eksempel på en strategi, der er åben over for de mere udefinerede rums potentiale er Sabine Hofmeister, der med et citat fra en af Berlins progressive arkitekter, indleder et forsvar for byens udefinerede rum:

> Spaces of emptiness recall that which is absent and point towards that which is in the future. They provide not solid structure but rather raw terrain. They are indeterminate and yet not featureless. That is why they can be personally appropriated by the user (Philipp Oswalt i Hofmeister, 2002, 105)

Med direkte henvisning til den moderne byudviklings uafladelige produktion af monofunktionelle øer, fremhæver hun de mellemliggende 'overgangsrum' som vejen til en mere bæredygtig byudvikling end den vanlige, homogeniserende og adskillende udvikling 'mulighedsrum', og som en åbning over for aktiv tilegnelse og deltagelse i den dynamiske forandring, byen i realiteten udgøres af (Hofmeister, 2002, 105-6):

> It seems that what constitutes the quality of the transition and what underpins its recent perceived value is the failure of a system of markings, a system that is created solely through function – the lack of orientation we otherwise experience in (ordered) islands of time and on (ordered) islands of space. Spatiotemporal transitions acquire value by virtue of being unordered, 'marking-free' zones beyond spatiotemporally fixed orders. This is where new things can take shape. In the In-Between – in the Already-Left-Behind and Not-Yet-Arrived – much is possible. Transitions contain the promise of possibilities not provided for, and they create options. Transitions are liminal spaces of possibility … ; time-spaces that are unspecific, 'useless' and 'superfluous' open up possibilities beyond the usual. In the liminal space of transition, a host of possible events and experiences unfolds, a diversity of possibilities (*Ibid*., 114).

Disse 'ubrugelige', 'liminale' 'overgangsrum er qua 'umarkerede' netop åbne for erfarings- og oplevelsesdrevne udforskninger af det 'mulige'. Hofmeister mener derfor, at det store spørgsmål til byplanlægningen er, om den aktivt skal arbejde for eller modarbejde, at uudviklede og udviklede elementer af byen blandes. Hun mener, at man ved at se på 'overgangsrummenes' dynamiske potentiale, snarere end på deres manglende honorering af fordringerne i fx den kompakte bymodel, åbner for udviklingen af nye modeller, der lever op til et moderne demokrati:

> Instead of speaking disparagingly of overdevelopment, one might see a finely meshed penetration of open space and housing and recognize the open space of the cityscape as the connecting factor, with new possibilities for design. Instead of criticizing the lack of urbanity, one might perceive decentralized cultural diversity, with new possibilities … Instead of bemoaning the loss of the centre, one might recognize a modern network structure along with new emerging models of order, which are more appropriate to our pluralistic-democratic society than the old models based on centres (Thomas Sieverts i Hofmeister, 2002, 115).

I stedet for at fjerne disse 'overgangsrum' foreslår hun således, at de bevares, genetableres og aktivt tilvejebringes af byplanlægningen – i byerne, på landet og i de spredte forstæder. Hun henter

inspiration i en feministisk kritik af den klare opsplitning af private og offentlige rum og taler for disse ordeners gensidige gennemtrængning, så deres formelle utilgængelighed, funktion og standard ophæves:

> Formalized spheres and formalized spaces are rigid, inflexible, not easily accessible, unsensual, exclusive in both senses of the word. Instead, places should be created (spatial and spherical) that are open in terms of their functions, flexible in terms of use, with easy but secure access, available to the senses, non-exclusive, structured or built in an everyday way (Holland-Cunz i *Ibid.*, 118).

Hofmeisters særdeles velargumenterede plæderen for integration af 'overgangsrummets' dynamiske potentiale i planlægningen er meget lærerig for forståelsen af 'tomrums'- og 'brak'-fænomenet. Hun tager planlægningen et skridt væk fra relativt specifikke, tekniske tanker om økologisk bæredygtighed (i fx kompaktby-modellen) og nærmere en forståelse af sammenhæng mellem det dynamiske og demokratiske potentiale i byboernes aktive deltagelse i definitionen af 'overgangsrum'. Hun inddrager en større del af byens dynamik. Akkurat som Geuze og Koolhaas gør det på et bybygningsniveau. Men hvad er det, dynamikken inddrages i og på hvilke betingelser?

Hofmeister forfægter tilsyneladende en snæver planteknisk erkendelse, der, selv om hun henviser hertil, ikke rører ved, eller blot aktivt inddrager, de økonomiske mekanismer, der på godt og ondt, sammen med planlægningen, skaber og modarbejder fænomenet. Lige så lidt rører hun ved relationen mellem planlægningen og byboerne. Hun synes at bevare vandtætte skodder mellem forbrugende byboere og nogle af planlægningen forproducerede, om end fleksible, rum. Hun fokuserer på det fysiske rum, dets udformning, dets vilkår i planlægningen og dets tilvejebringelse af en dynamisk relation til byboernes tilegnende adfærd.

De to vandtætte skodder udelukker erkendelsen af relationen mellem økonomiske mekanismer og byboernes brug af rummet; af relationen mellem den tidsmæssige og rumlige forankring af byboernes adfærd og denne adfærd i sig selv: Udvikler byboernes relation til byen sig ved den improviserede brug af rummet? Udvikles indflydelsen på rummets indretning eller er der brug for en observant planlægger til at tage de nyeste adfærdsformer med hjem på tegnebordet for yderligere tilnærmelse af rummets indretning til byboernes interesser? Det jeg her sigter mod er selvfølgelig vilkårene for *levede fordrejninger* og *forestillinger* at sætte sig aftryk *direkte* i 'umarkerede' zoner af den *rumlige praksis* og ikke ad en omvej rundt om de 'markerende' *rummets repræsentationer*.

Hofmeister slår med Geuze og Koolhaas døren til 'tomrummene' og 'brakzonerne' på klem og lader lidt af disses iboende dynamik inspirere deres tanker om bybygning og –planlægning for straks herefter at smække døren i og overlade scenen til deres egne blueprints. Gil Dorons pågående undren over, hvad planlægningens termer om 'tomrum' og 'døde zoner' egentlig dækker over, presser sig atter på. De hvide pletter på kortet, som dækker over disse dele af byen synes blot at være erstattet af nogle udefinerede gråzone-readymates, som ligger åbne for byboernes efterfølgende fortolkninger og indskud. Hvilke 'ordener', byplanlægningens orden normalt tilsidesætter til fordel for sin egen, bliver man ikke meget klogere på. Heller ikke hvordan disse 'ordener' udfolder sig. Gil Dorons rejse til nogle af alle disse 'tomrum' og 'brakzonerer' synes at være en nødvendighed:

> The goal: finding the 'Dead Zone'.
> Seeking for the 'Void'.
> Searching the 'Nothingness'.
> Investigating the 'no man's land'.
> Locating the 'Free Spaces'.
> Mapping the 'Terrain Vague'.
> Outlining the 'Wastelands' and 'Derelict areas'.
> Photographing the 'Residuum' (Doron, 2000, 250).

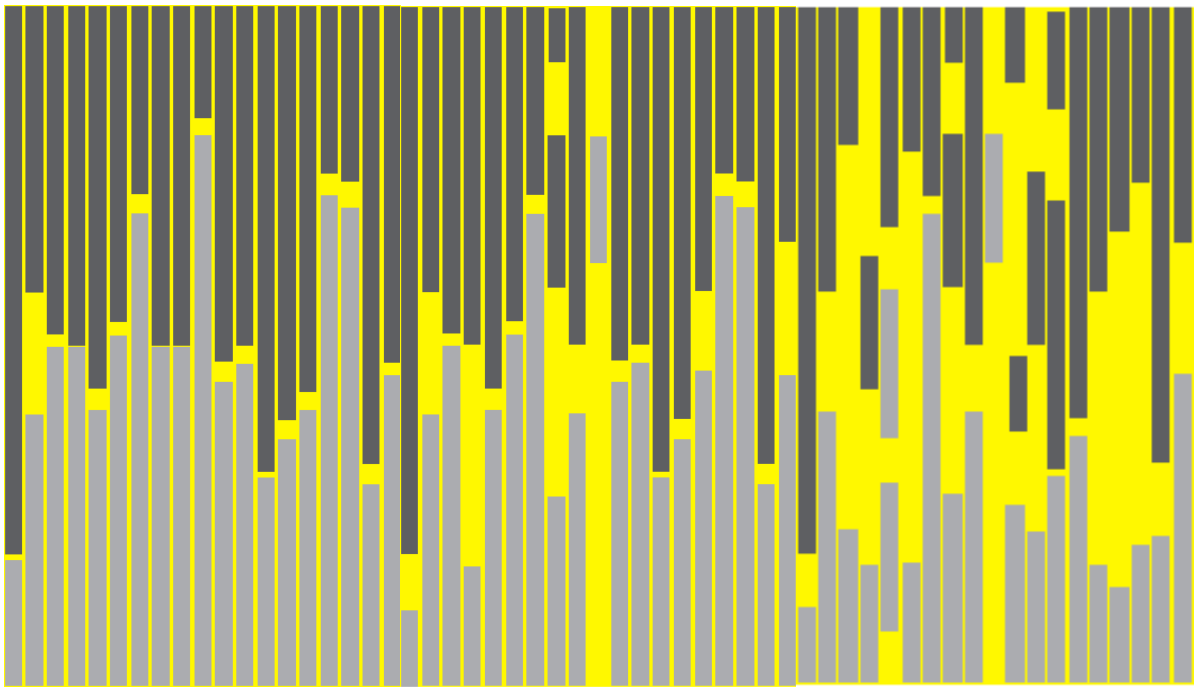

Figur 19 *Foroget udvikling af 'brakzoner' (gul) som resultat af længere tidsrum mellem tidligere (lysegrå) og fremtidig funktion (mørkegrå) (Overmeyer, 2005).*

MIDLERTIDIG ANVENDELSE AF 'BRAKZONER' I EUROPA

Den midlertidige anvendelse som nyt fordrejende *fænomen*

For at grave et spadestik dybere i fænomenet kan byboernes relation til 'tomrummene' og 'brakzonerne' med fordel inddrages som mere end blot og bar kontekst for små justeringer i den fremadskridende regulering og produktion af de bymæssige omgivelser. Hvis perspektivet vendes om, så fremstår de midlertidige 'tomrum' og 'brakzoner' som den kontekst, der muliggør en uhørt (mere eller mindre midlertidig) nærkontakt mellem byboerne og byens udvikling. Det er den nærkontakt, som ovenfor er benævnt med varierende empati som 'næppe institutionaliserede funktioner og aktiviteter på grænsen af lovløshed' og 'anarkistisk og udforskende kolonisering af tomrummet', og som i en videreudvikling af Overmeyers gule åbning mellem gammel og fremtidig anvendelse fremstår som små røde punktnedslag (til højre) af "temporary uses" (Urban Catalyst, 2003), "transgressions" (Doron, 2000), "central micro-peripheries" (Hentilä og Lindborg, 2003) eller "hybride räume", som Overmeyer selv kalder de resulterende rum (2005).

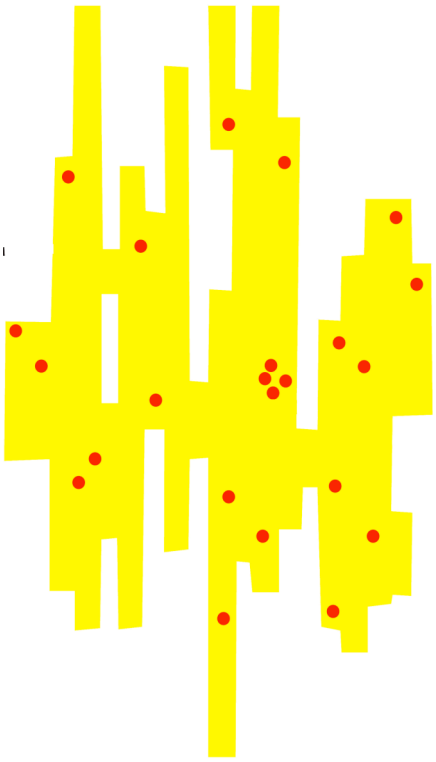

Figur 20 *Midlertidig anvendelse antydet som røde prikker i 'brakzonernes' gule udstrækning.*

Gennem disse termer fokuseres der på midlertidige anvendelser af brakarealer på deres egne betingelser, fordi de i sig menes at bære kimen til en revurdering eller revitalisering ikke blot af enkelte 'forfaldne' områder af byen, men af byens urbanitet som sådan. Gennem de seneste fem år har der således udviklet sig en særdeles stærk politisk og faglig opinion omkring fænomenets

relevans for en overordnet diskussion om byernes fremtidige udvikling. Balancerende på en knivsæg mellem forståelsen af fænomenet på dets egne præmisser og en integrering heraf i (endnu en) forproduktion af nye rumlige former er arkitekten Kees Christiaanse, nu professor i urban design ved Eidgenössische Technische Hochschule Zürich, kommet med et udsagn, der i sig rummer både det engagement og den perspektiverende horisont, som alle protagonisterne synes at have for øje:

> In *The History of the City* Leonardo Benevolo defines the transition from village to city as the point when people begin to practise different professions – in other words, when complex networks develop. By analogy we could now, a thousand years later, define our idea of urbanity as the point when new or unexpected networks arise from the combination of old ones. Among the places where new forms of city life develop are former harbour and railway sites … Urban brownland sites provide space for different uses and activities; therefore they are the seed-bed of urbanity (Christiaanse, 2002, 6).

Hvor den midlertidige anvendelse af brakarealer ikke normalt opfattes som et naturligt element i byudviklingens cyklus, og derfor hurtigt afvikles, er det således overbevisningen i den udviklede 'brak'-opinion, at den bidrager væsentligt hertil gennem 'genopdagelsen af urbanitet', men også mere instrumentelt gennem bidrag til den økonomiske udvikling (Groth og Corijn, 2005; Hentilä og Lindborg, 2003; Urban Catalyst, 2003).

Et mere nøgternt billede af den midlertidige anvendelses fremgår af en række forskningsprojekter, der har undersøgt fænomenet i forskellige europæiske byer præget af vidt forskellige økonomier og kulturer. Fx Urban Catalysts-projektet, der i 2001-2003 studerede udviklingen i Helsinki, Amsterdam, Wien, Berlin og Napoli. De midlertidige anvendelser defineres her som værende ikke-grundejende aktørers udnyttelse af midlertidige åbninger byudviklingens cyklus (Urban Catalyst, 2003; Overmeyer, 2005), hvor den midlertidige status kommer af anvendelsernes lovløse karakter, dens konjunkturafhængige aftale- eller kontraktforhold eller helt overordnet af den planlægningsmæssige anskuelse af anvendelserne som værende 'sekundære' i forhold til en fremtidig 'primær' funktion (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002, 29-30):

> The temporary use of public pedestrian space for various urban events … could be considered a primary use since the scene is often a specially designed pedestrian environment that is meant to contain 'spontaneous' uses (temporary use of a non residual space). Then in this study, this kind of limited use in time would not be included into the definition of temporary use (*Ibid.*, 30).

Denne distinktion er meget anvendelig i forhold til de ovennævnte forsøg på at integrere erkendelsen af byboernes rekolonisering af byens 'tomrum' i den fremtidige, planlagte indretning af byen, hvor midlertidige aktiviteter således netop kan opfattes som 'primære' anvendelser af forproducerede 'tomrum' og ikke 'sekundære', overskridende anvendelser. Dér hvor der i videst omfang kan tales om et væsentligt bidrag i midlertidige anvendelser, er derfor i forbindelse med anvendelser af 'sekundær' karakter, hvor midlertidigheden er et forudsat, om ikke ønsket, vilkår for de midlertidige aktivister (*Ibid.*, 31). De midlertidige anvendelser er med andre ord snævert forbundet med den planlægningsmæssige kontekst og den økonomiske konjunktur, men forskningsprojektet giver også et indblik i de psykologiske, kulturelle og sociale sider af fænomenet.

De midlertidige aktivister i de fem undersøgte byer udgør en sammensat flok af kreative såvel etablerede virksomheder som iværksættere, deltidsaktivister og foreninger samt indvandrere, alternative kulturer og 'drop-outs' i lovgivningens gråzoner, der alle er tiltrukket af brakarealernes relativt billige, fleksible og centralt beliggende ejendomme i nærhed af de nødvendige netværk for deres forehavende, det være sig underleverandører og købere, subkulturelle relationer eller lokalområdeaktivister (Hentilä og Lindborg, 2003, 10-11).

Med disse præferencer opsøger og anvender de midlertidige brugere forskellige bygninger og ejendomme og udnytter stedernes specifikke, forhåndenværende kvaliteter efter deres respektive behov med et minimum af midler – det som i én af analyserapporterne karakteriseres som "urbanism light" (Urban Catalyst, 2003, 4) og af Gil Doron kaldes "transgressive architecture" (Doron, 2000). De midlertidige anvendelser præges ofte af forskellige netværk og klynger, der oftest knyttes til stedet gennem nøgleaktører, der sørger for etablering og vedligeholdelse af de formelle betingelser omkring anvendelsen såsom kontrakter og tilladelser (Urban Catalyst, 2003, 5). På denne måde udvikler brakarealerne sig til henholdsvis 'reservater' eller 'nicher' for alternative kulturer, indvandrere eller 'drop-outs', legende, parallelle 'universer' for deltidsaktivister eller 'rugekasser' for iværksættere og indvandrere. Hvad enten det drejer sig om boliger, forskellige former for produktion, ungdomskultur, sport og fritidsadspredelser eller sociale funktioner, så er der således et karaktertræk, der er gennemgående:

> In all cases, urban residual areas become a Breeding ground, a laboratory or test site for new kind of activities where experiments can be carried out with low financial risk. These experiments can fail and sometime do so. But they can also become very successful and establish themselves, then the temporary use becomes the starting point for a new type of activities. Residual Zones open up a space of the possibility for uncertainty, where you can fail, where one can be naïve and daring (*Ibid.*, 15).

Disse overskudszoner muliggør en radikal fænomenologisk, stedsspecifik afprøvning af skellet mellem mulig og umulig byudvikling. De midlertidige anvendelser har således på forskellige måder udgjort laboratorier for en til dels 'politisk' (jfr. kapitlet ovenfor) nyudvikling af kultur og økonomi (*Ibid.*, 5). Hvad angår det 'politiske', så peger Dienel og Schophaus på en essentiel sammenhæng mellem personlig og subkulturel udvikling og brakarealers status i byuviklingen. De peger på behovet for autonomi i den ambivalente overgang fra ungdom til status af voksen, som på den ene side indebærer selvstændighed og på den anden side integration i samfundets orden. Udviklingen af selvstændighed kolliderer således med mange af de arenaer, ungdommen agerer på. Klasseværelset med lærer-autoriteten, undervisningsritualet og den rumlige indretning i forhold hertil er for dem typen på sådanne arenaer, der giver behov for at opsøge arenaer, der ikke er så stærkt definere(n)de for at udvikle sig. Brakarealets karakter af overgangsfænomen er for dem selve typen på således svagt definerede arenaer, og de ser det som naturligt, at ungdomskulturers udvikling har været tæt knyttet til disse:

> Young people have used urban wastelands as living spaces in all periods of the 20th century at hand. Since the society in neither of these periods offered enough public and open spaces for youth, young people took advantage of the emptiness of wastelands and filled them with their own culture … Urban wastelands appear to be a specific resource for developing identity in the adolescence phase and for building youth cultures. The reason for this 'fit' between wastelands and adolescence can be seen in the parallel of these two entities: both are characterized by transition (Dienel og Schophaus, 2002, 6).

Dienel og Schophaus fokuserer eksplicit på udviklingen af ungdomskulturer, men ser en klar parallel mellem deres status som overgangsfænomener og samfundets 'marginale' grupper generelt (*Ibid.*, 4). Der er i sammenhængen da også en generel analog til den udvikling af økonomiske, sociale og æstetiske kulturer, som ifølge Urban Catalysts-projektet finder deres respektive rugekasser i en midlertidig anvendelse af brakzoner:

> The uncertainty and openness attract and inspire. Informal economies become reception and integration thresholds into society for new arrivals and penniless immigrants, other temporary users took refuge from established lifestyles and enjoyed the openness and freedom offered by the claimed spaces. The virtually cost-free access to these spaces gives financially weak players the opportunity to grow in a protected but unsubsidised environment and become active participants in the shaping of their city (Urban Catalyst, 2003, 3).

Det, der er kernen i både denne rapport og hos de øvrige protagonister – fx i rapporten *The Shadow City*, hvor den tætte sammenhæng mellem kulturel udvikling eller "interstitial practices" (Heinemann, 2005, 12) og "frizoner" (Urban Unlimited et.al., 2004, 12) understreges – er det positive samspil mellem det givne brakareal og udviklingen af nye kulturer eller urbanitet, og den afsmittende effekt af dette samspil på den generelle byudvikling. I Urban Catalysts-projektet er der udviklet en række kategorier, som er meget sigende for effekten af midlertidige anvendelser på den omgivende by:

Stand in: Midlertidige anvendelser, som ikke har varige effekter på lokaliteten, men som blot bruger tomrummet i det mulige tidsrum;

Impuls: Midlertidige anvendelser, der giver en impuls til lokalitetens fremtidige udvikling ved at etablere (en ansamling af) nye programmer/scenarier for anvendelse;

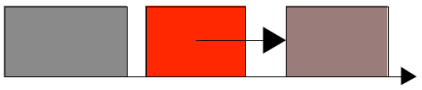

Undergravning: Midlertidig anvendelse, der afbryder en eksisterende 'primær' funktion ved besættelse. Trods midlertidighed forandrer besættelsen den primære funktion;

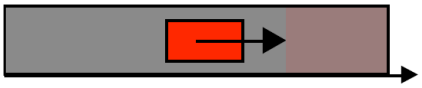

Sameksistens: Den midlertidige anvendelse fortsætter (i reduceret omfang) selv efter etablering af en permanent, 'primær' funktion på lokaliteten;

Parasit: Midlertidig anvendelse udvikles i afhængighed af eksisterende permanente, 'primære' funktioner, drager fordel af eksisterende potentialer og adgang til plads;

Konsolidering: Midlertidig anvendelse etablerer sig selv på en lokalitet og udvikler sig gradvist til en permanent aktivitet;

Pioner: Den midlertidige anvendelse er den første 'urbane' anvendelse af lokaliteten og etablerer hermed et scenarie, der kan blive permanent (Urban Catalyst, 2003, 14-15; Berg, Hentilä og Nagy, 2002, 35-36).[36]

Mens der altså i de første tre former er tale om midlertidige anvendelser, der ophører efter en given tid med eller uden fysisk effekt (der vil i en vis udstækning altid kunne være tale om indflydelse på den urbane opinion), så er der i de fire øvrige tale om, at de midlertidige anvendelser udvikler sig til permanente, 'primære' funktioner. Kun én af de syv, 'undergravning', er en eksplicit politisk handling. Kategorierne afspejler således en generel udvikling i den midlertidige anvendelse af brakarealer: Fra i 1970'erne og 1980'erne at være meget politisk orienteret mod generelle forandringer af samfundet eller strukturelle kritikker af fordelingen af fx boligmuligheder, som det fx var tilfældet med den europæiske BZ-bevægelses 'undergravende' aktioner – en politisk kultur, som hos Dienel og Schophaus karakteriseres 'utopisk' – til en kultur i 1990'erne med udtalt skepsis over for såvel den måde, samfundet fungerer på, som over for den eksplicitte, politiske kritik heraf. Denne 'topiske' kultur er således mere interesseret i, gennem bl.a. pragmatiske forhandlinger med økonomiske og politiske interesser, at udnytte de forhåndenværende, fysiske muligheder i brakarealerne i sig selv snarere end at etablere en generel kritik af samfundet:

[36] En ottende form, midlertidig "flytning" af institutioner, er ikke relevant her, da det drejer sig om en planlagt, institutionel handling og således ikke om en aktion foretaget på byboeres direkte initiativ.

> Utopia means a place, which does not exist. The Utopians construct plans of the ideal world and try to reach it. In the opposite, the Topians experiment with places and situations that are already there. They do not construct a new system, but they use what they can have and try to modify it in a way that it suits their needs best (Dienel og Schophaus, 2002, 11).

Den pragmatiske indstilling, der i sin apolitiske og *fordrejende* tilgang deler træk med de Certeaus *taktik*, indebærer også, at 'topisterne' hellere flytter nomadisk videre til en ny brakzone end at blive og kæmpe for et gammelt, når 'udviklingen' presser på. Erkendelse af denne mere pragmatiske og mindre sekteriske tone omkring midlertidige anvendelser er gennemgående for flere af fænomenets protagonister (se fx også Groth og Corijn, 2005; Urban Unlimited et.al., 2004). Gil Doron bemærker således også, hvorledes aktionerne i diverse 'dead zones', som han har studeret, ikke så meget skal ses som modstandssymptomer med referencer 'uden for systemet', men snarere som 'overskridelser' inden for det:

> I would not choose the term 'resistance' to describe their activities, since resistance implies a concerted fight against the authority or the oppressor. The space of resistance is the (imaginary) space, of that 'outside' the space of the system or the law. Rather, most of the activities that I will identify, even if they have this component of opposition, are working within the boundary of the system itself (Doron, 2000, 252).

Karakteristikken af de midlertidige anvendelser af 'brakzoner' antager her flere af de nuancer, jeg ovenfor uddrog i spændingsfeltet mellem Foucault, de Certeau og Lefebvre, ikke mindst omkring karakteren af og skæbnen for *taktiske fordrejninger* over for et *strategisk* ordnet felt. Mens afpolitiseringen kan forstås som en aftagende grad af eksplicit politisk konfrontation omkring de enkelte midlertidige anvendelser, betyder dette dog ikke, at det 'politiske' element helt er forsvundet. På den ene side så er betydelige elementer af tidligere, politiske kulturer alligevel taget med over i nye kulturer, således at grupperinger i nogle byer er hurtigere til at indtage brakarealer end i andre. Berlin og Amsterdam fremhæves som eksempler på således udviklede "midlertidighedskulturer" (Urban Catalyst, 2003, 8), og Bruxelles menes i 1990'erne at have udviklet sig til "freezone capital of Europe" (Urban Unlimited et.al., 2004, 19), mens byer som fx Helsinki og Wien i højere grad menes at stå på bar bund (Urban Catalyst, 2003, 8). I øvrigt er disse variationer i høj grad også afhængige af det økonomiske og planlægningsmæssige klima i de respektive byer. Urban Catalysts-projektet finder således en omvendt proportionalitet mellem velstand og planregulering og niveauet af midlertidig aktivitet i de undersøgte byer (*Ibid.*).

På den anden side udvikler der sig, især i de stærke 'midlertidighedskulturer', en overordnet politisk bevidsthed om vilkårene for deres aktiviteter og indflydelsen af disse på den overordnede samfunds- og byudvikling. Alene tonen i de forskellige studier af fænomenet understreger det store engagement i en forandringsdagsorden, men den politiske bevidsthed går også igen i form af en eksplicit udfordring dels af den bypolitiske dagsorden, dels af måden denne dagsorden i det hele taget forhandles og diskuteres. En kort redegørelse for specifikke udviklinger i tre forskellige europæiske byer vil vise spektrummet af urbane såvel som politiske intentioner, implikationer og effekter af midlertidig anvendelse af brakarealer.

Europæiske cases

NDSM

Amsterdam Noord, en bydel lokaliseret på nordsiden af Ij-floden umiddelbart over for det centrale Amsterdam, har pga. nedlæggelsen af skibsindustrien langs med floden og den ringe tilgængelighed fra det øvrige Amsterdam haft betydelige sociale, økonomiske og funktionelle problemer siden 1980'erne (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002). For at modvirke denne udvikling har kommunen i projektet *Panorama Noord* sat fokus på seks fornyelsesområder, hvor det er hensigten at intensivere

arealanvendelsen, forbedre de ældre boligområder bag kajerne og udvikle nye grønne boligområder ved floden. Eet af de seks områder er det tidligere NDSM-værft.

Det hæderkronede skibsværft, NDSM, går, ligesom de fleste andre værfter langs Ij-floden i Amsterdam, bankerot i løbet af 1980'erne. Efter at have været anvendt til skibsbyggeri siden det 19. århundrede bliver NDSM i 1990'erne i stigende grad brugt af kriminelle og besættere fra Amsterdams kulturelle undergrund. For både at undgå yderligere kriminalisering og udnytte potentialerne i den undergrunden, beslutter kommunen sig for at købe ejendommen for at realisere planerne i den overordnede plan. Inspireret bl.a. af en protestgruppe bestående af kunstnere og iværksættere, der har slået sig midlertidigt ned på området efter at være blevet presset ud af det centrale Amsterdam pga. en fremadskridende gentrificering, beslutter kommunen sig for at inddrage brugere i den fremtidige udvikling af et kulturelt mødested på ejendommen (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002, 10). Efter en analysefase med bl.a. aktionsforskningsworkshops (Mandersloot og van der Bijl, 2003), udformer kommunen en strategi for at afsøge mulighederne for at lede udviklingen i den ønskede retning. Hovedelementet i strategien bliver afholdelsen af en konkurrence om den bedste kulturelle udnyttelse af den østlige del af værftsområdet – ca. 90.000 kvadratmeter med 30.000 etagemeter i tre store haller (Stadsdeel Amsterdam-Noord, 2003). Den afholdes i slutningen af 1999 og bliver vundet af en paraplyorganisation af kunstnere, håndværkere og kulturentreprenører fra Amsterdams besættermiljø, Stichting Kinetisch Noord, hvis projekt går ud på at udvikle NDSM til et eksperimenterende, kulturelt hotspot. 'Kinetisch Noord' skal herefter udvikle det planlagte kulturelle mødested i samarbejde med kommunen.

'Kinetisch Noord' organiseres i tre forskellige strukturer: En *forening* af alle lejere fordelt på 20 områder; en *projektorganisation* der fungerer som lejernes servicekontor og som brohoved til bestyrelsen; *fondsbestyrelsen* bestående af seks betydningsfulde personer fra kultur-, advokat- og finanssektoren. Det er planen på sigt at overdrage det formelle ansvar til foreningen (Kinetisch Noord, 2003).

Med økonomisk støtte fra bl.a. bydelen Amsterdam Noord og kommunens Broedplaats-fond, som netop er oprettet til at retablere kulturlivet i den gentrificerede by, overtager 'Kinetisch Noord' i 2001 NDSM på en lejekontrakt, der løber frem til 2011 med mulighed for forlængelse. Året efter præsenterer de den endelige plan, der først og fremmest går ud på at tilvejebringe billige lokaler til kunstnere, og med tiden at udvikle NDSM til Hollands tværfaglige smeltedigel for kunsteriske talenter. Ud fra den udviklede 'bottom-up' Casco-filosofi, rettet mod at skabe en levende relation mellem byer/bygninger og deres brugere (Stealth Group, 2003b), sørger 'Kinetisch Noord' for de ydre rammer (bl.a. de store haller), mens den indendørs indretning overlades til lejerne. I dette tætte samarbejde realiseres det konkrete indhold i planerne gradvist: Teaterstudier, værksteder, atelierer, indendørs skate park, klatrevæg, musikstudier, hip-hop skole, kunstnerhjem, cafeer, restauranter, vindmølle, kombineret skrifte- og benzinstation ('God and Gas'), mobile haver og bibliotek. Alt sammen i de store haller eller på terrænet, i kraner eller under tidligere ramper.

Det er planen, at Kinetsch Noords eksperimentelle udvikling af den østlige del af NDSM gradvist skal integreres i en generel omdannelse af hele ejendommen, som varetages i et privat-offentligt udviklingsselskab bestående af kommunen, tre almennyttige boligselskaber og i en vis grad også Kinetisch Noord i, hvad de kalder en "organisk udvikling":

> [A] gradual development whereby not all functions and buildings are planned beforehand, so there is space for new initiatives. It should be possible for new initiatives to develop in the spirit of their time (Bengs, Hentilä og Nagy, 11).

Det er på denne måde kommunens plan, at hele NDSM udvikles til i 2020 at bestå af 5200 boliger med blandede ejerformer samt 270.000 m^2 erhverv. Udviklingen omkring NDSM er kendetegnende

for byer med et ejendomsmarked i vækst. Små og store brakarealer bliver langsomt men sikkert udnyttet i den 'primære' byudvikling, således at subkulturelle aktiviteter lige så langsomt og sikkert forsvinder. Dette er især tilfældet i Amsterdam, hvor der ikke blev gjort træk til at modvirke udviklingen. Til gengæld fremgår det tydeligt, at der er store støttemuligheder i netop byer i vækst til fx midlertidige anvendelser. I NDSM's tilfælde er det en fond, der er skabt for netop at reetablere et alternativt kulturliv, som har givet en betydelig støtte til udviklingen. Det paradoksale forhold mellem byers vækst, brakarealernes omfang og støtte til midlertidig anvendelse konstateres også i den afsluttende rapport i Urban Catalysts-projektet:

> [I]n booming economies, as we can see in Amsterdam, temporary uses get immensely supported by the local government. In stagnating cities and in 'High-Dept-Cities', like Berlin, there is almost no financial support for temporary uses. This dependency on the general economic situation of the city has contradictive effects on the temporary uses. The stagnating low-pressure economy, as in Berlin and Naples, open up more spatial niches for temporary uses and alternative enterprises. But there is hardly any public financial support for these undertakings. In contrary, growing economies produce higher prices of real estate and make it much harder to establish alternative uses. Once such temporary uses get started though, it is easier to get public funding and put the temporary uses on a more stable phase (Urban Catalyst, 2003, 7).

Forklaringen på at Kinetisch Noord overhovedet ser dagens lys på det gamle værftsareal skal desuden findes i den veludviklede 'midlertidighedskultur' i Amsterdam. Det er netop den veletablerede besætterkultur, som gennem pres får kommunen til at revurdere omdannelsesplanerne. Det er samtidig også vigtigt, at det er kommunen, der ejer området, da det giver planmyndigheden direkte kontrol over udviklingen. Det er således muligt at indoptage det politiske pres, der ligger i besætterkulturens krav, ved at reducere lejeniveauet i forhold til gældende markedsforhold. Denne mulighed udnytter Amsterdam kommune til fulde (Hentilä og Lindborg, 2003, 4).

Den styrke, kommunen viser over for markedskræfterne, gentages i forhold til proceduren i forbindelse med udviklingen af planerne for NDSM-området. En særdeles bred vifte af interessenter inddrages på et tidligt tidspunkt i en åben diskussion om, hvordan området skal udvikles. Et klart scenarium udvikles, hvor de legitimt organiserede aktivister, 'Kinetisch Noord', udvikler området på egne præmisser i en kontraktperiode på ti år, mens såvel det således udviklede område som den legitime organisation er planlagt inddraget i den videre udvikling af hele området, Amsterdam Noord, efter de ti år. Dette placerer NDSM-udviklingen i en progressiv gråzone af Urban Catalysts-projektets terminologi:

> The NDSM site in Amsterdam represents an interesting case that could be identified as being located in between the two categories of primary and secondary uses. There the art and culture related 'secondary' temporary uses have been given an important role in the new development project of the site as playing the role of pioneers and imago makers of the area. It is worth to notice that the existence of the temporary uses in the area is still limited in time by a contract, and the premises now reserved for temporary uses can therefore later on be taken into other - eventually more profitable - uses. It could be stated that the temporary uses are given a primary status for a limited period of time in order to attract new primary uses to the area and to persuade the temporary users to accept the new developments. This kind of flexible strategic management of urban change involves that the inevitable socio-economic changes in metropolises are viewed as possibilities and not as threats to the urban development (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002, 30).

Som det fremgår, så følges Amsterdam kommunes plantilgang, der placerer NDSM-interventionen et sted mellem "impuls" og "konsolidering" (jfr. kategorierne for midlertidig anvendelse ovenfor), til døre med meget anerkendende vendinger af Urban Catalysts-projektet, der betegner tilgangen som "organic development approach" (Urban Catalyst, 2003, 20), "dynamic planning" (Stealth Group, 2003a) eller "evolutionary planning" (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002, 38) i stærk kontrast til det, Helsinkis planlægning nedenfor fremviser:

> Especially in the Helsinki case, the planning ideology as regards the residual areas seems to include preservation of former industrial buildings as frames that can be reused for any kind of new purposes without taking into consideration the rather established temporary uses of the site. In this respect, the NDSM site in Amsterdam represents the opposite case: there the planning authorities are actively involving temporary uses in new urban development of the site. According to a recent study of planning ideologies … the Helsinki planners still believe in 'total planning'. The Amsterdam ideology could be described as evolutionary planning where p&p project coalitions are formed in order to proceed more efficiently (*Ibid.*).

Hvad det tætte samarbejde med kommunen, i sidste ende på kommunens legitimerende præmisser, gør ved de urbane aktivister autonomi må tiden dog vise. Når lejekontrakten ophører i 2011 vil der givetvis være flere vigtige erfaringer at drage fra NDSM. Erfaringerne fra Helsinki kan omvendt allerede opsummeres nu for en midlertidig anvendelse, *Makasiinit*, der fik en brat afslutning i 2006.

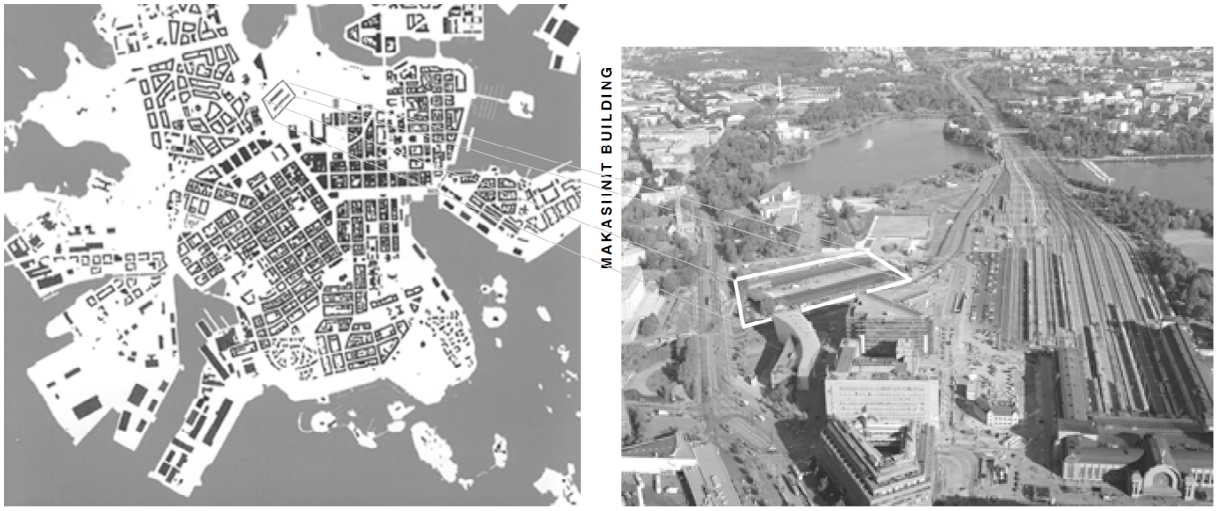

Figur 21 *Makasiinit. En godsbanegård i det centrale Helsinki, der lå fri flere år frem til 2006 (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002).*

Makasiinit

Pga. bl.a. vækst i IT-branchen har Helsinki i de seneste år været én af de hurtigst voksende storbyer i EU med stort tryk på ejendomsmarkedet (med en ledighedsprocent af erhvervslejemål på omkring 1,5 i 2001; Bengs, Hentilä og Nagy, 2002, 17). I forbindelse med ældre centrale industriområder er der dog opstået brakarealer. Et meget signifikant eksempel er godsbanegården, *Makasiinit*, opført i 1899, der i både geografisk og symbolsk forstand er meget centralt placeret ved Töölö-bugten i Helsinki. Den har i store dele af det 20. århundrede været omgærdet af megen debat om udvidelse af bykernen langs med den nordlige akse, der går igennem godsbaneterrænet, senest i midten af 1980'erne i form af en byplankonkurrence (Lehtovuori, 2000, 411).

Makasiinit ligger omkranset af byggerier som *Finlandia Hall*, Aaltos koncert- og kongreshus fra 1970'erne mod nord, Nationalmuseet og Parlamentet mod vest, Hovedpostkontoret, Museet for moderne kunst og hovedsædet for Finlands største mediekoncern mod syd (de to sidstnævnte opført efter arkitektkonkurrencer i slutningen af 1990'erne) samt Centralstationen mod øst. Selv om godsbanegården blev rømmet af de finske statsbaner i 1987 ligger der i lang tid ikke nogen konkrete planer for ejendommen. Dette skaber en tidslomme, hvor ejendommen bliver et 'no-go'-område i Tornerosesøvn (Lehtovuori, 2000, 411). For at afvente de endelige planer og for også at imødekomme udgifter til overvågning og vedligeholdelse, udlejer de finske statsbaner *Makasiinit* straks efter rømningen til små, mestendels temmelig etablerede virksomheder i eventbranchen, men også til kunstnerkollektiver tiltrukket af stedets centrale, billige og fleksible rammer (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002, 18; Groth og Corijn, 2005, 508).

I årene efter udvikler området sig følgeligt fra at være Helsinkis Bronx til at være hovedstadens dagligstue (Groth og Corijn, 2005). *Makasiinit* bliver ramme for virksomheder, organisationer og personer inden for kunst og events og økologiske varer, samt utallige begivenheder som teater, cirkus, privatfester, koncerter, midlertidig sauna, film, kunst, udstillinger, festivaler, loppemarkeder og karnevaler, der årligt tiltrækker 400.000 mennesker, høj som lav – dog især om sommeren, da bygningerne står helt 'rå' (Groth og Corijn, 2005; Lehtovuori, 2000, 412; Bengs, Hentilä og Nagy, 2002, 18). De mange varierende aktiviteter i og fordrejninger af brakarealet skaber en helt unik, urban og folkelig atmosfære – midt i hovedstadens finkulturelle højborg:

> This transformation into the 'common people's place in front of the Parliament' and the creation of a public sphere not exclusively bound to the logic of consumption, have fostered the emergence of a meaningful meeting-place for people from diverse segments of society to 'learn a positive urbanity, to encounter the other and to enter into interaction' … Thus, the manifold activity in the warehouses has contributed to and exemplifies Helsinki's cultural sea-change of the 1990s: a residual space by then completely ignored by urban authorities has been reclaimed by emerging civil society (Grot hog Corijn, 2005, 509-10).

Dér, hvor *Makasiinits* kulturelle produktion og forbrug for alvor afviger fra det finkulturelle museum og storcenterets forbrugsorienterede selvrealisering, er i den aktive rolle enkelte eller grupper af byboere spiller på begge sider af disken. Aktiviteterne udvikles fra hånden til munden i et "mulighedsrum" på stedets præmisser og 'forbruges' på samme vilkår, da ingen har større aktier i stedet end andre:

> The old railway warehouses are a space of opportunities because no-one owns them. None of the groups and institutions which use the spaces own them juridically and none of these actors permanently occupy the main spaces. The place is fundamentally empty … in the sense that it is easy to access and it gives one the opportunity to be and behave as one likes, free of external definitions and expectations. The warehouses are a state of mind, a feeling that things are in a certain way (Lehtovuori, 2000, 412).

Makasiinits lave tærskler og frie rammer skaber en "spontan urbanitet" (Groth og Corijn, 2005, 509), som gør, at miljøet kommer til at spille en central rolle i præsentationen af 'ny bykultur' i forbindelse med Helsinkis status som EU's kulturhovedstad i 2000. Trods den således kulturbevidste bys formelle erkendelse af *Makasiinits* potentiale, så inddrages den nye anvendelse af de gamle træbygninger ikke i planlægningen af områdets fremtidige, 'primære', højprofilerede udvikling – "[t]heir low, lengthy gestalt and very material character do not fit into the transparent, straight, cool aesthetics of the emerging New Helsinki" (Lehtovuori, 2000, 412). Tværtimod indleder planlæggerne en målrettet undersøgelse af mulighederne for at opføre et musikhus i samarbejde med staten, de statslige medier (YLE) og musikkonservatoriet. Arbejdet kulminerer med en arkitektkonkurrence ved årtusindskiftet, hvor der samtidig udformes en skitse til udviklingen af det øvrige område ved Töölö-bugten til en park med hotel, bibliotek, kontorbygninger, parkering og en underjordisk motorvej (Lehtovuori, 2000, 411-12). Planerne gøres ensbetydende med rydningen af *Makasiinit*, som blot opfattes som en overflødig parantes i Helsinki:

> Declaring the area of the warehouses as 'vagabond space on the most valuable land in Helsinki' (…), the City Planning Department firmly insisted on the need to remove the old shunting yards in order to 'free land for new urban functions and enabling Central Park to be extended right down into the heart of the city' (Groth og Corijn, 2005, 510).

Planmyndighedens fremfærd beskrives af Groth og Corijn som præget af taktiske kneb som bl.a. "no alternatives", hvorved kommunen fra starten har udelukket andre muligheder end tabula rasa-udvikling, og "rhetorical silences", hvorved de kontroversielle planer, implicitte aftaler om fordelingen af grundene i det store område og musikhusprojektets omkostninger i en længere

periode er holdt ude af debattens og offentlighedens søgelys generelt ved fx, som det eneste større byggeprojekt, ikke at blive omtalt på kommunens hjemmeside (2005, 512). De ser alt i alt planlægningens perspektiv som i dyb modstrid med den måde, de midlertidige brugere er gået til området på; "an extreme case of divergence between the domain of city planning considering the site as 'virgin' land and the domain of the 'lived' city (*Ibid.*).

Den i bund og grund politiske divergens, Groth og Corijn henviser til, er på den ene side, at den midlertidige anvendelse udvikler en urbanitet, der er en implicit og positiv, dvs. faktisk eksisterende, udfordring af den konventionelle urbanitet, som er indtænkt i planerne om *Makasiinits* og Töölö-bugtens fremtidige udformning (finkultur og forbrug), og en implicit, festlig og ambivalent kritik af denne som blot én af flere mulige urbaniteter (*Ibid.*, 509-10) – "a telling example of the competing visions of 'urbanity' in the *reimagineering* the Finnish capital has undergone in the past decade" (*Ibid.*, 507. Fremhævelse i original). Ud af den midlertidige anvendelse vokser på den anden side også en klar og eksplicit kritik, dels af kommunens planer i sig selv, dels af den proces de søges anerkendt igennem.

Fra 1998, umiddelbart før arkitektkonkurrencen om musikhuset, etableres der modstand mod planerne, bl.a. omkring den brede og fragmentariske, men indflydelsesrige gruppering, 'Pro Maksiinit', bestående af både enkeltpersoner og organisationer, også udenfor *Makasiinits* egen sfære af brugere. Grupperingens indflydelse ligger især i, at den som forum for offentlig debat lykkes med at skabe en bred diskussion om hele byens planlægning med afsæt i kvaliteterne i *Makasiinit*. Diskussionen bliver holdt ved lige gennem debataftener, en hjemmeside, et manifest, indsamling af 30.000 underskrifter mod nedrivning, skabelse af en levende mur på 7000 mennesker om bygningerne samt udviklingen af alternative planer med afsæt i bygningernes eksisterende, socio-kulturelle potentiale (*Ibid.*, 510).

Denne 'politiske' måde at angribe byens udvikling har i høj grad evnet at skabe forståelse på tværs af 'urbanitetsparadigmer' og således fået byens planapparat til at se andet end arkitektonisk og funktionel "ikke-værdi" i bygninger som *Makasiinit* (*Ibid.*, 512). Det lykkes dog ikke 'Pro Makasiinit' at rykke debatklimaet så meget, at planerne bliver omgjort. I 2002 bliver de vedtaget af kommunens politikere, efter hård debat. I maj 2006 nedbrænder bygningerne – tilfældigvis dagen før deres planlagte nedrivning. Byggeriet af musikhuset påbegyndes i 2007.

Bengs, Hentilä og Nagy (2002, 19) ser udviklingen som eksempel på, at planlægningen, en procedure Groth og Corijn (2005, 511) kalder rigid, ikke formår at inddrage de åbenlyse potentialer for 'urban katalysering' i midlertidig anvendelse af brakarealer. Lehtovuori (2000, 412) ser på den anden side sagens gang som udtryk for svagheden i netop den tomhed, som har skabt grobund for *Makasiinit* som mulighedsrum. Det er således rent retorisk let at argumentere for, at bygningerne, med deres blot begrænsede og sæsonafhængige anvendelse og anvendelsens ringe evne til at give et afkast, der kan måle sig med beliggenheden, skal jævnes med jorden. Det er ligeledes svært at etablere en stærk lobby pga. de få kontinuerlige brugere af bygningerne. Han er dog utvetydigt kritisk i sin vurdering af udfaldet:

> Otherness, strangeness, scars of time and human life (work, pain, love) are lost in the current, state-of-the-art planning processes. The essence of the lived city is endangered (Lehtovuori, 2000, 411).

City Mine(d)

Bruxelles har oplevet en byudvikling, som i høj grad ligner Helsinkis og Amsterdam, hvad konjunkturerne på ejendomsmarkedet angår. Byen er i 1990'erne præget af en stor mængde brakarealer. Bare i den centrale del af byen lå 654 ejendomme på i alt 37 hektar ubrugte hen (1995; Moyersoen, u.a. a, 14).

Trods de således store ubrugte rumlige potentialer var det næsten umuligt for byens kulturelle undergrund at realisere spontane projekter. Der udvikler sig derfor en udbredt utilfredshed ikke blot med den økonomiske spekulation og den politiske svaghed i byen, men også med den skæve fordeling af støtte til civilsamfundet, hvor store og formelle organisationer henter betydelig opbakning, mens den mere uformelle undergrund forfordeles i en grad, at den næsten kriminaliseres (Moyersoen, u.a. a, 10). Utilfredsheden samler sig gradvist i en urban bevægelse for hele byen i starten af 1990'erne. Bevægelsens løst affilierede grupperinger refererer til en kernegruppe af organisationer, som strategisk støtter projekter i civilsamfundet, som kan være med til dels at sætte kritisk fokus på bystyrets strukturelle svagheder ved aktioner i byens sprækker af 'braklagte', 'forfaldne' rum (*Ibid.*), dels at pege på en anderledes inkluderende og urban vej for byens udvikling.

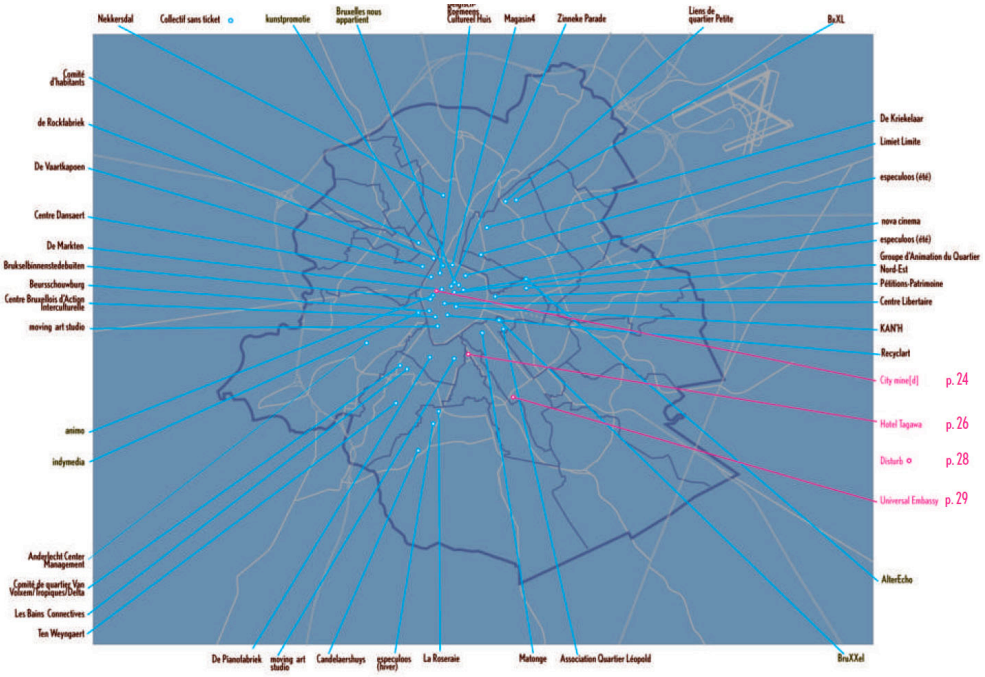

Figur 22 *De urbane grupperingers og aktiviteters Bruxelles (Urban Unlimited, 2004).*

Bybevægelsens varemærke bliver utallige små aktioners *positive* fokusering på byboernes muligheder for selvrealisering i byen frem for tidligere tiders blot *kritiske* aktioner, som ligger under en generelt for pessimistisk kultur i byen, "Bruxello-negativism". Selve symbolet for bevægelsens nye "Bruxello-positivism" bliver besættelsen af en lille række huse i en gade i nærheden af børsen, som i et par uger er forvandlet til en gadefest af installationer og interventioner med 5000 besøgende og 120 underskrivende organisationers støtte til et manifest om varetagelsen af byboernes interesser i byudviklingen. Succesen i denne lokale aktion, som giver genklang i hele byen, leder til flere urbane aktioner og til etableringen af en egentlig medlemsbaseret bevægelse, "VrijstadBXLVilleLibres", med det klare formål at vinde byen tilbage til de grupper som faktisk lever i og nyder byen (*Ibid.*, 11). Begivenhederne medfører overordnet set en betydelig 'urban' og 'politisk' innovation:

> The tactical innovation of the urban direct actions and 'Freetown Brussels' was that they associated the positive freedom to act and enjoy the city (through the realization of self-determined urban interventions) with the state of the overall governance culture of the metropolis (*Ibid.*).

Bedst som bybevægelsen er i gang med at etablere sig for alvor, begynder den at krakelere pga. forlængelsen af skævheden i den offentlige støtte til civilsamfundet helt ind i kernen af bevægelsen, som herved falder fra hinanden. Bevægelsen har dog lykkedes med at etablere en position i byen, som straks efter udfyldes af en ny, atter mere netværksorienteret gruppering, 'City Mine(d)'. Med det klare formål at forbedre "de (be)leefbaarheid van de stad", det at (op)leve i byen (Moyersoen, u.a. a, 22), viderefører 'City Mine(d)' den positive og aktionsorienterede kritik fra den tidligere bybevægelse. 'City Mine(d)' er i sin kritik især opmærksom på de økonomiske interessers 'del og hersk'-strategi, der medfører, at aktører i såvel det politiske som det civile niveau i byen udgør fragmentariske brikker i deres spil.

Målet er derfor at skabe en ny, inkluderende offentlig sfære gennem direkte kommunikation mellem urbane og lokale aktivister, kunstnere, ungdomsgrupper og byens andre aktører (*Ibid.*, 13). Grebet er som rådgiver, netværksformidler eller direkte medarrangør med til at facilitere samarbejde omkring byboeres projekter i byens brakarealer eller brudlinier (Urban Unlimited, 2004, 24; Moyersoen, u.a. a). Herved bringes en dobbelt taktik i spil: Der skabes produktive netværk på tværs af politiske og økonomiske skel i hele byen, samtidig med at der peges på de positive muligheder for "selvdeterminering" på steder, som byudviklingen ellers misligholder – "the positive use … of the diverse potentialities of the city" (*Ibid.*, 3). Byens karakter af en både fysisk og social, kollektiv ressource markeres således på både et lokalt og et bymæssigt plan.

Taktikken folder sig ud i et klima i Bruxelles i slutningen af 1990'erne, der er præget af en så aktivistisk anvendelse af 'brakzoner', at nogle betegner byen som "the freezone capital of Europe" (Urban Unlimited et.al., 2004, 19). Det er dog ikke kun på den aktivistiske scene, at konjunkturerne nærmer sig kogepunktet. Ejendomsmarkedet og en aktiv politik om at revitalisere den centrale del af Bruxelles gør, at de mange 'brakzoner' gradvist bliver inddraget i den 'primære' byudvikling igen. I årene frem mod 2004 reduceres mængden af brakarealer således med over 80 procent i forhold til 1995-niveauet (Moyersoen, u.a. a, 14). Udviklingen skaber ikke blot en fysisk flaskehals for mulighederne for at finde frirum til de midlertidige projekter. Som et retorisk redskab til at lokke nye internationale indbyggere til begynder bystyret at sælge byen gennem den eksperimentelle livsstil i bykernen. Den aktivistiske kulturs gennemslagskraft er således med til at undergrave dens egne fremtidige muligheder gennem den 'genintegrerede' rolle, den tildeles i bystyrets vellykkede forsøg på at gentrificere byen:

> The newly formed gentrifying coalition co-opted the self-determined projects initiated by organizations such as City Mine(d), for their own purposes. City Mine(d)'s intention to facilitate interaction between diverse users of the city in order to further positive freedom was taken over by a meta-discourse of the newly emerging urban regime that promoted the recapitalization of the city centre by the middle-class (*Ibid.*).

Denne udvikling får 'City Mine(d)' til at revurdere sin strategi, idet den faciliterende rolle anses som en nødvendig men ej tilstrækkelig taktisk manøvre for at sikre byboeres autonome udvikling og realisering af projekter. Facilitatortaktikken suppleres derfor med en mere eksplicit manipulering med magtmekanismerne i byudviklingen, hvor 'City Mine(d)' som politisk "power broker" søger samarbejdspartnere uden for det lokale felt. Denne taktik føjer således en ekstra skala til 'City Mine(d)'s arbejde, og målsætningen understøttes yderligere. Det for hvert projekt voksende 'multi-lokale' netværk suppleres med strategiske samarbejdspartnere, der kan udfordre byudviklingens hierarki:

> For City Mine(d), the 'thickness' of the multi-local network should, eventually, **reshuffle the power geometry in the city fabric for more inclusive urban governance**. So, by supporting the realization of self-determined projects, City Mine(d) **seeks to combine two normative objectives at two different levels**. At the personal level, it promotes positive freedom by facilitating the realization of self-determined projects, and at the extra-local level, it encourages inclusive governance. The by-product of this strategy is the creation of a new scale within the city, a multi-local (glocal) network (*Ibid.*, 3).

Det brede netværk er den kollektive ressource, som både skal facilitere lokale projekter og sikre en generelt mere inkluderende byudvikling. I synergien opstår der dog også et paradoks, idet den faciliterende rolle lægger op til åben udvikling og udveksling af ideer mellem forskellige grupper, fx i Bubble-projekter hvor der skabes en fleksibel arena for udveksling, mens den magtformidlende rolle i højere grad handler om mere kynisk at udvikle en strukturel selvstændighed; en strategisk magt, også i de Certeau'sk forstand, der kan sikre projekternes egentlige realisering (*Ibid.*, 16). Paradokset får også implikationer for 'City Mine(d)'s geografiske taktik, idet fokuseringen på

brakarealer og brudlinier differentieres alt efter det specifikke formål for det enkelte projekt. Dette giver sig udslag i, hvad Moyersoen betegner 'City Mine(d)'s "crack theory". I projekter, der sigter mod at skabe lokal og ekstralokal opslutning, er det mest naturlige faktisk at inddrage byens 'normale' offentlige rum:

> Squares and streets are the natural exchange platforms in cities were people of diverse social and cultural origin meet and share the experience of urban life. Bubble-projects have been organized in Brussels in parks, right in the middle of symbolic crossroads, on neighbourhood squares, in front of schools, on sport grounds, etc. In each project City Mine(d) aims to rally an inclusive partnership of local and not so local actors with diverse perspectives and areas of expertise. This glocal support network should increase the initiator's ability to engage positively – in this case by realizing self-determined projects - in the city-fabric (*Ibid.*, 17).

Rollen som "power broker" lægger i højere grad op til at inddrage braklagte arealer, hvis fysiske og funktionelle 'tomhed' ikke blot letter realiseringen af projekter, men som samtidig ofte udgør en rumlig artikulering af "structural holes", hvor kommunikationen mellem aktører fra vidt forskellige niveauer og perspektiver er brudt sammen. Inddragelse af disse "cracks" muliggør således defineringen af en specifik rolle for 'City Mine(d)' som brobygger mellem forskellige interesser, som "power broker":

> Locations that allow structural autonomy tends to be spaces which are temporarily unused and unclaimed, which enables the initiator to take control capacity, and which empowers the participant to realize his self-determined project (*ibid.*, 18).

Det er altså disse "cracks"'s ubrugte og udefinerede karakter, der gør det muligt for svagere aktører at kontrollere; at agere *strategisk* i de Certeau'sk forstand. Et godt eksempel på 'City Mine(d)'s applicering af "crack"-teoriens artikulering af "structural holes" og 'brakzoner' er 'LimiteLimite'-projektet, hvor et åbent auditorium og udstillingsrum etableres i en midlertidig skeletkonstruktion på en braklagt hjørneejendom i grænseområdet mellem et større udviklingsområdes prestigeprojekter for kontorhøjhuse og et ældre, tæt bebygget og socialt sammensat kvarter. Kvarteret har bl.a. pga. dets dårlige overensstemmelse med prestigeprojektets visioner oplevet direkte disinvestering i kollektive faciliteter og bliver i stadig højere grad opfattet som et 'tomrum' – "a void or residual space" (Moyersoen, u.a. b, 7). 'City Mine(d)' udnytter i dette samarbejdsprojekt det kommunikative 'tomrum', skabt af modsatrettede interesser og et passivt bystyre, til at etablere et projekt, der både giver en positiv effekt i lokalområdet og sikrer 'City Mine(d)'s hierarkiske placering:

> The project was located in … a major street that crosses the neighbourhood from east to west. Three vacant terrains in the … [s]treet were points of irritation for the neighbourhood groups as they were transformed to dumping sites sometimes piling up to 2 metres. The building of the tower had a direct positive result as it solved the nuisance of a residual space that had become a waste dump … At the other hand, the metropolitan actors were driven by finding a way of cohabitation with the neighbourhood in order to decrease their insecurity; by signalling the public at large by means of a prestigious

Figur 23 *Stilladsbyggeri gør det ud for kombineret udstillings- og konferencefaciliteter i en 'brakzone' (City Mine(d)).*

> neighbourhood project that they try to do something about it and, hence, outstrip the passivity at that time of the responsible governments (*Ibid.*, 9).

'City Mine(d)' mobiliserer de gensidige interesser i projektet ved at etablere kommunikation i det sociale tomrum, hvor der tidligere ingen kommunikation har været pga. modstridende interesser på et andet niveau. I etableringen af kommunikation benytter 'City Mine(d)' og den øvrige kernegruppe i projektet sig af selv samme taktik, som de kritiserer de økonomiske interesser for at bruge, nemlig 'del og hersk', hvorved de som tredje part, "tertius" som Moyersoen kalder det, er essentiel budbringer mellem to aktører:

> As the two groups at that time did not have any way to communicate and as there existed uncertainty about whose preferences should dominate the relationship, the core-group had an opportunity to broker the negotiation for control by playing demands against one another. The consequence for LimiteLimite of this strategy was that the core-group had not the objective to reach a consensus between the actors. The core-group had an interest to maintain the divide between the beliggerent groups. A consensus would undermine the positional power of the tertius role (*Ibid.*, 10).

'City Mine(d)'s taktik i 'LimiteLimite'-projektet understreger ikke blot det geografiske paradoks i deres projekter, men også paradokset i forhold til 'City Mine(d)'s overordnede mål om en inkluderende byudvikling. Ønsket om opretholdelse af en "power-broker"-rolle konstruerer hos 'City Mine(d)' en interesse i blot selektivt at inkludere byens aktører. 'City Mine(d)'s forsøg ses trods dette paradoks som et lyspunkt i kvalificeringen af byudviklingsprocessen i Bruxelles – et af de strategiske lyspunkter i byens frizoneaktiviteter, der indtil nu dog ikke har formået afgørende at få indflydelse:

> [A] wide abyss can still be observed between freezone practices and actual governmental practice in the Brussels-Capital Region. The abundance of bottom-up cultural freezone activities … gains scarcely any attention and/or headway within the mainstream planning machine … CityMine(d) appears willing to set up a certain amount of coordination here, but for all that gives the distinct impression that mutual connectivity and connection are mainly generated on the basis of personal and opportunistic networks (Urban Unlimited et.al. 2004, 20).

Variationer i plan- og subkultur under sammenlignelige økonomiske vilkår

De tre cases udspænder imellem sig væsentlige dele af det spektrum af intentioner, implikationer og effekter, der er på spil i forbindelse med midlertidig anvendelse af 'brakzoner'. Casene udspiller sig under økonomiske vilkår, som har meget til fælles med København (jfr. fx Desfor og Jørgensen, 2004). Efter en kortere eller længere periode, hvor centrale erhvervsområder har ligget brak, tager omdannelsen fart, enten ledt an af offentlige initiativer, pga. ejendomsmarkedets overordnede konjunkturer eller i en kombination heraf. De tre cases viser således ikke, hvordan dynamikken er i byer med fortsat store, centrale brakarealer, så som Berlin (Bengs, Hentilä og Nagy, 2002; Urban Catalyst, 2003). Derimod er andre variable tydeligt i spil, så som plankulturen og kulturlivet.

I Bruxelles og Amsterdam fremgår det, hvordan urbane aktivister, kunstnere, besættere og kulturentreprenører er med til i høj grad at præge dagsordenen – i Amsterdam-eksemplet ved organisering og nålestiksaktioner på baggrund af en generel kritik af den kulturelle undergrunds vilkår rettet mod varige muligheder på konkrete ejendomme; i Bruxelles-eksemplet med større fokus på midlertidige aktioners katalyserende effekt i forhold til en ændring af magtrelationerne i det overordnede bypolitiske felt. Helsinki afviger her, hvad de urbane aktivisters grad af organisering angår. Alligevel udvikler miljøet her en kultur og en kritik, som er næsten sammenfaldende med Bruxelles og Amsterdam. Ud over en dynamisk urbanitet, opbygges der her en særdeles progressiv 'politisk' kultur, hvor magtrelationerne i byudviklingen udfordres med positive aktioner, debatter og projekter. Det plankulturelle klima gør, at initiativerne i miljøet ikke inddrages i den konkrete planlægning. Klimaet i Bruxelles kritiseres for samme ringe grad af fleksibilitet, men her leder aktiviteternes udstrækning til en stor grad af bevidsthed og organisering, som fra et indledningsvist

lokalt og bymæssigt perspektiv siden forsøger at spænde videre ud i et interregionalt perspektiv. I Amsterdam synes den veletablerede, kulturelle undergrund at indgå i en synergi med et fleksibelt planapparat, der muliggør et længerevarende eksperiment med, hvad midlertidig anvendelse kan bidrage med til den 'primære' byudvikling.

Jeg vil i det følgende netop se på, hvorledes udviklinger i urbanitet og politik i forbindelse med midlertidige anvendelser af 'brakzoner' menes at stå i forbindelse med planlægning af den 'primære' byudvikling.

EN NY URBANITET? EN NY POLITIK? – ROLLEN I BYUDVIKLINGEN

Den nye urbanitet og dens kreative sublimering

Den nye urbanitet

Som allerede nævnt er der et stort engagement hos en kreds af aktivister og teoretikere fra det meste af Europa omkring anvendelsen af 'brakzoner'. Det ovenfor gengivne citat af Christiaanse viser nogenlunde omfanget af de konsekvenser for byudviklingen protagonisterne finder i 'brakzonernes' alternative anvendelse. De tre cases giver et indtryk af, hvordan 'brakzonerne' kan komme til at spille en rolle. Hvad der er værd at bide mærke i er engagementets rod i den nye stoflige, menneskelige og dynamiske urbanitet, som vokser frem i brakarealernes umiddelbare, æstetiske og fysiske potentiale. Med direkte henvisning til atmosfæren omkring *Makasiinit* giver Lehtovuori et meget godt billede af den ubestemmelige fascination i dette potentiale:

> [W]here else in the city centre of Helsinki could you pick a piece of wire, do something with it, and maybe 'exhibit' it, or where else could you spontaneously repair a small corner? In the warehouses, it is possible to do things not possible elsewhere and to build a relationship to the place more freely (Lehtovuori, 2000, 412).

Det er altså i den umiddelbart grimme og forfaldne bagside af byen, at en ny nærkontakt mellem byboere og byens udvikling skal findes. Ifølge Christiaanse opstår der i byboernes kulturelle genanvendelse af byen en dynamik, som i højere grad end i konventionel byudvikling tager højde for eller lige frem henter sin drivkraft fra de eksisterende fysiske strukturer:

> The success of this form of cultural recycling is not only due to the historical component and the location but also to powerful architectural characteristics and a certain spaciousness of the dimensions. These buildings derive their appeal from the resistance that the new occupant must overcome (Christiaanse, 2002, 16).[37]

Christiaanse mener, at de forladte bygningers fascinationskraft ligger i deres dobbelthed af mulighed og modstand for midlertidig anvendelse. Denne anskuelse går igen hos Groth og Corijn, der ser en sammenhæng mellem visse byområders braklægning og forfald, på den ene side, og stimuleringen af byboernes fantasi mht. hvad de efterladte fysiske strukturer ellers kunne anvendes til, på den anden. Efter at have lagt ryg til én funktion i en længere periode, åbner områderne sig for nye indfølende fortolkninger; en "urbanism light" (Urban Catalyst, 2003) med et anderledes afsæt i lokalitetens muligheder:

> [T]he dimension of the city as a 'collective historical memory' emerges; residual structures, even though stripped of their actual functions, provide the mental base and specific aesthetic qualities for further activities that incorporate their preservation (Groth og Corijn, 2005, 521-22).

[37] Samme forhold fremgår af Supertankers *Hvidbog om kroner og kreativitet* (Supertanker, und.udg.) baseret på en konference om en 'urban' udvikling af Refshaleøen.

Pga. den af natur *fordrejende* og lempelige tilgang i midlertidige anvendelser gives byen en glidende kontinuitet i den tidsmæssige vekslen mellem forskellige aktiviteter såvel som en ukonventionel åbenhed over for sameksisterende variationer. Det er således i disse områder, der efterlader en grad af udefinerethed og som derfor forholder sig åben over for forskelligartede aktiviteter, at byboerne genopdager noget af urbanitetens iboende lefebvre'ske og jorn'ske 'fornemmelse for muligheder': "[B]y leaving certain things undefined and open for the future, space is provided for the co-existence of multiple activities and encounters (*Ibid.*).

Med deres karakter af åbne og let indtagelige mulighedsrum revitaliserer brakzonerne samtidig en anden side af urbaniteten, begrebet om det offentlige rum, som byboerne udvikler et mere kvalitativt snarere end instrumentelt forhold til pga. fraværet af økonomiske fordringer (*Ibid.*). En radikalt anderledes form for urbanitet vokser altså ud af det, Swyngedouw og Kaïka kalder de 'urbane marginer':

> It is exactly in the spatialization and territorialization of these 'marginalized' spaces, the ruins outside ruination, that strange new possibilities might emerge. The abandoned and squatted buildings in Brussels, the 'free-zones' appropriated for experimental forms of urban living, the playful occupations of 'Reclaim the Streets', Zurich's 'Red Factory', the informal urban festivals in many of Europe's summer city centres, the 'free-spaces' taken by undocumented immigrants in Paris or Berlin all testify to the possibilities generated by the cracks in the mirror, by the fractured traces left behind by the forces of modernization (Swyngedouw og Kaïka, 2003, 12).

Over en bred kam er der enighed om, at den nye urbanitet, som vokser frem, er uløseligt forbundet med sprækkerne i 'modernitetens spejl'. Det er i byens 'brakzoner', at de nye muligheder viser sig og bliver realiseret i eksperimenter. Urban Catalysts-projektets ekstensive studier af fænomenet udgør den klareste konstatering af den tætte forbindelse mellem byudviklingens konstante produktion af 'brakzoner' og urbanitetens fornyelse. De foretager konstateringen i flere tempi, idet de først fastslår de "rumlige vakuumers" tilstedeværelse som en nødvendighed for etableringen af midlertidige aktiviteter (Urban Catalyst, 2003, 6). De fortsætter siden med at knytte de midlertidige aktiviteter som "laboratorier for nye kulturer og økonomier" til fornyelsen af urban kultur (*Ibid.*, 5):

> [R]esidual areas have the potential of becoming 'breeding grounds' and sort of 'urban laboratories' for new kinds of activities. Current development in art, urban culture and new media emerges in these areas. Even if the activities are in most of the cases run with low budget they have become major sites for the cultural production of the cities. One could even argue that they have become the locomotives of renewed urban culture. These residual spaces offer a possibility for various actors to take risks and do various experiments with relatively modest economic investments (Hentilä og Lindborg, 2003, 18).

Ikke mindst vigtig i forbindelse med Urban Catalysts-projektet er de erhvervsmæssige konsekvenser af midlertidige aktiviteter. De knytter således aktiviteterne i de unikke og eksperimenterende miljøer til etableringen af nye virksomheder (Urban Catalyst, 2003, 5). De lempelige, økonomiske betingelser for etablering af nye aktiviteter menes således at have "klare, katalyserende effekter" på byernes overordnede, erhvervsmæssige dynamik (Hentilä og Lindborg, 2003, 1):

> Cheap, vacant spaces give opportunities for firms, start-ups and associations, which are not able to pay socalled market rents. In this way, temporary uses increase the diversity of economic life, give room to take risks, experiment and create hybrids between culture and economy. Some of them may die, but some will succeed and become the necessary revitalisers of the economy (*Ibid.*, 14).

En hovedpointe i Urban Catalysts-projektet er da også at understrege den vitaliserende forbindelse mellem 'laboratorierne' og den 'primære' byudvikling:

> Urban Catalyst set out to demonstrate how temporary use is an important urban resource, which can play a strategic alternative in capital-oriented urban development concepts offering new models for

> action where traditional urban planning tools are inadequate. Case studies have demonstrated how in a context of economic stagnation, the temporary use of abandoned sites, based on low cost appropriation, non-monetary exchange, and programmatic experiment can generate new activities (Urban Catalyst, 2003, 23).

På denne måde kan brakarealernes 'sekundære' aktiviteter være med til at vitalisere byudviklingen som sådan, og således, med Urban Unlimiteds ord, være essentielle for byudviklingen – snarere end omvendt (Urban Unlimited, 2004, 14). Christiaanse ser havneomdannelsen i Amsterdam som et glimrende eksempel. Her har aktiviteter, som tidligere befandt sig i en gråzone, udviklet sig til en egentlig motor for et større områdes erhvervsmæssige udvikling:

> One large hall was left for a small sum to a young investor who rented it out for low-budget high culture activities because the official investors did not believe it would be a marketing success. This initial mixture of different activities ultimately led KNSM Island to become not a parasite on the urbanity of the inner city but an urban centre itself. The sailing freaks turned into a respectable yachting business. In the meantime, the large hall became a major start-up centre and has attained cult status with well-known galleries, designer shops and an Albert Heijn supermarket, the symbol of the Dutch business establishment (Christiaanse, 2002, 11).

Den kreative sublimering af tendensen

Citatet antyder ikke blot forankringen, men også 'genintegreringen' af den nye, 'urbane' tendenser, hvilket den 'kreative' bølge inden for byplan-debatten afspejler. Den mest udbredte planlægningsmæssige erkendelse af forbindelsen mellem eksperimenterende miljøer og byernes overordnede udvikling er netop sket inden for den kreative diskurs, som først Charles Landry (1995), men siden især Richard Florida (2003) har været med til at etablere. Sidstnævntes argument er, at byers økonomiske udvikling ikke længere sikres i tilstrækkelig grad gennem traditionelle vækstprojekter, som fokuserer på tilvejebringelsen af højteknologisk infrastruktur for større internationale virksomheder, 'erhvervsklimaet', men snarere gennem investeringer i 'menneskeklimaet'. Vækst genereres af de originalt tænkende personer, som Florida samler under betegnelsen 'den kreative klasse', og denne klasse tiltrækkes af åbne og tolerante byer præget af en kulturel vitalitet og mangfoldighed, som kan inspirere dem (Florida, 2003; 050430).

En lang række byer har taget disse kreative paroler til sig for herigennem at sikre sig en vækstgenererende forskellighed i forhold til deres konkurrenter. I Danmark har Københavns Kommune således baseret væsentlige dele af det politiske oplæg til den seneste kommuneplanrevision på parolerne (Københavns Kommune, 2004a), men også andre af Europas større byer er slået ind på linien. I rapporten *The Shadow City*, der beskæftiger sig med spørgsmålet i Rotterdam og Bruxelles, anerkender Urban Unlimited et.al. (2004, 7, 15) den klare forbindelse mellem den kulturelle dynamik og byers økonomiske udvikling. Det samme gør Urban Catalysts-projektet, der behandler fem andre europæiske byer. Samtidig så konstaterer de, hvorledes den 'primære' byudviklingsproces, trods hensigterne, reducerer mulighederne for at udnytte de store både økonomiske og sociale potentialer i 'brakzonernes' kulturelle dynamik (Dienel og Schophaus, 2003, 1), selv om de giver mulighed for at slå flere fluer med ét smæk. Ikke blot udnyttes ellers svært 'udnyttelige' 'brakzoner'. Den aktivitetskatalyserende udnyttelse bliver et plus for byen som helhed – både socialt, hvilket jeg vil vende tilbage til, og økonomisk:

> Revitalizing these urban residual areas is often economically and politically difficult. Yet numerous unplanned temporary uses emerge in these areas that often evolve into intensively used public and semi-public spaces and become starting points for new services and media enterprises. Since the unplanned uses are founded on informal economies outside of traditional city planning and project development they are often displaced after a short time even though it could be argued that they offer a great potential for urban and economic development as well as social integration and stabilization (Hentilä og Lindborg, 2003, 2).

Og det er her, problemet opstår: Vækstens, for nogen at se, livgivende udviklingslaboratorier presses ofte væk af væksten selv, eller, som Urban Unlimited et.al. formulerer det, "booming creative cities and metropolises often prove to be devouring their very economic basis" (2004, 8). De understreger samtidig, at det ofte er en snæver opfattelse af kreativitet, som gør sig gældende i planlægningens behandling af sammenhængen. Fokus er ofte den formelle, kreative industri og ikke de uformelle former for kreativitet, som i endnu højere grad kendetegner kreative miljøer (*Ibid.*, 14). Disse skyggesider af såvel byen som kreativiteten må inddrages og tilgodeses i en egentlig kreativ byudvikling:

> Rather than stressing 'creative industries of the high brow culture', the main startingpoint here is the fact that in the global network world, creativity in subcultures and on the shadowy side of the city have become a decisive driver of social welfare, general well-being and hence the attractiveness of the city (*Ibid.*, 7).

De understreger paradokset i ønsket om at planlægge sig frem til miljøer, som af natur opstår spontant. De afviser muligheden for en sådan 'top-down' skabelse af kreative miljøer, ud fra hvad Malcolm Miles kalder "interpretation from above" (2005, 597), hvad enten dette sker gennem subsidiering eller gennem etablering af formelle, kreative zoner. Planlægningens reduktion af brakarealernes potentiale gennem fokuseringen på formelle sider af den kreative produktion spejles af supplerende fokus på et ligeledes formaliseret forbrug. Byens udvikling er således, i den internationale konkurrence, tilsvarende indrettet på en al for snæver forbrugsorienteret og overfladisk æstetiserende tilvejebringelse af friktionsløse rum:

> At their most extreme, these new modes of generating or transforming urban space no longer provide for friction: they tend to reduce the city's complexity, impact negatively on relational spaces of encounter and transition or, simply, may no longer provide the conditions for the 'city as habitat' in specific areas (Groth og Corijn, 2005, 504).

Planlægningens reduktion kommer også af den eksplicit byplantekniske dagsorden, byens ønskede udvikling skrives ind i. Christiaanse henvifter byens genforening, der blev foretaget inden for en arkitektonisk distinktion mellem en historisk og en mere moderne, funktionalistisk morfologi, men som i realiteten medvirkede til benægtelsen af en dybereliggende mulighed:

> The debate between the protagonists of 'critical reconstruction' and the 'modernists' on the site of the former Wall and other abandoned land in Berlin was not so much about the compact 19th-century city versus the polycentric archipelago of urban islands. Nor was it about preserving the Wall zone as a monument to history. Rather, it was about acknowledging that abandoned land provides physical nourishment for the development of sustainable urban structures, cultures and networks, and that this is usually destroyed when such an area is completely built up according to traditional planning processes (Christiaanse, 2002, 8).

Planlægningens reduktion sker dog også mere implicit gennem de teknikker, den betjener sig af. Lehtovuori er af den opfattelse, at den livgivende forbindelse mellem de spontane, kulturelle udtryk og den 'levede' anvendelse af 'brakzonerne', hvor de opstår, klippes over af planlægningens blot partielle, *strategisk* reducerende redskaber – "I believe that something important, maybe even essential, slips through the net of the current urban planning and realization procedure" (Lehtovuori, 2000, 398). Det er én af konklusionerne i hans udlægning af udviklingen omkring bl.a. *Makasiinit* i Helsinkis Töölö-bugt:

> Maps and statistics are the core and carrier of planning discourse. With them the planning process collects data on the city and society, making it visible in a uniform manner and controlling urban space. 'Modern planning has followed a logic where the visual controls the experiential, the paper projection controls what cannot be put on paper . . . From the perspective of modernistic urban planning, which aims at regulating the visible city, the lived and experienced city has become mere invisible noise, even a disturbance' … In the city planning maps, Töölö Bay … , thus, are really

> treated as 'a patchwork of infrastructures: buildings, roads, bridges and green zones' (Dear og Häkli i Lehtovuori, 2000, 400).

Den urbane dynamik vokser ikke automatisk ud af en nøje planlagt samlokalisering af forskellige funktioner, men derimod af det Christiaanse kalder "daring experimental mixtures" på byens braklagte erhvervsområder i havn og langs jernbaner (Christiaanse, 2002, 12); den kommer i det øjeblik, hvor byboernes fortolkninger selv kan sætte et aftryk på byen; hvor, som det hedder i Urban Catalysts-projektet, byboernes kulturelle *forbrug* suppleres med kulturel *produktion*:

> The new focus on the innovative strength of cities goes along with the rise of socalled 'cultural industries'. According to some economists this sector will become one of the most important industries in cities. Central for the transformation of the cultures of cities is the shift from cultural consumption to cultural production. This transformation will to a large extent depend on the opportunities a city gives to innovative and creative citizens … The availability of low-cost spaces on a temporary basis is essential to this kind of creative entrepreneurship (Urban Catalyst, 2003, 7, 8).

Det er byboernes mulighed for kulturel produktion, der forsvinder imellem planlægningens formelle tilgang og markedsmekanismernes minimering af de kreativt anvendte 'brakzoners' udbredelse; og det er den mulighed, der skal accepteres socialt og økonomisk og tilgodeses i planlægningen. Byboerne, de aktive kulturelle grupperinger, de unge skal have mulighed for selv finde 'brakzoner' eller 'tomrum' og producere inspirerende og urbane steder i byen snarere end at indpasse sig i og forbruge nogle af planlægningen tilvejebragte zoner:

> Urban development needs 'free zones', but they need also a certain freedom of zoning. They depend on the ways in which the urban vision allows things 'to happen' … Cities need to allow for the clustering of creativities and to consider the agendas emerging from such informal complexes. Places for such clustering can not be completely planned in 'cultural clusters' … or 'breeding-grounds'. They strongly depend on the investment of informal actors occupying indeterminate spaces (Groth og Corijn, 2005, 523).

Planlægningens zonerende jerngreb bør løsnes og dens aktuelle, *strategisk-abstrakte* "erasure and replacement"-tilgang til 'brakzoner' bør selv erstattes (Hentilä og Lindborg, 2003, 19). I en tone, der i høj integrerer budskaberne i tidens kreative 'paroler', bekræfter også Urban Unlimited et.al. dette perspektiv på relationen mellem planlægningen og brakfænomenet:

> The formal, regulatory, ossifying, territorially-based aspect of urban policy needs to be complemented with far greater attention to the informal, pioneering, elusive, network-based, but equally quantifiable freezone issues. The question is no longer how we can free up a space for these issues, but rather what we actually have to offer the creative class (both the formal and the informal one). And this may require urban development and planning to be turned on its head … In the first instance, it necessitates a greater understanding of the organisational capacity of freezones, their use of space and their potential contribution to the city or to urbanism (Urban Umlimited et.al., 2004, 15).

Planlægningens indoptagelse af brakfænomenet sætter selve planlægningen til diskussion. Såvel etableringen som den længerevarende integrering af kreative miljøer i byens 'brakzoner' bør fremmes gennem en fleksibel, gradvis og åben udvikling, hvor relationen mellem den midlertidige anvendelse og de fysiske strukturer hele tiden anskues som en gensidig og langtidsholdbar ressource (Christiaanse, 2002, 8; Urban Unlimited et.al., 2004, 15). Det vil ikke blot forbedre mulighederne for at realisere 'brakzonernes' kulturelle potentiale. Det vil i sig selv kunne gavne byernes 'kompakte' udvikling og reducere tidspresset på planlægningen. Erfaringerne fra fx de amsterdam'ske planmyndigheders "organiske tilgang" til NDSM-udviklingen menes at kunne spille en vigtig, inspirerende rolle i denne sammenhæng (Hentilä og Lindborg, 2003, 19, 20).

'Bypolitikkens' begrænsninger og den nye urbanitets 'politiske' potentiale

'Bypolitikkens' begrænsninger

Det der i denne plankritik åbnes for er brakfænomenets generelt bypolitiske implikationer. Afsættet for kritikken af planlægningens håndtering af fænomenet har været potentialet i den energiske urbanitet, som produceres, og de vilkår denne urbanitet trives under. Fænomenets helt centrale mekanismer bliver i denne forbindelse mobiliseret i en kritik af planlægningens midler i reguleringen af byudviklingen. Kritikken handler om at forhindre, at planlægningens kategorier og redskaber ikke reducerer fænomenet og dets potentialer, som vist i forbindelse med den manglende bredde af kreativitetsbegrebet, den manglende erkendelse af nødvendigheden af selvdeterminering i etablering af kreative miljøer, den manglende plads til kulturel produktion, osv. Spørgsmålet er dog, om den gengivne kritik af planlægningen udtømmer det 'urbane' potentiale i brakfænomenet eller med andre ord om hvordan denne kritik forholder sig til distinktionen mellem 'politik' og det 'politiske' (jfr. kapitlet "Fra 'bypolitik' til 'politisk urbanitet' ovenfor). Fænomenet viser sig således, med sin iboende, ustyrlige urbanitet, at afsløre en helt central problemstilling i den aktuelle 'bypolitiks' behandling af det urbane spørgsmål.

To perspektiver på fænomenet forbliver inden for en 'politik'-orienteret fortolkning. Dels det der, godt hjulpet af den kreative diskurs, har etableret fænomenet som et ikke blot muligt, men også ønskeligt og måske ligefrem nødvendigt aspekt af planlægningens generering af såvel økonomisk som økologisk bæredygtighed. Forståelsen af 'brakzone'- og 'tomrums'-fænomenet er således blevet givet et ekstra niveau, hvor dynamikken i byboernes egen genanvendelse af brakarealerne, og dens relevans for 'bypolitikken', er sat på dagsordenen (se fx Carlberg og Christensen, 2005, 61-62). Den ovenfor præsenterede plankritik udviser en åbenhed for at blive integreret i dette perspektiv. Ud over dette relativt 'genintegrerende' og afpolitiserende perspektiv er der dog også en klart mere antagonistisk udlægning, der ser fænomenet som et led i den overordnede kamp mod globale tendenser til neoliberalisering. Et klart eksempel herpå er Swyndedouw og Kaïkas udforskning af det kritiske potentiale i marginale udtryk i byen. De forklarer, hvorledes aktuelle bud på en ny samfundsorden i høj grad må være af urban karakter – de taler lige frem om nye 'urbane programmer' som grundlaget for forandring.

> We conclude that the accelerating contradictory dynamics of present-day hyper-modern urbanization open up all sorts of cracks and fissures. The city as the mirror of modernity is fractured, kaleidoscopic and all but coherent. It is exactly in these interstitial 'Thirdspaces' that the possibilities for creative intervention and for all manner of innovative urban experimentations reside … Recapturing utopia as a process-of-becoming, but one that is already geographically realizable within the interstices of everyday urban practice, constitutes precisely the foundation for transformative urban programmes. Enrolling and celebrating the imagination to prefigure possible configurations is of course necessarily connected to the process of producing alternative urban practices. In other words, imagination and practice are integral parts of the process by which alienation through the spectacle can be countered, while at the same time facilitating consciousness to become concrete in the world (Swyngedouw og Kaïka, 2003, 7, 16).

Det er i de dagligdags oplevede sprækker i byen, at de reelle perspektiver i en fremtidig utopi udleves og afprøves. Swyngedouw og Kaïka lovpriser de eksperimenterende praksisser, som bl.a. har udfoldet sig i Bruxelles (parallelt med og i samme stil som 'City Mine(d)', som jeg har præsenteret ovenfor), men det der også skal bemærkes er den storladne og generaliserende karakter i citatet (deres reference til Sojas begreb om *Thirdspace* er i tråd hermed – mere herom nedenfor). Det er symptomatisk for en noget deduktiv tilgang til *fordrejnings*-fænomenet, der dels, på et helt overordnet plan, fører fænomenet ind i den historiske kontekst, bl.a. IS, som jeg selv har gjort, men som samtidig fører det ind som led i en overordnet kritik af neoliberaliserende tendenser i samfundsudviklingen. De henviser således også til fx 'Reclaim the streets', der ved flere

demonstrationer har givet kritikken mod den økonomiske verdensorden nye, 'urbane' udtryk (*Ibid.*, 18). Snarere end at nuancere og videreudvikle det positive, urbane afsæt, som forskellige grupperinger *kæmper* for og ud fra, fokuserer de således på disses mulige bidrag til et overordnet forsøg på at *bekæmpe* den dominerende, neoliberaliserende 'politik'. Jeg har allerede understreget vigtigheden af kritikken af neoliberalismen, men jeg har også påpeget risikoen ved gennem fx antagoniserende operationer som denne, at reducere det 'politiske' bidrag i nye urbane tendenser.

En sådan udlægning af brakfænomenet er da heller ikke helt i tråd med andre, mere indfølende fortolkninger af dets politiske kultur. Som fremført beskriver Dienel og Schophaus (2003) overgangen fra en meget konfronterende, 'utopisk' kultur til en mere pragmatiske *fordrejende*, 'topisk' kultur. Doron (2000, 13) bekræfter billedet, lige som Groth og Corijn beskriver en bevægelse væk fra klart definerede, institutionelle kampe mod en mere decentreret situation:

> Today's 'struggles' and contestations are as fragmented, differentiated and, as concerns the claims raised, contradictory as their agents. Conflicts become increasingly issues of professional actors and civil counter-worlds, of constellations of the 'temporary' and 'ad hoc coherences' embedded in a specific spatial structure and based on interconnection through a series of networks stretching across localities (Groth og Corijn, 2005, 505).

De politiske implikationer i brakfænomenet er således ikke sammenfaldende med de kategorier, som de 'politik'-orienterede optikker søger at lægge ned over det – et eksempel på at retorikken ikke blot i den nye 'bypolitik', som Moyersoen (und.udg. a, 2) påpeger, men også i kritikken heraf udgør en indsnævring af den politiske disposition. Det de ikke indfanger, men muligvis indhegner, er de implicitte 'politiske' perspektiver i brakfænomenets iboende urbanitet. Det 'urbane program' modvirkes altså ikke blot af de konkrete mekanismer internt i planlægningen, som Groth og Corijn (*Ibid.*, 523) formulerer det, men af en generel 'bypolitik'-orienteret kode. Hvad der derfor må fokuseres på er ikke blot de *positive* udtryk for en ny urbanitet i fænomenet, men også de *positive* udtryk for en ny politik, som karakteriserer det.

De politiske implikationer i den nye urbanitet

Gennemgående for de europæiske cases, jeg har henvist til, og for den overvejende del af de tværgående studier af fænomenet, er det tætte parløb mellem en ny urbanitet og en nye 'politiske' udtryk. Der har været en klar kritisk brod mod den etablerede 'bypolitik', men denne brod har haft afsæt i *positive* tanker om nye, politiske arenaer snarere end i en *negativ* antagonisme inden for 'bypolitikkens' afstukne grænser. Det fremgår tydeligt af 'City Mine(d)', der er en eksplicit afstandtagen til en traditionel, negativ politisk kultur i Bruxelles. Moyersoen beskriver hvorledes gruppen, trods sit kritiske afsæt, ikke deltager i en dualiseret 'bypolitik' i 'bund vs. top'-spektrummet, men udnytter byens 'brakzoner' til at skabe tværgående samarbejder i gennem nye metoder:

> The interstitial space is the ground where the core-group extracted power to mobilize collective action. At the same time, the interstitial space is fertile ground for inclusive multi-scalar collective action. The methodology of LimiteLimite was not a bottom-up, nor a top-down process. It mobilized in each step the two scales simultaneously (Moyersoen, u.a. b, 10).

'Makasiinit' er et andet godt eksempel, hvor nedrivningsplaner ikke blot afføder en storm af protester, men især en række alternative bud på, hvorledes forskellige visioner kan artikuleres. Her udvikler 'Pro Makasiinit'-gruppen sig til, hvad Lehtovuori, med CHORAs terminologi, karakteriserer som et 'liminalt legeme' i det bypolitiske felt, der kan viderebringe og repræsentere de nyeskabende perspektiver, som er udviklet i 'Makasiinit' ("liminal body"; Lehtovuori, 2000, 412; CHORA, 1999). Især Groth og Corijn bemærker det politiserende træk som en generel tendens i de midlertidige anvendelsers nye urbanitet:

> [A] kind of 'urbanity' is produced in which the 'lived' and the contradictions that constitute urban life are nurtured, their deliberate juxtaposition allowing for a more complex vision of development than is evident in their immediate urban surroundings or in the unidimensional planning proposals to which these areas are subject (*Ibid.*, 521).

Groth og Corijn bygger deres fortolkning af den nye urbanitets politiske potentiale på bl.a. Lefebvres tanker fra *La droit à la ville* om byen som modsætningers møde. Det er i byens udforskende subkulturers evne til at håndtere og integrere kompleksiteten gennem en afvigende urbanitet i møder – "the phenomenon of active repossessions and symbolic reconstructions of everyday urban spatial structures" – Groth og Corijn ser et væsentligt skridt mod en original politisk forandring af en stivnet 'bypolitik' (Groth og Corijn, 2005, 506, 523). Det er således kimen til en ny offentlig sfære, de mener at se; en udfordring til den bedøvende dyne af vante rollefordelinger. Snarere end at mobilisere en snæver kritik af 'truende' planer på en etableret arena mod etablerede aktører (*Ibid.*, 521), sættes der fokus på bredde diskussioner og udviklingen af nye dialogplatforme, hvor forskellige interessenter kan mødes (*Ibid.*, 513):

> The urban actors studied all wanted the futures of the places to derive from more complex urban thinking and to be based on a more hybrid coalition. Rather than 'bottom–up planning', the actions have to be understood as creating platforms to attract different urban actors and as searching for coalitions and synergies that lead to a more adequate diagnosis and possibilities for new ways of thinking. They want to offer an encounter between different elements of the fragmented and segmented polis that can no longer be adequately categorised in terms of clear-cut interest-groups. It is the planning approach as such that is challenged (*Ibid.*, 521).

Det, Groth og Corijn mener bliver udviklet, er altså en 'politisk' parallel til den nye 'bypolitiks' svar på de nye, fragmenterede vilkår for regulering af byernes udvikling. Den demokratiske udfordring er ydermere ikke blot en tilfældig effekt af de nye urbanitetsformer i 'brakzonerne', men en væsentlig kerne heri:

> [T]he 'informal' actors have contributed to democratising the processes around issues of urban development, even in the case where their specific demands are not reflected in the final planning status. It can be argued that the creation of a complex public sphere … is not a mere 'added value' of the struggles described, but their actual significance to the urban agenda (*Ibid.*, 513).

'BRAKZONER' SOM FUNKTIONELT OG SEMANTISK 'UDTØMTE RUMLIGHEDER'

Jeg har i dette kapitel gennemgående henvist til de steder, hvor midlertidige, 'sekundære' aktiviteter har etableret sig som 'brakzoner'. 'Brakzoner' dækker således ét perspektiv af den mangfoldighed af betegnelser, der i de seneste tiår er knyttet til fænomenet. Det indgår i forskellige udgaver i en stor del af litteraturen (fx 'wasteland', 'fallow land', 'waiting land', 'brachenfläche') og betegner, i en terminologi der er lånt fra landbrugets dyrkningscyklus, både en aktuel, lokaliseret (s)tilstand i byudviklingen i et bredere synkront og rumligt perspektiv (et 'hul' i byen) og, især, relationen mellem denne (s)tilstand og byudviklingen i et længere diakront og tidsmæssigt perspektiv ('hullet' afventer senere udvikling).

Min beskrivelse af de 'sekundære' aktiviteter i 'brakzoner' udgør som sådan en praktisk forankring af den virtuelle, teoretiske konstruktion, jeg har foretaget i de hidtidige kapitler. Her er den konkrete tilstedeværelse af det *politiske* og nye former for *urbanitet* i magtrelationer af *strategier* og *taktikker* blevet praktisk konstrueret og eksemplificeret i sparring med aktuelle studier af tendenser forskellige steder i Europa. Denne begresblige forankring er ydermere suppleret af en begrebslig udvidelse, der kommer af de associationer, størstedelen af litteraturen inddrager parallelt i beskrivelsen af 'brak'-fænomenet; associationerne til det synkrone tom- og svaghedsaspekt.

Som nævnt anvendes der i studierne af 'brak'-fænomenet også en række negative termer, der dækker over tom- og svaghedsaspektet i den 'sekundære' anvendelse. Hos alle udgør den negative reference

for termerne fraværet af kommerciel og/eller planlægningsmæssig definition og interesse, denne være sig ønskelig eller ej. Det der kendetegner den indfølende litteratur er, at den bevæger sig videre fra den i bl.a. planlitteraturen rent negative definition til et perspektiv, hvor fraværet af etablerede definitioner bliver til udviklingsvilkåret for 'noget andet'. Det er tom- og svaghedsaspektets nuancering af relationen mellem en etableret ordens fravær og udviklingen af 'noget andet', fx *politisk urbanitet*, der udgør en begrebslig udvidelse i min teoretiske konstruktion.

Beskrivelsen af relationen går igen i forskellige forklædninger i de forskellige studier, men især fire udlægninger er anvendelige i begrebsudvidelsen. Et af disse er Dienel og Schophaus', der som vist ovenfor fokuserer på 'brakzoner', der som liminalt overgangsfænomen betragtet menes at være særdeles anvendeligt for et andet overgangsfænomen, ungdommen. De mener, at ungdommen her har mulighed for at integrere sig selvstændigt i den etablerede kultur pga. 'brakzonens' tilvejebringelse af en specifik 'situation', dvs. specifikke materialle og mentale mulighedsbetingelser for handling:

> On wastelands both aspects are more or less 'cleared'. There is a historical rupture that changes the conditions for behaviour. Surely there are still material and symbolic aspects influencing new actions on the site, but they do not effect behaviour in the historically developed way. An old crane does not imply crane-driving behaviour anymore. An old sign 'warehouse' does not keep people from using a building as an art gallery. Wastelands offer empty spaces where behaviour is not so much previously set by dominant culture (Dienel og Schophaus, 2003, 15).

I 'brakzoner' er der altså, for at formulere det i termer tættere på Lefebvre, et praktisk og semantisk 'tomrum'; et 'tomrum', der er ensbetydende med et relativt fraværd af *strategisk abstraktion*. 'Brakzonen' er ikke fast defineret ud fra en orden, der gør zonen til sin egen og definerer alle andre praksisser her i forhold hertil. Zonen kan derfor indtages og defineres i et mere frit spil af praksisser og forestillinger, der knytter sig til fx ungdomskulturen, hvis uetablerede *fordrejninger* således kan artikuleres og udvikles uden snærende bånd:

> The spaces are transitional spaces, that can be appropriated by youth and its material and symbolic character can be radically changed. This is an opportunity for people who are in a transitional phase themselves, who are in the process of developing their own identity, to experiment with new activities, behaviours, and constitute a space that is structured by their own routines and norms (*Ibid.*).

Dienels og Schophaus' henvisning til ungdomskulturens mulighedsbetingelser referer altså til generelle betingelser for kulturel udvikling i bred forstand. I lighed med dem refererer Groth og Corijn, i deres studier af europæiske tendenser til at 'generobre' urbaniteten, til tilstedeværelsen af, hvad de kalder den funktionelt og semantisk udefinerede karakter i visse byområder, der, baseret på fraværet af (respekt for) eksisterende 'koder' – "disrespectful of the traditional codes of the city" (Borret, 1999, 242 i Groth og Corijn, 2005, 206), indbyder til ikke blot en nyskabende gentilegnelse, men også til forskellige gentilegnelsesforsøgs direkte artikulering:

> It is in places that are not coded by market-led urban development — since temporarily left aside from the hegemonic visions of configuration of urban space (due to their having become obsolete in terms of their original function and usevalue) — where distinct possibilities for practices of innovation and playful intervention arise. In particular, urban residual spaces such as abandoned industrial areas — i.e. interstitial sites that are weak in spatial terms may, due to their 'indeterminate' character and a certain degree of 'semantic emptiness which reigns supreme' — provide opportunities for new, transitional reappropriations that are assumed by civil or 'informal' actors coming from outside the official, institutionalised domain of urban planning and urban politics (Groth og Corijn, 2005, 506).

Det er altså netop 'svagheden' i disse områder, der, giver mulighed for skabelsen af en ny urbanitet og en 'politisk' bevidsthed, som leder tankerne hen på Lefebvres udsagn om byens som arenaen for forskelligheders møde. 'Svagheden' skal derfor ikke kun ses som ren 'tomhed', men også som

mulighedsbetingelsen for forskellige forestillingers og praksissers artikulering. Groth og Corijn baserer deres 'svagheds'-metafor på Kristian Borret, som netop udfolder mangfoldighedsperspektivet omkring begrebet "terrrain vague";

> … residual or interstitial spaces in which semantic emptiness reigns supreme. Contrary to other unclear sites in the dispersed city, the *terrain vague* continues to resist straight forward definition, because its semantic emptiness turns out to have less to do with an absence of codes than with a multible presence of codes that are superimposed, that clash, or even destroy each other … They are not weak in themselves … but because the express an excessive number of interpretative codes … Exactly because they are physically 'hypercodified,' these vague places reflect better than any other urban landscape the multiplicity of identities that each of us harbors and deploys in the course of a single day … [T]he semantic void of the *terrain vague* expresses a conviction that urban life must rest on a model of conflict, in which the necessity of total determination, cohesion, and harmony does not take precedence (Borret, 1999, 240, 241).

Grunden til, at byens 'svage steder' er så essentielle for den aktuelle byudvikling, er således, at det netop er i deres 'svaghed', at byboernes og byens mangfoldighed kan afspejles. Borret kalder derfor også stederne for "polysemous voids". I sin lovprisning af "weak places" såsom 'Makasiinit' i Helsinki, og i hans tilsvarende kritik af planlægningens 'blinde pletter', understreger Lehtovuori akkurat denne side af byens 'svage' steder:

> Planning should be able to find those locations, which belong to many systems of meaning, to many 'languages' and are, therefore, 'public' or shared. These are the weak places, open, ephemeral and tangential from several points of reference, but not owned by anyone, bounded and essential (Lehtovuori, 2000, 408).

Der er i studierne af 'brak'-fænomenet talrige henvisninger til socialteoretiske begreber om "place" (Massey i Lehtovuori, 2000), "thirdspace" (Soja i Moyersoen, und.udg. b; Swyngedouw og Kaïka, 2003), "liminal space" (Zukin i Dienel og Schophaus, 2003), og de tænker da også videre i en lang tradition for kritisk og alternativ tænkning om 'heterotopier' (Michel Foucault), marginale rum' (bell hooks), 'midlertidigt autonome zoner' (Hakim Bey), men det er netop i henvisningen til 'svag'- og 'tomheden', at de er både mest indfølende, analytisk mest rigide og begrebsligt stærkest. Det er også her, de spiller tydeligst videre på det 'politiske' og teoretiske potentiale, IS, i deres revolutionære retorik, tidligt karakteriserede som "positive void":

> All space is already occupied by the enemy, which has even reshaped its basic laws, its geometry, to its own purposes. Authentic urbanism will appear when the absence of this occupation is created in certain zones. What we call construction starts there. It can be clarified by the *positive void* concept developed by modern physics. Materializing freedom means beginning by appropriating a few patches of the surface of a domesticated planet (Kotányi og Vaneigem, 1961).

Det er potentialet i dette 'positive tomrum', Lefebvre implicit indtænker i sin beskrivelse af *fordrejede rumligheder* med henvisning til deres afsæt i udtjente eller tomme rum:

> An existing space may outlive its original purpose and the *raison d'etre* which determines its forms, functions and structures; it may thus in a sense become vacant, and susceptible of being diverted, reappropriated and put to a use quite different from its initial one (Lefebvre, 1991b, 167).

Fra at forfølge et 'positivt' eksisterende, analytisk udgangspunkt hos Lefebvre, ved at gøre selve *fordrejningen* til omdrejningspunktet for dette og det forrige kapitel, har jeg med de i dette kapitel behandlede studiers tilbagevendende associationer til 'svag'- og 'tomheds'-aspektet fundet bidrag til yderligere et centralt begrebsligt perspektiv, som findes i kimform i *Production*. Den *fordrejede rumlighed* blev udviklet fra at være en uhåndterlig hybrid mellem *beherskede* og *tilegnede rumligheder* til at udgøre det, i lyset af de Certeau, måske reelt mest 'positivt' eksisterende afsæt for et studie af mulighedsbetingelserne for en politisering hverdagslivets perspektiv i byudviklingen.

'Svag'- og 'tomheds'-associationerne går nu ind og nuancerer mekanismerne i og parametrene for *fordrejningen* – i forhold til både de praktiske og semantiske relationer i *triaden* og relationerne imellem *magtudøvelsesformerne*. Associationerne udgør i dobbelt forstand et spil mellem det svagt og det stærkt definere(n)de i disse allerede udviklede begreber: Dels variationen i *rumlige praksissers* og *repræsentationers* grad af defintion, hvor *rummets repræsentationer* er relativt stærkt defineret og *repræsentationerns rum* er af en mere flydende karakter, dels den resulterende *magtrelation* herimellem i form af førstnævntes resulterende evne til *strategisk* at definere en given *rumlighed*, og i kræft heraf dennes 'styrke', og sidstnævntes relativt 'svage' karakter af 'blot' *fordrejende*.

Ud over de implicitte relationer i *triaden* og imellem *magtudøvelsesformerne* går 'svag'- og 'tomheds'-metaforen ind og nuancerer den *social rumligheds* karakter af effekt og mulighedsbetingende kontekst for disse relationer. IS' 'positive void' og rækken af studier af det europæiske 'brak'-fænomen går her ind og supplerer Lefebvres begrebsliggørelse af de virtuelle *beherskede* og *tilegnede rumligheder*. Sidstnævnte kan begge betegnes som stærkt definerede *rumligheder*, dvs. *rumligheder* hvor givne *praksisser* og *repræsentationer* effektivt og *strategisk* definerer større eller mindre dele af den *sociale rumlighed*. 'Svag'- og 'tomheds'-associationen henviser i modsætning hertil til fraværet af en sådan *strategisk* definition; en svagt defineret *rumlighed*, hvor svagt definerede *praksisser* og *repræsentationer* har mulighed for at udvikles og artikuleres med hinanden. De *tilegnede* og *beherskede rumligheder* kan på denne måde karakteriseres som relative *fortætninger* i den *sociale rumlighed*, der modsvares af *udtømninger*, dvs. praktisk og semantisk relativt *udtømte rumligheder*, uden klart definere(n)de forskrifter for handling. Som helhed kan *beherskede*, *tilegnede* og *udtømte rumligheder* ses som en virtuel cirkel af ekstremiteter, der inden for sit flydende spektrum af *fortætninger* og *udtømninger*, der kan supplere tankerne om *ujævn udvikling*, angiver de mulige variationer inden for den *modsætningsfulde rumligheds reale* felt, præget af de *strategiske abstraktioners* og *taktiske fordrejningers* pulserende 'dance macabre'.

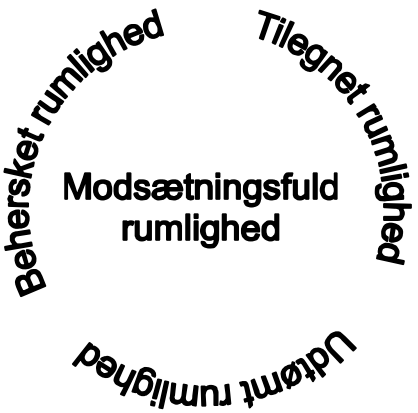

Figur 24 *Den modsætningsfulde rumligheds ujævne udvikling mellem svagt og stærkt definerede zoner.*

I en dansk kontekst har jeg på denne måde udviklet et foreløbigt begreb om *fortætninger* og *udtømninger*, der kan supplere fx Leif Thomsens henvisning til "fortætninger" og "mellemrum" (1999) og Tom Nielsens behandling af "overskudslandskaber" (Nielsen, 2001) i studiet af det *politisk-urbane* potentiale i aktuelle 'brakzoner'.

Allerede i Lefebvres første præsentationer af hverdagslivet som et specifikt fænomen med en specifik rolle og specifikke vilkår i den moderne verden, bringer han ét af de mest dynamiske begreber i spil. Han betegner således hverdagslivet som en tilbagestående sektor af den sociale praksis; en sidste skanse i en generel *ujævn udvikling*, hvorefter samfundet udvikler sig. Fænomenet henter han fra Lenin, men ikke mindst Trotskijs tanker om en verden omspændt af kapitalismen, som tvinger tilbagestående lande til at springe udviklingstrin over (*Encyclopedia of Marxism,* marxism.org) – akkurat som hverdagslivet i sin halsen efter den moderne udvikling.

Begrebet er blevet videreudviklet, blandt andet parallelt med Lefebvres tanker om kapitalens sekundære kredsløb, i en neomarxistisk udlægning af byens udvikling, især af Neil Smith. Han har med begrebet vist, hvorledes kapitalismens praksis er implicit rumlig; at den, ikke ved en tilfældighed, men af natur producerer et dybt ujævnt ejendomsmarked i stadig forandring. Med sin videreudvikling af teorien af om ujævn udvikling giver han således også en nuanceret fremstilling af byens rumlige praksis præget af pulserende omdannelsesprocesser.

DELKONKLUSION

Efter at have konstrueret et teoretisk perspektiv, der omfatter den 'politiske urbanitet', som jeg i kapitlet "Fra 'bypolitik' til 'politisk urbanitet'" argumenterede for nødvendigheden af, har jeg i dette kapitel redegjort for praktiske tendenser, der belyser dynamikken i denne 'politiske urbanitet'. Det drejer sig om et aktuelt, bypolitisk tema, der har udviklet sig parallelt med og til dels i skyggen af diskursen om den nye overordnede 'bypolitik', nemlig spørgsmålet om omdannelsen af ofte centralt beliggende, ældre, forfaldne og funktionstømte erhvervsarealer. Det jeg under ét har henvist til som 'brakzoner'.

Jeg har beskrevet, hvorledes tilstedeværelsen af 'brakzoner' samt funktionelle 'tomrum', og deres anvendelse af byboere, har været genstand for stigende interesse i plan- og arkitekturteori såvel som –praksis. Jeg har også i denne forbindelse påvist en tendens til i denne teori og praksis at integrere fænomenet i en anskuelse af byudviklingen, der ikke forholder sig kritisk til det etablerede 'bypolitiske' felt, og således ikke i tilstrækkelig grad har udfoldet den nyfortolkning af byudviklingen, som netop byboernes anvendelse indebærer.

Jeg har derfor inddraget et andet perspektiv på 'brakzonerne' og deres anvendelser, som det ikke mindst er udviklet ekstensivt i forskningsprojektet 'Urban Catalysts'. I 'skrumpende' bysamfund over det meste af Europa indtages 'brakzoner', hvor overordnede planer om 'primær' byudvikling af forskellige grunde ikke realiseres, af iværksættere, græsrødder, kulturpersoner og andre marginale eksistenser for hvem 'brakzonerne' udvikler sig til henholdsvis rugekasser, paralleller universer og nicher. De lave økonomiske, juridiske og rumlige barrierer i 'brakzonerne' gavner mulighederne for at eksperimentere med og forankre nye praksisformer, det jeg her kalder *taktiske fordrejninger*, hvorfor de 'sekundære' aktiviteter i 'brakzonerne' udvikler en særdeles dynamisk urbanitet med positiv kulturel, økonomisk og social indflydelse på den etablerede, 'primære' byudvikling. Een af de generelle anbefalinger er derfor at integrere den midlertidige anvendelse af 'brakzoner' i planlægningen. Det er så her, at den nye urbanitets politiske implikationer afvejes.

Diskursen om kreativitet som drivkraft i byudviklingen, med dens underliggende krav om social tolerance og subkulturel dynamik i byen, har ført 'brakzonernes' 'sekundære' anvendelse ind centralt på den bypolitiske dagsorden. Der er i 'brak'-studierne imidlertid en udtalt kritik af byplanperspektivet, der kritiseres dels for i større eller mindre grad at overse 'brak'-kulturernes bidrag til byen, dels, for så vidt bidraget anerkendes, for i for høj grad at fokusere på det erhvervsøkonomiske potentiale uden at inddrage den unikke urbanitet, der ligger til grund for både dette potentiale og for kulturelle og sociale bidrag. Kritikken udgør således en konkret udgave af den generelle kritik af *strategisk abstraktion*, som jeg i forrige afsnit har konstrueret teoretisk. Den 'kreative' relevans af 'brakzonerne' stiller derfor krav til øget fleksibilitet og indføling i planlægningen. For at den nye urbanitet i 'brakzonerne' kan blive levedygtig og herved bidrage til byudviklingen er det således vigtigt, at den gives passende udviklingsrammer og i høj grad tillades at påvirke den efterfølgende, 'primære' byudvikling.

De cases, jeg har fremdraget som eksempler på udviklingen, viser dog også andre sider af den nye urbanitet. Den nye urbanitet er således ikke kun et nyt, ubevidst fænomen, som alene står åbent for andre at fortolke og inddrage i en overordnet byudvikling. Tæt knyttet til udviklingen af den nye urbanitet er der også bevidste fordringer til det byudviklingsklima, den selv udvikler sig under. Der er en udbredt erkendelse af den modsætningsfulde relation mellem, på den ene side, 'brakzonernes' *taktiske fordrejninger* og de tilknyttede *repræsentationer*, og, på den anden side, et eksisterende politisk forhandlingsfelt, domineret som det er af planlægningens *strategiske abstraktioner*. Parallelt til den urbane kultur i 'brakzonerne' er således udviklet 'politiske' fordringer på nye arenaer og metoder til at anskueliggøre og artikulere forskellige interessers bud på fremtidig byudvikling.

Jeg har afslutningsvist perspektiveret bevidstgørelsen af sammenhængen mellem 'sekundær' anvendelse af 'brakzoner' og udviklingen af en ny 'urban' såvel som 'politisk' kultur i forhold til min foreløbige teoretiske konstruktion omkring Lefebvres triade, distinktionen mellem *behereskede*, *fordrejede* og *tilegnede rumligheder* samt *strategisk-abstrakte* og *taktisk-fordrejende magtudøvelsesformer*. Det aktuelle, empiriske fænomen omkring 'brakzonerne' supplerer disse begreber med et begreb for de kontekstuelle vilkår for *magtudøvelse*. I studierne af anvendelsen af 'brakzonerne' refereres der således gennemgående til deres funktionelle og semantiske 'tomhed' som en helt grundliggende facilitator for udviklingen af den nye urbanitets mangfoldighed af forestillinger og praksisser og disses møde. Begrebet om funktionel og semantisk 'tomhed' føjer sig således til mine løbende overvejelser om *politisk urbanitet*.

Jeg har nu anskueliggjort eksistensen af det virtuelle perspektiv, jeg kalder *politisk urbanitet* ved først at have konstrueret det teoretisk gennem især Lefebvres og de Certeaus diskussion af hverdagspraksis i forhold til byudvikling. Jeg har siden forankret dette relativt abstrakte, teoretiske perspektiv i et meso-teoretisk niveau i form af en praktisk konstruktion af *fordrejnings*-fænomenet som en praksis, der udfoldes i den midlertidige anvendelse af 'brakzoner' i en række storbyer i Europa. Efter således at have ekspliciteret den teoretiske baggrund for såvel min kritik af 'bypolitik' som det latente supplement, jeg mener eksisterer parallelt hermed vil jeg nu, i et forsøg på at fjerne de sidste levn af blind fetish i det virtuelle objekt, overveje de metodologiske fordringer, disse foreløbige teoretisering stiller til den afsluttende empiriske rekonstruktion af denne afhandlings overordnede spørgsmål.

METODOLOGISK DEMOKRATI

INDLEDNING

Det overordnede forsøg på at rekonstruere problemstillingen omkring Krøyers Plads' udvikling ud fra en rekonstrueret bypolitisk terminologi har ført mig fra en kritik af den 'bypolitiske' udlægning af det bypolitiske felt, forstået som institutionaliseret forhandling mellem 'legitime' aktører, til *politisk urbanitet*, der så at sige anskuer enhver ytring og handling i bymæssig sammenhæng som latent bypolitisk. Argumentet i bevægelsen fra 'bypolitik' til *politisk urbanitet* er, kort sagt, at der i selv de mest rutineprægede, private og beskedne dagligdags handlinger ligger en grad af politik – forstået som social forhandling af mere eller mindre etablerede og institutionaliserede praksisformer.

Formuleringen af den *politiske urbanitet* trækker på eksponenter for en praksisorienteret samtidskritik (Lefebvres socialisering og politisering af rumbegrebet og de Certeaus tangerende fokus på hverdagspraksissens taktikker), der først og fremmest er af 'socialontologisk' karakter, dvs. først og fremmest er fokuseret på kvaliteter ved den sociale virkeligheds 'væren' (og 'vorden'). Formålet med min fremhævelse af dynamikken mellem den *sociale rumligheds fortætninger* og *udtømninger* og ikke mindst konsekvensen af relationen mellem *strategisk abstraktion* og *taktisk fordrejning*, eksemplificeret ved tendenserne i bl.a. europæiske storbyer 'brakzoner', er netop at fokusere på de mekanismer omkring forhandlingen mellem perspektiverne og aktørerne i det bypolitiske felt, som ligger i det, jeg med Lefebvre vil kalde den blinde plet i det 'bypolitiske' paradigme.

Ud fra denne udvidede opfattelse af politikkens 'urbane ontologi' fremstår den gældende 'bypolitik' som en disponerende udpegning af nogle forhandlingsperspektiver som værende så at sige mere 'politiske' end andre, og hermed legitime for den mere institutionaliserede forhandling, som foregår under betegnelsen 'bypolitik'. Det er denne 'bypolitikkens' kategoriserende optik, grænsedragning og udgrænsning, jeg har taget op til diskussion. Hvad jeg forsøger er at flytte grænserne for det politiske et skridt væk fra den etablerede konstellation af forvaltning-*viden* ud mod de momenter af social praksis-*forståelse*, jeg har konstrueret teoretisk.

Dette er i sig selv i høj grad et politisk projekt, for så vidt at det kan og skal forstås som et bidrag til forhandlingen om den institutionaliserede konstruktion af det bypolitiske fænomen og dets omgivelser. Konstruktionen af den *politiske urbanitet* som teoretisk begreb åbner dog ikke blot muligheden for at inddrage andre perspektiver uden for den systemisk understøttede 'bypolitik' i en 'politisk-urban ontologi'. Min skelnen mellem en overordnet, 'bypolitisk' kategorisering, på den ene side, og en mere inddragende/omfattende/inkluderende/kontekstfølsom *politisk urban* kategorisering, på den anden side, rammer også ind i og fordrer en nuancering af kritikken af de abstraktionsformer, der faciliterer den specifikke 'bypolitiske' konstruktion.

Mit forehavende er derfor også i allerhøjeste grad epistemologisk, for så vidt at det skal bidrage til den kritiske diskussion om den aktuelle adgang til og viden om den urbane virkelighed. Med afsæt i de 'ontologiske' overvejelser vil denne diskussion især være drejet om et forsøg på at forstå, hvad urban praksis og praktisk viden er, i hvilken grad begreberne er reduceret i dag, samt helt konkret hvorledes byen i konkrete empiriske studier kan konstrueres forskelligt ud fra varierende epistemologiske og metodologiske optikker. Med Toulmins rammende formulering af de vidtrækkende konsekvenser af valget af metodologi som overskrift og rød tråd, vil diskussionen samtidig uvægerligt handle om, hvordan flygtige tåger af politisk engagement i den urbane hverdag kan fortættes til konkrete og, om ikke andet, videnskabeligt legitime udtryk.[38]

[38] Titlen på dette afsnit er hentet fra Stephen Toulmins bidrag, "Concluding methodological reflections", til Gustavsen og Toulmin (1996).

Selv om Lefebvre og de Certeau implicit placerer sig i en epistemologisk kritik af det moderne industrisamfunds abstrakte og tekniske vidensformer, så forbliver denne kritik mestendels implicit i deres tænkning. Parallelt med dem er en samtidskritik af eksplicit epistemologisk karakter, der netop fokuserer på konsekvenserne af det naturvidenskabelige paradigmes abstraktioner, imidlertid vokset frem. I efterkrigstidens udbredte, institutionelle forankring af det naturvidenskabelige paradigme har tænkere som Gadamer, Habermas og Toulmin taget konsekvenserne af dets vidensformer op til overvejelse (Bernstein, 1983; McGee, 1998; Toulmin, 1996). Deres kritik har på forskellig vis rødder i den samme romantiske kritik af moderniteten i sin vorden som de Certeau og Lefebvre (se underkapitlet om "Det *levede*" ovenfor). I Tyskland drejer det sig om Nietzsches værdikritik, Diltheys kritiske formulering af 'åndsvidenskabelig' forståelse over for naturvidenskabelig forklaring, Webers kritik af målrationaliteten, Husserls formulering af et førvidenskabeligt perspektiv i livsverden, og i Frankrig bl.a. Bergsons kritik af den rumlige erkendelses stasis over for den tidsmæssiges vitalitet.

I realiteten er den kritiske diskussion af forskellige vidensformers samfundsmæssige implikationer imidlertid ikke en moderne opfindelse. Forskellige udgaver af den moderne rationalitetskritik kan udledes i historiens forskellige vidensrevolutioner, helt tilbage til den sociale tænknings første kim i Aristoteles (Bertilsson, 1996). Netop Aristoteles' diskussion af forskellige vidensformer i det antikke Grækenland spiller en stor rolle for diskussionen af modernitetens rationalitetsformer og deres samfundsmæssige og politiske implikationer (Bernstein, 1983; Bertilsson, 1996; Flyvbjerg, 1991a; Habermas, 1981; Toulmin, 1996; Gadamer, 2002). Ikke mindst hans grundlæggende formulering af rammerne for politisk (og etisk) tænkning inden for begrebet *phronésis* (praktisk fornuft, kløgt) er relevant med dets vægt på indfølende, situationsfornemmende og socialt bevidst erkendelse og handling. Den aktuelle diskussion af begrebets indhold og implikationer vil derfor udgøre rammen for min epistemologiske redegørelse og for den efterfølgende præsentation af to aktuelle, danske metodologiske perspektiver.

Jeg vil tage udgangspunkt i en diskussion af to metodologier, henholdsvis Aalborg-professoren Bent Flyvbjergs narrative formulering af case studiet og den kritisk-utopiske aktionsforskning udviklet af bl.a. Birger Steen Nielsen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén fra RUC og DTU. De to metodologiske perspektiver deler et radikalt, epistemologisk opgør med det naturvidenskabelige paradigme i samfundsvidenskaberne; et opgør, som kommer til udtryk i formuleringen dels af forskellige afskygninger af det "konkretes videnskab", som Flyvbjerg kalder sit bidrag (Flyvbjerg, 1991a), dels, i forlængelse heraf, af eksplicit kritiske roller for samfundsvidenskaben i samfundet. Ikke desto mindre afviger de væsentligt fra hinanden for så vidt angår den nærmere definition af interventionen i den konkrete, empiriske sammenhæng. Jeg vil argumentere for, at de befinder sig i hver deres ende af kritikkens spektrum, og således vil kunne bidrage på forskellig vis til den metodologiske strategi for min empiriske rekonstruktion af Krøyers Plads' udvikling.

PHRONÉSIS SOM PRAKTISK, SITUERET OG ETISK KLØGT

Phronésis, episteme og techne hos Aristoteles

Begrebet om *phronésis*, og dets aktuelle relevans, skal forstås ud fra situationen i den antikke græske filosofi, hvor Platon og hans elev, Aristoteles, var eksponenter for to vidt forskellige anskuelser af Sandhed og således også videnskab (Flyvbjerg, 1991a; Toulmin, 1996). Mens Platon søgte sandheden i det mest almene og universelle, i sidste instans i ideernes og geometriens perfekte verden, søgte Aristoteles den i den mest konkrete og dagligdags praksis.

I Platons idealistiske filosofi er *phronésis* defineret som en "dyd, der beror på sindelag, og som er forudsætning for alle 'borgerlige' dyder" (*Den Store Danske Encyklopædi*). I Aristoteles' praktiske filosofi dækker *phronésis* den praktisk-etiske vidensform, eller "kløgt" som det oversættes til i den

nyeste danske udgave af *Etikken*, hvor det især udvikles (Aristoteles, 2000). Her sættes det over for fire andre vidensformer: *Episteme* (videnskabelig viden), *techne* (teknisk-frembringende viden), *sofia* (generel visdom) og *nous* (intuitiv viden). Ikke mindst *phronésis*, *episteme* og *techne* ses stadig som yderst aktuelle for forståelsen af videnskabens udvikling. En nærmere præcisering af begrebernes indhold vil nuancere det politisk-epistemologiske spændingsfelt i dette kapitel. Aristoteles delte de tre vidensformer i henholdsvis teoretiske og praktiske (efter Bernstein, 1983; Bertilsson, 1996; Flyvbjerg, 1991a; Gustavsson, 2001; Toulmin, 1996).

- *Episteme* er teoretisk viden, dvs. viden der er knyttet til *theoria*, det betragtende studie, og har kosmos' universelle love som sit objekt. Episteme har således det allerede eksisterende og uforanderlige, "det, der ikke kan være anderledes" (Aristoteles, 2000), som sin genstand og har distinktionen mellem sandt og falsk som sit højeste mål;
- *Techne*, teknisk kyndighed, er en praktisk vidensform og er rettet mod produktionen eller frembringelsen, *poiesis*, der dækker både kunst og håndværk for så vidt, at de har deres mål uden for den frembringende handling i sig selv, i produktet eller værket. Techne anskuer, som praktisk viden, verden som et foranderligt fænomen, idet den dog baserer sig på kosmos' lovmæssigheder;
- *Phronésis* er også en praktisk vidensform med en dynamisk verdensopfattelse. Den er knyttet til *praxis*, social handling i en konkret kontekst. Denne situerede kløgt har sit højeste mål i sig selv, i vejledningen for den kløgtige handling. Da kløgten afhænger af konkrete erfaringer fra evigt forskellige situationer, kan den ikke basere sig på nogen form for konstant lovmæssighed. Kløgtens dyd er netop at foretage den rette beslutning ud fra den konkrete situation. *Phronésis* var derfor, ifølge Aristoteles, grundlaget for udviklingen af en således praksisfilosofisk, politisk videnskab.

Som det er fremgået ovenfor, inddrager Lefebvre distinktionen mellem *praxis* og *poiesis* centralt i sin kritik af den *sociale rumlighed*, og han arbejder også implicit med distinktionen mellem de forskellige vidensformer i sit opgør med 'epistemologerne' (bl.a. Foucault) og deres fokusering på viden (*savoir*) frem for praktisk forståelse (*connaissance*). Hans kritik af den rumlige planlægning kan, som det fremgår ovenfor, siges at rette sig mod dens selvopfattelse som *epistemisk* legitimeret *techne*, som i realiteten udgør en socialt og politisk skævvridende *praxis*, der netop mangler en *phronetisk* forståelse dels af planlægningens konkrete, politiske artikulering i den socio-rumlige udvikling, dels af dens relation til eksplicitte politiske værdier (jfr. underkapitlet 'Det *levede* som rumligt spørgsmål').

Aristoteles udviklede bl.a. *phronésis* som en kritik af den retoriske videnskabs store rolle i datidens politik. I den politiske dialog havde den retoriske evne udi ren overtalelses*teknik* overskygget selve det politiske indhold, der blev debatteret, og således tilsidesat hensynet til de moralske dyder, der gjorde den antikke *polis* mulig (McGee, 1998). Situationen var omvendt i middelalderens Europa, hvor religionsepistemers statiske verdensbillede med varierende succes tog kampen op mod mere dynamiske og derfor potentielt samfundsomstyrtende vidensformer. Kampen om jordens sande placering i universet (i det absolutte centrum eller blot et relativt beskedent, perifert element) udgør typen på denne kamp; og udfaldet samtidig indvarslingen af en ny epoke (Bertilsson, 1996). Efter århundreder, hvor den dynamiske *techne* således blev reduceret til tabu, har den moderne, naturvidenskabelige revolution atter medført en situation, der ligner antikkens (McGee, 1998). Dette er en del af forklaringen på *phronésis*' genvundne aktualitet.

Den moderne diskussion af phronésis

Habermas og Gadamer

Begrebets moderne aktualitet invarsles med tre tyske filosoffers næsten samtidige, uafhængige inddragelse af det i deres arbejde. Hannah Arendt var som udgangspunkt hverken interesseret i

politik eller politisk teori, men snarere mere abstrakte, filosofiske spørgsmål. Hun oplevede dog det 20. århundredes rædsler og påbegyndte et projekt til forståelse af tidens mørke, dels gennem Kants abstrakte filosofi, dels gennem antikkens praktiske fornuft – ikke mindst i værket *The Human Condition* fra 1958, hvor hun forsøger at redde den moralske, politiske og samfundsdannende *handling* (*praxis*) ud af kløerne på tidens *tekniske* fokus på arbejde og fabrikation (Bernstein, 1983, 179).

Det er dog først og fremmest med konfrontationen mellem Hans-Georg Gadamers inddragelse af Aristoteles' tanker om *phronésis* i hovedværket om den hermeneutiske forståelse i den naturvidenskabelige tekniks tid, *Sandhed og metode* fra 1960, og Jürgen Habermas' kritisk teoretiske reception heraf (i 1966; McGee, 1998), at begrebets indtagelse af en central position i den aktuelle socialvidenskab indvarsles.

Habermas har formuleret årsagen til denne genvundne aktualitet særdeles skarpt i relation til udviklingen af den politiske videnskab. I sin tiltrædelsesforelæsning som lektor ved universitetet i Frankfurt, "Den klassiske lære om politik og dens forhold til socialfilosofi" fra 1963, beskriver Habermas denne genvundne aktualitet ud fra en kortlægning af den epistemologiske og etiske udvikling i *den* politiske videnskab, som Aristoteles lagde grunden til med sin begrebsliggørelse af *phronésis* (1981, 26ff).

Habermas diskuterer konfrontationen mellem den politiske videnskab i den praktiske, aristotelske form og den stadig mere indflydelsesrige, naturvidenskabelige opfattelse af politisk videnskab, der ifølge Habermas kun har navnet til fælles med antikkens perspektiv. Habermas ser tre aspekter i den praksisfilosofiske politiks vigende betydning i en moderne kontekst:

- *Fra konkret helhedstænkning til universel analytik*. Mens den politiske videnskab i antikken vedrørte etiske fordringer til individets gode og retfærdige adfærd knyttet til det konkrete liv i polis, blev den, ikke mindst med Kant, adskilt fra lov og moral, samtidig med at overvejelser om den konkrete sammenhæng mellem individets moralske adfærd og dennes juridiske konsekvenser under et givent samfunds betingelser blev opgivet.
- *Fra praxis til techne*. Som allerede bemærket var politik og dens videnskab hos Aristoteles knyttet til *praxis*, dvs. social interaktion, og havde med dannelsen af individets karakter at gøre. Med den engelske politiske filosof, Thomas Hobbes (1588-1679), blev politik gjort ensbetydende med *techne* ud fra devisen: Menneskehedens største bedrifter skyldes den teknologiske udvikling, ikke mindst udviklingen af den politiske teknik, dvs. den korrekt beregnede generering af de regler, relationer og institutioner, staten hviler på.
- *Fra phronésis til episteme*. For Aristoteles var praksisfilosofien tæt knyttet til *phronésis*, hvis gyldighed, pga. sit objekts (retfærdig-/godhed) kontekstafhængige, ontologiske foranderlighed, er knyttet til en forståelse af konkrete situationer. Med Hobbes blev politik gjort til en *epistemisk* videnskab om retfærdighedens væsen uden etiske overvejelser; en videnskab der i sig selv var knyttet til vores evne til at frembringe retfærdigheden (i staten; jfr. *techne*) (Habermas, 1974, 42).

Den *epistemisk-tekniske* strømning i tiden, som den nye politiske videnskab blev redefineret i forhold til, kommer meget tydeligt til udtryk i følgende citat fra én af den nye naturvidenskabs pionerer, italieneren Galilei Galileo (1564-1642):

> filosofien ... er skrevet i den vidunderlige bog, som vedvarende ligger åben for vore øjne - jeg mener universet - men vi kan ikke forstå den, hvis ikke vi først lærer at forstå det sprog og lærer de bogstaver at kende, hvormed den er skrevet. Den er skrevet i matematikkens sprog, og bogstaverne er trekanter, cirkler og andre geometriske figurer, uden hvis hjælp det er umuligt at forstå et eneste ord af den; uden disse vandrer man forgæves rundt i en mørk labyrint (Galileo i Favrholdt, u.a.).

Selv om Habermas understreger, at politikken på sin vej mod en status som moderne videnskab har åbnet et helt nyt socialfilosofisk kontinent for videnskaben (dvs. viden om det sociale livs kompleks af interaktioner;), hvis opdagelse Bertilsson (1996, 522) i øvrigt sidestiller med bl.a. Galileos naturvidenskabelige landvindinger, så udgør udlugningen af dens praksisvejledende karakter, dens hermeneutiske forståelse af konkrete situationer, et alvorligt tab for udformningen af en aktuel politik. Med udgangspunkt i oplysningstænkeren Giambattista Vicos (1668-1744) kritik konstaterer han kort og godt: "På sin vej til at blive videnskab taber socialfilosofien det, som politik i betydningen klogskab engang formåede. Denne mangel på hemeneutisk kraft til at trænge igennem i situationer, der skal mestres praktisk, erkendte allerede Vico":

> Da det nu forholder sig sådan, hvis man taler om klogskab [afledning af *phronésis*, JLL] i det borgerlige liv, at de menneskelige forhold er underkastet tilfældigheden og valget, som begge er højst usikre størrelser…, så har de, som kun sigter mod det sande, svært ved at følge de veje, de går, og endnu sværere ved at forstå deres mål… Da man altså er nødt til at dømme om det, som skal gøres i livet, efter sagernes vigtighed med samt de tilføjelser, som man kalder omstændighederne, og mange af disse muligvis er fremmedartede og ikke rimer sammen, nogle tit er forkerte og endda i modstrid med målet, så kan det ikke lade sig gøre at måle menneskenes handlinger med forstandens lige lineal, der er usmidig. De kloge *lærde*, som går lige på fra det alment sande til enkelttilfældet, klipper livets knuder over. Men de *kloge*, som når det evigt sande over praksis' ujævnheder og usikkerheder, de går en omvej, fordi det ikke er muligt at nå frem ad den lige vej; og de ideer, som *de* får, vil der kunne drages nytte af langt ud i fremtiden, så langt som naturen vil tillade det (1981, 29).

Citatet understreger på den ene side de fælles omdrejningspunkter for hele Habermas' og Gadamers *phronésis*-diskussion (og også fx Arendts og Rortys beslægtede argumentationer), nemlig dels plæderingen for et situationsfornemmende og –afhængigt erkendelsesmodus over det herskende, abstrakte, dels en politisk-moralsk handlingsorientering over for det dominerende, positivistiske sandhedskriterium, baseret på objektivitet ud fra foreningen af *techne* og *episteme*. Gadamer, hvis mål inddragelsen af *phronésis* i *Sandhed og metode* først og fremmest er at understrege den situerede, og således ikke *epistemiske*, karakter af den menneskelige forståelse i forbindelse med en filosofisk videreudvikling af den af Dilthey grundlagte hermeneutik, understreger den eksplicit praktiske og umiddelbare karakter i Aristoteles' moralske vidensbegreb:

> Den moralske viden er, sådan som Aristoteles beskriver den, tydeligvis ikke nogen objektiv viden. Den erkendelse står ikke over for et sagsforhold, som han blot konstaterer; tværtimod er han umiddelbart ramt af det, han erkender. Det drejer sig om noget, han skal gøre (Gadamer, 2002, 298-99).

I sin hemeneutiske diskussion af tekstforståelse, påpeger Gadamer derfor det konkrete anvendelsesperspektiv, og således tilstedeværelsen af både konkrete midler og mål, i enhver læsning. En virkelig forstående læsning kræver således, at man i læsningen inddrager den situation, man er i:

> Det eneste, fortolkeren vil, er tværtimod at forstå dette almene, teksten, dvs. forstå, hvad overleveringen siger, hvad der er tekstens mening og betydning. Men denne forståelse kræver, at han ikke ser væk fra sig selv og den konkrete hermeneutiske situation, han befinder sig i. Hvis han overhovedet ønsker at forstå, må han sætte teksten i forhold til denne situation (*Ibid*., 308).

Det er så her, Gadamer henter *phronésis*, der udlægges som den handlingsorienterede forståelse af en konkret dialogsituation; en forståelse, der sammenholder de almene mål for handlingen (forståelsen) med handlingens konkrete kontekst (bl.a. anvendelse), og således ikke gør det almene til en absolut størrelse, der presses ned over en partikulær situation. Det er her, Gadamer, lige som Habermas gør det i sin historiske udlægning ovenfor, ser en kritisk rolle for den hermeneutiske dialog over for det *tekniske* paradigme, som naturvidenskabens platoniske dominans har indvarslet:

> I modsætning til den teori om det gode, der er baseret på Platons idélære, betoner Aristoteles, at det i den 'praktiske filosofi' ikke drejer sig om fuldstændig nøjagtighed som i matematikken. Et sådant

> nøjagtighedskrav vil tværtimod være malplaceret. Hvad det gælder om, er blot at gøre tingenes konturer synlige og gennem denne tegning af omridsende at yde den moralske bevidsthed en vis hjælp (*Ibid.*, 298).

Det er moralens flygtige kontekst, den praktiske handlingssituation, der adskiller fordringerne til den fra det videnskabelige *episteme*. For grækerne var videnskab, med matematikken som forbillede, en viden om det uforanderlige, en viden, der beror på beviser, og som derfor kan læres af enhver. Åndsvidenskaberne er forbundet med den moralske viden, handling:

> Den handlende person beskæftiger sig…med det, der ikke altid er det samme, og som også kan være anderledes. Heri finder han det punkt, hvor han handlende skal gribe ind. Hans viden skal lede hans handlen (*Ibid.*).

Den dydige praktiker kan derfor sammenlignes med "en slyngels [*deinos*] geniale evner", idet den dydige "med en uhyggelig behændighed [kan] få det bedst mulige ud af enhver situation: han formår altid at vende tingene til sin egen fordel og altid at finde en udvej" (*Ibid.*, 307); han følger med *teknisk* behændighed (McGee, 1998) improviserende de omveje, som "livets knuder" måtte byde på (jfr. Vico-citatet ovenfor; Habermas, 1981, 29). Forskellen er blot, at kun den *phronetisk dydige* forholder denne situerede forståelse og handling i forhold til en dynamisk sparring med et etisk mål; en virkelig *phronimos* forholder 'sjælens liv' med 'Polis' liv' (McGee, 1998).

Habermas anerkender Gadamers forsøg på at indskrive en handlingsorientering i den hermeneutiske forståelse gennem anvendelsesdiskussionen (Bernstein, 1983, 182), men han kritiserer, at Gadamer ikke tager højde for den overordnede sociale og politiske kontekst for den hermeneutiske dialog, Gadamer ser som kernen i et demokratisk samfund (Bernstein bekræfter Habermas' udlægning; 1983, 176). I Gadamers kritik af den naturvidenskabelige udvikling af de politiske og sociale videnskaber, mener Habermas kort sagt, at han mister muligheden for rationelt at modvirke den magtmæssige skævhed i situationen.

Det er således ikke den naturvidenskabeligt udviklede, politiske videnskabs krav om videnskabelighed, Habermas kritiserer, derimod det at videnskabeligheden er udviklet på bekostning af forståelsen af den praktiske situation. Hans kritiske udlægning af den politiske videnskab historie fører således frem til de fordrende spørgsmål:

> Hvordan kan vi oplyse om ret og vrang i en praktisk situation uden at give køb på videnskabelighed? Hvordan kan den moderne politiks videnskabelighed fremmes uden at obstruere den klassiske politiks dyder? (Habermas, 1974, 44).

Dette specifikke krav til videnskabelighed og rationalisering af de umiddelbare, situerede tanker og handlinger, fører Habermas væk fra praksisorienteringen, og således også fra det aristotel'ske udgangspunkt for den politologiske diskussion. I stedet påbegynder Jürgen Habermas sin i flere stadier kanoniserede udlægning af de indbyggede, i sidste ende politiske interesser i forskellige erkendelsesformer. Han tager således udgangspunkt i den tidligere udviklede modsætning mellem empirisk-analytiske og praktisk-historiske, hermeneutiske videnskaber med deres respektive fokus på teoretisk *forklaring* af universets love, som de er, og *forståelse* af midlertidige ting og betydninger på sin vej mod en kommunikativt orienteret, videnskabelig etik. Idet han beskriver begges perspektiv som positivistisk, teoretisk beskrivelse af en allerede struktureret realitet (Habermas, 1972, 303), lagde han grunden for udviklingen af en kritisk videnskab, hvor den statiske beskrivelses konservatisme erstattes af en forandringsrettet, *frigørende* interesse (*Ibid.*, 308).

I sin egen udfoldelse af den relativt universaliserende, lingvistiske drejning, Habermas hermed havde lagt grunden til forfinede han siden denne epistemologiske ansats til kritik ud fra en først sociologisk orienteret udforskning af den kommunikative handlens frigørende potentiale, siden i en

sprogfilosofisk formulering af en diskursteoretisk etik for et 'deliberativt' demokrati. Habermas er her eksplicit kritisk over for inddragelse af fragmenter af Aristoteles' praktiske etik uden referencer til det resterende tankesystem, som ifølge Habermas ikke holder i dag:

> [For] all the virtues of Aristotle and the lessons that we can learn from him and his texts, neo-Aristotelianism is not sufficient to answer this central critical issue (Bernstein, 1983, 190).

Mest kritisk er han dog over for de neo-konservative projekter, Aristoteles' tanker bliver brugt i. Det *phronetiske* fokus på den konkrete kontekst for social og politisk handling inddrages således i den kommunitaristiske ideologi, hvis fællesnævner er opfattelsen af, "at det, der anses for værdifuldt, udformes indenfor eksisterende fællesskaber", såsom den gældende statsdannelse, og ikke af suveræne individer selv. Individet "er bundet til fællesskaber, situationer, traditioner og sociale sædvaner" – lidt i stil med den linie, Gadamer lægger i sin manglende kritik af de sociale vilkår for dialog (Gustavsson, 2001, 172-74). Habermas' argument mod denne samfunds- og demokratiopfattelse er, at den foretager "en unødig 'etisk begrænsning af den politiske diskurs'"; at der findes et frit, kommunikativt spillerum hinsides indgroede normer og kollektiv selvforståelse, der kan sikre "de handlingsnormer, som alle eventuelt berørte skulle kunne give deres samtykke til som deltagere i rationelle diskurser" (*Ibid.*, 170-71).

Mens Habermas altså er kritisk over for Gadamers manglende overvejelser om den kommunikative situations iboende magt, og i særdeleshed i den kommunitaristiske forgrening af Gadamers henvisning til traditionens autoritet, så påpeger Gadamer, på den anden side, at Habermas i sin søgning efter den ideelle situation indfører netop de *tekniske* overvejelser, som udgør i det samtidige, naturvidenskabelige paradigmes forarmelse af den politiske videnskab; altså den samme *tekniske* operation, som Habermas selv kritiserer Hobbes for at lovprise (McGee, 1998; jfr. den historiske gennemgang ovenfor; Habermas, 1974). I den *tekniske* fokusering forsvinder ifølge Gadamer den praktiske artikulering af situationens og moralens fordringer i den konkrete, dydige praktiker, *phronimos*. Denne kritik videreføres i Skandinavien af blandt andre Bertilsson, der, med direkte henvisning til Gadamer ((Bertilsson, 1996, 530), påpeger, at Habermas gennem sine markante indslag af teoretisk (forklarende) analyse har brudt med den gamle antikke praxis-filosofi; at hans sociologi ikke begrænses af et situationsafhængigt forståelseskrav. Den kommunitaristiske moralfilosofi bygger også i høj grad videre på Gadamers kritik (Bertilsson, 1996, 531). Uden at vige fra sit diskursteoretiske projekt har Habermas selv siden erkendt, at han i stor udstrækning bevæger sig i denne retning væk fra praksisfilosofien (Eriksen og Weigård, 2003, 131).

Den praktiske drejning i aktuel, epistemologisk kritik

Lige nu udgør det, som Gustavsson karakteriserer som Habermas' universelle, *epistemiske* demokratiopfattelse, og det neokonservative, kommunitaristiske forsvar for traditionelle, lokaliserede værdier yderpunkter i det etiske spændingsfelt omkring den aktuelle tolkning af den *phronetiske* problemstilling. Modsætningen kan altså siges at være mellem, dels et universaliserende forsøg på at tage hensyn til partikulære perspektiver og behov, dels et 'absoluterende' forsøg på at håndhæve hævdvundne traditioner.

Heroverfor er der udviklet en række mere eller mindre kritiske perspektiver, der alle har skepsis over for de to ekstremer og en mere åben og praksisnær tilgang til fælles.. Richard Rortys pragmatiske dekonstruktion af hvad han ser som de to ekstremers universalisering af partikulære normer er et eksempel (Gustavsson, 2001). Han ser Habermas' teori som et dybt politisk projekt, der snarere end at have fundet et absolut, metafysisk ideal, reproducerer det store intellektuelle, europæiske projekt, der går ud på 'at holde samtalen kørende'; en platonisk flugt ned i en tidløs undergrund hinsides alt flygtigt (Bernstein, 1983, 198, 199). Rortys støtter i stedet, fra en pragmatisk vinkel, den indfølende samtale, der ikke stiller sig selv op som alle samtalers afslutning gennem koncensus alle sandhedssøgen. Der er ikke nødvendigvis andre, mere basale praksisformer end dem,

som møder os i særegne former i hverdagen. Dette betyder derfor, at vi må modstå behovet for at opfinde denne basis:

> It means resisting the 'urge to substitute *theoria* for *phronésis*,' and realizing that there are no constraints on inquiry save conversational ones, and even these 'cannot be anticipated.' It means turning away from the obsession 'to get things right' and turning our attention to coping with the contingencies of life (Bernstein, 1983, 203).

I stedet for at flygte over hals og hoved mod et fjernt lys i horisonten mener Rorty, at vi bør koncentrere os om at bevæge os væk fra mørket. Snarere end at stirre sig blind på den situerede eller etiske rigtige kommunikation afventer Rorty i stedet nye veje, som med stor sandsynlighed befinder sig udenfor filosofien (*Ibid.*).

Over for Rortys basale, dekonstruktive kritik af hvad han forstår som den moderne søgen efter politiske og filosofiske essenser, som han mener præger både Gadamer og Habermas, har der, i hvad man kan betegne som del af en *praktisk* drejning, over for den Habermas-definerede, lingvistiske drejning (Schatzki et.al., 2001), udviklet sig en mere formidlende retning, hvor det politiske projekt videreføres samtidig med at *phronésis*-begrebets epistemologiske potentialer tages op til fornyet, fremadrettet diskussion. Her placerer sig, på et internationalt plan, især Bernstein (1983), der forsøger at sammentænke så forskellige, men ifølge ham alligevel beslægtede, perspektiver på det praksisfilosofiske spørgsmål som Hannah Arendt, Gadamer, Habermas, Foucault og netop Rorty. Dér, hvor han mener, de mødes, er netop i deres, selvfølgelig ret forskellige, anerkendelse af centrale aspekter af det perspektiv, som kan samles under begrebet *phronésis*:

> We have seen that the various pathways lead to a recognition of the autonomy and fragility of *phronésis*, practical discourse, and judgment, and that all of these presuppose the existence of a sense of community and solidarity (Bernstein, 1983, 230).

I Skandinavnien har Margareta Bertilsson (1996), med direkte afsæt i Aristoteles, argumenteret for de aktuelle muligheder i/nødvendigheder af *phronésis* i nutidens sociologi. I det følgende vil jeg se nærmere på to metodologiske strømninger, der kan placeres i denne *phronetiske* diskussion.

PHRONÉTISKE METODOLOGIER: STUDIER I PLANLÆGNING OG AKTIONSFORSKNING

Jeg har nu fået etableret *phronésis* som en klassisk dyd med mere eller mindre omdiskuteret relevans for den aktuelle samfundsforskning. Relevansen kommer af de tendenser til relative abstrakte og instrumentelle rationaliteter, der gør sig gældende ikke blot i samfundsforskningen, men også i de moderne samfund, der udforskes. Som både epistemologisk, metodologisk og politisk perspektiv modsvarer det således i høj grad de fordringer, min teoretiske konstruktion af det aktuelle bypolitiske felt gennem bl.a. Henri Lefebvres og Michel de Certeau, samt den empiriske forankring heraf i de *fordrejende* tendenser, der viser sig i 'brakzoner' i en række vestlige storbyer.

Perspektivet modsvarer med sin praktiske, situerede, åbne og politiserende karakter de specifikke fordringer, der er indskrevet i begreber som det *levede*, *fordrejning* i praktisk og semantisk svagt definerede, relativt *udtømte rumligheder*. Ud over at beskrive en nødvendighed i aktuel forskning og praksis, udgør det altså også den specifikke artikulering af de generelle politiske (etiske) fordringer i min udviklede 'politisk-urban ontologi' med de givne situationer, de konkrete dele af den københavnske *rumlighed*, hvorigennem jeg vil foretage en empirisk rekonstruktion af det bypolitiske felt.

I en dansk sammenhæng er der udviklet to metodologiske perspektiver, der på forskellige måder søger at kombinere de fordringer, jeg således har fundet et begrebsligt modsvar i gennem *phronésis*.

Det drejer sig om Bent Flyvbjergs 'phronétiske planlægningsforskning' og den kritisk-utopiske aktionsforskning. I det følgende vil jeg se nærmere på den metodologiske reflektion og praksis i disse perspektiver, der inddrager nogle af de samme phronétiske perspektiver, så som kontekstfølsomhed samt fokus på dialog og demokratisk kritik. Jeg vil dog vise, at Flyvbjergs perspektiv især kan karakteriseres ved en kontekstfølsom forståelse af det eksisterende, mens den kritisk-utopiske aktionsforskning især lægger sin vægt på kontekstafhængig kritik og forandring.

Fælles afsæt i phronésis og kritik af naturvidenskabeligt paradigme

Både Bent Flyvbjerg og nyere eksponenter for aktionsforskningen går sammen med bl.a. Toulmin tilbage til det aristotel'ske alternativ til den platoniske søgen efter abstrakte universaler. Udgangspunktet er Aristoteles' differentiering af kundskaben i *episteme*, *techne* og *phronesis* (Flyvbjerg, 1991a, 71-73; 2004, 285-87; Toulmin, 1996, 207). Ud fra denne differentiering mener de således, akkurat som de fleste andre eksponenter for den praksisfilosofiske debat, at man kan argumentere for, at videnskab såvel som samfundet i dag generelt er præget af en blanding af de to første i den økonomiske og teknologiske udviklings eksponentielle vækst.

Flyvbjerg og Toulmin følger Aristoteles' demokratiske snarere end Platons elitære forsøg på at nivellere de forskellige vidensformers indflydelse i samfundet og mener, ligesom Bertilsson (1996), at det er i *phronésis*' aktuelle marginalisering, at socialvidenskabens aktuelle problemer skal findes. Videnskabens nuværende fordring på epistemisk universalitet må derfor afsløres som blot én blandt flere, partikulære perspektiver i og på verden. Deres metodologiske overvejelser foretages derfor på basis af et nådesløst opgør med det naturvidenskabelige paradigme i samfundsvidenskaberne.

Det er Flyvbjergs opfattelse, at den vestlige civilisation (indtil Flyvbjergs doktorafhandling i 1991!) ikke mindst er baseret på naturvidenskabens indoptagelse af den platoniske anskuelse i udviklingen af videnskaben som en teoretiserende, dvs. forudsigende og forklarende mekanisme, baseret på abstrakte og almengyldige udsagn om naturens lovmæssigheder.

Denne videnskabsopfattelses styrke er ikke mindst blevet bekræftet ved de enorme, teknologiske landvindinger, som fra renæssancen og frem gjorde Vesten til den dominerende magt i verden. Medaljen har dog vist sig at have en bagside, der med tiden er blevet stadig tydeligere efterhånden som paradigmet har vundet indpas i social praksis og teori (hvilket Lefebvres og Frankfurterskolens kritik af *beherskelsen* netop handler om). Især Flyvbjerg formulerer sin videnskabskritik eksplicit mod naturvidenskaben. Det er dog et spørgsmål om man på den måde kan reducere hele den moderne naturvidenskab som Flyvbjerg gør det. Jeg tvivler, men vil alligevel ikke tage denne overgribende diskussion her, da den ikke er nødvendig for mit forehavende. Det vil være nok for mig at konstatere, at Flyvbjergs og aktionsforskningens videnskabskritik er rettet mod, ikke natur-, men hvad man med Toulmin kan kalde 'højvidenskabens' opfattelse af den objektive relation mellem forsker og praksis samt ikke mindst den specifikke optik, som udvikles i denne relation:

> In this respect, the logical empiricists have been the Platonists of our time, and it is time for social scientists to reconsider the parallel, Aristotelean tradition, for a change (Toulmin, 1996, 204).

Flyvbjerg fremhæver Max Weber som den første, der giver en systematisk fremstilling af konsekvenserne af den abstrakte, tekniske, målorienterede rationalitets ensidige dominans i de vestlige samfund; ikke mindst vist i billedet af samfundet som et rationalitetens jernbur, der med sin marginalisering af mere sociale, værdirationelle aspekter af praksis, piller den sidste fortryllelse ud af det moderne liv (Weber formulerer det som verdens "Entzauberung"; Flyvbjerg, 1991a, 78). Man kunne i denne sammenhæng også nævne hele den romantiske kritik af moderniteten, som gennem den tidlige eksistentialisme og hermeneutikken leder frem til bl.a. Webers kritik. Det er dog ikke noget, hverken Flyvbjerg eller eksponenter for aktionsforskningen gør synderligt meget ud af.

Habermas' udvikling af Webers kritik i teorien om den kommunikative handlen spiller til gengæld en rolle både for Flyvbjergs og for aktionsforskningens kritik af videnskaben – den er dog en både mere central og uproblematisk brik i sidstnævnte. Den mere specifikke kritik af det naturvidenskabelige paradigme er dog forskelligt fokuseret i de to metodologier. Allerede flere årtier før det naturvidenskabelige paradigme kulminerer i samfundsvidenskaberne i løbet af 1960'erne, udformer socialpsykologen Kurt Lewin, hvad der skal vise sig at være den første kim til den aktionsforskning, som i dag, ikke mindst i Norden, har udviklet sig til en veldefineret gren af samfundsvidenskaberne. Det var ikke mindst det naturvidenskabelige paradigmes bestræbelser på at minimere forskerens indflydelse på det udforskede, Lewin ankede mod – i hvert fald hvad angik socialvidenskaben (Greenwood og Lewin, 1998).

Lewins kritiske reaktion rettes eksplicit mod nogle meget omfattende forsøg med at foretage kontrollerede forandringer af arbejdsforholdene på en fabrik i den amerikanske by Hawthorne. Der bliver eksperimenteret med en række faktorer så som lysforholdene. Alle justeringer viser sig imidlertid at have samme positive effekt, der viser sig at kunne tilskrives arbejdernes bevidsthed om at deltage i eksperimenterne (Husted og Tofteng, 2005, 113-14). Som jeg vil uddybe nedenfor er Lewin meget positiv over for forandringsforsøgene. Det han dog reagerer mod er den positivistiske formulering i Hawthorne-forsøgene, hvor man mente sig i stand til at isolere de udforskede og deres ændrede vilkår fra omgivelserne, herunder forskeren selv, akkurat som det er målet i et konventionelt laboratorium. Lewins argument er, at alene de udforskedes bevidsthed om at være 'udforskede' har en effekt på forskningsfeltet (det der skulle blive kendt som Hawthorne-effekten), og at man altså derfor ikke kan tænke dem uden hverken forsker eller de øvrige omgivelser. I stedet for således at anskue forskeren som ekstern i forhold til og som en fejlkilde i behandlingen af studieobjektet, så Lewin denne som en naturlig del af et større eller mindre socialt felt, der blot naturligt ændrede sig med forskerens ageren – og dette gør sig gældende for al socialvidenskab (Nielsen, 2001, 128).

Kritikken føres videre af Toulmin, som ikke mindst i Descartes' metodiske aksiomer finder kilden til moderne, 'højvidenskabelige' dogmer om forskerens objektive og afsondrede anskuelse af en virkelighed, hvis studie altid indebærer en grad af interessemæssig fordrejning – ikke mindst hvad angår det sociale felt (Toulmin, 1996, 212-13, 219-20 – det er i øvrigt dels en kritik af ideologikritikken som den er kendt hos Frankfurterskolen). Flyvbjerg henviser også til denne svaghed ved de objektiverende, naturvidenskabelige tendenser i socialvidenskaben, hvor mennesket udgør både subjekt og objekt i forskningen. Flyvbjerg konstaterer med Foucault, at ingen "videnskab kan objektivere de færdigheder, som gør den mulig" (Flyvbjerg, 1991a, 65).

Kritikken af troen på muligheden for som forsker at kunne isolere sig fra virkeligheden hænger tæt sammen med kritikken af sociale teoriers universelle og absolutte karakter i det 'højvidenskabelige' paradigme – en generel lukkethed, der egentlig mindst af alt slægter billedet af den naturvidenskabelige eksperimenteren på. Såvel Flyvbjerg som aktionsforskningen er eksplicit kritiske over for den tendens, der til i socialvidenskaben at tage afsæt i mere eller mindre perfekte og fuldendte, teoretiske konstruktioner i behandlingen af sociale problematikker. Snarere end at føre til en kvalificering af forståelsen af samfundet fører dette til en legitimering af den bagvedliggende teori. De kategorier, teorien bidrager med i formuleringen af spørgsmål til 'virkeligheden' bliver automatisk bekræftet i spørgsmålenes besvarelse. Spørgeskemaets grundlag for kvantitative udredninger er blot det mest kendte og brugte eksempel på en teoretisk monolog i 'højvidenskabens' ånd.

Selve modstandsdygtigheden over for den praktiske virkelighed er, hvad der i bedste platoniske stil karakteriserer 'højvidenskabelige' teorikonstruktioner (Mathiesen, 1973, 123):
Modstandsdygtigheden er ikke blot indskrevet i deres universelle og absolutte karakter, men i den

specifikke optik/perspektiv på virkeligheden, som trives i disse teoriers beskyttende favn – deres *mentale rumlighed*, som Lefebvre ville kalde det; 1991b, 6). Ikke mindst Flyvbjerg er eksplicit og klar i kritikken heraf.

Det er således ikke så meget studieobjektets karakter af socialt og åbent felt og forskerens indflydelse på det, Flyvbjerg fokuserer på i sin kritik af det naturvidenskabelige paradigme i socialvidenskaben (især positivismen, funktionalismen og strukturalismen),[39] men i højere grad paradigmets ringe evne til at indfange de specifikke processer, som udfolder sig i et socialt felt.

Under overskriften "Teori kontra kontekst" retter Flyvbjerg især sin kritik mod forsøg på at forudsige og forklare sociale processer, snarere end at forstå dem. Han henviser bl.a. til Giddens og Garfinkels udsagn om, at studiet af menneske og samfund indebærer en dobbelt hermeneutik, hvilket vil sige ikke blot en fortolkning hos forskeren af det udforskede, men også de udforskedes selvfortolkning, som kan variere fra situation til situation. Ikke blot gør dette det sociale felt mindre forudsigeligt og forklarligt end et naturligt felt (hvor så end grænsen går!). Hvad vigtigere for Flyvbjerg er, så bringer det den konkrete situation eller kontekst for såvel forskerens som den udforskedes fortolkning i centrum. Kontekstafhængigheden er, hvad der ifølge Flyvbjerg især gør sociale processer og deres udforskning forskellige fra naturlige (det er stadig Flyvbjergs generelle kritik af naturvidenskaben, der sniger sig ind her).

Flyvbjerg nævner flere eksempler på, hvorledes der er gjort forsøg på at presse de kontekstafhængige, sociale processer ind i en abstrakt, kontekstuafhængig forklaringsskabelon. Det paradigmatiske er dog for ham Levi-Strauss' strukturalistiske forsøg på at opstille en "række formale og reversible regler for udveksling af gaver" i 'primitive' samfund, som han gjorde det i *Den vilde tanke* fra 1962 (Flyvbjerg, 1991a, 57). Han støtter sig her op ad Bourdieus kritik, der går direkte til benet af Levi-Strauss' udsagn om den formale models evne til forklare og forudsige gaveudvekslingen. Det er ikke så meget det vanlige argument om, at den anti-humanistiske strukturalisme ikke inddrager subjektive faktorer til at forstå udvekslingen, Bourdieu fremfører. Det er i højere grad den manglende inddragelse af den konkrete situation, den således abstrakt kategoriserede 'gaveudveksling' finder sted i. Og dette som sagt ikke kun hvad angår aktørernes umiddelbare opfattelse af tid, sted og lejlighed. Der er slet og ret tale om den sociale sammenhængs 'objektive' betydningstillæggelse af situationen:

> It is all a question of style, which means in this case timing and choice of occasion, for the same act – giving, giving in return, offering one's services, paying a visit, etc. – can have completely different meanings at different times… (Bourdieu i Flyvbjerg, 1991a, 59).

Flyvbjerg konkluderer med dette kritiske eksempel, at forståelsen af konkret, social praksis kræver andet og mere end det, den dominerende, abstrakte og lovsøgende, kort sagt teoretiserende videnskab lægger for dagen. Han konstaterer således at "grammatik…ikke [er] et sprog, reglerne for skak ikke skak, traditioner ikke faktisk social adfærd" (*Ibid.*, 61). Denne konstatering kan vendes direkte mod den stadig mere dominerende diskursteori, der i anskuelsen af social praksis som en tekst netop bogstaveligt talt slår en streg over konkrete, retoriske variationer, konkrete *udtryk* som Lefebvre ville kalde det, for udelukkende at forstå samfundets 'udsagn' i henhold til det systemiske niveau, *betydningen*, i sproget (forelæsning af Torfing d. 29. januar 2003). Konstateringen leder således også tankerne hen på min kvalificering af denne parentes om retorikken i diskussionen af, på den ene side, Lefebvres triadiske tanker om den dobbelte, praktiske og semantiske brydning mellem rumlige ordener og konkrete tilegnelser og fordrejninger heraf, og på den anden side de Certeaus modstilling af *strategiske* og *taktiske magtudøvelsesformer* (gennemgået i "Lefebvres kritik af

[39] Det er værd at notere, at Bertilsson betegner funktionalismen som en kritik af netop det naturvidenskabelige paradigme, ikke mindst dets fokus på ekstern kausalitet (1996, 522).

den sociale rumlighed" og "Strategiske abtraktioner og taktiske fordrejninger"). Det er således også netop i lyset heraf, at ikke mindst Flyvbjergs videre, metodologiske udredning er interessant. Jeg vil i det følgende udfolde de konkrete metodologiske overvejelser, der hos Flyvbjerg og aktionsforskningen udvikles på baggrund af den *phronétiske* kritik af det naturvidenskabelige paradigme i samfundsvidenskaberne.

Konkret udfoldelse af de phronétiske *metodologier*

Det er således også i genopdagelsen af *phronétisk* tænkning, at problemernes løsning skal findes. Løsningen differentierer sig i forskellige af *phronésis*' aspekter, der kan karakteriseres som *kontekst*, *narrativ* og *dialog* samt spørgsmålet om *demokrati* og *samfundsmæssig ageren* (Greenwood og Levin, 1998, 125). Både Flyvbjergs og aktionsforskningens bestræbelser dækkes godt ind under disse tre aspekter. Argumentationen er, som det allerede turde fremgå, endda mere eller mindre sammenfaldende mht. kontekstaspektet. Ved de øvrige punkter skilles deres veje dog ret så afgørende. Efter en redegørelse for deres argumentation for relevansen af kontekstnær forskning, vil jeg præsentere de respektive retninger, de to metodologier bevæger sig i, hvorefter jeg vil afrunde med konkrete overvejelser i relation til min empiriske rekonstruktion.

Kontekst og case

Et første aspekt drejer sig om kundskabens basale, epistemologiske karakter, dvs. kundskabens relation til praksis og den omgivende verden. Såvel Flyvbjerg som eksponenter for aktionsforskningen henter krudt til argumentationen i Dreyfus og Dreyfus' tanker om indlæringsprocessen (Flyvbjerg, 1991a; Greenwood og Levin, 1998, 103-104). Deres tese er kort og godt, at processen kan inddeles i fem faser med henholdsvis en faldende afhængighed af generelle og således kontekstuafhængige regler og en stigende evne til at improvisere intuitivt ud fra erfaringen i relation til en given kontekst.

Tesen rettes af Flyvbjerg mod såvel forskning som hverdagsliv, forstået som både indlæring og praksis. Såvel forskerens/elevens som 'hverdagsleverens' færdigheder bevæger sig i en given sammenhæng fra novice- til ekspertstadiet ved langsomt at give slip på den indirekte, overleverede viden og i højere grad basere sig på direkte, praktisk erfaring (jeg mener dog, at det kan diskuteres, hvor regelstyret hverdagsleverens indgang i den sociale orden er). Såvel den kompetente forsker som den belevne 'hverdagslever' agerer således intuitivt på baggrund af en erfaringsbaseret fortolkning af den konkrete situation – jfr. Lefebvres begreber om det *erfarede* og det *levede rum*. Det er derfor i marken, at forskeren bliver virkelig ekspert, dvs. får finpudset sine færdigheder. Hvad vigtigere er: Det er også i marken, forskeren for alvor bliver ekspert mht. forståelsen af 'virkelighedens', empiriske praksisser – eftersom kompetente praktikere (de være sig politikere, forskere eller kasseassistenter) agerer intuitivt i forhold til den konkrete kontekst, er det også her, de skal forstås. Disse praksisser mister derfor deres essentielle, kontekstafhængige karakter, hvis de udelukkende søges forklaret ud fra en Teoretiserende, kontekstuafhængig eller rettere kontekstufølsom tilgang, som det fx sker i, hvad Flyvbjerg kalder ekspertsystemer:

> Kun på områder, som er kontekstuafhængige, som kan afgrænses fra dagligdags forståelse og fra forandringer, og som har veldefinerede problemer og klare regler for, hvordan de skal løses, kun på disse sjældne områder vil ekspertsystemer klare sig lige så godt og bedre end menneskelige eksperter (Flyvbjerg, 1991a, 34).

Flyvbjergs argumentation ligger meget tæt op ad de Certeaus tanker om det, jeg ovenfor har kaldt den *strategiske abstraktion* – dvs. de i moderniteten dominerende, *strategiske magtudøvelsesformer*, der ordner et givet felt ved at trække det ud af dets sammenhæng og definere dets indhold i henhold til et fast og gennemformuleret perspektiv, der kun er i stand til at registrere netop de fænomener, som lader sig transportere over i en sådan abstrakt ramme.

Mens Flyvbjerg forholder sig kritisk til de strukturalistiske sider af Levi-Strauss' antropologi, kunne det her være på sin plads at henvise til antropologiens, ikke mindst Bronislaw Malinovskis (1884-1942), pionerarbejde i udviklingen af det kontekstafhængige feltstudie (Hatch, 1973, 317-18). Flyvbjerg fokuserer i stedet på det store, kritiske potentiale i Dreyfus og Dreyfus' fem-fasede model fre novice til ekspert. Han henviser et sted til, hvordan Habermas engang reagerede over for Dreyfus og Dreyfus' tanker om hverdagens færdigheder med følgende bemærkning: "You are talking about skills like hammering and playing chess, but what you really want to do is undermine Western society" (*Ibid.*, 37). Det vestlige fokus på reflekteret, *epistemisk* viden bliver i deres udlægning blot ét aspekt af en fuldt udviklet, og således også praktisk ekvilibristisk rationalitet. Jeg mener dog ikke, at Flyvbjerg i sin applicering af kritikken er lige så socialt revolutionær, som de ifølge Habermas er: Han snakker om social kritik og forandring, men kommer i sidste ende ikke ud over en reformering af den videnskabelige metode. Det vil jeg vende tilbage til nedenfor. Her vil jeg blot konstatere, at Flyvbjerg mener, at samfundets oftest kontekstafhængige praksisser må forstås konkret i konteksten, og at han af denne grund går så vidt som til at konstatere, at socialvidenskab aldrig vil kunne/bør blive abstrakt teoretiserende.

> I sidste instans eksisterer der kun kontekstafhængig viden i studiet af menneske og samfund og ikke ægte kontekstuafhængig viden, som er forudsætningen for epistemisk teoridannelse (Flyvbjerg, 1991a, 142).

Toulmin går ikke så langt, men ser snarere en arbejdsdeling indenfor socialvidenskaben som kan minde om lægevidenskabens mellem medicin og klinisk praksis, hvor den førstes generelle maksimer er afledt af og spiller sammen med den andens konkrete erfaringer.

Argumentationen for kontekstnær forskning leder såvel Flyvbjerg som aktionsforskningen mod anskuelsen af case studier af det konkrete og det partikulære som vejen frem for socialvidenskaben. Flyvbjerg fremfører på den ene side argumentet mht. udviklingen af forskerens færdigheder. Han mener således, at det netop er i case studiet, at forskerens praktiske, situationsfornemmende rationalitet kan udvikles som led i en personlig læringsproces: "Case studiet producerer netop den type kontekstafhængig viden, som muliggør en bevægelse fra de lavere trin i læreprocessen til højere" (*Ibid.*, 142). På den anden side argumenterer Flyvbjerg for case studiets rolle i forståelsen af de konkrete og regelløse, sociale processer, der som allerede nævnt ikke kan forstås ud fra konventionelle, abstrakte anskuelser. Dette forhindrer dog ikke, at indsigter fra case studiet, i modsætning til den normale opfattelse, faktisk kan "bidrage til videnskabelig udvikling via generalisering eller supplement til andre metoder" (*Ibid.*, 149).

Det er netop også, hvad Greenwood og Levin argumenterer for (jfr. figur 5.1 i Greenwood og Levin, 1998, 90). I stedet for, som Flyvbjerg (og faktisk også Nielsen), at genanvende det uheldige generaliseringsbegreb (uheldigt fordi det kommer direkte af det abstrakte paradigme, som både Flyvbjerg og Nielsen kritiserer) taler de dog om den konkrete case's "transkontekstuelle troværdighed" (*Ibid.*, 83). Det snørklede begreb dækker over en metode til at finde det almene i det partikulære, som fx den hvorved Weber, i en vekselvirkning mellem konkrete byeksempler og teoretiseren, idealtypisk kategoriserer byer og deres udvikling. Sider af byen isoleres og rendyrkes i teorien, hvorved konkrete, historiske situationer kan konstrueres ved kombinationen af forskellige aspekter. En af de tydeligste udlægninger af denne form for teoretiseren om det konkrete er Andrew Sayers udlægning af den marx'ske 'abstraktion' og dens distinktion fra 'generalisering' (Sayer, 1990, 85ff).

Det casebaserede studie kan på denne måde siges at udgøre en gylden middelvej mellem abstrakt teoretiseren og det partikulæres relativisme. Det er også dette argument, Toulmin fremfører, når han viderefører den lægevidenskabelige parallel til socialvidenskaben og argumenterer for studiet af konkrete cases på specifik tid og sted (Toulmin, 1996, 211). I tråd med Toulmin mener Flyvbjerg, at

case studiet, via den kontekstnære interaktion med empirien, er mere åbent over for revurderinger af forudfattede kategorier, teser og begreber end andre, mere konventionelle metoder, såsom spørgeskemaundersøgelsen (Flyvbjerg, 1991a, 155). Åbenheden over for den empiriske virkelighed og vigtigheden af valget af case er nogle af de vigtigste pointer i Flyvbjergs videre nuancering af case-tilgangen.

Således de to metodologiers argumenter for valg af case-metoden, der bl.a. indebærer en vis nærhed til stoffet, som Flyvbjerg kalder det (*Ibid.*, 83). Denne nærhed indebærer både narrativitetens forståelsesmæssige side af sagen og den sociale handlings demokratiperspektiv. Jeg vil nedenfor redegøre for, hvorledes de to metodologier hver især vælger forskellige strategier omkring disse aspekter.

Flyvbjergs dekonstruktion af den efterrationaliserende magts lukkede rum

Magtanalytikken

Flyvbjerg kalder sin fortolkning af Aristoteles' *phronetiske* tilgang for "progressiv phronesis", mest af alt for at antyde de aktualiserende aspekter i hans personlige videreudvikling (Flyvbjerg, 1991a, 86). Nyskabelsen i forhold til Aristoteles hentes først og fremmest i Foucaults tanker om magt. Foucault har i det hele taget stor indflydelse på Flyvbjergs udgave af *phronesis*. Flyvbjerg henter således ikke mindst inspiration i Foucaults udformning af sine studier af magtspørgsmålet som en analytik snarere end fx teori. I tråd med sin kritik af det naturvidenskabelige paradigme ønsker Flyvbjerg at undgå at komme med alt for generelle og forudindtagede udsagn over for det studerede felt. Med henvisning til én af dyderne ved Foucaults genealogiske analytik, konstaterer Flyvbjerg, "at forskeren bør undgå enhver form for *finalistiske forklaringer* og rationaliseringer" (*Ibid.*, 91), der vil reducere virkeligheden i henhold til en rigid form for realisme. I stedet plæderer han for, at man i stedet registrerer "hændelser i deres singularitet" (*Ibid.*) – det være sig både store, i dobbelt forstand betydningsfulde hændelser, og små, tilsyneladende ligegyldige hændelser:

> Detaljer graves frem fra dybet af arkiver, indhentes fra personer, eller hvor de nu kan findes, og gives plads til at *tale for sig selv*, uanset hvad de siger. *Minutiae* tæller, fordi det viser sig, at det ofte er i detaljen de virkeligt betydningsfulde sammenhænge kommer til udtryk (*Ibid.*).

Det er Flyvbjergs mål at udforme studiet som en fortolkende analyse, der indebærer den sene Foucaults sammentænkning af det arkæologiske 'ude'fra'-perspektiv og det genealogiske 'inde-fra'-perspektiv i det Foucault karakteriserede som "dechiffrement" (*Ibid.*, 94). Som allerede forklaret, så mener Flyvbjerg ikke, at dette modtræk til overgribende, ontologiske forklaringer ender i én eller anden form for irrationel relativisme. På den ene side skal den analytiske fortolkning ikke forstås som den enten idealistiske eller skeptiske form, som indgår i to af hermeneutikkens dominerende retninger (Alvesson og Sköldberg, 1994). Den er snarere en pendulerende bevægelse, der starter med dels personlige, dels afvejede konstateringer om tingenes tilstand 'i dag'. Herfra bevæger den sig ned i detaljen for minutiøst at fremstille de daglige praksisser, der har skabt, skaber og udgør den gældende situation. Til sidst redegøres for, hvorledes de fremstillede praksisformer producerer netop den tilstand, som præger samtiden (Flyvbjerg, 96-98).[40] For det andet, så må forståelsen af de fleste sociale praksisformer jo, som allerede vist, netop søges i studiet af de enkelte, faktiske detaljer i forhold til deres konkrete kontekst (à propos Lefebvres hverdagsperspektiv). Dette er da Flyvbjergs eksplicitte sigte med det narrative aspekt af *phronésis*: At balancere på æggen mellem ontologiserende realisme og relativisme.

[40] Denne udlægning af Foucaults genealogi ligner i øvrigt til forveksling den regressivt-progressive metode, som Henri Lefebvre udviklede i 1950'erne, og som Jean-Paul Sartre videreudviklede i sit andet hovedværk *Critique de la raison dialectique* (Lefebvre, 2003a; Sartre, 1979).

Ud over den fortolkningsanalytiske epistemologi, henter Flyvbjerg desuden fra Foucault en vigtig magtorienteret relativering af den konventionelle, *phronetiske* ontologi. I denne forbindelse er det selvfølgelig vigtigt at gøre sig klart, hvad magt er og dernæst, hvordan fænomenet kan studeres. Magt kan gennem Foucault kort og godt forstås som den måde, hvorpå nogle handlinger skaber eller påvirker andre (jfr. min gennemgang i "Strategiske abstraktioner og taktiske fordrejninger"). Begrebet er således ikke bundet til subjekter eller ting. Ét vigtigt, metodisk punkt er således, at magt hverken må subjektiveres eller objektiveres. Det handler ikke om hvem og hvad, der har magt eller er afmægtige, men om hvordan en given magtudøvelse har de konsekvenser, den har. Ligeledes bør magtudøvelsen ikke studeres niveaudelt, ovenfra og ned eller omvendt. Strategiske og taktiske aspekter af magtudøvelsen afhænger af hinanden. Ingen generel magtrelation uden konkrete konsekvenser. Selv den største og mest generelle magtstrategi er baseret på integrering af en fragmentarisk masse af taktiske effekter. Derfor må diskurser heller ikke behandles som homogene masser. Fx en magtdiskurs over for en modmagtdiskurs. De bør snarere anskues som forskellige segmenter, der "kan sættes i arbejde i forskellige strategier" (Flyvbjerg, 1991a, 121).

Disse punkter fra Foucaults *Viljen til viden* suppleres af yderligere fem punkter fra "Subject and power", der først og fremmest er rettet mod en nuanceret forståelse af magtudøvelsens konkrete former i den sociale praksis. Følgende af magtudøvelsens aspekter bør studeres: Systemet "af *differentieringer*, som tillader én part at handle i forhold til en andens handlinger"; "de typer af *mål*, der forfølges af dem, som handler i forhold til andres handlinger"; "*midlerne* til etablering af magtforhold" (såsom våben, viden, økonomiske ressourcer, osv.); "former for *institutionalisering*", samt; "grader af *rationalitet og rationalisering*", der omfatter vekselvirkningen mellem magtens produktion af viden og omvendt (*Ibid.*, 122-23). Med sin kombination af Aristoteles og Foucault formulerer Flyvbjerg følgende spørgsmål, der skal besvares i et phronetisk planstudie: Hvor er vi på vej hen? Hvem vinder/taber ved det? Hvordan? Er det ønskeligt? Hvad bør der gøres?, der suppleres med det selvkritiske spørgsmål: Hvilke magtforhold er et konkret phronetisk studie selv en del af? (*Ibid.*, 76, 83).

Aalborg-casen

Det er med denne metodiske tilgang, Flyvbjerg i sin efterhånden kanoniserede case, Aalborg-projektet (der indebar en større omlægning af hele Aalborgs bymidte fra slutningen af 1970'erne), graver de *a*rationelle magtrelationer ud af den angiveligt rationelle, kommunale forvaltning af byudviklingen. Med sin banebrydende, lovpriste og præmierede vægt på økologiske og processuelle principper anses netop Aalborg-projektet af Flyvbjerg som en kritisk case i anskuelsen af rationaliteten og demokratiet i såvel byplanlægningen specifikt som samfundet generelt. Hvis rationaliteten og planprocessen ikke fungerer upåklageligt her, så er det temmelig sikkert, at disse aspekter af demokratiets praksis heller ikke fungerer andre steder (jfr. *Ibid*, 150).

I stedet for i al for høj grad at lade sig lede af en utopisk og "ureflekteret '*vilje til viden*"' (*Ibid.*, 125) med forblændende, forudindtagede ontologiske meninger om planlægning og Aalborg, forankrer han sig i casens egne bevægelser. Han fokuserer på processerne bag hver en forandring af projektet, på "rationalitets- og magtforhold, som har været formgivende for projektet" (Flyvbjerg, 1991b, 423); eller med hans egne ord: Hver gang bolden ruller, følger han med; hvem afleverer, hvem modtager? (personlig samtale december 2001). Han synes kompromisløs i udførelsen af den detaljerede, 'singulære hændelsesregistrering' efter Foucaults decentrerede forskrifter (Flyvbjerg, 1991a, 91).

Flyvbjergs dækning af Aalborg-projektet omfatter som deltagende observatør perioden 1984-1990 (sidste del af 'implementeringsfasen'). Selve projektet iværksættes i efteråret 1977 og vedtages til implementering i 1981 (en periode, Flyvbjerg kalder design- og vedtagelsesfasen), men Flyvbjerg dækker også hele projektets historiske genese, som bl.a. følges i de gennem adskillige årtier

udviklede magtstrukturer i Aalborg og de direkte foreløbere for Aalborg-projektet forskellige steder i Norden. Gennem dokumenter, interviews, observation, deltagerobservation og feed-back fra involverede aktører udgør Flyvbjergs historiske dækning mere end hundrede år, men med særlig vægt på perioden 1977-1990.

Aalborg-projektet beskrives som led i en generel miljø- og helhedsorientering i byen og planlægningen i midten af 1970'erne. Inspireret af succéser i Norden og som forlængelse af et lokal forsøgsprojekt iværksættes det som et kombineret arealanvendelses-, byfornyelses- og (kollektivt) trafikprojekt med tårnhøje ambitioner under overskriften "Byfornyelse af Aalborg bykerne" (Flyvbjerg, 1991b, 334). Projektet bliver forankret i Stadsingeniørens Kontor, med ansvar for bl.a. trafik og veje, men er med sin natur et samarbejde på tværs af forvaltninger, herunder Teknisk Forvaltning, med ansvar for arealanvendelse, byfornyelse og fysisk planlægning generelt. Inspireret fra lignende projekter er det de implicerede planlæggeres ambition at gennemføre planen på én gang og herved få de ønskede, og fagligt dokumenterede virkninger, men sådan skal det ikke gå. Flyvbjergs detaljerede narrativ om de efterfølgende års konkrete design, vedtagelse og implementering kommer således til at handle om, hvorledes (en afmægtig/de svages) rationalitet og magt (de stærkes rationalisering) spiller med og imod i projektets vej mod en gradvis reduktion, etapedeling og fragmentering, der i sidste ende bevirker, at de formulerede mål ikke bliver nået.

Selv om designfasen fra 1977 angiveligt er en rent teknisk øvelse udelukkende med deltagelse af planlæggere, og således uden indflydelse selv fra rådmanden for Teknisk Forvaltning, så sniger der sig utekniske og rationaliserende mekanismer ind i udviklingen. Flyvbjerg beskriver, hvorledes projektets forankring i Standsingeniørens Kontor trækker det væk fra helhedsperspektivet, repræsenteret ved den fysiske planlægning under Teknisk Forvaltning, og hen imod det mere sektororienterede spørgsmål om kollektiv trafik gennem en første reduktion, hvor byfornyelsesaspektet nedtones, en anden, hvor arealanvendelse gled i baggrunden (*Ibid.*, 56f), en tredje, hvor det således næsten udelukkende trafikorienterede projekt etapedeles.

Ud over den naturlige bias via projektsekretariatets og den budgetterende myndigheds placering i det trafikansvarlige kontor, så ligger der nogle klare økonomiske faktorer bag den stigende fokusering på kollektiv trafik i projektet. I en tid med oliekriser er den kollektive trafik generelt meget højt prioriteret, hvorfor Aalborg Omnibusselskab i tandem med Stadsingeniørens Kontor, hvis budget langt overstiger Teknisk Forvaltnings, udgør en væsentlig magtfaktor over for Teknisk Forvaltnings helhedsperspektiv. Ud over den overordnede trafik-fokusering træder busselskabets mægtighed også frem i spørgsmålet om lokaliseringen af det vigtigste greb i den nye kollektive trafikplan. Der er en klar interesse her i at få en terminal placeret i byens hjerte, der hos planlæggerne i arbejdsgruppen, og hos en lang række andre aktører i byen, imidlertid anses som værende for skrøbelig og trafikalt uhensigtsmæssig. I ét af en lang række eksempler på det, Flyvbjerg karakteriserer som 'rationalisering' (hvor en magtfuld aktørs interesse i og opfattelse af virkeligheden iklædes en saglig argumentation, der har til formål at præge virkeligheden i dette billede), udføres en faglig vurdering af syv alternativer ud fra busselskabets egne specifikke krav og under et tidspres ifht. hvornår den ønskede centrale terminal reelt skal implementeres. Vurderingen peger på... den centrale løsning og kaldes efterfølgende af en planlægger for en "efterrationalisering" (*Ibid.*, 74).

Såvidt 'Byfornyelsesprojektets' reduktion til et spørgsmål om (kollektiv) trafik og trafikzonering af det centrale Aalborg. Da det således reducerede projekts "over natten"-trafikzoneløsning første gang præsenteres for den ansvarlige styregruppe, træder seriøse overvejelser om projektets politiske gang på jorden ind. Under overskriften "Standsingeniørens angst" beskriver Flyvbjerg, hvorledes en direktør i styregruppen (ud fra en historisk kontekst, hvor en magtfaktor i byen bestående af handelsstandsforeningen, politiet og stiftstidende fik omstødt en trafikal fredning af bykernen) for

at undgå al for meget offentlig polemik anser det som nødvendigt at etapedele projektet (*Ibid.*, 96f). Med politisk assistance fra rådmanden for Teknisk Forvaltning bliver dette en realitet, hvorefter det 'tekniske' projekt lægges ud til offentlig høring.

Dansk Cyklist Forbund i Aalborg, Kvarterforeningen Kayerød samt SF kommer med vægtigste støtteerklæringer til projektet, men Aalborgs Handelsstandsforening er klart kritisk. I endnu en øvelse ud i rationalisering på bekostning af rationalitet arbejder en gruppe i foreningen aktivt ud fra devisen: "Påpeg fejl og uheldige konsekvenser i planen". Foreningen formulerer en modplan, hvor de for handelen så væsentlige biler opprioriteres og især den kollektive trafik nedprioriteres. Planlæggerne påviser en udpræget mangel på sammenhæng i modplanen, men alligevel besluttes det, at foretage en fjerde reduktion af projektet i form af en reducering af første etape. En væsentlig årsag er, at rådmanden for Teknisk Forvaltning, der i øvrigt ligesom formanden for handelsstandsforeningen repræsenterede de konservative i Byrådet, nægter at gennemføre en for bilrestriktiv plan (*Ibid.*, 416). Som udtryk for hvad Flyvbjerg karakteriserer som den mest stabile magtrelation i Aalborg (mellem Teknisk Forvaltning og handelsstandsforeningen) indkalder rådmanden handelsstandsforeningen til et "topmøde" (*Ibid.*, 131, 351) udelukkende med deltagelse af det øverste forvaltningsniveau, og således uden de faglige kompetencer, der i realiteten har overblikket over projektets implikationer. Efter et således for projektet yderligere fragmenterende møde, afholdt ud fra den underliggende logik, Flyvbjerg betegner som "Jo større magt, desto mindre saglighed" (*Ibid.*, 350), vedtages første etape i byrådet og implementeringen kan igangsættes. Flyvbjerg gør meget ud af foreningens realpolitiske indflydelse på den formalpolitiske forhandling om projektet og således dens særinteressers iklædning af repræsentative gevandter:

> *De udvalgsvarehandlende i Aalborg Handelsstandsforening argumenteres på den baggrund at udgøre det, man i organisationsteorien kalder en 'skjult junta': En lille gruppe med stor indflydelse, hvis særinteresser er rationaliseret op til at fremstå som almene interesser* (Ibid., 416-17. Flyvbjergs egen kursivering både her og i de kommende citater, JLL).

Den ulige relation mellem forvaltningens rationalitetsbårne magt og handelsstandsforeningens magtbårne rationalisering bekræftes, da der på foreningens opfordring (støttet af stiftstidende) gennemføres en undersøgelse af indkøbsvanerne i bykernen. Interessen fra foreningens side er klart at få bekræftet sin overbevisning om, at den biltrafik, der, trods projektets reduktion, udsættes for nogen restriktion, i realiteten er livsnerven for byens handel (*Ibid.*, 150). Undersøgelsen viser sig at modvise foreningens overbevisning, men som symptom på foreningens magtposition ændrer dette intet ved dens indflydelse på den fortsatte udvikling af projektet. Den magtfulde forenings overbevisning overbeviser andre aktører om rigtigheden trods det faktuelt ukorrekte heri:

> [*H*]*vis en magtfuld part som Aalborg Handelsstandsforening siger, at bilister er en væsentlig vigtigere kundegruppe end andre, så kommer andre parter til at agere – og projektet får et udseende – som om det er tilfældet, uanset om det er det eller ej* (Ibid., 416).

Flyvbjerg viser, hvorledes den 'skjulte junta' fortsætter sin magtudøvelse langt ind i implementeringen af det fragmenterede Aalborg-projekt, via handelsstandsforeningens og stiftstidendes fortsatte pres, og ydermere via politiets nedprioritering af håndhævelsen af centrale bilrestriktioner, der fører yderligere reduktioner af projektet med sig. Projektet vurderes af Flyvbjerg, ud fra Kommunens egne målsætninger, at være "*løst med et klart utilfredsstillende resultat*" (*Ibid.*, 419). Han ser en klar årsag til resultatet i den gennemgående fragmentering hele vejen fra projektets indledende faser til implementeringen. Årsagen til fragmenteringen er ifølge Flyvbjerg, "først og fremmest, at Aalborg Handelsstandsforening, støttet af Aalborg Stiftstidende og Aalborg Politi, er modstander af projektet og har bekæmpet det med held fra første færd" (*Ibid.*, 421). Mens udviklingen har været til fordel for de erhvervsdrivende i bykernen, har det været

> *til ulempe for* de mennesker, som bor arbejder eller af andre grunde færdes i Aalborg bykerne – og det vil sige en væsentlig del af indbyggerne i regionen – fordi fragmenteringen har medført forringet miljø, trafiksikkerhed og fremkommelighed i bykernen (*Ibid.*, 422).

Med sin udlægning af forholdet mellem rationalitet og magt har Flyvbjerg også påvist den sociale slagside i mulighederne for at komme til orde i den konkrete forhandlingsproces, der i sidste ende har disse socialt skæve konsekvenser. Svage stemmer som Dansk Cyklist Forbund og beboerforeninger har, trods gentagne plæderinger "om saglighedens tilbagevenden på forvaltningen" (*Ibid.*, 353-54), ikke formået at modvirke rationaliseringens pres herpå.

Kritik af Flyvbjergs case-studie

Det er altså også med denne udforskning af 'arationalitet' i demokratiets, eller rettere bureaukratiets, ontologiske dybder, at han mener at tage det første, *phronétiske* skridt i forsøget på at forandre den studerede proces. Dette er således Flyvbjergs demokratiske bidrag til den offentlige sfære. Han henviser til et Foucault-citat for en forståelse af denne side af *phronésis*:

> It seems to me, that the real political task in a society such as ours is to criticize the working of institutions which appear to be both neutral and independent; to criticize them in such a manner that the political violence which has always exercised itself obscurely through them will be unmasked, so that one can fight them (*Ibid.*, 125).

Flyvbjerg anlægger altså en eksplicit denaturaliserende kritik i sin case, der skal åbne for en åben kamp med ellers skjulte slagsider. Med sin narrative tilgang i bagagen mener Flyvbjerg endda at kunne gå et skridt videre. Ikke blot kan det allerede skete dechifreres i hidtil usete dybder og detaljer. Alternative fremtider dukker også op ud af de personlige fortællingers tåger (Flyvbjerg, 1998, 6). Mens Flyvbjerg udviser en åbenhed over for det eksisterendes fremadskridende forhistorie, som jeg vil tage med videre, er jeg dog af den opfattelse, at han ikke går langt nok, hvis ønsket er at åbne for nye perspektiver. Hans fortolkning af *phronésis*' narrative og demokratisk, handlingsrettede aspekter er ikke nær så progressiv, som han umiddelbart selv udlægger den. Min kritik kan struktureres omkring en række centrale spørgsmål, der først og fremmest drejer sig om fravalget af (social)ontologiske overvejelser og de strategiske konsekvenser heraf for caseargumentationen/-perspektiveringen og den konkrete metodologiske tilgang:

Hvad er den empiriske virkelighed i Flyvbjergs Aalborg-case?

Selv om Flyvbjerg gør sit bedste for at slette sporene af sin egen subjektivitet ved at blive en ren, eventualiserende, epistemologisk transparens, så undgår han ikke at forme feltets ontologi (ud over overvejelserne om magtudøvelsens relationelle karakter). For det første bliver Flyvbjergs modvilje mod at komme med ontologiske udsagn (de henvises til det naturvidenskabelige paradigme) ikke konsekvent ført igennem. Han baserer hele sin argumentation om udviklingen af 'det konkretes videnskab' på nogle, om noget, ontologiske betragtninger om den menneskelige indlæringsproces' fænomenologi. At disse ontologiske betragtninger udelukkende bruges i et epistemologisk ærinde gør, at Flyvbjerg ikke ekspliciterer præmisserne for sine angiveligt åbne studier af Aalborg.

Selv om Flyvbjerg, for ikke at låse sin forståelse af projektet på forhånd, undlader overvejelser om, hvad den konkrete Aalborg-virkelighed er, vokser der, for det andet, mere end en snert af socialontologi ud af hans epistemologiske betragtninger. I den kompromisløse applicering af Foucaults epistemologiske dispositiver for 'det konkretes videnskab' formulerer Flyvbjerg således, måske mod sin vilje, et ontologisk udsagn med væsentlige konsekvenser for hele sit studie: Den empiriske virkelighed i Flyvbjergs Aalborg-case defineres kort og godt som de sociale processer, eller rettere hændelser, der har haft en effekt på projektets udvikling. Det er denne virkelighed, der underkastes en minutiøs gennemgang, og som leder frem til en dekonstruktion af

planlægningsprocessens interne mekanismer. Og det er så denne denaturalisering, der angiveligt skal bane vejen for forandring.

Epistemologisk eller ontologisk relativering af rationalitet?

Eet af de væsentligste ærinder for Flyvbjerg i hans konkrete studier er at følge Aristoteles' forsøg på at "balancere instrumentel rationalitet med værdirationalitet ved at øge kapaciteten hos individer, organisationer og samfund for værdirationel tænken og handling" (Flyvbjerg, 1991a, 83). Som det allerede fremgår, så går Flyvbjerg langt i inddragelsen af den *phronetiske* balancering i sine epistemologiske overvejelser. Når det kommer til overvejelser, om 'virkelighedens' ønskede eller 'reelle' karakter, så er dette i langt mindre grad tilfældet. Som nævnt er hans epistemologiske kritik dybt forankret i en ontologisk argumentation om den menneskelige indlærings fænomenologi. Jeg er også her i fuld gang med at eksplicitere den implicitte ontologi i Flyvbjergs konkrete tilgang til Aalborg-projektet, men de forbliver i hans argumentation kun implicitte.

Hvor er de dreyfus'ke og aristotel'ske relativeringer henne, når det kommer til Aalborg-virkeligheden? Hvis der findes forskellige vidensformer givet ved deres relation til *forskellige aspekter af menneskets praksis*, som Flyvbjerg med henvisning til både Dreyfus og Dreyfus og Aristoteles påpeger, ja så findes der også *forskellige aspekter af menneskets og samfundets praksis*. Det, Flyvbjerg mangler, er at overføre sine tanker om diskursers og praksissers kontekstafhængighed fra en strengt epistemologisk sfære til også at omfatte en social ontologi. Sagt på en anden måde: Diskursers og praksissers kontekstafhængighed er ikke blot et forhold, der spiller ind på relationen mellem forskeren og den sociale praksis, der udforskes. Kontekstafhængigheden er et generelt vilkår i samfundet.

Gennem diskussionen af IS, Lefebvre og de Certeau ovenfor har jeg netop også redegjort for eksistensen af et (mis)forhold mellem den dominerende, kontekstuafhængige, *strategiske abstraktion* og den dominerede, kontekstafhængige, *taktiske fordrejning* inden for såvel semantiske som praktiske momenter af praksis (jfr. "Lefebvres kritik af den sociale rumlighed" og "Strategiske abstraktioner og taktiske fordrejninger").

Hvad er en relevant hændelse?

Umiddelbart virker Flyvbjergs forsøg på at afgrænse sit empiriske felt både logisk og pragmatisk. Flyvbjergs empiriske virkelighed udgøres af handlinger, der fører til forandringer i Aalborg-projektet. Disse forandringsskabende handlinger udgør de relevante hændelser, Flyvbjerg agter at berette om. Spørgsmålet er dog, hvem og hvad disse hændelser er relevante for. Findes der ikke hændelser som er relevante for Aalborg-projektet, men som ikke desto mindre har været uden forandrende indflydelse på det? Og hvad er i øvrigt definitionen af en forandring af projektet i denne forbindelse? Skal denne udelukkende måles mht. til forskellen i projektets karakter og status på forskellige tidspunkter, eller skal den ses i forhold til forskellige scenarier, hvoraf nogle langsomt udelukkes (forbliver *virtuelle*), mens andre muliggøres og *aktualiseres*? Findes der således betydningsfulde 'ikke-aktiviteter'?

Ud fra Flyvbjergs tilgang synes dette ikke at være tilfældet. Projektets egen udvikling, og ikke udelukkelsen og muliggørelsen af forskellige scenarier, er kernen i Flyvbjergs anskuelse. Det er således for ham ikke specielt betydningsfuldt, at nogle udviklinger *ikke* manifesteres som ændringer på et strategisk niveau i byudviklingsprocessen, mens andre gør. Perspektivet er som sagt konkrete, *manifeste* forandringer i projektet i sig selv og således de relativt magtfulde, handlende aktører, der skaber dem. Dette til trods for, at han faktisk er opmærksom på disse 'ikke-aktiviteter'. Han konstaterer selv, at problemet "med identifikation af ikke-aktiviteter er, at mulighederne er uendelige":

> Det er nok dén aktivitet, hvor indsigt, skøn, forsigtighed og erfaring fra forskerens side spiller den største rolle, og hvor en tværfaglig diskussion med kollegaer er mest på sin plads (Flyvbjerg, 1991b, 28).

For at forholde sig epistemologisk åbent til de *a*rationelle magtudøvelsers nye ontologiske dybder i den foreliggende case er Flyvbjerg meget tilbageholdende mht. at tage netop denne diskussion med sine kollegaers arbejde (jfr. kritikken i Forester, 2001), og han er eksplicit tilbageholdende med teoretiske tanker om planlægningens og Aalborgs karakter. Det er mit argument, at Flyvbjerg netop pga. fraværet af et (meso)teoretisk helhedsbillede, ikke besidder nuancerede redskaber til at vurdere væsentligheden af 'ikke-aktiviteterne'. Jeg mener derfor, at den tilstræbte ontologiske uddybning i Flyvbjergs studier bør suppleres med en tilsvarende udvidelse i bredden. Han burde med "indsigt, skøn, forsigtighed og erfaring", men også med (meso)teoretisk diskussion med aktuelle og tidligere kollegaer, have fokuseret på nogle af de væsentlige 'ikke-aktiveteter', som de svagere stemmer i hans case står for – fx Dansk Cyklist Forbund i Aalborg (Flyvbjerg har selv bekræftet problemstillingen ved personlig kommunikation i december 2001).

Er byplanlægning produktionen af ting eller mennesker?

Flyvbjergs fokusering på de aktører og processer, der har magt, som de har agt er velfunderet. Det er især Foucault, der hjælper Flyvbjerg til at udvide den 'traditionelle' *phronésis* med en magtanalytik. Foucaults værk er bl.a. samlet omkring studiet af, hvorledes mennesker skaber mennesker, dvs. hvorledes nogle individer eller grupper, gennem udviklingen og institutionaliseringen af visse forestillings- og praksisformer, formår at kategorisere eller disciplinere andre individer eller grupper. Det er netop, hvad Foucault fokuserede på i studiet af (sinds)sygdommen, kriminaliteten og deres respektive institutioner (jfr. min gennemgang i "Strategiske abstraktioner og taktiske fordrejninger"). Flyvbjerg indskriver disse overvejelser i sin karakteristik af "selektive case studier", der bl.a. viser det moderne samfunds individuering, isolering og ekskludering af visse grupper (Flyvbjerg, 1991a, 81). Det kan derfor undre, at Flyvbjerg ikke tager imod Foucaults udstrakte hånd mht. dekonstruktionen af institutionaliserede distinktioner mellem dem, der definerer Aalborg-projektet, og dem, der defineres; mellem dem, hvis scenarier bliver virkeliggjort, og dem, som blot er objekter i disse scenarier.

Flyvbjerg hævder selv, at denne defineringsproces, hvor mennesker skaber mennesker, ikke er objektet for hans studie af byplanlægningen, der snarere handler om menneskers skabelse af ting (Flyvbjerg, 1991a, 101). Men er selve byplanlægningsprocessen og bypolitikken generelt ikke én stor defineringsproces, der konstant inddrager de til tiden relevante og udgrænser de til tiden irrelevante aktører? Udgør planlægningsprocessen ikke i allerhøjeste grad *nogle* subjekters medierede konstruktion af *andre* subjekter? Er det ikke, for at bruge Flyvbjergs ord om Foucaults magtanalytiske studieobjekt, en institutionalisering af magtrelationer, der tillader nogle subjekter at handle over for andres handlinger? (*Ibid.*, 122-23).

Hvad er bypolitik?

Flyvbjerg studerer en abstraktionsmaskine *par excellence*. Han studerer et institutionelt maskineri, der i høj grad implicerer en veldefineret, om ikke velargumenteret, differentiering af forskellige gruppers indflydelse på byudviklingen bl.a. ved at forvandle konkrete og kontekstafhængige, politiske spørgsmål til teknik og herfra videre til en højere ordens rationalitet/efterrationalisering. Samtidig med at Flyvbjerg udelukker dem, som udelukkes i denne teknologisering af politikken, så udelukker han den mangfoldighed af perspektiver, der, netop pga. deres kontekstafhængige karakter, ikke formår at gøre sig gældende i den 'abstrakte' proces. Det er spørgsmålet, om denne videnskabelige praksis i streng forstand er demokratisk og *phronetisk* eller elitær og *epistemisk* (Toulmin, 1996), hvad afgrænsningen af casens virkelighed angår.

Flyvbjerg mangler netop at nytænke planlægningsbegrebet og hermed også begrebet om bypolitik og således billedet af det konkrete bypolitiske felt i Aalborgs virkelighed. Hvad er dets indhold og hvad er dets grænser? Hans reducering af byplanlægningsspørgsmålet til en produktion af ting indsnævrer, som nævnt, med det samme de aspekter af byudviklingsprocessen, som (også) er relevante at inddrage. I stedet for at anskue byudviklingsprocessen som en produktion af ting (i rummet, som Lefebvre supplerer; 1991b), bør den ses som en samtidig semantisk konstruktion og praktisk produktion af en *social rumlighed* som helhed. Jeg vil mene, at der er brug for således at justere det etiske niveau i det praktiske studie for for alvor at kunne tale om *phronésis*.

Kan 'fænomenologiske' sider indfanges med diskursive redskaber?

Den ovenstående kritik retter sig først og fremmest mod de manglende (social)ontologiske overvejelser hos Flyvbjerg og konsekvensen heraf for hans strategiske case-konstruktion. Tendensen til her at bekræfte overordnede magtrelationer i det bypolitiske felt gentages i de metodologiske redskaber, Flyvbjerg på et mere taktisk niveau benytter sig af.

Når Flyvbjergs helt igennem paradigmatiske kritik af det 'naturvidenskabelige', rationelle og kontekstufølsomme vidensparadigme tages i betragtning, så kan hans valg af konkrete metoder således virke noget paradoksale. Bortset fra 'observation' og 'deltagerobservation' (der i øvrigt er foregået ved oftest udelukkende diskursive sammenhænge som "møder, paneldiskussioner, radio- og TV-udsendelser"; Flyvbjerg, 1991b) så indeholder Flyvbjergs liste over metoder udelukkende diskursive redskaber ('dokumenter', 'interviews' og 'feed-back'), der tilmed bevarer en klassisk, objektiv eksternalisering af relationen mellem Flyvbjerg som forsker og det udforskede felt. En mere indgående integration af potentialet i den antropologiske deltagerobservation ville her være på sin plads. Den er eksplicit indrettet på at lade alternative sider af menneskelig praksis udfolde sig i en fortolkning, der respektere den specifikke kontekst (jfr. fx henvisningen ovenfor til Malinovskis pionérarbejde).

Det alternative eller *a*rationelle perspektiv i Flyvbjergs tilgang synes 'blot' at udgøres af de specifikke aspekter af casen, han vælger at give ekstra opmærksomhed, dvs. de magtdrevne, rationaliserende elementer i Aalborg-projektets udvikling, samt den måde han vælger at uddrive og formidle hele projektudviklingens dynamiske sammenhæng, gennem den narrative 'eventualiserings' fokus på detaljerne i *hvordan?* snarere end de *levede* intentioner i *hvorfor?*

"Hvilke magtforhold er [Flyvbjergs] forskning selv en del af?" (Flyvbjerg, 1991a, 83)

Den (social)ontologiske og metodologiske bias hos Flyvbjerg fører ham ind i en kompleks relation til de aktuelle magtrelationer i det bypolitiske felt. Selv om jeg vil argumentere for, at Flyvbjergs Aalborg-case indeholder aspekter af en vigtig, første dekonstruktion eller denaturaliserende kritik, så er den, når det kommer til stykket, netop er en impliceret del af den gældende, 'bypolitiske' orden; de stærkestes arguments hegemoni. Hvor dekonstruerende han end er, så indeholder hans forsøg på en socialt forandrende kritik således reproducerende tendenser. Måske formår han, med sit konkrete perspektiv, at afsløre lag af hegemoniens funktion, som ikke ellers kommer for dagens lys, men han udfolder ikke de tavse stemmer. Flyvbjerg sætter hele sit epistemologiske arsenal ind på at fremstille et spejl, der kan vise sandheden *om* og *for* det angiveligt rationelle demokrati. Hvor finkornet dets gengivelse end er, så bekræfter spejlet imidlertid blot de gældende tilstande i det 'rationelle' demokrati selv, og blokerer samtidig for indblik *i* og *fra* andre perspektiver på den anden side af spejlet.

I det eksklusive fokus på de 'boldførende' aktører bekræftes distinktionen mellem stærke og svage perspektiver, samt ikke mindst overflødigheden af de svage eller uformulerede stemmer i det samlede billede. Han fastholder det 'bypolitiske' billede; fastlåser det; fastfryser det. Han slår en streg i sandet, eller rettere, håndhæver den grænse, som allerede er størknet i den gældende

'bypolitiske' beton: 'Hertil og ikke længere strækker det bypolitiske felt sig'; 'disse, de nuværende aktører og deres perspektiver, udgør det bypolitiske felt, som skal studeres'. Som sådan kan han siges at foretage en om noget *epistemisk* låsning af det bypolitiske felt. Han opbygger sit studie med en *epistemisk* forforståelse feltet som noget, der, som Aristoteles formulerer det, "ikke kan være anderledes" (jfr. definitionen af *episteme* ovenfor). Er Flyvbjerg en "genial slyngel"; en *deinos* snarere end den *phronimos*, han selv udgiver sig som?

Hvor skal den sociale forandring komme fra?

Er det nok bare at påvise demokratiets fejlbarlighed? Kommer der alternative forestillinger på banen? Er det forandring nok bare at tvinge de 'stærke' til at erkende deres irrationelle handlinger? Eller er Flyvbjergs studie en opfordring til at 'andre' erkender dette, og overtager depechen? Hvis sidstnævnte er tilfældet, er der så ikke et paradoks i, at Flyvbjerg selv udelukker disse 'andre' fra sit studie? Hvis argumentet er, at kun de stærke er relevante, i og med kun deres handlinger er relevante for at forklare virkeligheden og dens forandring, hvilken rolle giver dette da de aktuelt blot *virtuelt* politiske perspektiver?

Aktionsforskningens konstruktion af frirum

Dette er altså Flyvbjergs udgave af den phronétiske forsknings tredelte aksiom: Kontekstfølsomhed, narrativitet samt social og demokratisk handling. Med et minutiøst, narrativt studie af detaljen i en eksemplarisk case argumenterer Flyvbjerg for at kunne give et så direkte og ufordøjet billede af de konkrete processers nuancer, samtidig med at han udleder mere generelle konklusioner herom. Samtidig argumenterer han for, at dette er den mest åbne vej til en demokratisk kritik i og af samfundet i dag. Gennem en denaturalisering og afsløring af de potentielt politisk voldelige institutioner kan man, som Flyvbjerg siger med Foucault, bekæmpe dem.

Som det fremgår er jeg overbevist om tilgangens narrative følsomhed over for konteksten og detaljen – altså den epistemologi-kritiske vinkel i tilgangen. Det samme gør sig dog ikke gældende med hensyn til forsøget på social og demokratisk intervention. I sit eksplicit epistemologiske projekt lader Flyvbjerg sig styre af en blot implicit, men altså ikke derfor mindre effektfuld (social)ontologi, som tilgangen med støtte i Foucaults analytik angiveligt skulle være renset for. Denne ubevidste styring uden om eksplicitte overvejelser om det bypolitiske felts bredde, dvs. forskellige stemmer inddragelse og udelukkelse, udgør en væsentlig svaghed, hvad angår den sociale kritik. Helt konkret udelukker Flyvbjerg de svage stemmer i bypolitikken. End ikke de mekanismer, hvorved de svage er blevet eller bliver svækket, gøres til genstand for studier. Flyvbjergs eksplicitte afstandtagen til teoretisk (socialontologisk) diskussion fører derfor ikke til en frigørelse af den kontekstfølsomme reflektion, men til en 'frigørelse' fra reflektion over kontekstens eller det sociale felts karakter. Det er dette, der i sidste ende fører til den implicitte, dvs. ureflekterede overtagelse af en dominerende ordning af/forestilling om verdens 'naturlige' beskaffenhed.

I det følgende vil jeg se nærmere på et metodologisk perspektiv, der fokuserer eksplicit på en 'ontologisk udvidelse', dvs. et perspektiv der foksuerer på udfoldelsen af andre relativt 'virtuelle', (u)mulige sociale perspektiver på samfundet end dem, der formår at påvirke 'fodboldens bevægelse'. Dette perspektiv kan også skrives ind i forhold til det begreb om *phronésis*, Flyvbjerg har været med til at aktualisere i en dansk kontekst såvel som i den internationale planlægningsdiskussion. Det drejer sig om den kritisk-utopiske gren af den skandinaviske aktionsforskning udviklet af bl.a. Birger Steen Nielsen, Peter Olsén og Kurt Aagaard Nielsen.

Den aktionsforskningsorienterede metodologi, og de epistemologiske overvejelser, den baserer sig på, indeholder de konstruktive aspekter af Flyvbjergs kritik af abstrakt (naturvidenskabelig) teori. Aktionsforskningen generelt arbejder således, akkurat som Flyvbjerg, bl.a. på grundlag af bruddet mellem det abstrakte og det konkrete, det kontekstuafhængige, universelle og det

kontekstafhængige, partikulære. Og som hos Flyvbjerg plæderes der for en højere grad af kontekstfølsomhed i den videnskabelige intervention i social praksis. Det kritiske afsæt fører dog aktionsforskningen i en anden retning i overvejelser dels om de ulige, samfundsmæssige vilkår for såvel videnskabelse som deltagelse, dels om aktiv intervention som en central, både epistemologisk og demokratisk problematik for forskningen.

Ontologi og epistemologi: Deltagelse i åben og ufærdig udvikling

Et helt grundliggende, ontologisk udsagn hos Kurt Lewin og efterfølgende aktionsforskning omhandler verdens karakter af at være under stadig udvikling og dannelse (Nielsen, 1996, 344). Ikke blot det enkelte, udforskede objekt, men det sociale felt som helhed er i stadig forandring. En given situation udgør en realisering af visse, specifikke muligheder i tidligere situationer. Ikke mindst nordmanden Hans Skjervheim har i den videre udvikling af aktionsforskningen understreget denne facet af 'virkeligheden' (Nielsen, 2003). Hans landsmand, Thomas Mathiesen, har finpudset den i sine tanker om det 'ufærdige', der i handlingen altid bevarer og respekterer en situations åbenhed og ikke lukker den i en selvtilstrækkelig og statisk konstruktion: "[E]thvert forsøg på at ændre en gældende ordning til noget helt færdigt udformet andet er dømt til at mislykkes: I selve færdiggørelsen ligger en tilbagevenden til det gamle". Mathiesen ser derfor et behov for altid at bevare ethvert socialt projekts "skitse" frem for at søge dets fuldbyrdelse i et færdigt mål i form af netop "ordningen" (1971, 11).

Greenwood og Levin (1998, 96) refererer til udvikling som en konstant spænding eller dialog mellem det mulige og det faktiske, forstået på den måde, at det faktisk eksisterende altid blot er en brøkdel af, hvad potentielt kan eksistere. At visse muligheder realiseres, mens andre forbliver potentielle skal forklares ud fra den historiske situation. Det samme dynamiske og åbne foranderlighedsperspektiv præger aktionsforskningens epistemologi. Verdens udvikling og menneskets viden om den menes at være direkte forbundet og variere med hinanden. Samtidig med at det er i selve dens forandring, at verden åbner sig, så forandrer verden sig også i vores forsøg på at åbne den. Viden eller mening konstrueres gennem handlinger over for omgivelserne (*Ibid.*, 82).

I Kurt Lewins aktionsforskningsorienterede indoptagelse af Hawthorne-effekten nøjes han ikke blot med at erkende, at vi påvirker den verden, vi bl.a. qua forskere anskuer (jfr. ovenfor). I en videreudvikling af Hawthorne-projektets forsøg på kontrollerede ændringer begynder Lewin at inddrage de udforskedes bevidsthed om deres rolle ikke som en metodisk fejlkilde (Nielsen, 2001, 128; Nielsen og Nielsen, 2006), men som en del af et egentligt eksperiment med social forandring og dennes facilitering og begrebsliggørelse. Lewin udfolder læringsaspektet i den eksperimenterende aktionsforskning omkring tre momenter, der medfører hinanden i en konstant bevægelse, hvor *forskning* indebærer en *aktion*, dvs. eksperimenterende skabelse af forandring i forståelse med det udforskede felt, som siden skaber grundlaget for *læring*, der igen er grundlaget for udviklingen af nye forskningsprojekter. I sin doktorafhandling formulerer Kurt Aagaard Nielsen sig om sammenhængen mellem ontologi og epistemologi i aktionsforskningen med termer, der giver associationer til Henri Lefebvre:

> Når det sociale felt er principielt ufærdigt betyder det også, at forskeren gennem interventioner eller indgreb opnår adgangsbillet til en virkelighedsdimension – som vi kunne kalde *det mulige* (Nielsen, 1996, 345).

Nordmanden Hans Skjervheim videreudvikler Lewins stadig relativt naturvidenskabelige overvejelser i en hermeneutisk retning (Nielsen, 1996, 345). Han mener således, at forskerens intervention skal afspejle og indoptage erkendelsen af forskerens påvirkning og verdens altid ufærdige og foranderlige karakter. Den yderste konsekvens heraf er, at forskeren må deltage aktivt i et forandringsprojekt i fællesskab med 'de udforskede' for at undgå den dobbelte hermeneutik; for ikke at fryse og 'fordoble' den sociale dynamiks ufærdighed i en mere eller mindre færdig, teoretisk

model, der således reproducerer samfundets dominerende statiske og 'tingslige' selvopfattelse (Husted og Tofteng, 2005, 120; jfr. henivsningen til den socialontologiske reference i den kritiske teori nedenfor). Kurt Aagaard Nielsen formulerer problemstillingen således:

> I alle dialogrelationer er der nødvendigvis et performativt element, dvs. et element af at være på vej til at skabe. Vi kan også kalde det et forandringsorienteret element. Hvis forskeren unddrager sig dette i forsøget på at opnå uafhængighed, bliver billedet af virkeligheden reificeret, dvs. gengivet som om den er uden for bevægelse ... Forskeren der forsøger at etablere en uafhængighed eller neutralitet kan aldrig nå sit mål (Nielsen, 2001, 136).

Man kan med titlen fra Skjervheims banebrydende værk fra1957 derfor argumentere for en *deltagende* frem for en blot *tilskuende* rolle i udforskningen af samfundet: "Hvis den sociale virkelighed skal belyses i sin bevægelse og ufærdighed må forskeren også stille sig selv i en position, hvor forandringshorisont og bevægelsesretning/-muligheder er synlige" (*Ibid.*, 136).

Her stilles der altså et yderligere etisk krav til forskeren: Hvis verden forandrer sig, i og med du prøver at åbne den, og at det kun er i denne forandring, den åbner sig, så må du også tage stilling til, hvad det er, der sker med verden, når du prøver at forstå den, og hvilken retning det er ønskeligt, at den ændrer sig i. Disse overvejelser kræver et helt klart og reflekteret billede af, hvad det er for en verden, man agerer og tænker i. Og det gør sig ikke gældende kun for generelle, ontologiske udsagn om 'ufærdighed' og 'foranderlighed', men også for en (social)ontologisk eller –teoretisk forståelse af samfundet her og nu. Man kan således tale om det etiske niveau i aktionsforskningens *phronetiske* imperativer.

Socialontologiske imperativer: Udgangspunktet i kritisk teori

Som forandringsperspektivet antyder, så læner både de tidligere og senere eksponenter for aktionsforskningen sig op ad relativt kritiske, dvs. eksplicit normative og således utopiske teoretiseringer af samfundet. De pragmatisk orienterede Greenwood og Levin er temmelig eklektiske i deres teoretisering, der dog holdes sammen af en overordnet social indignation over for tendenser til en socialt skæv låsning af samfundet. De lader sig inspirere af systemteoriens diskussion af lukkede og åbne systemer i en forståelse af verden som en konstant proces, hvor en situations mangfoldighed af fremtidige muligheder lukkes i en konkret udviklings realisering af blot nogle af disse:

> Like other teleological, antievolutionary forces, bureaucratic control systems and existing power holders expressly attempt to gain control over the way the relationships between the past and future are conceptualized to determine themselves the direction the future will take. Against this, [action research] specifically aims to reopen the dialogue between the possible and the actual and to counter attempts by power holders and their bureaucratic agents to predetermine the future (Greenwood og Levin, 1998, 97).

Med støtte både i evolutionsteorien og i nyere politisk teori ser de endda selve mangfoldigheden i samfundet, og åbenheden heroverfor, som grundlaget for udvikling: "We believe that diversity is one of the most important features of human societies … We view democracy as an open system that should be able to welcome and make humane use of these differences" (Greenwood og Levin, 1998, 12). En frigørende situation er således socialt foranderlig og åben over for indflydelse fra forskellige deltagere. De ser skabelsen af sådanne frigørende situationer, først i forbindelse med en aktion senere som stadig større dele af den sociale praksis, som det mest centrale aspekt i aktionsforskningen.

Den nordiske aktionsforskning, som jeg nu vil afgrænse mig til, er dog først og fremmest orienteret af den kritiske teori (Nielsen, 2001). Skjervheims understregning af verdens foranderlige karakter var eksplicit rettet mod den socialt skæve tingsliggørelse og fastlåsning, som Adorno og Horkheimer

så i den kapitalistiske naturbeherskelse (jfr. også Lefebvres diskussion af *beherskelse*); det, der hos Jürgen Habermas bliver til den generelle tese om systemets kolonisering af livsverdenen og senere til diskursetikken. Det pudsige er, at Habermas på sin vej mod diskursetikken, i en ellers anerkendende kommentar til Skjervheims forandringsorienterede forskning, kritiserer ham for at komme for tæt på praktisk deltagelse i studiefeltet. Habermas anbefaler i stedet en normativ tilrettelæggelse af de diskursive regler i aktionsfeltet. Disse to forskellige, henholdsvis praktisk og dialogisk orienterede, holdninger til aktionsforskningen, der kan ses i forlængelse af *phronésis*-diskussionen ovenfor, er symptomatiske for den aktuelle situation i en nordisk aktionsforskning præget af splittelse.

Situationen skal ses i forhold til tidligere erfaringer fra hvad der betragtes som kulminationen på aktionsforskningens indflydelse i Skandinavien (det fremgår fx af Axelsen og Finset, 1973), de stort anlagte 'Samarbeidsprosjekter' i Norge fra midten af 1960'erne, hvor forskere samarbejder med ledelsen og arbejdere i større indstrikoncerner, og starten på dets opløsning.[41] 'Samarbeidsprosjekterne' blev på mange måder en fiasko. Mest af alt fordi forsøget på at etablere faste, deltagende organisationsformer efter det egentlige forskningsforløb som frygtet af lederen af projektet (Finset, 1973, 185), i form af konventionel konfliktløsning så at sige blev indhentet af og indoptaget i de overordnede konflikter i koncernerne såvel som i samfundet som helhed. Som Nielsen fastslår: "Samfundets strukturelt definerede konflikter indhentede over tid resultatets (og teoriernes) sandhedsindhold" (2001, 137).

Siden da har to perspektiver udviklet sig, henholdsvis et samfundskritisk, ressourceopbyggende og et dialogisk. For det ressourceopbyggende perspektivs vedkommende er det fokuseret på en vekselvirkning mellem indsamling af viden *om* og *i* givne arbejdskonfliktsituationer, på den ene side, og dialog *om* og træning af arbejdere *i* udspil til ledelsen, på den anden, efterfulgt af evaluering af arbejdernes ressourceforøgelse i processen. Hverken videns- eller aktionsmæssigt, bliver perspektivet særligt frugtbart. Ifølge Nielsen skal årsagen hertil søges i, at erfaringsdannelsen låses til "de reaktive kampe mellem arbejderne og virksomhedslederne" (1995, 81; jfr. den velfærdsorienterede låsning i 'bypolitikken'). Som en bekræftelse af Adorno og Horkheimers negative tanker om tidens instrumentalisering, låses kritikken herved til den negative udlægning, som allerede er indlejret i eksisterende teorier, og afskæres fra et fundament i en mere positiv erfaringsdannelse og materialisering.

I slutningen af 1980'erne bevæger aktionsforskningen sig ved et brud fra denne social- og fagorienterede ressourceopbygning til en fokusering på den metodiske skabelse af de rette, kommunikative rammer for udviklingen af strategier for handling (Nielsen, 1996, 345). Den dialogorienterede gren af aktionsforskningen vokser ikke mindst ud af Habermas' kritik af Skjervheim. Fra dette perspektiv menes man at komme sandheden nærmere, hvis man som forsker forholder deltagernes konstruktioner til diskursetiske forskrifter, hvorudfra de former, hvorunder den forandrende og ligeværdige dialog foregår, finpudses. Det dialogiske perspektiv er derfor fokuseret mod at opnå forandringer gennem en dialog mellem arbejdere og ledere inden for samme rum. Målet er således i sig selv at opnå enighed inden for de to parters gældende og, ikke mindst, fælles behov. Skabelsen af den perfekte dialog herimellem ses altså som det eneste interessefællesskab (*Ibid.*, 351). Forskningen "foregår som en dokumentation af procedurernes (søge- og dialogkonferencers) evne og egnethed til at bringe social forandring og udvikling i stand", hvorfor videnskabelige spørgsmål om generaliserbarhed af viden og erfaring knyttes til metodiske procedurer, men ikke deltagende, social organisation og praksis (Nielsen, 2001, 138).

[41] Sune Bergers (1982) arbejde med svenske virksomheder er en samtidig eksponent for aktionsforskning fra et kulturgeografisk perspektiv.

Set fra et kritisk-utopisk perspektiv er denne, i dag dominerende, gren endnu mere underlagt de gældende vilkår end de tidligere mere praktisk anlagte perspektiver. Det i realiteten saglige forsøg på at "overvinde reelle problemer i en tidligere aktionsforskning" har separeret det "endnu mere fra (kritisk) samfundsteoretiske 'konstruktioner'" (1996, 356-58). Aktionsforskningen reduceres her til en demokratisk socialteknologi (1995, 82). Hvad denne tilgang således ikke er opmærksom på er, at den antageligt ligeværdige dialog i selve forskningsforløbet "skal fungere inden for en social struktur, som grundlæggende er hierarkisk og det er [den] både før og efter de eksperimentelle forandringer er gennemført" (*Ibid.*). På trods af dialogarenaernes eksperimentelle karakter indsnævrer indlejringen af den "i den eksisterende industrielle herredømme-struktur" friheden "til at sætte typologier på dagsordenen, som rummer samfundsmæssige anticipationer" (*Ibid.*).

Fraværet af et socialontologisk orienteret, etisk niveau i den dialogiske aktionsforskning kan ses som en parallel til Flyvbjergs epistemologiske fokus. Det samme gælder dens relativt diskursive orientering. Dens indsnævring er således ikke blot forårsaget af en direkte social ulighed i dialogsitutationen. Det dialogiske fokus afskærer i sig selv basalt set anderledes perspektiver; de perspektiver, som ikke uden videre kan sættes på sprog:

> Netop fordi der i denne tilgang lægges så stor vægt på det diskursive eller rationaliteten i den givne bedriftsorganisation bliver der også erfaringer som ligger brak og aldrig kommer til udfoldelse. Det fordrer en fokusering forskellig fra den rationelle diskurs at udvikle de aspekter af subjektiviteten, som vanskeligt kan indføjes i den bedriftsorganisatoriske kontekst (Nielsen, 1996, 355).

I bund og grund er dette altså en kritik af den sen-habermasianske fokusering på det rationelle aspekt af kommunikation og livsverden, som jeg allerede har forholdt mig kritisk til i diskussionerne af såvel *phronésis* som Henri Lefebvre ovenfor. Den kritisk-utopiske kritik af såvel de praktisk anlagte, ressourceopbyggende som de dialogiske aktionsforskningsperspektiver udspiller sig inden for det *phronétiske* spændingsfelt mellem praktisk og diskursiv, partikulær og generel, som jeg tidligere har etableret. Det ressourceopbyggende perspektiv anerkendes for dets kritiske, partsorienterede tilgang, men kritiseres for alvorlige, metodiske mangler og for dens gentagelse snarere end forandring af de eksisterende konfliktsituationer. Det dialogiske perspektiv er afgørende mere reflekteret metodisk, men går, lige som det andet perspektiv, ikke langt nok ud over den gældende orden i forsøget på at formulere mulige fremtider. Komplementære som de ellers virker menes de, fra et kritisk-utopisk perspektiv, begge at have givet køb på et helt centralt element; nemlig det *sociale eksperiment*, som fra starten med Kurt Lewin spillede en betydelig rolle.

De to perspektiver mister netop herigennem væsentlige dele af både det forandrende og det vidensgenererende potentiale. På hver deres måde bliver de bundet til gældende magt- og vidensstrukturer. Det ressourceopbyggende perspektiv pga. en 'praksisblokering', der først og fremmest kommer af, at denne tilgang ikke har

> været eksperimentel nok. Den har ikke formået at skabe de 'laboratorier', som kunne betyde, at forskere og arbejdere i dialogiske processer faktisk afprøvede andre handlingstyper, organisationstyper og kommunikationssystemer end de i arbejdslivet kendte (Nielsen, 1995, 81).

Dialogforskningen opgiver helt det eksperimentelle "sigte og forvandler sig til en pragmatisk praksisorienteret forskning, hvis sigte er at skabe metoder og procedurer, der kan bestyrke dialogelementet i arbejdsliv, lokalsamfund og institutioner" (Nielsen, 2001, 138). Uden eksperimentet opstår "besværligheder med at foreslå nye, sociale strukturer, som bryder med eksisterende magtkonstellationer og umiddelbart mulige handlingsretninger" (*Ibid.*). Samfundet er i dag præget af en ulige komplementaritet mellem lægmandens erfarede og ekspertens systemiske viden. Med inspiration fra en kritisk følgesvend til den kritiske teori, Robert Jungk, karakteriserer det kritisk-utopiske perspektiv den nuværende (sen)industrielle situation som fremtidslukket, hvor det især er

> ekspertorienterede fremtidsbilleder, der byder sig til, og som i realiteten betyder at kvalitative forandringer/sociale reformer/nye sociale strukturer ikke længere bliver mulige (Nielsen, 2001, 140).

Ekspertudsagnene risikerer således at blive en del af den etablerede orden og dens verdensbillede; uadskillelig fra "realitetsmagtens" strukturer (Nielsen, 1996, 336; Husted og Tofteng, 2005, 109). I nutidens 'fremtidslukkede' øjne er social forandring højst et lokalt fænomen. En mere overordnet, social forandring overgår ganske enkelt nutidens fantasi (*Ibid.*, 147). Fra et kritisk-utopisk perspektiv er dette den vigtigste udfordring for socialvidenskaben lige nu.

Redskaber i den kritisk-utopiske aktionsforskning: Utopiske væksteder og eksperimenter

I den kritisk-utopiske aktionsforskning udvikles et metodologisk alternativ dels som en kombination af det relativt praktiske og det relativt metodiske perspektiv, dels som en overskridelse af disse gennem (gen)inddragelsen af det eksperimentelle aspekt, som menes at være gået tabt i de seneste årtiers metodologiske udvikling inden for aktionsforskningen. Dens alternativ udgør altså en vekselvirkning mellem kritiske teoridannelser, udviklingen af sociale frirum i en udviklet form for fremtidsværksteder samt sociale eksperimenter, hvor teoretisk, samfundsmæssig kontekstualisering og utopisk fantaseren bliver praktisk artikuleret. Det er således også inden for dette trekløver, at den kritisk-utopiske gren sætter den *phronétiske* spænding mellem narrativitet og social handlen i spil.

Der hentes teoretisk inspiration i Jungks konstruktive modtræk til 'fremtidslukningen' i såvel samfundet som i den kritiske teori, hvis østrigske kreds han faktisk udgjorde en del af (*Ibid.*, 142; Nielsen og Nielsen, 2006). Modtrækket indeholder to centrale elementer: Dels en utopisk fremtidsforskning baseret på udviklingen af den sociale fantasi, dels konkrete, sociale eksperimenter. Disse elementer supplerer hinanden i Jungks forsøg på at åbne for realiseringen af andre praksisser i fremtiden uden at disse havner i den instrumentaliseringens onde cirkel, Adorno og Horkheimer, i stil med de 'sene' situationister (jfr. 'Det *levede* som urbant spørgsmål' ovenfor) stirrede sig blinde på (Husted og Tofteng, 2005; Nielsen, 2001).

Den kritisk-utopiske aktionsforskning ser "en substantiel positiv fremstilling af 'levet liv' i [et socialt] frirum" som en væsentlig udvidelse af det ellers metodisk og epistemologisk velfunderede dialogbegreb, som er styrende for det dialogiske aktionsforskningsperspektiv (Nielsen, 1996, 359). I højere grad end en angiveligt herredømmefri dialog frisætter det sociale frirum fantasi og kreativitet, og øger herved muligheden for at tænke nye og anderledes tanker om mulige fremtider:

> Frirum betyder, at der skabes et socialt rum med plads til at lege med forandringer, der i første omgang kun foregår i tanken og uden hensyntagen til hvad bærere af den herskende realitet vil mene om formuleringerne (Nielsen, 2001, 143).

Der er i overvejelserne om det socialt rummelige frirum en klar parallel til de vilkår, hvorunder modkulturer udfolder det "utopiske overskud" som er latent tilstede i hverdagslivet (Nielsen, 1995, 84-85). Muligheden for at tænke om mulige fremtider kommer især af to aspekter ved det sociale frirum. På den ene side er frirummet utopisk orienteret, og dette ikke blot i en traditionel, negativ forståelse som 'det, der ikke er' eller 'det, der er anderledes eller modsat det nuværende samfund' (*Ibid.*). Det er snarere Jungks Bloch-inspirerede perspektiv på utopien, både som åbner for en privilegeret dvs. kritisk indsigt i det eksisterende samfund (*Ibid.*, 141), men ikke mindst forstået positivt, hvor det utopiske element hentes frem gennem fx *fremtidsværksteder* i de små nuancer af hverdagslivet, hvor ønsker og behov kommer flygtigt op til overfladen:

> Muligheder, som udspringer af en 'undertrykt' virkelighed, der ikke er på dagsordenen hos de funktionelle aktører, kan kun udfoldes i et socialt frirum, der ligger hinsides 'vilje og magt'(Lippe i Nielsen, 1996, 361).

Mens udsagnet om det sociale frirums eksistens "hinsides 'vilje og magt'" ikke resonerer så godt med den argumentation, jeg har fremført i "Strategiske abstraktioner og taktiske fordrejninger", så er der klar samklang angående den 'undertrykte' virkelighed. I denne forbindelse henviser Nielsen til Habermas' livsverdensbegreb som en form for frirum, der, trods presset, opretholder en vis autonomi over for systemet. I en logisk forlængelse af kritikken af dialogisk aktionsforskning, kritiserer han det dog samtidig for "som sanseligt hverdagsfænomen" ikke at være "særlig udviklet hos Habermas; derimod er det funderet i sprogpragmatik" (*Ibid.*, 361n184). Referencen i den kritiske teori hentes her i højere grad fra Oskar Negts "sociale erfaringshorisont" (Elle, 2006, 201). Det er netop her, det andet mulighedsåbnende aspekt ved Nielsens Jungk-inspirerede frirum kommer ind i billedet. En øget fokusering på æstetiske sider, zur Lippes "sprachlose Verständigung" (*Ibid.*, 356), menes at åbne for indsigt i netop de forudanelser, ønsker eller behov, som ikke ellers har mulighed for at gøre sig gældende i dag:

> Gelebte, bewust gelebte, in den Kunst Intensivierte Gegenwart muss mit den anderen Formen von Geschichtlichem Bewustsein wie der Sprache in Wechselbeziehungen treten (Lippe i Nielsen, 1996, 381).

Atter med henvisning til Bloch og Jungk understreges det, at dette æstetiske snit ikke blot skal betragtes som et givent socialteknologisk greb:

> [I] så fald ville det være rent pragmatiske kriterier, som afgjorde 'værdien' af iscenesættelsen – det er organisering af elementer i vores hverdagserfaringer – fremdrivning af 'det mulige i det virkelige' men med udgangspunkt i en 'anden orden' end den, der er bundet til de økonomisk politiske institutioners diskurs (*Ibid.*, 361).

I fremtidsværkstedets frirum frisættes der, i modsætning til i ressourceopbygningstilgangen, således hverdagsbaserede utopier på en æstetisk og situationsmæssigt mere uhindret måde i forhold til i den dialogiske aktionsforskning. Det sociale frirum er som sådan skræddersyet til at lade Blochs 'konkrete utopier', hverdagslivets latente, utopiske horisont, komme til udtryk:

> Det konkret utopiske i hverdagen kan så at sige skabe det fiktive hjemsted, hvorfra nutiden kan erfares kritisk og overskride fakticitet eller realitetstvang. Den utopiske horisont har en æstetisk åbning, der udgår fra en sanseerkendelse af nuets konkrete sted (*Ibid.*, 381-82).

Som en yderligere innovation i forhold til det ulige forhold mellem hverdagserfaringer og ekspertdiskurs er der i den kritisk-utopiske tilgang udviklet, hvad der kaldes et *forskningsværksted*, hvor hverdagsutopierne videreudvikles på egne (utopiske) præmisser i dialog med relevante ekspertperspektiver (*Ibid.*, 387; Nielsen, 1995, 86; Nielsen og Nielsen, 2002). For yderligere at udvikle hverdagsutopierne, og udvikle reelt alternative bud på fremtiden, må de dog artikuleres praktisk igennem det, Jungk kaldte *sociale eksperimenter*:

> Et forskerinitieret innovationsforsøg, der sætter nye sociale strukturer på dagsordenen på en sådan måde, at det i eksperimentets kølvand bliver muligt at reflektere over innovationernes anvendelsesmuligheder og almene ønskværdighed (Nielsen, 2001, 129).

Med det sociale eksperiment åbnes der yderligere forståelses- og forandringspotentialer. Ved at afprøve utopierne i et 'socialt frirum' "uden for samfundets 'junglelov'" (Nielsen, 1996, 412) skabes der ikke blot en arena, hvor fælles erfaringer kan bearbejdes, de kan også produceres (Nielsen, 2001, 141). Det 'frie' i det sociale eksperiments frirum er desuden, at det som 'eksperiment' altid er af "foreløbig" og "frivillig" karakter, hvorved 'fremtidslukningen' kan lirkes op (Nielsen, 1996, 406). Det er forskernes opgave dels at sikre eksperimentets "reversibilitet" (Nielsen, 2001), men også at bevare det alternative i eksperimentet ved, i modsætning til ressourceopbygningstilgangen, at holde de udviklede utopier op imod den praktiske udvikling i eksperimentet (Nielsen, 1995,89).

På denne måde holdes både det etiske og det praktiske og situerede aspekt af *phronésis* i spil i den kritisk-utopiske aktionsforskning, hvis konkret samfundsreformerende element ligger i dialogen mellem eksperimentet og forskellige samfundsmæssige erfaringskredse (dvs. forskere, politikere, berørte, offentlighed) (Nielsen, 2001, 147).

'Natur- og lokalsamfundsudvikling i Halkær Ådal'

Den kritisk-utopiske aktionsforskningsgruppe har gennemført flere projekter inden for arbejdslivsforskningen, ikke mindst et større et, *Industri og lykke*, inden for fiskeindustrien. I det følgende vil jeg dog se nærmere på *Natur- og lokalsamfundsudvikling i Halkær Ådal*, da gruppen her bevæger sig ind på et planlægningsrelateret felt, der ligger tættere på mit. Projektet opstartes på initiativ af det daværende Naturrådet i forbindelse med en større undersøgelse af danskeres holdning til naturen. Efter indledende møder med Naturrådet og en følgegruppe af eksperter udvælger aktionsforskningsgruppen to forskellige, henholdsvis landlige og bymæssige, lokaliteter som afsæt for dens eksperimenter. Mens Hillerød-Esrum Sø-eksperimentet viser sig at mangle den fornødne kritiske masse af deltagere og projektideer, er deltagelsen i Halkær Ådal mere dynamisk, hvorfor aktiviteterne her i stor udstrækning ligger til grund for aktionsforskningsgruppens afrapportering, der stort set dækker den periode, hvor gruppen er engageret i projektet (fra slutningen af 2001 til starten af 2003).[42]

Halkær Ådal ligger ved Limfjorden i Nordjylland. Såvel den naturlige som den sociale biotop "har det ikke så godt" (Nielsen og Nielsen, 2003, 9). Fisk og storke holder sig stadig længere væk og lokalsamfundet har udkantssamfundets problemer med at holde på de unge og tiltrække nye beboere og holde den kritiske masse for handel og transport oppe. Da aktionsforskningsgruppen igangsætter sit projekt er der dog tegn på udvikling med nye boliger, en friskole, en (relativt isoleret) folkeforening mm. Projektet, der som udgangspunkt handlede om en undersøgelse af holdninger til naturen, kommer efter et indledende møde med lokale aktører til at spille videre på disse sociale tendenser under en overordnet demokratisk ramme med henblik på at udvikle nye, lokale initiativer (*Ibid.*, 12).

Selve projektet udgøres af et fremtidsværksted, et opfølgningsmøde, to forskningsværksteder samt en markedsdag, hvor værkstedernes lukkede og aktivistiske deltagere og ideer åbner sig ud mod og forankrer sig i en bredere offentlighed (*Ibid.*, 17). Med en åben invitation bliver projektet skudt i gang i januar 2002 med fremtidsværkstedet, bestående af en kritisk, en utopisk og en virkeliggørelsesfase. Det kritiske afsæt åbner for utopiske fremtidsudkast, der udvikler sig til seks forskellige temaer og arbejdsgrupper om naturens og lokalsamfundets udvikling set ud fra deltagernes "livssammenhæng" (*Ibid.*, 20, 24). Arbejdsgrupperne skal ud fra dette fælles utopiske afsæt arbejde videre med temaerne.

Aktionsforskningsgruppen beskriver værkstedet som præget af en "optimistisk forventning" (*Ibid.*, 22), som de mener kommer af værkstedets reelle udvikling af nye ideer, værkstedets rolle i et længere udviklingsforløb samt ikke mindst brobygningen mellem ellers isolerede netværk under en ny identitet under dannelse, nemlig 'Halkær Ådal'. De beskriver hvorledes den optimistiske energi og den konkrete orientering i forhold til deltagernes "livssammenhæng" fortsætter også efter værkstedet frem mod et opfølgningsmøde, hvor præsentationerne af projekterne til det kommende forskningsværksted skal forberedes. Dog bemærker forskningsgruppen, at de konkrete projektplaner kun i begrænset grad "afspejlede ... en forbundethed i en fælles utopi om Ådalens fremtid – sådan som den jo ellers havde aftegnet sig i fremtidsværkstedet" (*Ibid.* 23). Gruppen bemærker således udfordringen i over for en instrumentel "'aktivistisk-entreprenørmæssig' holdning" at "fastholde og konkretisere den fælles horisont" og

[42] Gruppen har dog siden organiseret flere værksteder i området, hvilket fremgår af hjemmesiden www.aadalen.org (besøgt 22. juni 2007).

> styrke den utopiske horisont, fordi det er den, der bærer det demokratiske perspektiv og dermed også den mulige fornyelse af – i dette tilfælde – den eksisterende (natur-) forvaltningspraksis (*Ibid.*, 24, 25).

Forskningsværkstedet ses som en central aktivitet i udfordringen af forvaltningens sektoriserede ekspertkultur. Det centrale greb i dette værksted er det, forskningsgruppen betegner "omvendt participation" (*Ibid.*, 7), hvor inviterede eksperter får til opgave at bidrage til videreudvikling af projektplanerne på disses egne præmisser, dvs. med respekt for de konkrete hverdagsperspektiver, de er udviklet ud fra. Projekterne bliver ført gennem præsentationer, sparring med eksperter og løbende udfordring i forhold til de i fællesskab udviklede utopier. Afslutningsvist bliver de, støttet af et oplæg fra forskningsgruppen om "organisering af det fælles" (*Ibid.*, 40) som sikring af, at det almene aspekt i enkeltprojekterne blev inddraget, båret videre frem mod en konkret organisering af og ansvarsfordeling i forhold til det fremtidige arbejde – herunder den markedsdag, hvor projekterne som en afsluttende forankring bliver fremvist for offentligheden og inviterede politikere.

Efter afslutningen på den formelle aktionsforskningsfaciliterede periode bliver der arbejdet videre på projekterne, som atter bliver præsenteret i det første nyhedsbrev fra en, igennem aktionsforskningsforløbet, revitaliseret og rekonstitueret Folkeforeningen Halkær Ådal (*Ibid.*, 69). Den revitaliserede folkeforening udgør således realiseringen af et aspekt af en indledende, utopiske horisont om et fælles debat- og udviklingsforum fra det første fremtidsværksted. Det andet aspekt (udviklingsselskabet) er indskrevet som ambition i foreningen (*Ibid.*, 73). Efterskole-ideen bliver efter markedsdagen emne for en bred diskussion, der handler om det ønskelige i at udvikle friskolen til "et stort sted". Ideen lægges foreløbigt på hylden. En tidlig 'udbrydergruppe' fra efterskole- og uddannelsescenterideerne har dog arbejdet for en kvindehøjskole, der efter værkstederne har udviklet sig til et kvindenetværk, der organiserer kurser mm. om kvindernes vilkår i landbolivet – som en del af folkeforeningen.

Ideen om bofællesskaber i det åbne land skaber gennem værkstedsprocessen en overordnet konflikt i forhold til ønskerne om en naturplan for Halkær Ådal. I perioden efter værkstederne udvikles der derfor en tæt "sammenfletning" mellem de de konkrete tanker om bosætning, de fælles ambitioner, bundet op om foreningen, samt et konkret projekt om naturgenopretning, der er sprunget ud af arbejdsgruppen omkring foreningen (*Ibid.*, 77, 79f). Ideen om kanosejlads og stisystemer er, efter varierende frem- og tilbageskridt, i form af både konflikter og konstruktiv, praktisk inddragelse af lokalsamfundet, er godt undervejs som led af den samlede naturplan, aktionsforskningsgruppen beskriver som et muligt skridt "hen imod demokratisk naturforvaltning" (*Ibid.*, 87).

I en opfølgende samtale med nogle af deltagerne i værkstedsprocessen, der ud over "at tale om de enkelte projekters skæbne, lagde ... hovedvægten på spørgsmålet om det overgribende, fælles perspektiv", understreges det, hvordan processen med afsæt i en "fælles *erfaringskerne*" har udviklet "en vidtgående konsensus" (*Ibid.*, 90) og at denne udvikling med de enkelte projekters små skridt har bredt sig ikke blot til den ovennævnte revitalisering og 'folkeliggørelse' af *Folkeforeningen*, men også til en begyndende netværksdannelse på tværs af geografiske, sociale og interessemæssige skel. I samtalen opsummeres det afslutningsvis, hvorledes det fælles perspektiv i de igangsatte aktiviteter kan styrkes.

Kritik af den kritisk-utopiske aktionsforskning

Uden i afrapporteringen at komme i detaljen om, hvorledes deltagerne i værkstedsprocessen supplerer den relativt diskursive kommunikation med mere æstetiske sider, så er det klart, at der i den kritisk-utopiske aktionsforsknings metodologi fokuseres meget på de oversete hverdagsperspektiver på planlægningsspørgsmål. I selve værksteds-frirummets 'opfordringsstruktur', med kritisk og utopisk afsæt i deltagernes egne perspektiver på en given problemstilling, foretages

der en klar, normativt og teoretisk motiveret prioritering af hverdagsperspektivet. Sammen med konkrete eksperimenter udgør dette den åbning mod det 'mulige', som jeg savner i Flyvbjergs 'phronétiske planstudie'.

Den således eksplicit motiverede artikulering af det kontekstuelle frirum og det eksplicitte mål om heri at udvikle alternative perspektiver på fortid, nutid og fremtid støttes i aller højeste grad af både mine mere abstrakte, byteoretiske overvejelser gennem Lefebvre og de Certeau og det mere mesoteoretiske indblik i *politisk urbane fordrejninger* i forskellige europæiske 'brakzoner'. Fordringen om med de rette redskaber at åbne muligheden for at udvikle og/eller erkende de magtmæssigt, semantisk og praktisk 'svage' perspektiver (såvel forståelse som forandring) tilgodeses her med redskaber (sociale frirum), der er næsten homologe med de mekanismer, jeg ovenfor har beskrevet med begreber som *taktisk fordrejning* i et spændingsfelt mellem *fortættede* og *udtømte rumligheder*.

Den kritisk-utopiske værkstedsproces spiller netop på den åbnende dynamik, der ligger i at etablere et tidsrum, hvor de koder, der ellers gennemtrænger den *sociale rumlighed*, i en vis udstrækning sættes i parentes. Som sådan navigerer metodologien med *phronétisk* behændighed mellem et generelt etisk niveau af teoretisk motiveret kritik og utopi og en praktisk situation, der med varierende redskaber producerer såvel forståelse som forandring i en grad, Flyvbjergs phronetiske planstudie bevidst ikke gør det. I netop spændingsfeltet mellem forståelse og forandring synes det kritisk-utopiske perspektiv dog at nærme sig den modsatte ekstrem. Det afføder en række spørgsmål:

I hvor høj grad kalibrerer den kritisk-utopiske aktionsforskning sin eksplicitte sociale ontologi i forhold til det konkrete felt?

Flyvbjerg er meget eksplicit i sin vægring over for forudgående teoretiseringer om sit givne studiefelts (planlægningens/Aalborgs) ontologi, hvilket jeg ovenfor har vist bl.a. skjuler en egentlig reproduktion af magtrelationerne i dette felt, da han hermed fratager sig selv muligheden for at indstille sin kritiske metodologi i forhold hertil. Den kritisk-utopiske aktionsforskning foretager i modsætning hertil netop en sådan ontologisk overvejelse som grundlag for den udformede metodologi – en, i min optik, i høj grad rigtig udformning. Spørgsmålet er imidlertid, hvorvidt aktionsforskningen i det konkrete studie udviser en således mere 'rigtig' følsomhed over for studiefeltet. Kalibreres den generelle, teoretiske motivering i forhold til det konkrete felt? Mit umiddelbare svar er: Nej.

Den 'fulde' forståelse af feltet begrænses hos den kritisk-utopiske aktionsforskning af en ekspliciteret og temmelig kontekstuafhængig opfattelse af dets ontologi. Den fulde historie om feltet synes således at være givet ved den civilisationsomfattende kritik, der ligger i forskellige eksponenter for kritisk teori med dens iboende kritik af *beherskelse* i de forskellige udgaver, som jeg i diskussionen af Lefebvre har berørt. Med dette overgribende udgangspunkt synes *forandrings*-aspektet at overskygge *forståelses*-aspektet. Et specifikt udtryk for denne bias kan ses i understregningen af 'det fælles' såvel implicit i Halkær-projektets 'opfordringsstruktur' som eksplicit via aktionsforskergruppens indlæg og interview. En mere antropologisk forståelse af de konkrete deltagere og deres fakticitet, deres kontekst, synes at træde i baggrunden i forskernes aktive prægning af dem hen imod en ny politisk kultur og nye ideer. Det er altså den eksistentielle situations åbenhed mod det 'mulige', mod nye *situationer* og *momenter*, der er i fokus, snarere end de 'faktiske' (som i 'fakticitet') vilkår deltagerne kommer fra og skal tilbage til, efter det faciliterede tidsrum ophæves. Det er befordrende for forandring, men forståelsen af deltagernes 'faktiske' situation træder i baggrunden.

Hvad er 'virkeligheden' uden for det sociale frirum?

Det synes noget begrænset, hvad aktionsforskningsgruppen gør sig af anstrengelser for dels at etablere kriterierne for udvælgelsen af deres cases (modsætningen mellem land- og byområde

nævnes ud over, at de enkelte naturområder har en vis kvalitet), dels at forstå den overordnede sammenhæng, de er en del af. Hvilken rolle spiller Halkær Ådal eller de specifikke problemstillinger, den repræsenterer, i en dansk/international sammenhæng? Det er måske et bevidst valg, gruppen foretager sig, ved ikke at udfolde en sådan analyse, men jeg er i tvivl om, hvorvidt det kan legitimeres selv i forhold til dens egen epistemologi og ontologi. Hvorom alt er, så har Flyvbjergs perspektiv meget mere at byde på i en overordnet forståelse af en case og dens generelle implikationer. Alene forskellen i det behandlede tidsrum i casene hos de to forskellige, *phronétiske* perspektiver er sigende: Mens Flyvbjerg dækker 13 år minutiøst (inden for en overordnet historisk ramme, som han skitserer), så begrænser aktionsforskningsgruppen sig til de 1½ år, hvor den aktivt deltager i og skaber en værkstedsproces og de umiddelbart efterfølgende måneder (det skal dog siges, at gruppen siden har skabt flere frirum i forlængelse af den her præsenterede historie).

Akkurat som den kritisk-utopiske retning af aktionsforskning plæderer for en reflektion over de konkrete, moderne, dvs. 'strukturelt magtulige' vilkår, må den konkrete, undersøgende intervention respektere det stof, den artikulerer sig med. Der må være en vis ydmyghed over for den konkrete situation, forskningen intervenerer i og omskaber. Aktionsforskningens fordringer om emancipation må og skal underordnes fordringer om empati. Før en alternativ, dagsordenskabende 'opfordringsstruktur' trækkes ned over relativt afmægtige aktører, må en indlevelse i deres konkrete situation stå på programmet. Overvejelser om hvorfor disse alternative perspektiver har brug for hjælp til at frigøre sig, presser sig således på. Ellers er det en meget speciel deltagelse i virkeligheden, aktionsforskningen indebærer. Det bliver 'virkeligheden' som den agerer, når frigørelsens spejl holdes op foran den, en 'ontologisk fordobling' der kan sammenlignes med den 'epistemologiske fordobling' af virkeligheden, aktionsforskningen kritiserer andre metodologier for. Den 'ontologiske fordobling' i de sociale frirum tjener en klart utopisk funktion, men har kun en begrænset udsigelsesgrad om den omgivende 'fakticitet'.

Hvis en hovedinteresse er forståelsen af dynamikkerne omkring utopisk forandring, er det rigtige så selv at initiere den i en 'ontologisk fordobling'?

Problematikken er allerede berørt ovenfor i forbindelse med de Certeaus kritik af venstrefløjens ønske om at ville forandre verden, hvad enten verden vil det eller ej. Ikke alle arbejdere er proletarer. Ikke alle alternative praksisformer har et politisk mål om social forandring på dagsordenen. Forskel kan ikke findes i 'det samme'. Hvor god viljen end er, så skal en alternativ social dagsorden ikke tvinges igennem et forskningsprojekt uden en forudgående, indfølende forståelse af det felt, der skal forandres.

Hvis en hovedinteresse er forståelsen af dynamikkerne omkring opstarten, udviklingen og etableringen af nye urbane/politiske udtryk i byen, så er det rigtige ikke selv at opstarte det... Det kan i yderste konsekvens siges at være et spørgsmål om, hvorvidt man er de alternative perspektivers forsker eller konsulent.

Hvad er 'virkeligheden' i det sociale frirum? Hvem hæmmes og fremmes heri?

Der er i den kritisk-utopiske aktionsforskning en eksplicit fordring om at eksplicitere normativitet – både forskerens, deltagernes og begges i fællesskab gennem eksperimenter. Med den 'ontologiske fordobling' er det sprørgsmålet, hvilken karakter ekspliciteringen har og hvilke vilkår der er for at vurdere/kritisere den. I værkstedsprocessen ulmer der en strukturel magtulighed omkring 'forsker'-kategorien. Snarere end at tilhøre deltagernes verden, synes den at trives i og, 'realitetsmægtigt', præge sin egen værkstedsverden, der med sin 'opfordringsstruktur' skaber rammerne for de utopier, deltagerne udvikler. Atter kan der tales om en 'ontologisk fordobling af virkeligheden'. Et vigtigt spørgsmål er også i den forbindelse, hvilke deltagere og interesser der fremmes af forskerens aktion og hvilke der hæmmes.

STRATEGISK OPBYGNING AF ET *POLITISK URBANT* STUDIE

Med ovenstående gennemgang af Flyvbjergs phronetiske planstudie og den kritisk-utopiske aktionsforskning har jeg nu fået konstrueret rammerne for en metodologisk strategi til den empiriske rekonstruktion af sagen om Krøyers Plads. Jeg vil her afslutningsvist udlægge strategien i en faseopdelt tilgang. Faserne skal ikke ses som kronologisk fuldstændigt adskilt, men som en løbende vekselvirkning med et gradvist skiftende fokus afhængigt af studiets og kontekstens udvikling. Fasetilgangen kan overordnet ses som et aktionsforskningsstudie, der er foldet ind i Flyvbjergs 'progressivt phronetiske' perspektiv, som i sig selv er foldet ind i socialontologiske overvejelser, der præger både den kritisk-utopiske aktionsforskning (eksplicit) og Flyvbjergs tilgang (implicit).

Socialontologisk eksplicitering

Mens Flyvbjerg i sit 'progressivt phronetiske' forsøg på at undgå begrænsende og blindende antagelser afskærer sig fra ontologiske betragtninger om sit studiefelt, så er den kritisk-utopiske aktionsforskning stærkt fokuserede på nødvendigheden af at forholde konkrete studier til en overordnet, kritisk socialontologi. Som det fremgår, mener jeg, at en middelvej mellem disse standpunkter er konstruktiv.

Socialontologiske overvejelser er uomgængelige. Interessen for specifikke aspekter i fx byudvikling vokser ikke ud af ingenting, men er resultatet af erfaringer såvel fra et levet hverdagsliv som fra tidligere forskning. I disse tidligere erfaringer er der således indlejret en bias i forhold til studier af byudvikling. Denne bias udgøres af fornemmelser af større eller mindre overbevisning, tilslutning og kritik over for konkrete tendenser og udlægninger heraf. Det er vigtigt at eksplicitere implikationerne i disse fornemmelser såvel teoretisk som empirisk. Fornemmelserne har deres egen mere eller mindre logiske sammenhæng, som står i større eller mindre modsætningsforhold til andre toneangivende, og således oftest mere logisk ekspliciterede, udlægninger af byudvikling.

En eksplicitering af den således uudtalte kritiks teoretiske implikationer, til en start på den gældende diskurs' præmisser ("Fra 'bypolitik' til 'politisk urbanitet'"), er et vigtigt skridt i retning af dels at teste denne diskurs' logiske sammenhæng, dels at udfolde et socialontologisk mulighedsfelt i denne diskurs for foretagelsen af empiriske studier. En sådan socialontologisk øvelse bør altså ses som en deltagelse i den løbende dialog og udveksling af erfaring om byudvikling, som både byudviklingen og forskeren selv, hvad enten man vil det eller ej, er præget af. Den socialontologiske øvelse er altså en måde indledningsvist at teste og styrke implikationerne i en given fornemmelse. Som led i en yderligere styrkelse, og ikke mindst ekspliciteringen af den implicitte normativitet i denne fornemmelse, kan den teoretiske dialog fortsættes ind i grene, der eksplicit understøtter fornemmelsen, dels på et filosofisk ("Lefebvres kritik af den sociale rumlighed", "Strategiske abstraktioner og taktiske fordrejninger"), dels på et mesoteoretisk plan, hvor fornemmelserne måske lige frem finder (teoretisk konstruerede) empiriske forankringer gennem andres studier ("Politisk urbane fordrejninger i udtømte brakzoner").

I den tidligere udviklede social-/urbanontologi har jeg konstrueret en i moderne samfund generel relation mellem *strategisk abstraktion* og *taktisk fordrejning*, som i den moderne, danske urbanisering viser sig som en kamp mellem en abstrakt formuleret 'bypolitik' og den hverdagspraksis, som udspiller sig i skyggen heraf; som bliver kategoriseret af, snarere end at indvirke på den 'bypolitiske' proces: Først skæres hverdagslivets praksis ud af den sociale praksis' mere generelle helhed. Den (ud)defineres som det bl.a. 'upolitiske' aspekt af social praksis. Dernæst indordnes den under fx 'bypolitiske' aspekter af social praksis. De 'bypolitiske' diskurs- og praksisformer er som nævnt baseret på abstrakte, generelle, kort sagt kontekstuafhængige forestillinger om social velfærd og økonomisk vækst.

Kontekstuafhængigheden til trods, så realiserer denne 'bypolitik' sig altid i konkrete, lokale miljøer, hvis diskurs- og praksisformer ikke i væsentlig grad tilgodeses eller artikuleres i 'bypolitikken'. Der eksisterer kort og godt et komplementært forhold mellem kontekstuafhængighed og kontekstafhængighed i den 'bypolitiske' proces, hvilket er et, om ikke økonomisk, da i hvert fald socialt og demokratisk problem. I byudviklingens varierende bølger af *fortætning* og *udtømning* udvikles varierende relationer mellem *strategier* og *taktikker*. I de relativt *udtømte* 'brakzoner' udvikler der sig til tider nye praksis- og betydningsformer, der ikke ellers kommer til udtryk i de øvrige relativt *fortættede* dele af den urbane rumlighed.

Strategisk case-argumentation

Den socialontologiske og mesoteoretiske diskussion aftegner et billede af det bypolitiske studiefelt og implikationerne i forskellige tilgange til det. Jeg har ovenfor vist to forskellige strategiske case-argumentationer. I den kritisk-utopiske aktionsforskning fordrer den kritiske socialontologi et eksplicit fokus på det kritiske og konstruktive potentiale i at udfolde hverdagsperspektiver på et ellers meget ekspertdomineret felt, naturplanlægning. I det konkrete projekt foretages udvælgelsen af cases dog ikke i eksplicit dialog mellem socialontologien og det mulige studiefelt, men i en mere pragmatisk dialog med en specifik opdragsgiver. De konkrete cases relation til den generelle situation i naturplanlægningen ekspliciteres og integreres ikke i særlig høj grad i den strategiske case-argumentation. Det er i højere grad på et taktisk, metodisk niveau, at det socialontologiske udgangspunkt bringes i dialog med den konkrete case.

Flyvbjerg, på den anden side, opstiller en nuanceret taksonomi over forskellige former for strategiske overvejelser i case-argumentationen. Han ser sin egen Aalborg-case som såvel 'paradigmatisk' som 'kritisk' for så vidt den både kan ses som en eksemplarisk prototype på en ny type planlægning og som en efterprøvning af tidligere anbefalinger (1991b, 24). Mine socialontologiske overvejelser lægger i høj grad op til en case af 'paradimatisk' karakter, dvs. en case der søger at ændre måden bypolitik anskues, således at den dominerende 'bypolitiske' diskurs relativeres. Det vil dog være en 'paradigmatisk' tilgang, hvor også Flyvbjergs eget 'paradigmatiske' studie perspektiveres kritisk. Kritikken er kort og godt, at han ikke overfører sine kritiske, og kun implicitte socialontologiske, betragtninger om fx indlæringens kontekstualitet på en kritik af magtrelationen mellem dominerende kontekstuafhængige perspektiver i 'bypolitikken' og dominerede kontekstafhængige perspektiver. Han bekræfter de givne grænser om den formelle 'bypolitik'

Hvis en dybere, mere (re)konstruktiv bykritik skal udformes, må den leve op til yderligere to punkter (ud over de utallige, (de)konstruktive punkter Flyvbjerg selv bidrager med): Ét, der er relateret til afgrænsningen af casen, og ét, der er relateret til dialogen med/i casen. Kritikken må denaturalisere de nuværende, diskursive grænser for 'bypolitikken'. Andet og mere end den gældende konfiguration af stærke, mere eller mindre systemiske aktører er en del af det bypolitiske felt, de andre aktørers blot virtuelle, dvs. umanifesterede karakter desuagtet. Flyvbjergs 'konkrete' eksempel bør følges, men gennem valg af case(afgrænsing) bør man åbne mere for netop de dele af byudviklingsprocessen, som ikke giver sig til kende for abstrakt, eller blot dekonstruerende (som Flyvbjergs) videnskab. Det vil sige, at netop de aktører og deres praksisformer, som er prisgivet det af den gældende hegemoni producerede bymiljø, og som altså er kontekstafhængige, og som derfor kun giver sig til kende for kontekstfølsomme perspektiver, bør inddrages i optikken. Grænsen for det bypolitiske felt bør flyttes ud så man inddrager de praksisformer, som normalt ignoreres af gældende 'bypolitik' og de hermed beslægtede optikker. Frem for at bevæge sig inden for den givne 'bypolitiks' grænser, bør man politisere aspekter af den sociale praksis, som ikke indgår i 'bypolitikken' på egne præmisser. Man bør i høj grad beskæftige sig med demokratispørgsmålet, ikke mindst i den gældende urbaniserings praksis, men (også) anskue det fra de disciplineredes eller domineredes perspektiver. Samtidig med at dekonstruere den gældende 'bypolitik', bør man altså

søge at rekonstruere den gennem politiseringen af de måske 'svage', men ikke desto mindre reelt eksisterende perspektiver. I Flyvbjergs specifikke samtidsorienterede anvendelse af Foucaults diakrone, historiske genealogi ville alt dette dreje sig om at overføre Foucaults denaturaliserende "historiske" glimt fra fortiden til "aktuelle" alternative perspektiver *i nutiden* (Flyvbjerg, 1991b, 405).

For at anvende begreberne fra mine socialontologiske overvejelser, så lægger jeg op til en (an)erkendelse af de *taktiske* tendenser og en samtidig, således konstruktiv udfordring af 'bypolitikken' ved at fokusere på 'politiske' praksisser i byens relativt *udtømte* 'brakzoner' – de praktisk eksisterende 'sociale frirum' som den kritisk-utopiske aktionsforskning arbejder med implicit i dens metodologi. Jeg lægger op til dette for dels at åbne mit studie for nye urbane tendenser i deres vorden, dels at mobilisere disse således semantisk stærkere perspektiver i manifesteringen af den relativering af det 'bypolitiske' paradigme, som jeg hidtil har fået konstrueret teoretisk.

Når det er sagt, så står det stadig tilbage at udforme en taktisk case-argumentation, dvs. tage de mere metodiske konsekvenser af de socialontologiske overvejelser og den overordnede problemformulering, der jo retter sig mod forståelsen af vilkårene for 'politiske' udtryk.

Taktisk case-argumentation: Deltagende observation og kontekstualisering

Lige som på det strategiske niveau, så afviger de gennemgåede, metodologiske perspektiver fra hinanden på det mere konkrete, taktiske niveau, dvs. når det handler om hvordan de strategisk udvalgte cases 'angribes'. Heller ikke på et taktisk niveau der i særlig høj grad dialog mellem den kritiske socialontologi og den konkrete case i det kritisk-utopiske eksempel. Som nævnt i kritikken ovenfor så synes der at være tale om applicering af en temmelig færdig *forandrings*- snarere end *forståelses*orienteret metodologi. Een konsekvens heraf er, at en forståelse af det konkrete studiefelts 'fakticitet' træder i baggrunden i forhold til projektet om at mobilisere de socialontologisk definerede potentialer.

For så vidt at der, som i mit tilfælde, er et ønske om *også* at forstå forandringsforsøgs faktiske vilkår bedre vil en god taktik være at applicere sit aktionsforskningsperspektiv, hvor der allerede er mere eller mindre (u)formulerede ønsker om forandring; 'forskellige produktioner' med en vis eksplicitet hvad angår deres forskellighed, som det kan formuleres med de Certeau (jfr. kapitlet om "Strategiske abstraktioner og taktiske fordrejninger"). Da bliver forskningen ikke et studie af, hvad der sker, når en aktionsforskers fordring om frigørelse, demokrati, fællesskab, utopi og forandring i en 'ontologisk fordobling' påføres aktører i et socialt felt, men snarere studiet af, hvordan ønsker om social forandring opstår og udvikler sig, samt ikke mindst under hvilke vilkår dette sker.

I den henseende har Flyvbjergs, på dette plan, mere indfølende tilgang en del at byde på. Den er netop indrettet på at *forstå* det 'faktiske' gennem mere passive former for intervention som deltagende observation, dokumentstudier og (efter-/opfølgende) interview. Flyvbjergs tilgang bør dog suppleres med mere *deltagende* aspekter fra antropologien, som jo tidligt har udviklet det kontekstfølsomme feltstudie.[43] En dobbelt tilgang af indfølende, deltagende observation *i* og (gennem dokumentstudier og interview) historisk og sociogeografisk kontekstualisering *af* en strategisk udvalgt case kan således både indplacere casen i et overordnet felt og åbne forskeren over for mere taktile niveauer i den konkrete case.

[43] Det er vigtigt at understrege, at min applicering af denne tilgang er af en forsøgsagtig, eksperimentel karakter, da behovet for den kun gradvist er vokset ud af mit empiriske studie. Fraværdet af dette perspektiv er således blevet erkendt et stykke inde i studiet, *efter* en første metodologisk ramme var etableret med udgangspunkt i Flyvbjerg og den kritisk-utopiske aktionsforskning. Hverken metodologi eller empiriske studier bør derfor vurderes ud fra de implicitte krav i deltagerobservations-metoden. Det gradvist udviklede behov for den bør snarere ses som et første skridt i videreudviklingen af en kritisk, konstruktiv og kontesktnær studie af *politisk urbanitet*.

Den studerede 'politiske' tendens er da i en vis grad manifest. Man deltager, lytter, observerer og bliver i processen medskabende, udfordrende *og* forstående. Der vil være tale om deltagelse i en konkret bevægelse i/af den sociale praksis, så i henhold til aktionsforskningens epistemologi burde en forståelse uden en 'epistemologisk fordobling' være mulig. Forskellen er blot, at man som forsker ikke initierer bevægelsen eller dikterer rammerne og hermed konstruerer de bærende rammer og den heri udviklede dagsorden for den 'politiske' tendens. Man undgår således en (for) tidlig eksperimentel, 'ontologisk fordobling'.

Aktionsforskning som praktisk del af det bypolitiske felt

I den indledende strategiske og taktiske case-argumentation er den implicitte, men ekspliciterede, normativitet artikuleret gennem de konkrete valg af og tilgang til casen. Denne implicitte normativitet kan med fordel modsvares af en eksplicit, normativ udforskning og tilstedeværelse i det studere felt. Hos Flyvbjerg begrænses den eksplicitte normativitet til lejlighedsvis deltagelse i offentlige arrangementer og udfordrende udspørgen i interview – i begge tilfælde i egenskab af 'ekspert'.

I den kritisk-utopiske aktionsforskning er den normative udforskning og tilstedeværelse selve kernen og hovedbestanddelen. Forskningsprojektet formuleres her som eksplicit del i et generelt projekt, der handler om social forandring. De implicitte og eksplicitte 'opfordringsstrukturer' i de forskellige former for 'sociale frirum', aktionsforskningen benytter sig af, er indrettet på i kritisk fællesskab at skabe utopiske fremtidsudkast og afprøve og udvikle dem. 'Realitetstvangen' i det omgivende samfund bliver aflæsset ved indgangen til de 'sociale frirum', hvis 'ontologiske fordobling' netop legitimeres i ved denne frigørende funktion. Denne fordobling har jeg ovenfor kritiseret og foreslået perspektiveret ved mere indfølende forståelse af 'fakticiteten' omkring 'frirummet'. Jeg har dog også forholdt mig kritisk til de implicitte magtrelationer, der eksisterer imellem de 'opfordrende' aktionsforskere og deltagere i *deres* 'frirum'.

Akkurat som Flyvbjerg deltager de således i kraft af deres videnskabeligt sanktionerede ekspertise, der herved bliver givet en uangribelighed, hvis grundlæggende rationale, trods den ekspliciterede normativitet, fortoner sig i selve toppen af samfundets videnskabelige hierarki. En normativ tilstedeværelse i et forskningsfelt, der endda eksplicit defineres som et eksperimentelt felt for 'rationel' udforskning, har en begrænset gennemskuelighed, åbenhed og ligeværdighed, når dens normativitet er sanktioneret af den øverste 'myndighed' udi rationalitet, universitetet. Det eksperiment, der foregå i den allerede etablerede, 'ontologiske fordobling', 'fordobles' yderligere gennem denne magtrelation i 'frirummet'.

For at forhindre denne 'fordobling af virkeligheden' kan en aktiv, forandringsfordrende tilstedeværelse således baseres på den indledende, mere tilbageholdende forståelse af et 'politisk' miljø. Dette gør ikke blot en dyd ud af muligheden for at kombinere relativt forstående og relativt forandringsfordrende tilgange. Førstnævnte kan direkte fungere som empirisk inkarnering af normativiteten. Den 'vordende' normativitet, der indledningsvist er forstået, påvirkes og udviklet i et møde mellem den deltagende forsker og en gruppe kan i fællesskab udvikle et projekt, der i et eksperiment kan udfordre 'virkeligheden', akkurat som Halkær-casen er et eksempel på, men her ikke som et forskningsprojekt, men som én (virkelig) aktør(gruppe) blandt andre. Den videnskabelige sanktionering af normativiteten og det udfordrende 'frirum' er erstattet af en praktisk tilstedeværelse med sin egen historie og herigennem åbne og praktisk angribelige normativitet. Med en udviklet og udforsket, 'politisk' base som empirisk tilstedeværelse i det bypolitiske felt; som den praktiske tilstedeværelse af det forskende subjekts normativitet kan et aktionsforskningsprojekt i form af et lokaliseret, forankret og praktisk initiativ fra en aktør i det

bypolitisk felt således indledes, samtidig med at endnu en 'ontologisk fordobling' af virkeligheden undgås.

Opfølgende deltagende observation, dokumentstudier og interview

Det praktisk forankrede aktionsforskningsprojekt vil udvikle sit eget liv i det bypolitiske felt. Alt efter dets praktiske skæbne og effekt i feltet skal det suppleres med flere af de allerede nævnte metodiske redskaber, der skal skabe en yderligere kontekstualisering af studiet. Den supplerende kontekstualisering kan handle om at følge med i yderligere udviklinger gennem dokumentstudier og deltagende observation i aktiviteter, der ligger uden for aktionsforskningsarenaen.

Den opfølgende kontekstualisering indeholder nødvendigvis også interviews med nogle af nøgleaktørerne. Ikke mindst dem der i større eller mindre grad har haft berøring med aktionsforskningsprojektet. Ud over at fungere som nøglepersoninterview, hvor personlige positioner og forhistorier til dele af studiefeltet konstrueres, så vil interviewene udgøre en reflektion over den (med forskeren) fælles historie, der ligger i aktionsforskningsprojektets empiriske tilstedeværelse i det bypolitiske felt. Interviewet vil således indeholde både en indfølende element og et element, der i en gensidig feed-back fortsætter aktionsforskningsprojektets eksplicitte udfordring.

'Moment'-orienteret 'eventualisering'

Jeg mener, at Flyvbjergs narrative 'eventualisering' af udviklingen i en studeret case, udgør en fin mulighed for at repræsentere den sammensatte både tidslige og rumlige dynamik i det bypolitiske felt. Mens Flyvbjerg fokuserer på konkrete 'effekter' i udviklingen, dvs. forandringer i selve Aalborg-planens karakter, mener jeg, at det er nødvendigt i højere grad at fokusere på de personlige oplevelser som et centralt aspekt i den løbende udvikling i det bypolitiske felt.

Jeg argumenterer således for i den afsluttende, rekonstruktive fremstilling af Krøyers Plads-casen at fokusere på væsentlige *momenter* i udviklingen. Dette betyder, at jeg nedtoner fokus på resulterende 'effekter' i planen for Krøyers Plads, for i stedet at se på vigtige *momenter*, hvor specifikke perspektiver, de være sig personlige, gruppeorienterede, systemiske eller flere af disse på 'en gang, artikuleres, ændres og/eller får afgørende nye vilkår at udfolde sig under.

DELKONKLUSION

Jeg har ovenfor fulgt fordringerne i min udviklede *politisk-urbane* ontologi ind i en metodologisk diskussion af, hvorledes jeg bedst kan rekonstruere udviklingen omkring Krøyers Plads. Dynamikken mellem stærkt og svagt definerede perspektiver og steder (kort sagt rumligheder), ikke mindst som de udfoldes i relationen mellem *strategiske abstraktioner* og *taktiske fordrejninger*, lægger op til en praksisorienteret og kontekstfølsom forståelse, hvis nye urbane tendenser skal (an)erkendes på noget, der ligner deres egne præmisser.

Jeg vender mig derfor mod den diskussion, der siden Gadamer og Habermas i 1960'erne har floreret om Aristoteles' begreb om *phronésis*. Begrebet, der bedst kan oversættes som en praksis-orienteret, historisk impliceret kløgt, konstrueres her i relation til enten relativ abstrakt og passiv *epistemisk* teoretisering eller mere håndværks- og produktionsorienteret, *teknisk* skaben. De to sidstnævnte 'erkendelsesinteressers' aktuelle dominans kan ses som indbegrebet af de rationelle, (natur)videnskabeligt orienterede erkendelsesformer, der kendetegner Lefebvres *rummets repræsentationer*. *Phronésis*-begrebets nyvundne aktualitet kan således, akkurat som begrebet om det *levede*, ses som en kritik af disse vilkår. En række forskere inddrager i dag *phronésis* i et forsøg på at skære en anderledes erkendelsesform, der kan (an)erkende andre sider af samfundet end ellers i videnskaben. Jeg har valgt at fokusere på to velfunderede metodologiske perspektiver, der hver især kan siges at være eksponenter for *phronésis* med deres fokus på konkrete cases, en 'narrativ'/dialogisk tilgang samt en eksplicit kritisk forståelse af forskningens rolle i samfundet.

Bent Flyvbjerg er én af dem, der har (gen)introduceret *phronésis* i en skandinavisk kontekst. Ud fra en kritik af det naturvidenskabelige paradigmes kontekstuafhængige og abstrakte fremmedhed i forhold til sociale processer, formulerer han metodologiske elementer til 'det konkretes videnskab'. Med fokus på indfølende forståelse af det konkrete og kontekstafhængige kobler han den eksplicitte etik i Aristoteles' begreb med den mere eksplicitte magtanalytik hos Foucault i sin 'progressive phronésis'. I et case studie af Aalborg-projektet udfolder han perspektivets potentialer for med en ny ontologisk dybde at forstå nye relationer mellem magt og rationalitet. Helt specifikt sker det ved at påpege, at der eksisterer andre og betydelige niveauer af planlægningsprocesser end den formelle forhandlingsdiskurs, der udgør planlægningens rationelle overflade. Under denne overflade udfolder de aktører, der formår at præge konkrete planers skæbne, en mere *a*rationel magt, der i høj grad kan siges at være udslagsgivende for den formelle diskurs. Denne diskurs kan derfor betragtes som blot og bar efterrationalisering ud fra mægtige aktørers specifikke interesser. Den ontologiske dybde hos Flyvbjerg kan altså siges ikke mindst at bestå af *a*rationelle magtudøvelser, der ifølge ham ikke indfanges af konventionelle metodologier.

I min kritik ovenfor har jeg imidlertid krævet Flyvbjergs ontologiske uddybning suppleret med en tilsvarende udvidelse i bredden i form af eksplicit inddragelse af perspektiver, der eksisterer parallelt med de dominerende, men som, qua dominerede, ikke artikuleres på egne præmisser. Ikke mindst hans vægring over for socialontologisk perspektivering synes at fratage ham muligheden for at forholde sig kritisk til den dominerende 'bypolitiske' diskurs, han faktisk skriver sig ind i og bekræfter ved ikke eksplicit at foretage en ontologisk udvidelse.

En sådan udvidelse kan i stedet findes i aktionsforskningen, der eksplicit formulerer sig op imod reproduktionen af gældende magtrelationer. Den kritisk-utopiske gren af aktionsforskningen tager eksplicit afsæt i socialontologiske overvejelser om et magtulige socialt felt, den forskende intervention bestræber sig på at skabe en bedre balance i. En central ambition er således at undgå den 'fordobling af virkeligheden', som kommer af at adskille forskeren fra den fremadskridende forandring i samfundet. I stedet skabes 'sociale frirum', der, med argumentationer som i høj grad harmonerer med mine egne socialontologiske overvejelser, er rettet mod at udvikle og praktisk afprøve utopier, der netop ved at basere sig på deltageres hverdagshorisont udgør et alternativ til en generelt ekspertdomineret social praksis. Det kritisk-utopiske perspektiv spiller netop på dynamikken, der ligger i tidsrum ('frirum'), hvor de koder, der ellers gennemtrænger den *sociale rumlighed*, i en vis udstrækning sættes i parentes. Herved navigerer metodologien mellem et generelt etisk niveau af teoretisk motiveret kritik og utopi og en praktisk situation, der med varierende redskaber producerer såvel forståelse som forandring i en grad, Flyvbjergs phronetiske planstudie bevidst ikke gør det. I netop spændingsfeltet mellem forståelse og forandring synes det kritisk-utopiske perspektiv dog at nærme sig den modsatte ekstrem.

Det kritisk-utopiske perspektiv er eksplicit rettet mod forandring og lægger ikke så stor vægt på indføling hverken i forhold til den 'fakticitet', der omgiver de skabte 'sociale frirum', eller i forhold til de magtrelationer, der udspiller sig i disse. Jeg mener, at perspektivet i stedet for at 'fordoble virkeligheden' epistemologisk gennem et rigidt afsæt i eksisterende forestillinger og praksisser, foretager en 'ontologisk fordobling': Der skabes et parallelt univers, hvor der tænkes forandring på præmisser, som er præget af de 'opfordringsstrukturer, aktionsforskerne i deres egenskab som forskere tilvejebringer i det 'sociale frirum'. 'Frirummet' har selv sine reproduktions- og fordoblingsmekanismer, der bør afbalanceres, hvis forskningsproblematikken *også* er at forstå de aktuelle vilkår for at udvikle 'politisk' udtryk. Afbalanceringen kan fx ske ved en fasedelt kombination af forskellige tilgange fra de to metodologiske perspektiver.

Jeg argumenterer således for en forandringsfordrende, eksplicit normativ aktionforskningsorienteret tilgang, der så at sige er foldet ind i Flyvbjergs mere forståelsesorienterede tilgang. Eksplicitte overvejelser om den sociale ontologi, såvel studieobjektet som udforskningen er impliceret i, er uomgængelige. Overvejelserne skal danne grundlag for en strategisk case-argumentation, hvor en case udvælges på baggrund af dens betydning i forhold til udviklingen i studiefeltet generelt, her det bypolitiske felt. Disse strategiske overvejelser suppleres med mere taktiske overvejelser om, hvorledes den således udvalgte case gensidigt opsøges og konstrueres i en både indfølende og kontekstualiserende øvelse.

Den implicitte normativitet i denne relativt forståelsesorienterede tilgang, der skal sikre en forståelse af vilkårene for 'politiske' udtryk, og modvirke 'ontologisk fordobling', kan ekspliciteres i en mere aktionsforskningsorienteret fase, hvor det det udforskede, 'politiske' udtryk gøres til platform for en udfordring af det generelle, bypolitiske felt. Et vigtigt aspekt er her at undgå et andet aspekt af aktionsforskningens 'ontologiske fordobling'. Det sker ved at trække det 'sociale frirum' ud af en videnskabelig sammenhæng og i stedet integrere den gennem det 'politiske' projekt, der har sin egen praktiske historie. 'Frirummet' fratages sin videnskabelige karakter og bliver en praktisk aktør blandt andre i det bypolitiske felt. Endelig fremstilles casen ved hjælp af en 'eventualisering', der tager afsæt i relativt subjektive *momenter* snarere end de 'effekter', Flyvbjerg fokuserer på.

PROJEKTER, PLANER, PROTESTER OG SUPERTANKER PÅ KRØYERS PLADS

INDLEDNING

De mange 'bypolitiske' ambitioners fallit, eller…

Den historie, som jeg i det følgende vil konstruere, lægger sig naturligt i forlængelse af den store fortælling om Københavns "sidste store indlemmelse" (interview med leder i Plan og Arkitektur), som jeg i indledningsafsnittet har ridset op. Efter århundreders ekspansion, efterfulgt af årtier (fra 1970'erne og frem) med tendenser til at 'skrumpe', viser byen nu atter (fra midten af 1990'erne) tegn til at 'vokse' – denne gang i form bl.a. af 'genanvendelse' af især ældre, centralt beliggende erhvervsområder. Omdannelsen i Københavns havn er det tydeligste eksempel på denne nye vækst.

Akkurat som perioden omkring 'Byggeren' (jfr. kapitel 2), kendetegner omdannelsen af Københavns Havn sig ved betydelige indgreb i den eksisterende bymasse, og har af bl.a. den grund medført udbredte og til tider meget kraftige folkelige reaktioner – på trods af den 'bypolitiske' indoptagelse af erfaringerne fra fx 'Byggeren'. Den store overskrift for den første debat i kølvandet på de første havneomdannelsesprojekter og –planer har været, at den økonomisk trængte kommune har været al for lempelig i kravene over for de økonomiske interesser hos grundejere og udviklere. Med bygningerne på Kalvebod Brygge som ikoner for denne situation har debatten især drejet sig om den arkitektoniske kvalitet i omdannelsen samt, i mindre grad, det resulterende byliv. De arkitektoniske ambitioner får følgelig en hel anden betydning i efterfølgende planer. Projekteringen og planlægningen af Krøyers Plads i perioden 2002-2005 kan, som beskrevet i indledningsafsnittet, ses som selve rosinen i pølseenden på denne udvikling.

I korte træk drejer det sig om grundejeren, det statslige Freja Ejendomme A/S, der efter at have haft ejendommen på hænderne i nogle som følge af konjunkturændringer begynder at udvikle projekter omdannelse af det tidligere havneområde til boligbebyggelse. I tæt parløb med den kommunale planmyndighed fremmer Freja et spektakulært, og højt, forslag fra den hollandske tegnestue Erich van Egeraat Associates. Da forslaget som led i den obligatoriske planproces bliver gjort til genstand for en offentlig høring, rejser der sig en hektisk debat; endnu et københavnsk ramaskrig om det foreslåede, relativt høje og moderne byggeri set i forhold til de knap så moderne og høje, historiske omgivelser inden for byens volde. Den energiske debat fører i foråret 2005 til, at politikerne i Københavns Borgerrepræsentation (BR) stemmer forslaget, og hermed ét af de hidtil mest ambitiøse arkitekturprojekter ned. Her stopper sagens betydning dog ikke. Sagen er således, at flere andre overordnede, kommunale ambitioner spiller fallit i denne konkrete sags udvikling.

Ud over at spille sammen med kommunens ambitioner om at udligne det skæve boligmarked i byen (dvs. skabe flere større, familieegnede boliger som supplement til den eksisterende gamle boligmasse), bringer debatten om projektet en anden kommunal ambition i spil. Den om byens nærdemokrati, der var genstand for en stort anlagt høringsproces i årene 2002-2004. Den hektiske debat om Egeraat-projektet ligger således i umiddelbar forlængelse af en proces, hvor borgernes indflydelse på kommunens overordnede udvikling var på dagsordenen. Spørgsmålet er, hvorvidt de bløde demokratiske ambitioner om at bringe borgerne tættere på beslutninger med betydning for kommunens udvikling kan siges at blive opfyldt i sager, hvor der andre ambitioner, herunder arkitektoniske og boligpolitiske, også er i spil.

Et lignende spørgsmål rejser sig over for yderligere en kommunal ambition, som hele problemstillingen omkring udviklingen af Krøyers Plads bringer på banen, nemlig ambitionerne om en kreativ by. Denne ambition er den røde tråd i de overordnede målsætninger formuleret først i planstrategien *Fremtidens København og københavnere* (Københavns Kommune, 2004) og den

efterfølgende *Københavns Kommuneplan 2005* (Københavns Kommune, 2005a). Bærende elementer i denne ambition (jfr. kapitel 2 og 6) er at muliggøre skabelsen af pulserende, kulturelle miljøer, der kan tiltrække de kreative mennesker, som aktuelt anskues som den bærende faktor i regional økonomisk vækst. Den grund, Krøyers Plads, hvor Egeraat-projektet ønskes realiseret, huser netop et miljø omkring 'strandcafeen' Luftkastellet, som fra sommeren 2001 og de følgende tre år udvikler sig i en sådan grad, at det fremhæves på linie med Christiania som eksempel på kommunens mangfoldighed af mangfoldige, levende og kreative miljøer (fx 030130). Spørgsmålet er her, hvordan planerne for den nye boligbebyggelse spiller sammen med disse sider af den kreative ambition.

I sagen om Krøyers Plads artikuleres således en række ambitioner, der er til stede i et bypolitisk felt, hvis grundlæggende præmis overordnet set er at tilgodese såvel økonomiske vækstmuligheder som mere velfærdsorienterede, sociale og demokratiske udviklingsfordringer (jfr. kapitel 2). Som sagen udvikler sig, så indfrier hverken processen eller det endelige resultat nogle af ambitionerne – selv om nogle vil mene, at "demokratiet har sejret" (TV2-Lorry 050317). Tilbage sidder en række centrale aktører med hver deres klare og stærke, men uforløste, ambitioner på byens vegne. Nu kan man spørge: Hvad gik galt? Og hvornår? Var det en gang en minoritet af reaktionære borgere, der lykkedes med at monopolisere debatten med deres fremtidsangst? Var det atter pengelystne udviklere, der forsøgte at presse københavnernes hjertebarn for de sidste ressourcer med efterfølgende asociale konsekvenser? Var det endnu en gang nogle diktatoriske planlæggere og politikere, der forsøgte at gennemtrumfe deres kæpheste uden om den demokratiske planproces? Ja – og nej...

... afdækningen af 'politisk urbane' potentialer?

Set ud fra det sædvanlige manuskript, som det 'bypolitiske' paradigme stiller til rådighed, så rummer sagen om Krøyers Plads en overflod af eksempler på en rollefordeling, hvor driftige og visionære udviklere, planlæggere og politikere på den ene side kan siges at kreere endnu et ambitiøst projekt for byens udvikling for kun at blive rundbarberet af kamplystne og reaktionære borgere, og hvor engagerede borgere med kærlighed til deres by på den anden side kan siges at afværge endnu et elitært forsøg på at afvikle såvel by som demokrati. Tilbage står blot ud fra dette manuskript at dokumentere og analysere, hvordan disse stridende parter konkret har forsøgt at undergrave modpartens ambitioner og promovere egne.

Med udgangspunkt i den forudgående teoretiske rekonstruktion af det bypolitiske felt vil jeg dog mene, at dette manuskript i sig selv ikke blot undergraver muligheden for en konstruktiv artikulering af byens mange ambitioner i fremtiden; det udelukker også (an)erkendelsen af nye 'politiske' og 'urbane' perspektiver på byens udvikling; perspektiver, hvis (an)erkendelse måske endda kan være et Columbus-æg for indfrielsen af de mange ambitioner. Det kan kun tiden vise. Her og nu vil jeg begrænse mig til at give (an)erkendelsen af nye perspektiver en chance i en rekonstruktion af sagen om Krøyers Plads. Rekonstruktionen vil overordnet set inddrage de udviklede begreber fortættede og udtømte rumligheder, strategisk abstraktion, taktisk fordrejning samt forskellige aspekter af Lefebvres triade, i et forsøg på at vise de varierende vilkår for 'politiske' og 'urbane' udtryk i byudviklingen, og hvordan de i sidste ende marginaliseres som en naturlig konsekvens af den bias, der er indbygget i det 'bypolitiske' paradigme.

Jeg vil basere den empiriske rekonstruktion på den metodologi, jeg har foretaget en strategisk skitsering af i kapitel 7. Rekonstruktionen er således foretaget ved eksplicit at anskue Krøyers Plads i dens egenskab af et 'vagt terræn' eller en *udtømt rumlighed*, der, som det også vil fremgå nedenfor, muliggør andre urbane udtryk end mere *fortættede* dele af den *sociale rumlighed*. Jeg har udforsket og udfordret forskellige perspektiver i det bypolitiske felt gennem studiet *af* og *med* de forskellige aktører, der har krydset deres veje og deres klinger her. Som et led i den empiriske rekonstruktions

gennemsigtighed vil studiet blive præsenteret i en langsomt udfoldende, *moment*-struktureret narrativ, hvor implicerede aktørers gensidige oplevelser, overvejelser og handlinger vil blive fremstillet med ekstensive citater gengivet i den dynamiske og sammensatte kontekst, hvor de er opstået og udfoldet.

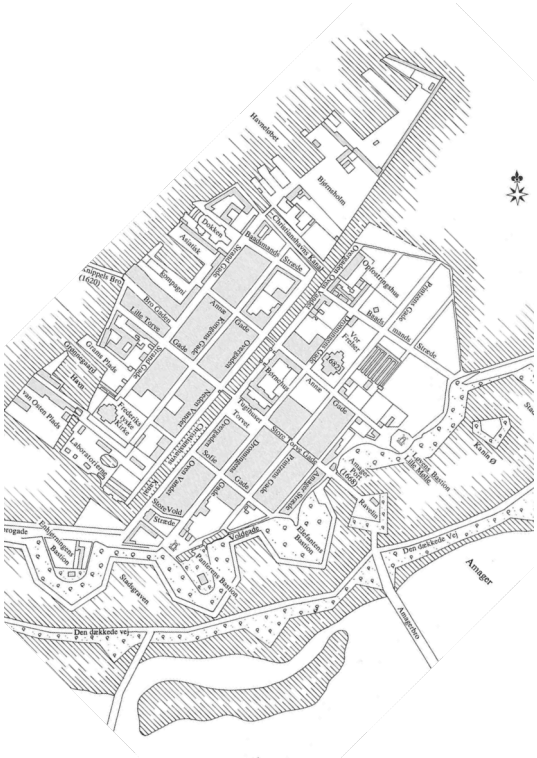

Figur 25 *Wilders Ø, eller Bjørnsholm, voksede frem nord for Christianshavn (øverst på kortet) ved opfyldning i midten af 1700-tallet. Allerede i 1757 kan Wilders Ø's nutidige omrids anes (efter Bramsen, 1989).*

KRØYERS PLADS FØR 'KRØYERS PLADS'

Som sådan er Wilders Ø på Christianshavn en lille, undseelig størrelse placeret lidt anonymt i skyggen af sin mere kendte genbo, Nyhavn, på den modsatte side af havneløbet i Inderhavnen. Lige som så mange andre dele af havnen har øen været isoleret fra den øvrige by pga. handels-, lager- og transportfunktioner. Med den generelle afindustrialisering af København har den taget hele turen først videre ud i brakzonernes glemsel, siden helt ind i epicenteret af en dynamisk storbys omdannelse.

De mange paradigmer af byens konstante omdannelse står skrevet ind i det fysiske rum på Wilders Ø. Øen, der blev skabt med opfyld i københavns 'florisante' handelsperiode i årene efter 1735, udvikler sig gennem de næste hundrede år omkring tre pladsdannelser: Kongelige Grønlandske Handels, Krøyers og Wilders Plads. Krøyers Plads bliver dog med tiden opkøbt af sine naboer, hvorfor øen udvikler en todelt geografi i adskillige årtier frem mod 1970'erne:

I nord: Den Kongelige Grønlandske Handel udvikler langsomt hele området omkring Den Kongelige Grønlandske Handels Plads i den nordatlantiske samhandels tegn (KGH/matrikel 33: ca. 29.500 m^2). De oprindelige pakhuse fra den sidste tredjedel af 1700-tallet (Bygning C, F, G og H) bliver løbende suppleret med forskellige lager- og kontorhuse op igennem 1900-tallet: Bygningerne E og L fra omkring 1900; A, B, M (på Krøyers Plads) og D fra umiddelbart før og efter Anden Verdenskrig; og sidst, men ikke mindst, den store administrationsbygning, K, som blev opført i seks etager i 1966.

Figur 26 *Grønlandske Handels Plads og Krøyers Plads på den nordlige del af Wilders Ø. Frem til midten af 1970'erne præget af handelen med Nordatlanten. På billedet til venstre er der et bassin syd for 'Wilders Pakhus', hvor det 'Det hvide snit' i dag ligger. På billedet til højre kan ses, hvordan området ved bygning B på Krøyers Plads er præget af opmagasinering (fra Bramsen, 1989; Nordatlantens Brygge).*

I syd: Varierende lager- og værftsvirksomhed samt skiftende import- og eksportselskaber præger udviklingen på Wilders Plads, bevidnet af bl.a. Wilders Pakhus fra slutningen af 1700-tallet og samlingen af mindre huse mod sydøst. Senere overtager B&W det tidligere værfts grund og opfører omkring 1915 nogle store haller, hvoraf nogle stadig supplerer de små huse mod kanalen i øst. Den sydlige del af havnesiden mod vest overgår senere til kullagring (matrikel 32 på ca. 38.000 m^2).

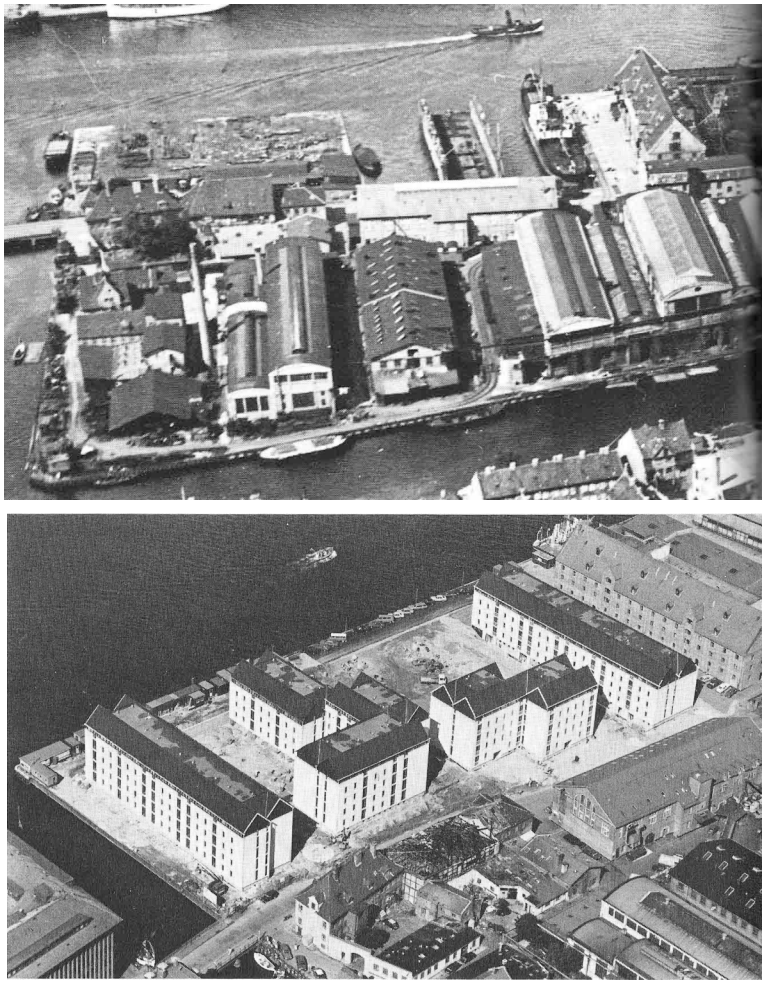

Figur 27 *Wilders Plads i syd. Omkring 1900 meget sammensat med store volumener i Wilders Pakhus og B&W's montagehaller og det historiske miljø af mindre bebyggelse i den sydligste ende. I midten af 1970'erne opføres 'Det hvide snit' oven på den tidligere kullagringsplads og bassinet mod havnen (fra Bramsen, 1989).*

"Mange, mange svære år" – øens industrielle muligheder udtømmes

Den store afindustrialisering og neddrosling af trafikken i Københavns havn fører til, hvad en nuværende grundejer på øen kalder "mange, mange svære år" i efterkrigstiden, hvor aktiviteterne på Wilders Plads – ikke mindst efter nedlukningen af B&W's ellers meget avancerede maskinfabrikation – er meget fra hånden til munden og faktisk mest handler om bekostelig vedligeholdelse af bolværket (interview med 'grundejeren'). Også i nord, på KGH, forsvinder havneerhvervet, da handelsselskabet flytter deres aktiviteter til Aalborg.

Øen slutter sig således som helhed til den lange række af braklagte, centrale erhvervsområder i det generelt kriseramte København; "gamle industriområder" med "betydelige potentialer", der i den kommunale planlægning, her i midten af 1970'erne hvor krisen bed sig fast, bliver inddraget i fremadskuende overvejelser om, hvilke primære anvendelser de senere kan overgå til (leder i Plan og Arkitektur). Her hvor industriparadigmets muligheder for udnyttelse af øen er udtømte, og øen ligger hen som en *udtømt rumlighed*, bevæger den sig således ind i, hvad der af kommunen bliver betragtet som en afventende brakfase, hvor én dominerende funktion (industri og havneerhverv) med nye tiders dynamik på ejendomsmarkedet skal overgå til andre dominerende funktioner (boliger og serviceerhverv).

Indtil ejendomsmarkedets egen dynamik kun bære en sådan omdannelse sætter stat og kommune deres præg på øens funktioner. KGH-området overtages af det senere Told & Skat, der anvender den store bygning K til administration og, i ekstensiv grad, de øvrige dele af ejendommens bygninger til "opmagasinering af biler, som de havde konfiskeret for smugleri, og sprit hældt i store containere" (interview med lokal beboer). Den offentligt tilvejebragte udvikling fejer i slutningen af

1970'erne også hen over dele af Wilders Plads. Med tidligere Overborgmester Egon Weidekamps insisterende hjælp forvandles kuloplagringen mod havnen og dele af det tidligere B&W-område mod kanalen til almennyttigt boligbyggeri. Som vidnesbyrd på det ligger de afdelinger af Lejerbo, som i daglig tale kendes som 'Det hvide snit' og 'Den gule misundelse', i dag kilet ind imellem ældre pakhuse og den tilbageværende ansamling af bygninger fra den merkantile periode på den del af Wilders Plads, som på 165. år er ejet af Barfred-familien.

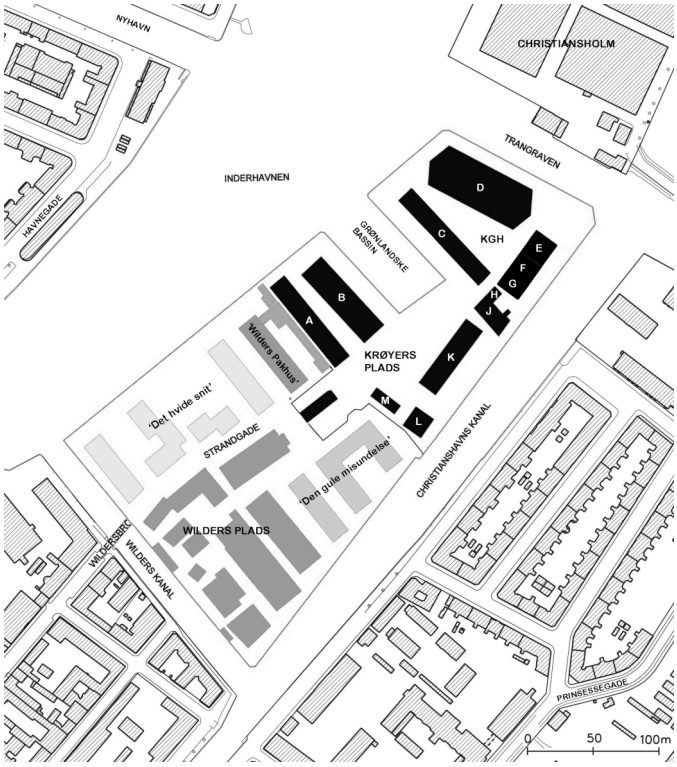

Figur 28 *Wilders Ø anno 2002. Bygningerne i det nordlige område med Kongelige Grønlandske Handels Plads og Krøyers Plads er aftagnet i sort, mens de omkring Wilders Plads i syd er i gråtoner (efter Københavns Kommune, 2004b).*

I mellem 15 og 20 år befinder øen sig i en braklagt overgangsfase, hvor øen dels, af folk med bolig eller arbejde på øen, opleves som en 'tornerosesovende' blindgyde og tages for givet som sådan, dels, af planlæggere, opfattes som et potentiale for fremtidig byomdannelse ved etablering af nye funktioner. I perioden fra omkring midten af 1990'erne til 2000 bevæger øens *sociale rumlighed* sig fra denne balance mellem en oplevet nutid og en forestillet, relativ fjern fremtid over mod mere konkrete planer og projekter, der indgår i havnens generelle omdannelse – ikke mindst i forbindelse med at KGH købes af et nyt statsligt ejendomsselskab.

Tågernes kaj – oplevelser, analyser og visioner i en 'udtømt rumlighed'

"Vi levede i Tornerosesøvn herude"

For de nye lokale beboere udgør den blot ekstensive anvendelse af den nordlige del af øen på ingen måde en afventende brakfase, men var i sig selv en betydelig realisering af stedets potentiale som rekreativt bagland. Området, med nogle af det senere Told & Skats funktioner, er til en start stadig isoleret fra resten af øen ved et hegn, og ligger hen som et sted, hvor "der skete næsten ingen ting", som én af de senere tilflyttere til 'Den gule misundelse' erindrer (lokal beboer). Den eneste reelle aktivitet var administrationen i administrationsbygningen. Enkelte levn fra handelstiden var tilbage i form af en butik i bygning E med grønlandske fisk, hval- og sælkød, som der blev adgang til, da området i midten af 1980'erne blev åbnet. De nyindflyttede beboere i de almennyttige boligbebyggelser nød godt af åbningen: "Det blev så rigtig

Figur 29 *Wilders Ø fra luften i 2004. Det fremgår, at 'Den gule misundelse' har erstattet flere B&W-haller mod Christianshavns Kanal (fra Københavns Kommune, 2004b).*

godt, da de faktisk lukkede op, jeg tror det var i '86. Der blev så lukket op for KGH's gamle område" (*Ibid.*). Han beskriver øen som uopdaget; som

> et område, der var glemt. Vi levede i Tornerosesøvn herude. Det var skønt ... Der kom måske en kanalrundfart – jeg tror de sejlede fra maj til 15. juli – og så kom de måske hver tredje time med to forkølede nisser i (*Ibid.*).

Så meget desto mere blev øens muligheder udnyttet af beboerne i dagligdagen:

> Øen blev jo brugt utrolig meget af os, der var her. Det var jo ligesom vores lokale park og vores lokale vand. Der var ikke en kæft andre, der var interesseret i det. Vi var ude og fiske ål med ungerne. Oppe på hjørnet. Der stod vi ude foran [bygning C]. De dér eftermiddage og aftener er kanonlækre derovre... Se solen gå ned, når vestenvinden ikke er for hård. Et fantastisk sted. Alle folk elsker at sidde derude. Om formiddagen brugte man så østsiden (*Ibid.*).

Den lokale idyl fik dog lejlighed til endnu en gang at mærke globaliseringens puls, da en femdækket containerpram ombygget til hotelskib, med en fortid i Alexandria og Hamburg, i starten af 1992 lagde til de nyåbnede kajer under navnet Flotellet i Grønlandsbassinet. Ombord var knap 1000 flygtninge fra borgerkrigen i Jugoslavien (Nederland 940130). Og de brugte dels kajerne, dels rummet mellem bygning A og B på det gamle Krøyers Plads til deres aktiviteter, men også resten af øen kunne mærke deres tilstedeværelse:

> Så havde vi jo selvfølgelig håbet, at lortet var blevet sejlet ad helvede til. Nej, nej, den blev sejlet ind i bassinet...Så skulle den bare ligge der i tre måneder, fik vi at vide...Der var både koleraepidemi, og der var pansere konstant derovre, og der var et værre hurlumhej ... I stedet for i tre måneder, var de der faktisk i tre år, næsten tre år, to et halvt, tror jeg (lokal beboer).

Der rejste sig en storm af protester fra øens beboere i starten af Flotellets ophold i bassinet, men langsomt udviklede der sig faktisk en del forståelse på tværs af de kulturelle barrierer, og da det Røde Kors-drevne skib skulle fjernes (i slutningen af 1994) blev der dannet en lokal forening, som ville bevare flygtningecenteret på øen.

"Sort og mørkt og tyst og stille"

Resultatet blev en permanent etablering af én af skibets funktioner, kulturhuset, i bygning E. En ansat i Røde Kors, der har været med næsten hele vejen, husker tumulten omkring flygtningeskibet, men også områdets karakter, da skibet forlod øen:

> Der var rigtig øde herude, da vi kom herud, og da Flotellet var sejlet, og der kun var os tilbage, havde jeg nær sagt, så var der faktisk heller ikke ret meget andet ... Told & Skat lå der, og der var mekanikerne, fra Told & Skat [i bygning D], men så var der jo ikke andet. Polarcenteret var som kontor også, men alle gik jo hjem klokken fire og så var der fuldstændig sort og mørkt og tyst og stille (interview med leder i Dansk Røde Kors' Kulturhus).

Områdets karakter og lokalisering i forhold til det øvrige centrale København havde også stor indflydelse på, hvad der kunne lade sig gøre at lave af de kulturelle arrangementer, som ellers var en central del af det nyetablerede hus' funktion:

> Det var rigtig, rigtig svært at få nogen til at komme herud og lave nogle arrangementer...Og hvis *vi* lavede arrangementer, så var det rigtig, rigtig svært at få folk til at komme herud, de syntes det var alt for langt. Det var fuldstændig 'way out of city', altså. Er du klar over 'at gå hele vejen herud'! Det kunne ikke lade sig gøre (*Ibid.*).

Oplevelsen af tomhed gik igen hos en galleriejer, da han etablerede sig i nogle af B&W's gamle haller på Wilders Plads i midten af 90'erne, hvor der ikke var "specielt meget kunst og kultur lige her i området" (interview med galleriejer), og hos den nyansatte direktør ved det nævnte Dansk

Polarcenter. Tidligere var han kun kommet på øen for at købe grønlandsk mad i bygning E. På tidspunktet for hans ansættelse i Dansk Polarcenter lå øen, med hans ord, "mere eller mindre øde hen" (interview med direktør i Nordatlantens Brygge). Centeret, der i 1989 blev etableret i bygning H som forsknings- og logistikstøtteenheden for udforskningen i polaregnene, var bl.a. blevet etableret på øen sammen med Arktisk Institut og Institut for Eskimologi pga. forhistorien (001003). Og netop denne historie var faktisk med til at tænde fantasien hos direktøren for polarcentret.

"De, der ikke ser det usynlige, kan ikke gøre det umulige"

Mens kommunens planlæggere sammen med ejendomsmarkedet forholder sig afventende, udvikler han, inspireret af stedets næsten påtrængende historie og dets øjeblikkelige brakstatus, en storslået vision om anvendelsen af de gamle pakhuse på den nordlige del af øen til et nordatlantisk kulturcenter. Han indgår et tæt samarbejde med direktøren for Told & Skat, der jo ejede hele det nordlige område, og et stærkt netværk med bl.a. Islands tidligere præsident, Vigdis Finnbogadottir, samles omkring visionen. Finnbogadottir, hvis forfædre trådte i land netop her, når de skulle til Danmark og uddannes (direktør i Nordatlantens Brygge), udviser en passioneret interesse for stedets historiske kvaliteter:

> I det 18. århundrede kom englænderne rejsende til Island, og de var overraskede over at møde præster, som kunne latin og et folk, som kunne læse. Midt i al fattigdommen forstod vi, at ånden skulle næres. Huset her handler netop om det. Det handler om en drøm, en vision om, at mennesket behøver noget mere ... De, der ikke ser det usynlige, kan ikke gøre det umulige. Netop troen på at man kan gøre det umulige, er en visionærs adelsmærke (Andersen 010406).

Vigdis bliver en stærk frontfigur for projektet, der herigennem får indflydelse helt op på regeringsplan. Et modsætningsforhold indbygges dog af selv samme regering, der går med tanker om at lægge store dele af området over i et nyetableret ejendomsselskab, hvis projekt ikke er at realisere visioner men profit.

"Dead dog space"

I slutningen af 1997 er Finansministeriet således i gang med at etablere et statsligt selskab, Freja Ejendomme A/S, til salg af statslige ejendomme – i øvrigt bygget på den københavnske succeshistorie, Tor, der tidligere i 1990'erne ekspederede salget af en lang række kommunale ejendomme. De attraktive arealer på vestsiden af Wilders Ø er udset til at blive én af knap 70 ejendomme i det nye selskabs portefølje. Det drejer sig dels om området med netop det fredede Grønlandske pakhus (bygning C), som de to direktørers idé kredser omkring, dels om området nord herfor (bygning D) samt området på den anden side af Grønlandsbassinet med de to lagerhaller (bygningerne A og B) fra umiddelbart før Anden Verdenskrig.

Efter nogen tids uvished vælger Finansministeriet, trods en del kommunikation på de indre linier med folkene bag det nordatlantiske projekt, at skyde ejendommene (dele af matrikel 33 i Christianshavns Kvarter) ind i Freja Ejendomme (041121). Freja har hermed fået 'tildelt' (teknisk set et 'køb' for den kapital, staten skyder ind i selskabet i form af ejendomme) et område, der aktuelt ikke har en særlig stor betydning for byens udvikling. En chef i Freja beskriver ejendomsselskabets opfattelse af ejendommen meget sigende med ordene "Dead dog space":

> Ejendommene her, de har jo ligget som spøgelsesejendomme. Grønlandske Pakhus [C] har ligget tomt i årevis. Nationalmuseet har puttet nogle effekter derind, og så har det stået sådan lidt underligt forladt, og ingen har kunnet tage sig sammen til rigtig at bruge det til noget. Der var også nogle gamle et-etages pakhuse [A og B], som var bygget i 30'erne engang med bindingsværk. Meget søde, men de havde i den grad udtjent deres funktion. Og med den tæthed, man forventer af en by, der virker det næsten provokerende, at der ligger sådanne bygninger. Men selvfølgelig også pittoresk (interview med chef i Freja).

Sammenholdt med chefens billede af centrum i en dynamisk by ligger området hen som et paradoks – "noget lidt ubrugeligt, men med et kæmpe potentiale" (*Ibid.*), som han formulerer det. Det kæmpe potentiale ligger dels i det øde liggende pakhus C, men også i ejendommens overordnede lokalisering i havnen, med Nyhavn på den anden side.

Strategisk fortætning – artikulering af planer, visioner og økonomiske interesser

"Det her, det er jo én ud af mange lokalplaner"

Selv om man i den kommunale planlægning er forberedt på de forladte erhvervsområders store potentialer for byudvikling og således også for deres værdi for kommerciel udvikling, skaber overdragelsen bølger på Københavns Rådhus, idet Københavns Kommune ved at tillade udstykningen hjælper den på vej. Belært af fejltagelser ved et tidligere stærkt omdiskuteret byggeri af Arkitekternes Hus længere nede af Strandgade på den anden side af Wilders Bro, der bl.a. førte til 2200 underskrifter imod manglende lokalplanlægning og borgerhøring (961031), rejser et lokalt socialdemokratisk medlem af BR kritik af udstykningen, fulgt op af et ønske om, at der tages "initiativ til, at der nu udfærdiges den lokalplan for området, som sikrer borgernes høringsmulighed samt mulighed for indflydelse på 'projektet'" (Rudaizky 980129). Indlægget følges op af flere andre (bl.a. Holst 980131). Formanden for Lejerboafdelingen, 'Den gule misundelse', kommer med følgende bredside:

> Vi skriver 1998, hvor åbenhed og demokrati burde være en selvfølge. Sådan er det bare ikke i Københavns Kommune, hvor man negligerer planlovens bogstav, der siger, at ved 'større udstykning skal der tilvejebringes en lokalplan.' ... Vi er ikke modstandere af en udvikling på området, men vil gerne gennem en lokalplan være med på banen, så der ikke bliver lavet flere fejltagelser i Strandgade. Der skal ikke herske tvivl om, at når først kridtstregen på Grønlands Handels Plads er en realitet, er mulighederne for at tænke store tanker for området uigenkaldeligt forbi (Waldorf 980205).

Hun afslutter debatindlægget med en direkte opfordring til "de progressive kræfter i Københavns Borgerrepræsentation" om at "overbevise [Bygge- og Teknikborgmesteren] om, at denne udstykning er så betydningsfuld, at der udarbejdes forslag til lokalplan for området - og det inden udstykningen bliver en realitet" (*Ibid.*). Borgmesteren svarer, med udtalt undren, at udmatrikuleringen ikke i sig selv indebærer nybyggeri, og at dette nybyggeri, hvis det skulle ønskes af den nye ejer, ikke kan ske uden forudgående lokalplanlægning:

> De byggemuligheder på Told- og Skattestyrelsens ejendom, der er forudsat i den af Borgerrepræsentationen vedtagne kommuneplan, kan under ingen omstændigheder udnyttes, uden de omboende bliver inddraget (980217).

To dage efter at udstykningen af dele af KGH-ejendommen registreres (BBR-opslag), bliver en lokalplan for Wilders Ø rent faktisk sat på dagsordenen. Det er, om ikke et direkte resultat af forårets debat, så faktisk en afledt konsekvens af en generelt skærpet lokalplanpligt i historiske områder, forårsaget af den tidligere sag om Arkitekternes Hus. Lokalplanen kommer derfor på dagsordenen pga. en forespørgsel om et mindre nybyggeri et andet sted på øen. Det er Wilders Plads Ejendomme, der ønsker at opføre et byggeri på fem etager (ca. 2000 m^2 samt ekstra 3000 m^2 via indskudte dæk i andre bygninger) i den modsatte ende af øen. Forvaltningen foreslår dog, at man, som led i den generelle omdannelse af havneområdet, udnytter lejligheden til at udforme en ny lokalplan for hele øen. Den 7. oktober i 1998 sættes forespørgslen fra Wilders Plads Ejendomme således på dagsordenen for et møde i Bygge- og Teknikudvalget i form af en redegørelse med følgende ordlyd:

> Der redegøres for en anmodning om et lokalplanpligtigt byggeri på ejendommen matr. nr. 32 Christianshavns Kvarter, København, Wilders Plads. Bebyggelsesmæssigt ligger det ansøgte inden for rammerne af Kommuneplan 1997, og forvaltningen har meddelt andrager, at man er indstillet på at

> udarbejde lokalplan for hele 'øen' inklusive Krøyers Plads og Grønlandske Handels Plads (Københavns Kommune, 1998).

Udvalget tager redegørelsen til efterretning og godkender hermed igangsættelsen af arbejdet med lokalplanen. Som sådan spiller lokalplanen ikke nogen større rolle i omdannelsen af havnen. Den forsvinder nærmest i mængden af de mange omdannelseslokalplaner, der udformes i denne periode. En leder i forvaltningen sætter den i perspektiv som "én ud af mange lokalplaner":

> Wilders Plads er jo en brik, og rummelighedsmæssigt ikke en gang en af de store, om end beliggenheden og kvaliteten i en række af områdets bygninger gør den interessant (leder i Plan og Arkitektur).

Den lokalplanmæssigt ringe betydning hænger således sammen med det begrænsede byggeønsker, der lå til grund for lokalplanudarbejdelsen. Forvaltningen tager ellers, netop pga. af øens generelle beliggenhed og kvalitet, kontakt til Freja for at oplyse om det forestående lokalplanarbejde, der også vedrører deres nyerhvervede ejendomme, og for konkret at indlede en dialog om karakteren af kommende byggeri på ejendommene. Freja, der har travlt nok med overhovedet at holde fast på ejendommene over for det nordatlantiske projekt samt at udvikle andre ejendomme såsom Holmen og Ny Tøjhusgrunden, har dog endnu ikke de store planer for området (chef i Freja). I den kommunale indstilling hedder det:

> Selskabet har meddelt, at man endnu ikke har valgt strategi for udviklingen af denne ejendom, og således heller ikke valgt samarbejdspartnere og investorer. Selskabet er af den opfattelse, at ejendommen er så betydningsfuld i sin placering og af en sådan karakter, at udviklingen af denne skal ofres den nødvendige tid og de rigtige ressourcer. I denne forbindelse skal bemærkes, at det fortsat er uafklaret, hvorvidt der vil kunne skabes grundlag for etablering af et 'Nordatlantisk center for kultur, forskning og erhverv' på ejendommen. Overvejelserne herom omfatter såvel det fredede pakhus som flere af de øvrige bygninger og en del af grunden, hvorfor en planlægning af området i høj grad vil være afhængig af en afgørelse om dette projekts gennemførelse (Københavns Kommune, 1999a).

Forslag til lokalplan 308 Wilders Plads II, der kommer på dagsordenen i Bygge- og teknikudvalget i februar 1999, bliver således en todelt øvelse, der dels rettes mod tilvejebringelsen af det planmæssige grundlag for den ønskede bebyggelse på Wilders Plads, der trods den indledende accept i forbindelse med redegørelsen er blevet skåret ned til fire etager, dels anviser generelle retningslinier for den overordnede udvikling på øen, herunder en rammelokalplan for område II i lokalplanforslaget med bl.a. Frejas ejendomme. I henhold hertil er det overordnede formål i forslaget, at lokalplanen skal

> udgøre det planlægningsmæssige grundlag for en fortsat omdannelse af området fra tidligere erhvervsorienterede anvendelser til et attraktivt bolig- og serviceerhvervsområde med bebyggelse af høj arkitektonisk kvalitet, som modsvarer og udnytter den unikke beliggenhed i Inderhavnen, og hvor der tages udstrakt hensyn til den eksisterende historiske, bevaringsværdige og for en dels vedkommende fredede bebyggelse i og uden for området (Københavns Kommune, 2000c).

Formålet med lokalplanforslaget bærer således præg af de generelle bestræbelser, kommunen, i tråd med den vedtagne boligpolitik, gør for at skabe en levende by i forbindelse med havneomdannelsen. Grebet her er "at det ikke bliver rendyrkede boligområder eller rendyrkede erhvervsområder, men at vi har et vist blandingsmiljø" (leder i Plan og Arkitektur), som en leder i kommunen formulerer det. Ambitionerne om blandingen af erhverv og boliger i området følges desuden op med en udmøntning af kommuneplanens overordnede ramme, der bestemmer, at mindst 40% af etagearealet bliver boliger. For område II fastsættes således en boligandel på mindst 30%.

Hvad angår den bebyggelsesmæssige udvikling, så ligger mulighederne indenfor de i kommuneplan 1997 formulerede rammer på en bebyggelsesprocent på 150 og en maksimal højde på seks etager eksklusiv tagetage. Herudover foreslås specifikt for område II følgende paragraf:

> Opførelse af ny bebyggelse bortset fra tilbygninger af begrænset omfang samt mindre bygninger i én etage, herunder skure, byøkologiske anlæg og lignende, forudsætter, at der ved supplerende lokalplan er fastlagt en principiel bebyggelsesplan (Københavns Kommune, 2000c).

Der kommer 88 indsigelser om bl.a. informationsmaterialets karakter, andelen af friarealer, trafiksituationen i Strandgade samt højden på og funktionen i nybyggeriet på Wilders Plads. Trods den blot overordnede karakter af udmeldingerne for område II, er en del af dem rettet mod udviklingen her. Indsigelserne handler især om detaljeringsgraden i planlægningen af den kommende udvikling på Grønlandske Handels Plads og ønsker om mulighed for kulturelle aktiviteter og grønne arealer (Københavns Kommune, 1999b).

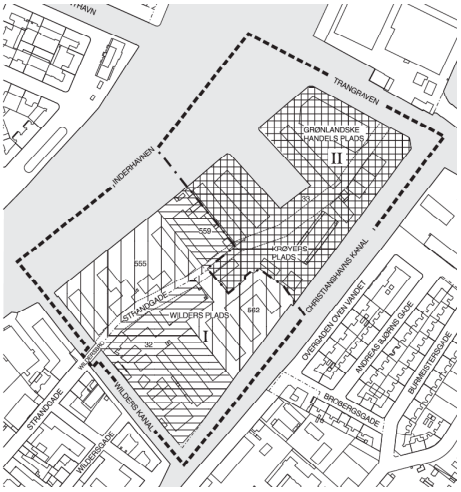

Figur 30 *Områderne i lokalplanen for Wilders Ø. Det krydsskraverede KGH-område dækkes af en rammelokalplan, der kræver tillæg i tilfælde af nybyggeri (Københavns Kommune, 2004b).*

Indsigelserne fører til to ændringer i lokalplanforslaget. Dels en teknisk angående bolværkerne, dels en mere generel om karakteren af udviklingen i område II. Det drejer sig om andelen af boliger i den fremtidige udvikling på Krøyers Plads og Grønlandske Handels Plads. De boligpolitiske bestræbelser er således blevet yderligere aktualiseret af et nyligt indledt samarbejde mellem nogle af de væsentlige aktører i havneomdannelsen. Det fremgår af den endelige indstilling, som ligger til grund for debatten om lokalplanforslagets endelige vedtagelse:

> På baggrund af indsigelserne og et voksende ønske om at udnytte de attraktive havneområder til flere boliger samt bestræbelserne i det netop påbegyndte udvalgsarbejde mellem Københavns Havn, Ejendomsselskabet Freja, Miljø- og Energiministeriet og Københavns Kommune vil det ifølge Økonomiforvaltningen blive overvejet kommuneplanmæssigt at øge boligdelen. Disse planovervejelser vil få betydning, når der skal udarbejdes den for nybyggeriet i område II fornødne supplerende lokalplan (Københavns Kommune, 1999c).

Med disse ændringer vedtages lokalplanforslaget den 4. november 1999 uden nogen form for debat i BR. Det sker med et flertal bestående af S, V, K, R, CD og Fælles Kurs. Imod stemte SF, Enhedslisten, DF og Solidarisk Alternativ. Henvisningen til udvalgsarbejdet mellem de fire centrale aktører i havneomdannelsen sætter Wilders Plads-lokalplanen i mere end et historisk skæbnefællesskab med den lange række af omdannelseslokalplaner, der tilvejebringes omkring årtusindskiftet. Lokalplanen bliver også én af de første, der direkte bygger videre på de organiserede overvejelser om udviklingen i havnen, som erfaringerne fra Kalvebod Brygge har nødvendiggjort.

"Kvalitetsbyggeri i Københavns havn" – år nul i epoken efter Kalvebod Brygge

BR-debatten vedrørende offentliggørelse af *Forslag til lokalplan 308* foregår bogstaveligt talt i skyggen af debatten om et andet område i Københavns havn. Samme aften som offentliggørelsen vedtages bliver den sidste i rækken af lokalplaner for Kalvebod Brygge således behandlet. Kajstrækningen blev overdraget af kommunen til Ørestadsselskabet I/S' ved selskabets etablering i 1992 og blev under en del bevågenhed solgt videre til det svenske udviklingsselskab, Skanska Ejendomme i 1996. I årene straks herefter opføres der en række byggerier, der i den grad rejser kritik fra såvel fag- som lægmænd for deres massivitet og manglende arkitektoniske kvalitet (jfr. fx kritikken fra Arne Gaardmand i 960430).

Ved aftenens BR-møde drejer sig nærmere bestemt om den lokalplan, der skal give mulighed for opførelsen af Nykredits nye hovedsæde samt Marriott Hotel – to byggerier i den nordlige ende af Kalvebod Brygge, der i skala minder om de øvrige, meget kritiserede byggerier på bryggen, men som afviger fra dem ved at satse mere på arkitektur og materialevalg. Mens Wilders Plads-planen godkendes til offentliggørelse uden andre kommentarer end fodnoter fra Enhedslisten og SF, så følges den endelige vedtagelse af *Lokalplan Kalvebod Brygge Nord II* til dørs med en betydelig debat (debatten om dette ene punkt fylder halvdelen af debatten om aftenens alt i alt 20 punkter). Debatten indledes af den planansvarlige Bygge- og Teknikborgmester med ordene:

> Vi står i aften over for at behandle et af de vigtigste projekter i det, nogle har kaldt 'Det nye København'. Det nye København står og falder med Kalvebod Brygge. Enten er man med, eller også er man ikke med. Enten er man for den udvikling, byen har gennemgået de sidste år, eller også er man imod. Enten har de partier, der ønsker en positiv udvikling i København, et flertal bag sig i dag, og så står Det nye København med dets vision om vækst og fremgang, eller også er der ikke et flertal, og København vil igen være det gamle København anført af venstrefløjens apokalypse om kaos, anarki og skindemokrati i store fællesforsamlinger... Kalvebod Brygge er det vigtigste projekt i nyere tid. Det er her, vi skal bevise, at man kan stole på København, at vi ikke er bange for, at man kan håndtere fremtiden, at vi vil noget... Min appel skal være, at vi sammen fortsætter fremad i den ånd, der har præget København de sidste år. Vi har en chance, der kan gøre livet bedre for de tusinder og atter tusinder af borgere, der sammen udgør København. Misbruger vi den, kommer den ikke igen (Københavns Kommune, 1999d).

I de efterfølgende, utallige indlæg rundes hele historien om udviklingen af Kalvebod Brygge og de økonomiske vilkår planlægningen heraf har været underlagt. Lokalplanforslaget vedtages med stemmerne 33 for (K, V, DF, CD, Fælles Kurs og alle i S på nær to) og 17 imod (Enhedslisten, SF, to fra S samt Solidarisk Alternativ). Een af de flittigst deltagende i aftenens debat er modstanderen Solidarisk Alternativ (SOL), der får tilføjet følgende bemærkning til beslutningsprotokollen: "SOL har stemt imod, da det er mord på havnen og en skandale, som SOL håber københavnerne rejser sig imod" (Københavns Kommune, 1999d).

SOL foreslår desuden forgæves, at al lokalplanarbejde i havnen stilles i bero "i afventen på udarbejdelse af en overordnet plan for anvendelse af områderne i og ved Københavns Havn" (*Ibid.*). SOL tager dog sin opfordring med videre til en senere BR-debat omkring offentliggørelsen af *Kommuneplanberetning 1999* den 6. maj. Offentliggørelsen vedtages således med et ændringsforslag fra SOL vedrørende et afsnit i beretningen om 'Byen ved vandet'. Forslaget går ud på at udarbejde en helhedsplan for havnens udvikling, som kan medvirke til at bevare havnens herlighedsværdier (Københavns Kommune, 1999e). Det fører i forsommeren til, at der nedsættes den arbejdsgruppe under Københavns Kommune, Københavns Havn, Freja og Miljø- og Energiministeriet, som henvises til i indstillingen om den endelige vedtagelse af Wilders Plads-lokalplanen (Københavns Kommune, 1999c); en gruppe hvis arbejde Desfor og Jørgensen (2004) betegner som "flexible urbane governance" med henvisning til gruppens særlige fleksibilitet i håndteringen af dens ambitioner om nyt byggeri i forhold til planloven.

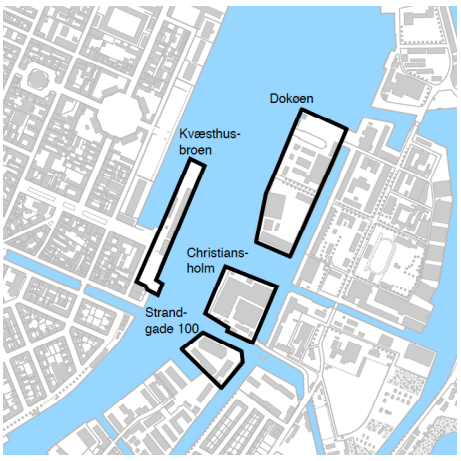

Figur 31 *De fremhævede lokaliteter i havneudvalgets vurdering af Inderhavnen (fra Københavns Kommune, 2001a).*

Arbejdsgruppen indleder samarbejdet i august 1999 med det erklærede "formål at formulere retningslinier for byggeri i Københavns havn, som de 4 samarbejdspartnere finder udgør de tilstrækkelige forudsætninger for, at den fremtidige omdannelse af havneområderne til bymiljø af høj kvalitet kan sikres" (Københavns Kommune, 2000a). I december samme år

beslutter styregruppen sig for at fokusere analysearbejdet på tre såkaldte fokusområder i henholdsvis Nord-, Syd- og Inderhavnen.

Frem mod sommeren 2000 underkastes de tre områder et analysearbejde, der skal anskueliggøre bebyggelsesmulighederne. To hollandske tegnestuer, West 8 og Soeters van Eldonk Architekten, analyserer henholdsvis Nordhavnen og Sydhavnen, mens Inderhavnens muligheder analyseres af Henning Larsen. Resultaterne af analysearbejdet offentliggøres ved nogle stort anlagte og mediedækkede workshops for politikere, forvaltere og fagligt interesserede i slutningen af juni 2000 (Københavns Kommune, 2001a, 13). Mens analyserne fra hollænderne diskuteres i samråd med styregruppen før den offentlige behandling, kommer analysen fra Henning Larsen vedrørende Inderhavnen (herunder den nordlige del af Wilders Ø) i sidste øjeblik uden nogen form for diskussion med gruppen. Direktøren fra Freja stiller sig noget undrende over for processen:

> Det kørte sådan lidt uden for udvalget, kan man sige. Jeg ved ikke rigtigt, hvad der foregik dér bag kulisserne. Henning Larsen han kom bare og havde nu pludselig fundet ud af, at der var de dér fire-fem steder, hvor man kunne lave nogle lidt mere spektakulære byggerier. Jeg ved ikke, hvem der havde været i dialog, men det var ikke udvalget, for jeg hørte ikke om det. Og jeg brokkede mig også over det. Men der kom bare lige pludselig en løsning, som var færdig. Og vi fik det at vide en time før der var stort pressemøde på Rådhuset (interview med direktør i Freja Ejendomme).

Resultatet af Henning Larsens analyse er et såkaldt volumenstudie, der udpeger steder i Inderhavnen med potentiale for etableringen af betydelige byggerier til "monumentale kulturfunktioner" (Københavns Kommune, 2001a, 22). Der peges på Dokøen (der på dette tidspunkt er blevet erhvervet af en fond under A.P. Møller til etablering af et operahus), Kvæsthusbroen (der på regeringens initiativ er blevet udset til at lægge rum til et nyt skuespilhus; Københavns Kommune, 2000b), Christiansholm (der foreslås bebygget med et 'Byens Hus'), samt 'Strandgade 100' (den nordligste del af KGH).

De tre førstnævnte lokaliteter tillægges stor arkitektonisk betydning for udviklingen af Inderhavnen. Kvæsthusbroen beskrives som en "fremskudt bastion, der fra inderhavnens store bassin danner overgangen til middelalderbyen" med Havnegade, Ved Stranden og Gammel Strand (Københavns Kommune, 2001a, 24). Dokøen ligger i den monumentale Frederiksgade-tværakse (forskudt med 17 meter). Christiansholm indtager den mest centrale placering. Den ligger lige over for Sankt Annæ Plads, men hvad vigtigere er så er den centralt placeret i hele havneforløbet:

> Set i inderhavnen er øen ... meget markant, idet den ligger i sigtelinjerne for både den sydlige og den nordlige del af havneløbet. Som byen er planlagt og udviklet, vil den blive det centrale punkt i havnen. Her ligger havnens geometriske tyngdepunkt, dér hvor de to hovedakser skærer hinanden (*Ibid.*, 23).

Lige så monumentalt placeret er Strandgade 100 ikke, men beliggende i forlængelsen af selve Nyhavns akse og med et storslået udblik til nord er der stadig en del potentiale her. Der gives i volumenstudiet intet konkret forslag til, hvilken funktion, der kunne etableres her, men analysen søger at knytte an til de udviklinger, som allerede er i gang i området. Der noteres følgende om området i afrapporteringen:

> Området er i dag meget overset. Fra pladsen er der et fantastisk flot kik op gennem Nyhavn til Kongens Nytorv. Her findes det nye Nordatlantiske Center i et gammelt pakhus, der oprindeligt var brugt til handel med Grønland, Færøerne og Island. Den eksisterende, flade

Figur 32 *Monumentale sigtelinier i Inderhavnen (fra Københavns Kommune, 2001a).*

> værkstedsbygning [bygning D] forudsættes nedrevet og foreslås erstattet af en ny bygning, der i dimensioner svarer til det eksisterende pakhus' dimensioner. En projektkonkurrence for området forventes udskrevet i 1. halvår 2001 (*Ibid.*, 23).

Henning Larsens volumenstudier præsenteres sammen med de øvrige to oplæg for den bredere offentlighed ved en stort anlagt udstilling om havnens udvikling i august, men kommer ikke med i forvaltningens samtidige behandling, da tegnestuens "fremlæggelse af volumenstudierne skete ... som et indlæg optaget på video" (Københavns Kommune, 2000b). De øvrige oplæg indstilles ved behandlingen til at blive taget til efterretning i Kommuneplan 2001 (Københavns Kommune, 2000a). Først godt tre måneder senere behandles volumenstudierne for Inderhavnen, denne gang med statslige beslutninger om lokalisering af en opera og et skuespilhus på henholdsvis Dokøen og Kvæsthusbroen som ny kontekst. Henning Larsens tanker om udnyttelsen af disse lokaliteter besluttes ved mødet inddraget i det kommende arbejde med Kommuneplan 2001, mens tankerne om et "Byens hus" på Christiansholm falder ud, da den "ønskes nærmere vurderet" (leder i Plan og Arkitektur). Det samme gælder konklusionerne om mulighederne på Strandgade 100. I forvaltningens indstilling til mødet hedder det:

> Grønlandske Handels Plads gled ud af de endelige konklusioner, da området i hovedtræk er planlagt til at blive Den Nordatlantiske Brygge suppleret med forholdsvis begrænsede boligbyggemuligheder, hvorved udnyttelsen er fastlagt (Københavns Kommune, 2000b).

Mens de oprindelige oplæg i juni 2001 indgår i arbejdsgruppens afrapportering, der udgives under titlen *Kvalitetsbyggeri i Københavns havn* (Københavns Kommune, 2001a), indgår de nævnte udvalgsbeslutninger i den endelige bekendtgørelse af *Kommuneplan 2001* den 18. december 2001.

"Det var første gang, der skete noget ved Københavns Havn, som satte markedskræfterne ud af spil"

Parallelt med lokalplanprocessen og arbejdet med 'kvalitetsbyggeri i Københavns havn', der begge i varierende grad tager stilling til den fremtidige udvikling af den ejendom, Freja har købt, har netværket til forberedelsen af det nordatlantiske kulturhus, som det også fremgår løbende af det kommunale planmateriale, arbejdet for at overtage ejendommen med det fredede pakhus. Finansministeriet har tidligt afgivet løfte om, at hvis restaureringen og driften af pakhuset kan finansieres, så vil man overdrage ejendommen til projektet.

Efter tre års arbejde lykkes det endelig i slutningen af 2000. Det sker i form af et milliontilskud fra "A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til Almene Formaal" bevilget efter et personligt møde mellem skibsrederen og Finnbogadottir. Med et skifter magtbalancen i forhandlingerne projektets etablering KGH-området:

> Da A.P. Møller besluttede at give 20 millioner kroner, forsvandt al modstand med forbløffende hurtighed (projektansat i 010406).

Kort tid efter at have fået overdraget grunden mod havneløbet fra staten, sælger Freja altså de nordligste dele tilbage. Det drejer sig helt præcis om matrikel 626 i Christianshavns kvarter, med det fredede, 6800 kvadratmeter store pakhus C, der endeligt i december 2000 købes af Finansministeriet for 45 millioner kroner (*Ibid.*), for siden at blive foræret til kulturhusprojektet (000120; 010730a). Den oprindelige idémand bag projektet ser det som et helt nyt tegn i de seneste års havneomdannelse: "Det var første gang, der skete noget ved Københavns Havn, som satte markedskræfterne ud af spil" (041121).

Vilkårene for det store kulturprojekt er dog ikke så optimale, som man kunne ønske sig i komiteen. Projektets grund graves ud af den oprindeligt overdragne ejendomsportefølje hos Freja og kommer således til at ligge midt i et projekt for 25.000 etagemeter boligbyggeri i op til seks etagers højde på de omkringliggende matriklers 15.000 kvadratmeter. En skæbne der taler intentionerne for

kulturcenterets forsøg på at skabe en helhedsudvikling i området midt imod. Efter at have fået overdraget pakhuset fortsætter folkene bag kulturhusprojektet, der nu er blevet til en fond, med at forsøge at få området nord herfor (omkring bygning D) væk fra Frejas kraftige "kommercialisering" (010730). Frejas bestræbelser for en større boligbebyggelse på grunden passer ikke ind i visionen, da det vil fjerne en alt for stor del af opmærksomheden fra de smukke pakhuse. I stedet ønsker fonden området omdannet til "en park eller et nordisk kongrescenter, så hele pladsen samlet kunne blive ikke blot Nordatlantens kulturelle samlingssted i København, men hele Nordens" (010406).

Freja har ikke megen forståelse for fondens indvendinger, og, viser det sig, har gjort sit for, at de ikke skal få mere indflydelse på de fremtidige planer. Det viser sig således, at fonden bag centeret i forbindelse med overdragelsen af ejendommen gennem en klausul har overdraget sin indsigelsesret til Freja. Et træk, som man i kulturhusprojektet kritisk karakteriserer som at sætte "den demokratiske proces ud af kraft" (010730). Hvis fonden ønsker yderligere at påvirke den fremtidige udvikling på Frejas ejendom må man ganske enkelt opkøbe den.

At Freja tager sagen alvorligt er hævet over enhver tvivl. Området, der af Frejas direktør betegnes som den bedste byggegrund i Danmark, skal nu gøres til genstand for en projektkonkurrence, Freja i øjeblikket er ved at forberede (*Ibid.*). Projektkonkurrencen vil udelukkende fokusere på byplanmæssig og arkitektonisk kvalitet og således ikke på de mulige bygherrers bud, hvis niveau allerede er mere eller mindre fastlagt af markedet. Frejas visioner omfatter også det mere uhåndterlige spørgsmål om byens liv, uden de dog kan garantere noget i den retning:

> 2.000 til 4.000 etagemeter skal udlægges til erhverv, så der i stueetagen kan indrettes f.eks. restauranter, forretninger, cafeer eller kunstnerværksteder. Der bliver talt op og ned ad stolper om 'den levende bydel', og det er noget, der optager os. Men vi kan kun skabe rammerne og understøtte mulighederne, ikke diktere, at der skal være liv (*Ibid.*).

Samtidig arbejder Freja med en idé om at inddrage nabogrunden, matrikel 33 med den store administrationsbygning K, for at skabe mulighed for en plan for større dele af området, der så kunne få en bredere revitalisering. Det sker i forbindelse med, at Told & Skat beslutter sig for at fraflytte ejendommen, og dens fremtidige udnyttelse herved kommer i spil (chef i Freja). Der kommer dog intet ud af Frejas planer. Slots- og Ejendomsstyrelsen, der er den formelle ejer af ejendommen, beslutter sig for i stedet at udleje bygningen til Kriminalforsorgen fra slutningen af 2001.

Det bliver ikke den eneste negative indflydelse, Slots- og Ejendomsstyrelsen får på Frejas planer. I december 2001 bedes Freja således af staten om at sætte planerne om deres projektkonkurrence i bero, mens fonden kan undersøge mulighederne for at finansiere et køb. Atter må Freja altså ændre planer – denne gang endda i sidste øjeblik. Direktøren for Freja fortæller, at man

> var på nippet til at udskrive en projektkonkurrence, som omfattede både Krøyers Plads og området nord for Nordatlantens Brygge. Alt var klart, da der kom tre departementschefer og sagde, 'at de skulle lige snakke med mig'. Hvis de var kommet en time senere, så havde invitationen været postet. Det var så den der ressourcestærke bestyrelse, der var omkring Nordatlantens Brygge med Vigdiis i spidsen. De sagde, at 'man overvejede' og så videre. Så sagde jeg, at 'nu må I bestemme jer!' (direktør i Freja).

Fonden er selvfølgelig glad for udviklingen, og benytter lejligheden til endnu en gang at ytre sig om tendensen i havneomdannelsen: "Når man ser hvor hårdt, havnen bygges til, bliver det nødvendigt at holde nogle rum åbne. Og vi vil samtidig prøve at holde fast i stedets historie, som er den nordatlantiske" (011211). I juni måned 2002 bliver det klart, at staten, i form af et enigt Finansudvalg, køber den 5.000 m^2 store grund nord for det fredede pakhus tilbage fra Freja, via en teknisk overførsel af området og dets værdi af 50 millioner kroner fra Freja, der er ejet af

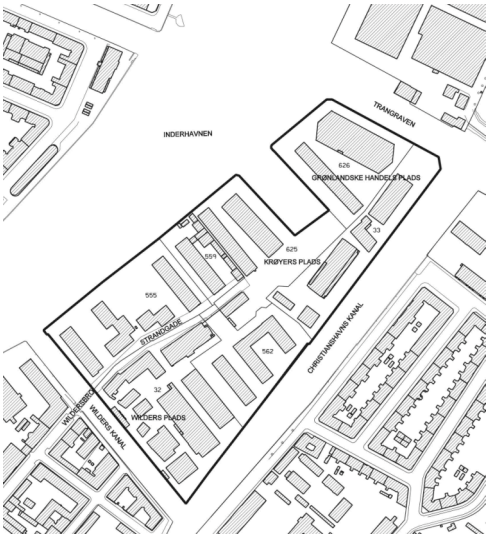

Figur 33 *Ejendomsforholdene primo 2004. Den nordlige del af Frejas ejendom er nu frasolgt (matrikel 626). Siden sælges også den sydligste bygning på Krøyers Plads, mens rækken af skure på matriklen 584 bliver opkøbt og nedrevet. Dette giver større byggemuligheder for Freja (Københavns Kommune. 2004b).*

Finansministeriet, til Slots- og Ejendomsstyrelsen under Forsvarsministeriet, for at udforme den i overensstemmelse med tankerne bag kulturhuset. I Finansministeriets motivering af opkøbet over for Finansudvalget står der:

> Grunden har en meget markant placering som udsigtspunkt i forhold til havnen. Ved at tilbagekøbe grunden kan staten udlægge grunden til rekreative formål, herunder f.eks. til samlingssted for borgere og besøgende og for de udendørs aktiviteter, der vil blive iværksat af Fonden Den Nordatlantiske Brygge (020810).

Det kan umiddelbart undre, hvorfor staten ikke allerede før Freja overtog området, sikrede det. En meget tilfreds bestyrelsesformand udtaler:

> Området har tilsyneladende været temmelig upåagtet. Mærkeligt nok. Det kan være en af grundene til, at det ikke er sikret før nu (*Ibid.*).

Udtalelsen opsummerer meget godt, hvad der er sket i årene fra midten af 1990'erne og frem til efter år 2000: Et ubenyttet og "upåagtet" sted, dvs. en *udtømt rumlighed*, har i sin upåagtethed ikke været genstand for højtprofileret anvendelse, debat eller planer. Hverken lokale staten, kommune eller Freja har gjort området til genstand for konkrete projekter eller planer. Kun langsomt udkrystalliserer der sig konkrete fremtidshorisonter for og således også konkrete modsætninger om KGH. Kun langsomt *fortættes* forestillingerne sig om KGH – med betydelige konsekvenser for ejerskabet til ejendommen:

Freja har i juni 2002 måttet give afkald på halvdelen af det areal på Wilders Ø, som i januar 1998 blev overdraget til ejendomsselskabet: Ejendommen med Det Grønlandske Pakhus (bygning C), med et grundareal på 3619 m^2, og ejendommen med bygning D nord herfor på 6296 m^2 (matrikel 626 på kortet til højre). I alt 9915 m^2. Tilbage er Krøyers Plads på 10.040 m^2 med bygningerne A og B (matrikel 625).

Mens den *rumlige praksis* på denne plads langt hen ad vejen er forblevet *udtømt*, er der på dette tidspunkt, mens Freja selv afventer afklaring om deres sidste arealer, opstået midlertidige, men betydelige aktiviteter i de to tidligere lagerbygninger fra 1930'erne. Den resterende del af casestudiet vil fokusere på livet på, projekterne for, planerne om og protesterne omkring Krøyers Plads.

SUPERTANKER – MOMENTER I DANNELSEN AF ET BYPOLITISK SUBJEKT

Med diskursive fronter således etableret omkring Frejas og Den Nordatlantiske Brygges projekter begynder der at ske praktiske ting på nordøen. Flere af lagerbygningerne kommer efter Told & Skats fraflytning til at ligge endnu mere ubrugte hen, hvilket får nye drømme til at spire – hos lokale øboer såvel som hos en gruppe rastløse globetrottere, Luftkastellet. Sidstnævnte udnytter områdets brakstatus til at realisere et projekt; et fordrende *billede* (jfr. Lefebvres begreber) med stor indflydelse. I løbet af de næste par år tager øen et praktisk spring ind mod midten af det københavnske byliv og derfor også ind mod midten af byens bevidsthed. Den løbende *fortætning* og etablering af den praktiske *fordrejning* fører kort sagt til, at der skabes bølger generelt i den københavnske *rumlighed*. Luftkastellet er som udgangspunkt ikke politisk præget, men bliver reference for en ny tendens i havneomdannelsen, nemlig at små *udtømte rumligheder* i kraft af deres vage karakter indtages og *fordrejes* som forskellige små udtryk for byliv. Det er dog ikke en dagsorden uden modsætninger.

Københavns Kommune henviser løbende til Luftkastellet som et eksempel til efterfølgelse, når byen skal planlægges og udvikles i en bl.a. 'kreativ' retning. Med sit eksempel og sine *udtømte* omgivelser bliver den implicitte 'politiske' fordring i Luftkastellets *billede* samtidig et vigtigt moment for byudviklingslaboratoriet Supertanker, der markerer sig med eksplicit 'politiske' bud på ikke blot at skabe 'liv i byen', men også, som en nødvendig følge heraf, at skabe 'liv i debatten' om udviklingen. I Supertankers politisering flyttes *billedets* fordringer således længere ud i den *sociale rumlighed* og stiller krav til de etablerede *symboler* og *tegn* for *rumlighedens* generelle produktion. Potentialet i det *udlevede billede* er for laboratoriet ikke udtømt med en enkeltstående 'hit and run'-*fordrejning*, men fordrer varige, autonome aftryk i den *rumlige praksis* og det *semantiske felt*. På denne måde inddrages *billedet* som et første af en række centrale *momenter*, dvs. inkarnerede og skelsættende *oplevelser*, i et 'politisk' projekt. Dette 'politiske' projekts skæbne fortæller som sådan en del om dynamikken i det bypolitiske felt.

Byudviklingslaboratoriets udvikling kommer til at fremstå som et generelt spørgsmål om, hvorvidt de umiddelbare fordringer i Luftkastellets *billede* er i samklang med eller springer den 'politik', kommunen og andre etablerede aktører i byen forvalter og forhandler byens udvikling inden for. Dets udvikling bliver også et eksempel på, hvorledes der i en 'politisk' tendens konstant er forhandlinger dels mellem tendensens 'politiske' selvopfattelse og de urbane interesser, den springer ud af, dels mellem forskellige mere eller mindre traditionelle former for politisering.

Med laboratoriets udvikling opstår der desuden en variation i det aktuelle bypolitiske felts mulighedsbetingelser for formuleringen af 'politiske' perspektiver, der får indflydelse på den løbende justering af den metodologiske strategi bag denne empiriske rekonstruktion. Supertanker fremstår således som en mulighed for at inkarnere det forskende subjekt og dets normativitet og således også som en åbning heraf over for praktiske udfordringer i dette felt. På denne måde træder 'byforskeren' (forfatteren til denne afhandling) ind som stadig mere deltagende og påvirkende aktør i rekonstruktionen.[44]

Luftkastellet: En lille gruppes 'billede' fordrejer den 'udtømte brakzone' (første moment)

"Jeg har fundet det her sted ude på Krøyers Plads, hvor der står nogle gamle bygninger"

Midt i snakken om kvalitet og byliv i planlægningen af den fremtidige udvikling af norddelen af Wilders Ø, sker der noget i den sydlige ende af KGH. Efter at have stået fuldstændig ubenyttede hen efter Told & Skats flytning har nogen fået øjnene op for de rungende tomme lagerbygninger, A og B. En lokal beboer fortæller: "Så sker der så det, at jeg ser sådan nogle varebiler, jeg tror det var sådan en blå én, jeg kan ikke huske det, senere ved jeg, at det var én af dem, der var med til at starte Luftkastellet op" (lokal beboer).

Det drejer sig om en lille meget sammensat gruppe af "unge, kreative kræfter" bestående af bl.a. en fakir og scenograf, en fra Internet-branchen, en folkeskolelærer, en orgelbygger, en fra marketingbranchen, en Filmskolestuderende, nogle kokke samt en anlægsgartner, som i øvrigt også er cirkusartist (interview med initiativtager til Luftkastellet, der betegner sig selv som 'iværksammensætter'). Efter i nogen tid bl.a. at have skabt promotion-events for skiftende

[44] Da jeg fra dialogmødet i Christianskirken selv træder ind i det bypolitiske felt, jeg beskriver, først som relativt passiv, deltagende observatør, siden som mere aktivt intervenerende aktør, vælger jeg i denne fremstilling at objektivere mig, mine umiddelbare oplevelser og ikke mindst min indflydelse på feltet ved i denne egenskab at karakterisere mig som 'byforskeren'. Forsøget på en både objektiverende (selv)fremstilling, en subjektiv/normativ vinkling samt en *moment*-orienteret fremstilling af casen som en dynamisk fortælling kan herved ses som en kombination af det, John Van Maanen i den etnografiske litteratur kalder henholdsvis 'realist tale', 'confessional tale' og 'impressionist tale' (Van Maanen, 1988. Tak til Anders Lassen for referencen).

Figur 34 *Med 'sand på gulvet' bliver Luftkastellet en invitation til at gentilegne Københavns kajområde.*

virksomheder forskellige steder i byen har gruppen udviklet en trang til at skabe deres eget sted som platform for selv at kunne "udtrykke sig"; for selv at "kunne kapitalisere på de ideer, de blev ved med at spytte ud til slipsedrenge" ('iværksammensætteren'). Ideen begynder at materialisere sig en dag i april 2001, da scenografen er ude at lede efter location til filmoptagelser:

> Og så støder han jo på de her tomme lokaler og så ringer han til dem, der har dem. Og de siger til ham: 'De har stået henslængt i fire år. Der er ikke nogen, der bruger dem til noget'. 'Nå', siger han så, 'jamen, jeg kunne godt tænke mig at bruge dem til noget' ... Der danner sig ideer i hovedet på ham (*Ibid.*).

Scenografen tager oplevelsen med tilbage til sit kreative bagland, der hurtigt får taget turen ud til stedet, der indbyder til at være den platform, hvor gruppen kan realisere sine tanker. Ideen om en café begynder at tage form:

> Jamen, vi ser bare en tom, graffiti-hærget bygning. Det er det eneste, vi ser. Og så ser vi vandet, og så begynder vi at se sandstrand. Der tænker vi, hvordan skal det adskille sig fra Thorsen, som jo var det eneste på det tidspunkt. Der synes jeg ikke, der var en afslappethed (*Ibid.*).

Ud over det eksisterende caféliv er gruppen ikke mindst præget af at være meget berejst rundt omkring i verden:

> Når vi har siddet og talt sammen, så har vi jo rejst i 130 lande tilsammen i Luftkastellet. Det er jo *de* indtryk. Det er den måde at bringe alle de dér fremmede kulturelementer ind ... Jeg har været ude at rejse ekstremt meget i Mellem- og Sydamerika og Indien, og der er en scene dér, hvor folk hænger ud og slapper af, og hængekøjer og masser af sand og 'easy life' og god mad, fordi tingene er billige, og supergode drinks og en god røg. Altså, der er sådan en rigtig 'loose' scene. Og det passede godt i København. Det manglede i København, fordi det var så 'fucking up tight' (*Ibid.*).

Efter at have udviklet på ideen begynder en meget hektisk periode på omkring tre uger i juni, hvor udviklingen af forretningskoncept, indgåelse af lejekontrakt, tilladelser og selve arbejdet med at indrette en café sker. Det, der for alvor tænder den virkelystne gruppe er den udprægede skepsis fra en mere etableret, økonomiske aktører

> Og så spørger vi min gamle svigerfar [tidligere direktør i reklame-branchen], hvad han synes om det. Så siger han 'du er fuldstændig gal'... Og det dér med, at han er en generation ældre end mig. Den kolde Excel-ark-kalkule. Så vi siger, 'ja, så må der være noget om det', fordi så er vi jo her, hvor energien bliver sluppet løs, og så skal der sgu nok komme nogle mennesker' (*Ibid.*).

Tankegangen omkring modsætningen mellem det etablerede og det sted, "hvor energien bliver sluppet løs" bliver meget gennemgående for den kultur, der senere udvikler sig omkring Luftkastellet. For nærværende tager gruppen, bekræftet af mere beslægtede aktører i cafébranchen, kontakt til det grundejende ejendomsselskab, Freja, der er helt med på ideen og derfor indvilliger i

at udleje lagerbygningerne på endog meget fordelagtige betingelser. Dog kun for et halvt år frem. Også hos politi og kommune er der udtalt imødekommenhed trods projektets stramme tidsplan, koncentreret, som det er, om at blive realiseret i sommermånederne. Så iværksætterne kan snart åbne for det, der viser sig blot at være den første af tre sæsoner ved kajen:

> Vi får nøglerne 1. juli. Så går vi i gang. På seks dage der skabte vi 'panoramastuen', som vi kaldte den. Og vi får de dér 110 tons sand 'fra Råbjerg Mile', og så kører den bare derudaf. Og vi får bygget bar og vi får bygget køkken (*Ibid.*).

Cafeen åbner dørene for en snæver kreds af 3-400 venner, hvoraf en stor del rent faktisk har deltaget i arbejdet med projektet. Der er høj sol og det bliver en helt speciel aften med en helt speciel atmosfære:

> Og det er bare en fantastisk fest. Det er 6. juli ... Der sker det, at folk sidder bare. Det er fuldstændig guddommeligt. Altså, det ligner et eller andet 'Saint Tropez møder Ipanima Beach'. Det er rigtigt, rigtig flot, og folk synes bare det er super fantastisk. Det er super vejr. Så folk sidder og sms'er, så der kommer flere mennesker. Så til sidst er der 1000 mennesker, og det er bare... 'nej, nej, det går helt galt' (*Ibid.*).

Aftenen bliver symptomatisk for en helt speciel sommer, hvor københavnerne tager stedet til deres hjerter: "Efter fire måneder vidste alle taxa-chaufførerne, hvor det var" (informant). Og for de københavnske medier blev de også lige med det samme en "kæledægge" ('iværksammensætteren'). Aktiviteterne går dog også lige i hjertet på en del lokale beboere. Det er dem, som rent faktisk får åbningsfesten lukket.

"Og det kan nok være, at det satte gang i bolledejen" – debat om byens åndehuller I

Trods de indhentede tilladelser ender det således med, at politiet rent faktisk kommer og lukker festen – med velvillig assistance fra de overrumplede iværksættere. De lokale beboere på øen er generelt temmelig chokeret over den bratte udvikling af deres nærområde fra et sted i dyb 'Tornerosesøvn' til et sted med dunkende rytmer og andre former for forstyrrelser. Der opstår hurtigt debat omkring støj- og lugtgener fra cafeen (Boisen 010805; 010902). En lokal beboer, der rent faktisk havde været med i en gruppe af beboere, der planlagde at få lagerhallerne fredet og anvende dem til lokale aktiviteter, beskriver perioden:

> Og det kan nok være, at det satte gang i bolledejen, fordi [Luftkastellet] blev jo råbt ud som værende jeg ved ikke hvad. Specielt herovre i [Lejerbo]...'Det var noget forfærdeligt noget, og de både tog det ene og det andet og det tredje, og de larmede og de osede'. Og det gjorde de kraftedeme også. Og jeg var selv med til at få lortet lukket ... Der var gasflasker og affald ud over det hele og det larmede og der var ikke nogen isolering, og dunk-dunk-dunk. Og i øvrigt så er der sand stadigvæk oppe på anden sal (lokal beboer).

Han tager hatten af for den smarte idé med sandet, men erkender at være i chok over den generelle effekt af det nye sted:

> Og det var også chokket, fordi vi *var* vant til at have øen for os selv... Og nu så havde vi lige pludselig både støj mod nord mod vest og mod øst. Vi kunne fandeme ikke sove i vores egne lejligheder. På et tidspunkt lå jeg og sov inde i badekarret... (*Ibid.*).

Beboeren bakkes op af en galleriejer, der også har oplevet stedets udvikling fra stille 'brakzone' til hele Københavns forlystelsessted:

> Én af de aktiviteter, som vi mærker meget til, det er jo selvfølgelig Luftkastellet, fordi at der er meget negativ larm omkring det, synes jeg. Fordi de folk, der kommer på besøg dernede er fuldstændig pisseligeglade med beboerne. Og det vil sige, at de sviner, de smider deres cigaretpakker, deres ølkrus

> osv. fuldstændig præcis, hvor de går og står. Og de larmer rigtig meget. Det ved jeg fra nogen, der bor der. Det gør de. Specielt også om aftenen. Og om natten (galleriejeren).

Beboerne "snakker sammen på kryds og tværs, fordi det *er* uudholdeligt" (lokal beboer) og gør front imod de nye aktiviteter både gennem pressen og ved at holde politiet orienteret om løbende overtrædelser hen over sommeren og ind i efteråret. Luftkastellet, hvis besøgstal ellers var særdeles negativt præget af begivenhederne i kølvandet på den 11. september, går med egne ord "i kæmpe diskussioner med politiet, fordi nu lå vi lige pludselig dér og begyndte at larme" ('iværksammensætteren'). Beboerne tager ofte direkte kontakt til cafeen:

> De er straks fremme i skoene. Men det er så få beboere. Og så begynder de bare at køre derudaf. De ringer ned, og vi forklarer, 'jamen, vi har lov til det her, og vi vil gerne det her, og det er jo dejligt, og der er en masse københavnere, der er glade for det, og man åbner lige som op til vandet, og før var det et sted, hvor der kom to ludere og en lommetyv, og så var det lige som det, men nu er der mulighed for, at flere københavnere kan nyde det her sted, så hvorfor er I så negative over for det her?'. Og den kører bare frem og tilbage (*Ibid.*).

Stridighederne mellem Luftkastellet og beboerne bliver også bemærket af andre med deres daglige gang på øen. Direktøren for Nordatlantens Brygge ser ret nøgternt på modsætningen mellem Luftkastellets aktiviteter og beboernes interesse for fred og ro:

> Tilfældigvis så har de bosat sig her i en tid, hvor der var ret stille, men hvis de bare havde bosat sig her ti år før, så var det ti gange værre. Der holdt lastbiler op fra Torvegade hele vejen ned til Trangraven med gods stort set jævnligt, fordi de skulle fylde skibene op og tømme dem og så videre. Så der var en larm af en anden verden, og sikkert også med B&W. Så det har været en midlertidig stille periode, som har været helt urealistisk, men selvfølgelig skal man tage hensyn til hinanden (direktør for Nordatlantens Brygge).

Luftkastellet tager tilsyneladende ikke de nødvendige hensyn. I hvert fald udvikler situationen udvikler sig i negativ retning. Ifølge Luftkastellet godt hjulpet af en lokal repræsentant for ordensmagten; "den mest umulige politimand, som kun er sat i verden for at genere" ('iværksammensætteren'). Iværksætterne ser deres projekt udvikle sig til en ukonstruktiv mudderkastning, så beslutter sig for at tage diskussionen om sagen i egen hånd:

> Vi tænker, 'jamen, hvad gør man? Man bliver vel nødt til for fanden at tale med sine naboer. Hvis man har en konflikt, så må man sige 'jamen, hvad gør vi så?'. Meget af det kan jo skyldes, at man ikke kender hinanden (*Ibid.*).

Luftkastellet ender med at invitere de lokale beboere til mad, drikke og en åben dialog om, hvad der er gået galt, og hvad der kan gøres. Der kommer over 100, der bliver sat i "den gode gamle, indianske rundkreds" (*Ibid.*) med folk fra Luftkastellet strategisk placeret forskellige steder.

> I stedet for vi har den dér, hvor vi lige som er et panel, der modtager alle de andre, så sætter vi os i en rundkreds. Og det virker jo helt vildt fantastisk. Der får vi så følelsen af, 'jamen, ok, lidt fra begge sider'. Der er selvfølgelig også nogen, der ikke forstår noget som helst. Altså, som bare vil have fred i gaden... (*Ibid.*).

Selv om mødet slutter samme sted, som det startede – med konklusionen "at vi er uenige " - så er der "rigtig mange, som faktisk også er kommet ned for at sige noget positivt" om Luftkastellet (*Ibid.*). En lokal beboer fortæller om, hvordan mødet løftede sløret for nogle af de andre facetter af Luftkastellets kultur:

> Og så viste det sig jo også, at de faktisk havde nogle andre ambitioner, end bare lige at tjene nogle penge og spille smarte derovre. Så det blev faktisk også et vadested for mange af øens beboere, og mange kom derovre (lokal beboer).

Stridighederne kørte uformindsket videre og Luftkastellet fik reduceret sin bevilling, men der var taget et skridt i retning af at udvikle en fælles forståelse af stedet ansigt til ansigt. En bredere forståelse af stedets betydning bliver også genstanden for en anden, noget bredere debat i medierne.

"Et byrum, hvor tingene opstår af sig selv" – debat om byens åndehuller II

Iværksætternes etablering af cafeen Luftkastellet sker med afsæt i personlig virke- og udtrykslyst snarere end med øje for udviklingen i havnen. En af initiativtagerne forklarer:

> Jeg var ikke bevidst om den udvikling, Københavns havn stod i overhovedet. Slet ikke. Det var simpelthen stedet dér. Og man kunne se, at placeringen var fuldstændig unik. Det var lige over for Nyhavn. Og man vidste, at Christianshavn havde en historie, en autenticitet. Jeg var slet ikke politisk ('iværksammensætteren').

Andre i gruppen er dog lidt mere opmærksomme på, hvad der er sket i havnen de seneste år. Scenografen, der oprindeligt fandt stedet, ser etableringen af den uformelle café i forhold til en ellers kritisabel udvikling i havnen:

> Det meste af havnefronten i København er spildt på store bygninger af glas, som ingen bor i. Men det er jo også vores havn ... Et eller andet sted kan Luftkastellet være en lille protest mod den skønheds-terrorisme, der har hersket på havnen. Her kan de se, hvordan man for få midler kan bevare det smukke og det historiske og stadig have plads til københavnerne selv (010727).

Han bakkes op af en anden i gruppen, der godt kunne tænke sig at stedet blev fredet, som et "sidste åndehul ved havnen" (010729). I det hele taget bliver Luftkastellet, sammen med de øvrige knopskudte cafeer langs havnekajerne, anledning til en anden, mere overordnet debat om værdierne bag omdannelsen af havnen, der i al for høj grad menes at være præget af glittede funktioner og rammer. Flere kulturpersonligheder, herunder balletdanseren og koreografen, Alexander Kølpin, og direktør ved Avenue-T, Jon Stephensen.

Sidstnævnte, der kommer til at deltage gennemgående i debatten om Krøyers Plads, kritiserer Frejas igangværende projekt om at opføre seksetages boligbyggerier på området: "Et byggeri, der uanset kvalitet og arkitektonisk udformning ikke bare vil kvæle de endnu luftige og åbne arealer, lukke pakhusene inde og ødelægge et spirende og spændende miljø. Byggeriet vil også ødelægge den sidste mulighed for noget andet i inderhavnen end endnu en bygning der skiller byen fra vandet" (Stephensen 010829). Hans advarsel er, at grunden er den sidste perle i inderhavnen (samme argument Frejas direktør bringer i spil, med et noget andet udfald), og at byen ikke må fjerne noget, der så sjældent kan opstå i nye bebyggelser: Liv og nærvær:

> [Det] kan blive et utroligt livgivende sted og tilskud til byen. Et miljø, hvis spæde start er båret af spontan glæde over stedets kvaliteter, som byen og dens borgere allerede har taget til sig. Stedet kan blive en attraktion af internationalt format fremover og udvikle et socialt liv, som selv de bedste nye tiltag langs havnen mangler (*Ibid.*).

Med Holmen i frisk erindring opfordrer han i stedet kommunen til at købe grunden og skabe

> et byrum, hvor tingene opstår af sig selv og ikke på markedskræfternes præmisser...fremfor endnu et trøstesløst eftermæle om en visionsløs havnepolitik, der solgte ud af sine værdier, bebyggede alt og lod udsigten til vandet tilhøre de få frem for os alle (*Ibid.*).

Bølgen af genopdagelser af Københavns havne- og vandtilknytning er i årene 2001-2002 kulmineret – på godt og ondt. Københavnerne har efter flere års succeshistorier om cafeer i vandkanten for alvor opdaget byens uderum – ikke mindst den blå nerve, havnen. Selvfølgelig har alle københavnere været i Nyhavn og på Langelinie, men det er steder, der 'altid' har været der og således ikke steder, der udtrykker byens nerve lige nu: "At vi i den grad var omgivet af havn, og at

havnen var lig med muligheder for uanede mængder af nye ting, var aldrig gået helt op for os" (Dahlager 020809). Det er det, de nye initiativer netop retter op på. Ud fra de forhåndenværende søms princip, har de indtaget 'brakzonerne' langs havnen, og vist københavnerne, hvad deres by kan lige nu.

Borgernes indtagelse af byen er på denne måde kommet højt op på dagsordenen for byens eksperter, politikere og planlæggere. Dels skal borgernes brug af byen tages med i betragtning, når de arkitektoniske former i byen udtænkes, dels skal byen som sådan tage ved lære af borgernes initiativer. Ikke mindst den nyudnævnte stadsarkitekt bider mærke i det, byen kan lære af de mange nye initiativer:

> De bedste frirum er nogle af de steder, hvor folk selv har taget initiativ til at lave noget. Luftkastellet på Christianshavn og Pappa Hotel på Havneholmen er gode eksempler, som vi prøver at tage ved lære af. Her kan vi se, hvordan folk selv mener, at tomterne, i arkitektsproget voids, skal anvendes. Disse folk gør det på en uhøjtidelig måde, og de kom lige lidt før os, hvorefter vi så genbruger nogle af deres ideer. Hvem ville for eksempel have spået, at der kunne være en strand midt i en by som København? Det er der til dels, fordi folkene på Luftkastellet i første omgang fik ideen til at lave en (Bjerregaard 020822).

Havnens cafépionerer er altså nu med til at sætte dagsordenen ikke kun for borgernes tilegnelse af byens rum, men også for bystyrets planlægning af rummene. Når det er sagt, så begynder cafeernes midlertidige karakter og således skyggesiden af kulminationen også at slå igennem. Holmens 'Basecamp' er lukket for lang tid siden. Dens efterfølger, Thorsen, er også allerede lukket 1. september 2001, for at give plads til byggeriet af operaen. Luftkastellet, der åbnede sommeren samme år, og som kun overlevede årsskiftet på Frejas nåde, har endnu ikke fået forlænget efter det kommende årsskifte, og de konstante klager fra naboerne på Wilders Ø tyder ikke på, at det skal lykkes. Endelig lever 'Pappa Hotel' på lånt tid og på Skanskas nåde på Havneholmen ved Fisketorvet, der skal udvikles til et kombineret bolig- og erhvervsområde (Dahlager 020809). Én af initiativtagerne bag Luftkastellet, scenografen, er ikke i tvivl om konsekvenserne, hvis tendensen bliver alvorlig realitet:

> Hvis PappaHotel lukker, så er de sidste steder, der er tilbage ved havnen, så langt væk, at ingen gider tage dertil. Det er en katastrofe for havnen, hvis der ikke kommer noget liv, også om aftenen, men det kræver, at der er rammer til, at ildsjæle, der gør det for sjov, kan gøre det (*Ibid.*).

Havnens grundejere bekymrer sig også om vilkårene for skabelsen af liv. En af grundene til deres bekymring er i ærlig tale, at et livligt byområde er et værdifuldt byområde. En direktør fra Skanska udtrykker problemstillingen med tanker om cafeen på Havneholmen:

> Grunden til, at vi har lejet grunden bag Fisketorvet til PappaHotel til en meget lav pris - vi betaler jo blandt andet deres ejendomsskat - er, at vi gerne vil vænne folk til at komme herud. Der er ikke noget, vi hellere ville, end at skabe liv herude, for jo flere mennesker vi tiltrækker, jo større er værdien af det, vi skaber (*Ibid.*).

De opbakkende toner fra stadsarkitekten og Skanska møder dog ikke særlig stor forståelse hos iværksætterne. Luftkastellets scenograf er særdeles skeptisk over for realiteterne i kommunens og de økonomiske aktørers ønsker om liv, fordi de lægges i al for dyre og pæne rammer: "Så er det kun Rosie McGee, der har råd" (*Ibid.*).[45] Christoffer Bomann, én af initiativtagerne til BaseCamp og Thorsen, og nuværende medejer af PappaHotel er ikke i tvivl om, at nye steder vil opstå, men det er ikke med hjælp fra byens styre. Opfordringen hertil er utvetydig: "Meget strander oppe i kommunen og bureaukrati. Så åbn dog op og vær lidt large, giv tilladelser i prøveperioder og se, hvad der kan bære"! (*Ibid.*).

[45] 'Rosie McGee's' er en restaurant/diskotek ved Rådhuspladsen med bred appel til især unge.

Dialogmødet i Christianskirken – fra antagonisme til 'politisk' igangsætter (andet moment)

Efteråret 2002 bliver, hvad byudvikling i København angår, præget af debatten om havnens omdannelse. Sammen med den megen opmærksomhed, som de nye typer midlertidige cafeer langs havnen har kastet på kajernes potentiale for bylivet, er husbådenes vilkår i havnen med til at skabe en særdeles dynamisk og spændt situation ved mødet. Denne situation bliver et meget centralt *moment* i den gradvise politisering af de nye tendenser i havneomdannelsen, som langsomt krystalliserer sig om et byudviklingslaboratorium ved navn Supertanker, der vil arbejde for 'liv i byen' såvel som 'liv i debatten'.

"Der var noget i gærde" – Aktiv Havns initiativer

Enhver historie har sin begyndelse. Og hvis den ikke har det, så får den det *post factum*. Begyndelsen på Supertankers historie kan med lidt vold stadfæstes til en novemberaften, nærmere bestemt onsdag den 27. november i 2002 ved et dialogmøde i Christians Kirken på Christianshavn. Ikke fordi dialogmødet var noget særligt sammenlignet med andre stort anlagte borgermøder – og måske netop derfor. Det var netop det, for 'byforskeren' og andre deltagere ved mødet, som sædvanligt, ukonstruktive dialogklima, der denne aften fik dem til at stimle sammen om en videreudvikling af det dialogiske initiativ.

Figur 35 *En af de omdiskuterede husbåde i Inderhavnen.*

Mødet bliver sat i stand af foreningen Aktiv Havn, der, som det fremgår af navnet, har en maritimt livlig havn som mål, herunder ikke mindst muligheden for at bo i havnen. I løbet af foråret og sommeren 2002 er der meget fokus på netop denne problemstilling. Som én af beboerne på Wilders Ø kommenterer, så er der "noget i gærde i forhold til, hvad der egentlig skulle ske med kajerne" (lokal beboer).

Foreningen har gennem formand Stina Schrøter været i pressen med en problematisering af de ringe vilkår for husbåde på den ene side og det gunstige for byen ved netop at muliggøre liv på vandet på den anden (020316). Nogle af de sager, der er kommet i pressen, handler om husbådene Egeskov og Abuela (020303; 020721). De tegner et billede af enorme økonomiske og praktiske krav fra det offentligt ejede aktieselskab, Københavns Havn, over for husbådene.

Foreningen har bl.a. luftet sin holdning til spørgsmålet med en lille happening i forbindelse med Københavns Kommunes Miljøfestival den 1. juni, hvor den fra en bod på Christianshavn gav havnevandet tilbage til havnens borgere i små gennemsigtige poser. Herudover har foreningen afholdt flere møder henover sommeren. Bl.a. et den 10. juni, hvor nogle af de implicerede i de mediedækkede sager, bl.a. den lokale grundejer på Wilders Plads, der udlejer kajplads til Abuela, og ejeren af Egeskov, er til stede og forklarer om baggrunden for sagerne, der ikke mindst drejer sig om Havnens opkrævning af vandleje og efterfølgende trusler om politianmeldelse.

En anden aktivitet er en havnerundfart, den 9. september, der med afgang og afslutning på Luftkastellet har husbådebyggeren og havnelivsfortaleren Laust Nørgaard som guide. Ud over at kommentere positive og negative udviklinger i havnen og de bureaukratiske besværligheder omkring nye initiativer og visioner, understreger han vigtigheden af at skabe dialog omkring havn både til lands og til vands.

Figur 36 *Opslag om dialogmødet.*

"Jeg synes det var en joke" – dialogmødet

Det er netop sidstnævnte tema, der bliver omdrejningspunktet for det stort anlagte dialogmøde, der er ment som "en opfølgning på det møde som Københavns Havn havde arrangeret til Store Havnedagene i år 2000 under titlen Vision 2010" (Formandens beretning, Aktiv Havns generalforsamling 12. november 2003).

Under overskriften "Dialogmøde - havnens fremtid? - samarbejde styrker udviklingen!" ønsker foreningen at sætte vilkårene for livets udvikling i havnen på dagsordenen. Helt konkret skal mødet handle om, hvad de mener er en uhensigtsmæssig udvikling i havnen præget af "nyt byggeri til virksomhedsdomiciler og ejerboliger" og nedprioritering af den "maritime havnedrift" – ikke mindst pga. de medfølgende "døde monokulturelle zoner i byens allermest attraktive områder".

Aktiv Havn mener, at det vil være gavnligt for Københavns identitet, at prioritere et bredt kulturelt og socialt grundlag, også i havneområderne, fordi byen på denne måde vil blive naturligt beriget af et konstant levende og pulserende miljø, der kendetegner en storby. Mødet ses også, som det fremgår af overskriften, som en mulighed for at skabe bedre samarbejde omkring havnens udvikling:

> Samtidig er det hensigten med Dialogmødet at skabe et rum for nye tanker og visioner....Og at der skabes et muligt grundlag for nye samarbejdskonstellationer, mellem alles interesser. Tværgående samarbejde og interesse netværk, kan skabe basis for frugtbar synergi og grundlag for etablering af dynamiske blandingsmiljøer i og omkring havnen (fra invitation).

Budskabet får bred dækning i medierne. Bl.a. toner formanden for foreningen frem på TV-2 Lorry og fortæller om baggrunden for mødet.

Det bliver en meget speciel aften. Det er tydeligt fra starten af. Forventningen om et dialogmøde, der kan rykke ved grænser og opfattelser sættes højt både af kirkerummet i sig selv, af det, at det er stuvende fuldt med ca. 450 tilhørere, samt af det slagkraftige panel af beslutningstagere og meningsdannere, der er samlet i aftenens anledning: Bygge- og Teknikborgmester, direktøren i Københavns Havn, den administrerende direktør i Fonden Realdania, koncerndirektøren i NCC Danmark, en tidligere formand fra Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, én af initiativtagerne til Luftkastellet, stadsarkitekten samt direktøren for Dansk Arkitektur Center. Mødet vil for så vidt også rykke grænser, men først skulle såvel panel som tilhørere gå grueligt meget igennem. Sagen er, at det dels er mødets mangler, der sætter en bevægelse i gang hos nogle af deltagerne.

Tonen slås ellers forfriskende an med et åbent og udfordrende indlæg fra 'iværksammensætteren' fra Luftkastellet, der supplerer Aktiv Havns maritime fokus med den udvikling af byens liv, der er foregået oppe på land rundt omkring havnen. Han fremlægger netop den udviklingshistorie for den urbane strandcafé, som er grunden til, at han er valgt til at sidde i panelet. Han ønsker først og fremmest at formidle iværksættererfaringerne med at skabe liv i havnen og udfordringerne heroverfor fra "det dér myndighedsræs" ('iværksammensætteren'). I aftenens anledning præsenterer han desuden, som videre inspiration for andre, nogle tanker om, hvilken rolle den uformelle form for byudvikling, Luftkastellet har været eksponent for på Christianshavn, har spillet for byen, og som ifølge 'iværksammensætteren' har givet "det blå stempel i de herrer [Bygge- og

Teknikborgmesterens] og Stadsarkitekten's bog" samt adgang til advisory board'et for Copenhagen X:

> LUFTKASTELLET er...vores bud på, hvordan samspil mellem det etablerede – personificeret i Kommunen og i særdeleshed i [Bygge- og Teknikborgmesteren] – og det mere "uformelle" – nemlig 11 iværksættere – kan gøre et hensygnende område attraktivt ved at tilføre det en rekreativ dimension, der ligger udover det oprindelige formål med området. Vi kalder Luftkastellet for en 'miljøbryder'. Det er det begreb vi har brug for at udvikle og vise diversiteten af vores by frem for det internationale samfund.

Den fornemmeste opgave for sådanne *fordrejende* miljøbrydere skulle være at bryde monofunktionaliteten i byens enkelte områder. Luftkastellet mener således, at "en af de faktorer, der gør et område attraktivt, er dets mulighed for at blive brugt til flere aktiviteter end blot det oprindeligt byggede formål". Luftkastellet foreslår forskellige eksempler på sådanne miljøbrydere. Et forslag er flydende saunaer, der kan kobles til bl.a. havnens badeanstalter. Et andet forslag er mobile cafeer, der kan rykke ind i de områder i de centrale bydele, der ellers ligger døde hen efter fyraften. Til udviklingen og driften af saunaerne foreslår Luftkastellet et samarbejde, der i sig selv kan bidrage med noget væsentligt til byens udvikling:

> Projektet ville i den grad bære præg af tværfaglighed og nærdemokrati. Det er det vi her i aften savner eksempler på; nemlig at det etablerede det vil sige kommunen og de store entreprenører arbejder sammen med mere uformelle kræfter til fremme af fælles bedste.

Denne vinkel er Luftkastellets andet centrale budskab til aftenens tilhørere. De mener, at der er brug for en "'kommunikations bro' mellem på den ene side mangfoldigheden af iværksættere og idealister og på den anden side politikere og bygherre", hvis vi ønsker at skabe forudsætningerne for "en succesrig udvikling af havnearealerne i vores smukke by". 'Iværksammensætteren' afslutter i forlængelse heraf med en opfordring til at fortsætte dialogmødets energi i Luftkastellets lokaler i den anden ende af Strandgade:

> Fra Luftkastellet skal lyde endnu en opfordring til såvel Aktivhavn og Copenhagen X som til græsrødder, studerende og deres institutter samt andre der måtte være interesseret, til at danne et alternativt netværk og gøre brug af 600 kvadratmeter til udstillinger, foredrag, dialogmøder, formering af styregrupper etc. Vi mener i hvert fald, at der er behov for et hus, der kan fungere som "hjemmestyrer" for alle de ideer, initiativer og meninger, der i øjeblikket har ringe kår, men for fremtiden stor værdi.

Det lidt provokerende, men konstruktive indlæg modtages positivt i salen, og også af nogle af de øvrige oplægsholdere. Den tidligere formand for Forskønnelsesforeningen begræder forladte og tomme arealer i havnen, der, hvad enten det drejer sig om brakarealer eller nyomdannede områder, siger 'gå væk'. Hun ser Luftkastellet som et godt eksempel på et sted, der inviterer til at blive brugt og er fuld af liv.

Direktøren for Dansk Arkitektur Center (DAC) ser en direkte aktiv rolle for Luftkastellet i udviklingen af havnen. Han foreslår, at man skeler lidt til, hvordan man i erhvervslivet arbejder med "forandringsagenter" i virksomheder, der står foran at skulle ændre arbejdsgangen. Han ser netop Luftkastellet som et eksempel på en sådan agent. Det er et oplæg, der får flere af de senere Supertanker-folk til at åbne øjnene over for havnens kompleksitet, men også i forhold til hvad den kreative muld selv kan bidrage med:

> [Direktøren] giver et godt 'rap' for Luftkastellet: 'Det er græsrødderne, der rykker i dag. Det er der, det fede kommer fra. De skal bare have lov til at gro selv'. Det bed jeg mærke i. Han er sgu fed nok (interview med designer fra Supertanker).

De øvrige i panelet tager ikke synderlig meget notits af Luftkastellets indledning. "Folk har deres kæpheste", som repræsentanten fra Luftkastellet oplever det ('iværksammensætteren'). Selv om stadsarkitekten roser café-initiativet fra Luftkastellet, understreger han at grunden, Krøyers Plads, skal lægge ryg til en omdannelse: "Ja, I har kun lov til at være der et stykke tid!", kommenterer han med et skævt smil til Luftkastellet-repræsentanten (egne notater). Omdannelsen skal, drevet af en international arkitektkonkurrence, virkelig ville noget – i hvert fald formelt arkitektonisk: "Det kan godt, måske, komme til at se lidt anderledes ud" udtaler han med henvisning til en "ekstrem høj arkitektonisk værdi" båret af bl.a. "poetiske" kvaliteter.[46] Stadsarkitekten kommer også ind på 'Den blå plan' – en samlende plan for udnyttelsen af vandarealerne i havnen til nye, rekreative aktiviteter på vandet. Hans præsentation får generelt skudsmålet "ren pap-maché" (designeren) fra én af de senere Supertanker-folk.

De øvrige paneldeltagere fortsætter, hvor stadsarkitekten slap med mere generelle vendinger om udviklingen på land og vand i havnen. Den tilstedeværende politiker kritiserer Nykredit- og Fisketorvet-byggerierne på Kalvebod Brygge, som han kalder det sidste finanseventyr i havnen [uagtet at politikeren selv har været med til at vedtage, endog promovere, projektet!, JLL.], men minder om 90'er-krisen som baggrund for udviklingen i havnen. Mener at vi nu skal se fremad og glemme Kalvebod. Hvad fremtiden angår: Åbenhed, liv, badeanstalter, cykelbro, 'hollandsk by'.

Efter paneloplæggene lægges ordet ud til salen. Dette bliver startsignalet til et stort drama, som udspiller sig mellem deltagere i panelet, ikke mindst borgmesteren og direktøren fra Havnen, og tilhørere i salen. Selv om alle 'regler' bliver overholdt udvikler debatten sig til en veritabel mudderkastning snarere end en dialog. Det er relativt få af tilhørerne, der kaster sig over husbådsproblematikken og de lykkes med at gøre det til det altoverskyggende tema for aftenen. En fra organisationsgruppen bag mødet husker bl.a. en episode, hvor én blandt tilhørerne stillede sig op og holdt en brændtale, som om han var prædikant. Han manglede kun at sige "praise the lord" (interview med arkitekten):

> Ja, det foregik lidt for meget som man kender den slags møder - altså den lille vrede mand mod den slemme magthaver - ikke så meget dialog som jeg havde håbet. Ikke fordi jeg mener frustrationen er uberettiget, men mødets mål var jo netop at få folk ud af de vante positioner og i dette tilfælde gravede de sig bare endnu længere ned (*Ibid.*).

Han bemærkede en speciel dynamik, der udviklede sig mellem panelet, der mest bestod af folk med magt af politisk, økonomisk, faglig eller kulturel karakter, og tilhørerne. Der opstod en 'panelet mod folket'-situation. Og det gjorde kun overbevisningen blandt flere i panelet 'mod' husbådejerne, stærkere. Det var nærmest som om, der udviklede sig en vis nydelse af den konfliktfyldte og fastlåste situation. Den opfattelse støttes af en anden tilhører, der hurtigt mister respekten for mødet:

> Det var jo totalt en joke at se på ... Én ting, jeg lagde mærke til, det var [borgmesteren]... Han begyndte en diskussion med husbådejerne. De var også for tunge at høre på. Det blev pludselig til en husbådejer-protestting, 'dem mod regeringen' og [direktøren fra Havnen], der sad og hidsede sig op. Så begyndte de lidt hårdt at sætte pres på [borgmesteren], og han begyndte at sige: 'Jamen jeg ved ikke, hvad du er. Jeg er demokratisk folkevalgt, så derfor er jeg berettiget'. Altså det blev sådan noget ...: 'Jeg har mere ret til at sige det her end dig'. Sådan en magtdemonstration, hvor [borgmesteren] sidder der og trumfer, på en eller anden ubehagelig måde, hvor de andre sad og råbte op. Det blev sådan en ubehagelig stemning (designeren).

Fra sin plads i panelet bekræfter deltageren fra Luftkastellet denne opfattelse:

[46] Det vil fremgå i et senere afsnit, at Københavns Kommune og Freja netop i denne tid er i gang med at udvikle rammerne for en idékonkurrence for Krøyers Plads.

> Det bliver sådan en mudderkastning. Det er meget lidt konstruktivt, mødet... Jeg har bare den fornemmelse af, at folk lige præcis ikke kan sætte sig ned omkring 'det runde bord' og tale sammen. Det er floskler og modargumentation, som ikke fører til noget nyt, men bare ridser konflikten op. Det går ikke frem ad. Man står i hver sin ende og graver grøfterne dybere og dybere. Jeg synes bare det var absurd. Jeg synes det var en joke ('iværksammensætteren').

Bestyrelsen for den ansvarlige forening er for så vidt enig i den hårde udlægning af mødets gang, men udtrykker sig i noget mildere termer. Under overskriften "Dialogmødet søsatte bevægelser i havnen" kommer den senere med sit syn på dialogmødet.

> Til tider gik bølgerne højt i salen og meningsudvekslingen tangerede milde angreb og forbavsede forsvar. Generelt kan man sige at både panelet og salen gav udtryk for dybtfølte reaktioner - om end meget forskellige. Af samme grund blev mødet ikke helt så konstruktivt som Aktiv Havn havde håbet på... (Nyhedsbrev for Aktiv Havn marts 2003).

Hele den voldsomme fokusering på husbådsproblematikken kom noget overraskende for arrangørerne: "Hvad vi nok ikke havde regnet med, var den kraftige drejning debatten tog over mod husbådsproblematikken, det var praktisk talt umuligt at få drejet dialogen ind på det, som... var hensigten med vores oplæg. Nemlig en debat om 'byen for borgerne og brugerne'". I den sammenhæng udgør husbådsproblematikken blot "en meget lille del"

> Men der er ingen tvivl om, at husbådsproblematikken fylder meget på grund af den kraftige mediedækning. De nuværende husbåde ved ikke rigtigt, om de er købt eller solgt, hvilket er meget utrygt, og de eventuelt nye tilflyttere aner ikke, hvad de må og ikke må, og slet ikke hvordan man får en plads" (Formandens beretning, Aktiv Havns generalforsamling 12. november 2003).

Bestyrelsen må efterfølgende tage imod anklager fra "Københavns Havn og andre fra panelet for at have givet debatten [den aggressive husbåds-]drejning" (*Ibid.*). Den erkender bl.a., at den måde mødet var organiseret på var med til at skabe den dårlige stemning, idet "dialog-møde-formen skabte en lidt kunstig distance mellem panelet og salen". Dog understreges det, at "den følelsesladede stemning i salen må tolkes som udtryk for en generel frustration, over ikke at være delagtig i udviklingen af havnen" og at der derfor "er et udtalt behov for fora, hvor byens borgere og beslutningstagere kan komme i dialog med hinanden" (Nyhedsbrev for Aktiv Havn, marts 2003).

Aftenen får da også netop som konsekvens, at nogle af mødedeltagerne, foranlediget dels af Luftkastellets indlæg, men også af DAC-direktørens snak om "forandringsagenter", efterfølgende mødes. Flere i salen og i arrangørgruppen har, uafhængigt af hinanden, gået og tænkt på behovet for et alternativt forum. Efter mødet mødes de med folkene omkring Luftkastellet og fortsætter den konstruktive snak om en alternativ platform. Det går meget hurtigt: "Så sker der bare det, at vi siger 'fint, så lad os mødes om en uge, fordi det er der ingen grund til andet'" ('iværksammensætteren'). En af arrangørerne, der deltager i snakken videregiver oplevelsen med store forhåbninger: "Det kan gå hen og blive meget spændende" (arkitekten. Personlig korrespondance 3. december 2002).

'Lufthavn' – Frisk 'politisk' pust og engagement

Der kommer nu en periode i den løbende politisering, som er meget præget af at være direkte aftapning af energien fra det særdeles igangsættende *moment* ved dialogmødet og således meget engageret og retningsbestemt i sin bevægelse væk fra netop denne situation. Som tiden går bliver det dog et centralt spørgsmål, om gruppen så at sige kan opretholde *momentet* og således holde sammen trods dens meget mangfoldige og sammensatte karakter, der både er et væsentligt eksistensgrundlag og en alvorlig trussel.

"Det skal ikke være ligesom i Christianskirken"

En lille, men meget sammensat gruppe af folk, otte-ti stykker, fra dialogmødet deltog ved det første møde på Luftkastellet den efterfølgende torsdag. Til stede var bl.a. planlæggeren fra kommunen, 'arkitekten' og 'kulturentreprenøren' fra Aktiv Havn, 'iværksammensætteren' og 'orgelbyggeren' fra Luftkastellet, 'juristen', 'husbådejeren' og 'designeren'. Mødet, der egentlig er en middag i Luftkastellets restaurant, var præget af nysgerrighed og virkelyst, men også af at foregå under fuld musik i cafeen og lige op til jul, så der var "godt med fadøl" (arkitekten) og senere hen cognac og whisky på bordet. Det var en uformel og ikke særlig struktureret snak, der dog bekræfter meget af det, som til en start fik folkene til at møde op: At Luftkastellet var et sted, der kunne samle folk fra forskellige lejre i et fælles og dynamisk projekt. Een af deltagerne beskriver følelsen:

> [D]er ligger en grundliggende energi her...der kan ske noget nyt her. Det er rammerne for det første. Det forarbejde, Luftkastellet havde lavet. De mennesker der var der og sådan noget. Det tror jeg tiltrækker folk, der vil noget. Du sad ikke inde på Café Europa eller på Café Victor. Det var pludselig noget andet. Du kunne hænge ud i otte timer, hvis du ville, i sandet, og drikke en enkelt fad. Tingene blev gjort på en anden måde (designeren).

Strukturen for arbejdet opstod langsomt ved de følgende møder i nabobarakken, hvor flere kom til: Kommunikationsarbejderen, 'dobbeltagenten' fra Havnen, nogle studerende, havneaktivister, 'byforskeren', osv., stadig med 'iværksammensætteren' fra Luftkastellet som den udfarende kraft. Over de første adskillige uger varierede deltagerne en del og det bar kommunikationen i gruppen præg af. Dagsordenen blev redefineret fra scratch ved de første mange møder, hvor der kun var én fællesnævner for, hvad der skulle planlægges, og det var, "at det skal *ikke* være ligesom i Christianskirken" (arkitekten). Der blev derfor snakket på mange forskellige planer og fra mange forskellige vinkler:

Eet fokus er de helt konkrete besværligheder, dagliglivet i havnen byder på, repræsenteret ved husbådejerens 'uendelige monologer', som ikke stod uimodsagt fra de faglige hard-liners, arkitekten og byforskeren, for ikke at tale om dobbeltagenten fra Havnen. Fokusset handlede om de helt konkrete problematikker ved fx at bo i havnen eller ved at forsøge at lave alternative, evt. midlertidige aktiviteter. Gruppen lader til at være enig om, at disse konkrete særinteresser og ønsker er centrale for hele projektet – målet er netop at gøre betingelserne bedre for disse aktiviteter.

Et andet fokus er netop at skabe disse aktiviteter med 'hands on'-projekter. Her er det lysten til, ud fra devisen, "så snart du har fået dig en pensionsaftale, så er det slut!" (personlig observation), bare at skabe noget, man ellers ikke regner for muligt – lidt lige som det, Luftkastellet i sig selv er udtryk for og selv foreslog ved dialogmødet; en vinkel der, ikke mindst fra byforskeren, høstede en del kritik for sin 'ungdomsfascisme'. Her handler det om de vilde tanker om at samle især unge på tværs af faglige, geografiske og sociale grænser i et forsøg på at lave begivenheder, der sætter havnen og København på landkortet fra en alternativ vinkel. Der bliver her talt om udviklingen af en 'verdensudstilling' på baggrund af stort anlagte workshops og med konkrete aktiviteter i havnen som del af en udstilling af eksempler på, hvordan en livlig fremtid for havnen kan gribes an.

Det tredje fokus er til dels afledt heraf. Det kredser i højere grad om en mere generel idé om skabelse af liv og samarbejde i havnen og et overordnet bud på dens fremtid. Udgangspunktet er her tanker om 'det gode liv', 'den gode by' og 'den gode og attraktive havn'. Dette fokus havde svært ved at løbe fra sin karakter af 'akademisk snak'. Det er her en bredere offentlighed uden videre kendskab til havnen, men med masser af ideer om 'det gode liv' osv. bliver inddraget i projektet. Derfor er dette fokus også centralt for projektets evne til at tiltrække det større 'publikum', som er vigtigt for projektets happening-side.

Mens det sidste fokus fokuserede på en grundig planlægning og koordinering, var der især i de første en udpræget lyst til bare at gøre det i stedet for at snakke for meget ud fra devisen: "Giv os en ged, ikke, så malker vi lortet" (designeren) – også kaldet 'pol-pot-tilgangen' af nogle i gruppen.

Overordnet er gruppen, der hurtigt finder sig en arbejdstitel, "Lufthavn" (afledt af de to hovedaktørers navne), præget af stor virkelyst og mange forskellige ideer, og derfor også en tikkende bombe, hvad personlige stridigheder angår. Gentagne gange opstår der diskussioner omkring forskellige gode ideer og ikke mindst deres rette ejer*mænd*. Krav på respekt og anerkendelse spiller en stor, om ikke den største rolle i projektets udvikling. Koblet til forandrings- og virkelysten samt de varierende kompetencer og perspektiver, giver det en mildest talt dynamisk cocktail!

Der bliver, ikke mindst derfor, løbende snakket om, hvordan gruppen skal organiseres. Trods forskelligheder har flere en opfattelse af, at gruppen har et budskab til byen; et budskab der især tager afsæt i de negative oplevelser fra dialogmødet, og som derfor giver en fælles retning væk herfra. Andre mener, at gruppen skal bevare sin mangfoldighed i en sådan grad, at det projekt, som er under udarbejdelse, er at opfatte som en paraply af forskellige, enkeltpersoners aktiviteter. Bl.a. 'dobbelt-agenten' fra Havnen er af den opfattelse (nok inspireret af samtalerne med husbådejeren!):

> Mit udgangspunkt er, at vi ikke står som en samlet gruppe med en samlet holdning til udviklingen. Tværtimod er vi en bredt sammensat gruppe, der næppe nogensinde bliver helt enige om hvilken retning udviklingen bør gå. I stedet for at forsøge at tale os til enighed synes jeg, at vi skal udnytte gruppens bredde. Mit forslag er, at LUFTHAVNEN ikke skal være nogen afgrænset gruppe med konsistente holdninger men i stedet være et koordinerende forum... (arbejdsdokument 030129).

Et andet sted uddybes konsekvensen af forslaget:

> Det giver en klar ansvarsfordeling mellem de politisk orienterede grupperinger som Aktiv Havn og mere kunstnerisk orienterede grupper som arkitekterne og designerne og ikke mindst adskiller det LUFTHAVNEN fra disse budskaber på en måde, som betyder, at der ikke behøver at være entydig stillingtagen i udstilling og workshop. Vi skal ikke være en politisk gruppering, men et frit og åbent debatforum (arbejdsdokument 030129).

Spørgsmålet om gruppens organisering får ikke nogen løsning på dette tidlige tidspunkt. Den brogede forsamlings første periode på godt et par måneder, præget af engagementet fra den fælles kritik af form og indhold ved dialogmødet, munder efterhånden ud i et oplæg til en overordnet beskrivelse af projektet med titlen "Hvad skaber liv i havnen?". De konkrete, foreslåede aktiviteter spreder sig over en udstillings-, kommunikations- og workshopplatform skabt i et netværk med 20-25 unge, faglige kompetencer.

"Uden megen planlægning er her blevet skabt kreative miljøer til gavn for byens liv" – 'Den blå plan' og de kreative miljøer

Med insider-hjælp fra dobbeltagenten, udvikles projektet til at skulle være sparringspartner for 'Den blå plan', hvis karakter og skæbne, bortset fra stadsarkitektens flygtige henvisning ved dialogmødet, blæser lidt i vinden for den menige københavner. Det første egentlige signal om, at den er på vej kommer i slutningen af januar 2003, da Overborgmesteren i en kronik i *Politiken* lufter sine tanker om, at havnen ikke kun skal være for dem, "som bor og arbejder der", men at den skal være "en attraktion for alle byens borgere". Han vil derfor sætte muligheden for offentlig adgang og skabelse af rekreative aktiviteter i havnen til debat:

> Den diskussion bliver i 2003 sat til debat med forslaget til Blå Plan - en helt ny plantype, som vi ikke har prøvet før. Den Blå Plan vil indeholde forslag til vores brug af vandet. Havnens store rum skal kunne bruges af alle. Ikke kun af dem, der bor eller arbejder langs med havnen (030130).

Inspirationen til debatoplægget kommer ikke mindst fra den forgangne sommers store succes med en badeanstalt ved Islands Brygge, muliggjort af det nu tilstrækkeligt rene havnevand. Med i kronikken er også en henvisning til tidens krav om at styrke byens kreative miljøer for herigennem at styrke byen. En sammenhæng, hvor han nævner Luftkastellet:

> Hvis København skal være blandt de byer i Europa, hvor de kreative miljøer udvikler sig, er det ikke nok, at de kreative miljøer har gode vilkår. Der skal være gode mødesteder i byen, hvor dem, der arbejder, kan få inspiration fra andre, der arbejder i byen. I de seneste år er der skabt en lang række nye kreative miljøer f.eks. omkring Kongelige Grønlandske Plads med Den Nordatlantiske Brygge og Luftkastellet på Christianshavn eller i de gamle pakhuse på Islands Brygge og længere mod syd, hvor flere små innovative virksomheder har til huse i gamle industribygninger. Uden megen planlægning er her blevet skabt kreative miljøer til gavn for byens liv. Det er betingelserne for denne udvikling, der gerne skal afdækkes i undersøgelserne (030130).

Overborgmesterens kronik er et klart signal om ambitioner fra kommunens side om at binde væsentlige ambitioner som demokratisk åbenhed i planforslag og fokusering på potentialerne for socialt liv og økonomisk udvikling i spirende miljøer som Luftkastellet. De følgende års udvikling skal vise, hvorledes disse ambitioner, kombineret med bl.a. de verserende planer om 'kvalitetsbyggeri' i havnen, spiller sammen.

Supertanker – differentiering i det 'politiske' miljø

Efter den første periode præget af en vild energi i direkte forlængelse af dialogmødet og en blot gradvis udvikling fra kaos til noget, der kunne minde om lidt struktur, følger en periode i forberedelsen, hvor projektet for alvor begynder at tage form. I denne periode, hvor der arbejdes frem mod finansiering og endelig søsætning af projektet, udvikler der sig i flere *momenter* en spænding mellem den både frigørende og forvirrende ubestemthed, på den ene side, og den både frustrerende og forløsende definering af projektets og gruppens ('politiske') identitet, på den anden. 'Byforskeren' får, sammen med andre af gruppens byfaglige kræfter, gradvis større indflydelse på projektets udvikling og udfordrer dens sprælske modsætninger.

"Men så går der nogle møder og så skal foreningen jo stiftes" (tredje moment)

Fra starten af februar sætter et hårdtarbejdende underudvalg sig for at præcisere grundlaget for at søge om midler til aktiviteterne – stadig formet omkring Aktiv Havn som problematiserer udviklingen i havnen, men med en i sig selv problematisk dialog, og Luftkastellet der ved eksemplets magt viser vejen og inviterer til et åbent forum. Samlet under ét: Interessen for at gøre noget. Arbejdet, der bliver domineret af de konstant debatlystne akademikere i gruppen, fører til både indhold og navn til de følgende måneders aktiviteter. En forstemmende mængde projektbeskrivelser bytter E-mailadresser i godt to uger, før der grundet udmattelse opnås tilnærmelsesvis enighed om indhold og formulering. Ved samme lejlighed fremkommer navnet, *Supertanker*, der drejer det maritime og det debatorienterede i skøn forening under et energisk superlativ. Det bliver valgt frem for andre forsøgsballoner, herunder Portus og Havnefronten. Torsdag den 14. februar bliver *Supertanker* blåstemplet af gruppen som navn på projektet og de relevante Internet-domæner købt. I den følgende tid står nogle få vigtige åbne spørgsmål dog tilbage: Organisationen ('skal vi være en forening ?'), projektansvarlige ('hvem lægger hovedet på blokken ?'), konkretisering af enkelte workshops, aktiviteter, osv., samarbejdspartnere, afklaring af økonomi, netværksliste, ordentlig mailingliste. Disse aspekter af projektet bliver finpudset de næste mange uger.

Juristen understreger nødvendigheden af en formel foreningsdannelse for at kunne søge fonde med mere pondus og bliver støttet af hovedkraften bag selve ansøgningsskriverierne, arkitekten (arkitekten). Det har ellers netop været gruppens klare alternative status i forhold til det traditionelle foreningsdanmark, der har tiltrukket deltagerne: "ikke en forening, hvor man mødes og spiser stegt

flæsk hver tirsdag" (designeren); og som har kendetegnet torsdagsmøderne, som har været præget mere af engagement end organisering. Alligevel stemmer de øvrige hurtigt i, ikke mindst fordi argumentationen for den er rent instrumentel og at dens status derfor er proforma i forhold til aktiviteterne:

> Altså, foreningen blev sådan set lavet for, at det så bedre ud på papiret til ansøgningerne, så derfor så var netop titlerne, sådan til at starte med i hvert fald, tænkt meget meget proforma (arkitekten).

En stiftende generalforsamling bliver indkaldt til den 6. marts, så formaliteten kan ordnes. Det der netop er udset til at være en formalitet udvikler sig dog til at folde gruppens mangfoldighed og engagement ud i fuld negativ flor. Flere er i forvejen ret skeptiske over for foreningsstrukturen: "Vi var jo meget allerede dér på den dér lidt flade struktur og 'vi alle trækker sammen'" (designeren). Samtidig er der ikke desto mindre en vis interesse omkring, hvem der så bliver formand, ud fra devisen "han var jo én af os, synes vi, så det var jo fint nok" (*Ibid.*). Andre ser en betydning i det enten ud fra faglige eller ud fra personlige årsager. I hvert fald havner gruppen pludselig i en situation, hvor man kæmper om traditionelle magtpositioner:

> [D]et som bare var sådan nogle proforma-titler endte med at få sådan mere reel betydning end man skulle forestille sig i forhold til, at måden vi gjorde tingene på skulle...bryde med de traditionelle måder at organisere tingene på (arkitekten).

Her hvor gruppen for første gang formelt, men som udgangspunkt blot proforma, skal udskille sig i et hierarki, støder flere dagsordener altså pludselig sammen og der opstår en ukonstruktiv diskussion om, hvem der skal indtage de foreningstegnende poster og hvorfor de overhovedet skal gøre det. Diskussionen munder ud i en afgørelse på mødet, men sætter sig uforløste spor i Supertankers videre udvikling.

> Det var helt tydeligt, at den konflikt, der var lige dér, den blev ved med at være der lige siden, og den var mest negativ, men der var jo nogle ting, hvor man sådan egentlig oppede sig endnu mere, fordi man sådan syntes, at man gerne ville overgå hinanden. Men altså mest negativt (*Ibid.*).

Selve processen omkring udvælgelsen af bestyrelse lever hverken op til de traditionelle procedurer eller til gruppens selvopfattelse af mere eller mindre anarkistisk og fladt netværk, for ikke at tale om dens dialogorienterede perspektiv i forhold til udviklinger i resten af havnen. Den situation, der opstår udfordrer derfor for alvor den oprindelige og løbende bekræftede målsætning om dels at ville en anden form for organisering end traditionelt, dels at ville en eksplicit flad, netværkslignende organisering. Det får flere til at overveje deres videre engagement i projektet:

> Det var første gang, hvor jeg tænkte, 'ok, det her, det er ikke mit bord, det her'. Det var første gang, jeg tænkte, jeg kunne ikke se mig selv i denne her konstellation... (designeren).

I den sammenhæng bliver det nærmest en biting, at projektets færdige koncept bliver vedtaget som del af den nye forenings vedtægter. Supertanker defineres her formelt som et

> forum for ideer, der skaber liv i Københavns havn ... [E]t laboratorium, hvor ideer til udvikling af livet i Københavns havn skabes, vises og konkretiseres, løsrevet fra traditionelle beslutningsprocesser (fra referat).

Supertanker ser på denne måde sig selv som "konstruktiv og kritisk" sparring med den kommende debat om 'Den blå plan'. Den overordnede metode beskrives som "at fremelske en kreativ uforudsigelighed mellem mennesker", ikke mindst ved at lade "unge på uddannelsesinstitutioner som arkitektskolen, designskolen og universiteter deltage i f.eks. workshops med havnens aktører. Alt i alt skal Supertankers aktiviteter fungere som "inspirationskilde til nye og overraskende projekter i den fremtidige havneudvikling".

Dette er det overordnede koncept, som bliver det gennemgående for den følgende periodes finpudsning af delaktiviteterne frem mod den overordnede ansøgning til den særdeles velhavende og indflydelsesrige fond RealDania. Supertænkerne mødes i undergrupper omkring udformningen af disse enkeltelementer. En bred vifte af aktiviteter og elementer bliver hermed defineret: Et urbant mødested og laboratorium; et åbent værksted; en hjemmeside med idétank; en udstilling; debat- og idégenereringsworkshops, samt; projektudvikling. Det er værd at bemærke i opremsningen af planlagte aktiviteter, at den ønskede 1:1-realisering nu er blevet til rosinen i pølseenden på en lang og mere eller mindre diskuterende og debatterende proces, hvor nogle af deltagerne i Supertanker tidligere arbejdede med selv at ville udvikle større eller mindre begivenheder eller fysiske projekter.

"Hvorfor helvede gør jeg det her?"

'Den blå plans' konstant udskudte offentliggørelse og pengesituationen gør datoen for søsætningen af eksperimentet noget usikker. Den rykker gradvist fra starten af maj til slutningen af juni. Samtidig udvikler dynamikken i gruppen sig yderligere. Netværket har på dette tidspunkt stabiliseret sig omkring ni personer (kun mænd): To fra Luftkastellet ('iværksammensætteren' og orgelbyggeren), to fra Aktiv Havn (kulturentreprenøren og arkitekten), juristen, designeren, husbådejeren, byforskeren samt dobbeltagenten fra Københavns Havn. Gruppens mangfoldighed og virkelyst er både den bærende styrke og en gennemgående udfordring for deltagerne – tydeligst udtrykt ved generalforsamlingen.

Det store arbejde og det usikre mål får mangfoldigheden til at udvikle sig til smertelige modsætninger, der bærer præg af de specifikke personligheder, der indgår i samarbejdet. Det forberedende arbejde til aktiviteterne bliver således den anden større sortering af deltagerne i projektet. Nogle af de handlingsorienterede ildsjæle falder fra samtidig med at mulige nye deltagere frastødes dels pga. det meget arbejde, der er af organisere(n)de karakter hen mod fondsansøgning og derfor mere er *snak om* frem for *udførelse af* aktiviteterne, dels pga. snakkens og planlægningens ofte ufokuserede og irrationelle karakter. 'Iværksammensætteren', der plæderer hårdt for en 'just do it'-orienteret ungdomsvinkel, beskriver sin utålmodighed over for det stadig mere dialogorienterede forum og fokus:

> Det går jo fra, at jeg synes, man har en idé, til at man lige pludselig skal konkretisere ideen, og man skal skrive alen-lange notater om det. Og rette kommaer. 'Nu er det det, vi mener og det, vi ikke mener'. Hvor nogle fastholder det strenge, teoretiske apparat i ideen, mens andre er sådan meget fokuseret på, at 'vi skal implementere noget. Altså, det skal sgu lykkes os at sætte noget i værk. Vi skal ikke bare tale om det. Vi skal fandeme gøre en forskel'. Og det bliver den sten, hvorpå vi drejer hele vejen igennem. Skal vi tale om tingene? Skal vi diskutere det, debattere det, dialog, forholde os akademisk-teoretisk til det, eller skal vi bare 'go do', skal vi bare implementere, gøre noget? ('iværksammensætteren').

Smerten og selvopofrelsen i samarbejdet bliver for flere symboliseret af de kraftanstrengelser, forårets endeløse række af torsdagsmøder kræver – ikke mindst de sene aftenture over Knippelsbro, af én eller anden grund altid i stiv modvind, bliver symbolske for sliddet: "Og jeg kan huske i modvind, når jeg kørte ud på cykel der over Knippels[bro], hvor jeg siger 'hvorfor helvede gør jeg det her?'" (designeren). Flere er fraværende i længere perioder for så at vende tilbage med ny energi efter at have ladt op igen.

Et glimrende eksempel på den diffuse proces er et møde, der afholdes et interimistisk sted ude på gangen i barakken (Bygning A), da det sædvanlige lokale er optaget. Ved mødet deltager husbådejeren, kulturentreprenøren, juristen, byforskeren, arkitekten og designeren fra Supertanker. Herudover er der to mulige deltagere i projektet, henholdsvis en etnolog, med stor viden om udviklingen af kulturmiljøerne forskellige steder i havnen, og en jurist, der er villig til at gå ind i projektet som en organiserende kraft, samt en person, der som den første, er troppet op for at

aflevere en idé om udvikling af havnen til 'Idétanken'. Selve mødet udgøres af endnu én i en uendelig række af torsdags-'rundesange', hvor de fremmødte melder tilbage om, hvad de har klaret siden sidste møde og hvor evt. nye præsenterer sig.

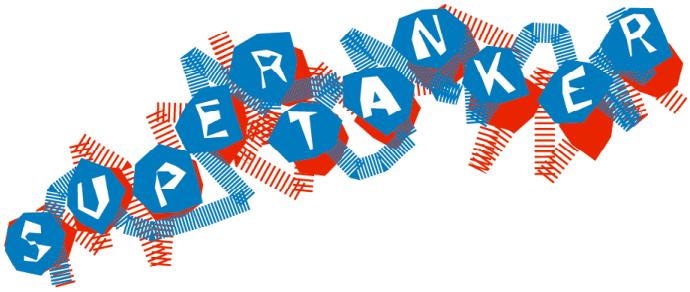

Figur 37 *Små konkrete ting, så som at finde et logo, er med til at give gruppen fornyet energi.*

Mødet synes ikke umiddelbart at føre gruppen tættere på en realisering af planerne, men udvikler sig bl.a. til en pinlig diskussion af det præsenterede projekt. Projektets indhold bliver straks taget op til diskussion, selv om tanken med at invitere til projekter netop er, at de bliver modtaget ucensureret og med åbne arme for at skabe en åben proces med muligheder for mangfoldighed. En af deltagerne i Supertanker husker tilbage på mødet som udtryk for, at der ikke nødvendigvis var så åbent i Supertanker, som deltagerne selv gik rundt og troede:

> Nej, der blev nu skræmt ret mange væk, også akademikertyper, i starten. Jeg synes de mest akademiske, de blev sgu også skræmt væk, skal jeg hilse og sige!...Jeg kan tydeligt huske, at [etnologen] var med til et møde...Set med de øjne virkede det nok ret kaotisk (arkitekten).

Deltagerne i Supertanker går ud i det bidende forårskolde aftenmørke med en lidt flov og måske lettere afmægtig fornemmelse med endnu en tur over Knippelsbro som endnu en uoverstigelig udfordring foran sig. De nye personer forlader mødet og kører over broen for aldrig at komme tilbage til Supertanker – måske overvældet af manglen på struktureret projektdialog, måske skuffet over den ringe modtagelighed over for nye mennesker og ideer, hvad enten disse var af 'Storm P'-typerne eller af den mere akademiske slags.

"Nå ok, nu skal vi lave det her" (fjerde moment)

Den store usikkerhed omkring finansieringen og derved også projektets foreløbigt ringe evne til at overbevise omverden om relevansen og kvaliteten har, sammen med den hårde proces, gjort, at gruppen i slutningen af maj er tæt på at give op. Andre forpligtelser begynder at trække i folk, fx skal Luftkastellet snart åbne for en ny sæson ('iværksammensætteren'), og engagementet daler yderligere. Modsætningerne til trods er der alligevel noget, der binder folk og derved projektet sammen. Det er de øjeblikke, hvor snakken får en konsekvens af den ene eller den anden slags; når snakken overhales af handling:

> Jeg synes, det var super. Jeg tror rent faktisk, at den energi, der var dér, det var den samme energi, der havde været på Luftkastellet, hvor de bare havde fælles træk: Nu skulle vi lave det dér. Vi havde måske nogle andre ting på dagsordenen, men jeg tror energien var stort set den samme. Dér hvor tingene kommer til at ske. Det dér med, at 'nå ok, nu skal vi lave det her'. Nu er det pludselig konkret. Nu laver vi det dér Supertanker. Navnet var der og sådan noget (designeren).

Denne fornemmelse er gennemgående i gruppen. Det kan fornemmes i forskellige specifikke situationer. Som antydet i citatet ovenfor, så spiller blot det at have et navn en vis rolle i gruppeidentiteten, og den virkning bliver ikke mindre af, at der bliver valgt et logo til at signalere til omverdenen. Valget falder, efter lidt tilvænning, på den meget energiske punk i en hidsig leg med bogstaverne i foreningens navn.

"Vi kunne mærke, at der blev skrevet om det i avisen"

Det er dog især nogle mere konkrete situationer, der for alvor er med til at samle gruppen. Da foråret går hen og bliver forsommer begynder medierne, ikke mindst via Luftkastellets gennemslagskraft, at vise interesse for projektet. Det er en betydelig saltvandsindsprøjtning for deltagerne, der nu ikke blot skal kæmpe med at overbevise hinanden i de efterhånden indgroede modsætninger, men nu får mulighed for at teste deres engagement og ideer over for ører med en kritisk fornemmelse for, hvad der er relevant og hvad der ikke er relevant i den offentlige sfære. Det giver samtidig ny energi til debatten om, hvad der er det centrale i projektet.

OHØJ. Selv om ideen bag Supertanker, der skal skabe ungt og kreativt liv i Københavns Havn, egentlig ikke lægger op til kaptajner, så står Erik Hey – manden bag Luftkastellet – alligevel i forgrunden som formand for foreningen bag tankeren. Som han siger »Vi vil i dialog med systemet, men ikke vente, til vi bliver 40 år«. – Foto: Finn Frandsen

Supertanker lastet med unge ideer

Figur 38 *Opmærksomheden fra medierne er med til at styrke engagementet i gruppen.*

Blandt andet står der nogen uenighed om, hvor fremtrædende husbådejernes problemer skal stå i præsentationen af projektet i forhold til den overordnede vilje til at sætte en livlig havn og en livlig debat på dagsordenen. Uenighedens truende fragmentering af gruppen bliver dog ved disse lejligheder mere end modsvaret af den sammentømrende effekt, de landsdækkende mediers interesserede øjne har for gruppen. Dels er det ved sådanne lejligheder, det lykkes at samle alle i gruppen, dels har selve det udefrakommende fokus på projektet som helhed en sammentømrende effekt. Pressefotografens linse samler så at sige sammenrendet af individer til én gruppe med ét projekt. Sidst men ikke mindst, så har mediernes interesse for projektet en overbevisende effekt. Ikke mindst den første egentlige omtale i *Politiken* den 28. maj er med til at overbevise om, at det sure slid har et formål og kan betale sig:

> Det er jo sjovt, fordi gruppen blev ved, på trods af egentlig meget negativitet ... Fordi vi kunne mærke, at der var noget at komme efter på flere forskellige måder. Og det var der jo også. Altså, der var ligesom ramt et sted, som der var behov for, i det sted, hvor byen var. Vi kunne mærke, at der blev skrevet om det i avisen. Vi kunne mærke, at der var den drivkraft, som vi på den ene side havde drømt om, men også på en måde havde koblet os på (arkitekten).

"Vi nærmer os!"

En anden situation opstår, da gruppen, efter forgæves at have scannet havnen for mulige og betalelige lokaliteter for projektet, kaster blikket over mod Luftkastellets lager i den ende af Bygning B, der vender væk fra havnefronten. Lageret, der indtil for nyligt er blevet brugt til opmagasinering for en anden virksomhed, er nu ca. 400 m^2 proppet med overskydende caféinteriør til såvel indendørs som udendørs brug. Ved et *endeligt* 'nu-eller-aldrig'-krisemøde i starten af juni beslutter gruppen sig for 'bare at gøre det'. Uvisse om, hvorvidt projektet kan finansieres kaster de tilbageværende folk sig ud i renovering og finpudsning af Luftkastellets lager – godt hjulpet af Luftkastellet-folkenes kamp på inderlinierne blandt de øvrige caféejere. Det første nyhedsbrev fra ildsjælene, med den påtaget optimistiske overskrift "Vi nærmer os!", bliver derfor også et opråb om, at engagerede fra nær og fjern skal komme og deltage i klargøringen af Supertankers lagerhal.

Figur 39 *'Nu gør vi det bare'. Lageret i bygning B ryddes og indrettes.*

Det manuelle arbejde giver gruppen en fornemmelse af at blive en del af miljøet omkring Luftkastellet. Samtidig giver det også en større samhørighed i gruppen. Dem der kaster sig ud i oprydningen må jo virkelig tro på projektet. Her hvor det er den fysiske handling, der kommer i højsædet, får andre end akademikerne i gruppen desuden mulighed for at gå forrest, hvilket tester villigheden til at bytte om på rollerne. Det giver også en fornemmelse af de faste rammer, der skal lægge ryg til sommerens aktiviteter, hvilket letter arbejdet med at sandsynliggøre projektet både internt i gruppen og over for øvrige aktører i byen – fx medier og mulige sponsorer.

"Der fik vi lige 50.000 kroner"

Interesse af den mere kontante slags, altså dér hvor aktører lægger ikke blot spalteplads eller tid til projektet, men hvor de som sponsorer kaster egentlig økonomisk kapital efter, skal dog vise sig at være noget sværere at få oparbejdet. En lang række fonde, herunder RealDania, og mulige sponsorer bliver kontaktet i den følgende tid. En række møder med de dominerende aktører i havnens udvikling fører til et speget spil om, hvem der skal kaste de første penge efter projektet. Luftkastellet spiller ved 'eksemplets magt' en stor rolle i at banke dørene ind til aktører omkring havnen:

> Luftkastellet banede i hvert fald meget af vejen til nogle af de her kontakter. Og Luftkastellet havde jo været et af de mest populære eksempler på, hvordan man skaber liv i havnen. Så det åbnede helt klart nogle døre (arkitekten).

Kontakten til aktører som Københavns Kommune og Københavns Havn bliver skabt på den konto. De lurepasser dog en del over for hinanden. Meget symbolsk bliver de første penge lovet fra en privat aktør, i de eksperimenterende rammer på Luftkastellet. Altså ikke fra Havn eller kommune, men fra udviklingsselskabet NCC. Det sker som resultat af designerens og orgelbyggerens indledende kontakt med direktøren helt tilbage ved dialogmødet i Christianskirken:

> [Direktøren] møder *vi* jo nede i kirken. Der kan man igen snakke om det kommercielle og det idealistiske. Vi står og sætter vores projektor op dernede. Så kommer [han] ind, og så står vi og snakker lidt med ham og joker lidt. Han har en eller anden powerpoint, og så spørger han om vi kan hjælpe ham med det. Så ender det med, at vi udveksler kort dér. Vi lavede en god forbindelse med ham. Vi tænkte, 'ham dér, han sidder på kassen, på en eller anden måde. Han må have noget indflydelse' (designeren).

Da det ser kritisk ud med fondssøgningen i Supertanker, fordi kommune og Havn lurepasser på hinanden, foreslår designeren flere gange, at der skal tages kontakt til direktøren:

> Og jeg tror sgu, det er mig, der ringer til ham. Jeg ringer til ham og byder på en frokost, og hvor [orgelbyggeren] han står som en butler. Vi fortæller ham om det: 'Vi laver det alligevel, om du giver de penge eller ej'. Vi har bare brug for de der penge. Han kunne godt se, at vi gik og malede og at åbningen var på den samme aften nærmest. Hvor han så skriver checken under. [Orgelbyggeren] trækker stolen ud og serverer. Det var totalt komisk! (*Ibid.*).

Mødet ender med tilsagn om økonomisk støtte, "betinget af, at der var andre der spyttede i kassen også" (arkitekten). Støttetilsagnet giver gruppen endnu en stærk oplevelse af at være på rette spor, "hvor vi siger 'fuck mand, der fik vi lige 50.000 kroner'" ('iværksammensætteren'). Det var altså NCC, der var først på aftrækkeren i en pendullerende dynamik, der for alvor viste, hvem der egentlig støtter initiativet og er udfarende:

> Og så gik den jo ellers sådan først til havnen, som også gav 50.000, betinget af, at kommunen gav. Og der kan man sige, at hele det her spil om 'hvem synes egentlig det her er en god idé?' blev meget konkret, fordi når du begynder at give penge, så er det mere end bare at komme med hensigtserklæringer (arkitekten).

Figur 40 *Holdet er samlet en sidste gang ved søsætningen af projektet.*

Efter at have lurepasset på hinanden giver siden først Havnen og siden kommunen også 50.000. Sidstnævnte beløb bliver givet i en ret så hektisk situation, efter som ansøgningen til den meget store byudviklingsfond Realdania har resulteret i et tilsagn om, at fonden vil 'doble op' i forhold til, hvad det ellers lykkes at rejse af midler. Så da kommunen endelig beslutter sig for at støtte, bliver budgettet udvidet med en fjerdedel: "Både nervepirrende og ret interessant" (*Ibid.*). Nyheden om at Realdania endelig har besluttet sig for at doble op efter kommunens tilsagn kommer midt under en tiltrængt frokostpause fra det hårde oprydningsarbejde i lagerhallen.

Søsætning: "hey, der er sgu da brug for det her" (femte moment)

Det er en slidt flok, der samles til den officielle søsætning af Supertanker-projektet, hvor netværk, kommende workshopdeltagere, fagfolk, osv. er inviteret til åbningstaler fra 'formanden', 'næstformanden', en uforpligtende fadøl og lidt loungemusik. Det bliver sidste gang, at hele holdet fra de evindelige torsdagsmøder samles. Fremmødet af ca. 200 receptionsgæster bliver over al forventning og bliver endnu en understregning for gruppen af, at der faktisk er interesse for det slid, de har foretaget i de foregående måneder, fra den første 'politiske' aha-oplevelse og igennem de forskellige momenter frem mod lanceringen: "Der var rigtig mange mennesker og der var en god energi", som én husker ('iværksammensætteren'). Det overbeviser også om, at forsøget på at samle borgere omkring projektet er inden for mulighedernes rækkevidde:

> Ved åbningen var det da imponerende at se, hvor mange folk der dukkede op. Sådan lidt 'hey, der er sgu da brug for det her. Der er en interesse. Der er chancen for at lave et organ, hvis det bliver lavet rigtigt, hvor man kan gå ind og få indflydelse. Hvor man kan samle' (designeren).

Følelsen bakkes op af arkitekten:

> [Projektet] fungerede sådan set bedst dér, hvor man bare simpelthen gjorde tingene. Det bedste var jo sådan set receptionerne og workshopperne, altså dér hvor der virkelig blev handling bag ordene, fordi så kunne man se resultatet af det tydeligt (arkitekten).

Figur 41 Afslappet stemning ved åbningsreceptionen i lagerhallen.

Den første af de workshops, arkitekten henviser til skal løbe af stabelen umiddelbart efter åbningsreceptionen. Til selve receptionen er der faktisk stillet papkasser med tilmeldingsmulighed op, for lige at presse de sidste eventuelle deltagere ind i det, der forhåbentlig bliver en levende og idérig start på Supertankers mere faglige engagement i havnens udvikling. Gruppen går til arbejdet med ordene i åbningstalen fra planchefen i Københavns Kommune: "En supertanker har med vandet at gøre" (personlig observation). Han henviste her til

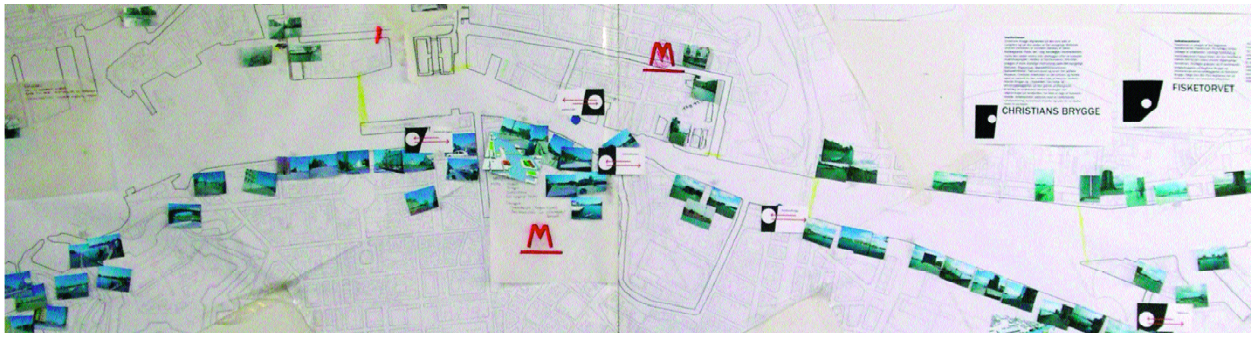

Figur 42 *En gruppes analyse af havnens muligheder under en Maraton Workshop. Wilders Ø er en af få blanke pletter.*

'Den blå plan', som er direkte rettet mod det blå element i havnen, og som Supertanker jo havde gjort sig til sparringspartner for. Den kommende fases aktiviteter måtte vise, hvordan gruppens fokus og arbejdsform udvikler sig.

Supertanker i det bypolitiske felt

Med overgangen til afholdelsen af de aktiviteter, som hele forårets lange planlægningsfase har handlet om, får supertænkerne endelig mulighed for at teste deres ideer på andet end argumenterne. Nu handler det om at få dem ud over disken. I den forbindelse kommer der til at foregå en videreudvikling af gruppens interne dynamik, i stadig højere grad på 'byplanfaglige' præmisser, samtidig med at dynamikken nu på en ny måde artikuleres med offentligheden: Både hvad angår Supertankers identitet og selve objektet for interessen, byens liv og udvikling. Afholdelsen af de planlagte aktiviteter fører således til, at Supertanker, ikke mindst præget af lokaliseringen på Krøyers Plads, finder én form og ét fokus for sin videre eksistens, samtidig med at andre udelukkes.

"Vi skal have alle ideer på bordet nu" – afholdelse af aktiviteterne

Maraton Workshop Samme dag som 'Den blå plan' endelig ser dagens lys skydes Supertankers første aktivitet, efter en weekend med forberedelser, af sted. Godt 30 studerende møder op til den indledende brunch, der virkelig har stemning over sig – trods juni-kulden. Workshoppen bliver fulgt af forskellige medier. Bl.a. får nogle af Supertankers akademikere lejlighed til at præsentere projektet og gå i dialog om gode ideer til havnens udvikling i den bedste sendetid på Københavns Radio. I en direkte udsendelse kommenterer Supertanker de til radioen indkomne forslag. Arbejdet i selve workshoppen bliver dækket af *Berlingske Tidende* under overskriften "Blå fremtid – supertanker til havnen". Flere af de studerende interviewes om deres indtryk og ideer og bl.a. Supertankers arkitekt får mulighed for at udtrykke projektets overordnede mål:

> Der er jo alt for lidt liv i havnen, og dialogen omkring udviklingen har været meget dårlig til at suge ideer til sig. Det forsøger vi at lave om (030627).

Også Overborgmesteren udtaler sig i artiklen. Han kommer her med ytringer, der ligger helt i tråd med dem, han tidligere har formuleret i kronikken om bl.a. Den blå plan:

> Jeg tager hatten af for Supertanker. Det er en anden måde at skabe debat på, og jeg synes det er flot, at de får engageret de mange unge. Vi skal have alle ideer på bordet nu. Det er det, der er meningen med blå plan (030627).

Workshoppens arbejde munder ud i fire forskellige forslag til skabelse af liv i havnen. Tre ud af fire handler om ideer til flydende elementer i havnen med midlertidige funktioner, mens et enkelt i højere grad er en registrering af mulighederne rundt omkring i havnen

Åben Havnerundfart Ideen til havnerundfarterne voksede ud af erfaringerne med afviklingen af den første Maraton Workshop. Rundfarten viste sig ikke blot velegnet som en alternativ debatform,

Figur 43 *En gruppe i Maraton Workshop foreslår lidt livgivende ændringer på Kalvebod Brygge.*

men også qua uformel oplevelse, som en glimrende, social isbryder. De Åbne Havnerundfarter, der bliver afholdt i juli og august er, som navnet antyder, for alle med tid, lyst og lejlighed og bliver besøgt af ca. 250 mennesker (lige dele af Luftkastels- og Supertankergæster med diverse forfriskninger).

De åbne turbåde bidrager meget til oplevelsen ved at give en følelse af at være ét stort flydende forum. Turene var dog mere alternative og flydende end egentligt debatfaciliterende fora, der ikke desto mindre havde en intens og engageret dialog, der, ud over et kreativt kaos af bevægelse og social oplevelse med fortællinger om hændelser og ideer, var præget af de inviterede oplæg.

Myriaden af ideer, rundfarterne byder på, er især fokuseret på mere eller mindre midlertidige aktiviteter og interventioner. Fx, som det fremgår i overskriften til *Informations* grundige dækning: At give "operaen lidt lir" (030718). I tråd med det overordnede projekt kommer også vilkårene for udfoldelse af liv konkrete steder i havnen (fx Islands Brygge, Nokken og Refshaleøen) på dagsordenen. Kalvebod Brygge bliver passeret med slukket mikrofon...

Port iD Med workshoppen Port iD prøver Supertanker at skabe nye ord og billeder for, hvordan fremtiden for Københavns havn kan se ud. Med andre ord at 'brande' havnen for dermed at påvirke udviklingen af Københavns havn gennem bl.a. deltagelse i den offentlige debat. 15 fagfolk arbejder sig frem til tre brands: *Blue park*, *Harbouring Contrasts* og *Connecting Copenhagen*.

Udstilling I alt 20 projekter fra de afholdte workshops og fra Idétanken bliver udstillet i efteråret i lagerhallen. Udstillingens åbningsreception fredag den 5. september er i sig selv et vigtigt led i Supertanker-aktiviteterne. I løbet af åbningsaftenen kommer de første ca. 250 af omkring 1650 udstillingsbesøgende forbi. De kan høre en tale af Supertankers næstformand, Københavns planchef samt udviklingschefen for Københavns Havn. Der er gratis fadøl til folket (betinget af, at man afleverer ideer til havnens udvikling) og live jazz dj's skaber en ramme for løs snak og networking til sent.

Som et ekstra krydderi er der en udstilling i 1:1 af Nokken-beboernes utilfredshed med Havnens planer om et pilotprojekt for husbåde længere sydpå i havnen. Det er en til lejligheden arrangeret aktion med flere både fra det selvgroede miljø, der igennem flere måneder har skabt stor bevågenhed omkring deres utilfredshed med planer om et pilotprojekt for husbåde – en forløber for en senere større husbådsudvikling i havnen, der skal tilvejebringes gennem et kommuneplantillæg, som blev sendt til høring samtidig med 'Den blå plan' (030316, 030527, 030528a, 030528b). Nokken-problematikken lægger sig i forlængelse af den generelle kritik af den monofunktionelle, økonomifokuserede og lidet sociale havneudvikling. Debatten bringer ydermere fokus på vilkårene for de selvgroede miljøer i havnen. Under overskriften "Mord på Nokken" skriver en beboer:

> Da alle andre har protesteret mod at få deres miljø spoleret af en armada med flydende vidundere, har man udvalgt Nokken, et næsten 100 år gammelt fiskerleje for enden af Islands Brygge, som forsøgsstation. Her er der nemlig aldrig nogen, der brokker sig. Der er jo tale om små beskedne

> familier, der ikke har mange femører at rutte med, men som har fundet et lille fristed, hvor de netop har realiseret alt det, Den Blå Plan går ud på (030728).

Planerne får også arkitekturkritikeren ved et større dagblad til at fare i blækhuset med en bredside, der sætter pilotprojektet i sammenhæng med de seneste års udvikling i havnen:

> Der er ikke mange selvgroede steder tilbage i Københavns Havn. Steder, som rummer hemmeligheder og dragende mystik. Steder, hvor man kan gå på opdagelse og blive overrasket. Intet andet sted i byen er personlighed og karakter udslettet i samme grad som ved havnefronterne. Det er, som om der både på Rådhuset og i Havnens ledelse sidder sadister, som, hver gang de får øje på originalitet og menneskelige træk i havnebilledet, bruger alle kræfter på at få frodigheden udslettet med firkantede betonelementer (030731).

Figur 44 *Overborgmesteren deltager ved første Åben Havn Workshop.*

Kontroversen om Nokken får på flere måder indflydelse på Supertanker. Få dage efter Supertankers udstillingsåbning, den 8. september, inviterer Aktiv Havn (herunder to fra Supertanker) således til et åbent debatmøde i Supertankers lagerhal om netop husbådsprojektet ved Nokken, hvor repræsentanter for både Nokken, kommunen og Havnen er til stede. Mødet udvikler sig til tider dramatisk, men får en diplomatisk afslutning. Dagen efter mødet beslutter Bygge- og Teknikudvalget at sende pilotprojektet "i dok" (030913). 'Truslerne' om 'mordet' på Nokken forbliver således kun trusler, men de selvgroede miljøers bidrag til livet i havnen er for alvor sat på dagsordenen, hvilket, sammen med en anden sag i Supertankers umiddelbare nærhed,[47] kommer til at sætte et betydeligt præg på Supertankers resterende aktiviteter i efteråret.

Åben Havn Workshops (syvende moment)
Dagen efter offentliggørelsen af idékonkurrencen om Krøyers Plads inde på Luftkastellet, åbner Supertanker for sin sidste aktivitet i forbindelse med debatten om 'Den blå plan'. I løbet af tre onsdage i september og oktober arrangerer Supertanker tre debatworkshops, der fokuserer på overordnede temaer med betydning for fremtiden i Københavns havn. De tre debatter er ment som en kritisk sparring til de tre traditionelle møder, kommunen arrangerer i forbindelse med 'Den blå plan',[48] der forløber i form og indhold som dialogmødet i Christianskirken.

Figur 45 *Borgerne sætter dagsordenen ved Åben Havn Workshop.*

[47] Det drejer sig om Frejas projekt om en boligbebyggelse på Krøyers Plads, som jeg behandler nedenfor.
[48] 'Iværksammensætteren' deltager faktisk som oplægsholder ved ét af de tre møder.

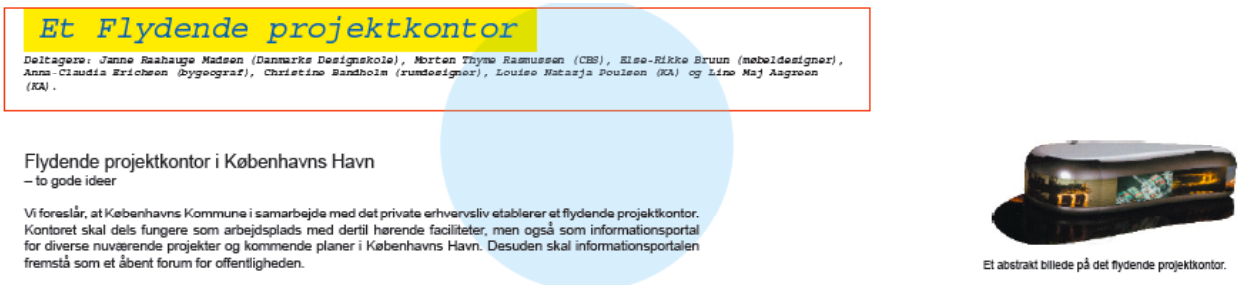

Figur 46 *Præsentation af et projekt i kataloget, som Supertanker overleverede som høringssvar til kommunen.*

De tre aftener hae henholdsvis temaerne 'Havn til alle', 'Koblingen til byen' og 'De selvgroede miljøer'. Det første møde har, ikke mindst på grund af opsøgende arbejde fra kulturentreprenøren og byforskeren samt Overborgmesterens tilstedeværelse, ca. 60 deltagere, mens de to øvrige har 15[49] og 30 deltagere. Der bliver formuleret over 30 forskellige paroler ved de tre aftener, som alle indgår i Supertankers høringsmateriale.

Aftenerne lever fint op til Supertankers ambitioner om åben, slagkraftig og konstruktiv dialog, eller som det bliver beskrevet i *Politiken* efter første workshop:

> Alle [kastede] sig...ud i diskussionens bølger af netop interesse, engagement, afhængighed, ja, kærlighed til Københavns unikke og våde pulsåre: havnen (030919).

En borgerrepræsentant fra Enhedslisten, der deltager i den sidste workshop, opfordrer på den baggrund Supertanker til selv at sende sin arbejdsmetode med ind som en del af høringsmaterialet til 'Den blå plan', for at vise, hvorledes havnens udvikling kan håndteres.[50]

"Mange institutioner savner helt en organisk kontakt med stoffet, byens liv" – katalog og evaluering

Med de sidste arrangementer under bæltet udarbejder Supertanker et katalog (Supertanker, 2003), hvor de fleste ideer og udsagn blev kogt sammen til et koncentreret katalog over, hvordan havnen også kan udvikle sig. 22 projekter og en række udsagn fra Åben Havn Workshoppene kom med. Supertanker tager desuden borgerrepræsentant fra Enhedslisten på ordet og medsender en beskrivelse af processen gennem aktiviteterne, fulgt op af en direkte opfordring om at følge det åbne eksempel, da kataloget over årets aktiviteter skal overdrages til kommunen i forbindelse med afslutningen af høringsperioden om 'Den blå plan'.

Figur 47 *'SuperPonton'. Den eneste realiserede idé i Supertanker.*

At kataloget, ud over 'SuperPontonen', skal blive det mest konkrete resultat af Supertanker-aktiviteterne lever dog ikke helt op til formålsbeskrivelsen, der bl.a. også havde projektudvikling som mål. Denne mangel fremgår af den efterfølgende evaluering af Supertankers aktiviteter. Overordnet set er

[49] Een årsag kan være, at der på samme tidspunkt i nabolaget bliver afholdt det første møde i det alternative havneråd, som senere antager navnet... Åben Havn. En af initiativtagerne, grundejeren fra Wilders Plads syd for Krøyers Plads, Niels Barfred, er i denne periode åbenlyst skeptisk over for Supertankers hensigter og langtidsholdbarhed mht. indflydelsen på den lokale dagsorden. Dette fremgår bl.a. af interviewet i *Politiken*.

[50] Budskaber som Supertanker i øvrigt formidler i et direkte indslag i *TV2-Lorry* senere i oktober måned.

Supertanker meget tilfredse med forløbet og ser erfaringerne som et klart budskab om den proces, der normalt danner rammen om forhandling om byens fremtid:

> Supertanker har peget på et behov i byudviklingen. Alle de signaler, vi har modtaget fra deltagende borgere, politikere, embedsmænd, fagfolk, økonomiske interesser samt fra medierne, har uden undtagelse bekræftet os i antagelsen om, at der mangler et levende, anderledes og sagligt indslag i byudviklingen og diskussionen heraf. Dette er en erfaring, som kan komme hele det københavnske (og andre danske) bysamfund til gode. Vi vover pelsen og tolker signalerne således: Der er en anden vej, og den vej fører uden om veletablerede miljøer og institutioner i velfærdssamfundet ... Mange af disse institutioner er rige på repræsentativ autoritet, men savner helt en organisk kontakt med stoffet, byens liv (Supertanker, 2004).

Alle aktiviteter beskrives som værende afholdt i "i en både åben, uformel og saglig ånd, der har medvirket til at få folk i konstruktiv (sam)tale". Målet om i højere grad at skabe en proces i øjenhøjde med medborgerne menes hermed klart at være opfyldt. Der peges desuden på de uformelle rammer på Luftkastellet, som et vigtigt led i denne forbindelse:

> En vigtig årsag... har været de alternative omgivelser – dels nærheden til Luftkastellets strandcafémiljø, dels lokaliseringen i den gamle lagerhal i et område, der netop er en del af den udvikling, vi har ønsket at tage op til behandling (*Ibid.*).

Ved at kaste et overordnet blik på alle de afholdte aktiviteter under et, giver det Supertanker et indtryk af, at de dækker vidt forskellige sider af såvel borgerinddragelsen som forsøget på at skabe liv i havnen – fra det mest uformelle til det mest målrettede og saglige.

Blandt alle de gode erfaringer er der dog ét særdeles centralt element, der mangler: Projekternes realisering, som det fremgår af de oprindelige planer. Ud over de talrige indslag i form af debat og møder, der i den grad skaber 'liv i debatten', realiserer Supertanker kun et reelt bidrag til 'liv i byen', den såkaldte 'SuperPonton', som var en flydende græsplane udviklet sammen med studerende fra en Maraton Workshop. I afrapporteringen konstateres det, at det for et projekt som Supertanker ikke er nok at have indflydelse på debatten, men at projektet også må have indflydelse på den konkrete byudvikling. Med en skarp linie over for denne mangel konkluderes det:

> Hvis ikke der sker en reel forandring, enten af byudviklingens processer, fx den lovpligtige borgerinddragelse, eller af byens fysiske omgivelser, så forbliver Supertanker en stor mængde velment og relativt underholdende varm luft (*Ibid.*).

De afholdte aktiviteter menes ellers at have udgjort et bredt spektrum, som bliver vigtigt at bevare i fremtidige initiativer. Receptionernes begivenhedskarakter har bidraget med meget i forbindelse med afslutningen af eller indledningen på større delforløb, både hvad angår opmærksomhed og netværkeri. Havnerundfarterne har med deres sociale og oplevelsesrettede karakter været gode til at give inspiration, fx til temaer for andre workshops eller debatter, og skabe bedre funderede sociale netværk. Maraton Workshop idé- og projektgenererende karakter har suppleret disse aspekter glimrende, fx som konkret visualisering af tidligere workshops eller udviklede scenarier for senere. Åben Havn Workshop menes meget vel at kunne være en debatterende forlængelse af de scenarier, Maraton Workshoppen leverer. Samtidig menes Åben Havn at være en mulighed for mere koncentreret at få debatteret emner, der kun har været berørt flygtigt ved fx havnerundfarter. Såvel Idétank som udstilling bør være de væsentlige opsamlinger af resultater fra afholdte aktiviteter, såvel som udgangspunkter for senere. Her kan man reelt og virtuelt få anskueliggjort, hvad hidtidige arrangementer har kastet af sig af holdninger til og projekter i havnen.

Særlig vigtig synes erfaringen med, hvorledes forskellige grader af frihed eller frirum for interaktion tydeligt skaber forskellige stemninger og ikke mindst mulighed for at komme med udsagn, der pga. processens åbne og eksperimenterende karakter faktisk kan opsnappes i og præge den efterfølgende

proces. Denne resumering af, hvilket behov i byudviklingen, Supertanker, ifølge sig selv, dækker, fremgår af følgende afsluttende citat fra "Efterrationaliseringen", der bærer stærkt præg af at være formuleret af 'byforskeren', som sammen med de andre byplanfaglige kræfter sætter et stadig større præg på Supertanker:

> Bysamfundet har i en tid med en udpræget oplevelse af social og kulturel fragmentering brug for at hugge sig ud af tilvante processer for at skabe enten fællesskaber, netværker eller ressourcer til at håndtere en fragmentarisk mangfoldighed. I denne sammenhæng er eksperimentet per definition en nødvendighed. Uden eksperimenterende projekter vil de evigt nye frekvenser i den urbane sfære aldrig blive fundet. Dels vil de herved forblive uhørte, dels vil byudviklingens form og produkter ikke kunne drage fordel af de impulser, som netop kun kan aflæses på disse frekvenser (*Ibid.*).

"Det begyndte pludselig at handle meget om byplanlægning" (sjette moment)

Den praktiske afholdelse af aktiviteterne får også en række yderligere momenter i dannelsen af Supertanker som aktør i det bypolitiske felt til at folde sig ud, både hvad angår forholdet til andre aktører og fokusset på byudviklingen, men også i høj grad i forhold til Supertankers interne dynamik, som ikke belyses så grundigt i evalueringen. Maraton Workshoppen er her et vigtigt moment.

Workshoppen lever i høj grad op til de ambitioner om at forene byens liv med det aktive arbejde med dens fremtidige udvikling, og ved afslutningen er der en særdeles løftet stemning. Ikke kun pga. at det hårde arbejde med den første reelle aktivitet er overstået, men netop fordi de vidtløftige visioner bag ikke synes så umulige at opnå. Trods endnu et skridt fra forestillinger til realiteter er -taget, betyder Maraton Workshoppen dog endnu en udtynding af Supertanker-gruppen.

Hvor fundraising og etableringsfasen var den anden storvask af gruppen, blev selve udførelsen af aktiviteterne den tredje. I løbet af ugen for Maraton Workshoppen trækker designeren og orgelbyggeren, der til en start havde fået ideen om workshoppen, sig langsomt fra aktiviteterne. Det er en blanding af forskellige tendenser i udviklingen af projektet i sig selv og af eksterne forpligtelser, der gør, at de langsomt bevæger sig ud af projektet. Workshoppen i sig selv viser for dem, at de ikke er klædt på til egentlig at styre processen så godt, som de havde ambitioner om:

> Det går op for os: 'Shit, vi mangler nogle redskaber her'. Folk mødes, fedt nok, men hey, hvad mødes de over'. Der var ikke noget kød. Benet var der, men der var ikke noget at spise af... (designeren).

Som processen foregår i Maraton Workshoppen har andre, mere akademiske kræfter i Supertanker som udgangspunkt bedre vilkår for at styre og deltage. Det er dog samtidig ikke i den retning, designerne ønsker at trække, hverken workshopaktiviteterne eller det overordnede Supertanker-projekt. Designernes udtræden af projektet er symptomatisk for den generelle udvikling i Supertanker.

Et langt stykke hen ad vejen var der, som beskrevet ovenfor, et fast punkt på hvert møde, der hed 'husbådejerens evindelige monologer'. Monologerne var en videreførelse af det engagement, som dels havde givet så meget 'energi' ved dialogmødet, men som også havde været det negative afsæt for at tænke: 'Denne dialog kan gøres bedre'. Det var den reaktion, som havde trukket de by- og dialoginteresserede folk ind i projektet. Der var derfor også lidt den samme negative reaktion, når det monologiske (husbåd)engagement fortsatte. Uagtet at der gennem monologerne var direkte indsprøjtning fra det *levede* liv i havnen, opstod der en vis skepsis over for dem, pga. deres fokusering på én interesse snarere end på en generel proces, der kunne fremme flere interesser på én gang:

> Vi [har] en tung diskussion om husbåde, fordi det er Aktiv Havn og vi har 'husbådgeneralen' med, og 'det skal bare handle om husbåde'. Og det er ikke os alle sammen, der ligesom gider at diskutere det.

> Det skal være en del af det. 'Altså, det er dig, der laver de dér workshops, der handler om husbåde. Og så er der nogen andre, som gerne vil interessere sig for noget andet'. Heldigvis udvikler det sig til, at i stedet for fokusset på husbåd-problematikken, så bliver det mere åbent omkring 'hvad er det, der foregår i havnen?' ('iværksammensætteren').

Der opstod et paradoks om, hvorvidt Supertanker skulle være et dialogisk mødested eller en interesseorganisation for havnens brugere. Det ville være svært at kombinere de to, og det viste dialogen ved møderne også. Godt hjulpet af den snakkende snarere end handlende mødeform, og med ballast i længere uddannelser inden for emnet, fik de mere abstrakt by- og demokratiinteresserede deltagere i projektet mobiliseret gode argumenter mod særinteresseperspektivet. Situationen ved diskussionen omkring indholdet i *Politiken*-interviewet var kulminationen på modsætningerne. Det dialogiske perspektiv slog igennem og husbådejeren droslede ned for deltagelse og interesse, og trak samtidig de dyrekøbte erfaringer med livet i havnen med sig ud af projektet. Een af designerne fortæller:

> [Husbådejeren] havde jo sine meninger. Han ville jo kæmpe kampen for de husbåde. Han havde problemer med, hvor han skulle lægge sin færge. Jeg tror, på et eller andet tidspunkt kan han se, at det drejer væk fra husbådsfokus. Altså, det handler om noget mere end bare husbåde. Det resulterer også i, at [han] var til åbningen, så forsvandt han ud, også. Jeg tror, det begyndte pludselig at handle meget om byplanlægning (designeren).

Det dialog- og byplanorienterede synspunkt vinder altså frem på bekostning af bl.a. husbådejerens interesser. Dialog og byplan var sådan set heller ikke centralt for designerne, men det var noget de kunne relatere sig til: "Det gælder mange ting...Det offentlige rum, og lave installationer og sådan nogen ting...Det var også noget, vi kunne stå inde for, ikke?" (*Ibid.*). Men projektplanlægningens nødvendige punkt om finansiering og det medfølgende krav om tidsplaner og projektformuleringer lagde gradvist også en dæmper på *den* gruppes engagement. Atter var udviklingen 'hjulpet' af, at snakkeforummet var blevet til den udviklende og besluttende myndighed. Hvis det havde handlet om at mobilisere netværk omkring en konkret begivenhed, så havde billedet tegnet sig anderledes. Det her var den langsigtede planlægnings mulighedsbetingelser, og de favoriserede de strategisk og abstrakt tænkende deltagere i projektet. 'Iværksammensætteren' peger på både effekten og årsagen i denne problemstilling:

> Det kommer i realiteten også i valget af, hvordan man bruger sine penge. Vi bruger mange penge på dialog og diskussion, men måske færre penge på at skabe noget. Jeg har forståelse for begge sider, men jeg synes, at det der sker, det er, at fordi akademikere er så helvedes gode til at diskutere, så får de mere magt end, hvad sundt er. Hvor det kunne være så meget vigtigere, at der bare blev sat noget i værk. De får [magten], fordi de er gode til at styre en mødedagsorden, de er vant til at lægge papirerne på bordet, de har gjort deres hjemmearbejde, de er gode til at styre diskussionen ('iværksammensætteren').

Det der skete var, at dem, som for alvor havde været og stadig ville være med til at skabe nyt liv i havnen, begyndte at trække sig ud af den strategiske diskuteren omkring Supertanker for i stedet at lægge energi i andre ting. Med afholdelsen af Maraton Workshoppen træder det akademiske perspektiv så også ind og erstatter deres tilgang i den workshop, som de ellers selv har været med til at organisere:

> Vi bakkede bare lige så stille og roligt ud af det, fordi vi kunne fornemme, at vi ikke rigtig havde noget. [De mere akademiske] kom meget på banen dér, for de kunne godt se sig selv i det her forum, hvor der var en masse snak. Med Maraton Workshop, der var vi for svage i at sige 'hvad er vores vision?' i forhold til den anden vision. Vi kunne ikke stå inde for den. Derfor, klart, så bakker vi stille og roligt ned, fordi det ikke er vores styrke at stille os op og bare 'rappe' om byen (designeren).

Også andre dele af gruppen, fx 'iværksammensætteren' fra Luftkastellet, skærer ned for indsatsen umiddelbart efter workshoppen med ytringer om ønsker om "at trække en mindre akademisk

dimension med ind i vores Supertanker univers" ('iværksammensætteren' – personlig korrespondance 4. juli 2003). Det var derfor hen over sommeren næsten kun akademikerne, der efterlevede det hellige 'just-do-it'-princip, hvilket betød en del for projektet som helhed. Med neddroslingen af engagementet fra café- og designfolket mister Supertanker betydelige kræfter udi entreprenant realisering af de udviklede ideer i 1:1 langs havnefronten. De mener også selv, at Supertanker mister noget af den 'just do it'-dynamik, der ellers er blevet et kendetegn for gruppen:

> Det er nogle værdier, [Supertanker] mister, da [vi] ryger ud af det dér. Vi har måske mere været dem, der kunne sige, 'ok, nu *går* vi ud og gør det'... [Vi] var meget for handlingen: 'Lad os lave noget nu. Nu skal vi kraftedeme til at komme i gang! Hvad skal vi lave?' (designeren).

Ud over denne udfarende energi, med devisen "Giv os en ged, så malker vi lortet!" (designeren), så ryger også den direkte forbindelse til livet i havnen med designernes og caféfolkets udtræden. Husbådejerens *levede* havneliv og de andres *skabelse* af byliv havde været meget konkrete og væsentlige politikskabende 'nuancer' fra projektets start, men de to sider af livet i havnen kunne ikke forenes med den megen planlægning og teoretiske diskussion, der lå i den form, projektet efterhånden tog. Supertankers drejning fra det indledende, meget levende engagement til en mere akademisk byplanøvelse får et skud med på vejen af designerne:

> Faren er måske, at hvis man presser de der forskelligheder ud, så ryger nuancerne. [Årsagen] er fx hierarkiet. Og så går der måske meget akademik,... altså byplanlægningen tager måske over. Det bliver meget akademisk på en eller anden måde. Andre ting bliver måske skubbet ud af det, fordi der er et hierarki (*Ibid.*).

Det akademiske perspektiv får altså her et skud, men det er værd at bemærke, at et andet element også sniger sig ind og bliver tungen på vægtskålen. Byplanspørgsmålet var faktisk ikke så fjernt fra deres interesse – hvis ikke det havde været for hierarkiet eller engagementet eller den uhæmmede vilje til magt, der slår ud i lys lue ved fx den stiftende generalforsamling og får forskellighederne til at blive til modsætninger snarere end til nuancer af en fælles sag. Bestyrelsesvalget har således fået konsekvenser for den måde, det løbende arbejde siden hen er blevet organiseret. Titlerne bliver taget med ind i flere arbejdssituationer, hvor det flade, fritflydende og engagerede samarbejde nu får defineret nogle positioner, der synes mere værd end andre. Det bekræfter de anelser, som flere af deltagerne tidligt fik og det var ifølge dem fuldstændig uholdbart:

> Det var en klar intuition. Jeg kunne registrere og sige 'hey, min intuition var rigtig med hensyn til den ting. Jeg kan se, [man] tager det med ned i en arbejdssituation', og det er uholdbart i forhold til, når man laver et samarbejde... (*Ibid.*).

Selv om designeren og orgelbyggeren kunne stå inde for det mere akademiske perspektiv og derfor også kunne mejsle deres egen vinkel ud derfra, så havde de ingen interesse i det. Det var ikke besværet værd, eller rettere, det var for besværligt.

Hele denne diskussion om magt kan ses som en skyggeside af Supertankers forsøg på at genopfinde organiseringen af samarbejdet mellem stærkt engagerede byboere i et frit fald; uden noget holdepunkt. Tingenes udvikling kan ses som et eksempel på, hvad der kan ske, når man forsøger at definere et magtmæssigt tomrum. Så risikerer organiseringen at blive overtaget af irrationelle eller ubevidste mekanismer, så som personlige ambitioner eller skævvridning gennem personlige kompetencer og erfaringer. Først når disse mekanismer er blevet erkendt, kan en egentlig holdbar alternativ organisering udformes. Der var Supertanker ikke nået til endnu.

"De havde nogle andre ambitioner, end bare lige at tjene penge og spille smarte derovre"

Mens der, som det fremgår, generelt er relativt stor deltagelse af medier og beslutningstagere i aktiviteterne, så begynder interaktionen med lokalområdet for alvor i forbindelse med de tre Åben

Havn Workshops. De bliver gennemført med hjælp fra det netværk, Supertanker er ved at etablere med studerende, men også med lokale. Een af de lokale beboere, som har fulgt øens generelle udvikling tæt i de seneste år, bliver inddraget i arbejdet. Han har fra sin daglige gang på øen betragtet Luftkastellets negative og positive indflydelse. Han får med Supertankers etablering gradvist stor respekt for cafeen, der åbenbart ikke kun var etableret for pengene og den hurtige succés' skyld, men også engagerede sig i havnens udvikling:

> Og så viste det sig jo også, at de faktisk havde nogle andre ambitioner, end bare lige at tjene nogle penge og spille smarte derovre. Så det blev faktisk også et vadested for mange af øens beboere, og jeg selv kom der rigtig meget, fordi jeg blev involveret rigtig meget i Supertanker, der lå i den anden ende af Luftkastellets bygning, fordi de arbejdede med demokratiprocesser i byudviklingen (lokal beboer).

Han er bl.a. bartender ved søsætningen i juni og får også sin kajakklub indlogeret i Supertankers lokale hen over sommeren. Supertankers principielt åbne, flade og projektorienterede karakter gør det muligt for ham at komme, gå, diskutere og langsomt arbejde sig ind på gruppen. Han kommer derved til at deltage som ordstyrer ved to af Åben Havn Workshopperne, og begynder herfra at deltage i de løbende møder om aktuelle opgaver og fremtidige projekter.

Det er dog ikke alle, der er lige modtagelige over for de nye 'dagsordensættere' på øen. En af de større knaster i dialogprocessen er at arbejde med borgere, der føler sig trådt på eller overset i den hidtidige havneomdannelse. Knasterne viser sig hverken ved de forskellige studie- eller fagligt relaterede workshops, eller de mere afslappede, åbne arrangementer, men derimod især ved rækken af Åben Havn Workshops, hvor der for alvor bliver lagt op til at debattere direkte med bl.a. politikere. Ved den første Åben Havn Workshop, hvor Overborgmesteren deltager, udvikler der sig en polarisering i den afsluttende diskussion. Der har også under gruppediskussionerne, ved nogle af bordene, været livlig anarkisme i forhold til de regler, der er lagt ned over processen.

Nogle af de mere anarkistiske deltagere er fra Wilders Ø, og de var også med i den fraktion, som i den grad udfordrede dagsordenen ved det dialogmøde, som betød starten på Supertanker et år tidligere. De er ikke specielt tilfredse med den måde, Supertanker, fx ved Åben Havn Workshopperne, håndterer debatten om havnens udvikling. Supertanker er derfor en medvirkende årsag til, at de danner paraplyorganisationen 'Åben Havn'. Een af hovedkræfterne bag, den lokale grundejer fra Wilders Plads, der tidligere har været involveret i problemstilling omkring husbåden Abuela, har i dagene efter den første Åben Havn Workshop udtalt sig kritisk over for Supertanker-initiativet i forbindelse med en artikel, der beskriver hans holdning til 'Den blå plan' såvel som den historiske udvikling generelt i havnen:

> Men heller ikke de nyere entreprenører i havnen som for eksempel Luftkastellet og Supertanker får blid medfart af [grundejeren]. Selv om de unge mennesker forsøger at rejse en debat om fremtidens havn, og selv om [grundejeren] har været til deres møder, så har han ikke meget mere end et skuldertræk tilovers for initiativer: 'Herregud, de er her jo så kort. Luftkastellet har været her lidt over et år, og min familievirksomhed har været her i 165 år - og jeg kan næsten huske dem alle', siger han - igen med blink bag brillen og smil i mundvigen (030924).

HAVNEKRITIKER. Hverken politikerne på Rådhuset eller de ny entreprenører, som bygger i havnen, får ros af den 71-årige forretningsmand Niels Barfred, som hellere så mere omtanke og byggen i mindre etaper. – Foto: Miriam Dalsgaard

Ingen borgfred med Barfred

Figur 48 *Den lokale grundejer udtrykker skepsis over for Supertanker i pressen (030924).*

Samme dag som han citeres i *Politiken* og samme aften som Supertankers anden Åben Havn Workshop, holder 'Åben Havn'

opstartsmøde. Her går bølgerne til en start højt om Supertanker, der menes at være i lommen på kommunen og havnen. Den lokale beboer, som er begyndt at deltage i Supertanker, er til stede ved mødet og forsøger at forklare Supertankers sag, og bringer senere nyhederne om mødet tilbage til et uforstående og noget uimødekommende Supertanker, som han så igen forsøger at forklare de lokale aktivisters handlinger over for (informant). Der kommer aldrig en direkte kontakt mellem de to organisationer.

Andre steder i byen bliver Supertanker dog brugt mere positivt. Samme dag som den kritiske omtale i *Politiken*, bliver Supertanker nævnt i et oplæg ved et møde om det demokratiske eksperiment i Valby lokaludvalg. Supertanker bliver her brugt som eksempel på, hvordan en nærhed til byens kulturelle og kreative omdannelse kan kobles til debatten om byens udvikling "som et fristed, et alternativ til de processer, der traditionelt gør sig gældende i udviklingen af byens rum":

> Visionerne er vidtløftige, og det er måske hele forskellen sammenlignet med et mere tørt borgermøde om en lokalplans tekniske detaljer. Borgermøder er i højere grad en lejlighed til at komme med kritik til de allerede skitserede planer, hvorimod et projekt som Supertanker lader visionerne få frit spil, så brugerne eller andre kreative sjæle får en chance for selv at skitsere planerne (Svarre, 2003).

"Det lyder 'fishy'" – et bypolitisk 'subjekt' mellem interesseorganisation, penge og uafhængighed

Som resultat af den praktiske artikulering internt i gruppen såvel som eksternt i forhold til andre aktører sker der i løbet af sensommeren og efteråret en udvikling mht., hvilken rolle Supertanker ser sig selv i i forhold til byens udvikling. I vedtægterne udtrykte Supertanker et vagt billede af et "forum", "laboratorium", "samlingssted", "netværk" og "krydsfelt" med mangfoldighed, livlighed, demokrati og konstruktiv kritik som væsentlige træk. Dette var som udgangspunkt en geografisk set passiv forestilling. I takt med aktiviteternes afholdelse og med udviklingen af det geografiske fokus bliver fokus også skærpet mht. Supertankers rolle, der i planlægningsfasen varierede omkring at være henholdsvis interesseorganisation og dialogisk mødested for havnens brugere, bliver gradvist suppleret med en ny og mere opsøgende. I forlængelse af udsagnet om byens kreative zoner ved Kulturhavn-arrangementet, siger kulturentreprenøren følgende:

> Supertanker kan som model på sigt komme til at fungere som et [mobilt] samarbejdslaboratorium, der kan bevæges fra byzone til byzone alt efter hvor der er behov for et kreativt samarbejdsorgan. Med Supertankers ekspertise i afvikling af forskellige kategorier af workshops og andre initiativer til kommunikation og samarbejde, tror jeg at tankemodellen har et fremtidspotentiale som aktivt forbindelsesled mellem byens brugere og dens beslutningstagere (fra manuskript).

'Iværksammensætteren' følger op ved debatmødet om 'Den blå plan' i slutningen af september, ikke mindst i forlængelse af problemstillingen omkring Luftkastellets etablering, med et forslag om, at kommunen "havde en hurtigudrykkende enhed der kunne skabe debatmøder og mægle parterne imellem i stedet for at gemme sig på kontorerne med paragraffer og reguleringer" ('iværksammensætteren').

Samme tanker går igen ved det ovennævnte afklaringsmøde, hvor katalysatorfunktionen er et af de gennemgående temaer. Mødet bliver ledet af en virksomhedskonsulent, hvis forretningsorienterede tilgang sætter spørgsmålet om, hvilken organisationsform denne funktion skal udføres under. En gennemgående problemstilling for mødet bliver således at navigere mellem, på den ene side, den uafhængige, alternative og kritiske status, Supertanker har fået cementeret i det forgangne år, og så et indtægtsgivende udbud af produkter som konsulentbistand og projektrealisering af forskellig slags. Der aftegner sig her en tydelig forskel på, hvad de forskellige supertænkere ser som det mest centrale: Det kritisk uafhængige eller det anderledes kommunikerende samlingspunkt. Ambivalensen går igen i evalueringen, hvor den tilbageværende kerne afslutter året med hver især at vurdere Supertankers aktiviteter. Ud over bred enighed om funktionen som katalyserende, kommunikerende, mødefaciliterende "tværkulturel iværksammensætter", og ikke mindst at den skal

bevæges op på et andet niveau, kommer 'iværksammensætteren' bl.a. med følgende rammende bemærkning om gruppens bevægelse i gråzonen omkring uafhængighed:

> SUPERTANKER er et kommunikationsinstrument, et for stadie til en mellemting mellem et politisk parti og en virksomhed. Det lyder 'fishy' men det er entreprenøren der agere i luftrummet mellem politik, medier og forretning og som sådan gør brug af værktøjerne fra disse (Supertanker, 2004).

Og med sans for, hvad det næste år vil bringe af drama omkring Krøyers Plads, udtaler han følgende i Supertankers evaluering:

> Supertankers 400 m² emmer af historie, refleksion, initiativ og på samme tid afslappethed. Skabt på en grund der om nogen bliver sat til diskussion i den kommende tid hvor kommune og stat forsøger at skabe noget der overgår grundens funktion i dag (*Ibid.*).

"Tilstedeværelsen af et lavt niveau af interesser" – mod konturerne af et hypolitisk 'objekt'

Hen imod afslutningen af første år bliver Supertanker netop bevidst om betydningen af dels sit eget miljø omkring Luftkastellet, dels af lignende, selvgroede miljøer rundt omkring i havnen. Indblikket i de forskellige grader af frirum for dialog og netværkskabelse i Supertanker-aktiviteterne kan siges at være en diskursiv parallel til det praktisk-geografiske fokus, som langsomt bliver udfoldet gennem aktiviteterne, og som ligger som en latent refleksion i evalueringen. Aktiviteterne, som Supertanker evaluerer eksplicit fra et proces-perspektiv, udvikler sig nemlig samtidig implicit til at blive en vigtig opfangning af nogle af de tendenser, der, ikke mindst pga. konflikten omkring Nokken og planerne for Krøyers Plads, har været dels i den overordnede debat om havnens udvikling dette efterår, dels i Supertankers aktiviteter.

Ved den første Maraton Workshop bliver det klart mest dominerende tema mulighederne for flydende og midlertidige aktiviteter på selve vandfladen i havnen. Fra de flydende projektkontorer til de lige så flydende basarer, markeder og multifunktionsplatforme, er det først og fremmest de umiddelbare muligheder for at opdyrke en ny og livlig form for byområde midt ude i havnens flydende element – i sikker afstand eller i livgivende dialog med de ødeliggende kajområder – der er i fokus.

Det flydende og midlertidige lever videre som hovedtema ved Port iD Workshop, men diskussionerne af de enkelte brandforslag berørte også dynamikken omkring de stadig mere perifere brakområder, der, hvis de lades være i fred, kan være steder, hvor en "vild tankegang" kan opstå med vitalisering af byen til følge. Ved den følgende Maraton Workshop, samt de samtidige havnerundfarter, blev fokus i højere grad rettet mod landsidens ny- eller underudviklede områder. De i bogstavelig forstand *øde*lagte områder ved fx Kalvebod Brygge blev her revet frem, men også underudviklede/selvgroede steder som Refshaleøen og især Nokken blev genstand for debat.

I løbet af sensommeren og efteråret luftes perspektivet også gradvist mere og mere hos Supertanker selv. I et oplæg, kulturentreprenøren holder ved Kulturhavn på Islands Brygge,[51] peger han således på de potentialer i at "understøtte eksisterende som kommende... kreative enklaver", og peger på Refshaleøen og Christiania som eksempler på områder i byen, der kan give ly til idérige og idealistiske grupper "under mindre økonomiske kår" (fra manuskript). Det samme kommer 'iværksammensætteren' ind på måneden efter i forbindelse med hans oplæg ved et af kommunens offentlige møder om 'Den blå plan'. Han drager således, ikke mindst ud fra sine erfaringer med Luftkastellet, nedlagte erhvervsområders potentiale ind i en diskussion om, hvordan "den lokale

[51] Kulturhavn er en årlig, og årligt voksende, begivenhed, der sætter fokus på havnens liv og kultur. Begivenheden har udviklet sig til en veritabel folkefest, hvor især Islands Brygge indtages af adskillige tusinde byboere.

energi" hos borgere kan omsættes til ny- og værdiskabende projekter for byen (fra manuskript). Endelig er det også ét af de væsentligste omdrejningspunkter, da Supertanker afholder et internt fremtidsmøde. Ikke mindst pga. en tidligere supertænker fra Københavns Kommune, der relaterer Supertankers hidtidige aktiviteter til byens udvikling. Han beskriver udviklingen som en hullet ost, hvor, som han formulerer det, "der er brug for at beskæftige sig med netop de små, uudviklede huller, dvs. gamle industriområder, forurenede arealer med en ellers supergod lokalisering" (fra referat 030911).

Dialogen i de tre Åben Havn Workshops slår perspektivet endeligt fast. Ud over et bredt spektrum af demokratiske og sociale vinkler ved havnens udvikling er nemlig især én problemstilling gennemgående: Ved alle aftenerne er den næsten entydige reaktion på den overordnede problemstilling, 'Hvad skaber liv i havnen?', at vende blikket mod de steder omkring havnen, hvor københavnernes aktivitet selv kommer til udtryk. Ved den sidste workshop, hvor både folk fra Nokken og kritikere af de aktuelle planer for Krøyers Plads, uden tvivl pga. af temaet, 'de selvgroede miljøer', er mødt op, udvikler sig også til den mest fokuserede diskussion, som i størst udstrækning formår at skære igennem både konkrete og mere principielle lag i den forestående havneudvikling, og som derfor giver et nuanceret indblik i problemstillingen, samt i de forskellige perspektiver, den anskues fra i det København, der deltager i møderne.

Problemstillingen bliver gennemgående diskuteret inden for modsætningsforholdet mellem på den ene side den aktuelle bulldozertænkning i planlægningen ('planlagt sterilitet'/lukkethed) og på den anden side bylivets mulighed for at komme til udtryk i debat eller i byens konkrete omgivelser ('selvgroet vitalitet'/borgerinddragelse). For at værne om eksisterende eller mulige "mellemrum", "lommer", "sprækker", "pauser" eller "folder", som er nogle af de betegnelser, deltagerne bruger, er der flere af oplægsholderne, der foreslår enten at "lade det flyde", dvs. lade nogle områder ligge hen for at muliggøre, at de indtages af folk uden nødvendigvis stor kapital (Supertanker, 2003; 2004), eller at justere lidt på den måde, kommunen normalt inddrager borgerne i udviklingen af byen.

Da så flere af oplægsholderne i Åben Havn Workshopperne mere eller mindre af sig selv (det selvgroede var som nævnt selv på dagsordenen ved sidste workshop) fører diskussionerne ind på det fænomen, som blev beskrevet som "mellemrum", "lommer", "sprækker", "pauser", steder, der er "uplanlagte", som er "selvgroede", "hvor der ikke er vækst", som er kendetegnet ved "tilstedeværelsen af et lavt niveau af interesser"; da alle disse vinkler på fænomenet bliver udfoldet, så fik det uundgåeligt en yderligere forstærkende virkning i Supertankers fokusering på byens udvikling. Følgende formulering fra indledningen til Supertankers katalog dækker sammenhængen glimrende:

> I løbet af vores arbejde har det vist sig, at de skæve, bløde og anderledes synspunkter og vores uformelle tilgang på mange måder lægger op til et fokus på de midlertidige mellemrum i havnen – dvs. de udtjente steder, der ikke aktuelt står foran at skulle udvikles i henhold til interesser, der enten er strengt planfunktionelt eller i sidste ende økonomisk funderede (fra Katalog).

Opsamling - momenter i dannelsen af et bypolitisk (forsknings)subjekt

Optakten

I en 'brakzones' *udtømte rumlighed* etableres der med Luftkastellet et urbant *billede*, der udfordrer både den konkrete praksis og indgroede forestillinger om Wilders Ø såvel som om havneomdannelsen generelt. Dette bliver det første af en række *momenter* i dannelsen af et nyt 'politisk' subjekt i København. Udfordringen bliver således i byudviklingslaboratoriet Supertanker formuleret som et 'politisk' projekt. Supertanker opstår med direkte afsæt i et ukonstruktivt dialogmøde omkring behandlingen af bylivets vilkår i havnens udvikling. En gennemgående tråd for det følgende arbejde bliver kort og godt at gøre det bedre og anderledes end ved dette møde. Det bliver den eneste

konkrete fællesnævner for gruppen. Med denne fælles oplevelse, det andet *moment*, siddende i kroppen, og med afsæt i en fast base på det 'miljøbrydende' Luftkastellet, med dets aura af 'højt til loftet' og 'intet er umuligt', kaster en meget sammensat gruppe af mennesker sig ud i et åbent projekt.

'Subjektet' og 'objektet'

Afsættet i den konkrete, negative fællesnævner, Supertankers første definerende *moment*, flyder langsomt og gradvist over i en mere positiv formulering af, en gradvis *semantisk fortætning* omkring, hvem Supertanker er og hvad gruppen vil. I de overordnede formålsparagraffer for projektet er kernepunkterne det livlige forum med fokus på livsskabende initiativer, det tværgående netværk af unge og så den alternative, demokratiske proces. Kort sagt: 'Liv i debatten' og 'liv i byen' – sidstnævnte dels gennem arrangementer, dels gennem udvikling af konkrete projekter i havnen.

De afholdte aktiviteter lever til en vis grad op til formålene. Af evalueringen fremgår det, at de har suppleret hinanden rigtig godt, således at deltagerne er blevet inddraget på vidt forskellige måder i debatten om havnens udvikling. De har ikke mindst været socialt velfungerende. Folk er blevet mødt i øjenhøjde og er derfor gået til sagen anderledes direkte, end hvis de var blevet mødt af den formelle høringsproces. Den generelt gode stemning og de uformelle rammer ved Luftkastellet har spillet en vigtig rolle i den forbindelse. Til gengæld kan hele arbejdet med forløbet med fordel være bedre organiseret. I alt 22 projektideer samt en række konstruktive forslag bliver overdraget til kommunen. Der er en bred mediedækning af projektet, der er med i det meste af omtalen af 'Den blå plan' i løbet af 2003. Ikke mindst den ungdommelige, aktivistiske vinkel bliver dækket godt af pressen, men også kritikken kommer igennem. De enkelte projektideer kommer dog ikke tilstrækkeligt langt frem mod en realisering. Næsten hele projektudviklingsideen falder ud af projektet.

Det er også noget, som de tilbageværende supertænkere tager med sig ind i en evaluering af forløbet: Supertanker skal ud over disken forstået på den måde, at ideerne i debat og workshop skal realiseres, og så skal Supertanker lære at leve af sine aktiviteter. Det leder frem til en diskussion mellem alternativerne: Interesseorganisation, konsulent eller uafhængig katalysator, med sidstnævnte som den eksplicitte, om end i praksis besværlige og hæmmende, prioritering.

Fokusset for denne uafhængige katalysator udvikler sig i en bestemt retning i løbet af aktiviteterne. Det planlagte arbejde med forskellige frihedsgrader mht. interaktion og kommunikation finder således gradvist en geografisk parallel i et stigende fokus på de områder i byen, de *udtømte* 'brakzoner', hvor netop disse interaktionsformer har bedre vilkår og større relevans for byens udvikling end andre steder. Som det står i afslutningen af evalueringen, "så bør aktiviteter i disse oversete byområder opfange signaler på nye frekvenser".

'Subjektets' ubevidste

Supertanker stiller på den måde skarpt på, hvad man kan kalde byens ubevidste sociale og geografiske lag, men hvad med Supertankers eget ubevidste? Ud over udviklingen i den eksplicitte strategi, så foregår der en parallel udvikling af den interne dynamik i gruppen; en dynamik, der er lige så vigtig for Supertankers rolle som den eksplicitte strategi, og som fortæller meget om de bypolitiske vilkår for netop de facetter af byen, som Supertanker ønsker at sætte på dagsordenen. Som en foreløbig refleksion giver det første års udvikling af Supertanker et indblik i, hvilke dynamikker og modsætninger, der udspiller sig, når nye 'politiske' vinkler forsøger at finde fodfæste i byen.

I formålsparagrafferne ligger der, dels eksplicit, dels implicit, udsagn om, hvad man vil kunne kalde gruppens organisationsværdier – som led i den generelle kritik af traditionelle beslutningsfora og –

processer. Den lange vej fra det første definerende *moment* til den egentlige realisering af det kritiske projekt, udgør en lige så udstrakt test af vilkårene for åbenhed, livlig mangfoldighed og demokrati i en organisation under udvikling. Lige som det positive fokus så udvikles formen for samarbejde i gruppen næsten fra scratch ud fra det negative udgangspunkt i ikke at ligne etablerede aktører som planmyndighed, erhverv eller lokalråd/foreninger.

Spørgsmålet er derfor kort og godt: Hvad sker der i den organisatoriske og tematiske *fortætning* af de frit svævende tåger, Supertanker udgør til en start? Et kort og generelt svar lyder, at Supertanker med den gradvise konkretisering og udvikling kopierer nogle mekanismer, som allerede udfolder sig i det (by)samfund, gruppen til en start definerer sig kritisk over for. Dette svar kan udfoldes gennem tre aspekter: Formalisering, akademisering og hierarkisering.

Hver især dækker disse aspekter basale drifter bag dannelsen af Supertanker; drifter, som endda er formuleret ind i vedtægterne for gruppen:

> **Et *netværk* af personer, med en *passioneret interesse* for *havnens (og byens)* udvikling.**
> SUPERTANKER er en ny bevægelse søsat af Luftkastellet og foreningen Aktiv Havn. Kernen i SUPERTANKER består af et netværk med Københavnere, yngre faglige kapaciteter og andre engagerede brugere af havnen. Omdrejningspunktet for SUPERTANKER er ønsket om at skabe rum for nye bevægelser ud over traditionelle tankemønstre, og derved medvirke til at frigøre diskussionen om havnens udvikling.

Netværkserklæringen indeholder ud over ønsker om at komme "ud over traditionelle tankemønstre" et budskab lige fra hjertet om, hvor initiativet kommer fra: "Et *netværk* af personer, med en *passioneret interesse* for *havnens (og byens)* udvikling". De tre kursiverede ord udtrykker den basale drivkraft bag deltagernes engagement: En passioneret interesse, der kredser om havnen (byen) og det åbne samarbejde med andre. Hvert af disse elementer var samtidig med til at lægge betydelige forhindringer i vejen for gruppens arbejde, fordi den ikke var klædt på til at håndtere kombinationen.

Gruppens største ressourcer fra starten til slutningen af det første år var helt utvetydigt engagementet i at gøre en positiv forskel. Fra dialogmødet og igennem de mange møder i foråret er der et næsten konstant højt engagement. Sagen er dog, at dette engagement ikke får effektivt afløb, sådan som processen fra idéer til planlægning, finansiering og realisering forløber. Det er et dræbende forår af evige 'torsdagsmøder', der næsten udelukkende har det strategiske mål at realisere nogle aktiviteter til sparring med 'Den blå plan'. Vejen derhen forsøges klaret gennem ud- og tilbagemeldinger om dette og hint med lidet styring. Der opbygges derfor frustrationer i gruppen. Dels fordi fremskridtet i projektet ikke kan holde tempoet, dels fordi den retning det tager ikke altid er resultatet af klare og organiserede overvejelser. Den impulsive og improviserende organisering gør, at engagementet og interessen kommer til udtryk af delvist ubevidste kanaler; kanaler, der således ikke var lette at styre i forhold til gruppens målsætninger.

Engagementet kommer derfor til tider til udtryk gennem mere eller mindre direkte magtudøvelse, (dvs. direkte og utilsløret påvirkning eller udnyttelse af andres handlinger). Den stiftende generalforsamling bliver for de fleste i gruppen symbolet for udviklingen. Ikke nok med at generalforsamlingens vedtægter går ind som endnu et forstyrrende lag i gruppens organisering. Den cementerer konsekvenserne af den manglende organisering, idet der opstår en skævhed mht. deltagernes gensidige anerkendelse (nogle er uforstående over for iveren for at besidde visse blot formelle poster i et efter sigende fladt netværk). Dette hæmmer gruppens udvikling på adskillige måder: Intern mangfoldighed bliver til stivnede modsætninger i stedet for udfoldede nuancer i projektet; uenigheder gøres til absolutte, personlige forskelligheder, snarere end emner for udviklende diskussioner. Folk vælger derfor at forlade projektet i stedet for at blive og kæmpe en

konstruktiv kamp for en mangfoldig gruppe. Supertankers vage tanker om et netværk som smeltedigel af forskellige horisonter lider herved dødsstødet.

Dødsstødets ansigt bliver en snigende akademisering af projektet. Det er således mest akademikerne (herunder mig i min egenskab af 'byforskeren'), der efterlever 'just-do-it'-princippet, trods modsætningerne i gruppen. Det skyldes i høj grad, at det blev 'snakkeforummet', der blev den udviklende og besluttende myndighed for projektet. Bylivet, hverdagslivet i byen, er ikke noget der er lige til at sætte på ord – i hvert fald ikke uden betydelige reduktioner. Hele bylivsspørgsmålet, ikke mindst som det bliver udfoldet i Supertanker-projektet, står i direkte modsætning til det rationelle, fx planlæggende eller eksplicit politiserende aspekt af byens dynamik. Supertanker-projektet viser, at problemet genopstår, når konkrete, *levede* behov søges sat på dagsordenen i et mere eller mindre 'politisk' program. Hvad enten det drejer sig om det bagudrettede, *levede* byliv, *symbolet* i Lefebvres *semantiske felt* (husbådejeren er eksemplet her) eller det mere fremadrettede, skabende byliv, Lefebvres *billede* (designerne og caféfolket), så er der store problemer med at koble det på et demokratisk, argumenterende lokomotiv. Hvad enten dette lokomotiv er skræddersyet til det, som det var tilfældet med Supertanker, eller ej. 'Bylivet' som politisk fænomen er altså i overhængende fare for blot at vandre som en hvileløs nomade gennem refleksive politiseringer, hvad enten det foregår på et 'bypolitisk' niveau eller det springer mere direkte ud af den generelle, *politiske urbanitet*. Det har svære vilkår for politisk artikulering, når sproget og ikke handlinger er det styrende medie.

Objektivering af forskningssubjektet

Supertanker som et samlende netværk af interesser lider således en del under første års udvikling – især pga. ringe organisering og ukonstruktiv udfoldelse af engagement, men også pga. en resulterende akademisering, bl.a. et resultat af min deltagelse (som 'byforsker'). Akademiseringen får dog også positive konsekvenser. Een af konsekvenserne er således, at jeg bliver en del af et nydefineret bypolitisk subjekt. Det forskende subjekt får en praktisk forankring og herigennem en lokal tilstedeværelse (denne være sig ønsket eller ej!), der gør, at den indbyggede, eksplicitte normativitet i forskningsprojektet kan testes gennem andre kanaler end isoleret akademiske (hvilket især vil vise sin relevans i forbindelse med den efterfølgende proces omkring Krøyers Plads). Et forhold, der er af stor betydning ud fra den kvasi-aktionsforskningsorienterede tilgang, der lå til grund for engagementet. 'Kvasi', fordi Supertanker ikke udvikles som effekt af en konstrueret proces, men er et initiativ, som allerede er i gang i det øjeblik, forskeren træder ind i.

På den måde er forskerens tilstedeværelse mere deltagende end aktivt konstruerende, som det jo kan være tilfældet i aktionsforskningens laboratorieorienterede frirum (jfr. kapitlet om 'Metodologisk demokrati'). Dette frirum opstår uden for forskningsprojektet, hvorfor det, ud fra en konventionel realistisk opfattelse, kan siges at have en virkelig eksistens. Den kritik, som opstår i Supertanker, opstår pba. et reelt følt behov blandt de folk, som mødes fra slutningen af november 2002 og frem. Relevansen af den efterfølgende forskning er derfor mere end *blot* teoretisk konstrueret (teoretisk: Dvs. ud fra den teoretisk konstruerede skævhed i det aktuelle bypolitiske felt). Det er udtryk for en reelt eksisterende tendens i det københavnske bysamfund. På denne måde undgås den 'ontologiske fordobling af virkeligheden', som jeg ovenfor har fundet eksempel på i aktionsforskningen.

Trods den mere deltagende og observerende indgang i Supertanker er det dog heller ikke en deltagende observation, der blev påbegyndt tidligt i 2003. Det handler ikke så meget om et studie af en gruppes dynamik/kultur i udfoldelse som om en reel deltagelse i et kritisk projekt ud fra en specifik interesse i dettes implicitte *politiske urbanitet* og eksplicitte konsekvenser i den større bypolitiske kage. Grænsen er hårfin, men ikke desto mindre reel. Det følgende år skal give stof til

flere refleksioner om tilhørsforholdet til forskellige udbydere på markedet for metodologiske argumentationer.

'KRØYERS PLADS' – MOMENTER I DANNELSEN AF EN 'BYPOLITISK' ANTAGONISME

Etableringen af Supertanker udgør en krystallisering af forskellige både kritiske og fremadrettede kræfter i debatten om omdannelsen af Københavns havn. Etableringen fremviser både den interne og eksterne dynamik i en sådan 'politisk' størrelse samt den gradvise, naturlige fokusering på vilkårene for områder som netop Supertankers egen Krøyers Plads, en *udtømt brakzone*. Parallelt med formuleringen af de 'politiske' ambitioner i Supertanker-processen bliver der i andre dele af det bypolitiske felt, hos grundejeren og planmyndigheden, taget skridt i retning af at formulere nogle mere faste, og i allerhøjeste grad ambitiøse, rammer for netop Krøyers Plads' fremtidige udvikling. Skridtet blev faktisk flygtigt omtalt ved det dialogmøde, som blev starten på Supertanker. Ved den lejlighed bemærkede stadsarkitekten, at Luftkastellet kun havde Krøyers Plads 'til låns' og at der var lagt i ovnen til noget spektakulært byggeri på stedet.

Det viser sig at dreje sig om en international idékonkurrence for udnyttelsen af grunden. 'Vinderforslaget', et spektakulært *tegn* for byens ambitioner, samt ikke mindst den politiske forhandling og offentlige debat herom, kommer til at sætte nye standarder for diskussionen af Københavns udvikling. Spørgsmålet er blot, hvilken standard, der gøres til reference for processen. I takt med at mere etablerede, *strategiske* aktører, i planprocedurens mere etablerede arena, trækker spørgsmålet om udviklingen af Krøyers Plads i retning af en plan- og markedsmæssigt mere effektiv udnyttelse, træder engagerede byboere nu ind i debatten og skaber en *symbolsk* modvægt til planerne – dvs. en modvægt som er meget bevidst om den kollektive historie i det centrale byområde. I næsten eksponentiel gensidighed med de konfliktsøgende og –konstruerende mediers stigende interesse udvikles der nu en stærk dualisering i debatten mellem vidt forskellige, men lige engagerede aktører.

Supertankers intervention i sagen kaster flere erfaringer af sig til forståelsen af såvel den eksisterende 'bypolitik', de nye 'politiske' udtryks vilkår for at udvikle sig i forhold hertil samt den aktionsforskningsorienterede metodologi, Supertanker og byudviklingslaboratoriets byforsker benytter sig af.

Egeraat-projektet – det diskursive felt fortættes omkring et spektakulært 'tegn'

"Men I kan jo også vise, hvad I kan" – en ambitiøs idékonkurrence for Krøyers Plads

Efter at være blevet stoppet umiddelbart før invitationerne til projektkonkurrencen for områderne henholdsvis nord for Det Grønlandske Pakhus og syd for Grønlandske Bassin blev sendt ud, er Freja gået videre med udviklingsplanerne for det tilbageværende område, Krøyers Plads. Ikke mindst på grund af udviklingen på ejendomsmarkedet i havnen. En chef i Freja beskriver skiftet i konjunkturen og således i statussen for Krøyers Plads:

> Da vi så kom frem til lige på den anden side af årtusindskiftet, 2001-02, der er der efterhånden ved at være rimelig godt træk på salget i Københavns havn. Og det her er jo det, jeg plejer at kalde en 'sukkerhøne'. Altså, virkelig en dødflot beliggende grund med nogle fantastiske muligheder (chef i Freja).

Hen over sommeren 2002 indgår Freja en betinget købsaftale med et interessentskab mellem Kuben og Hoffmann, Strandgade I/S. Interessentskabets plan er at opføre 100 luksuslejligheder (020605), der, som et sælgervilkår kræver, "ved påkrav fra sælger skal udskrives en international arkitektkonkurrence eller parallelopdrag om. Køber får dog accept fra sælger af først at forsøge sig i samarbejde med Vilhelm Lauritzen Arkitekter". Freja går ind i samarbejdet ud fra et generelt princip om at "have tid og råd" (direktør i Freja) til at udvikle et projekt, som de kan stå inde for. Princippet

indeholder en klar kritik af den måde, meget byudvikling ellers praktiseres af entreprenører og investorer:

> Der er alt for meget byggeri, som bliver for dårligt og for kedeligt og for gammeldags, fordi entreprenørerne har så travlt. De har kun én ting i hovedet: 'Videre til det næste'. Det er det, der er penge i for dem. Men der har vi altså tiden her, og råd til at vente, og vi mener så på sigt, at vi faktisk tjener mere på det. Det mener vi faktisk er vores opgave. Vi skal kunne stå inde for det, der kommer (*Ibid.*).

Det er dog ikke blot byggebranchen, Freja vil udfordre med sin praksis. Også kommunens planrammer er i søgelyset. Direktøren forklarer, at de høje arkitektoniske ambitioner ikke kan realiseres,

> hvis ikke der er nogen, der udfordrer også det kommunale system, som vi gør og synes det er vores opgave at gøre. Det er ikke vores mål i sig selv, at bryde alle regler i kommuneplan og lokalplan. Det er jo kun at skaffe sig selv problemer på halsen, hver gang man gør det, i princippet. Men hvis vi mener, at sådan er det, så vil vi have lov til at foreslå det og synes at det er vores pligt at gøre det, i virkeligheden (*Ibid.*).

Freja og kommunen har allerede i samarbejdsudvalget om kvalitetsbyggeri i havnen, i fællesskab med Københavns Havn og Miljø- og Energiministeriet vurderet potentialerne for markante byggerier i Inderhavnen, men på dette tidspunkt var Krøyers Plads endnu ikke i spil. Nu hvor den er det, ser Freja det som en lejlighed til at føre samarbejdets principielle, arkitektoniske ambitioner over i en udfordring af den lokalplanproces, som udgør den egentlige afprøvning af ambitionerne. Frejas udfordring modtages positivt af kommunen, der er opsat på at benytte lejligheden til at tænke Krøyers Plads ind i sammenhæng med operaens og skuespilhusets markante byggerier (leder i Plan og Arkitektur). Støttet af de gunstige konjunkturer for boligbyggeri bakker kommunen derfor aktivt op om Frejas ambitioner for Krøyers Plads og spørger sig selv "'hvad er det for et vartegn' eller 'hvad er det for et signal, vi godt vil sende derude?'", før de forfalder til at tage det første, det bedste bud. Med relativt mange udviklere om buddet er det muligt at stille højere krav til dem, end fx i tiden hvor Kalvebod Brygge blev planlagt:

> Og det er også det, der sker omkring Krøyers Plads; at vores ambitionsniveau det vokser jo. Vi vil gerne lave noget, der er lidt mere epokegørende end bare 'mere af det samme' (leder i Plan og Arkitektur).

I denne forbindelse kommer ideen om en arkitektkonkurrence ind i billedet. Det er ikke mindst den nyudnævnte stadsarkitekt, som har taget en klar ambition om flere arkitektkonkurrencer med ind i sit hverv. Han forklarer om kommunens intentioner for Krøyers Plads og omgivelserne på Wilders Ø i forbindelse med det lokalplanarbejde, som Frejas og Strandgade I/S' byggeplaner indebær:

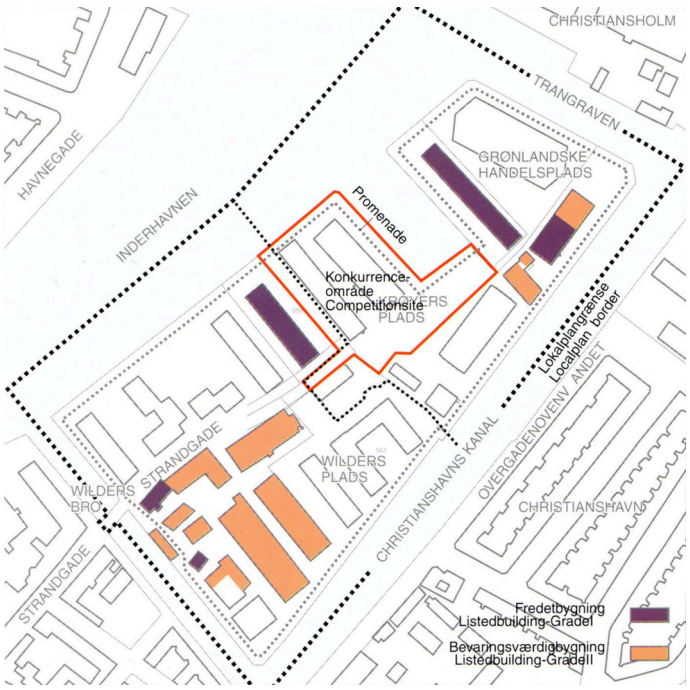

Figur 49 *Området for idékonkurrencen (Freja et.al., 2003a).*

> For at undersøge hvad øen kunne bruges til i al almindelighed, så ville vi gerne udskrive denne arkitektkonkurrence, som et tilskud til lokalplanen, for at se hvad der kom ind. Og den hoppede de på. Jeg var jo lige startet dengang, så det var jeg jo glad for (stadsarkitekten i Andresen).

Efter en indledende, "lang og smertefuld proces" med optionshavernes arkitekt (direktør i Freja) beslutter Freja sig for at benytte sig af den betingede købsaftales mulighed og udskrive en idékonkurrence om udnyttelsen af Krøyers Plads. I januar 2003 indbyder Freja og Strandgade I/S således fem deltagere til idékonkurrencen om udformningen af boligprojektet på Krøyers Plads. De inviterede firmaer er dels tre danske tegnestuer, KHR AS Arkitekter, Lundgaard & Tranberg ApS og Vilhelm Lauritzen A/S, dels to udenlandske, Erick van Egeraat Associated Architects fra Holland og Baumschlager & Eberle fra Østrig (Freja et.al., 2003a; 030917a).

I forordet til konkurrencebeskrivelsen understreges opgavens udfordrende karakter. Ikke kun placeringen midt i den pulserende storbys havn, men også fokusset på andre funktioner end der ellers bliver bygget for i tidens havneomdannelse, ikke mindst familieboliger, ligger konkurrenceudskriverne på sinde. Herudover ønsker de, at bebyggelsen skal "udgøre et tilskud til videreudvikling af havnemiløog liv på havnefronten" (Freja et.al., 2003a).

Rent objektivt drejer konkurrencen sig om ejendommen Krøyers Plads på ca. 10.000 m^2 med en, i henhold til gældende lokal- og kommuneplan, "maksimal højde på 6 etager ekskl. tagetage" og en "maksimal bebyggelsesprocent på 150 for området", der i den supplerende lokalplans forudsatte bebyggelsesplan endda kan blive lavere. I konkurrencens succeskriterier tilføjes dog: "[U]anset om der foreslås et større eller mindre etageareal, skal det foreslåede etageareal være velbegrundet (*Ibid.*). Begrundelsen skal i henhold til succeskriterierne især formuleres i forhold til forslagenes bidrag til byens arkitektoniske udtryk og herunder forholde sig til "balancen og konflikten ... mellem markering og eksponering på den ene side og indpasning og tilpasning til omgivelserne på den anden side" (*Ibid.*). Mere specifikt ønsker konkurrenceudskriverne, at forslagene forholder sig til byens profil, forskellige sigtelinier fra "havneløbet, Nyhavn/Gammelholm og Christianshavn" (*Ibid.*), samt indvirkningen på Christianshavns Kanal. Et særskilt afsnit af succeskriterierne stiller krav til forslagets særlige forhold til 'Inderhavnens voluminer'. Her hedder det:

> Det er af afgørende betydning, at forslaget respekterer og forholder sig overbevisende til bygningsvoluminerne i havneløbet – ikke mindst de 'store projekter', som er besluttet. Det nye skuespilhus på Kvæsthusbroen, operaen og de kommende boligkarreer på Dokøen og en eventuelt kommende bebyggelse på Christiansholm. Grunden kan invitere til en ekspressiv bebyggelse og arkitektur, som eksponeres i naboskabet til de markante projekter og store voluminer og i kraft af grundens placering, hvor havneløbet ændrer retning (*Ibid.*).

Selv om konkurrenceprogrammet pointerer, at de "eksisterende historiske og bevaringsværdige bygninger i nærområdet kan blive strukturerende for bebyggelsen og samtidig sætte en skala- og kvalitetsmæssig standard", "lægger konkurrenceudskriverne stor vægt på, at forslagsstillerne forholder sig til, om denne kontext kan og skal bearbejdes" (*Ibid.*).

Dette bliver også et centralt emne for et informationsmøde for de fem deltagende tegnestuer i starten af februar. Her får Freja og Strandgade I/S mulighed for at formidle direkte, hvad der er muligt og tilladeligt under de givne rammer, men også hvad deres ambitioner med konkurrencen er. Direktøren for Freja holder derfor ved mødet et oplæg, der skal få de deltagende tegnestuer til at levere mere end blot 'mere af det samme', som blot lever op til de givne rammer uden at forholde sig til stedets arkitektoniske muligheder. Meningen er, at det ikke ubetinget vil gavne projekterne rent arkitektonisk at holde sig rigidt inden for rammerne, men at man tværtimod risikerer at ende op med "12-13-14 kedsommelige projekter" (chef i Freja). Det mest essentielle budskab ved mødet er derfor netop, at tegnestuerne viser, hvordan stedets arkitektoniske potentiale kan udnyttes optimalt

i stedet for blot at forholde sig rigidt til bestemmelserne i den gældende rammelokalplan. Direktøren for Freja beskriver bl.a. oplægget som en udfordring til arkitekternes kreative evner:

> Altså, I kan vælge at bøje nakken, sådan at I ikke udfordrer nogen som helst regler eller noget som helst andet her. Og hvis I synes, det er det rigtige, så gør det. Og så kan det også være, at I har, i den sidste ende, en større chance for, at I rent faktisk får opgaven bagefter med at bygge. For I skal jo ikke bygge for os, og der skal kunne vedtages en lokalplan. Men I kan jo også udvise lidt mod og vise, hvad I kan, og hvad I synes vil være den bedste løsning på stedet (direktør i Freja).

Udfordringen følges op med en understregning af, at enhver overskridelse af de gældende rammer vil kræve, at deltagerne argumenterer grundigt for det, men også en understregning af, at denne grundige argumentation vil kunne få kommunen til at indse den arkitektoniske kvalitet i de udviklede ideer og herefter måske ændrer på rammerne:

> Det, vi har brug for, det er, at I afprøver mulighederne og ikke lader jer binde i vesten med det samme. For hvis det er smadder godt, så tror vi på, at Københavns Kommune siger 'yes, det er sør'me så begavet, det her, så selvfølgelig ændrer vi lokalplanen' (chef i Freja).

Freja lover ved informationsmødet, at de nok skal stille op for at forsvare tegnestuernes forslag, hvis deres afprøvning af mulighederne på Krøyers Plads skulle komme til at udfordre de givne rammer. At en ændring af rammerne ikke blot er en hypotetisk mulighed, fremgår dog af stadsarkitektens deltagelse ved mødet. I sin egenskab som deltager i idékonkurrencens rådgivende komité overværer han Frejas peptalk.Han bakker langt hen ad vejen op bag synspunkterne, som han oplever som hensigtserklæringer om byggeriets udtryk snarere end som konkrete, fysiske bygningsbestemmelser:

> Der er nogle hensigtserklæringer, om dit og dat, om at man skal gøre nogle ting. Jeg ved vi sagde til dem, at vi skal lave en ny lokalplan, så vi sætter ikke grænser i den forbindelse. Vi siger, at vi vil bruge konkurrencen til at udforme den nye lokalplan... Vi troede det lå et sted mellem 4 og 6 etager, og derfor vil vi ikke lægge os fast... Vi ville ikke sige at det kunne gå op til seks. Det var vi bange for. Det synes vi var for højt (stadsarkitekten i Andresen).

"Alle følte sig besnæret af det der projekt, der var så anderledes" (første moment)

Efter tre måneders arbejde med opgaven fremviser de fem tegnestuer i begyndelsen af maj deres ideer. Selve fremlæggelsen udgøres af en særdeles grundig gennemgang af hvert enkelt projekt, hvor tegnestuerne får mulighed for personligt at præsentere ideerne og indgå i en direkte dialog med konkurrencens rådgivende komité, der består af konkurrenceudskriverne samt faglige kapaciteter, heriblandt stadsarkitekten. Det er ved fremlæggelsen helt tydeligt, at én af

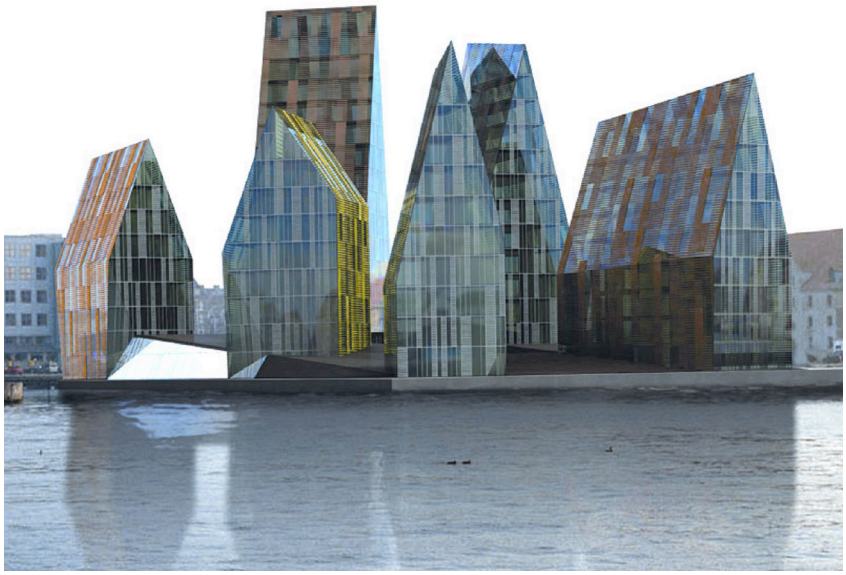

Figur 50 *Forslaget fra Erick van Egeraat Associated tager de fleste med storm - og skaber straks debat (illustration Erich van Egeraat Associated).*

tegnestuernes præsentationer er i en klasse for sig. En repræsentant fra Københavns Kommune beskriver:

> Det var et fantastisk projekt. Der var ikke nogen, der i deres vildeste fantasi havde drømt om, at der var nogle der kunne komme med sådan noget. De andre projekter er jo, nogle af dem, meget afdæmpede. Og jeg syntes, at der er ingen tvivl om, at han præsenterer sin sag godt. Der er ingen tvivl om at han vil noget... Alle følte sig besnæret af det der projekt, der var så anderledes (sagsbehandler).

Det drejer sig om projektet fra Erick van Egeraat Associated, der i den grad stjæler opmærksomheden. Direktøren for Freja beskriver det første møde med projektet som meget poetisk – selv om arkitekten ikke var helt modtagelig for hans fortolkning:

> Da jeg så det første gang, og kiggede rundt om det, så sagde jeg til ham: 'Jeg ser sådan fem gamle gaffelriggede sejlskibe, som ligger og er parat til at tage afsted'. 'Hvorfor det?', siger han så. Den tanke havde ikke strejfet ham. Så siger jeg: 'Jeg ser den poesi, der ligger i stedet og skibene, sådan'. Altså, på en eller anden måde, lige pludselig, så så det sådan ud. Nej, jeg synes, det er så smukt og flot tænkt, det projekt (direktør i Freja).

Ud over disse associationer, så er projektets direkte reference til nogle arkitektoniske typologier i København også tydelige for direktøren. Det er bl.a. disse referencer, der også bjergtager stadsarkitekten i idékonkurrencens rådgivende komité, som i den grad lader sig overbevise af hollænderens både historiske og fornyende argumenter for projektet:

> [Argumenterne] gik først og fremmest på stedets kvalitet. På at her stopper den historiske by. Her møder den verdenshavet udenfor. Her møder den verdenen udenfor. Og det manifesterer man ved en fokusering på de typologier, der findes i den historiske by. Tagene. For alt i verden, tagene. De skråtstillede flader, som [Egeraat], i sin forelæsning, beskriver meget flot i København. Netop på det sted, hvor man oplever København som tage. Der var mange andre projekter, som lå som pæne gavlhuse ud mod vandet. Det gjorde han også, men han sprængte det, og vred det og vendte det, ud fra nogle funktionelle overvejelser. [D]et var et manifest over det gamle København (stadsarkitekten i Andresen).

Der er dog én detalje ved projektet, som skaber noget urolighed i komiteen: Projektet er op til otte etager og mere end 30 meter højere end, hvad de gældende lokalplanrammer tillader. Det har ikke desto mindre en overbevisende effekt på medlemmerne. Så selv om der i henhold til idékonkurrencens rammer ikke skal udpeges en vinder, så er sagen, efter lidt forhandling, temmelig klar. Stadsarkitekten beskriver situationen i den rådgivende komité, der jo ellers har en klar rammelokalplan, med bl.a. en vedtægt om maksimalt seks etager, at forholde sig til:

> Pludselig kom der noget der var på 14. Men det projekt var så artistisk og fantastisk, så pludselig skete der et ryk i det rådgivende udvalg. Jeg sagde, 'jeg vil gerne gå til mine politikere, og sige, at det her synes jeg er meget godt. Jeg vil gerne vove det, uanset at jeg kan gå hen og tabe, men jeg vil vove det alligevel'. Der [var] mange diskussioner, og så laver vi en indstilling til Frejas bestyrelse, om at vi synes bedst om Egeraats forslag, og det er det, vi vil arbejde videre med frem til en lokalplan (*Ibid.*).

Efter fremlæggelsen og den rådgivende komités vurdering sætter sekretærerne for konkurrencen sig så til at formulere komiteens betænkning med henblik på at offentliggøre konkurrencens resultater.

Stadsarkitekten gør, hvad han har lovet sine kollegaer i den rådgivende komité. Han rådfører sig med udvalgte personer på Rådhuset for at vurdere, om der er politisk opbakning bag at udforme en lokalplan på baggrund af projektet. Stadsarkitekten forklarer:

> Vi kørte jo en proces, hvor vi præsenterede den for politikerne, som var forbeholdne, undtagen de to borgmestre [Over- samt Bygge- og Teknikborgmestrene], som var begejstrede. Vi vidste ikke rigtigt hvad der foregik, men vi prøvede at tage temperaturen på dem, og vi blev så enige med dem om at prøve at lave den. Det er fuldt legalt. Den skal jo ud i offentligheden, det vidste vi alle sammen, men

> hvis københavnerne også siger ja til den, så kan det ikke være helt galt. Det var den simple og enkle strategi, ud i offentligheden med den (*Ibid.*).

Konkurrencer som den afholdte er omgærdet af klare restriktioner, så strategien var også lidt vovet. Men som en leder i Plan og Arkitektur formulerer det, så kan medlemmerne i den rådgivende komité, herunder stadsarkitekten, jo godt "have nogle ideer, som de gerne vil have vendt" (leder i Plan og Arkitektur). Rygtet om det spændende projekt på Krøyers Plads begynder herved at sprede sig på Rådhuset og forskellige politikere bliver opmærksomme – herunder den socialdemokratiske Miljøborgmester. Hun forklarer om situationen:

> Når der er sådan nogle konkurrencer, uanset hvor hemmelige de er, så slipper der altid noget ud om, at 'her er der nogle spændende projekter', eller, 'uha, her er der slet ikke noget der dur'. Så den der med, at her var der et meget spektakulært projekt, som man synes var meget anderledes, men som måske lige var det der skulle til; den var kommet ud. Men der var jo ikke nogen der havde set det... (Miljøborgmesteren i Andresen).

Der bliver på dette tidspunkt ikke taget formelt stilling til projektet, da dette først sker i forbindelse med en egentlig indstilling fra forvaltningen. Stadsarkitekten får ikke desto mindre, gennem sit arbejde på inderlinierne, opbakning fra, hvad der med ordene fra en leder i forvaltningen kan karakteriseres som "to af de væsentlige politikere" (leder i Plan og Arkitektur): Over- samt Bygge- og Teknikborgmesteren.

"Jeg kan garantere, at projektet bliver til noget" – Freja præsenterer Egeraat som vinder (andet moment)

Stadsarkitektens sondering på Rådhuset giver Freja betydelig tillid til, at projektet faktisk har en realistisk chance for overleve en behandling i det politiske apparat såvel som i offentligheden. En chef i Freja beskriver den bestyrkelse, de to borgmestres sjældne, fælles fodslag giver ejendomsselskabet:

> Både [Bygge- og Teknikborgmesteren] og [Overborgmesteren] er for en gangs skyld helt enige om, at 'det her, det er sør'me noget, vi gerne vil fremme'. Og på den måde har vi selvfølgelig håbet på, og troet på, at det ville kunne komme igennem – hvis begge borgmestrene havde styr på deres grupper (chef i Freja).

Sagen er, at fælles fodslag blandt borgerrepræsentanterne fra V og S med den nuværende fordeling af mandater vil føre til en vedtagelse af projektet i BR. Således forhåbningsfulde med hensyn til mulighederne for at realisere det ellers noget kontroversielle projekt fra Egeraat, beslutter Freja sig for at springe ud i det og indkalde til et pressemøde, hvor resultaterne fra konkurrencen og ikke mindst den hollandske 'vinder' vil blive offentliggjort – udelukkende pga. opbakningen fra forvaltning og visse politikere. På det punkt er direktøren utvetydig: "Hvis de på forhånd havde vendt tommelfingeren nedad, ville vi aldrig nogensinde have vist det til nogen" (direktør i Freja).

16. september 2003 træder Frejas direktør således frem sammen med de to borgmestre for på Luftkastellet at offentliggøre resultatet af idékonkurrencen for Krøyers Plads. Projekterne falder i to grupper: Dem der udfordrer og nyfortolker omgivelserne og dem projekter der lægger sig op ad omgivelserne i en mere klassisk fortolkning. Komiteen hælder tydeligt til de mere udfordrende projekter. I denne kategori falder bl.a. forslaget fra Egeraat. Selv om komiteen jo ikke havde til opgave at udpege en vinder, kan den end ikke i den formelle vurdering skjule sin "fascination" over for Egeraats seks tårnagtige bygninger placeret i varierende vinkler i forhold til hinanden. Komiteen peger således i enighed på Egeraats projekt som en "en elegant og fremadskuende bebyggelse af området":

> Med sit overraskende formsprog, sin velovervejede og fine dialog med byens tag- og tårnprofil, og med sin eksponerende og alligevel afdæmpede brug af klare, krystallinske bygningskroppe anviser projektet en nyfortolkning af mødet imellem gammelt og nyt. Komiteen er overbevist om, at

> projektet formår at begå sig både i byens store og lille skala. Samspillet med byens profil fabulerer overbevisende videre på byens mange tårne, spir og kupler (Freja et.al., 2003b).

Projektet beskrives både eksplicit og implicit, gennem anvendelse af tillægsord som "skulpturelt", "exceptionelt", "overraskende", "fornem", "prominent", "overbevisende", "fornyende", "monumentalt", som tilhørende en ganske anden klasse end de øvrige konkurrencedeltageres (*Ibid.*). Ikke mindst projektets udnyttelse af tagfladen til skabelsen af en tårnagtig karakter, der både respekterer og leger med planrammen om en maksimal bygningshøjde på fem etager plus tag, er med til at gøre projektet specielt. Selv projektets betydelige overskridelse af de planmæssige rammer for fx højde vurderes bl.a. derfor ud fra en imødekommende formulering: "En nøje vurdering af husenes højde, drejninger og udstrækning kan naturligt indgå i en videre bearbejdning" (*Ibid.*). Det understreges, at projektets volumen passer ind i stedets skala og at højden kompenseres for ved projektets spinkle udtryk og ved samspillet med fx Christianskirken i den modsatte ende af Strandgade. Arkitekten selv forklarer sin overraskende udnyttelse af tagfladen med følgende erindring:

> Da jeg som ung første gang kom til København, slog det mig, at man her i byen, og det gælder især området her, kan se tagene. De forsvinder som så mange andre steder ikke bag facaderne, men er en del af byens form, og det tog jeg op i det nye projekt. I det byggeri, jeg har tegnet, er flere etager med boliger placeret bag taget (030917a).

Han understreger også det unikke som et væsentlig led i tegnestuens koncept: "Jeg prøver at undgå at gentage mig selv og håber, at byggeriet i København bliver helt forskelligt fra alt andet, jeg har tegnet ... Jeg håber, byggeriet vil betyde et skridt frem for København. At det vil gøre en lille forskel" (*Ibid.*). Selvsamme koncept har dog også gjort samarbejdet omkring tegnestuens projekter noget problematisk:

> Det kan være et problem at vinde forståelse og accept af forandringer af bybilledet, fordi de af nogle opfattes som en trussel. Det præger især samfund med stærke magtstrukturer og en magtbalance, der bygger på enkle magtpositioner, og jeg indså efter flere års arbejde i England, hvor vigtigt det er for nogle grupper at holde fast i det uforanderlige (*Ibid.*).

At der er sandhed i Egeraats udsagn tyder udviklingen i interessentskabet bag projektet for Krøyers Plads på. Entreprenørfirmaet Hoffmann får således kolde fødder, og forlader samarbejdet pga. "utilfredshed med vinderforslaget" (030917b); en utilfredshed, der mere præcist handler om frygt for, at projektet vil blive for dyrt at bygge. Kuben går nu, som eneste tilbageværende optionshaver på byggeriet, sammen med entreprenørfirmaet Pihl og de rådgivende ingeniører Rambøll for at gennemgå projektet med vinderarkitekten (040319). Freja må samtidig ud at finde en ny investor. Projektet er ifølge Frejas direktør dog "så enestående og fremragende, at det skal og vil blive gennemført, om det så skulle blive hans sidste opgave som direktør" (030917a). Ved offentliggørelsen giver han en garanti for projektets realisering med en ordlyd, der får væsentlige konsekvenser for debattens forløb:

> Jeg kan garantere, at projektet bliver til noget (i Harlang, 2003).

Det indskrænkede diskursive felt bekræftes og udfordres i den offentlige debat

"Vi kan kun sige, at vi er glade for den type projekter"

Lige så stærkt som Egeraats projekt gør indtryk på den rådgivende komité, lige så stærke meninger tvinger det frem i den københavnske opinion. Afsløringen af Egeraats projekt som vinder skaber således en del debat i de følgende uger. Reaktionerne svinger fra stor beundring over for projektets unikke karakter til betydelig skepsis over for især den store højde.

Politikens ellers kræsne arkitekturanmelder Henrik Sten Møller betegner projektet som et "mini-Manhattan med seks tårne i en slags fransk gotik" (030917c). Han besynger projektets hansestadsassocierende tårne for ikke at være endnu en firkantet kasse, men en let og krystallinsk skulptur. Han anerkender også den elegante detalje med at placere det højeste tårn i akse med Christianskirken i den modsatte ende af Strandgade. Møllers positive modtagelse følges til dørs af formanden for byens æstetiske interesseorganisation, Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse: "Vi kan kun sige, at vi er glade for den type projekter. Umiddelbart er der både poesi og leg i disse huse. Vi er positive. Det er godt for København, men vi skal se om det holder" (030918).

POLITIKEN ■ 2. SEKTION Onsdag 17. september 2003.

Vi Rejser. Store flyalliancer dominerer luftrummet og er indtil videre en fordel for passagererne

KULTUR 2

De nye huse på Christianshavn

Seks tårne og en særegen samling nye boliger får den københavnske havnefront, hvis et vinderprojekt af den hollandske arkitekt Erick van Egeraat bliver gennemført. Københavns Kommune ser yderst positivt på projektet.

Arkitektkonkurrence

Af Birger Thorgersen

København mini-Manhattan

Figur 51 *Mediedækningen indledes. Her Politiken dagen efter pressemødet, der fik flere aktører op af stolen. Medierne får stor indflydelse på processen (030917c).*

"Det ser spændende ud, men selvfølgelig er man da bekymret for høje bygninger på Christianshavn"

Informations Allan de Waal er noget mere skeptisk over for, hvad han betragter nok som et fint koncept, men kun et meget skitseagtigt projekt. Trods den betydelige højde frygter han ligefrem, at projektet som skulptur faktisk bliver for småt i forhold til det store havnerum; at der ikke bliver tale "om Manhattan, snarere om Legoland". Han dåner også over, at der er rigtig meget glas i projektet (030917b). Professor ved Kunstakademiet, Bjørn Nørgaard, vender også en vis skepsis mod materialevalget i projektet:

> Det svære i et gammelt rum er at finde en balance i forhold til det eksisterende, og jeg tvivler på, at materialevalget her er vellykket. Selv om byggeriet skal være markant, skal det fungere. Det her kræver en bearbejdning. Det rene glas tror jeg ikke på. Jeg tror, at han skal lægge andre materialer ind. Det trænger til at blive bearbejdet i proportionerne, men man skal ikke afvise det (030918).

En lignende kritik kommer fra Birgitte Kleis fra tidsskriftet *Arkitekten*. Det mest gennemgående kritikpunkt er dog byggeriets højde. Professor ved Kunstakademiets Arkitektskole, Tobias Faber, ser det klart som et spændende projekt, men er meget skeptisk over for højden: "Det ser spændende ud, men selvfølgelig er man da bekymret for høje bygninger på Christianshavn. Jeg har været meget imod, at man bygger højt inde i byen. København har netop en karakter ved, at man ikke bygger høje huse" (030918). Fra politisk hold markerer SF sig over for sine opponenter i Socialdemokratiet og Venstre og henviser til de bitre erfaringer fra den hidtidige havneudvikling:

> De få højhuse, vi har, står til skræk og advarsel, og jeg synes ikke, det indre København skal været et Manhattan. Vi har kirketårnene, der er smukke og en del af byens profil på fem til seks etager. Det er en misforståelse at bygge højt i København (030918).

Også internt hos Socialdemokraterne er der dog klar skepsis over for projektet. Da Miljøborgmesteren første gang ser projektet er hendes reaktion klar:

> Jeg syntes det var rædselsfuldt, men ikke fordi husene er grimme, det syntes jeg stadig ikke de er... Jeg vil jo meget gerne have dem placeret et andet sted i København, men jeg havde det sådan da jeg så det, at det som jeg havde hørt med, at 'her var der noget der var meget spektakulært', 'her var der noget der var meget anderledes, men som alligevel passede helt unikt til det der sted', det havde jeg så

> nogle forventninger om at det så gjorde, og jeg var enige i de to første dele, men den sidste del, om at det var helt unikt tegnet til det sted, det havde jeg meget svært ved at få øje på. At hvis man havde tegnet det til det der sted, hvordan det så kunne falde så uheldigt ud... [J]eg vil jo sige, at der er ingenting i den arkitektur, der afspejler de omgivelser, det ligger op ad (Miljøborgmesteren i Andresen).

På lederplan hedder det på samme vis i *Jyllands-Posten*:

> Mammutskulpturen fordrer omgivelser, som den valgte placering ikke opfylder. Ørestad, som indbyder til eksperimenter, eller f.eks. Refshaleøen, som ud over luft og plads også har historisk tradition for store formater, ville til gengæld være velvalgte (030922).

"I kunne have været dem, der ikke blot påvirkede, men ændrede historien"

Hvor det meste af kritikken, positiv såvel som negativ, forholder sig til selve arkitekturen i projektforslaget, og således bekræfter den stadig mere etablerede, diskursive præmis om byggeri på stedet, så lyder der ganske anderledes, og anderledes kritiske, toner over for den pragmatiske arkitekturtilgang i sig selv fra Jon Stephensen, teaterdirektør i Avenue-T og selv uddannet arkitekt. Han har allerede tidligere været ude med riven over for tankerne om at erstatte Luftkastellets impulsive udvikling med et projekt for luksusboliger, men nu nuancerer han kritikken, idet han både vender den indad mod arkitektfaget og udad mod de ansvarlige, der forsøger at sætte København på verdenskortet (031004):

> Forslaget er rent faktisk ret originalt - men jeg er ligeglad med dets kvaliteter - ligeglad med disse i forhold til det vidunderlige, dejlige fristed, området udgør lige netop nu.

Han peger ligesom ordføreren fra SF på de bitre erfaringer med havneudviklingen, ikke kun Kalvebod Brygge, men også Holmen og Nordhavnen. Alle disse steder har der været toneangivende, danske arkitektfirmaer bag byggerierne. Stephensens spørgsmål lyder:

> Hvorfor sagde I ikke fra. Hvorfor sagde I ikke stop og nej til opgaverne for så at komme med visionerne. I kunne have været dem, der ikke blot påvirkede, men ændrede historien - skabte den. Skabte et fantastisk tilskud til København - bragte byen tilbage til vandet.

Han kritiserer standen for at lade markedskræfterne rase, uden at den forsvarer sin "integritet". Det stadig mere rene og badningsejnede havnevand bliver omgivet af stadig mere "ikkeliv". Stephensen krydrer sin tidligere kritik, idet han vender sig mod den amerikanske professor Richard Floridas tanker om, at byer lige nu udkæmper en konkurrence på netop byliv for at tiltrække, hvad han kalder den kreative klasse. Han mener derfor, at et slag mod steder som Luftkastellet samtidig er et slag mod byens internationale muligheder:

> Hvad er det, der gør København til noget særligt, og som udgør vores kreative økonomi? Hvad er det, vi begejstres over - hvad er det, som turister og erhvervsfolk udefra begejstres over ved mødet med København. Det er alt det, som vi i øjeblikket er i færd med at ødelægge (031004).

"Der skal være en vis lighed" – Lokal mobilisering

Lokalt på Christianshavn modtages offentliggørelsen af idékonkurrencen uden større armbevægelser. Det veletablerede og velorganiserede lokalråd har gang i mange sager, ikke mindst om en bussluse i Prinsessegade, hvorfor der er ringe overskud til endnu én. En lokal beboer reagerer dog på offentliggørelsen gennem et indlæg i lokalavisen *Christianshavneren*. Hendes kritik går især på, at Christianshavn med udviklingen på bl.a. Holmen ikke har mange frirum tilbage, og bydelen er ved at kvæles i trafik hertil og til Operaen. Med direkte adresse til Freja-direktørens udmelding ved offentliggørelsen afslutter hun:

> Hvis det skal være [hans] sidste bedrift som direktør at se til, at dette projekt bliver til noget, så lad det blive vores opgave at dette projekt ikke bliver til noget her på Christianshavn. Vores havnefront er mere eller mindre plastret til med kolde og følelsesforladte bygninger, her overlades ikke meget til fantasi og menneskerum som Palle alene i verden, man vil ganske simpelt ikke have at nogen 'hænger' ud, mankind skal sidde i deres glasmontre og skue ud over deres dejlige dyrt betalte vand, Kortsigtet byplanlægning endnu engang, skal vi fortsætte sådan? (fra www.ch1.dk).

Hun kontakter også repræsentanter fra lokalrådet, der blot opfordrer hende til at komme til lokalrådsmøde og tale sin sag (lokalrådsmand i Andresen). Det sker den 20. november, hvor hun som aftenens gæst fremfører sin sag, der først og fremmest går på, at projektet ikke passer ind i omgivelserne og at der vil være for meget afledt trafik (Christianshavns Lokalråd 20. november 2003). Lokalrådet er meget modtagelige over for det kritiske oplæg og det bliver i den efterfølgende debat påpeget, at højden og den afledte trafik især er problemer, der sammenholdt med det faktum, at der bliver bygget meget på Christianshavn lige nu, gør en indsigelse over for byggeriet ønskelig. Der bliver dog rejst spørgsmål om, hvad de lokale i Strandgade har tænkt sig at gøre. Det bliver noteret, at en lokal grundejer har til hensigt at gøre indsigelse. Punktet om Krøyers Plads bliver lukket med en opfordring fra den lokale gæst til at efterlyse '"ildsjæle' som vil være med til at gøre forarbejde allerede nu til evt. indsigelser, når der foreligger Lokalplan !!" (*Ibid.*).

Den lokale grundejer, der bliver henvist til ved lokalrådsmødet, er direktøren for Wilders Plads Ejendomme, som fem år tidligere satte lokalplanarbejdet for Wilders Ø i gang, og som vil blive nabo til det foreslåede byggeri. Han har netop frasolgt en mindre del af sin ejendom på Wilders Ø til Freja, således at grundstykket nu indgår som del af det statslige ejendomsselskabs ejendom på Krøyers Plads – et led i Frejas bestræbelser for at optimere grundlaget for et fremtidigt projekt her. Med sin store viden om byggeforholdene på øen, og således også om vilkårene for et højt byggeri her, er direktøren dog grundliggende skeptisk over for mulighederne i det planlagte projekt, som det er blevet fremstillet først ved offentliggørelsen på Luftkastellet, siden ved en udstilling på Gammel Dok. I forbindelse med sidstnævnte får han lejlighed til at fremføre sin skepsis over for direktøren hos én af bygherrerne:

> Jeg kender grunden her. Jeg ved, hvor meget den kan bære. Jeg ved, hvor meget blæst, der er i et hus, når det er 52 meter højt oppe. Så jeg sagde til Kuben: 'Er i sikre på, at I har penge til det dér?'. For de havde regnet med et totalbudget på 450 mio. kroner for 14.000 m². Jeg kan godt se, at det projekt ikke kan bygges til det. Så kommer direktøren for Kuben hen til mig og siger 'goddag'. Og så siger jeg: 'I må have rigtig mange penge!'. Så siger han: 'Jamen, vi sidder også og regner'. Så siger jeg: 'Det kan I også roligt gøre'. Nu viste det sig, da de var færdige med at lave det her, så kostede det ca. 750 millioner kroner. 750 millioner kroner! ('grundejeren').

Med udgangspunkt i Kubens risikable projekt har han en løftet pegefinger til hele ejendomsbranchen:

> 'I får sådan nogen høvl i København, som I aldrig nogen sinde har drømt om før ... Fordi I har bygget måske 4000 eller 5000 boliger, eller planlagt dem, til de 150 millionærer, der kan bygge dem og bebo dem, her inden for Nordsjælland. Der er ikke andre. Der er ikke tilstrækkeligt mange mennesker i Danmark, der tjener tilstrækkeligt mange penge til at kunne bo hos jer og købe dem. Og jeg kan godt fortælle jer, at det går galt' (*Ibid.*).

Ud over den finansielt set meget skrøbelige karakter hos projektet, så er direktøren meget kritisk over for de økonomiske og æstetiske konsekvenser af projektet lokalt på Wilders Ø, men først og fremmest er han fortørnet over det brud på den gældende kommune- og lokalplan, og ikke mindst på talrige Kommunale løfter, som anerkendelsen af Egeraats projekt lægger op til:

> Det er hver eneste gang, når man taler med nogle af de mennesker, så får man nogle svar, som ikke har noget som helst valør, og det er jeg træt af. Jeg har ikke lyst til de dér debatter, fordi de er fuldstændig ørkesløse. Det er ørkesløst, når stadsarkitekten siger: 'Der skal ikke bygges højt i

> København'. Han har sagt det til mig, han har skrevet det, jeg ved ikke, hvor mange gange, og så går han ind for, at man bygger noget højt herovre [Krøyers Plads]. I et område, hvor man har lavet en lokalplan, som jeg har været med til at fremme, for hele denne ø. Inden for et sådan lokalplanområde er der visse krav, der skal gælde for os alle sammen. Der skal være nogle højder, der er nogle bebyggelsesprocenter, og alt sådan noget. Det er bare fuldstændig ligegyldigt, når man har nogle andre ideer (*Ibid.*).

Det er ikke blot den nødvendige dispensation fra planrammerne som princip, direktøren er imod. Det er også det faktum, at han selv helt konkret har fået reduceret et beskedent byggeri på hjørnet af Christianshavns Kanal og Wilders Kanal, der gør ham kritisk over for projektet:

> Da lokalplanen blev lavet, så sagde jeg: 'Jeg vil godt have lov til at bygge noget, fordi vi er meget underbebyggede her i forhold til de andre ... Så sagde jeg: 'Nu har vi ét matrikelnummer. Der vil jeg gerne have lov til at bygge noget pænt, der passer ind med de buede tage, lige som de andre [de gamle B&W-haller]'. Og der lavede jeg et meget flot forslag, som passede ind i det. Det var afstemt til området. Så siger de til mig: 'Det er fint, det synes vi godt, vi kan gå ind for. Det må være fire og en halv etage'. 'Godt', siger jeg så, 'det er meget højere på den ene side, det er højere på den anden side, men jeg accepterer fire og en halv'. Så går de ind og laver den til tre en halv. Det vil sige, så sætter de den ned til 13 meter. Samtidig går man hen og accepterer 52 meter herinde ved siden af [Krøyers Plads]. Altså inden for samme område (*Ibid.*).

Han skriver derfor straks en klage til dem: "'Ved I hvad, kære venner, der er bare en protest fra min side om forskelsbehandling. Så går jeg til konkurrencerådet, og så kan I se, hvad de siger'" (*Ibid.*). Det er ikke hans hensigt at få tvunget flere etagemeter ind på hans egen matrikel, men blot et ønske om en mindre udpræget forskelsbehandling:

> Misforstå mig ikke. Ved mig ligger der ikke et krav om, at jeg skal bygge Eiffeltårnet hernede. Slet ikke. Men jeg mener, der skal være en vis lighed. Og hvis man kunne få den lighed til også at være noget, der var pænt, så vil jeg gerne slå et slag for det (*Ibid.*).

Direktøren, der tidligere har udformet et forslag til bebyggelse af KGH, går derfor i gang med atter at få lavet en undersøgelse af alternative muligheder for øens udvikling.

Dagsordenens dualisering formaliseres – den forudgående høring (tredje moment)

"Man er meget langt nede i detaljen omkring det her" – masterplanen udarbejdes

Mens bølgerne går højt i debatten for og imod førstepræmieprojektet til Krøyers Plads' udvikling, så er der klar opbakning blandt ledere og personale hos de centrale aktører. En leder i Plan og Arkitektur fortæller om opbakningen i afdelingen:

> [D]et havde simpelthen et potentiale, som de fleste af medarbejderne her i huset, hvis ikke alle, mente var lidt unikt. Det er ikke noget, man finder hver dag, sådan et projekt. Det handler om karakteren af projektet. Farver, materialer, hele ideen i projektet. Og så hænger det jo selvfølgelig sammen med, at den pågældende grund ligger et ekstremt interessant sted i havnen. Hvor havnen knækker og hvor der i øvrigt var et par andre store projekter på vej (leder i Plan og Arkitektur).

Samme klare opbakning er der generelt hos Freja:

> Man er jo engageret, når man arbejder med sådan noget her. Alle os der har været involveret og engageret i det her, og har snakket og samarbejdet med Egeraat, og har været med til at udvælge hans projekt og så videre; altså, vi synes godt om det. Vi synes alle sammen her i huset, at det er flot. Og det er ikke bare, fordi vi er i Freja. Et eller andet sted kan vi jo være ligeglade, fordi vi *har* solgt det (chef i Freja).

Således engageret tager Freja i samarbejde med Erick van Egeraat samt et hold af ingeniører og entreprenører fat i at bearbejde det meget skitseagtige projekt til et egentligt grundlag for den

følgende planlægning med større fokus på detaljer som lejlighedsplaner, facader, farver og materialer (*Ibid.*). Københavns Kommune deltager også i en længere række af møder, hvor projektet vendes i forhold til planmæssige bestemmelser, tekniske muligheder samt æstetiske og markedsmæssige ønsker. Freja ønsker ikke at overlade noget til tilfældighederne i sagen:

> Man er meget langt nede i detaljen omkring det her, fordi man vil gerne, når lokalplanen kommer på gaden, kunne sige: 'De her boliger, de er bare i orden'; så man over for borgerne, når man har taget beslutningen, kan sige: 'Ok, det her byggeri, det er faktisk i orden, selv om det er højt, og selv om det ser sådan ud' (*Ibid.*).

19. december ligger masterplanen færdig. Dette er det udviklede projekt, som Freja og Strandgade I/S formelt overdrager til planmyndighederne med anmodning om, at der bliver udformet en lokalplan. Der er dog to betingelser, der skal opfyldes, før lokalplanarbejdet kan igangsættes. Dels kræver kommunen, at Freja står inde for, at der er en bygherre, dels kræver det i bogstaveligste grænseoverskridende projekt nogen behandling i forhold til de gældende kommuneplanrammer. En leder i Plan og Arkitektur forklarer:

> Da projektet kommer ind, må man vurdere, om det er i overensstemmelse med de kommuneplanmæssige rammer, eller om der er tale om en så væsentlig ændring af kommuneplanen, at det kræver en forudgående høring. Her vurderede vi sammen med Økonomiforvaltningen [ansvarlig for kommuneplanen, JLL], at der var tale om en principiel diskussion om, hvor højt kan vi bygge, når vi er i eller nær historiske områder, hvor kommuneplanen jo fikserer nogle bygningshøjder (leder i Plan og Arkitektur).

Det er atter den skærpelse mht. nybyggeri, som bliver indført i kølvandet på Arkitekternes Hus, som her gør sig gældende (*Ibid.*). Henvisningen til kommuneplanen drejer sig nærmere bestemt om retningslinierne i *Kommuneplan 2001* for "Bevaring og fornyelse" i byens udvikling, hvor der fokuseres på et attraktivt udbud af boliger, høj arkitektonisk kvalitet samt ikke mindst fastholdelse af byprofilen med 4-5 etagers bebyggelse kun afbrudt af "tårne, spir og kupler i de historiske bydele" (Københavns Kommune, 2001b). Det er det sidste punkt, projektet vil kræve en dispensation i forhold til. Selv om projektet, med en bred definition af, hvad tårne og spir er, ville kunne godkendes af disse rammer, mener kommunen, at det er fornuftigt at igangsætte formuleringen af et tillæg om ekstra tilladt højde specifikt for dette sted, for netop at undgå en diskussion om, hvorvidt projektet nu udgjordes af tårne og spir (Bisgaard i 041005a). Pga. den nødvendige dispensations omfang vurderer man desuden, at borgerne bør høres i sagen, før den politiske behandling af lokalplantillægget kan sættes i gang. Lokalplanarbejdet sættes derfor på pause:

> Vi var jo så småt i gang med at lave lokalplan, hvor vi fandt ud at det var nok smartest at hugge bremsen i, med den del, og så køre høringen igennem, for den er et must ... Vi var blevet anmodet om lokalplan, og så var vi begyndt at gøre os overvejelser: 'Hvordan skal den udformes?', osv., men så skulle vi lige tilbage engang og køre forhøring (sagsbehandler).

"Og der er det, at det går op for os, at der er en vis modstand" – den forudgående høring

Midt i Plan og Arkitekturs arbejde med lokalplanforslaget, slår kommunen altså bremsen i og indkalder, "for ikke at blive taget på det ben" (sagsbehandler), fra 24. februar til 24. marts til en forudgående høring, hvor borgernes mening om den nødvendige dispensation skal vejres og kommunens argumentation herfor skal afprøves og det videre arbejde med lokalplanen kan hente "inspiration", som det hedder i annoncer i dagspressen (040225). Stadsarkitekten, der beskriver sig selv som "superoptimist" angående byggeriets realisering (040319), følger i *Jyllands-Posten* indkaldelsen af borgernes synspunkter til døre med følgende kommentar, der balancerer på brudfladen mellem, på den ene side, det konkrete projekts lukkede horisont, og, på den anden side, en principiel hørings nødvendige åbenhed:

> Jeg tror, det er rigtigt at bygge det. Men det er da kontroversielt at bygge så højt i konkurrence med byens tårne. Det skal man ikke gøre uden, at det har en særlig kvalitet, og det synes jeg, at det har (040225)

Den forudgående høring giver dog varsler om, at ikke alle er lige begejstret for projektet, hvilket ikke overrasker stadsarkitekten. Det er den måde, den slags høringer former sig:

> Der kommer aldrig positive henvendelser i sådan en situation, det gør der jo ikke. Der kom faktisk en, men det er meget sjældent. Det er selvfølgelig de negative, og sådan skal det også være. Det er kritikken, der kommer frem, det er den vi vil have på det tidspunkt: 'Hvad er kritikken her?'. Det er fair nok... (stadsarkitekten i Andresen).

Selv om der således per tradition næsten udelukkende er negative svar i offentlige høringer, så beskriver stadsarkitekten indsigelserne i forbindelse med den forudgående høring som noget af en aha-oplevelse i den retning: "Der er det, at det går op for os, at der er en vis modstand i befolkningen" (*Ibid.*).

Der indkommer i alt 26 indsigelser i forbindelse med den forudgående høring om kommuneplandispensationen. Heraf er tre positive og 23 negative over for den foreslåede dispensation for højden af byggeriet. Kommunen behandler dem under fem forskellige temaer: 1. Næsten alle indsigelser forholder sig til, hvad der af kommunen kategoriseres som "udformning og placering". De negative indsigelser peger gennemgående på den højde, der som udgangspunkt er årsagen til den forudgående høring, men også projektets massivitet og dets fremmedhed i forhold til omgivelserne på øen, Christianshavn og havnen generelt; 2. En mindre del af indsigelserne angår den forøgede trafik, projektets massive bebyggelsesprocent og eventuelle broforbindelser vil medføre; 3. Fem indsigelser ønsker lokaliteten udlagt til folkelige eller rekreative funktioner; 4. Fem indsigelser angår en eventuel anden placering; 5. Seks indsigelser angår forskellige aspekter af selve høringsprocessen. Dels det visuelle beslutningsgrundlags ringe kvalitet, dels høringsperiodens omfang og relative placering i planprocessen, dels behovet for alternative projekter i beslutningsgrundlaget.

Ud over denne generelle oversigt over indsigelsestemaer, er det værd at fokusere på indholdet i nogle konkrete indsigelser. Fem af de negative indsigelser kommer således fra foreninger eller organisationer, hvoraf to kommer fra organisationer med en formelt legitimeret indsigelsesret, nemlig Kulturmiljørådet, der har til opgave at værne om landets kulturmiljø, og Akademirådet, der er statens officielle rådgiver i sager af æstetisk og således også arkitektonisk karakter. To andre kommer fra organisationer med enten lokal eller faglig legitimitet, Christianshavns Lokalråd og Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring. I indsigelsesmaterialet hedder det sig, at

> Akademirådet undrer sig over den arkitektoniske kvalificering af bebyggelsesforslaget, *helt frigjort fra spørgsmålet om sammenhængen mellem bebyggelsen og dens placering i forhold til Christianshavn og havnen*. Det højeste af tårnene som en pendant til Christianskirken i Strandgades akse dokumenterer *forslagets påtrængende idegrundlag*. Rådet fraråder en videre procedure med sigte på realisering af projektet (Københavns Kommune, 2004c. Mine kursiveringer, JLL).

Denne indsigelse lægger sig altså som en fællesnævner for de mange indsigelser angående det foreslåede projekts "udformning og placering". Kulturmiljørådets indsigelse resumeres i indsigelsesmaterialet som følger: "forslaget strider mod plangrundlaget og bør bebygges med explicit hensyn til det meget velbevarede og intakte kulturmiljø som Den Kgl. Grønlandske Handels bygninger og anlæg udgør" (*Ibid.*). De overvejende negative indsigelser slår således nogle *symbolske* toner an (i Lefebvres forståelse af ordet), der spejler og omvender associationerne hos Freja og de kommunale aktører, og som forbliver centrale for kritikken helt frem til sagens afslutning: Et historisk udviklet bymiljø og en byprofil, der stemmer skalamæssigt overens hermed.

Den forudgående høring spreder ikke glæde hos Freja, der er i fuld gang med at sikre den nødvendige deltagelse fra en konkret investor. Selv om kritikken af projektet, pga. dets grænseoverskridende karakter, ikke kommer som en overraskelse, så er der i ejendomsselskabet utilfredshed med den form, kritikken antager og ikke mindst den baggrund, den opstår på. Som udgangspunkt er man i Freja noget skeptisk over for hele ideen om at tage en principiel diskussion om kommuneplanen på baggrund af et helt konkret byggeprojekt. En chef i Freja forklarer skepsissen:

> Man siger til borgerne: 'Vi skal til at lave en lokalplan. Vi vil gerne indhente ideer'. Og det er jo i virkeligheden noget blår, fordi man ved, at man er på vej med det her. Så når man 'indhenter ideer', så er det sådan lidt fis. Og det der sker, det er, at borgerne de svarer også på noget helt andet (chef i Freja).

Kommunens annoncering af høringen suppleres af et billede af Egeraats seks spidse bygninger. Egentlig et led i en ligefrem henvisning til selve årsagen til, at kommunen indkalder ideer til den foreslåede dispensation. Den illustrerede annonce suppleres imidlertid ikke med yderligere oplysninger om, hvilken status høringen og ikke mindst høringsmaterialet har i forhold til det egentlige spørgsmål om den overordnede planproces såvel som det konkrete projekt, de nævner som anledning. Og det er her, Frejas utilfredshed for alvor opstår. Den lidt ulogiske karakter af kommunens principielle øvelse resulterer i misforståelser hos mange af dem, der vælger at deltage i høringen:

> Det formelle i den forhøring, det er, at de vil indhente ideer, men det der sker, det er noget andet. Det er, at folk allerede nu begynder at forholde sig til projektet. De kommer ikke og siger, 'men kunne I ikke også lave nogle runde huse, eller nogle der kun var i fire etager, og skulle vi ikke lave en plads på stedet' og så videre. Det er der ingen, der gør. De siger nemlig, 'det er noget værre lort', 'hvad for noget?' og 'de gider ikke' (*Ibid.*).

Freja bider især mærke i, at statens formelle rådgiver mht. arkitektur, Akademirådet, forstår høringen som en indkaldelse af indsigelser til et konkret lokalplanforslag. Både Akademirådet og flere af de andre indsigere udtrykker sig kritisk i den retning. Denne misforståelse betegnes af Frejas direktør som "en væsentlig fejl":

> Den objektive konstatering er, at den måde landets planlove er blevet udlagt på, og indtil nu er blevet administreret på i Københavns Kommune, er næsten på forhånd med til at skabe problemer. Fordi, hvis I kigger på forløbet, så er det dér, hvor hele balladen for alvor startede, og hvor alle mulige, inklusive Akademirådet, faldt i den dér grøft: 'Nu må vi fandeme hellere se at få gjort vrøvl her!' (direktør i Freja).

Diskursiv fortætning af taktiske modtræk – stemmen fra Frederiksberg og Lokalrådet

Den forudgående høring resulterer ikke blot i 26 indsigelser, men også i en kickstart-effekt over for forskellige miljøer med engagement i byens udvikling. Høringen afstedkommer således både mobilisering og netværksdannelse, som vil få betydning for sagens senere forløb.

"Han trykkede jo på de dér gamle 70'er-knapper og fik cirkushestene ud af stalden" (fjerde moment)

Som det fremgår af Københavns Kommunes indsigelsesmateriale har Christianshavns Lokalråd forfulgt sin strategi om at gøre sin holdning gældende i forbindelse med kommunens formelle høringer. Den konkrete indsigelse kommer dog i værk ad mere tilfældige veje, end hvad lokalrådet synes godt er. Informeringen af lokalrådet og således deres mobilisering i forhold til den forudgående høring kommer nemlig i stand gennem en Frederiksberg-borgers 'forsinkede' reaktion på offentliggørelsen af Egeraat-projektet tilbage i september. Indtil da havde han ingen viden om Krøyers Plads' eksistens, men pressens gengivelse af billedet af det tårnhøje byggeri og dets

lokalisering inden for voldene på Christianshavn, får ham op af stolen på en måde, der understreger den symbolsk-historiske drivkraft i kritikken:

> 17. september 2003, må det have været, der så jeg et lille billede i *Urban* af de dér højhuse, og så blev jeg dybt chokeret, fordi jeg har simpelt hen betragtet det som en umulighed, at der nogensinde skulle bygges højhuse inden for voldene... (Frederiksberg-borgeren).

Noget som også lejrede sig dybt i ham, var garantien fra Frejas direktør om, at byggeriet ville blive realiseret. En tilbageskuende kommentar, der også understreger udtalelsens generelle betydning for debatten omkring Krøyers Plads, udtrykker hans forargelse:

> Han formulerede sig, allerede inden høringen havde været, at det her, det var altså besluttet, og det skulle man regne med kom: 'Jeg kan garantere for, at det her bliver til noget'. Det synes jeg er en meget farlig bemærkning at komme med i et demokratisk samfund..., for det kan man ikke garantere... Den bider alle mærke i og føler sig stødt over, fordi det, han siger, det er, 'at vi gennemfører den, uanset hvad folk mener'. Det er det, han siger. Og dermed tilsidesætter han demokratiet som princip. Og det var vi meget stødte over... Han trykkede jo på de dér gamle 70'er-knapper og fik cirkushestene ud af stalden (*Ibid.*).

Det 'vi', han henviser til, er det netværk, han omkring februar, et godt stykke tid efter det umiddelbare chok i september, får kontaktet. Gennem en kontakt til en projektmodstander hos Enhedslisten på Rådhuset, bliver han henvist til Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse samt Christianshavns Lokalråd. Han beskriver situationen:

> Men så gik der meget, meget lang tid..., jeg fik ikke gjort noget ved det. Jeg vidste heller ikke rigtig, hvor jeg skulle henvende mig henne. Jeg vidste ikke, at Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse var en medlemsforening. Jeg troede, at det var en nedsat komité. Så ringede jeg til [én fra] Enhedslisten inde på Rådhuset. Han henviste mig så til [lokalrådet] (*Ibid.*).

Han tager altså samtidig kontakt til både Forskønnelsesforeningen og Lokalrådet. Forskønnelsesforeningen har været hurtigt ude med støtte til Egeraat-projektets poetiske og legende karakter (030918). Han bliver henvist til næstformanden, der umiddelbart har set Egeraat-projektet som en kærkommen visuel konkurrent til den, ifølge ham, mislykkede opera. En brevveksling fører dog til en forståelse mellem de to, hvorefter Frederiksberg-borgeren fortsætter sit lobby-arbejde over for den øvrige bestyrelse. Dette arbejde fører ikke umiddelbart til noget resultat, men det når dog så vidt, at der i foreningens navn bliver sendt en opfordring til Jørn Utzon om en udtalelse om byggeriet. Foreningens indsigelse til den forudgående høring bliver dog, uden tvivl pga. den interne uenighed i bestyrelsen, en relativt neutral opfordring til bedre visualisering af projektets indflydelse på de historiske omgivelser.

Anderledes effektfuld bliver Frederiksberg-borgerens kontakt til Christianshavns Lokalråd, der ikke har haft projektet mere end perifert på dagsordenen siden den lokale gæst forelagde sagen på mødet i november. Uvidende om den igangværende forudgående høring, havde man heller ingen planer om at foretage sig nået på nuværende tidspunkt. Det skal dog komme til at ændre sig. Det lykkes således Frederiksberg-borgeren at få fat i én fra Lokalrådet umiddelbart efter et af deres møder. Et særdeles insisterende telefon-opkald fører til et møde, hvor der hurtigt bliver fundet fælles fodslag, ikke mindst pga. Lokalrådets hidtidige nølen i spørgsmålet:

> [Lokalrådsmanden] var lidt betænkelig ved, at de ikke havde gjort noget ved det endnu, så han sagde: 'Ja, ja, nu skal vi i gang, nu skal vi i gang. Det er godt, du henvender dig'. Vi bliver enige om, at vi er enige. Og så sender jeg ham efterfølgende en hel masse, jeg har skrevet om det. Jeg har skrevet kilometervis om det her. Og så går vi i gang (Frederiksberg-borgeren).

Sagen bliver følgelig atter taget op i lokalrådet ved et møde den 22. marts. Her er Frederiksberg-borgeren med som gæst, og han præsenterer sagen om den betydelige højde i forhold til omgivelserne og om en princip-beslutning vedtaget af kommunen i slutningen af 1950'erne om begrænsning af højden for nybyggeri inden for voldene. Præsentationen får en temmelig stor effekt. Alvoren i den igangværende høring, som rådet ikke er blevet oplyst formelt om (lokalrådsmanden i Andresen), fremstår tydeligt. Ikke mindst fordi én udenfor Christianshavn med sit engagement i sagen sætter problemstillingen i perspektiv:

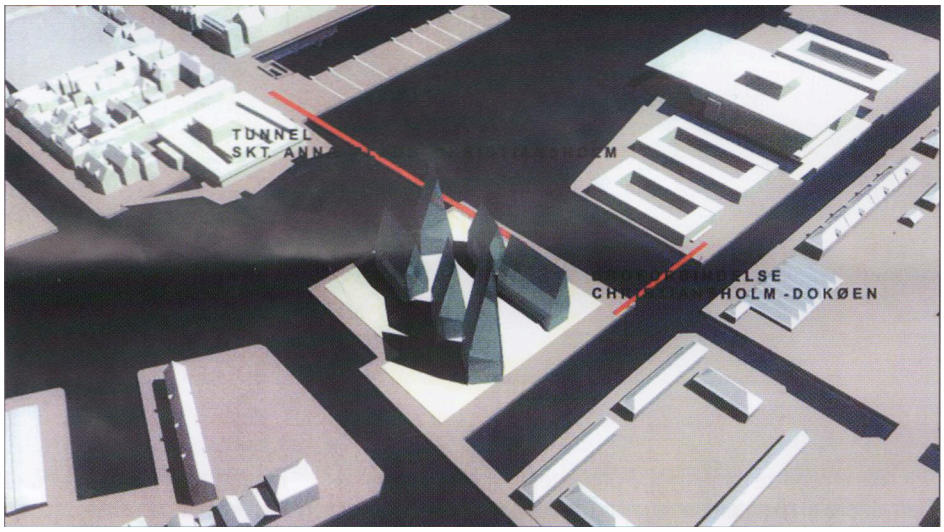

Figur 52 *Den lokale grundejer anerkender nogle af projektets kvaliteter, men foreslår det flyttet til naboøen Christiansholm.*

> Der var faktisk en person, som kom fra [Frederiksberg], som synes at han ville gøre lokalrådet opmærksom på det. Og uanset at der for så vidt var andre, der også var opmærksomme på det, så var det det, at der kom én ude fra, som sagde: 'Nu skal I høre en gang, hvad der er ved at ske i jeres lokale by', som gjorde, at tingene blev sat i gang. Ikke dermed være sagt, at det ikke ville være sat i gang, hvis ikke han havde siddet her, men det var i hvert fald den direkte årsag (talsmanden).

Agiteret både af denne interesse fra "én ude fra" og af den manglende formelle oplysning om den forudgående høring formulerer lokalrådet sin indsigelse omkring disse punkter, samt skygge- og trafikgener. Ud over at anbefale, at projektet opgives, opfordrer lokalrådet derfor til, at overvejelserne bag og konsekvenserne for bruddet med planrammerne sandsynliggøres i det kommende høringsmateriale, og at tillægget til lokalplanen ikke udformes, før tillægget til kommuneplanen er vedtaget.

"Vi kunne beholde vores plads, vores historie" – 'grundejeren' fortsætter kritikken

Her i løbet af foråret har direktøren for det lokale ejendomsselskab, Wilders Plads Ejendomme, også fået udviklet sine tanker om alternativer til det aktuelle forslag. En del af hans forslag går på at få Egeraat-projektet flyttet til

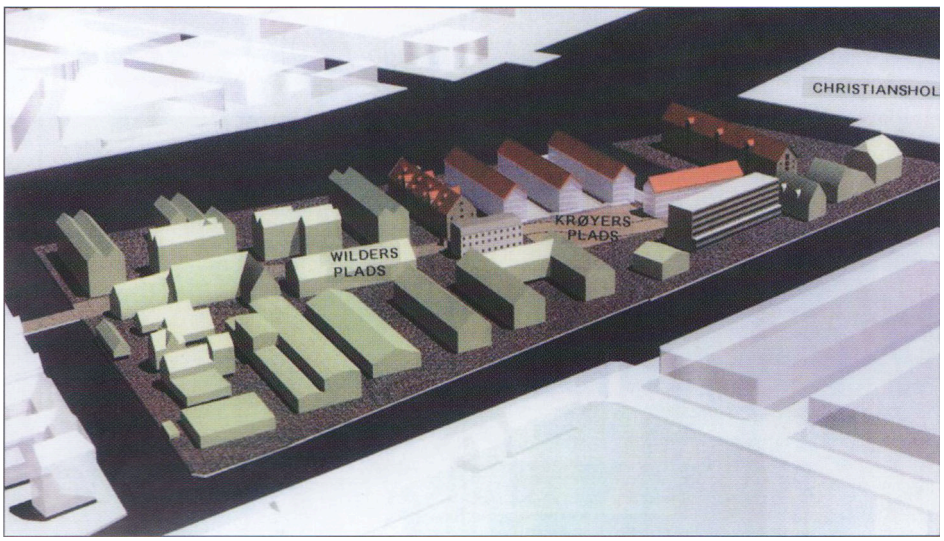

Figur 53 *Den lokale grundejer foreslår i stedet en mere traditionel udnyttelse af Krøyers Plads.*

Christiansholm, på den anden side af Trangraven:

> Jeg har forsøgt at skubbe det derud til Christiansholm. Jeg har lavet tredimensionelle tegninger, og jeg har gjort dem klart, hvordan de skal gøre det. Jeg har sagt til dem: 'Det er ikke spor svært'. Det er lavet efter alle kunstens regler og det er sendt ind til kommunen ('grundejeren').

Krøyers Plads forestiller han sig derimod bebygget i en stil, der i højere grad tager højde for omgivelsernes historiske karakter.

> Jeg har endda lavet et projekt, der kunne ligge inde på 'Manhattan' [Krøyers Plads]; som kunne passe ind til de bygninger, der var der; så vi kunne beholde vores plads, vores historie; så man så et alternativ: 'Hvordan kunne man gøre det?'. Der er jo ingen, der siger, at det skal være sådan ... Det er noget, der skal hvile i øjet, det der laves her. 'Lad den lille del af Christianshavn her, lad den leve i sin egen ting, og lav alle ulykkerne nede i Sydhavnen' (*Ibid*).

Direktøren holder sig desuden løbende orienteret om udviklingen i ejendomsbranchen, hvor Kuben stadig søger at finde en partnerinvestor til projektet. Han er ikke i tvivl om, at de kommer til at trække sig:

> Så siger jeg: 'Tør I i øjeblikket?'. Og det tør de ikke. Derfor er Kuben gået ud af det...Kuben har sagt: 'Det kan vi ikke være med til'. Weidekker [ejeren af én af investorerne, Hoffmann,] er gået ud af det med sine 225 mio. kroner...Hvis du tager Kubens regnskab, og du så lægger hele Kuben sammen, så har Kuben på alle deres firmaer lagt sammen en egenkapital på ca. 185 mio. Det kan jo være mange penge, men det er jo ikke meget, hvis man skal bygge for 750 ... Kuben er i dag ude og prøve at finde nogle forskellige firmaer, som de kan arbejde sammen med. Altså nogle investorer, der kan gå ind i det her. Og det tror jeg heller ikke, de kan finde. Jeg tror det bliver utrolig svært (*Ibid.*).

'Visioner for Wilders Ø' – Supertankers udfordring af den 'bypolitiske' dagsorden

"Spørgsmålet om det kreative miljø på nogen måde skal have indflydelse på det fremtidige byggeri" – et aktionsforskningsprojekt konstrueres på lokalt initiativ

Den forudgående høring sætter sig også mobiliserende spor i det 'politiske' projekt i Supertanker. Det store arbejde med evalueringen af det foregående års aktiviteter og et engagement i en stort anlagt Christiania-konference, som blev organiseret i februar og marts sammen med studenterorganisationen PlaNet, havde krævet hele netværkets opmærksomhed. Der var derfor ikke nogen, der havde rettet opmærksomheden mod udviklingen af projektet for Krøyers Plads, selv om Supertanker var lokaliseret netop dér – eller måske også netop derfor. En supertænker forklarer:

> Jeg tror i lang tid, der var det sådan nærmest for tæt på... vores eget sted. Jeg tror, der var sådan en eller anden tilbageholdenhed, fordi... hvis vi arbejdede med Krøyers Plads, 'så var det måske bare fordi vores lille sted dér var truet'... Så det tror jeg egentlig afholdt os fra at arbejde konkret med det sted (arkitekten).

Der skal dog ikke mere til end en impuls udefra, før netværket kaster sig over problemstillingen. En lokal beboer fra Wilders Ø, som allerede ved åbningen af Supertanker i juni 2003 havde assisteret som bartender, var kommet gradvist tættere på arbejdet i Hal B; kulminerende med deltagelse som workshopleder ved Christiania-konferencen, har i forbindelse med den forudgående høring fået øjnene op for, hvad der er under opsejling, og han bliver meget opsat på ikke blot at deltage i, men også forsøge at skabe en kritisk opmærksomhed omkring den videre debat om projektet:

> Problemstillingen var lige her og nu. [Supertanker] skulle finde på noget andet end 'Den blå plan'. Og så var der hele udviklingen her på øen. Og det var ret dramatisk...Det handlede om kajakklubben, det handlede om Supertanker, det handlede om Luftkastellet. Og vi anede ikke, om vi var købt eller solgt fra, ja, det var jo næsten fra måned til måned eller halvår til halvår. Og så begyndte der at komme alle

> de der rygter. Og så startede den der arkitektkonkurrence, som jo også blev udstillet på Luftkastellet i første omgang. Og så kunne jeg godt se, hvor det bar hen ad (lokal beboer).

Den lokale beboer frygtede bl.a., at en ny "rigmandsghetto" ville ødelægge det socialt sammensatte miljø, Christianshavn havde udviklet sig til: "Både mappedyr og folk i kedeldragt". Desuden ønskede han at mobilisere folk nok til "at kunne få gang i en fredningsgruppe" (lokal beboer). Beboeren gør derfor de øvrige i Supertanker opmærksom på, hvad der er under opsejling. Det var netop ånden fra Christiania-konferencen, han i starten af april luftede ønske om at føre over i skabelsen af en kritisk og konstruktiv offentlighed omkring udviklingen af hans eget nærmiljø.

Ideen bliver hurtigt taget op i Supertanker, der på dette tidspunkt allerede arbejdede med tanken om en status som 'demokratiske mødested', som det hed i kommunens stort anlagte planer om fornyelse af demokratiet, og som hermed kunne blive testet i et spørgsmål af relativ kontroversiel karakter. Desuden betyder Supertankers lokalisering i det gamle lagermiljø sammen med Luftkastellet og andre små kreative erhverv, at vilkårene for udviklingen af sådanne miljøer, og dette miljø i særdeleshed, bliver taget med i overvejelserne:

> Samtidig rejser spørgsmålet sig, om det kreative miljø, der lige nu bebor de nedrivningsdømte lokaler, på nogen måde skal have (positiv) indflydelse på det fremtidige byggeri, eller om man endnu en gang vil rive et sådant miljø op ved rødderne og nulstille et byudviklingsområde (hvilket på alle måder er helt i orden, men som måske ikke er formålstjenstligt for nogen parter) (fra første udkast til projekt af 21. april 2004).

Som det fremgår af dette første oplæg til 'Visioner for Wilders Ø', så lægger projektet sig også tæt op ad den af Københavns Kommune igangsatte debat om det kreative København – en debat Supertanker selv, i forlængelse af det foregående års udviklede fokus, bidrager med i form af en række debataftener under overskriften "Kreative København" samt rådgivning i forbindelse med en stort anlagt kommunal workshop. Oplægget lød kort og godt:

> Som led i Supertankers planer om at udvikle sig til et demokratisk mødested for [et] lokalområde med Københavns byudvikling som overordnet tema, og pga. Supertankers lokalisering på selve den grund, der skal udvikles, er det en indlysende mulighed at tage problemstillingen op i et informations- og (for)handlingsorienteret pilotforløb, hvor interesser og synspunkter bliver spillet åbent ud, ikke mindst for at give lokalbefolkningen og myndigheder/investorer/arkitekt mulighed for at indgå et konstruktivt samarbejde. Et forslag kunne lyde på at indrette en udstilling i Supertanker-lokalet og afholde forskellige workshops for aktører med relation til projektet (*Ibid.*).

Det konkrete projekt planlægges at indeholde et forstudium i form af interviews med lokale aktører; en Info-workshop skåret over de tidligere Åben Havn Workshops, der afsluttes med præsentation af problemstillinger, der skal agere temaer for; en Idé-workshop, hvor de valgte temaer udfoldes og udvikles med handlingsanvisninger; en Organiserings-workshop, hvor handlingsanvisningerne organiseres i konkrete slagplaner, samt; en løbende udstilling både af planer og modeller og af workshop-rækkens resultater.

Figur 54 *Beskrivelse af 'Visions-projektet' på hjemmesiden.*

Det, der kort sagt bliver lagt op til, er et aktionsforskningsorienteret projekt, hvor lokale interesser opsøges, interviewes og søges inddraget i en åben, kritisk og konstruktiv dagsordensproducerende proces, der gradvist skal forankres bredere lokalt og blandt

byudviklingsaktører med interesser *for* og ikke mindst *i* den foreslåede udvikling af Krøyers Plads. For eksplicit at dreje deltagernes fokus væk fra den røde klud ved navn 'Krøyers Plads', og samtidig for at udfordre dette polariserende fokus, gør Supertanker hele Wilders Ø og dens fremtidige udvikling til omdrejningspunkt for de inddragne aktører ud fra det overordnede spørgsmål:

> Hvad er dine tanker om de nuværende tendenser og om de fremtidige muligheder på øen? (*Ibid.*).

"De ville gerne på kommunens vegne gå i dialog" – de etablerede aktører tøver

Der bliver rykket hurtigt på de enkelte elementer af 'Visionsprojektet'. Aktører i de enkelte målgrupper bliver kontaktet med henblik på deltagelse i de enkelte elementer. Tidspunktet for et projekt af denne karakter viser sig dog at være temmelig dårligt, da Krøyers Plads-projektet netop nu forberedes til den første politiske behandling. Dette betyder, at de centrale aktører er mere end tøvende med hensyn til at deltage. Det opsøgende arbejde fører dog til flere oplysende dialoger om, hvad 'Visionsprojektet' vil og bør gå ud på. Især tegner en korrespondance med Freja et godt billede af, hvad der er på spil. Beskrivelsen af 'Visioner for Wilders Ø' og et konkret dialogmøde sendes til Freja med denne opfordring:

> Vi sender i henhold til samtale d.d. en invitation til Freja om at deltage i et dialogmøde om den aktuelle udvikling på Wilders Ø på Christianshavn. Mødet vil naturligt tage udgangspunkt i øjeblikkets mest dominerende projekt: Krøyers Plads.
>
> Formålet med mødet er dels at give relevante aktører mulighed for at artikulere meninger om projektet i samme rum og under betingelser, der facilitere både saglig kritik og fælles forståelse, dels at give lokale aktører på øen mulighed for at formulere ønsker og handlinger i forhold til projektet specifikt såvel som til udviklingen af øen generelt. Mødet skal derfor ses som en kreativ og engageret sparringspartner til den repræsentative forvaltning, der trives i og omkring rådhuset.
>
> Håber I har lyst til at lege med i Supertankers demokratiske eksperiment! (korrespondance 040512).

I løbet af kun otte minutter indløber svaret, der dels understreger den betænkelige timing af det foreslåede arrangement, dels vidner om en klar holdning til initiativet:

> Kære "Supertanker".
> Tak for invitationen. Jeg vil ikke udelukke, at Freja vil deltage i jeres planlagte proces. Men det afhænger bl.a. af, hvornår I har tænkt jer, det skal løbe af stabelen, og om det kun er tænkt som en kampagne mod nybyggeri. For det oplæg, I har sendt os, virker lidt sådan.
> I øvrigt synes jeg det er ærgerligt, at vores velvilje (vi synes selv, den har været ret stor !) over for Luftkastellet nu skal bruges imod os på den måde, I lægger op til. Konsekvensen kan blive, at hverken vi eller andre vil leje lokaler midlertidigt ud til den type aktivitet, uanset hvor positive vi i øvrigt måtte være i princippet.
> Med venlig hilsen
> [Direktøren for Freja]

Direktøren udtrykker således sin uforbeholdne harme over, at et miljø (Luftkastellet og Supertanker), som har fået særdeles gunstige vilkår til at udfolde sig, forsøger at skabe en opinion imod det projekt, det hele tiden har været klart skulle erstatte den midlertidige anvendelse af Hal A og B. En efterfølgende samtale viser, at Freja og Supertanker faktisk er fælles i en konstruktiv kritik af den måde, planprocessen aktuelt forløber (personlig korrespondance med direktøren i Freja), men Freja vælger alligevel på dette tidspunkt at holde sig ude af en offentlig debat om emnet. Direktøren for Freja forklarer:

> På det tidspunkt var min grundholdning, og det sagde jeg også til den hollandske arkitekt, at vi skulle lade være med at forstyrre den politiske proces. Når den er i gang, så skal vi lade være med at bombarderede dem. Vi kan godt informere, men vi skal ikke begynde at lave processer ved siden af. Det er den kommunale forvaltnings opgave at styre de der høringsprocesser, og hvis de beder os om

> at være med, så er vi med, men vi laver ikke noget selvstændigt. Det har været vores grundholdning (direktør i Freja).

Ud over Frejas ringe interesse for at skabe en alternativ proces, så er det mulige scenarium om udvikling af lokale alternativer ikke noget, der på nogen måde tjener deres interesse:

> Så kunne man så sige, at vi vil have et alternativt projekt, men de alternative projekter, de lå der faktisk fra idékonkurrencen. Der var fem forslag, og når både forvaltningen og politikerne havde sagt, at de var enige i, at det var langt det bedste, og det var det, de ville have, så skal vi ikke begynde at give dem ideer om, at det kunne være, der var noget andet, der var ligeså godt (*Ibid.*).

Supertanker tager også kontakt til den kommunale forvaltning. Et foreløbigt tilsagn fra stadsarkitekten om at deltage bliver trukket tilbage pga. sagens øjeblikkelige status af at være undervejs til en politisk behandling – den eneste gang stadsarkitekten takker nej til at deltage i Supertankers arrangementer. Supertanker vender senere tilbage med en formel forespørgsel om at indgå "i en koordinerende rolle" (brev af 11. juni 2004). Det sendes til en leder for lokalplanområdet i kommunen. Forespørgslen forbliver dog aldrig formelt besvaret. En leder i forvaltningen kommenterer forslaget:

> Der var nogen, der mente, at de gerne på kommunens vegne ville gå i dialog [med glimt i øjet, JLL]. Men den formelle offentlige planlægning er jo lovfæstet. Forvaltningen skal på kommunens vegne forestå en dialog . Vi har en opgave, som vi er forpligtet til. Jeg kan ikke huske, vi har nogen tilfælde, hvor vi har ladet eksterne overtage den opgave. Hvad har [Supertanker] af mandat? [De] har jo ikke noget mandat. [De] kan gå ud og snakke med folk, og hvad så? (leder i Plan og Arkitektur).

I en kombination af Supertankers tentative udlægning af sin foreslåede rolle som "koordinerende" og forvaltningens forståelse af dette som en erstatning for kommunens lovpligtige dialog, kuldsejler forespørgslen. Forvaltningen ser ikke nogen praktisk mulighed for kommunen i at uddelegere en formel opgave eller blot koordinere om denne med en ekstern part. Forvaltningen har en legitimeret og unik mulighed for at formidle kommunikationen mellem borgere og beslutningstagere i plansager, som ikke kan erstattes af andre – hverken juridisk eller praktisk. Han mener derimod, at projektudvikleren eller bygherren har mulighed for og måske ligefrem interesse i at bruge budbringere:

> Altså, Freja kunne jo have gjort noget. Freja kunne have sagt: 'Vi vil gerne bruge [Supertanker] til at være 'go-between' mellem lokalbefolkningen og Freja. Men jeg synes det kan være sværere at se en sådan en 'go-between' mellem kommunens politiske beslutningstagere og lokalbeboerne (*Ibid.*).

Således låst fast et sted mellem ejendomsselskabets og kommunens interesser og intentioner kuldsejler Supertankers planer om at skabe en alternativ dialogproces med opbakning fra de centrale parter i sagen.

"Det er ikke med til at skabe en levende by" – lokal deltagelse og opbakning til visionsprojekt

I modsætning til de centrale byudviklingsaktører er de lokale meget villige til at udtale sig og således deltage i Visionsprojektet. Det planlagte 'forstudium' til hele processen, i form af interviews med beboere og brugere fra Wilders Ø, kommer således i gang i umiddelbar forlængelse af projektets indledende formulering. Der gennemføres interviews med fire forskellige aktører, som dækker et bredt spektrum af vinkler repræsenteret på Wilders Ø. De interviewede er lederen fra Dansk Røde Kors' Kulturhus, grundejeren fra 'Wilders Plads Ejendomme', lederen af 'Gallerie Edition Copenhagen' og direktøren for 'Nordatlantens Brygge'. Interviewene skal dels skabe et billede af de forskellige aktører på øen, dels undersøge muligheden for et samarbejde internt på øen og over for investorer, kommune, osv., samt endelig at invitere de interviewede til de planlagte workshops.

Interviewene giver et godt og afgjort mere nuanceret indtryk af lokale Perspektiver end dem, Supertanker har kunnet erfare gennem medierne. Der er generelt stor lyst til at udvikle samarbejdet på øen fx i form af fælles annoncering af kulturelle begivenheder eller i etablering af kunstneriske installationer. Derfor ser de meget positivt på Supertankers initiativ. De trives alle godt med den udvikling øen har taget fra at være næsten tom til at have et varieret udbud af kreative erhverv og kulturelle aktiviteter som Luftkastellet – selv om galleriejeren er ret kritisk over svineriet fra cafeens kunder. Mht. den videre udvikling slår de alle i forskellig grad bremserne i. Grundejeren er fuldstændig klar i sin holdning. Han synes, at udviklingen på øen skal forholde sig til den skala og karakter, som har udviklet sig gennem de seneste flere hundrede år, og hvor kommunen jo tidligere har ønsket en bebyggelsesprocent på maksimalt 130:

> Mit syn på øen er overordnet, at den skal have lov til at have den natur og den udformning, som den har haft i gamle dage, og det skal den have lov til at blive ved med, og skal der bygges noget nyt, så skal det indpasses her (grundejeren).

Nordatlantens Brygge er netop et signal om at bevare det historiske perspektiv på de seneste århundreders udvikling, men direktøren er også, lige som galleriejeren, meget opmærksom på det sammensatte miljø, der har udviklet sig på øen i løbet af de seneste år. Af samme grund er de begge kritiske over for de seneste års havneomdannelse. De lidt anderledes miljøer forsvinder til fordel for pænhed:

> Det der er min bekymring, det er, at alting herinde bliver så fint, som opera, og skuespilhus og hvad ved jeg. Det bliver så kedeligt til sidst, at det bare bliver interessant at sejle forbi (direktør for Nordatlantens Brygge).

Han er ikke så bekymret for miljøerne selv, da de måske kan opstå andre steder. Det er Inderhavnen selv, der har noget at miste, hvis miljøet forsvinder. Tabet skal ses fra to vinkler. Dels er det vigtigt for både øen og Inderhavnen, at den "ungdomskultur og alternative... måder at få tingene til at hænge sammen på", som er opstået omkring Luftkastellet, er med til at skabe et mangfoldigt kulturmiljø:

> Jeg synes, at havnemiljøet i København, herinde ved Inderhavnen også skal rumme den slags rammer. Og derfor kan man jo stille spørgsmål ved, om det er det rigtige at rive alle de her også lidt baraklignende bygninger ned (*Ibid.*).

Galleriejeren er helt enig. Han er meget kritisk over for tendensen til at store institutioner lokaliserer sig i centrale områder i byen som fx Wilders Ø og lægger en dæmper på livet. Han mener, at øen har nået mætningspunktet i den retning:

> Der er nogle offentlige og halvoffentlige institutioner, der sætter sig ned i det her område, og fylder al for meget. Der er ikke nogen grund til, at de skal ligge lige her. De kunne lige så godt ligge i Albertslund, og så kunne der være mange flere af den slags virksomheder, som vi har ... Og det er synd. Det er faktisk en meget vigtig del af debatten her (galleriejeren).

Han synes på den baggrund godt om den måde, 'grundejeren' forvalter sine ejendomme. Selv om han klart har sans for at justere huslejen, så den passer til markedsniveauet, så sælger han ikke ud af det sammensatte miljø, hans ejendomme i dag består af. Galleriet deltager meget gerne i at fastholde og udvikle de muligheder, den slags miljø giver for liv på øen.

De interviewedes holdninger til øen præger klart deres syn på Egeraat-projektet. Centerlederen er som den eneste ambivalent over for det. Som flere af de andre mener hun, at det er arkitektonisk vellykket. Hun mener endda, at det vil passe fint sammen med fx operaen, som hun faktisk er ved at vænne sig skalamæssigt til:

> Hvis jeg bare kigger på det sådan rent arkitektonisk, så tror jeg faktisk, at jeg synes at det ville være lidt flot, at der ville ske noget nyt med pladsen. At den ville række endnu videre fremad. I stedet for ligesom at holde fast på det historiske og det der var, så ville den ligesom tage et kæmpeskridt i retning af en fremtid. Det tror jeg, jeg synes ville være flot (leder i Dansk Røde Kors' Kulturhus).

Alligevel er hun skeptisk over for projektet, da det måske vil presse området for meget med mængden af boliger. Galleriejeren er fuldstændig afvisende. Han sætter det i kategori med de statslige institutioner:

> Hvis du vil jage folk væk, så skal du bare have sådan noget ind. Så skal vi nok finde nogle andre områder, hvor vi synes, det var spændende at være ... Det er ikke spændende. Det er ikke med til at skabe en levende by (galleriejer).

Både direktøren for Nordatlantens Brygge og grundejeren synes, at projektet isoleret set er flot. Grundejeren synes, at selve arkitekturen i Egeraat-projektet er elegant; at der er noget i det, der "minder om de gamle hansestæder, når man sådan ser det" (grundejeren) – men det passer bare ikke ind. Det er tværtimod "en fuldstændig fejldisposition at gøre dette her" (*Ibid.*). Han har dog ingen tiltro til en dialog med planmyndighederne. Den hidtidige udvikling af kommunens indstilling over for øen, er for ham et tydeligt tegn for ham på, at de ikke er til at regne med. Han bruger stadsarkitektens skiftende udmeldinger som eksempel. Han har heller ikke nogen intentioner om at kaste sig ud i en udfordring af den måde, beslutningerne bliver foretaget i den politiske proces. Det har han haft al for dårlige erfaringer med hidtil:

> Du angriber den politiske proces. Det kan du ikke. Du kan bruge hele dit liv til det. Du kan rende hovedet mod en væg – og det er dit hoved, det går ud over! ... Det er derfor, så kan man lige så godt lade være med at bruge sin energi. Der er et gammelt ordsprog, der hedder: 'Den megen lærdom har gjort dem rasende' (*Ibid.*).

Dette forklarer faktisk også hans skepsis over for Supertanker-projektet, der ikke er baseret på ond vilje, men manglende tiltro til nytten. Direktøren for Nordatlantens Brygge er anderledes popsitivt indstillet over for et samarbejde med Supertanker. Bl.a. for at bevare eller nyudvikle nogle rå rammer, der kan svare til de behov, som alternative kulturmiljøer kan bruge til at udvikle sig i: "Vi vil gerne have, at det miljø, der er omkring Luftkastellet og Hal D, at vi på en eller anden måde får mulighed for at bevare det her inde i byen" (direktør for Nordatlantens Brygge). Han foreslår ved interviewet helt konkret, at Supertanker ser nærmere på, hvilke muligheder der ligger i området nord for det fredede pakhus, hvor det aktuelle lokalplanforslag har fået indskrevet mulighed for retablering af det gamle bassin med omkransende pavilloner.[52]

Forstudiet giver et godt indblik i såvel de større træk i udviklingen af øen som i de mindre træk, der kendetegner dels livet på øen, dels samarbejdet og modsætningerne mellem de forskellige aktører. Der viser sig gennem interviewene et potentiale for at udvikle projekter både hvad angår samarbejde mellem aktiviteterne på øen og hvad diskussionen af den fremtidige udvikling af nye bebyggelser og funktioner angår. Med denne viden i bagagen går Supertanker derfor i gang med at forberede næste led i 'Visioner for Wilders Ø'.

Byggeprojektet finder sine former – finansielt og planmæssigt

"Trykket på knappen" – NCC køber Krøyers Plads

13. maj tager Egeraat-projektet endnu et afgørende skridt mod realisering, idet det afsløres at Krøyers Plads-ejendommen med byggeret, evt. til det mulige Egeraat-projekt, er endegyldigt solgt af

[52] Det fremgår af lokalplanforslaget, der behandles nedenfor.

Freja til den kommende bygherre. Det er dog ikke til Kuben A/S, der ellers har været med i projektets udvikling fra en tidlig fase og som havde forkøbsret.

I januar var detaljerne i projektplanen så grundigt gennemgået, at alle parter i den eventuelle bygherregruppe var enige om, at byggeriet af de seks højhuse kunne gennemføres, hvis den nødvendige byplan blev vedtaget. Der skete imidlertid forskellige ting hos Kuben, som gjorde, at de også tøvede med at gå ind i en endelig afgørelse. Direktøren i Freja udtaler: "Vi satte fristen til 1. marts. Samtidig fik de at vide, at andre koncerner havde vist interesse for projektet" (041005a). Da det kom til stykket havde Kuben problemer med selv at rejse kapitalen efter Hoffmanns exit fra sagen, og havde ved fristen for forkøbsretten kun afgivet et betinget købstilbud. Selv om betingelserne siden blev opfyldt var det for sent (040518). I stedet blev det NCC, der købte grunden (041005a).

I stedet for Kuben bliver det altså NCC, der, afhængig af de endeligt tilladte etagemeter, overtager grunden for 92 mio. kroner med henblik på at opføre de seks tårne (100 mio. hvis ikke planen for projektet er vedtaget inden nytår – 041120a). Koncerndirektør Torben Biilmann fra NCC Construction Danmark udtaler:

> Erick van Egeraats ideer og tegninger er enestående. Jeg håber virkelig, at vi kan få lov til at gøre byggeriet til virkelighed, så København får endnu et boligområde i arkitektonisk verdensklasse (040518).

På den måde ligger købet i naturlig forlængelse af den måde, NCC har lanceret deres byggerier andre steder i byen og især havnen. Der har her været fokus på den spektakulære arkitektur som dels et bidrag til byen, dels, selvfølgelig, et bidrag til en øget salgspris. NCC regner med en realiseringspris på ca. 600 mio. kroner, inklusiv grundkøbet, for det potentielt 18.300 m^2 store projekt.

Det har været kommunens betingelse for at igangsætte en egentlig høring, at Freja kan garantere en bygherre for det kontroversielle projekt. Salget bliver derfor oplyst til kommunen, der, med Freja-direktørens ord, får "trykket på knappen, så den nødvendige byplanproces kunne gå i gang" (041005a).

"Et helt specielt og identitetsskabende bygningsværk" – planprocessen fortsætter nu mod politisk behandling

Planprocessen kommer netop skridtet videre den følgende uge, da det nødvendige lokalplanforslag, udarbejdet bl.a. på baggrund af den indleverede masterplan og en længere række møder mellem de økonomiske interesser og kommunen, sættes på dagsordenen i Bygge- og teknikudvalget. Bygge- og teknikforvaltningen har gjort forslaget klar til udvalget, efter at Økonomiforvaltningen har vurderet de indkomne indsigelser i forbindelse med den forudgående høring om den foreslåede dispensation fra kommuneplanen. Indsigelserne, der, som nævnt ovenfor, falder i fem kategorier, er her blevet imødekommet med følgende bemærkninger.

Udformning og placering Planmyndighedens argumenter over for disse indsigelser går generelt på, at projektets enestående lokalisering i havneløbet faktisk modsvares af dette lige så enestående byggeri, hvis kvaliteter således også begrunder en eventuel dispensation. Den betydelige højde ses som en berigende fabulering i forhold til byens spir generelt og Christianskirkens spir i den anden ende af Strandgade i særdeleshed. Det er denne modige nyfortolkning, som planmyndigheden også finder i det, der kan synes som et spektakulært fremmedartet byggeri, men som bl.a. bør ses som en fremsynet nyfortolkning af de omgivende pakhuse på øen. Det er værd at citere argumentationen, der bl.a. tager udgangspunkt i den rådgivende komités udtalelse om projektet, i sin fulde længde, da den danner grundlag for de senere indstillinger:

> Krøyers Plads har en markant placering i byen og havnerummet og kræver en bebyggelse af enestående kvalitet.
>
> Erick van Egeraats projekt vurderes at være både udfordrende og berigende i relation til stedet: de nære omgivelser, bykvarteret og byprofilen. Med sit overraskende formsprog, sin velovervejede og fine dialog med byens tag- og tårnprofil og med sin eksponerede og alligevel afdæmpede brug af klare, krystallinske bygningskroppe anviser projektet en nyfortolkning af mødet mellem gammelt og nyt. Samspillet med byens profil fabulerer over[be]visende videre på byens tårne, spir og kupler.
>
> Den arkitektoniske komposition understreges af bygningernes højde og slankhed. Et af projektets kvaliteter er samspillet med pakhusstrukturens formsprog. Pakhusene danner indramningen og projektets højeste bygning er placeret som pendant til Christianskirken i den modsatte ende af Strandgade, der således får sit langstrakte forløb markeret.
>
> Den skrånende plint ud mod havnen vil give en eksponering af de offentlige promenader og give muligheder for attraktive samlingssteder, cafe, restaurationer, butik m.m. i bebyggelsens erhvervsdele. Samtidig formår projektet med sin indre gård at skabe ro og privathed i sit indre. Med hensyn til boliger indeholder projektet rige udsigtskvaliteter og stor variationsrigdom, men er samtidig en udfordring for traditionel dansk boligkultur (Københavns Kommune, 2004c).

Den forøgede trafik Planmyndigheden henviser til, at projektet ikke forudsætter en ændret bebyggelsesprocent i forhold til den eksisterende lokalplan, og således heller ikke en anderledes stor trafik. Projektets udelukkende boligorienterede anvendelse (i modsætning til den blandede lokalplanramme) menes endda at skabe mindre trafik end ellers. Hvad angår broforbindelser understreger planmyndigheden, at de foreliggende planer ikke omfatter broer med indflydelse på øen eller det centrale Christianshavn.

Udlæggelse af lokaliteten til folkelige eller rekreative funktioner Planmyndigheden henviser til den eksisterende lokalplan, hvis ramme projektet ikke bryder. Tværtimod understøtter projektet kommunens boligpolitik om familieboliger med herlighedsværdier.

Alternativ placering Planmyndigheden henviser til projektets stedsspecifikke karakter.

Forskellige aspekter af selve høringsprocessen
Planmyndigheden imødekommer indsigelserne mod det visuelle grundlag ved at udtrykke enighed om vigtigheden i kvaliteten heraf, og at påpege at materialet derfor også er godt. Afgørelsen angående kommuneplandispensationen menes ikke at kunne fremrykkes i forhold til en eventuel lokalplan, dels pga. af tidsspørgsmålet, dels pga. lokalplanspørgsmåls ofte konkrete karakter. Da de kommende planforslag er udviklede udelukkende på baggrund af det foreliggende konkrete projekt, er en fremlæggelse af alternativer ikke "hensigtsmæssig på nuværende tidspunkt".

Trods de næsten udelukkende negative henvendelser, og stillet over for også formelt rådgivende og faglige organisationers udsagn, finder Økonomiforvaltningen altså ikke en længere udredning nødvendig. Med henvisning til den rådgivende komités udsagn om projektets enestående kvaliteter mener de således, at projektet er klar til behandling som lokalplanforslag i Bygge- og Teknikudvalget.

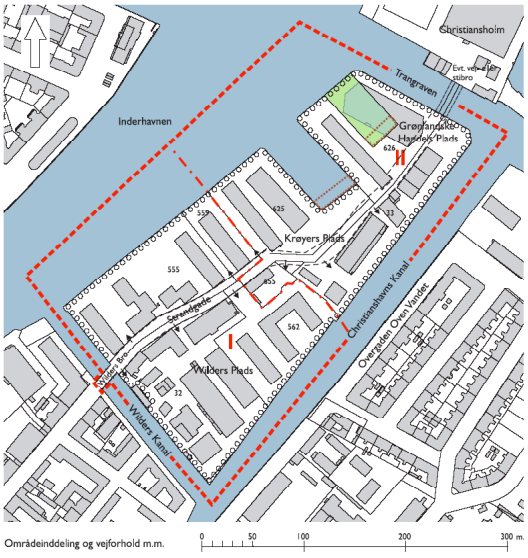

Figur 55 *Lokalplanområdet med angivelse af et reetableret bassin. Udvekslingen af ejendomme mellem Freja og den lokale grundejer fremgår (matriklerne 559, 625, 655) (Københavns Kommune, 2004b).*

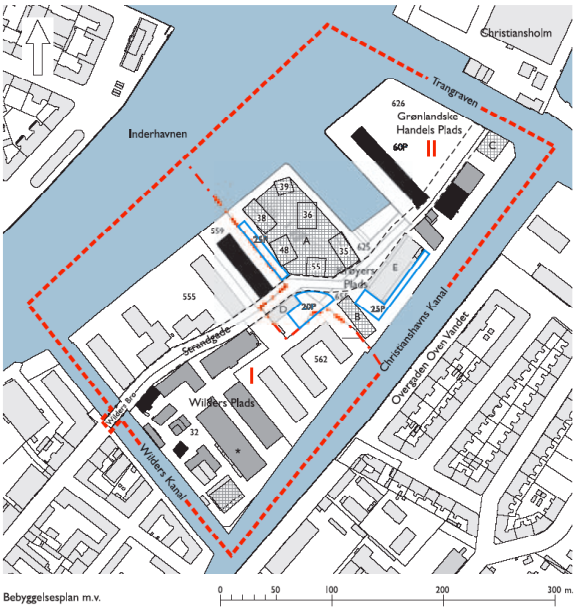

Figur 56 *Angivelse af foreslåede byggefelter. Højden på Egeraat-projektets seks huse er angivet i 'A' (Københavns Kommune, 2004b).*

Økonomiforvaltningens beslutning om at anbefale et tillæg til kommuneplanen tages til efterretning i Bygge- og Teknikforvaltningens efterfølgende indstilling til projektets første egentlige politiske behandling som *Forslag til tillæg nr. 1 til lokalplan nr. 308 "Wilders Plads" med tilhørende forslag til tillæg til kommuneplan 2001* (Københavns Kommune, 2004b). I planforslaget rulles de tørre planlovmæssige aspekter af sagen ud. Planforslagets 'Formål' er at "fastlægge de nærmere anvendelses- og bebyggelsesmæssige muligheder på Krøyers Plads og Grønlandske Handels Plads i områdets nordlige del" (der henvises til del II i lokalplan 308 angivet med rødt til højre). Forslaget er bl.a. en konkret udmøntning af den ambition om integration af serviceerhverv og boliger i kommunens omdannelsesområder, der er lagt ind som en generel ramme i lokalplan 308. Egeraat-projektet samler i sig selv denne ambition ved at kombinere boligtårne med en base bestående af serviceerhverv (leder i Plan og Arkitektur).

Akkurat som i den hidtidige debat om forslaget, er det dog ikke de funktionelle aspekter ved det, der tager mest plads op i selve forslaget. Det er derimod Egeraats fysiske svar på det strategiske spørgsmål om havnens æstetik. I planen gives følgende fremstilling:

> Som en særlig fortolkning af samspillet med den eksisterende historiske, bevaringsværdige og for en dels vedkommende fredede bebyggelse i og uden for området, og for at udnytte den unikke beliggenhed af Krøyers Plads ved havneløbet, hvor det skifter retning, fastlægges der et helt specielt og identitetsskabende bygningsværk med 6 boligtårne, der markerer sig i forhold til både havnerummet og Christianshavns byprofil (Københavns Kommune, 2004b).

I lokalplanforslagets indledende præsentationstekst, under 'Skitseforslag til ny bebyggelse', der i store træk er en udlægning af dommerkomiteens afgørelse, beskrives de seks tårnes arkitektoniske markering nærmere. De seks tårne præsenteres som værende mellem 35-55 meter/8-14 etager høje og indeholde 115 boliger på mellem 75 og 215 m^2 (gennemsnitligt 128 m^2). Det samlede etageareal udgør 18.300 m^2 for det godt 10.000 m^2 store område, hvilket giver en bebyggelsesprocent på 180 for projektområdet isoleret set.

Figur 57 *Egeraat-projektet mellem 'Grønlandske' og 'Wilders Pakhus' (efter Københavns Kommune, 2004b).*

I dette er der flere konkrete aspekter, der strider med de givne planrammer, der for kommuneplanens vedkommende drejer sig om en status som C2-område: "boliger og serviceerhverv med maksimal bebyggelsesprocent på 150, et

maksimalt etageantal på 6, ekskl. evt. tagetage og en friarealprocent for boliger på 40 og 10 for erhverv". For lokalplanlægningens vedkommende, drejer det sig om *Lokalplan nr. 308 „Wilders Plads II"*; omdannelsesplanen der, i tråd med kommuneplanen, fastlægger hele den tidligere erhvervsprægede Wilders Ø til boliger og serviceerhverv. For Krøyers Plads og Grønlandske Handels Plads gælder specielt, "at mindst 30 pct. af etagearealet skal indrettes til boliger", "at bebyggelsesprocenten ikke må overstige 150, men at nærmere angivne bestemmelser vedrørende bebyggelsesplan kan indebære en lavere bebyggelsesprocent", samt at boliger i gennemsnit skal "have en størrelse på mindst 85 m^2" – ligeledes i tråd med den gældende kommuneplan. Mens der ligger vedtægter om højde for nybyggeri i område I, hedder det særligt for område II:

> Opførelse af ny bebyggelse bortset fra tilbygninger af begrænset omfang samt mindre bygninger i én etage, herunder skure, byøkologiske anlæg og lignende, forudsætter, at der ved supplerende lokalplan er fastlagt en principiel bebyggelsesplan (*Ibid.*).

Det er sidstnævnte bestemmelse, der kræver det foreliggende, rutinemæssige forslag til lokalplantillæg. Men herudover er der to punkter, der strider med de givne rammer: Dels højden, dels tætheden. I såvel kommune- som lokalplan sættes den maksimale bebyggelsesprocent til 150, hvilket er betydeligt mindre end de 180, det foreliggende project medfører. Ved imidlertid at regne bebyggelsesprocenten for område II under ét muliggøres Egeraat-projektets lokale variation heraf (den samlede byggeprocent sættes endda ned. Jfr. ovenfor).

Højden er et anderledes kontant forhold at vurdere. Mens kommuneplanrammen er seks etager eksklusiv eventuel tagetage, så foreslår det foreliggende projekt 14 etager. Trods Egeraats egne udsagn om, at hans byggeri i realiteten er de tilladte seks etager plus et højt tag, er der behov for et tillæg til, i dette tilfælde en dispensation fra, den gældende kommuneplan. Mens den overordnede C2-ramme som udgangspunkt fastholdes i lokalplanforslaget "tilføjes en særlig bemærkning vedrørende det konkrete byggeri" i et afsnit på kommuplanens side 28: "Endvidere er der mulighed for på Krøyers Plads på Christianshavn at opføre op til 6 tårnagtige bygninger i indtil 55 meters højde" (*Ibid.*). Det er denne særlige bemærkning, der kræver en dispensation fra kommuneplanen, og som gjorde den forudgående høring relevant. De bebyggelsesmæssige implikationer for den i "Formålet" præsenteret vision, udfoldes følgeligt således under "Bebyggelsens omfang og placering":

> For område II gælder særligt:
> a) Bebyggelsesprocenten må ikke overstige 140 beregnet for området under ét.
> b) Den på tegning nr. 3 viste fredede og bevaringsværdige bebyggelse samt det med A, B og C mrk. nybyggeri fastlægges som bebyggelsesplan. Nybyggeriet mærket A skal udformes med 6 tårne af varierende højder mellem 35 og 55 m sammenholdt af en base, der skråner fra terrænhøjde ved havneløbet i nordvest til en maksimal højde på 4½ m ved Strandgade i sydøst. Tårnene skal udformes med stejle sadeltage indrettet med op til 14 etager, eksklusive tekniketager (*Ibid.*).

Således foreslås det altså af kommunen, at det foreliggende projekt kan få banet vej i planlov og gældende planrammer. De foreslåede dispensationer har dog ingen virkning i forhold til det princip om i de historiske bydele kun at bygge i 20,5 meters højde, som en enig Borgerrepræsentation vedtog den 19. marts 1959; et princip som ikke indgår specifikt i kommuneplanen og som derfor hælder ikke har andet end principiel værdi.

Herudover præsenteres planerne for Den Grønlandske Handels Plads særdeles kortfattet. De omfatter henholdsvis 3000 m^2 og 400 m^2 erhverv i to nye bygninger (én nord for Røde Kors i byggefelt 'C', én mellem Kriminalforsorgen og Den gule misundelse i byggefelt 'B'). Ved den nordligste vil der blive skabt en pladsdannelse med eventuel retablering af bassin med pavillonbygninger omkring.

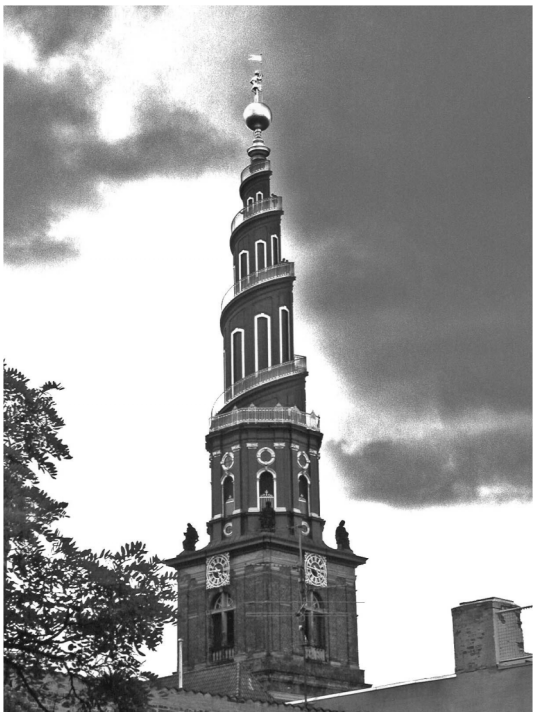

Figur 58 *'Symbolet', også i lefebvre'sk forstand, bag den kritiske mobilisering: Det lokale vartegn, Vor Frelser Kirkes stir.*

Styrkeprøve mellem 'symbolsk' og 'politisk' kritik – Lokalrådet og Supertanker

Ud over grundsalget byder maj også på indledningen på en måned, hvor strategierne i forskellige grupperinger omkring den offentlige debat for alvor defineres. Det er også en fase, hvor broer eller brud mellem forskellige grupperinger viser sig gennem præliminære kontakter. Det kritiske fokus til trods har de forskellige grupperinger forskellige metoder og mål for mobiliseringen. Lokalrådet er hurtigt til at formulere en holdning og derved også en dagsorden og stemning for deres møder. Supertanker udvikler hurtigt en skeptisk holdning over for processen, hvorfor deres dagsorden og kritik dels går i retning af planmyndigheden, dels går i retning af de aktører, der kommer med udsagn i forbindelse med høringen. En både kritisk og konstruktiv vinkel forsøges forankret hos både lokale og mere etablerede byudviklingsaktører.

"Her er Frelserkirken simpelthen klippet væk!" – Lokalrådet reagerer og mobiliserer (femte moment)

Planmyndighedens kortfattede svar på kritikpunkterne i forbindelse med den forudgående høring er en medvirkende årsag til, at det kritiske engagement i og omkring lokalrådet får endnu et hak opad i maj 2004. Det falder således lokalrådet for brystet, at kommunen affærdiger de altovervejende kritiske indsigelser så overfladisk, som de mener er tilfældet. Frederiksberg-borgeren, der nu fungerer i tæt samarbejdet med repræsentanter for Lokalrådet, fortæller om den stigende demokratiske indignation:

> Det, der sker med den forudgående høring, det er, at man faktisk ikke forholder sig til det, vi skriver, men bare gentager det, man har sagt inden høringen. Så det var vi noget fortørnede over. Der var simpelthen ikke vilje til dialog (Frederiksberg-borgeren).

Figur 59 *Christianshavns Lokalråd og Forskønnelses-foreningen inviterer til debatmøde om Egeraat-projektet (040500a).*

Lokalrådet søger derfor om foretræde for Bygge- og Teknikudvalget ved behandlingen af lokalplanforslaget den 19. maj, hvor de vil fremføre deres kritikpunkter. Det lille netværk går samtidig i gang med arbejdet med at søge yderligere opbakning til deres modstand. Gennem Enhedslisten på Rådhuset er deres opmærksomhed blevet henledt på Supertanker, der jo i det forløbne år, har været temmelig eksponeret omkring projektet med 'Den blå plan'. Der er dog stor skepsis mht. om en kontakt vil kaste noget godt af sig, fordi de er overbeviste om, at "Supertanker er tilhænger af projektet" – bl.a. pga. deres lidt smarte og akademiske fremtoning. Frederiksberg-borgeren fortæller:

> Jeg må indrømme, jeg havde nogle fordomme mod Supertanker..., bl.a. fordi [de] fik nogle penge fra et eller andet kommercielt foretagne, som havde noget med havnen at gøre. Jeg må indrømme, at jeg i min kulturkonservatisme opfattede [dem] lidt som repræsentanter for sådan en ukritisk 'nu skal vi bare have en hel masse nyt og spændende'... Så der tænkte jeg, at 'det er nok sådan nogle Karl Smart'er. Det er ikke sikkert, de vil hjælpe os' (Frederiksberg-borgeren).

Mens kontakten til Supertanker holdes tilbage tager det lille netværk, officielt Lokalrådet og Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, initiativ til at samle kræfter gennem et debatmøde om Krøyers Plads den 17. maj, hvor mange af de udviklede, kritiske engagementer i sagen mødes.

Lokalrådet gør opmærksom på debatmødet i *Christianshavnerens* maj-nummer, hvor også indsigelserne til den forudgående høring fra både lokalrådet og det medlem af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, der i marts for alvor havde sat lokalrådet på sporet af sagen, er med til at skabe opmærksomhed om mødet. Lokalrådets indsigelse mod det der kaldes et "'Manhattan' på Krøyers Plads" berører med udgangspunkt i den *symbolske* stolthed "over Københavns historiske huse, spir og tårne – især Vor Frelser Kirkes helt [unikke] snoede tårn" de nævnte punkter om højden i forhold til operaen og de nærmeste nabobygninger, effekten på byens profil samt skyggegener. Sagen om "ligegyldige glasboliger i 55 meters højde" ses som blot endnu et eksempel på forvaltningens velvillighed over for dispensationer fra ellers vedtagne principper og traditioner uden "særlige argumenter". Rådet kræver, at der præsenteres et alternativ, som overholder bygningshøjden samt en 3D-model,

> som (uden snyd) viser hvor høj bebyggelsen vil være i forhold til omgivelserne, hvor meget den vil dominere og hvordan den vil skygge. Arkitektens egne tegninger er et skræmmeeksempel – her er Frelserkirken simpelthen klippet væk! (040500a).

På samme side i bladet bliver Frederiksberg-borgerens indsigelse også trykt i en redigeret form. Han tager udgangspunkt i, at København, og Christianshavn i særdeleshed, ligesom fx Prag og Firenze, har været så heldig at være forskånet for større ødelæggelser, hvorfor den fremstår som en "stort set intakt storby" (040500b). Selv om han synes, at husene er originale, så har de en alvorlig skavank:

> Jeg er ikke forstokket. Erick van Egeraats huse er i form og materialevalg fremragende. De giver associationer til københavnsk middelalder, pakhuse, hansestæderne og Amsterdam. Kort sagt: Handel og søfart, som skabte København. De er skæve og bygget af glas og derfor en god pendant til 'Diamanten' på den anden side af havneløbet. De er bare for *høje*! (*Ibid.*).

Hvis blot bygningerne var lavere ville de "stadig være spændende og historisk relevante" (*Ibid.*), men den foreslåede højde, og således bruddet med kommuneplanen, kan ifølge ham ikke legitimeres.

"Nej! Det er for galt!" – Lokalrådets debatmøde i beboerhuset

Der er tæt pakket i det lille lokale i beboerhuset, da dørene den 17. maj åbnes for debatmødet. På programmet er en præsentation af lokalrådets samt forskønnelsesforeningens indsigelser i forbindelse med den forudgående høring samt en redegørelse fra den tidligere planchef i Københavns Kommune, Knud Rasmussen, om bl.a. baggrund for principperne for begrænsning af bygningshøjder inden for voldene.

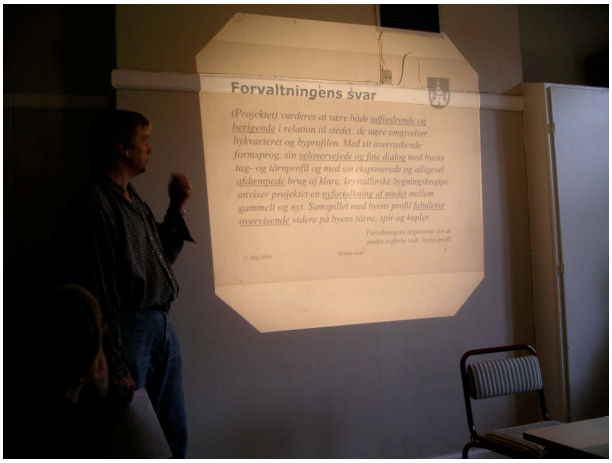

Figur 60 *Forvaltningens svar på indsigelserne i den forudgående høring gennemgås.*

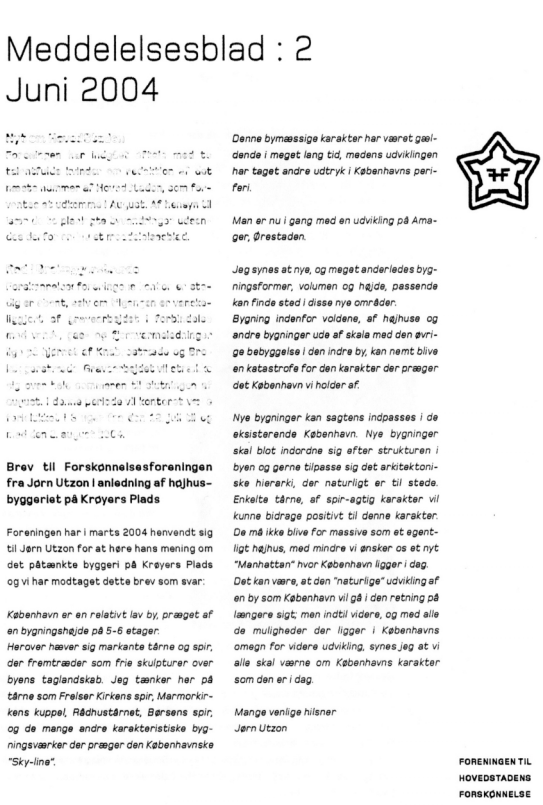

Meddelelsesblad : 2
Juni 2004

Brev til Forskønnelsesforeningen fra Jørn Utzon i anledning af højhus-byggeriet på Krøyers Plads

Foreningen har i marts 2004 henvendt sig til Jørn Utzon for at høre hans mening om det påtænkte byggeri på Krøyers Plads og vi har modtaget dette brev som svar:

København er en relativt lav by, præget af en bygningshøjde på 5-6 etager. Herover hæver sig markante tårne og spir, der fremtræder som frie skulpturer over byens taglandskab. Jeg tænker her på tårne som Frelser Kirkens spir, Marmorkirkens kuppel, Rådhustårnet, Børsens spir, og de mange andre karakteristiske bygningsværker der præger den København-ske "Sky-line".

Denne bymæssige karakter har været gældende i meget lang tid, medens udviklingen har taget andre udtryk i Københavns periferi.

Man er nu i gang med en udvikling på Amager, Ørestaden.

Jeg synes at nye, og meget anderledes bygningsformer, volumen og højde, passende kan finde sted i disse nye områder. Bygning indenfor voldene, af højhuse og andre bygninger ude af skala med den øvrige bebyggelse i den indre by, kan nemt blive en katastrofe for den karakter der præger det København vi holder af.

Nye bygninger kan sagtens indpasses i de eksisterende København. Nye bygninger skal blot indordne sig efter strukturen i byen og gerne tilpasse sig det arkitektoniske hierarki, der naturligt er til stede. Enkelte tårne, af spir-agtig karakter vil kunne bidrage positivt til denne karakter. De må ikke blive for massive som et egentligt højhus, med mindre vi ønsker os et nyt "Manhattan" hvor København ligger i dag. Det kan være, at den "naturlige" udvikling af en by som København vil gå i den retning på længere sigt; men indtil videre, og med alle de muligheder der ligger i Københavns omegn for videre udvikling, synes jeg at vi alle skal værne om Københavns karakter som den er i dag.

Mange venlige hilsner
Jørn Utzon

FORENINGEN TIL HOVEDSTADENS FORSKØNNELSE

Figur 61 *Brev fra Jørn Utzon i Forskønnelsesforeningens medlemsblad.*

Michael Varming lægger ud med at understrege, at han indtil videre står alene med synspunktet om, at byggeriet er for stort til stedet, idet flertallet af bestyrelsen i Forskønnelsesforeningen "synes, at det er [et] smukt og spændende byggeri, der ligger et godt sted i havnen". Han har dog til lejligheden medbragt et brev, som det er lykkedes ham at få Jørn Utzon til at formulere i anledning af planerne om projektet på Krøyers Plads, og som senere offentliggøres i foreningens medlemsblad. Brevets indhold omhandler det faktum, at det centrale København gennem meget lang tid har udviklet sig som en relativt lav by med "markante tårne og spir" og at andre karakteristika allerede er under udvikling i byens periferi – og med fordel kan vedblive at udvikle sig her. Egentlige højhuse i centrum mener han dog let kan blive en katastrofe. Brevet afsluttes med følgende anbefalinger:

> Enkelte tårne af spiragtig karakter vil kunne bidrage positivt til denne karakter. De må ikke blive for massive som et egentligt højhus, med mindre vi ønsker os et nyt Manhattan, hvor København ligger i dag. Det kan være, at den 'naturlige' udvikling af en by som København vil gå i den retning på længere sigt; men indtil videre, og med alle de muligheder, der ligger i Københavns omegn for videre udvikling, synes jeg at vi alle skal værne om Københavns karakter som den er i dag.

Oplæsningen af brevet bliver mødt med bifald fra tilhørerne, selv om en enkelt kommenterer: "Fortæl, hvad du selv mener i stedet for det gamle vrøvl". Denne kommentar bliver mødt med buh'en. Michael Varming bakker op om Utzons bekymringer og understreger, at lokalplanen kun tillader byggeri i 10 meters højde og at Henning Larsens volumenstudier heller ikke gjorde plads til et stort byggeri her. Den plads blev givet til Christiansholm, Kvæsthusbroen samt Dokøen, hvor A.P. Møllers operagave nu er blevet realiseret. Varming ser en trist sammenhæng mellem denne ikke udelt begejstrende gave og den foreliggende plan for højhusbyggeriet:

> Det kan ikke være meningen, at vi skal sløre noget, der er grimt, med noget, der er for højt. Så ender byen som et hæsligt sammensurium af utilpassede bygninger. Alles kamp mod alle. 'Vi har fået noget, vi ikke har bedt om. Så må vi råbe lidt højere et andet sted, for at tage opmærksomheden fra det'. Nej! Det er for galt! (egne noter).

Han anbefaler derfor, at projektet tænkes fra Christianshavn og ikke fra havnen; at den gældende bebyggelsesstruktur og –profil skal respekteres.

'Lokalrådsmanden' understreger, at han fremfører holdningen hos et enigt lokalråd i betragtningen om, at byggeriet med sin højde bryder med omgivelserne. Han pointerer også den helt specifikke frygt, som de fleste christianshavnere bærer på: At Frelser Kirkens spir vil blive overdøvet af sin nye larmende nabo: "Det, som vi er bange for, det er at man får en bygning, der dominerer over 'vores kirkespir'". Han undrer sig over, at det lige skal være her, man bryder med "en gammel tradition" og kritiserer samtidig det "uanstændige materiale", der ligger til grund for beslutningen. Proportionerne er svære at tyde, og Frelser Kirkens spir er helt væk. Han viser i stedet, til mødedeltagernes samstemmende suk, lokalrådets egne visualiseringer, hvor det nye projekt sammenlignes med 'Det hvide snit'. Han afslutter med en konstatering om, at forvaltningen tilsyneladende ikke vil tage de indkomne indsigelser til efterretning – med henvisning til "den særlige årsag", der allerede er

præsenteret i høringsbehandlingens ordrette gengivelse af den rådgivende komités generelle udtalelse om vinderprojektet.

Figur 62 *Indlæg fra salen ved debatmødet.*

Herefter entrer en tidligere planchef podiet. Han konstaterer, at der er sket mange ulykker, siden han forlod sit embede, men retter også en modig kritik mod opinionen: "Jamen, Forskønnelsesforeningen og lokalråd og så videre, jamen dem kan man jo altså ikke stole på. De har først en holdning, man kan bruge til noget, når tingene står der, og er færdige". Han henviser i den forbindelse til nogle af de mere vellykkede byggerier, der er realiseret i området: De ellers udskældte almennyttige boligbyggerier på Wilders Ø:

> Noget af det fornuftigste, der er sket derude, som også blev kritiseret voldsomt af de kritiserende foreninger, det er jo sådan noget som 'Det hvide snit' og 'Den gule misundelse'. Det var boligbebyggelser, som ikke mindst Weidekamp gik stærkt ind for... 'Her i København, der kan vi have almennyttige boliger lige ned til havnen'. At [Peter] Olesen kan kritisere, at der ikke er vinduer i gavlen af de huse, det har han helt ret i... (*Ibid.*).

Med henvisning til det aktuelle projekt, så peger han på, at denne sag er kendetegnet af en stærk politisk vilje, der giver embedsværket, og de principper, de skal opretholde, særdeles svære betingelser. Og i den forbindelse er den fornuftige behandling af udviklingen ikke særlig godt hjulpet af den forudgående konkurrence:

> Det er meget, meget svært for teknikere og embedsmænd at holde sådan nogle målsætninger, når der i øvrigt er gået politik i tingene... Og det er der også i den her sag, så vidt jeg forstår. Jeg forstod på min gamle kollega, som nu er [planchef] derinde, at noget af det mest umulige i sagen, det er, at de to ikke-allierede parter, [borgmestrene], begge to er vildt begejstrede for dette hollandske projekt, som jo altså også er et resultat af en arkitektkonkurrence. Fanden har skabt arkitektkonkurrencer. Når man udskriver sådan en konkurrence, med arkitektforeningen som garant for at alt går rigtigt til, så får man altså, lige gyldig om der er et projekt, der er godt nok eller ej, en førstepræmie. Og den skal partout bruges til noget. Og det har man altså også fået i det her tilfælde (*Ibid.*).

Han sender desuden en bredside af sted mod arkitekternes manglende respekt for de planmæssige vilkår, der omgiver deres projekter – i dette tilfælde kommuneplanen. Han afslutter med at proklamere sin støtte til kritikken og giver samtidig et vink om, at det er politikerne, der i sidste ende bestemmer, og at det derfor også er dér, det er relevant at påvirke:

> Jeg kan kun støtte, at man gør alt for at kritisere og nedgøre dette projekt. Alt har gyldighed i demokrati, så længe politikerne vil det (*Ibid.*).

Herefter bliver der lagt op til debat. Debatten er præget af stor energi, lyst til spørgsmål og afklaring. Der kommer mange forslag og oplysninger til, hvordan en strategi over for projektplanerne kan gribes an. Forslag til underskriftsindsamling og opførelse af en mock-up bliver vekslet med mere lobbyorienterede initiativer som kontakt til politikere, embedsmænd og byudviklere. Bl.a. fortæller den lokale grundejer om en nylig kritisk korrespondance med Bygge- og Teknikborgmesteren, hvor borgmesteren som modsvar blot reciterer komiteens vurdering af projektet. Der er udbredt enighed om modsætningerne mellem historien, byprofilen og borgerne, på den ene side og de økonomiske interesser og bystyret, og ikke mindst den foreslåede plan, på den anden. Det første indlæg fra salen afslutter fx således om kommunens argument mod de mange indsigelser i den forudgående høring:

> Det er romantik. Der er jo intet dér, der kan sammenlignes sig med... 35 siders [indsigelser]... Det skal de bare have at vide om og om igen. Og derved skal der ikke være nogen som helst positiv tilbagemelding fra os i det her lokale, og hvad om vi lavede en underskriftindsamling for at støtte [lokalrådet] (*Ibid.*).

Som det fremgår er der dog også et udtalt pres mod de få eller rettere den ene afvigende holdning, der ytres ved mødet. En enkelt, tidligere planlægger, tillader sig således at være positiv over for projektet og særdeles kritisk over for, hvad han ser som en "reaktionær" holdning hos lokalrådet og omegn. Han henviser til deres indlæg i *Christianshavneren*:

> Det der faldt mig mest for brystet. Det var den dér reaktionære tone, der var i lokalrådets udtalelse... 'Vi skal ikke have Manhattan'..., 'Vi skal ikke bryde traditionen'..., 'Vi skal ikke have noget, der er 13 meter højere end det afskyelige Larsen-projekt, Operaen', 'og så skal vi heller ikke bryde med kommuneplanen fra 2001'... Hvis I tror, at en kommuneplan er indforskrevet af Koranen eller Vorherre, så er det... ikke sådan. Jeg har lavet mange planer, og jeg har lavet om på mange planer i mit lange liv... Det kan laves om (*Ibid.*).

På et spørgsmål om, hvorvidt han så ikke diskvalificerer lokalrådets udsagn svarede han kort og godt: "Ja... Jeg befinder mig i brokkeland. Alle... brokker sig over hvorfor tingene er som de er, men de vil fande'me ikke have noget ændret". Dialogen bliver fuldt af, hvad der kan kaldes af repressiv stilhed, som står i kontrast til de store selektive klapsalver, der ellers krydrer mødets agiterende udsagn mod højhusplanerne. Den tilstedeværende Frederiksberg-borger, der ellers mener, at mødet bærer præg af stor enighed, noterer sig, at den tidligere planlægger selv er noget oppe at køre, hvilket, måske mere end hans budskab, kan have været med til at fremme en negativ modtagelse. Frederiksberg-borgeren ser heller ikke noget odiøst i de knoppede ord i forbindelse med en sag som Krøyers Plads: "Sådan er kampe nogle gange. Altså, det er jo lidenskaber, vi har med at gøre her, ikke" (Frederiksberg-borgeren).

Supertanker er dog tilstede ved mødet og pointerer bl.a. disse modsætninger blandt tilhørerne, men kommer også selv med forslag til en opsøgende kritik over for de bærende aktører i planerne, der kan supplere den direkte protest. Med samme taktik som i efterårets 'Blå plan'-projekt præsenterer Supertanker samtidig det igangværende 'Visionsprojekt', der netop er ment som en udfordring til sådanne processkabte modsætninger. Det bliver hurtigt aftalt, at et kommende møde passende kan afholdes i Supertankers lokaler og omhandle dels den problemstilling, lokalrådet har sat på dagsordenen, dels den alternative visions-vinkel, Supertanker arbejder med. Udspillet bliver modtaget meget positivt i det lille netværk af modstandere, der får den mere eller mindre retfærdiggjorte skepsis over for Supertanker justeret:

> [Fordommen blev] allerede delvist aflivet, fordi [de] mødte jo op til det dér møde i Beboerhuset, og lagde meget positivt ud med, at [de] ville i hvert fald stille lokaler til rådighed, og [de] synes, at det var interessant at få diskussionen (Frederiksberg-borgeren).

Mødet mellem de forskellige kritiske, henholdsvis *symbolske* og *politiske* engagementer munder på denne måde ud i et foreløbigt mødefællesskab, hvor de respektive perspektiver kan føle hinanden på klingen og afprøve deres holdninger og argumentationer. Mødet afsluttes med, at lokalrådet fortæller om det forestående møde i Bygge- og Teknikudvalget, hvor de har søgt om og fået tilladelse til foretræde, og hvor de har til hensigt at fremføre de synspunkter, som tidligere blev fremstillet.

"Jeg tror de bliver slået i hartkorn med kommunen" – fælles debatmøde den 8. juni (sjette moment)

Den følgende tirsdag er så dagen, hvor Supertankers og lokalrådets fælles borgermøde om udviklingen på og omkring Krøyers Plads afholdes. Både lokalrådets modstand mod byggeriet og

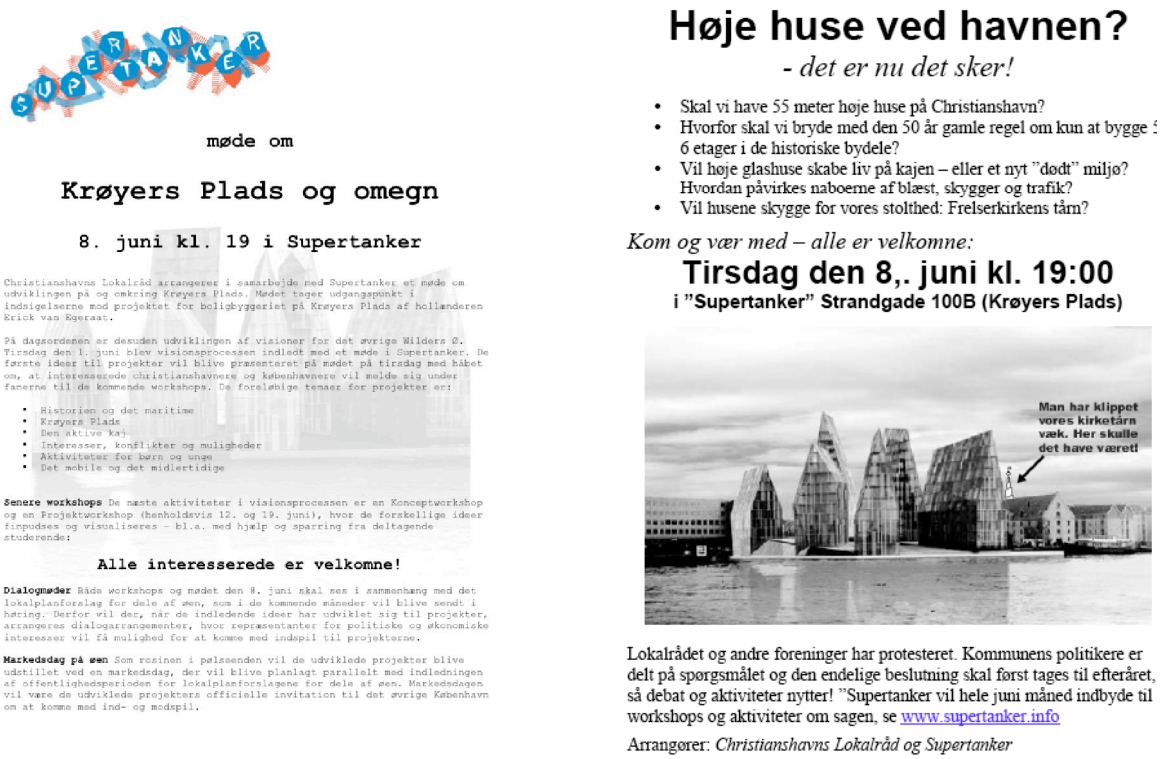

møde om

Krøyers Plads og omegn

8. juni kl. 19 i Supertanker

Christianshavns Lokalråd arrangerer i samarbejde med Supertanker et møde om udviklingen på og omkring Krøyers Plads. Mødet tager udgangspunkt i indsigelserne mod projektet for boligbyggeriet på Krøyers Plads af hollænderen Erick van Egeraat.

På dagsordenen er desuden udviklingen af visioner for det øvrige Wilders Ø. Tirsdag den 1. juni blev visionsprocessen indledt med et møde i Supertanker. De første ideer til projekter vil blive præsenteret på mødet på tirsdag med håbet om, at interesserede christianshavnere og københavnere vil melde sig under fanerne til de kommende workshops. De foreløbige temaer for projekter er:

- Historien og det maritime
- Krøyers Plads
- Den aktive kaj
- Interesser, konflikter og muligheder
- Aktiviteter for børn og unge
- Det mobile og det midlertidige

Senere workshops De næste aktiviteter i visionsprocessen er en Konceptworkshop og en Projektworkshop (henholdsvis 12. og 19. juni), hvor de forskellige ideer finpudses og visualiseres – bl.a. med hjælp og sparring fra deltagende studerende:

Alle interesserede er velkomne!

Dialogmøder Både workshops og mødet den 8. juni skal ses i sammenhæng med det lokalplanforslag for dele af øen, som i de kommende måneder vil blive sendt i høring. Derfor vil der, når de indledende ideer har udviklet sig til projekter, arrangeres dialogarrangementer, hvor repræsentanter for politiske og økonomiske interesser vil få mulighed for at komme med indspil til projekterne.

Markedsdag på øen Som rosinen i pølseenden vil de udviklede projekter blive udstillet ved en markedsdag, der vil blive planlagt parallelt med indledningen af offentlighedsperioden for lokalplanforslagene for dele af øen. Markedsdagen vil være de udviklede projekters officielle invitation til det øvrige København om at komme med ind- og modspil.

Høje huse ved havnen?

- det er nu det sker!

- Skal vi have 55 meter høje huse på Christianshavn?
- Hvorfor skal vi bryde med den 50 år gamle regel om kun at bygge 5 6 etager i de historiske bydele?
- Vil høje glashuse skabe liv på kajen – eller et nyt "dødt" miljø? Hvordan påvirkes naboerne af blæst, skygger og trafik?
- Vil husene skygge for vores stolthed: Frelserkirkens tårn?

Kom og vær med – alle er velkomne:

Tirsdag den 8,. juni kl. 19:00

i "Supertanker" Strandgade 100B (Krøyers Plads)

Lokalrådet og andre foreninger har protesteret. Kommunens politikere er delt på spørgsmålet og den endelige beslutning skal først tages til efteråret, så debat og aktiviteter nytter! "Supertanker vil hele juni måned indbyde til workshops og aktiviteter om sagen, se www.supertanker.info

Arrangører: *Christianshavns Lokalråd og Supertanker*

Figur 64 *Opslag om borgermøde fra henholdsvis Supertanker og lokalrådet. Førstnævnte med mest fokus på 'Visionsprojektet', sidstnævntet med fokus på kritisk mobilisering.*

Supertankers forsøg på at udvikle alternativer er sat på dagsordenen, der bliver formidlet i lokalområdet af begge grupper.

Opslag Som det fremgår af deres opslag har de dog forskellige måder at vinkle de to dagsordeners møde. På Supertankers opslag præsenteres den gryende modstand mod Egeraat-projektet som afsæt for mødet, samtidig med at det understreges, at der også er et andet perspektiv på dagsordenen, nemlig udviklingen af "visioner for det øvrige Wilders Ø" gennem en række workshops. Opslaget er derfor også en opfordring til, at byboerne melder sig under fanerne til dette arbejde, og hermed giver det visionsarbejde, Supertanker har sat i gang, en helt essentiel lokal forankring og påvirkning.

Lokalrådets opslag tager ligeledes udgangspunkt i det foreslåede byggeri, men de vinkler på baggrund heraf mødet i dels en oplysende retning, der handler om afklaring af byggeriets negative effekter, dels en modstandsmobiliserende retning, der handler om at finde midler til at visualisere de negative effekter og herigennem påvirke beslutningen om byggeriet. Supertankers kommende workshops præsenteres i forlængelse heraf som lejligheder til at blive klogere og finde midler til at "belyse Husenes højde, omfang og effekt på omgivelserne". De forskellige vinkler får indflydelse på, hvilken retning mødet tager og følgeligt også på den efterfølgende tids aktiviteter i grupperne.

Opslaget er inde i avisen suppleret af to artikler om det foregående debatmøde i beboerhuset, der i høj grad agiterer for at møde op og fortsætte modstanden den 8. juni. Under overskriften "Mock-up på havnen" refereres bl.a. til lokalrådets krav om "en én til én model ligesom Teaterfuglen" (*Christianshavneren* maj 2004a), men der henvises også til det brede spektrum af udsagn, som ikke mindst blev skabt af den tidligere byplanlæggers bredside om, at lokalrådet "havde en dårlig sag, og [at] vi [lokalrådet] tænkte reaktionært" (*Ibid.*). Under overskriften "Tyndt beslutningsgrundlag for højhuse" sammenligner talsmanden for lokalrådet sagen med HT-terminalen, hvor et efter sigende ringe beslutningsgrundlag førte til en ringe beslutning:

> Politikerne risikerer at sidde med en ny hovsa-sag – ligesom med HT-terminalen på Rådhuspladsen, hvor alle blev overrasket over hvor stor den egentlig var. Denne gang er der bare tale om et projekt til 0,5 til 1,0 milliard, så det burde kunne lade sig gøre at tænke sig om (*Christianshavneren* maj 2004b).

Talsmanden udtrykker derudover sin harme over, at forvaltningen kun bruger "sølle 5 linier til at 'jorde' os og alle de andre", som advarer mod projektets brud med de gamle principper (*Ibid.*). Artiklen afrundes med følgende invitation:

> Lokalrådet vil nu – sammen med bl.a. projektet 'Supertanker' – indbyde alle de der har gjort indsigelse, til et møde torsdag den 8. juni kl. 19:00 (*Ibid.*).

Mødet – oplæg Der er på aftenen et pænt fremmøde på omkring 50 personer, hvoraf omkring 10 personer kommer med baggrund i Supertankers opslag. De indledende oplæg slår fra starten af tonen an, hvad angår de forskellige perspektiver, der her bliver artikuleret

Lokalrådsmanden lægger ud med at slå fast, at den væsentligste anke mod byggeriet er højden. Dels vil 55 meter være for meget på stedet, dels vil Frelserkirken fra visse vinkler fuldstændig forsvinde fra byens profil, dels er det et brud med principper om begrænsning af højhusbyggeri i de historiske bydele. Lokalrådet mener ikke, at projektets kvaliteter berettiger et brud med princippet og herved en dispensation for kommuneplanen. Han forklarer desuden, at de har rettet kritik mod det visuelle beslutningsgrundlag, hvor bl.a. Frelserkirkens tårn er gledet ud af en del af materialet. Kritikken har resulteret i to ugers udsættelse, men forslaget til lokalplanen er herefter blevet vedtaget samme dag umiddelbart før debatmødet. Han afslutter med at slå fast, at lokalrådet agter at fortsætte sin kritik af højde og proces, bl.a. i form af en underskriftindsamling.

Supertanker understreger i forlængelse af lokalrådets kritikpunkter, at de fokuserer på processen i sagen. Mens de klart anerkender, at der er en problemstilling omkring skalaen i projektet, så mener de, at kritikken ikke kun skal være negativ over for forslaget, fordi indsigelsesproceduren har vist sig at være robust over for negativ kritik (udsagnet bliver fulgt til dørs af buh'en fra salen). Desuden bekræfter negativ kritik den dagsorden, der allerede er formuleret i lokalplanforslaget. Supertanker mener derfor, at kritikken skal understrege alternativer. Dels for at vise, at der er perspektiver i kritikken, dels for at forbedre forhandlingsgrundlaget, dels for på langt sigte at foregribe begivenhedernes gang ved at komme med et lokalt udspil for øens fremtidige udvikling. Supertanker fortæller om den foregående 'Visionsworkshop' med lokale aktører, hvor seks temaer for øens fremtid blev udviklet. Temaerne i sig selv bliver præsenteret af de lokale tovholdere:

Der er de fire temaer om, hvad beboerne og brugerne på Wilders Ø ønsker sig: "Det mobile og midlertidige", som handler om bl.a. at undgå markedskræfter og overdreven planlægning; "Aktiviteter for børn og unge", som først og fremmest skal udvikles på børnenes og de unges præmisser; "Den aktive kaj", der handler om at fokusere på praktiske aktiviteter for både maritime og bymæssige kulturer, og; "Historien og det maritime", der tager udgangspunkt i øens maritime historie, og derfor også i Nordatlantens Brygges igangværende aktiviteter. Herudover præsenteres et tema om, hvorledes "Interesser, konflikter og muligheder" på øen kan tages alvorligt og diskuteres i en lokal sammenhæng og sidst et tema om, hvad man ikke ønsker, og hvordan man undgår det, nemlig 'Krøyers Plads'-projektet. Supertanker runder præsentationen af med at pointere, at dette er eksempler på, hvorledes forslaget også kan angribes. De foreslår, at deltagelse i udvikling af temaerne kan være et 'Det vil vi gerne'-supplement til lokalrådets underskriftindsamling om 'Det vil vi ikke'.

Forslaget om udviklingen af alternative visioner finder støtte hos to fremmødte politikere, der i øvrigt kunne fortælle, at forslaget samme aften er blevet klar til behandling i Borgerrepræsentation

den følgende aften. De mener dog også, at indsigelserne bør fokusere på bruddet med princippet om lavt byggeri i den gamle by.

Figur 65 *Debatmøde i Supertankers lagerhal.*

Debat Efter at lokalrådsmanden har gentaget Supertankers opfordring til at deltage i de kommende lørdages workshops, indledes en åben debat. Udsagnene i debatten falder i én af tre kategorier: "Hvad ønsker vi ikke?", "hvordan forhindrer vi det?" og "hvad ønsker vi?". Mens der er få, der ytrer sig i den sidste, positive retning, så formulerer den altovervejende del af deltagerne sig i de to første, mere negative retninger.

Ankerne mod projektet handler først og fremmest om højden (repræsentanten fra Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse fik fx lejlighed til at fortælle, at han nu havde fået bestyrelsens opbakning til en indsigelse herimod), men også tætheden og de afledte trafikale, sociale og økonomiske (grundværdistigninger) effekter og i mindre grad selve æstetikken i projektet får kritiske bemærkninger. Der er skepsis over for, hvordan det meget skitseagtige projekt vil fremstå mht. facadematerialer osv. Overordnet set er der en klar vilje til at lade stedet og Christianshavn udvikle sig i samme retning som i de sidste adskillige år.

En tilstedeværende, lokal arkitekt anker mod denne opfattelse, som han kalder paradistænkning (han støttes af én anden deltager). Han erklærer sig åben over for forslaget og siger, at Christianshavnere ikke er gode til at tage mod noget nyt. Han tænker ikke på faresignaler, men derimod Frank Sinatra og en by 'that never sleeps', når han ser slagordet Mini-Manhattan. Han gentager sin optimisme senere på mødet. Begge gange mødes han af spredt buh'en i forsamlingen.

Diskussionen bliver i stedet rettet mod, hvad der kan gøres for at forhindre byggeriet. Ud over at tale om, hvordan man skal dreje indsigelser om, hvad man ikke ønsker, samt anker om processen, så bliver der brugt en del tid på at tale om et forslag, som også blev rejst ved mødet i beboerhuset, nemlig en mock-up. Her udvikles der den største grad af konstruktiv dialog ved mødet. En af de tilstedeværende politikere havde ved Bygge- og Teknikudvalgets møde uden held foreslået, at bygherren bekostede en mock-up. I stedet vil en 3D-animation bliver fremstillet. En anden arkitekt ved mødet fortæller dog, at billeder kan være et dårligt grundlag for vurdering af skala, og at det ikke behøver at være så bekosteligt at skabe en mock-up. Han fortæller, at en bjælke hejst op i højden kan fungere glimrende, og han bakkes hurtigt op, bl.a. af den lokale grundejer, med ideer om at hænge et stort lærred op for at tiltrække opmærksomhed.

Mødets debat afsluttes med et forslag om, at der nu laves en arbejdsgruppe med lokalrådet og andre. Deltagerne får herefter mulighed for at tegne sig på en planche, hvor Supertankers temagrupper, samt de under mødet udviklede forslag er listet op. Mock-up-forslaget trækker mange interesserede, også et forslag om at undersøge processen i forhold til forskrifterne hos den statslige planmyndighed finder interesse. Anderledes ser det ud med Supertankers temaer.

Mødets effekt Mødets udvikling giver et godt indblik i dynamikken omkring formuleringen af den lokale dagsorden. Opslagenes forskellighed havde en reel effekt i forhold til,

hvordan folk mødte op til mødet, dvs. hvilke forventninger de havde. De folk, som kom på baggrund af Supertankers invitation, var meget rede til at forsøge også at tænke i andre baner end lige at forhindre Egeraat-projektet. Enten deltog de direkte i præsentationen af visionstemaerne eller også lyttede de interesseret til, hvad der blev sagt. Den store mængde af deltagere, som det var lykkedes lokalrådet at samle til mødet, syntes dog ikke at være helt orienteret mod denne dobbelte strategi. De syntes tværtimod meget orienteret mod at forhindre projektet. En af deltagerne fortæller:

> Jeg tror, de fleste af dem, som var kommet derovre, de var altså kommet, fordi de syntes det var et dårligt projekt, og at de primært var kommet også for at give en hånd med omkring nogle aktivist-ting, for at få det dér projekt jordet (talsmanden).

Det er forklaringen på, at der var udtalt utilfredshed med, at Supertanker forsøgte at sætte en midlertidig parentes om modstanden til projektet. Folk følte simpelthen, "at det var spild af tid at sidde og høre på alle de dér argumenter for... dem havde de for længst forkastet" (*Ibid.*).

I det øjeblik, hvor modsætningen mellem Supertankers visionsargumenter og den kampklare skare af lokalbeboere, opstod, var mødet tæt på at kamme over i den type modsætning, som fx det i Supertanker-historien legendariske dialogmøde i Christianskirken var et godt eksempel på. Supertankers repræsentant (det forskende subjekt – se nedenfor) var meget irriteret over den afbrydende, manglende vilje til lydhørhed over for og konstruktiv dialog om et emne, som faktisk var sat på dagsordenen (dvs. på de opslag, som Supertanker havde formidlet). Præsentationen af Supertankers projekt fortsatte dog og aktørerne fra Wilders Ø kom frem én efter én og præsenterede deres temaer. Her ændredes stemningen i lokalet fra det ene øjeblik til det andet. En anden tilstedeværende supertænker fortæller:

> Jeg synes, det var ret interessant, fordi det dér spørgsmålstegn ved vores legitimitet og motivation for at engagere os blev faktisk formuleret: 'Hvorfor gik vi lige pludselig ind i det og hvad skulle vi snakke for? Og på et tidspunkt kunne jeg mærke, at, 'wow, det her det knækker over' eller 'vi kommer ingen vegne med det'. Og så var det så, at tovholderne præsenterede resultaterne af Visionsworkshoppen og, egentlig ved at de gjorde det, demonstrerede en forankring af projektet. Og uden det, så kunne vi lige så godt bare have pakket sammen. Det ændrede mødet fuldstændigt, og tog det fra at være et almindeligt borgermøde, hvor det bare vare noget med at klynge modstanderne op i den nærmeste lygtepæl, og til at blive noget, som var i hvert fald væsentligt mere konstruktivt (arkitekten).

Oplevelsen sætter hele problemstillingen omkring forhandling og dialog i det bypolitiske felt i relief for supertænkeren:

> Hvis man vil, så kan man sagtens få noget konstruktivt ud af en ellers i virkeligheden, som udgangspunkt meget negativt ladet dagsorden, hvis man bare gør det på den rigtige måde. Og der er det i hvert fald helt sikkert, at hvis vi havde repræsenteret bare nogen form for magt, så var vi ikke kommet nogen vegne i den proces. Den sort-hvide måde, tingene agerer på, den er jo betinget af, at der er nogle, der har magt, og nogle, der ikke har magt. Det vil sige, hvis vi gik ind og selv var en magt eller repræsenterede én af de magter, der var involverede, eller var det man reagerede imod, så ville det have været et helt andet forløb (*Ibid.*).

En lokal deltager fortæller om oplevelsen af først at være uforstående over for Supertankers initiativ:

> I begyndelsen forstod jeg simpelthen ikke, hvad det var for et initiativ, som Supertanker var...For det første har jeg aldrig oplevet noget lignende. Altså, hvor der var nogle mennesker, som var, så vidt jeg kunne se, dybt fagligt kvalificerede til at gøre de der ting, samtidig med at de altså inviterede folk til at være med i de her ting. Jeg forstod ikke, hvordan det var startet, jeg forstod ikke egentlig hvad formålet var, jeg forstod ikke, hvorfor folk de gjorde det her af egen fri vilje (talsmanden).

Deltageren fik hurtigt den opfattelse, at det var et relativt åbent og diplomatisk forsøg på at lade det være op til selve mødet at udvikle en dagsorden, snarere end blot en fremdragelse af kæpheste. Det syntes ikke kun godt for en holdbar udvikling af en dagsorden, men også for muligheden for at mødes på en helt anden måde end normalt i forbindelse med offentlige høringer:

> Alene den lejlighed til at mødes, og mulighed for at lære folk at kende og udveksle meninger, og sådan nogen ting, er i virkelighed en fantastisk meget bedre måde at gøre tingene på end det er at køre efter de dér høringer, som Københavns Kommune gør. Netop den dér katalysator-funktion synes jeg er rigtig vigtig... Fordi det viste jo netop, at der i virkeligheden var en masse forskellige mennesker i lokalrådet, der havde haft en mening om det her, men som ligesom ikke rigtig havde vidst, hvor de skulle gå hen og mødes omkring de her ting... Og som også havde lyst til at lave nogle ting med det, men igen som ikke havde haft lejlighed til at møde de andre... Der tror jeg, sådan et møde er rigtig, rigtig vigtigt (*Ibid.*).

Den konstruktive drejning til trods, så var der ved mødet ikke særlig meget plads til at formulere sig bare en smule imødekommende over for projektet i sig selv – måske pga. af den pludselige følelse af at få afløb for sit kritiske engagement. Tendenser til positive udtalelser, som den ene arkitekts, blev hurtigt imødekommet med larmende tavshed eller bidske og afbrydende bemærkninger. Den ene af de lokale deltagere husker:

> Jeg havde meget ondt af [den positive arkitekt], som var den eneste i hele forsamlingen, som synes, at der var noget som helst ved det projekt. Og jeg synes også, at folk var lige 'bitchy' nok i deres svar. Jeg synes, at folk må mene hvad de vil (*Ibid.*).

Deltageren ser dog hårdheden og konsekvensen i udfaldene mod 'dissidenter', der trodser den vordende dagsorden, som et symptom på afmagt snarere end som et direkte forsøg på at rette det lokale geled ind:

> Jeg tror det, der også sker, det er måske, at folk som så stiller sig op og siger 'Nej, men det kunne måske i virkeligheden være meget godt'; jeg tror de på en eller anden måde bliver slået i hartkorn med kommunen. Så måske snarere reagerer man i virkeligheden på det oprindelige forslag ved at reagere mod dem, end at man i virkeligheden reagerer mod dem som borger eller som naboer eller som noget andet. Det er vel ikke andet end, i virkeligheden, sådan noget hønsegårdshakkeorden. Når vi sidder på et borgermøde, og er allernederst i magtpyramiden, når der så er en lille smule gnidningsforskel mellem to af tilhørerne, så falder hammeren ret hårdt. Hvorimod oppe i toppen, så kan de holde lidt møder, og spise lidt frokoster, og så kan de handle lidt med tingene. Så er hakkeordenen måske ikke så udpræget. Men altså, jeg vil sige magtmæssigt, så er vi i virkeligheden nederst i pyramiden, når vi sidder og laver sådan nogle ting her, på lokalt plan. Så jeg tror, tolerancen er måske lille dér af den årsag (*Ibid.*).

Når det er sagt, så ser han også en noget svingende fornuft i at udtale sig positivt og søge at organisere en mobilisering for et allerede foreslået byudviklingsprojekt:

> Det nemmeste er selvfølgelig bare at sige 'ja' til et eller andet projekt, der bare bliver væltet ned, men nummer to nemmeste det er jo at lave en protestgruppe, som går imod 'whatever'. Men jeg tror, at det er svært at lave en supportgruppe for et eller andet, fordi så er man ude i et eller andet: 'Hvad er det, man er?'. Supporterer man kommunen, som er kommet med et forslag eller opponerer man så den gruppe, som i forvejen opponerer? Altså, så bliver det for besværligt på en eller anden måde. Så derfor tror jeg, at supporterne i sådan en situation har svært ved at mobilisere sig; svært ved at lave en eller anden form for organiseret gruppe, som kan følge op (*Ibid.*).

Hvorom alt er, så fik den konstruktive drejning i mødet heller ikke nogen umiddelbar effekt i forhold til opslutningen omkring Supertankers visionsprojekt.[53] Det var først og fremmest forslagene til at udvikle argumenter eller tiltag til at forhindre byggeriet, der fandt tilslutning – fx en

[53] Endsige indflydelse på den efterfølgende lokale referering af mødet. Af et referat i lokalrådsregi fremgår udelukkende debatten om argumenter og midler i modstanden til projektet (nyhedsbrev fra 9. juni 2004).

pressegruppe og en mock-up-gruppe. Udgangen af mødet er derfor endnu et skridt i retningen af skabelsen af en generel, sort-hvid dagsorden omkring Egeraat-projektet. Ikke lige Supertankers dagsorden, men for det lokale netværks deltagere en helt igennem positiv oplevelse pga. af den åbne stemning, der trods alt ikke er uden effekt på de ellers målrettede deltagere:

Jeg så dels mødet som noget, der kunne fremme vores egen dagsorden, men også i højere og højere grad som et demokratiforetagne... Så vidt jeg kan huske det, så gik det rigtig, rigtig godt. Jeg tror, vi alle gik derfra med en god oplevelse... Jeg kan huske, jeg tænkte, at 'det må vi gentage, det her'. Altså, 'det er et godt samarbejde, vi har gang i her' (Frederiksberg-borgeren).

"Nu bliver der krig!" – lokalplanforslaget vedtages til offentliggørelse

De forskellige kritiske strategier hos henholdsvis lokalrådet og Supertanker har i løbet af nogle hektiske uger i maj og juni afprøvet mulighederne for samarbejde med større eller mindre dele af det bypolitiske felt, og således også holdbarheden i hinandens perspektiver. Hvis dette har givet et foreløbigt fingerpeg om, at en visionsorienteret kritik har ringe vilkår, så gør den efterfølgende politiske behandling af spørgsmålet om, hvorvidt planforslaget overhovedet skal i høring, dette fingerpeg til en uomgængelig realitet, da de lokales modstand i processen gøres endnu mere stålfast.

"Det var ligesom et projekt, hvor der blev polariseret" – behandling af lokalplanforslaget i de politiske udvalg

Ved det ØU-møde, som BR-medlemmerne ved det fælles debatmøde melder tilbage fra, har spørgsmålet om lokalplanforslaget været behandlet med udgangspunkt i en BTU-behandling, der er blevet udsat fra den 19. maj. Udsættelsen er en direkte konsekvens af lokalrådets foretræde ved dette møde, hvor de er mødt frem med gaver i form af aflange postkort med byens ubrudte profil samt deres kritik af processen, bruddet med princippet og ikke mindst af det visuelle beslutningsgrundlag. Det er denne kritik, der gør, at behandlingen af punktet bliver udsat i afventning på et bedre beslutningsgrundlag. Lokalrådets kritik fører til, at projektet ifølge sagsbehandleren bliver "det projekt, der nogensinde har været mest belyst" (sagsbehandleren). Lokalrådet lader sig dog ikke stille tilfreds, men på et tidspunkt må forvaltningen sige fra:

> På et tidspunkt, så syntes vi, i hvert fald også ressourcemæssigt, at vi blev nødt til at sige stop, fordi vi også klart kunne fornemme, at lige meget hvor meget materiale, og hvor mange 1:1-modeller, vi ville lave, så ville det ikke være det, der var det afgørende for at få overbevist nogen. Det var ligesom et projekt, hvor der blev polariseret: enten så syntes man det var fantastisk, eller også var det bare, altså, 'død over København' (*Ibid.*).

Da planforslaget kommer på dagsordenen for BTU den 2. juni bliver det ydermere fulgt til døre af et forslag fra Enhedslistens ordfører om at finansiere en mock-up. Hans forslag stemmes ned, mens planforslaget anbefales vedtaget med stemmerne 6 mod 5. Ved ØU-mødet den 8. Juni, samme aften som Supertankers og lokalrådets debatmøde, anbefales indstillingen forkastet med stemmerne 6 mod 3. Dette ændrer dog ikke på, at forslaget kommer på dagsordenen for BR aftenen efter. BR-debatten, der skal afgøre om lokalplanforslaget skal til offentlig høring eller ej, lægger sig i linie med den dominerende modsætning, der har udviklet sig i den hidtidige debat.

"Det er et projekt, som vil signalere, at København er en metropol" – tilhængerne

> Det her er nok den arkitektoniske sag, som vil vække mest opsigt i denne valgperiode, og formentlig af mange vil søges sammenlignet med sagen om busterminalen (Københavns Kommune, 2004d).

Med de ord indleder Egeraat-projektets politiske bannerfører, Bygge- og Teknikborgmesteren, aftenens længste debat ved borgerrepræsentationsmødet, dagen efter borgermødet i Supertanker. Han fortsætter med en varm anbefaling af at projektet sendes i offentlig høring. Han fokuserer med ord som "særlig", "unikum" og "enestående" på projektets unikke karakter og støtter sig i den

forbindelse op ad byens officielle faglighed på området, stadsarkitekten, der jo i sin egenskab af deltager i den rådgivende komité selv har været med til at vurdere det i konkurrencen. Borgmesteren ser projektet som en strålende betegnelse af "byens karakter" og således også som en mulighed for at lancere København som en unik by på det internationale landkort.

Han placerer sig på denne måde i debattens "hurra"-fraktion, der taler i forblommede vendinger om projektets unikke kvaliteter og muligheden for at gøre København til en unik by og placere den på landkortet. Den socialdemokratiske ordfører placerer sig også i denne fraktion:

> Det her er simpelt hen et bragende flot projekt, det er utraditionelt, det er usædvanligt, der er international stil over det. Jeg synes, det er et projekt, som når det bliver gennemført vil signalere, at København er en metropol, som kan gøre sig gældende i Nordeuropa (*Ibid.*).

Han afslutter dog sit indlæg med at konstatere, at Socialdemokratiet er splittet mht. lokaliseringen af projektet og således blot indtil videre "ønsker projektet sendt i offentlig høring" (*Ibid.*). De Radikales ordfører placerer sig ligeledes i fraktionen med følgende udsagn: "Vi mener, København har brug for det signal, vi mener, at den tid er ovre, hvor vi kan markedsføre København med 3. akt af Napoli. Vi mener, der er en signalvirkning ved det tårn, som er vigtig" (*Ibid.*).

"Det historiske København det er vores alle sammens" – Den historiske respekt-fraktion

Enhedslistens ordfører er klart enig i, at dette projekt sender et "et radikalt signal", men han undrer sig over, hvad det egentlig er, man sender signaler om: "Vi får at vide, det er et stærkt signal. Ja, et signal om hvad, et signal om hvad, at man bygger 14 etager inden for voldene, hvad er det et signal om". Han synes klart, at det er et spændende projekt, men, som han siger, "uanset hvor mange superlativer og tillægsord, man kan hælde ud over det projekt, der ligger her, så skal man være meget, meget varsom i det historiske København inden for voldene". Han skærer i denne forbindelse helt ind til kernen i sagen:

> Det gamle København, det historiske København det er vores alle sammens, det har en særlig stemning. Byens profil er tårne og spir, der stikker op over de gamle hustage. Det er med til at give en stemning [til] det historiske København (*Ibid.*).

Han mener, at kommunen, og det flertal der tegner sig, bør tænke sig godt om og finde et andet sted til projektet for ikke at komme ud på en glidebane:

> Flertallet sætter sig selv ud på en glidebane, og turen ned ad bakke kan gå meget stærkt, for når man først har dispenseret en gang, hvad så den næste og den næste, hvornår kommer det næste projekt, der er noget særligt arkitektonisk, som udsender et radikalt signal om et eller andet, jeg ikke forstod, hvornår kommer det. Når man først har brudt princippet, så er princippet der ikke længere, det giver præcedensvirkninger, det er en glidebane, man er ved at gå ind i. Vi vil ikke ud på [den] glidebane (*Ibid.*).

Med de udsagn placerer ordføreren sig i den anden fraktion, der, akkurat som de lokale kritikere på Christianshavn, fokuserer på respekt for den historiske, bygnings- og planmæssige sammenhæng med henvisning til regler, fredninger, samt den gamle og historisk bykerne med "sin særegne stemning". I denne fraktion befinder sig også SF's ordfører, der beskriver byggesagen som en "superlativernes sag", men vel at mærke ganske andre superlativer end dem, fortalerne bruger. Lige som Enhedslisten betegner han projektet som interessant, men tilføjer en betydelig anke for dets manglende hensyn til de lokale, københavnske såvel som christianshavnske omgivelser: "Det ser også spændende ud, synes vi, meget interessant, meget lidt københavnsk..." (*Ibid.*).

Lige som socialdemokraterne mener han, at det vil kunne placeres andre steder i København, men ikke på "Wilders Plads, fordi det er et brud med de bebyggelsesprincipper, vi har haft i København

inden for murene igennem et par eller flere generationer". Han understreger desuden, at Christianshavn allerede har et vartegn: "Frelserkirkens snoede tårn":

> Det er et brud med den arkitektur, der er på Christianshavn, og det klaskes ned mellem 2 fredede bygninger hensynsløst, brutalt og råt for at blive i jargonen (*Ibid.*).

Han udtrykker desuden bekymring over, at den "ellers udmærkede stadsarkitekt" både varetager et embede som byens formelle myndighed, hvad angår den arkitektoniske udvikling, og har indgået i den rådgivende komité, som har anbefalet det grænseoverskridende projekt, hvorfor man kan frygte, at han er "forudindtaget" i sagen. Knap så superlativ er De Konservatives ordfører i sine udtalelser, men han deler skepsissen overfor, hvad han kalder et "utraditionelt" byggeris indflydelse på byens "historiske bydele" med fredede bygninger. Han mener, at man skal være varsom med at bryde med princippet om lavt byggeri inden for voldene, og mener at det bør realiseres andetsteds. Han understreger desuden, at projektet er så udefinerbart, at man ikke ved, hvad man siger ja til: "sagt med danske ord, kan det ikke bygges" (*Ibid.*).

"Man skal lægge mærke til de protester" – folkestemnings-fraktionen

De to fraktioner møder hinanden i en enkel vinkel, der fokuserer på initiativet. Ikke byudviklingsaktørernes initiativ til at bøje reglerne (V, S, B), men til aktivt at håndhæve vedtagne regler (i tråd med borgere og faglige organisationer). Denne fraktion udgøres logisk nok af det mest populistiske parti i øjeblikkets politiske klima.

Dansk Folkepartis ordfører betegner i tråd med de øvrige ordførere projektet som "et virkelig spændende og enestående projekt", men mener ikke at det kan placeres blandt fredede bygninger i den gamle kerne. Som den eneste henviser hun desuden til de protester, der har vist sig under den forudgående høring:

> Der er noget med højden, og det kan man selvfølgelig dispensere for, det er vi så gode til her i byen, at vi bare dispenserer, hvis det er, det er for højt. Men jeg synes da også, at man skal lægge mærke til allerede nu de protester, der er kommet rundt omkring fra, og det er jo ikke alle sammen fra hvem som helst (*Ibid.*).

Hun henviser til 'Foreningen til gamle bygningers bevaring' og 'Akademirådet', men "synes også, vi skal lytte til, hvad det er, de lokale beboere siger". Hun mener, at vi kan forvente mange flere protester, ikke mindst fra christianshavnerne og foreslår i stedet Ørestaden som en mulig lokalisering.

Indstillingen om Egeraat-projektet godkendes efter debatten med 29 stemmer imod 23. For stemte: A, B, D, V og V 2. Imod stemte: C, F, O og Ø. Som følge heraf sendes lokalplanforslaget i offentlig høring fra den 6. juli frem til 1. oktober med en samtidig vedtaget dialogstrategi, der indebær en udstilling af projektet på det lokale bibliotek, en hjemmeside for debatindlæg samt et borgermøde.

En del af christianshavner-netværket har fulgt med i debatten fra tilhørerpladsen, og tager beslutningen med som yderligere brændstof til den allerede velkørende modstandsmaskine. Gruppen forlader Rådhuset under højlydte ytringer som: "Nu bliver der krig!" (Frederiksberg-borgeren).

Styrkeprøve mellem 'symbolsk' og 'politisk' kritik II

Sideløbende med hele Krøyers Plads-sagen (sagens gang gennem planapparatet, den lokale oppinionsudvikling og Supertankers egen intervention i den sag) tager Supertankers deltagelse i debatten om en kreativ udvikling af København fart. De afholder tre workshops og er desuden værter for kommunens officielle workshop om planstrategien (Københavns Kommune, 2004a), der

Figur 66 *Visualisering af nogle af workshoppens ideer til udviklingen på Wilders Ø.*

aftegner en meget 'kreativt' fokuseret retning i den kommende revision af kommuneplanen. I begge processer er stemningen entydigt for en langsom udvikling i byens brakområder. En kendt designer træder frem i en video fra kommunens arrangement (lavet af et produktionsselskab med residens på Luftkastellet) med følgende klare budskab til Overborgmesteren, der står ved siden af: "Lad Luftkastellet være!".

Den entydige støtte til en *fordrejende* udvikling af byens *udtømte brakzoner* i Supertankers egne workshops, afrapporteres i form af et høringssvar til den planstrategien. Mens debatten således bekræfter det foregående års arbejde i Supertanker, så forsvinder den dog, både i Supertankers konkrete interventioner og i den generelle debat, i blæsten omkring højhusene, der for en kort stund fører dialogen forbi lagerhallen i Strandgade, for siden, pga. den dominerende sort-hvide arena, ikke at komme tilbage igen.

"Rundkredse igen" – 'Visionsprojektet' slutter og 'Københavnere mod Fejlplacerede Højhuse' begynder

Der er i sommermånederne ikke meget debat om lokalplanforslaget, men Supertankers projekt om 'Visioner for Wilders Ø' fortsætter umiddelbart efter Borgerrepræsentationens vedtagelse om at sende lokalplanforslaget i høring. Som oplyst ved debatmødet den 8. juni afholdes den første workshop den følgende lørdag den 12. juni. Ca. 20 personer møder op til workshoppen, der er planlagt som to parallelle forløb, hvor den fremtidige udvikling på Wilders Ø behandles: Ét for lokale interesserede; ét for kunst- og arkitektstuderende. Meningen er at lade de to forløb mødes i en opsamlende session, hvor resultaterne kan konfrontere og inspirere hinanden.

Af de 15 lokale bliver der hurtigt skabt to grupper. Én der vil sætte sig for at lave en pressestrategi for en kampagne mod Egeraat-projektet og én der slutter sig til en lille gruppe fagfolk, der følger Supertankers opfordring om at tænke i alternativer og således konkretisere det arbejde, som er påbegyndt ved den tidligere Visionsworkshop.

Den faglige gruppe af arkitekter og kunsthistorikere sætter til en start fokus på kajområderne ud mod havnen. Her udvikler de et overordnet program for variationen af aktiviteter på øen:

Den sydlige kajkant af Wilders Ø ved 'Det hvide snit' lægger op til 'kontemplative' og rolige aktiviteter pga. boligbebyggelsen. Dette overordnede program bliver udfoldet til ideer til konkrete aktiviteter som 'kontemplative rum', 'rum til eftertanke', 'skaller', 'blomster', 'tankebobler', 'dykkerklub', '(vinter)sauna' og 'roklub'.

Den nordlige kajkant ved Nordatlantens Brygge lægger op til mere støjende aktiviteter, specielt i henhold til evt. genoprettelse af vandbassinet. Her, især omkring det bassin ved siden af Nordatlantiske Brygge, der i lokalplanforslaget foreslås genoprettet, bliver foreslået mere livlige og larmende aktiviteter som 'udspringtårn', 'teater', 'koncertsted', 'auditorium', 'udstilling i tørdok', 'cafeer', 'havmiljøforum', 'værksted/værft' og 'skøjtebane'. I Grønlandske Bassin ved Krøyers Plads foreslås en sejlskole placeret.

I borgerdelen af visionsgruppen bliver der indledt med en rundtur i de områder, som er omfattet af den lokalplan, der sendes i høring: Luftkastellet, Supertanker og Nordatlantens Brygge. Ved slutningen af turen får hver enkelt i den vandrende gruppe til opgave at komme med tre forslag til konkret udnyttelse og udformning af områderne. Det er et forsøg på at nuancere de overordnede temaer, som blev udviklet på Visionsworkshoppen og præsenteret ved debatmødet. Forslagene handler især om børn og unge, vandet og mødesteder (direkte transskribering fra workshop-noterne):

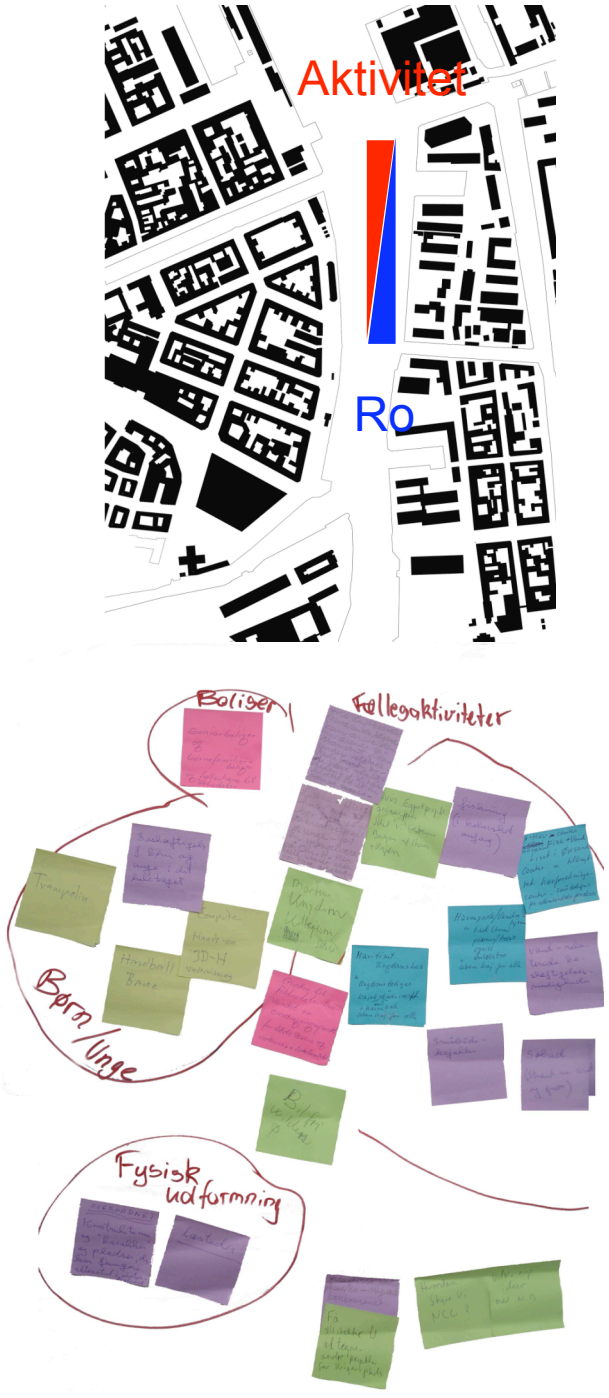

Figur 67 *Workshopresultater fra Supertanker.*

Fysisk udformning mm.
Konstruktion af barakker og pladser, der kan fungere alternativt i vinterhalvår
Læsteder
Bilfri Wilders Ø

Forslag angående proces
Hvis disse forslag forkastes: Ny arkitektkonkurrence
Få arkitekter til at tegne andre projekter for Krøyers Plads
Hvordan styrer vi NCC?
Udvikle nye ideer med Nordatlantens Brygge

Børn og unge
Beskæftigelse for børn og unge i det hele taget
Hardballbane
Trampolin
Computer "Hands on" 3DH-undervisning

Boliger/Mødesteder/Vand/Børn og unge
Seniorboliger og børnefamilieboliger og fælleshuse til aktiviteter
Hvis Luftkastellets nuværende ejere kan drive den nuværende restaurant
videre under etablerede former, bør de have muligheden.
L.K. har hidtil
været en succes
Luftkastellets hus (Bygn. B) bør bevares til rekreative formål for unge.
P.t. en mangelvare på Christianshavn. Men alle uanset alder bør have adgang
Maritimt ungdomskollegium/skole
Plads til aktiviteter hvor vandet er omdrejningspunkt for både børn og
voksne i lokalområdet
Hvis Egeraat-projektet bliver til noget skal vi bestemme brugen af
stueetagen
Maritimt ungdomshus – ungdomsboliger, kajak- og småbådsværft,
havnebad, åben kaj for alle

Vand
Vandrelaterede beskæftigelsesmuligheder
Søbad (strand med sand og græs)
Småbåde - kajakker
Fiskning (i begrænset omfang)

Borger- og faggruppens tanker om udviklingen bliver den følgende lørdag integreret med hinanden i et fokus på det nordlige område. Her videreudvikles temaerne med mere visuelt materiale i samarbejdet mellem de to grupper. Formålet er således samtidig at konkretisere tankerne om nyttige aktiviteter på Wilders Ø i forslag af mere fysisk karakter:

skole i bunden af bygning
larm går ikke sammen med dyre boliger
bruge havet og havnen
ponton hele vejen rundt
børn og unge - Ollekolle – ungdomsboliger
bådeværft
Panama/Amsterdam - flydende mødested
maritimt ungdomshus
tiltrække mennesker fra hele byen/landet
LIV på Krøyers plads!
Oure Idrætsskolen, Team DK / CPH
værksted
flydende skøjtebane
sauna / vinterbadning
overlevelsespontoner
maritime uddannelser

Figur 68 *Workshop hos Supertanker.*

Set under ét er der meget fokus på en blanding af ønskede aktiviteter for væsentlige målgrupper og de funktionelle rammer, der skal rumme disse aktiviteter. Især børn og unges interesser sætter deres præg på ideerne, der overvejende er af uddannelsesmæssig eller rekreativ karakter – af geografiske årsager de fleste mere eller mindre maritimt orienterede.

Den anden borgergruppering samles ved et nabobord under overskriften 'Pressegruppen'. Den sætter sig for, med baggrund i hvad der kan karakteriseres som en *symbolsk* kritikl, at lave en plan for, hvilke temaer der kan fokuseres på i en kommende strategi for at sætte dagsordenen i pressen. Udfoldelsen af den kritiske taktik bliver otte punkter: Demokrati i planproces; alternativ visualisering af højde; statistik om Christianshavn; trafik; lokale ejendomsværdier; bymiljø med reference til bl.a. Supertankers ideer; arkitektonisk brud med højdeprincippet i det historiske København med referencer til regler i andre historiske byer i Europa; kontakt til fag- og kulturpersonligheder, der kan støtte sagen (referat fra Pressegruppen 12. juni 2004).

'Pressegruppen' gør sig desuden tanker om, hvordan den kan formidle budskabet i forskellige både lokale og landsdækkende medier (*Ibid.*). Gruppen arbejder videre på punkterne i løbet af den kommende uge og tager sig ved et privat møde også et egentligt navn, 'Københavnere mod fejlplacerede højhuse' (KMFH). Navnet er et udtryk for, at gruppen, der består af medlemmer af Christianshavns Lokalråd samt Frederiksberg-borgeren, trods fuld opbakning fra og enighed med lokalrådet, vil være friere stillet til en kampagne end det ville være tilfældet, hvis de blev foretaget i lokalrådets navn:

Figur 69 *KMFH's folder om Krøyers Plads sammenligner situationen med Luftkastellet med det fremtidige boligprojekt.*

Der blev så nedsat sådan en undergruppe, som bliver ret uafhængig i virkeligheden. Og det gjorde den ud fra den betragtning, at hvis den kørte autonomt i forhold til lokalrådet, så kunne den tillade sig nogle ting, som den ellers ikke kunne tillade sig, hvis den hele tiden skulle være i overensstemmelse med alle de her 40 mennesker, der sidder i lokalrådet (talsmanden).

Med sin nye identitet har gruppen til den næste workshop, den følgende lørdag, fået produceret en brochure indeholdende mange af de foreslåede punkter til kritik af Krøyers Plads-projektet. Af brochuren, som KMFH sender til politikerne på Rådhuset, fremgår det desuden, at Christianshavns lokalråd samtidig har taget initiativ til en underskriftindsamling under overskriften: "Nej til Manhattan midt i byen".

Supertanker sørger i sommerens løb også for at skabe begivenheder. Dette dog mere for at formidle et konkret indhold i afholdte aktiviteter end for at give en bred mediedækning til nogle givne budskaber. Det er således dialogen ved debatmøder og workshops, der i sommermånederne bliver bearbejdet til at indgå i Supertankers udstilling 'WeLoveCph' med fernisering den 20. juli. Et hjørne af udstillingen er tildelt Krøyers Plads med bidrag fra Supertankers proces, kommunen samt lokalrådet i form af deres netop igangsatte underskriftindsamling.

I udstillingsperioden afholdes flere aktiviteter. Bl.a. indkaldes til flere workshops om Krøyers Plads, hvor et oplæg til program for Wilders Ø er sat på dagsordenen. Agurketiden (slutningen af juli) sætter dog sit præg på aktivitetsniveauet så ingen reel dialog foretages i den forbindelse. Dialogen, eller noget der ligner, kommer dog i allerhøjeste grad på et senere tidspunkt, hvor Supertanker indkalder til de sidste aktiviteter i Strandgade.

Figur 70 *Sidste arrangement i Supertanker er en havnerundfart med Krøyers Plads på dagsordenen.*

5. og 12. august indkaldes til Åbne Havnerundfarter, hvor Krøyers Plads er på dagsordenen på den sidste tur, hvor projektet udgør rosinen i pølseenden på den to timer lange rundfart. Til lejligheden er inviteret direktøren fra Nordatlantens Brygge, den projektansvarlige fra NCC, en arkitekt samt det christianshavnske netværk. Aftenen og Supertankers officielle projekt i forhold til Krøyers Plads slutter med den sidste lounge i Supertankers udstillingslokale, hvor underskriftsindsamlerne laver opsøgende arbejde. Ud over debatten 'on location', som det hedder i præsentationen af havnerundfarten, byder aktiviteten således også på den eneste mulighed

i hele høringsperioden for et sagligt, men uformelt møde mellem de klareste interessemodsætninger i sagen. Det er den eneste lejlighed, der ihukommes af én fra KMFH i forbindelse med omtale af modparterne i sagen:

> Nej, nej, dem snakkede vi ikke så meget med. Det må man jo nok erkende. Altså, der var et stormøde. Det var nede i Supertanker. Og der var jo en seance, hvor vi bl.a. var ude at sejle, hvor NCC var med. Der var en repræsentant for NCC, og der var også nogle fra Københavns Kommune. Og der fik vi jo sludret lidt med den repræsentant fra NCC, og repræsentanten fra Københavns Kommune ('underskriftindsamleren' i Andresen).

"Folk har jo nogle holdninger, og christianshavnere de er ikke sådan at bide skeer med" – den forgæves jagt på et aktionsforskningsobjekt

Fællessangen og havnerundfarten bliver svanesangen for det direkte såvel som indirekte samarbejde mellem Supertanker og de lokale kræfter på Christianshavn. Ligesom mht. de mere etablerede byudviklingsaktører rammer Supertankers projekt på forskellige måder skævt i forhold til de interesser, der ligger lokalt. Disse handler mest om at forhindre det projekt, Egeraat har udviklet til Krøyers Plads, eller at forbedre samarbejdet i andre henseender mellem de eksisterende aktører på øen, snarere end at tænke i alternativer for stedets udvikling – for så vidt at de overhovedet har tid til at engagere sig i øens fremtidig udvikling. En tilbagemelding fra en deltager ved Visionsworkshoppen går bl.a. på, at Supertanker i al for høj grad styrede dialogen (personlig kommunikation med lokal beboer), hvilket kan have med det eksplicitte ønske om at nedtone Krøyers Plads-modstanden og i stedet tænke i alternativer.

Dette kan være én af grundene til, at det fra starten af er relativt svært at få engageret tovholdere til de temaer, som udvikles ved Visionsworkshoppen. Der er måske ikke det nødvendige ejerskab til problemstillingen, eller ressourcer til at engagere sig i den. Snarere end at udgøre en aktiv forankring gennem skabende deltagelse i workshops, så synes de lokale, hvorom alt er, 'blot' at ville deltage som passive tilhører til det, som udfarende aktører, fx Supertanker og lokalrådet, foretager sig.

Selv om Wilders Ø-debatmødet bliver en særdeles konstruktiv forankring af Supertankers visioner blandt en bredere gruppe af christianshavnere, er der også i dette tilfælde et meget fokuseret engagement i spørgsmålet om at forhindre Egeraat-projektet. Og for størstedelens vedkommende så handler engagementet om at give moralsk støtte til de aktive personer, der vil bruge tid på den sag. Det er derfor ikke særlig mange, der melder sig under fanerne ved de foreslåede workshops. Og dem som møder op gør det med et klart formål: At vælte højhusene. Een af deltagerne forklarer, at det kom meget til at handle om deres egen sag, snarere end om det demokratiske eksperiment, Supertanker lægger op til:

> Altså, folk har jo nogle holdninger, ikke også, og christianshavnere, de er ikke sådan at bide skeer med. Det er jo gamle 68'ere, aktivister, så man skal regne med sådan noget... At have en dagsorden, ikke (Frederiksberg-borgeren).

Han sætter evnen og viljen til at formulere og holde på sin dagsorden i modsætning til Supertankers 'Visionsprojekt'. En af de supertænkere, der deltog i projektet, ser den attraktionen i den sort-hvide kritik, og vægringen over for at tænke mere åbent, som en generel tendens i den måde, byudviklingen sættes på dagsordenen:

> Det ene, det ved man virker, og det bliver sådan egentlig understøttet af både medier og faktisk også de modstandere, man reagerer imod. Altså en selvopfyldende profeti. Og især i denne her sammenhæng her, hvor bl.a. Freja, altså demonstrerede anti-demokratiske tendenser. Det er jo klart, at der var en hel masse ting i det, som ikke handlede om, hvor høje husene skulle være. Det vil sige, at der var motivationen [for kritikken] ligesom klar. De andre ting med at prøve at komme med alternative forslag og være lidt konstruktiv. Det er en helt anden dynamik, der ligger i det. Det

> kommer ikke af sig selv. Og det er jo hele eksistensberettigelsen for det, vi har beskæftiget os med, at uden sådan en katalysator, så bliver det bare den sort-hvide dialog (arkitekten).

Han får, hvad denne katalysator-effekt angår, opbakning af én af de deltagende KMFH'ere, der til en start slet ikke forstår, hvad Supertanker går ud på, men som gennem berøringen får fuld forståelse for projektet: "For mig at se, så er det jo en Guds gave til byudviklingen, at der sidder nogle mennesker, som faciliterer de ting" (talsmanden). Som sådan får Supertanker også en egentlig katalyserende effekt på KMFH-arbejdet. Een af dem fortæller:

> Jeg oplevede det oprigtigt talt som 'at nu køre det'. Efter at vi havde fået kontakt med [Supertanker], fordi vi skulle ikke længere sidde og fedte dér og klappe hinanden på ryggen, men nu havde vi nogle redskaber. Supertanker er meget vigtige i den proces. Det giver os også pludselig en oplevelse af, at der er nogen, der lytter til os. At [de] lytter til os. At [de] åbner [deres] døre. Så det var meget igangsættende. Jeg tror ikke, vi var kommet så godt videre uden de møder. Det må jeg sige. (Frederiksberg-borgeren).

Ud over, at "det var et meget inspirerende sted at sidde" pga. det store åbne rum, hvor der var "plads til at tankerne kunne udfolde sig", så er der en entydigt positiv fornemmelse af at komme "ind i varmen på den måde" og en følelse af at få "et større forum at arbejde i" (*Ibid.*). Det er Supertankers foregående, temmelig mediedækkede arbejde med havnen, samt ikke mindst dialogen med magthaverne i denne sammenhæng, der gør deres åbenhed over for højhus-modstanderne til en moralsk opbakning for KMFH-projektet – dog uden at ændre afgørende ved måden, deres dagsorden bliver formuleret:

> Man kan sige, vi kunne ikke rigtig få fat i magthaverne, men så kommer vi pludselig i kontakt med [Supertanker], og [de] har kontakt med magthaverne. [De] har nogle midler, [de] har nogle ideer, nogle lokaler og så videre. Men naturligvis med den sædvanlige dagsorden: At vi ikke vil have højhusene. Det er jo vores holdning, ikke (*Ibid.*).

Og så er vi tilbage ved udgangspunktet for Supertankers kritiske 'Visionsprojekt' igen.

Opsamling

Det bypolitiske felt fortættes om etablerede positioner...

Efter i forbindelse med 'Den blå plan' at have etableret sig som en ny, 'politisk' aktør i det bypolitiske felt i København hen over sommeren 2003 engagerer Supertanker sig i diskussionen om Krøyers Plads, der rammer ind i ét af kerneområderne i byudviklingslaboratoriets arbejde: Udviklingsvilkårene for byens 'brakzoner'. Engagementet i denne debat, der sker på initiativ af en lokal beboer, viser sig at byde på helt nye vilkår for Supertanker, forårsaget af den bevægelse Krøyers Plads som forestillet og praktisk *rumlighed* tager: Fra en eksistens som relativt *udtømt brakzone* uden større planer og med forestillinger, der i den bredere offentlighed i denne periode mest knytter sig til den livlige praksis omkring cafeen 'Lufktastellet'.

Dette ændrer sig, da Freja afsøger udviklingsmulighederne på Krøyers Plads gennem en idékonkurrence, der producerer et spektakulært bud, et *strategisk tegn*, fra Erick van Egeraat Associated. Forslaget vinder, i et første *moment* i dannelsen et antagonistisk felt, straks gehør blandt planlæggere og betydningsfulde politikere på Rådhuset og bliver præsenteret som et næsten sikkert bud på Krøyers Plads' fremtid. Forslagets kontrastfulde relation til de nærmeste, historiske omgivelser kombineret med 'sikkerheden' hos kommunen og Freja i offentliggørelsen, det andet *moment*, skaber dog fra starten af i september 2003 en betydelig kritik, der får yderligere kraft under den forudgående høring i februar 2004. Gennem flere afgørende *momenter* i foråret krystalliserer den historiske orienterede, og således *symbolske* kritik sig omkring Christianshavns Lokalråd, der sætter sig for at mobilisere lokalområdet *imod* projektet.

Med en hård og højt profileret debat i horisonten inddrages Supertanker af den lokale beboer for at skabe et eksplicit 'politisk' alternativ, der både fokuserer på en mere konstruktiv dialog og på udviklingen af flere alternative scenarier end det Egeraat-projekt, der, positivt eller negativt alt efter perspektiv, er under udvikling til sagens kerne. Det bypolitiske felt viser sig dog særdeles svært at engagere i det initiativet. De etablerede aktører i kommunen og Freja ser ingen relevans i alternative dialogprocesser eller scenarier, og takker nej til Supertankers invitationer. De lokale kræfter er anderledes interesserede i at deltage. Til en start får Supertankers 'Visionsprojekt' faktisk udviklet et positivt alternativ i form af en prioriteret, lokal dagsorden for Wilders Ø's udvikling. Denne dagsorden bliver i realiteten også forankret bredere på Christianshavn ved et debatmøde afholdt sammen med lokalrådet. 'Visions'-dagsordenen viser sig, ved endnu et *moment* i udviklingen af det bypolitiske felt, dog ikke at kunne måle sig i forhold til lokalrådets forsøg på at mobilisere direkte kritik af Egeraat-projektet.

Debatten følger således netop den kurs, Supertanker-projektet havde sat sig for at modvirke. Dette sker i form af en gensidig bekræftelse/fastlåsning af såvel dagsordenen som arenaen for dennes forhandling. På den ene side skaber fokuseringen på byens profil både en stærk modsætning mellem en *symbolsk* og en *strategisk* forestilling og en gensidig bekræftelse af, at det er byprofilen, der er den væsentligste dagsorden, snarere end vitaliteten i byen – og i debatten. På den anden side gør denne modsætningsfulde, men gensidige bekræftelse af dette dagsordenspunkt, at et indgroet debatmønster gentager sig. De lokale kræfter bliver præget af det stærke budskab fra nogle af det bypolitiske felts etablerede positioner, planmyndigheden og udvikleren, og træder efterfølgende selv ind i en etableret position i feltet: Den negative kritiker.

I dette etablerede manuskript synes kun *fortættede*, dvs. stærkt definerede, positioner og udsagn at vinde gehør. Supertankers fokusering på et i dobbelt forstand konstruktivt alternativ finder derfor ringe resonans i det bypolitiske felt og 'Visionsprojektet' drosles ned. Neddroslingen er endnu et udtryk for, hvorledes det 'politiske' projekt kan stå modsætningsforhold for netop nogle af de interesser, det ønsker at artikulere bedre i en udfordring af det bypolitiske felt. Med andre ord udvikler der sig en overordnet modsætning mellem en *symbolsk* og en 'politisk' kritik. Neddrosling betyder samtidig endnu en ændring i det metodologiske forskningsperspektiv, som er indskrevet i Supertankers intervention.

...og gør jagten på aktionsforskningsprojektet forgæves: Metodologiske refleksioner

Betragtet som et projekt med den klare målsætning at ændre vilkårene for konstruktiv dialog i det bypolitiske felt, har Supertankers 'Visioner for Wilders Ø' ikke formået at leve op til ambitionen. I den sammenhæng viser det aktuelle debat- og forhandlingsklima i det bypolitiske felt, *fortættet* som det er omkring antagonistiske positioner, sig at være for stor en udfordring. Supertankers varierende gennemslagskraft i den første fase af forhandlingerne om Krøyers Plads giver dog ikke blot indblik i vilkårene for forskellige aktører i det bypolitiske felt. For så vidt at Supertanker blev gjort til rammen for et aktionsforskningsorienteret projekt, kaster det også lys over vilkårene for aktionsforskning i dette felt.

Supertankers forsøg på at præsentere 'Visionsprojektet' er et skridt i forsøget på at skabe en empirisk tilstedeværelse af forskningsprojektet og ikke mindst dets indbyggede normativitet i en offentlig sfære. Formålet er bl.a. andet et skridt i forsøget på at nedbryde den barriere, som jeg har påpeget i den kritisk-utopiske 'ontologiske fordobling af virkeligheden' (jfr. kapitlet om "Metodologisk demokrati"). Første skridt, omtalt i 'Supertanker – momenter i dannelsen af et bypolitisk subjekt', handler om at koble sig på en politiserings-proces *under udvikling* snarere end selv at tage initiativ til den, mens andet skridt, omtalt her, handler om i egenskab af et således udviklet

bypolitisk subjekt blandt andre i det bypolitiske felt at invitere til alternative workshops parallelt med den verserende debat og høring om Egeraat-projektet.

Mens de mere etablerede aktører i byudviklingen, herunder planmyndighed og udvikler, ikke ønsker at deltage, er der som nævnt til en start udbredt lokal interesse for at deltage. Pga. Supertankers tidligere aktiviteter går flere lokale med planer om at tage kontakt. Det er én af disse kontakter, der fører til 'Visionsprojektet'. Deltagelsen i projektet er relativt stor og af åben karakter til en start. Det fælles debatmøde, hvor visionerne fra den indledende workshop blev præsenteret, kan ses som kulminationen på projektet. Det er samtidig det sted, hvor konflikten mellem den lokale, relativt *symbolske* dagsorden og Supertankers mere 'politiske' dagsorden kommer tydeligst til udtryk. To forhold, med relevans for det metodologiske perspektiv, gør sig her gældende.

For det første kan konflikten, og den følgende vigende lokale deltagelse, ses som udtryk for en instrumentalisering, der stiger i takt med at debatten om Krøyers Plads spidser til. Der kan netop derfor siges at være god grund til et aktionsforskningsorienteret projekt, men spørgsmålet er om det i et bypolitisk felt præget af instrumentalisme kan lade sig gøre uden den autoritative neutralitet, som et eksplicit universitetsbaseret forskningsprojekt kan fremvise. Supertanker er en bypolitisk aktør blandt andre i det bypolitiske felt og virkede som sådan som en forstyrrende 'konkurrent' i kampen om at definere det centrale spørgsmål i debatten. Det er en central forskel i forhold til de i aktionsforskningen, videnskabeligt konstruerede arenaer.

For det andet kan konflikten således ses som udtryk for, at en aktion bliver 'farligere', når det forskende frirum ikke erklæres: Supertanker er en historisk del af det bypolitiske felt, hvor kampene om den urbane dagsorden udkæmpes. Derfor kommer der reaktioner på den konkurrence, som Supertanker-initiativet hermed udgør. Det, der sker, er altså, at der i en reel, praktisk sammenhæng bliver spurgt om de samme ting, som i ethvert andet forsøg på at etablere et aktionsforskningsprojekt. Forskellen er, at der er en reel, empirisk tilstedeværelse af det forskende subjekt/projekt i et praktisk felt. Forskeren rykker sine studier ud af laboratoriets konstruerede frirum og blotter udfordringen i projektets indbyggede normativitet. Normativiteten i forskningsprojektet er på denne måde til åben evaluering blandt 50 engagerede borgere. Ikke som forskningsprojekt, hvilket kun ville have skabt en kunstig afstand, men som praktisk og argumenteret intention i det samme bypolitiske felt, som de deltagende borgere er aktører i.

For det er jo netop det, som er dogmet lige nu: På den ene side bærer enhver forskning normativt og generelt forestillingsmæssigt præg af den virkelighed den vokser ud af. På den anden side, så påvirker forskningen denne virkelighed, om så det er i konkrete interview-situationer eller i forbindelse med forskningens offentliggørelse. Forskningen er en del af den urban (sociale) praksis, lige som så mange andre praksisser. Dens validitet bør derfor ikke kun afhænge af videnskabsinterne kriterier og forskningsmiljøets generelle diskurs, men også af det praktiske felt, som den pågældende forskning er en, i det mindste, diskursiv medskaber af. Der er det så, hvis man, som det er tilfældet i dette forskningsprojekt, forfægter en praktisk tilgang til forskning og metodologi, at man må udvide denne bevidst diskursive konstruktion til også at være praktisk. Det er gennem den empiriske tilstedeværelse af den forskende subjektivitet, at artikuleringen med og derfor også forståelsen af 'virkeligheden' uden for laboratoriets frirum for alvor kan tage et skridt ud af sig selv og sin egen mere eller mindre videnskabelige selvforståelse.

Forskningsprojektets indbyggede hang til at foretage en generel, 'politisk' kritik af mekanismerne i det bypolitiske felt møder en klar reaktion ved mødet: Fingrene væk! Denne reaktion skal så konstrueres i forhold til de mekanismer, som skaber den: Den overhængende fare for byggeriets realisering og deltagernes større eller mindre afhængighed af den gældende dagsorden: Kort sagt den instrumentelle fordring.

Erfaringen med 'Visionsprojektet' bekræfter således tilstedeværelsen af en stærk grad af instrumentalisme i det bypolitiske felt i sagen om Krøyers Plads og bekræfter hermed nødvendigheden i konstruktionen af *sociale frirum* for at udvikle og teste en konstruktiv social kritik. I bekæftelsen af denne nødvendighed, bekræftes også aktionsforskningens konstruktion af frirum som en 'ontologisk fordobling af virkeligheden', der skaber mulighedsbetingelser for andre forestillinger og praksisformer.

I stedet for at søge en sådan konstruktion vælger jeg at indtage en observerende position og følge den fortsatte forhandling i det således antagonistisk konstruerede, bypolitiske felt.

DE ETABLEREDE 'BYPOLITISKE' POSITIONER BEKÆMPER HINANDEN I DEN ETABLEREDE ARENA

Den diskursive etableringsfase i debatten om Krøyers Plads er foregået som en kamp mellem bl.a. det *strategiske* udspil fra planmyndighed og ejendomsudvikler, det *symbolske* modspil fra især det miljø på Christianshavn, som samler sig i KMFH-gruppen, og den *politiske* kritik fra Supertankers 'Visionsprojekt'. Kampen har mellem linierne handlet om forskellige overordnede måder at skære debatten på, og har udviklet sig i en dominerende sort-hvid-skæring, der tilgodeser netop den byprofilorienterede argumentation, som udveksles mellem det *strategiske* udspil og det *symbolske* modspil. Supertankers forsøg på en direkte udfordring bliver derfor opgivet, hvilket for forskningsprojektet også medfører et metodologisk skifte til en mere observerende position.

Nu følger derfor en fase, hvor den sort-hvide skærings mægtigste aktører, dvs. modstandere og tilhængere af Egeraat-projektet, folder sig ud med forskellige strategier i en arena, der fungerer i henhold dels til en formel planprocedure, der viderefører den automatiske konstruktion af modsætningen mellem 'forslag' og 'kritik af forslag', dels til de stadig mere tilstedeværende mediers særlige optik, hvor denne modsætnings duel, og de implicerede aktørers taktikker, gøres til selve kernen i sagen. Egeraat-projektets *strategiske tegn* udvikler sig hermed til et ikon for en bypolitisk kamp, hvor den *symbolske* kritiks spektakulære taktik viser sig at begå sig særdeles godt i mediernes opinionsdannende skæring af sagen.

Denne afgørende fase viser på denne måde, hvilke mulighedsbetingelser for politiske udtryk, der tilgodeses i en *rumlighed*, der, som Krøyers Plads, nu har bevæget sig fra en status som *udtømt* og overset *brakzone* til at udgøre selve den *strategisk fortættede* kerne i den bypolitiske debat. Spørgsmålet er hvad skæbnen i denne diskursive *fortætnings*-proces bliver for de overordnede bypolitiske ambitioner, som såvel kommune, ejendomsudvikler, Supertanker som lokale beboere langt hen ad vejen forfægter i fællesskab.

Før, under og efter borgermødet

Frem til midten af august er der næsten ingen debat om lokalplanforslaget med Egeraat-projektet. I løbet af de to og en halv måneder fra vedtagelsen af offentliggørelsen af lokalplanforslaget den 9. juni og frem til slutningen af august er der kun to artikler eller indlæg i aviserne, som handler om Krøyers Plads, og kommunens debatportal har modtaget seks indlæg. Efter kommunens officielle borgermøde i slutningen af august ændrer situationen sig dog betydeligt.

Den følgende måned frem mod høringsperiodens afslutning den 1. oktober kommer der således yderligere 62 indlæg på debatportalen, mens sagen behandles 78 gange i aviserne (33 debatindlæg og 45 artikler). Netop kommunens officielle borgermøde bliver mediernes signal til for alvor at gå ind i sagen. Startende med foromtale til og rapportering fra mødet, indledes en måned med massiv dækning af sagen, hvor alle landsdækkende morgenaviser giver redaktionel dækning. *Berlingske*

Tidende har indtil borgermødet slet ikke dækket Egeraat-projektet, men går nu også ind og blander sig med *Politiken*, *Jyllands-Posten* og, i mindre grad, *Information*.

I takt med frekvensen af indsigelser, kommentarer, læserbreve og artikler kulminerer fortætningen af det semantiske felt omkring Krøyers Plads. Det er især nu, at forskellige personer og temaer træder ud af tågen og definerer feltet som helhed for alvor. Og det er ikke overraskende et stærkt polariseret felt, der bliver skabt i mediernes varierende strategier af rapportering, meningstilkendegivelser og opsøgende journalistik, hvor modstand og støtte til byggeriet bliver inddraget i lige så varierende grad. En gennemgående tråd i dækningen er dog, at det i meget høj grad lykkes KMFH, ved hjælp af klare og simple midler – ikke mindst en med spænding fulgt indsamling af underskrifter mod byggeriet og en enkeltstående mediebegivenhed omkring en rudimentær mock-up af byggeriet – at skabe en dominerende dramaturgi i denne afgørende periode af debatten.

"Tårnhøjt mareridt" – KMFH's begynder at sætte sit præg på debatten

I kølvandet på det arbejde, der tog sin form i Supertankers lokaler, træder KMFH gradvist ind i debatten hen over sommeren. Gruppens journalist får i *Weekend Avisen* publiceret en kritisk fremstilling af sagsforløbet under overskriften "Tårnhøjt mareridt". Helsidesartiklen giver en baggrundshistorie, fra det kvalitetsarkitektoniske havneudvalg og frem, samtidig med at hele historien perspektiveres i forhold til de spørgsmål, sagen ifølge gruppen rejser. Først og fremmest peger artiklen på den dårlige kombination af smukt men særdeleshøjt byggeri og Indre bys lave massiv kun brudt af slanke spir:

> Mange mener, dette brud med det indre Københavns arkitektur ikke er mirakuløst, men snarere et råb om at blive international på falske og provinsielle betingelser. Striden står ikke om de seks højhuses form, farver eller højde. For de danner tilsammen en skulpturel helhed af forskelligfarvet glas med høje tagrygge ... Stridens kerne er deres placering med den højde. De er nemlig placeret inden for Københavns volde og i den historiske bykerne, hvor man i mere end 50 år har sørget for ikke at bygge boliger over 4-5 etager (040723).

Det, der først og fremmest slår journalisten for brystet, er, at det statslige ejendomsselskab bevidst har udfordret dette princip. Bruddet kræver godt nok dispensationer både i forhold til den gældende kommuneplan og lokalplan, men kommuneplandispensationen er allerede blevet legitimeret gennem den forudgående høring, og et forslag til en lokalplan omfattende begge dispensationer er blevet vedtaget til offentlig høring i starten af juni. I sig selv lovligt det hele, men udfoldet i en lige lovlig beregnet proces:

> Borgerrepræsentationen har den 9. juni 2004 vedtaget at lægge et forslag om tillæg til kommuneplan og lokalplan til høring, hvor lige præcis kravet om bygningshøjder ændres. Høringen slutter 1. oktober 2004, derefter tages der endelig stilling til forslaget. Bliver det vedtaget, kan Egeraats højhusbyggeri opføres uden hindringer. Og Frejas taktik har kunnet betale sig (*Ibid.*).

I denne proces fremhæves stadsarkitektens rolle som tvivlsom. Fra som indgangsmotto til embedet at have plæderet for bevaring "af det særligt københavnske, middelalderbyens og Frederiksstadens topografiske profil, den lave bebyggelse som grundlag for kirkernes og slottenes kobberspir" (*Ibid.*) til at plædere for netop bruddet med denne sammenhæng pga. "nogle eventyrlige tårne, ... et arkitektonisk værk" (stadsarkitekten i *Ibid.*). Med kombinationen af grundig baggrundshistorie og eksplicit kritik indgår artikelen som et taktisk element i den strategi, KMFH bevidst forfølger. Talsmanden forklarer:

> Hver gang man skriver et eller andet i en avis, hvor der står 'Krøyers Plads', så ved man, at den artikel, hvis den nogensinde bliver trykt, så havner den på de første 35 skriveborde rundt omkring i dette land, fordi der findes disse udklipsbureauer. Så man kan sige, at hvis man får et eller andet i avisen, så er det som at tale direkte til beslutningstagerne (talsmanden).

Efter en sommerferie, der ikke har været blid ved Luftkastellets solafhængige koncept, udfolder KMFH's taktik sig stærkt i en pressedækning, der tager til her hvor det formelle borgermøde i forbindelse med høringsperioden nærmer sig. TV2-Lorry tager hul på den nye etape af debatten med et indslag drejet netop om KMFH's modstand. Indsamlingen af indtil nu 3000 underskrifter danner legitimerende baggrund, da journalisten i gruppen træder frem med samme budskab som i ovenstående artikel: "Det er nu eller aldrig. Altså, efter 1. oktober er det slut. Altså, så bliver det opført uanset hvad vi mener" (journalisten i Lorry 040820).

Bemærkningen falder med klar henvisning til gruppens folder, som ved samme lejlighed bliver præsenteret for seerne. Ud over de lokale modstandere har Lorry sat direktøren for Freja stævne til et interview på Krøyers Plads. Han lægger ikke skjul på sin overbevisning om projektets enestående udnyttelse af stedet og forsikrer samtidig om det følgelig enkeltstående brud med principperne om højhusbyggeri:

> København skal ikke bestå af en masse højhuse. Jeg synes, det er meget fint, at vi har grundudgangspunktet med en bestemt hushøjde, men jeg synes altså også, at byen vinder meget ved, at man får nogle ganske få steder, hvor der enten er et tårn eller noget andet synligt, der stikker op. Jeg synes lige præcis på det sted, hvor Københavns havneløb knækker, det giver selvfølgelig dels udsigt fra lejlighederne, men det gør også at det her bliver byens nye vartegn. Det er jeg ikke i tvivl om – hvis vi får lov til at bygge det (Frejas direktør i *Ibid.*).

En uge senere følger *Berlingske Tidende*, i avisens første reelle omtale af projektet overhovedet, op med en lignende konfrontation mellem projektets primus motor og KMFH. Under overskriften "Høj skræk på Christianshavn" udtrykker Frejas direktør atter sin beundring over for Egeraats projekt, og sin tilsvarende forundring over kritikken: "[H]vorfor er det værre, end at Marmorkirkens kuppel stikker op?" (040827). Talsmanden for KMFH, der kan oplyse, at der nu er indsamlet 4000 underskrifter, får lejlighed til at pege flere af gruppens argumenter. Bl.a. at Krøyers Plads med Luftkastellet er ét af de få steder i inderhavnen, der summer af liv, mens områderne omkring nybyggerier generelt er helt øde. Han påpeger desuden, med et ordvalg, der understreger den *symbolske* karakter i KMFH's kritik, at en eventuel dispensation vil være et farligt skridt at tage: "Hvis dette projekt bliver en succes, så er det *hellige* princip brudt en gang for alle (*Ibid.* Min kursivering, JLL). *Berlingske Tidende* henviser til den indsigelse, Akademirådet allerede har indsendt i forbindelse med den forudgående høring, og gengiver på det grundlag Freja-direktørens bekymring om, hvorvidt politikerne tør stå ved det foreløbige 'ja', de har givet i juni:

> Jeg kan da godt blive bekymret for, at de mange protester skal få borgerrepræsentationen til at ryste på hånden. Jeg ville blive utrolig ked af, hvis projektet skydes i sænk (*Ibid.*).

Dækningen af sagen i medierne fortsætter og styrker således den 'for-imod'-skæring, som har været under udvikling lige siden Egeraat-projektet blev offentliggort som 'vinder' af idékonkurrencen, efteråret før, og som var én af grundende til, at Supertanker igangsatte 'Visionsprojektet' i forsommeren. Supertankers perspektiv får dog ikke særlig stor eksponering. I forbindelse med dækningen i *Berlingske Tidende* koordinerer talsmanden for KMFH ellers med Supertanker i et forsøg på at få flere vinkler i spil i pressen.

Supertanker er selv tidligt i høringsprocessen blevet kontaktet af *Berlingske Tidende*, dels som informant, hvor de bl.a. henviser til repræsentanter for kritiske vinkler på projektet, dels som eksponenter for en alternativ kritik – en kritik af processen. Der kommer dog hverken en videreformidling af Supertankers perspektiv ud af det ved den lejlighed eller i forbindelse med Berlingskes kontakt til talsmanden. Supertanker interviewes i et kvarter til artiklen, men da den endelig publiceres, er vinklen, som det fremgår ovenfor, udelukkende lagt på KMFH's kritik af projektet og Frejas opbakning til det (*Ibid.*). Den samme vinkel går igen i *Politikens* foromtale af

borgermødet nogle dage senere, hvor KMFH's perspektiv udgør den eneste baggrund i en notits, hvor underskriftsaktionen også danner belæg for, at modstanden til Egeraat-projektet stiger. Avisen understreger den effektive kombination af aktion og argument i KMFH's strategi:

> En gruppe, der kalder sig Københavnere mod Fejlplacerede Højhuse har foreløbig indsamlet ca. 5.000 underskrifter på en protest. Den går bl.a. på, at det højeste af de seks huse, der er tegnet af den hollandske arkitekt Erick van Egeraat, rager 55 meter op og dermed bryder de almindelige højderegler for etagebyggeri i København. Gruppen peger samtidig på, at byggeriet vil afskære befolkningen fra havnen og med sine lejlighedspriser vil tvinge huslejerne i hovedstaden endnu højere op (040830).

Deltagelsen i mediernes dækning af sagen begynder at præge KMFH's arbejde, her hvor opmærksomheden om den begynder at tage til. Ud fra en overbevisning om, at slaget om sagen i høj skal stå her, indrettes arbejdet bl.a. på at få støbt de rigtige budskaber til medierne, som ikke mindst én af aktivisterne begynder at blive eksponeret i. En aktivist fortæller:

> Det begynder på et tidspunkt at handle meget om, at [talsmanden] får et ben indenfor hos et par store aviser, hvor han får skrevet en masse og han får lavet interviews. Og det er jo meget, meget vigtigt det her. Altså, han blev en mere og mere central figur i det. Så det bakkede vi meget op omkring (Frederiksberg-borgeren).

KMFH og Christianshavns Lokalråd arbejder hårdt for at skabe en slagkraftig opinion. Der er efter sommerferien en hektisk fornemmelse af, at det er lige op over mht. en afgørelse om projektet. Som én af aktivisterne siger det: "Så begynder vi at gå lidt i panik dér, fordi 'nu nærmer beslutningen sig jo nok'" (*Ibid.*). En hektisk møderække indledes således efter sommerferien. Ud over at organisere deltagelse i og påvirkningen af medier, gennem bl.a. aktiviteter som underskriftindsamling, så handler det også om strategier for den direkte dialog med planmyndigheden. Bl.a. afholdes et møde for specifikt at koordinere udmeldingerne ved det forestående borgermøde.

På Rådhuset er der også betydelig aktivitet. Stadsarkitekten, som tidligt har placeret sig centralt i sagen som en professionel fortaler for projektet, får travlt med at give de folkevalgte faglig assistance i et spørgsmål, som ikke blot er på dagsordenen for et kommende borgermøde, men som også i stigende grad sætter dagsordenen i medierne. Stadsarkitekten fortæller om møderne med politikerne, der bliver indkaldt, selv om de tidskrævende budgetforhandlinger er i fuld gang (stadsarkitekten i Andresen):

> Masser af møder. Det var dem selv der bad om det. For at forklare min holdning. De har jo ansat mig, for at være arkitektonisk rådgiver for dem. Så kerneopgaven i mit virke, det er at rådgive politikerne. Så hver eneste gang, der var en politiker der kaldte, så var jeg der. Jeg vil ikke sige, at det var noget jeg opsøgte, det behøver jeg slet ikke. Alle var pludselig usikre. Pludselig var det en kernesag i nogle måneder, og alle politikerne på Københavns Rådhus, kunne blive overfaldet af en journalist. Alle vil gerne høre mine argumenter (*Ibid.*).

"De fik bare tæsk" – det formelle borgermøde (syvende moment)

Den 31. august afholder kommunen så det planlagte borgermøde. Det er første officielle lejlighed for som borger direkte at komme med kommentarer til embedsmænd og politikere. Mødet foregår i en gymnastiksal på Christianshavns Skole. Ca. 200 mennesker, både lokale og generelt interesserede, har valgt at møde op og lytte og give deres mening til kende. Der er en atmosfære af summende forventninger om, at argumenterne for og imod nu må stå deres prøve. Der er lagt op til en gammelkendt mødeform, hvor der indledes med faglige oplæg, hvorefter ordet bliver frit til diskussion mellem de fremmødte borgere og panelet af politikere.

De faglige indlæg dækker dels de to niveauer af kommunens planlægning, som er repræsenteret i sagen, kommune- og lokalplanlægningen, dels den arkitektoniske udformning af Krøyers Plads-

projektet, præsenteret af Egeraat selv. Mens repræsentanten for lokalplanafdelingen redegør for lokalplanforslagets mere tekniske baggrund, er det repræsentanten for kommuneplanlægningen, der fremfører borgermødets egentlige omdrejningspunkt: Den i indstillingen fremstillede begrundelse for anbefalingen af dispensationen fra bestemmelsen om begrænset højde for nybyggeri i den historiske by, trods en forudgående høring, der resulterede i 23 negative ud af 26 henvendelser.

Erick van Egeraat får selv lejlighed til at udfylde indholdet i det stærkeste argument for dispensationen, nemlig tankerne bag det arkitektoniske værk. Med hjælp fra stadsarkitekten, der oversætter, udlægger han de æstetiske og funktionelle greb i projektet, som de allerede er fremgået tidligere, bl.a. ved den præsentation, som i den grad tog 'den rådgivende komité' med storm. Hans oplæg er meget fokuseret på at kommunikere de æstetiske fornemmelser og tanker, der ligger bag projektet. Som sådan er det en meget indfølende og inspirerende indføring i, hvordan projektet er udviklet fra den umiddelbare fornemmelse af stedet til de mere faktuelle overvejelser om højde, drøjde, osv. Det er dog ikke et oplæg, der falder i alle tilhøreres smag. Een af aktivisterne fra KMFH, der var til stede, beskriver det som en pudsig oplevelse:

> Og på det tidspunkt var arkitekten, van Egeraat, til stede dernede og præsenterede projektet. Han havde en meget mærkelig måde, en meget mærkelig vinkel at præsentere det på. Sådan rigtig arkitekt-agtigt. Og det var altså ikke noget, der tog så mange kegler i forsamlingen. Bl.a. viste han nogle billeder af sin bror, som var ude at kælke, og nogle andre mærkelige ting, og nogle blade [griner], og nogle forskellige ting. Og folk de ville sgu bare vide, hvad det hus det var. Og det nåede han så ikke at sige så meget om... (talsmanden).

En anden kritisk tilhører er lidt mere forstående over for hans forsøg:

> Så begynder han at fortælle om sin barndom, og sådan nogen ting. Og det er jo også fint nok, for jeg kunne godt se, hvor det var han ville hen ('underskriftindsamleren' i Andresen).

Den kritiske undren over for oplægget er dog stadig tydelig, og den skal selvfølgelig ses i sammenhæng med den udtalte skepsis, de fleste af tilhørerne er mødt op med. Dog er én af de professionelle tilhængere, en repræsentant for Freja, der også er til mødet, lidt hen ad vejen enig i christianshavnernes syn: "Det er klart, at det virker provokerende på nogle mennesker" (chef i Freja). Hvor udtalt skepsissen blandt christianshavnerne er, kommer klart til udtryk efter oplægget, hvor politikerne – tre modstandere (fra SF, Enhedslisten og K) og to tilhængere (fra S og R) indtager podiet og debatten går i gang. Skepsissen over for såvel projekt som borgermødet som helhed selv bliver ikke mindre af, at den klareste fortaler for projektet, Venstres Bygge- og Teknikborgmester, ikke møder op:

> Jeg tror, der var mange, der havde været interesserede i at se [ham] komme og forsvare sit projekt. Og han kom så ikke. Det var folk også vrede over (lokalrådsmanden i Andresen).

Følelsen bekræftes af en anden deltager ved borgermøde ('underskriftindsamleren' i Andresen). Således opildnede følger tilhørerne debatten særdeles levende og kritisk og med utvetydig buh'en, klappen eller indlæg. En tilhører beskriver stemningen:

> På det møde var der massiv stemning imod projektet. Det var der faktisk. Alle stillede sig op og talte imod det. Så alt i alt vil jeg sige, at den stemning, der var på det dér møde, tydede i hvert fald på, at Christianshavn var ikke specielt interesseret i at få det projekt (talsmanden).

En anden deltager fra KMFH har helt samme opfattelse af mødets gang, og tilføjer et lidt mere direkte billede af debatten, der var præget af "en massiv modstand fra de fremmødte. De fik bare tæsk, kan man sige" (Frederiksberg-borgeren). Også repræsentanten fra Freja bekræfter oplevelsen af en kritisk stemning, hvor der "er godt med høtyve i luften, og galger, knive og dolke" (chef i Freja).

I løbet af debattens halvanden time bliver der udvekslet 40 argumentationer mellem sal (22) og panel (18). Alle på nær to indlæg fra salen er negative (heraf seks-syv fra netværket omkring KMFH), mens vægten i panelets kommentarer er ligeligt fordelt (ni for og ni imod). Alt i alt er fordelingen af indlæggene, at 29 er imod og 11 er for, hvilket ikke siger så meget om, hvad argumentationerne egentlig handlede om, men mere om hvor de udfolder sig fra. Som debatten udvikler sig, viser det sig at være nok så vigtigt.

Overordnet er der en modsætning mht. i hvilken sammenhæng, man henter de referencer, hvorudfra byggeriet skal dømmes; nærmere bestemt hvilket geografisk niveau. Grænsen går helt præcis ved voldene omkring Indre by og Christianshavn. De fleste af de argumenter, der tager deres *symbolske* reference fra inden for voldene, det være sig Wilders Ø, Strandgade, Christianshavn eller 'hjertet' af København. Kernen i denne modstand kredser om det æstetiske/bygningsmæssige forhold mellem byggeriets højde og det sted, det placeres. Den *symbolske* karakter understreges af, at flere af indlæggene udelukkende bygger kritikken på henvisninger til netop historiske landemærker som Frelserkirken, "hjertet af byen", "oldtidsbyen", osv. (egne notater). De overordnede kritikpunkter suppleres også implicit eller eksplicit af videreargumentationer om respekten de gamle planprincipper. I de forskellige indlæg fra salen tages forskellige kombinationer i relationen i anvendelse med samme mål: At modvirke projektet. Det er også nogenlunde det indtryk, den tilstedeværende repræsentant fra Freja tager med sig hjem:

> Det er meget tydeligt, at mange siger, at det er et ganske flot projekt, men det skal bare ikke ligge dér. Især siger dem på Christianshavn det. Der var jo mange til stede, og stemningen var sådan lidt: 'Øv!' , 'godt gjort!', 'hvor bliver det højt!' og 'nu bliver det bare velhavende, der kommer derude' – stod de velhavende fra Christianshavn og sagde... (chef i Freja).

Mens selvforståelsen i modstanderfraktionen, hvis ytringer adskillige gange suppleres af positive tilråb eller klapsalver fra salen, er, at man viser respekt for eller værner om den lokale sammenhæng (den være sig følelsesmæssig eller planlagt), opfattes den af projektets protagonister som provinsiel og angstpræget, hvilket bl.a. modstanderen fra Enhedslisten bemærker i et indlæg, hvor han konstaterer, at sagen "er ved at blive skåret til således, at man er provinsiel og ikke kan lide udenlandske arkitekter, hvis man ikke kan lide projektet og modig, hvis man kan" (egne notater).

De udsagn, der, måske med dalende sikkerhed, støtter op om projektet, refererer til havnen eller byen som helhed eller til Europa og resten af verden ud fra argumentationer, der går på netop Krøyers Plads' relative, monumentale placering i byen og havnen og på den fornyende, fremadstræbende og originale indgang i en ny epoke eller et nyt årtusinde. Ud over disse argumenter for, så vender især de politiske protagonister sig mod tilhængerne i salen for at imødekomme deres kritik ved enten, under højlydte protester fra salen, at undergrave legitimiteten i kritikken eller at anvise plausible løsninger på påpegede problemer.

Og det er især her, borgermødets selvstændige betydning som moment og situation skal ses. Mødet udvikler sig fra starten af, gennem sin form og gennem deltagernes særdeles målrettede intentioner i forhold til projektet, til to modparters parallelle monologer. For så vidt mødet kan fremvise en dynamik, så drejer det sig om en udvikling dels af atmosfæren i gymnastiksalen, dels af stadig mere markante, modsatrettede, men parallelle monologer, der langsomt får bygget beskyttende sikkerhedsbælter af efterrationaliserende argumentationer op omkring sig. Hele seancen er således præget af, at hver fraktion har låst sig fast på to modsatrettede mål: Henholdsvis støtte og modstand til projektet. Når disse mål først er etableret, så er alle kneb, på antagonistisk vis, både tilladte og samtidig overflødige, idet modparten kun sjældent accepterer de præmisser, der ligger bag de givne kneb.

Egeraats afsluttende indlæg, hvor han igen peger på de "enestående muligheder, som København har lige her og nu, og som man børe være glad for at udnytte" (egne notater), ændrer ikke på tilhørernes generelle indtryk af borgermødet som en uengageret og uengagerende seance, hvor de tilstedeværende tilhængere, modstandere, politikere, fagfolk og borgere følger et ritual, der nøje anviser forsamlingen forskellige roller, der kan opretholde en udynamisk ligevægt omkring den allerede vedtagne dagsorden: Et projekt er foreslået af en bygherre; projektet er forhandlet ind i kommunens planrammer; kommunen præsenterer det således (foreløbigt) vedtagne plangrundlag for at realisere projektet, som det ser ud; tilhængere og modstandere afprøver fordele og ulemper ved netop dette planforslag uden hverken magt eller agt til at gå på kompromis for evt. at finde en løsning, de fleste kan gå ind for. Kort og godt en seance, der mere har karakter af et overflødigt og lidelsesfuldt ritual end af et egentligt betydende element i beslutningsprocessen; en hæmmende karakter, der, trods det udtalte engagement blandt tilhørerne og arkitekten, præger seancen som helhed og politikerne i særdeleshed. En aktivist vurderer:

> Igen fik man indtrykket af, at det var meget rutinepræget, og på sin vis ret organiseret, planlagt og styret. Man har sådan lidt den fornemmelse, at det er en rutineting, der bare skal knaldes af. Og engagementet er til at overse, kan man sige. Så er der de mennesker, som nu engang skal være der, osv., men man kan ikke mærke, at der er noget der gløder, nogen steder; hvor de virkelig går ind for det og siger, 'nu skal I høre. Det her, det tror vi altså virkelig på'. Altså, det virker meget som, 'så gør vi det, og så går vi hjem, og så har vi gjort det'. Og så er den høring overstået. Jeg synes, det er en mærkelig måde at gøre det på (talsmanden).

Selv om den tilstedeværende Freja-direktør mener, at der trods alt kommer klart positive udmeldinger fra nogle af politikerne i panelet, så medgiver han en vis tilbageholdenhed i engagementet blandt de kommunale tilhængere og en udtalt opgivende holdning mht. muligheden for at ændre tilhørernes negative indstilling:

> Når man på forhånd ved at 90% af dem, der kommer, de er imod, og de sidder og hysser højlydt ad dem, som tillader sig at sige noget positivt om projektet, så kan det godt være, at der er nogle der siger: 'Ved I hvad, det her det gider jeg sgu ikke!'. Jeg tror ikke der var nogen, der mente, de ville kunne ændre indstillingen hos en lokal befolkning, på sådan et møde dér. Der var løbet kørt, og fronterne var fastlåste. Folk var kravlet ned i deres skyttegrave. Det var for sent (direktør i Freja).

En lokal repræsentant beskriver stemningen som "hadsk", som "dem imod os" uden nogen form for "ping-pong" – hvilket også, ifølge hende, kan have med den opildnede stemning at gøre:

> Der var jo nogle få tilhængere i salen, men de kom jo sådan ikke rigtig til orde. Om det så var fordi at de ikke turde, eller... Der var kun en enkelt der turde rejse sig og sige noget om, at han synes, at det var et alle tiders projekt. Og der har uden tvivl været masser af christianshavnere, der synes, at det var i orden... (*Ibid.*).

Den anden repræsentant fra Freja bekræfter denne opfattelse af stemningens påvirkning af de konkrete indlæg, og er alt i alt skeptisk over for berettigelsen af mødet. Mødet kan siges at have funktion som "ventil" for borgerne og som lejlighed for politikere og embedsmænd til at høre disse ytringer. Men repræsentativiteten er på alle måder tvivlsom:

> Det er selvfølgelig sådan, at 95 procent af dem, der sidder der, de siger ikke noget. Og det vil sige, at du har jo en meget stor chance for, at nogle meget bevidste og systematisk arbejdende folk, de har en god chance for at påvirke stemningen utrolig meget. En lille gruppe mennesker kan jo faktisk få hejlet en bunke igennem. Hvis bare fem mennesker aftaler at rejse sig op og sige noget, der går i samme retning, så kan de fem mennesker måske komme til at tegne en tredjedel af alle dem, der siger noget ved det møde. Og det kan være, at det overhovedet ikke er repræsentativt. Og hvis de så ikke rigtig bliver imødegået, jamen så... (chef i Freja).

Denne udlægning er meget tæt på, hvad der i realiteten sker ved mødet. Den manglende repræsentativitet, om ikke andet mht. de udsagn, der bliver ytret fra salen, antydes faktisk også af flere af aktivisterne, der bl.a. forklarer det klare flertal af kritiske indlæg fra salen med, at "det var nok trods alt vigtigere for os at få det forhindret, end for tilhængerne at få det bygget (Frederiksberg-borgeren). En fra Lokalrådet giver en mere demokratisk vinkel:

> Det er jo altid noget svært noget. Lidt lige som en [underskriftindsamling]. Borgermøde er jo ikke en folkeafstemning. Men det giver nogle fornemmelser af, hvad der findes for nogle stemninger [og] salen var jo meget utvetydig (lokalrådsmanden i Andresen).

Een af de tilstedeværende, politiske tilhængere er temmelig kritisk over for netop repræsentativiteten og derigennem også meningen med mødet. Debatten ved mødet påvirker ham en del. Dog ikke så meget på holdningen som på hans humør og derfor også på hans indsats ved mødet, der udvikler sig til en forstemmende oplevelse for ham:

> Jamen, hvem er det, der kommer? Det er jo dem, der vil brokke sig. Og sådan er det... Og så må man lytte efter om noget af brokket er relevant eller bare er brok. Og jeg synes, meget af det var ren brok. Og ulyst. De kom med alle mulige fine kommentarer til det: 'Vinden ville gå forkert' og 'det var for højt' og 'lyslinier'. Jeg tror, jeg vil sige det groft, og det er sjældent, jeg siger det, men ved det møde var der ikke nogen af indlæggene, der gjorde indtryk på mig. Jeg synes, der var meget lidt forståelse for, at byen skal udvikle sig, og det kan ikke være, som det var 'på bedstefars tid'. Og det gjorde mig lidt trist den aften (politisk tilhænger fra S i Andresen).

Effekten af stemningen på repræsentanterne fra kommunen bliver også bemærket blandt tilhørerne i salen. I hvert fald bemærker én af tilhørerne en bemærkelsesværdig effekt af kritikken blandt tilhængerne:

> Jeg synes, de blev sat lidt på plads. Jeg synes, de blev lidt tavse. Altså, det var helt tydeligt, at stadsarkitekten ikke havde det godt med det (Frederiksberg-borgeren).

Netop denne stemning ved mødet, den være sig repræsentativ eller ej, har en klart positiv effekt på KMFH's fortsatte arbejde:

> Det var i hvert fald et vigtigt møde. Opmuntrende for så vidt at vi følte, vi havde folkestemningen med os. Jeg tror sjældent, at man ser et møde, hvor man ser en så entydig stemning (*Ibid.*).

Ud over stadsarkitekten er flere fra forvaltningsdirektionen til stede på aftenen. Ikke blot for at få inspiration til arbejdet fra aftenens 'stemning' blandt de deltagende borgere, men også for at supplere det løbende indtryk af politikernes holdning til projektet, for at justere fornemmelsen af, hvilken retning det fortsatte arbejde med lokalplanforslaget skal tage efter høringsfasen og frem mod den endelige, politiske beslutning (leder i Plan og Arkitektur). Tiden vil vise, om direktionen ser det samme som aktivisten, der er overbevist om, at den kritiske stemning får indflydelse på, hvilken vej flere af de besluttende politikere i sidste ende hælder (Frederiksberg-borgeren).

"Hørt! Hørt!' gentog råbene sig, mens bifaldet tordnede i den højloftede sal" – debat og kritisk journalistik

Atmosfæren ved borgermødet trækkes ind i den videre debat både af de deltagende, men også af pressen, der dækker mødet med en tone, der gennemgående er negativ over for projektet. I *Politiken* fokuseres der på den folkelige stemning af modstand, à la *Kejserens nye klæder*, over for Egeraats forsøg på at formidle sine arkitektoniske visioner:

> Arkitekten har fået ordet og præsenterer i ord og billeder sit kontroversielle projekt. Reaktionen på billedet af fotomodellerne med den storslåede udsigt kommer prompte fra de ca. 200 forsamlede christianshavnere. Det er et overrumplende latterbrøl, som får den velduftende hollandske arkitekt til at kigge desorienteret rundt. 'Ha. Det er socialt boligbyggeri, alle kan betale', lyder det ironisk fra

> næstforreste række. Den umiddelbare latter afløses af mere tilfredse grin og indforståede smil. Nu ved christianshavnerne, at de står sammen om deres afvisning af det statslige byggeselskab Frejas mini-Manhattan på Krøyers Plads (040904a).

Samme indtryk af flokstemning gives i *Jyllands-Posten*:

> 'Det er skandaløst at bryde reglen. Der er højhuse alle vegne, det er der ikke noget genialt ved. Det er et dolkestød midt i hjertet af København,' mente en mand, som havde taget turen fra Snekkersten for at ytre sin holdning. Ordene mødte straks opbakning fra stolerækkerne i salen. 'Hørt! Hørt!,' gentog råbene sig, mens bifaldet tordnede i den højloftede sal (040902a).

Jyllands-Posten, der ellers fokuserer på en lurende splittelse i Venstres gruppe, men også lader Egeraat komme til orde, bemærker ligesom *Politiken* problemstillingen om, hvorvidt tilhængerne i panelet af fremmødte politikere er lydhøre over for kritikken. Begge avisers dækning afrundes med et citat fra det afsluttende indlæg fra Enhdslistens ordfører: "Demokrati handler ikke bare om at lave høringer, også om at høre hvad der bliver sagt!" (*Ibid.*; 040904a). *Jyllands-Posten* følger yderligere op med en særdeles kritisk leder, hvor de kritikpunkter, som modstanderne fremdrev på borgermødet, bakkes op. Lederskribenten bemærker, at det kan være svært at finde tilhængere uden for den snævre kreds bestående af "bygherren, arkitekten, stadsarkitekten, [Overborgmesteren] og [Bygge- og Teknikborgmesteren]" (040904b). Og de tidlige politiske argumenter om byggeriets sociale goder pilles, med henvisning til udsagn ved borgermødet, fra hinanden i en grad så det menes at belaste de implicerede politikeres "troværdighed, som i forvejen er ringe" (*Ibid.*): Det er et "himmelstræbende luksusbyggeri, som kun har mening for bygherrens formuedannelse og kommunens skatteopkrævning" (*Ibid.*). I lederen foreslås det derfor, at man lytter til indvendingerne og evt. flytter byggeriet til fx Refshaleøen eller Ørestaden.

Symptomatisk for den varierende dækning af sagen i denne vigtige fase følger *Berlingske Tidende* op på situationen nogle dage senere – i sikker afstand fra stormen ved borgermødet. Med afsæt i de nu 7000 indsamlede underskrifter tager avisen temperaturen hos både tilhængere og modstandere blandt de ansvarlige politikere. Ordføreren fra R samt en lidt mere forsigtig repræsentant for S repræsenterer tilhængerne, mens én fra Bygge- og Teknikborgmesterens V, Miljøborgmesteren (S) samt endnu én fra S dækker modstandernes synspunkt. I en afsluttende kommentar oplyser underskriftsgruppen, at man forventer endnu flere underskrifter i den nærmeste fremtid (040904c).

Medierne har generelt set sig varme på tvivlerne i Borgerrepræsentationen. *TV2-Lorry* følger den politiske stemning tæt umiddelbart efter borgermødet. Med indgangsreplikken "Højhusprojektet på Christianshavn ser nu ud til at falde til jorden" bringer TV2-Lorry et kritisk indslag, der med afsæt i de nu 8.000 indsamlede underskrifter, tager temperaturen på de forskellige kritikere i debatten omkring projektet. En repræsentant for S kan meddele, at det ser ud som om, at BR-gruppen bliver fritstillet, og at nogle nok vil stemme imod, mens en repræsentant fra V atter ytrer sig skeptisk over for planerne. Selv om der selvfølgelig er glæde i KMFH-lejren udtaler journalisten fra gruppen sig dog kritisk om processen hidtil:

> Vi synes, det har været beskæmmende under processen, at to borgmestre, [Bygge- og Teknik- og Overborgmesteren], og en forvaltningschef, stadsarkitekten, har udtalt sig som om at det her projekt var vedtaget, og at høringsprocessen sådan set var overflødig. Så det er jo godt, at det har vist sig, at høringen måske har haft en effekt (Lorry 040909).

Jyllands-Postens og *Politikens* dækning af den politiske stemning sker som krydderi på deres fortsat kritiske dækning af projektet. Især *Politiken* anlægger en meget skeptisk linie, hvor der i nogle opsøgende artikler fokuseres på forskellige, mere eller mindre kritisable aspekter ved den forudgående proces. Blandt emnerne, der bliver berørt, er den stadig mere spinkle mulighed for de ellers lovede familieboliger på stedet (040908a), Frejas profit gennem salg (040908b), deres

opfordring til at bryde planrammerne mht. højden (040909) samt ikke mindst de klausuler (040921a; 040921b; 040924a; 040924b; 040925a), som de har indføjet ved frasalget af de nordlige dele af deres oprindelige arealer på Wilders Ø. *Politiken* laver således en artikelserie om klausulerne, hvor køberne fraskriver sig deres ret til at komme med indsigelser mod kommende lokalplaner i området med følgende formulering: "Køber overdrager til sælger sin ret til at komme med indsigelser mod kommende lokalplaner" (040921a).

Bl.a. den lokale matador, en tidligere planchef, en juridisk ekspert, Freja selv samt ikke mindst Frejas formelle ejer, Finansministeren, inddrages i dækningen af klausulerne. Den lokale matador fra Wilders Plads Ejendomme siger, at han er blevet tvunget til at underskrive en sådan klausul i forbindelse med køb af en naboejendom til Krøyers Plads. Det samme har været tilfældet ved de statslige tilbagekøb af de to ejendomme ved Nordatlantens Brygge. Kulturinstitutionens direktør understreger dog, at hans ejerskab af en anden ejendom muliggør indsigelse – en mulighed han i øvrigt vil holde i hævd, idet han betragter projektet som et overgreb mod den eksisterende harmoni omkring kultur og fredet byggeri. Kommunens tidligere plandirektør, Knud Rasmussen, kalder klausulen for uhyrlig, og bakkes op af professor i miljøret, Peter Pagh, der sender en klar besked til formandskabet i Frejas bestyrelse:

> Finansministeriet bør øjeblikkeligt gribe ind og stoppe det her. Man kan ikke have en statslig virksomhed, der prøver at stoppe den demokratiske debat ved at købe folks stemmer, som man normalt kun gør i bananrepublikker. Det lægger et pres på borgerne, som er helt uacceptabelt... Der er ikke tale om en privat ret, som man kan handle med. Der er tale om en offentlig ret. Den kan man ikke købe, ligesom man ikke kan købe folks stemmer. Det offentlige har sagt, at det ønsker at høre, hvad folk mener, og så er det offentlighedens ret at give sin mening til kende. Det er helt klart retsstridigt at skrive en sådan klausul (040924a).

Professoren bemærker som eksempel, at lande, der tillader sådanne klausuler, ikke kan optages i EU. Frejas direktør selv betragter det dog som fornuftigt købmandskab, der vel at mærke er et helt frivilligt vilkår for de pågældende handler: "Vi har ikke tvunget nogen til at skrive under på noget, som de ikke ville skrive under på" (040921b). Få dage senere bliver Frejas direktør dog sat på plads af sin øverste chef, Finansministeren. Thor Pedersen understreger, at ingen "kan fratage borgerne eller virksomheder de rettigheder, de har som følge af planloven" (040925a) og retter en klar og tydelig kritik mod handlingen:

> Jeg finder, at de formuleringer, som Freja Ejendomme har anvendt i skøderne, er uheldige, og jeg har derfor i dag bedt Freja Ejendomme om ikke fremover at anvende sådanne bestemmelser. Freja Ejendomme vil herefter ikke forsøge at håndhæve de bestemmelser, som er indgået (*Ibid.*).

Mock-up på Krøyers Plads og i medierne: Kritikkens synlighed – synlighedens kritik

Pressens opsøgende arbejde mht. den politiske stemning omkring projektet og om dets historiske baggrund suppleres løbende af rapporteringer fra konkrete udviklinger i sagen, og i høringsperioden er KMFH flittige til at oplyse pressen om deres fremadskridende projekter. Ud over at videregive informationer om underskriftsindsamlingens fremskridt så lufter KMFH også løbende om planerne for den mock-up, som har været på tale siden møderne i forsommeren.

"Det startede jo egentlig meget fagligt": KMFH lægger planer om mock-up

KMFH holder i løbet af september konstant møder om, hvorledes modstandsstrategien bør lægges og hvordan den konkret kan føres ud i livet – evt. i samarbejde med andre kræfter. Gruppen mødes blandt andet flere gange med den lokale grundejer på Wilders Plads, som der blev skabt kontakt til ved Wilders Ø-debatmødet. Talsmanden fortæller:

> Via [mødet], der mødte vi også [grundejeren]. Siden holdt vi nogle møder. [Grundejeren] har det jo altid sådan, at hvis han har interesse i at snakke med nogen, så inviterer han dem altid på en kop kaffe

> ovre i hans kontor, så vi blev også inviteret på en kop kaffe. Og så orienterede vi hinanden: 'Hvad vi havde gang i'. 'Hvad han havde gang i'. 'Hvad vi vidste'. 'Hvad han vidste'. Det gjorde vi faktisk løbende. Der holdt vi faktisk en del kontakt (talsmanden).

Møderne former sig, som en anden deltager bemærker det, dels som lange og interessante foredrag om vilkårene omkring øens udvikling fra grundejerens side (Frederiksberg-borgeren). Han kan bl.a. oplyse, at hans advokat har fundet uregelmæssigheder mht. den overdragelse af byggerummelighed fra én ejendom (én ejer) til en anden (anden ejer), der sker som følge af lokalplanforslagets bestemmelse om at beregne bebyggelsesprocenten for nordområdet under ét. Det er dette, der muliggør opførelse af over 18.000 etagemeter, i stedet for 15.000, på Krøyers Plads, og således også en del af grundlaget for projektets højde. KMFH's idé vedrørende visualisering af projektets højde bliver også berørt ved møderne. Det er ideen, der første gang blev fremført på debatmødet i maj, men for alvor blev udfoldet ved borgermødet i juni, hvor en underviser ved Kunstakademiets arkitektskole fortalte om den visuelle virkning, og hvor også grundejeren havde sluttet op om ideen. KMFH's talsmand fastslår derfor, med henvisning til begivenhedernes senere gang, og med et glimt i øjet: "Det startede jo egentlig meget fagligt..." (talsmanden).

KMFH bliver enige med grundejeren om, at begivenheden kan finde sted på en af hans ejendomme, der ligger som umiddelbar nabo til Krøyers Plads, og senere også om, at han vil finansiere selve mock-up-'en.

"Men dog, men dog, men dog..." – aktion-reaktion i medierne

Allerede ugen efter borgermødet lufter KMFH, sammen med den næsten rituelle oplysning om underskriftsindsamlingens fremdrift, deres planer om mock-up-begivenheden. De får bragt foromtale af aktionen i *Politiken*, der, midt i rækken af kritiske artikler om Krøyers Plads, også bringer uddybende interviews med gruppen. Talsmanden fra KMFH udtaler: "Bygherren har ikke så mange penge, så vi vil gerne hjælpe dem lidt og vise Københavns og Christianshavns beboere, hvor højt huset bliver" (040908c). Han bakkes op af den arkitekt, der selv kom med ideen ved Wilders Ø-debatmødet:

> Politikerne afviste vores ønske om en model, fordi det var for dyrt. Men det behøver ikke at være særlig dyrt... Det er meget let at lave. Man tager en kran og hænger en bjælke på 18 meter, som svarer til tagryggen på det planlagte hus, op i 55 meters højde. Så hænger man et banner eller et stykke stof ned fra bjælken... Vi gør det også for at sige til kommunen og bygherren, at der er ingen undskyldning for ikke at lave den demonstration af byggeriets størrelse (*Ibid.*)

Siden får aktionen også foromtale i både *Jyllands-Posten*, *Information* og *Berlingske Tidende*. I *Berlingske Tidende* bydes også direktøren fra Freja, i overensstemmelse med avisens mere neutrale dækning, ind til på selve dagen for aktionen at kommentere på KMFH's dagsorden:

> [J]eg tror da, at folk vil læne nakken tilbage og kigge op på de dér lagner, ... og sige 'Ah, hvor er det højt!. Men det vil jo være en illusion i forhold til, hvordan byggeriet virkelig ville tage sig ud ... Projektet er jo netop skabt med henblik på at spille med på byens tårne. At påstå det modsatte er ikke rigtigt. Jeg ville ønske, man ville sætte sig en lille smule mere ind i det, før man fordømmer det. Byen har de senere år fået mange kedelige og konforme nye bygninger, blandt andet på Kalvebod. Det ville være fantastisk, hvis man ville være med til at vise, at København også kan andet (040921c).

Talsmanden fra KMFH, der i en kommentar får lejlighed til at oplyse om, at der nu er indsamlet 11.000 underskrifter, er dog overbevist om, at det modsatte bliver tilfældet, idet han henviser til det gryende opbrud i V og S's opbakning. Han får i øvrigt støtte i sin kritik af projektets højde af arkitektskolens rektor. Den megen kritik er kommet lidt overrumplende for Freja-direktøren, der accepterer den, men ikke udviser større forståelse for indholdet i den:

Figur 71 *KMFH's mock-up. Et spektakulært indslag i debatten.*

> Alle var ellers vildt begejstrede, men så blev debatten pludselig følelsesfuld... Der findes åbenbart de her mennesker, som er i stand til at hidse befolkningen op og dermed gøre den indre by til et bymuseum. Misforstå mig ikke, jeg synes sådan en debat til enhver tid er sund, men den skal føres på en ordentligt grundlag. Vi har været virkelig grundige og åbne. Det har Københavns Kommune også, men når man spørger modstanderne, hvad ved I egentlig om det, så svarer de kun, at de ikke kan lide det (*Ibid.*).

Den megen virak får også direktøren til, som den eneste i den centrale aktørgruppe, selv at fare i blækhuset. I et debatindlæg i *Politiken* beskriver han, under overskriften "Men dog, men dog, men dog...", misforholdet mellem den stærke kritik og realiteterne i projektet. Han beskriver arbejdet, som gruppen af modstandere har udført som en velorganiseret, "følelsesladet, folkelig opstand". I anerkendelsen ligger dog også en gentagelse af ovenstående kritik. Han mener således, at der er mere følelse end realitet i kritikken:

> Man kan få det indtryk, at nogen mener, at det er Københavns endeligt som smuk og tiltalende by, hvis lokalplanforslaget bliver godkendt og de seks - ja undskyld mig ! - små tårne bliver bygget. Men dog, men dog, men dog (040922a).

Han henviser til et brev, som én af de 'tabende' tegnestuer i idékonkurrencen, efter den klare udmelding om Egeraat-projektets klasse fra den rådgivende komité, havde skrevet til Freja. I brevet står bl.a.:

> Efter at have sundet os på såvel nederlag som det usædvanlige vinderprojekt, vil vi godt udtrykke vores glæde og begejstring for Jeres valg, som er både rigtigt og modigt. Det er sjældent, man overhovedet ser nyskabende arkitektur på de hjemlige breddegrader og man må bide al egoistisk fagligt nid og nasse i sig, når det endeligt sker! Godt gået og tak for kampen! (Lundgaard og Tranberg i 040922a).

I lyset heraf fremstår de mange fremsatte kritikpunkter ifølge direktøren som "aldeles uvedkommende". Det gælder også indvendinger om de økonomiske konsekvenser af og interesser i projektet. Direktøren konstaterer, at prisen for projektet følger markedet i øvrigt på Christianshavn. Herudover understreger han, at Freja ikke har økonomiske interesser i en realisering af projektet, idet en evt. endelig salgspris vil stige, hvis projektet falder: "Men alligevel vil vi blive kede af det og ærgerlige, hvis ikke det bliver det bedste projekt, der bliver bygget" (*Ibid.*). Han velkommer den særdeles omfattende debat om projektet, men er ked af, at kritikken ikke forholder sig til kernen, "bygningskunst af højeste internationale klasse" på "det rigtige sted", men i stedet fortaber sig i angst for konsekvenserne af den nødvendige dispensation eller drømmen om, at der ikke bliver bygget – for det bliver der. Han ser en tendens til denne grad af kritik i danskernes modtagelse af egentlige værker, der ellers kan få samme effekt som kulturbyggerierne i Sydney, Bilbao og London, "hvor der er rummelighed til den højeste kvalitet", har haft på opmærksomheden omkring disse byer:

> Men alle grimme ællinger, som pludselig dukker op i den danske andegård, skal åbenbart så grueligt meget igennem, før de bliver smukke og beundrede svaner (*Ibid.*)

"En spektakulær mulighed" – mock-up à la bottom-up (ottende moment)

Den 21. september ruller KMFH's arrangement så af stabelen. Det er en dag, hvor det, som en af arrangørerne bemærker, er "hvinende koldt" (Frederiksberg-borgeren). Bl.a. af den grund bliver arrangementet ikke den store publikumssucces. Mellem 50 og hundrede fremmødte tager imod muligheden for under et telts beskyttelse at høre indlæg fra arrangørerne samt inviterede oplæg fra såvel det kulturelle som det faglige segment i modstanderfraktionen. Teaterdirektør Jon Stephensen fremlægger sine nu velkendte synspunkter og suppleres af dels arkitekt Lars Gemzøe, der bl.a. forklarer om de lokale klimaeffekter af byggeriet, dels Bjørn Westerbeek Dahl fra Kulturmiljørådet, der bl.a. forsvarer den principielle beslutning, Borgerrepæsentationen vedtog om bygningshøjde inden for voldene tilbage i 1959.

Ud over talernes relativt saglige indslag bestod arrangementet af den omtalte kran, som, efter en del tekniske vanskeligheder pga. den stærke vind, hejser et banner med mpåskriften 'NEJ' op næsten i højde med den højeste foreslåede bygning. Det mislykkede forsøg på at få banneret helt op i højden bestyrker den skepsis ved arrangementet, som nogle af arrangørerne nærer. Een frygtede således, at mock-up'en kan få en effekt, der er stik modsat den ønskede: "Det kan også være, det har den modsatte effekt, hvis man bare hejser sådan en dug op, jamen så tænker folk, 'nå ja, hvad helvede. Der er jo også en masse kirketårne'" (*Ibid.*).

"Dårlig omtale er bedre end ingen omtale"

De tekniske problemer med banneret kommer også til at præge mediernes meget varierede modtagelse af begivenheden. Flere af de fremmødte journalister er noget kritiske over for arrangementet som helhed og gennemgående er ordlyden i dækningen mere præget af folkelighed end respektfuld benovelse over sagligheden i begivenheden.

Jyllands-Postens og *Politikens* dækning af mock-up'en er mest loyale over for KMFH's intentioner og de kritiske røster, som lader sig høre på dagen. De bringer udelukkende kommentarer fra kritikerne af byggeriet, de være sig arrangører, oplægsholdere eller tilskuere. *Jyllands-Posten* giver KMFH spalteplads til følgende tanker om begivenheden:

> Folk skal se for sig, hvor højt 55 meter er, og jeg håber da, at vi med dette initiativ kan lægge pres på politikerne. Og ja, jeg tror da også på, at vi kan vende stemningen. Vi har kun fået positive tilkendegivelser både fra arkitekter og andre foreninger (040922b).

Berlingske Tidende udviser klart mere skepsis over for begivenhedens saglige indhold. Der bliver givet spalteplads til nogle af KMFH's argumenter, men de får også en bemærkning med på vejen af journalisten:

> Det var nu ikke fordi, vi blev meget klogere på byudviklingen i går på Krøyers Plads. Arrangementet fik mere karakter af en fantasifuld happening end en oplysende demonstration. Bevares 55 meter er sandelig højt, måtte vi medgive, da vi stod der med nakken tilbage og kikke[de] op. Men det kræver altså mere end en almindelig udviklet fantasi at drage en parallel fra nogle hvide, stofbaner, der er hejst op i luften, til et boligbyggeri med seks glastårne (040922c).

Journalisten giver også den inkarnerede tilhænger, Bygge- og Teknikborgmesteren, mulighed for at fremføre sine argumenter *for* byggeriet og *imod* protester som den, der ligger bag aktionen:

> Efter min mening er der her tale om et moderne tårn-og-spir-projektet, som sætter resten af byen i relief. Det er et byggeri i verdensklasse, som vil bringe København på det arkitektoniske verdenskort. Derfor er det også så forstemmende med den provinsialisme, som altid møder nye byggeprojekter. Blandt andet i forbindelse med opførelsen af Den Sorte Diamant og Operaen. Det var også for stort, for højt og for drøjt. Til alle dem, der i tvivl, vil jeg sige, gå ned og se Operaen, som den ligger der i dag og så forestil jer noget, som er endnu bedre (*Ibid.*).

Mest kritisk af alle er dog *Informations* udsendte, der ikke lægger skjul på sin manglende respekt over for begivenhedens saglighed gennem en række ironiske betragtninger. Teaterdirektøren tillægges fx en mild udgave af NIMBY (Not-In-My-BackYard) i sin tale til den udvalgte flok af fremmødte christianshavnere:

> Ca. 50 demonstranter hørte [Jon Stephensen] tale myndighederne midt imod. Råb op og sig stop! Ikke at han var imod udvikling, blot ikke på den måde lige der (*Ibid.*).

På samme vis ironiserer journalisten over den holdning blandt en tilskuende kollega, at alternativet til højhusene skulle kunne være at bevare området som det ligger i dag. Han journalist får denne bemærkning med på vejen:

> Også han brugte åndehuls-teorien. 'Men,' indvendte jeg, 'det er vist ikke et spørgsmål om at bevare Luftkastellet, men om byggeriet må være højt.' 'Det skal i hvert fald være lavt,' lød hans mening (*Ibid.*).

Hvor varierende den mediemæssige modtagelse af begivenheden end er, så bekræfter mediernes omfattende formidling af den en anden og ikke mindre væsentlig side af arrangementets visuelle strategi: At sprede KMFH's dagsorden gennem landsdækkende medier. Den første reelle mulighed for at se og ikke mindst fotografere (bl.a. fra en båd, som arrangørerne har stillet til rådighed til formålet) en inkarnering af, hvad den ophedede debat handler om bliver mødt med massiv interesse fra medierne. Med referencer til 'Teaterfuglen' ved det Kongelige Teater, der i 1997 blev opgivet efter netop en mock-up, var de historiske linier for en dækning af begivenheden givet på forhånd.

Selv om den skeptiske omtale irriterer arrangørerne en anelse (talsmanden), er der således ikke to meninger om, at begivenheden er en succes – ikke mindst tilskuermæssigt. Selv om der ikke kommer særlig mange mennesker, så er den samlede danske presse til stede for at dække demonstrationen, og herved lever begivenheden op til sit formål. Een af arrangørerne fortæller, hvordan begivenhedens mediemæssige succes opvejer de mangler, som den ellers kan siges at have:

> Men det havde effekt som happening, først og fremmest, og gjorde opmærksom på, at der blev kæmpet en kamp omkring det. På den måde var det godt. Det er jo første gang, man kunne fotografere vores kamp. En spektakulær mulighed. Og den kom ud i pressen, og i TV også. Så hele Danmark fik kendskab til det. Jeg synes, det var godt, at det blev synliggjort på den måde. Alle har hørt om Krøyers Plads. Alle jeg har snakket med i Danmark. Så det bredte sig voldsomt (Frederiksberg-borgeren).

Det fremgår tydeligt, hvad arrangøren implicit ser som den vigtigste ingrediens i den mediemæssige succes: "En spektakulær mulighed". Den særdeles kritiske journalist fra *Information* siger det selv meget godt med disse ord om arrangementets centrale element:

> Opmærksomheden blev nu fanget af en stor Mobiløft-kran, som var ved at hejse en såkaldt mock-up op til markering af højden af de påtænkte huse – hvide gevandter med ordet NEJ! Det tiltrak fotograferne, hvilket var nok så vigtigt (*Ibid.*).

Talsmanden for KMFH, der sammen med de andre også havde sørget for en båd, så eventuelt interesserede fotografer kunne få et skud ude fra havnen, er heller ikke i tvivl om mekanismerne omkring mediernes dækning af arrangementet. Han fortæller om, hvordan et filmhold fra den ene af landets to største nyhedsudsendelser venter i fem timer i regn og vind på, at det lykkes den lejede kran at svinge bjælken og banneret op i den ønskede højde:

> Hele den event, den illustrerer meget godt, at hvis det er noget, der kan fotograferes og hvis det er noget, der ser spektakulært ud på én eller anden måde, så er det en stor nyhed. Og nyheden var jo så

> stor, at vi var i alle landets TV-Aviser den dag, og vi var i alle landets almindelige aviser dagen efter. Så det var et mediestunt, der virkelig gjorde sig (talsmanden).

Det er netop succesen i de elektroniske medier, der får mock-up-arrangementet til at løfte KMFH ud til den helt brede befolkning. Mediestrategien, og ikke mindst taktikken, der tages i anvendelse for at få den til at lykkes, spiller således i høj grad med på de præmisser, som erkendes på begge sider af kameralinsen: Hvis det kan fotograferes, så kan det også kommunikeres i et bredt forum. KMFH spiller dog ikke blindt med på præmisserne. De er meget kritiske over for dem:

> Man får næppe noget sagligt grundlag af at læse aviserne eller høre TV-Avisen. Det er jo meget præget af, hvad der lige er populært at bringe. I TV og nyheder er det jo primært det, der kan fotograferes, som er vigtigt. Ting, der ikke kan gøre sig i en eller anden 'action', uanset om det er 40 millioner AIDS-ofre i Afrika; hvis ikke det kan filmes, så er det ikke vigtigt (*Ibid.*)

Det, de gør, er tværtimod kynisk og taktisk at udnytte præmisserne ud fra devisen om, at målet (at få budskabet om problemstillingen mangfoldiggjort) helliger midlet (at banalisere budskabet i henhold til mediernes krav til kommunikérbarhed), og at de med mangfoldiggørelsen af budskabet forsøger at erobre dagsordenen:

> Det er ikke, fordi vi troede, at vi blev mere retfærdiggjorte af at komme i medierne, men vi brugte det som et virkemiddel for at få folk i tale. Vi brugte det som en måde at nå beslutningstagerne på. Hvor det tidligere måske var meget faglige argumenter, der afgjorde sådanne sager, er der altså i vore dage mange sager, der i virkeligheden afgøres i pressen (*Ibid.*).

Derfor mener de, at det er i pressen, at de skal gøre deres styrke gældende. De går ud fra en opfattelse af, at der eksisterer en reel klassedeling mellem dem, der er meningsdannere, og dem, der bare følger med. Ud fra den overbevisning gør de sig umage for at erobre mediebilledet og, med en strategi, der i pressekredse kaldes 'Terry-effekten' (informantinterview af Andresen), at bide sig fast og konstant forsvare denne toneangivende position, når den først er tilkæmpet. Talsmanden forklarer, hvorledes aktiviteterne var midlet til at bide sig fast:

> Det var en bevidst strategi at prøve at få så meget i som muligt. Og for at kunne det, så lavede vi så en masse aktiviteter. Hver gang vi havde lavet en aktivitet, så kunne vi gå ud og fortælle 'sådan og sådan', og vi kunne gå ud og vise 'sådan og sådan'. Så det var sådan set grundlaget for alle de ting, vi lavede. Vi gravede nogle data sammen om klima, og vi lavede en happening med kranen og visualiserede det. Underskrifterne blev så også til en presseevent. Så hver gang vi overhovedet kunne lave noget, så gik vi så i pressen med det (talsmanden).

Supertænkerne, der nu kunne se til fra sidelinien, var ikke uden respekt for den store mediemæssige gennemslagskraft i KMFH's aktioner, men der var også en kritisk konstatering om en yderligere betingelse for succesen, som de levede op til: En reduktion af holdningsmæssige nuancer. Det fremgår allerede af én af supertænkernes refleksioner om de ringe vilkår for at rekruttere lokale deltagere til Supertankers visionsprojekt, når alt taler for at reducere problemstillingen til en sort-hvid sag, og han bekræfter tendensen med, "at man ret hurtigt kunne mærke at medierne interesserede sig for [netop] den sort-hvide problemstilling" (arkitekten). En anden fra projektet giver, med slet skjult bitterhed, udtryk for samme holdning:

> I det øjeblik du ligesom siger 'jeg kan li' iskage' eller 'jeg kan ikke lide iskage', 'højhuse eller ikke højhuse', så har du ligesom en sag, og den måde medierne fungerer på... De brede, lidt mere komplicerede ting, de har ikke interesse hverken hos medierne eller hos de fleste mennesker, fordi vi har sådan en hovsa-mediestrategi. Der er en overfladiskhed generelt. Der er ikke plads til det, når man snakker om fx byudvikling eller udviklingen på vores ø. Det er nogle meget vigtige ting og det kræver en del. Men den tålmodighed har medierne ikke. Den tålmodighed har de fleste mennesker ikke – eller har ikke den tradition, måske (lokal beboer).

Støtte til Egeraat-projektet i medierne

Medierne er dog ikke, som det også fremgår, kun KMFH's velvillige instrument. Både på lederplads og i den journalistiske dækning af sagen, er der klare udmeldinger ikke mindst fra de forskellige aviser.

"De nye huse: Oh, lad dem stå" – redaktionelle udmeldinger

Der er en tendens til i de forskellige aviser, at holdningen til projektet generelt bliver mere positiv jo tættere på chefredaktionen, man kommer, mens den generelt er mere skeptisk hos de skrivende journalister. I løbet af september kommer der flere positive udmeldinger fra de forskellige aviser – ikke mindst som reaktion på den ellers overvældende kritiske offentlighed.

Information er den avis, der er mest entydig i sin opbakning til projektet. Både i rapporteringen fra de løbende udviklinger i sagen, som det tydeligt fremgår af dækningen af mock-up-arrangementet, og i den mere redaktionelle omtale. Midt i den megen omtale af KMFH's underskriftsindsamling, som også bliver refereret i denne sammenhæng, kommer *Information*, under overskriften "De nye huse: Oh, lad dem stå", med en opfordring til, at københavnerne besinder sig, før de i blind respekt for gamle traditioner og principper, umuliggør realiseringen af "et slående, enestående, helstøbt, arkitektonisk
mesterværk, aldrig set mage til i København (men nok i Sydney)":

> Dengang kendte man ikke den joker, der poppede op et halvt århundrede [senere]: Erick van Egeraat. Denne moderne, hollandske arkitekt er pludseligt blevet genstand for en – (endnu e n) – hidsig diskussion om, hvordan og hvad der må bygges i København. Følelserne er helt [fremme] – for og imod, men især imod i disse dage. Ganske vist vandt van Egeraat i en konkurrence med andre arkitekter, men han havde samtidig formasteligt overtrådt en bestemmelse om, at der ikke måtte bygges højere end fem etager. Nu er de lokale græsrødder på Christianshavn, på hvis Krøyers Plads, byggeriet er planlagt, gået i energisk aktion på borgermøder og med [underskriftindsamlinger]. 8.000 borgere har foreløbig udtrykt deres misnøje med deres underskrifter. Flere arkitekter istemmer: Ned med det fejlplacerede byggeri! (040913).

Som i reportagen fra mock-up'en er ironien til at få øje på i fremstillingen af kritikken, der da også bliver fulgt til dørs af flere argumenter, der skal modvise gyldigheden i kritikken – bl.a. om dispensationens natur som en reel og lovlig mulighed: "I den mulighed ligger netop forudseenhed over for det uventede. Det er der intet ulovligt i" (*Ibid.*). Samtidig sendes en giftig bemærkning mod de byggerier, der holder sig sikkert inde for de givne rammer:

> Situationen er den ironiske, at der ligger en række boligselskabsejendomme ved siden af, som det lokale vid har døbt Det hvide snit og Den gule [misundelse] – og ikke for deres skønhed. De overholder reglementet. Samtidig er man så ved at skrotte et bygværk, som på mange måder kunne berige området og hele hovedstaden. Men hvad står der ikke i Bibelen: Det gode, man vil gøre, det gør man ikke, men det onde, man ikke vil gøre, det gør man (*Ibid.*).

Støtten til projektet, og kritikken af kritikken, fortsætter i de følgende dage. Husene, der "får bølgerne til at gå højt blandt christianshavnere og associerede storbygræsrødder", fremstilles som værende i bedre tråd med bestemmelserne i kommuneplanens strukturafsnit, hvor der foreskrives lavt eller tårnagtigt byggeri i den indre by, end de nye kulturhuse på henholdsvis Dokøen og Kvæsthusbroen overfor. Den tvivl, som arkitekturanmelderen fra *Information* et år tidligere havde fremført, bliver nu også, med den yderligere gennemarbejdning af projektet, revideret i positiv retning:

> Skærmanimationerne giver ... et overbevisende indtryk af den tårnagtige bebyggelse i forhold til havnefronten og rummet mellem opera, skuespilhus og Krøyers Plads. Og i forhold til konkurrenceprojektet i sin tid forekommer de usædvanlige huses facadekarakter og ydre materialemæssige fremtræden også mere gennemarbejdet end dengang (040914).

Støtten til Egeraats løsning af arkitekturen omkring boligplanerne får dog ikke anmelderen til at strømme over i støtte til hverken Freja eller kommunen, der begge bliver placeret grundigt i byudviklingens fødekæde uden al for blide tolkninger af deres udsagn i forbindelse med debatten om byggeriet. Ikke mindst overborgmesterens udsagn om at garantere bopælspligt og familieboliger til Holbæk-priser i stedet for luksusboliger får en kynisk bredside med på vejen:

> Det forhold kan en lokalplan ikke lave om på, al den tid kommunen ikke selv er grundejer, men medspiller i et salgscirkus af tidligere statslige grunde solgt gennem Freja Ejendomme til den bedst mulige markedspris (*Ibid.*).

Også *Berlingske Tidende* og *Politiken* kommer med meget positive, om end mindre skarpe, udmeldinger om byggeriet. *Politiken* tager i en ledende artikel projektet i forsvar over for de kritiske røster om et dispenserende skråplan, der vil føre til tilplastring af det ellers lave København med højhuse.

> Ideen med den [dispensation] er jo netop, at noget er værdigt til at bryde denne femetagers linje. Van Egeraats højhuse skaber en ganske uset og nærmest genial blanding af havnens tætte pakhuse og byens spir. De er ligesom byens tårne værdige til at bryde linjen (040917).

Lige som anmelderen i *Information*, retter lederskribenten sin skepsis mod udformningen af grundniveauet mellem husene, hvor der er planlagt en skrånende plint. Tvivlen går helt konkret på, om det er muligt at skabe et lige så indbydende og levende miljø, som det Luftkastellet har udviklet over de seneste fire somre. Der hersker dog ingen tvivl om, hvad der er mest uerstatteligt af projektet og cafeen:

> I øjeblikket er Krøyers Plads i sommermånederne en af de mest livlige pladser i byen med det herlige selvbestaltede Luftkastellet, hvor sand, musik og strandstole giver en skøn oase for byens unge. Men resten af året er pladsen uden liv, og Luftkastellet er ikke enestående; Islands Brygge... og Halvandet tilbyder tilsvarende faciliteter. Men van Egeraats byggeri er vitterlig enestående. Det vil være endnu en trist spildt mulighed for byen, hvis vi stopper det nu (*Ibid.*).

Kulturredaktøren ved avisen følger op senere med en mere nuanceret, men lige så klar støtte. Det vigtigste i hans udmelding er at indføre lidt proportioner i såvel de skalaforhold, byggeriet vurderes i forhold til, som det toneleje, det diskuteres i. Frelserkirkens 90 meter menes stadig at ville være Christianshavns eneste reelle landemærke:

> [D]et højeste ved den aktuelle arkitekturdebat er de rasende høje toner, kritikerne svinger sig op til. Vi taler jo ikke om skyskrabere, vi taler ikke engang om rigtige højhuse, vi taler om nogle forvoksede og ret originale, for ikke at sige charmerende kæmpe-kartoffelrækkehuse eller borgerhuse, som de kendes fra det gamle Amsterdam, Bruxelles eller Gdansk. Skrå tage i forskellige skæve vinkler, farvet glas (så vidt jeg forstår), og en lidt dansende, lidt vendt og drejet-placering af de seks huse på grunden (som hedder Krøyers Plads). Som husene fremstår på tegninger og computergrafik, ser de ret søde ud (040925b).

Redaktøren ser den egentlige katastrofe i de foregående ti-års udvikling havnen, hvor først almennyttige betonklodser og siden lige så tunge, glasbeklædte domiciler har udfordret havnen, hvis skala for alvor blev brudt med Operaen. I den sammenhæng er Egeraats projekt i en helt anden klasse:

> Van Egeraats huse er klasser over samtlige andre huse ved Københavns Havn, så det må være skæbnens ironi, at det netop er dem, der rejser ramaskriget. Ligesom det er ret urimeligt, at det statslige ejendomsselskab Freja, som nok er den mest kvalitets- og ansvarsbevidste aktør overhovedet på det ellers så brutale danske marked for byggegrunde, pludselig skal gøres til skurk, fordi man faktisk har krævet og formidlet et byggeri, som arkitektonisk er af højeste kvalitet (*Ibid.*).

I stedet for at bruge så mange kræfter på at jævne Frejas arkitektoniske ambitioner med jorden mener redaktøren, at der ville være mere ræson i at kaste et kritisk blik på nogle af de allerede realiserede rædsler langs kajerne: "hvornår skal 'Det hvide snit' og alle kontorhusene ned langs havneløbet fjernes?" (*Ibid.*).

Ligesom *Berlingske Tidende* bringer *Politiken* desuden et interview med Egeraat, der hermed får mulighed for selv at komme med sine argumenter for projektet samt betragtninger om debatten om det. Debatten om højden overrasker ham ikke, og han hilser den velkommen, men fornemmer, at den også handler om andet:

> Jeg har indtryk af, at nogle mener, at man bare skal lade stedet ligge, som det er. Men jeg mener, at man er forpligtet til at bruge steder som dette. Man skal bruge stederne i byens midte på en måde, så folk kan bo der, og folk kan besøge stedet. Det er essentielt for en by som København at udnytte dette sted for at holde byen i live (040910).

Han argumenterer for, at en udnyttelse af stedet ud fra en kombination af funktionelle og æstetiske overvejelser må føre til et byggeri af en vis højde, hvis ikke det skal blive for massivt: "Jeg havde valget mellem at bygge en stor tyk blok eller lave de tårne, som er slanke og elegante og respekterer byens fremtoning" (*Ibid.*). Han sammenligner med Operaen, som er "vidunderligt designet, men pludselig er der en stor grim boks ovenpå" (*Ibid.*). Det er et større brud end hans eget, der i øvrigt er legitimeret ud fra en fortolkning af tårnene som "et meget stort tag" (*Ibid.*). Selv om han i sin argumentation tager grundejerens ønske og planlægningens mulighed for et vist antal etagemeter for givet, og således understreger projektets karakter af systemisk konstrueret, *strategisk tegn*, tager han afstand fra "at være for bureaukratisk" mht. højden og beder i stedet folk se på projektet i sig selv:

> Jeg beder derfor folk om ikke kun at se på byggeriets absolutte højde men spørg jer selv, om I synes, byggeriet er flot. Hvis I synes, det er grimt, skal I sige nej til det. Men hvis folk synes det er flot, så lad mig bygge det. At sige, at byggeriet er flot, men vi vil ikke have det, er ubegribeligt (*Ibid.*).

I interviewet i *Berlingske Tidende*, der trykkes i dagene efter mock-up-arrangementet, fortæller Egeraat, at det er første gang, han oplever en så stærk kritik af hans projekter. En kritik, der hverken var ventet eller ønsket:

> Jeg gør jo heller ikke dette for at irritere nogen, og disse bygninger har ikke noget at gøre med mit ego. Mine intentioner på Københavns vegne er vitterlig de bedste. Hvis folk nu syntes, mine bygninger var grimme, måtte jeg selvfølgelig tage det op til overvejelse, men det er mit indtryk af debatten, at selv blandt modstanderne af projektet, er det ikke tilfældet. Jeg har taget udgangspunkt i områdets karakter og placering i København, og jeg mener, at dette er en løsning på en bebyggelse af stedet, der både tilfører området og København kvalitet (040925c).

"Kunne man forestille sig en by præget af udvikling?" – Berlinger-kampagne

Det billede, der tegner sig af den nu medieprægede arena, er så at sige en realisering af den 'selvopfyldende profeti', en Supertænker (arkitekten) ovenfor er citeret for at beskrive rollefordelingen i det bypolitiske felt som. Pressen er, med varierende neutralitet, trådt ind i debatten og har givet de engagerede aktører spalteplads og roller i henhold til en gammelkendt skabelon. Pressen ikke blot bekræfter, men medvirker aktivt til at reproducere en antagonistisk politisk kultur, der i sig selv er stærkt præget af skabelonen for konstruktionen af nyhedsstof. I denne sammenhæng afviger én avis dog.

Ud over løbende at give de, således konstruerede, to sider i sagen mulighed for at forklare deres bevæggrunde og afledte kommentarer, forsøger *Berlingske Tidende* som det eneste medie aktivt at skabe en anden offentlighed om projektet end den, som ellers mere eller mindre naturligt udfolder

sig i to retninger i medierne. I stedet for kun at placere sig redaktionelt i én af de to lejre eller at dække begivenhederne løbende med større eller mindre bias, så skaber avisen et forum på sin hjemmeside, hvor alle inviteres til at give sin mening til kende. Invitationen bringes på forsiden dagen efter KMFH's debatskabende mock-up-arrangement, og følges til dørs af klar tale fra avisens arkitekturanmeldende Egeraat-tilhænger:

> Skal København fortsætte sin udvikling mod at blive et frilandsmuseum? Eller kunne man forestille sig en by præget af udvikling, nytænkning og arkitektoniske kontraster?... Hvad siger du? Send din mening (040922).

Resultatet af initiativet er en stor mængde indlæg, som ikke giver det udfald, som den kritiske offentlighed ellers lægger op til. *Berlingske Tidende* offentliggør under overskriften "Danskerne siger ja til høje huse" de følgende dage uddrag fra debatforummet. De er ikke selv i tvivl om den generelle stemning i indlæggene:

> Læserstorm. Langt de fleste af de hundredvis af læserhenvendelser, Berlingske Tidende har modtaget, er vældig positivt stemt for det omstridte boligprojekt på Krøyers Plads. Indtil nu har modstanderne råbt højest (040923).

Bygge- og Teknikborgmesteren er adspurgt om hans mening ikke sen til at udnytte budskabet i den løbende retorik:

> Opfordringen om at skrive og sige sin mening har fået folk til at kikke ordentligt på byggeriet og tage stilling. De har fundet ud af, at projektet har så indlysende kvaliteter, og presset er nu flyttet over på modstanderne (*Ibid.*).

Et S-medlem af BR, der er blandt tvivlerne, tager budskabet til sig, men tvivler på, at holdningerne er repræsentative for Danmark:

> Jeg ved ikke, om de mange svar er repræsentative for den danske befolkning som helhed, eller om Berlingske Tidendes læsere er mere positive over for byggeriet end andre, men jeg ved, at der er masser af mennesker, som er imod det, og som ikke har en mail. Det er dog positivt, at folk reagerer på denne måde og viser, at de har gjort deres holdning klar, det er godt for den demokratiske proces (*Ibid.*).

Også KMFH's talsmand aftvinges en holdning i en kampagne, som nu udfordrer hans egen. Han udtrykker tilfredshed med, at der kommer et åbent modspil til KMFH, da en sådan åben debat har været meningen hele vejen igennem:

> Den tendens, Berlingske Tidende beskriver, er ikke i overensstemmelse med de reaktioner, foreningen får, når vi samler underskrifter mod projektet. Min erfaring er helt klart, at mere end otte ud af 10 er imod projektet og skriver under på en protest uden at spørge yderligere. En forklaring på holdningsforskellen kan være, at de, der skriver ind til Berlingske Tidende, ikke er repræsentative for Danmarks befolkning som helhed (040924c).

Han presses dog selv til at konstatere, at kritikken måske heller ikke er så repræsentativ, efter som den altovervejende del af kritikken kommer fra naboerne til projektet på Christianshavn. Han holder dog fast i relevansen af kritikken for Københavns udvikling generelt.

Sidste justering af nej-kampagnen inden for høringsperioden

"Hvad er det, vi har gang i? Er vi ved at forhindre et stort kunstværk i at blive skabt?" – Lokalrådsmøde

De hårdt arbejdende aktivister omkring KMFH, der bruger størstedelen af, for ikke at sige al fritiden på at modarbejde planerne for højhusprojektet, er ikke upåvirkede af *Berlingske Tidendes*

kampagne. Ud over talsmandens måske ufrivillige selverkendelse angående tendensen til NIMBY i den christianshavner-baserede kritik af projektet, så spreder kampagnen også tvivl helt ind i rygraden på aktivisterne. Frederiksberg-borgeren fortæller om sine personlige bekymringer:

> Jeg kan lige så godt indrømme, at jeg har haft nogle stunder, hvor jeg har været i tvivl, men det har for det meste været, når jeg har været træt eller ikke har fået mad, for så kan jeg ikke tænke. Hvor jeg tænkte: 'Hvad er det, vi har gang i? Er vi ved at forhindre et stort kunstværk i at blive skabt?'... Så har jeg bare behøvet at tænke på min første reaktion, for den er som regel den sandfærdige (Frederiksberg-borgeren).

Arbejdet med Nej-kampagnen fortsætter da også. Blot to dage efter mock-up-arrangementet, ved næste lokalrådsmøde, bliver KMFH lykønsket med succesen, men hverken KMFH eller rådet har tænkt sig at hvile pålaurbærene. De konstaterer, at de

> formentlig bliver nødt til at kæmpe meget længere tid, fordi Borgerrepræsentationens beslutning måske bliver udskudt flere måneder, og fordi tilhængerne er begyndt at komme ud af starthullerne, da det er gået op for dem, at der måske bliver et flertal i BR imod projektet (Christianshavns Lokalråd 040923).

Ud over at samle stikord og argumenter til lokalrådets indsigelse til kommunen bliver forskellige muligheder for at fortsætte det dagsordenssættende arbejde således diskuteret ved selv samme møde. Ud over diverse former for opsøgende arbejde så som at finde eksempler på, hvordan andre dele af havnen er blevet øde efter opførelse af luksusboligbyggeri, undersøge muligheden for ungdomsboliger samt foreslå et samarbejde over for Supertanker mht. skabelse af en tænketank til områdets fremtidige anvendelse, bliver især pressesituationen vendt. Det foreslås, at de fire indlæg ved begivenheden offentliggøres og at lokalrådsmedlemmerne i øvrigt belyser spørgsmålet om bopælspligt noget bedre. Eet af medlemmerne kan desuden oplyse, at hun har skrevet et brev til Kulturarvsstyrelsen, Miljøministeriet og Kulturministeriet om nogle upåagtede juridiske aspekter i sagen.[54]

Endelig bliver der gjort status på underskriftsindsamlingen. Lederen af den oplyser, at der er indsamlet i alt 11.364 underskrifter og opfordrer samtidig til, at gruppen benytter sig af, at "der foregår en del udendørs arrangementer i weekenden 25.-26. sept., til at samle flere underskrifter". Hvad angår optimeringen af mediedækningen af selve overrækkelsen, kommer der forslag om, at overrække dem til Bygge- og Teknikborgmesteren på et tidspunkt, som passer med lokalrådets eget arbejde og alternativt, hvis ikke han vil modtage, mobilisere en hel masse christianshavnere til at overdrage dem.

Skæringsdato 1. oktober 2004

I skyggen af 'Kulturarvsstyrelsens' pludselige veto fortsætter den kommunale planproces og mediernes løbende dækning af den. Fra 1. oktober gøres regnskabet mht. de i høringsperioden indkomne indsigelser op, og forvaltningen skal beslutte sig for hvorledes og i hvorvidt man vil ændre på det forslag til lokalplan, og således også Egeraat-projektet, som i juni blev sendt i høring. Datoen betyder også rent praktisk et skifte for Krøyers Plads, idet den løbende forlængede lejeaftale

[54] Det drejer sig om Kulturarvsstyrelsens ret til at nedlægge veto i sager af betydning for den danske kulturarv. Opfordringen bliver fulgt af styrelsen, der på den næstsidste dag i høringsperioden, 30. september, nedlægger veto. Vetoet fører i de kommende to måneder til en stærkt mediedækket kritik fra tilhængere af projektet og begejstring fra modstandere. En kompromisløs indstilling fra Bygge- og Teknikborgmesteren og hans forvaltning i Københavns Kommune fører til, at styrelsen opgiver sit veto d. 1. december. Ud over at bekræfte den dualiserede, medieprægede situation i denne fase af forhandlingen om Krøyers Plads, så rejser vetosagen først og fremmest spørgsmål om styrelsens kommisorium og den konkrete ledelses forvaltning heraf. Jeg betragter styrelsens initiativ som perifert for min undersøgelse af det bypolitiske felt omkring Krøyers Plads og vil derfor ikke gå yderligere i detaljer herom.

nu er blevet opsagt. Dette betyder, at miljøet på Krøyers Plads fraflytter den midlertidigt indrettede lokalitet.

"Her var der enighed om, at det var det projekt der skulle bæres frem"

Høringsfasen har resulteret i talrige indsigelser. Mængden og karakteren af dem bliver kommenteret i *Politiken* dagen efter høringens afslutning i en artikel, hvor KMFH får mulighed for at fortælle, at underskriftsindsamlingen nu er nået op på 12.997, hvilket er klart over, hvad gruppen havde håbet på, da de startede. En af deltagerne i indsamlingsarbejdet udtrykker, at han ikke er i tvivl om, at underskrifterne, selv om de først vil blive indleveret på et senere tidspunkt, og derved ikke vil indgå i det formelle høringsmateriale, vil få indflydelse på beslutningen om lokalplanforslaget (041002). Den overordnet ansvarlige i kommunens afdeling for Plan og Arkitektur, og således også for lokalplanprocessen, påpeger, at man så ikke er forpligtet til at behandle dem formelt, men at mængden af underskrifter vil blive nævnt. Hvad angår de formelle indsigelser, så er der kommet 634 (herunder flere gengangere), og de er næsten udelukkende negative (der er 14 positive indsigelser; Københavns Kommune, 2005b). Han bemærker dog også de positive:

> Indsigelserne er helt overvejende negative, men der er også nogle positive. Jeg tror ikke, de positive overstiger fem procent, men det er ikke normalt, at vi får positive henvendelser (041002).

Selv om det således ikke er overraskende med de overvejende negative høringssvar, så er omfanget af de negative indsigelser alligevel slående for dem. Det fortæller sagsbehandleren i et tilbageblik på processen, der også rejser nogle spørgsmål om den måde, borgerne inddrages på:

> Det er jo et fuldstændigt normalt billede. Det er ikke ret tit, vi ser positive indsigelser. Vi har snakket meget siden om, at det måske også er selve måden, det er bygget op på: 'Indsigelsesperiode, det er dér, man skal komme med sine negative ytringer'. For det første syntes jeg, ordet 'indsigelse'..., der er noget værdiladet i det. Der var flere af dem, der sendte noget positivt ind, som ringede ind og sagde, at 'nu håbede de, at de havde forstået det rigtigt, at man kunne godt komme med noget positivt'. Så det var folk faktisk lidt i tvivl om. Men det er selvfølgelig folk, der er angst for et eller andet, der sender ind (sagsbehandler).

For journalisten, der lige efter høringens afslutning spørger ind til forvaltningens indtryk er hovedindtrykket også klart de omfattende kritiske indsigelser, der sammen med de indsamlede underskrifter placerer hele sagen om Egeraat-projektet på linie med tidligere store sager som forslaget om en parkeringskælder under Kgs. Nytorv og den berygtede Teaterfugl ligeledes på Kgs. Nytorv ved Det Kongelige Teater. I *Jyllands-Posten* fortsættes sammenligningerne med store projekter af den direkte implicerede sagsbehandler, som understreger, at operabyggeriet endda skabte flere formelle protester. Hun har allerede her få dage efter fristens udløb læst halvdelen af indsigelserne, og gentager kontorchefens indtryk:

> Indsigelserne er både positive og negative. Men der er ganske få, der er egentlig positive. Mange giver udtryk for, at de synes, byggeriet er flot, det skulle bare ligge et andet sted (041005b).

TV2-Lorry følger op få dage senere med endnu et interview med sagsbehandleren, der nu er nået til indsigelse nummer 428. Med 3D-visualiseringen rullende sideløbende med hendes udsagn, kan hun uddybe, hvad hun har fortalt *Jyllands-Posten* få dage tidligere:

> Det er helt klart højden, altså bebyggelsens højde i forhold til placeringen på Christianshavn ... og at det er inden for middelalderbyens afgrænsning ... Det er måske otte eller ni ud af ti, der handler om det (TV2-Lorry 041007).

Mere præcist så er 16 af de 634 rettidigt modtagne indsigelser 16 "imod uden argumentation", dvs. blot med afsenderadresse, og 14 er positive tilkendegivelser om bl.a. projektet som en markant men let bebyggelse. De resterende 604 fordeler sig på temaer, som af forvaltningen deles op på otte

kategorier. Næsten alle (87%) handler om bygningshøjden, placeringen, arkitekturen eller en kombination af disse problemstillinger. Mange af indsigelserne udgøres blot af en standardskrivelse, udformet af lokalrådet, suppleret med afsendernavn og -adresse. Problemstillingerne præsenteres som følger af forvaltningen:

A. Bygningshøjder Langt størstedelen af indsigelserne retter sig imod projektets højde i sig selv, og forvaltningen konkluderer, at "dette emne må betegnes som det mest fundamentale i debatten". Ud fra byggeriets højde pointeres i indsigelserne en lang række problemstillinger, så som relationen til "det omgivende miljø", "bygningshøjden inden for de historiske bydele", "kommuneplanens hovedstruktur", "en mange år gammel tradition" for lavt byggeri, "byens særpræg", den bagvedliggende del af Christianshavn og "den eksisterende bystruktur" generelt. I denne forbindelse fremhæves en henvendelse fra Kunstakademiets Arkitektskole, som forvaltningen betegner som "tankevækkende og givende samt væsentlig for vurdering af nye projekter ved havnerummet".

Også kritik af byggeriets samspil med eksisterende enkeltbygninger trækkes frem af forvaltningen. Bl.a. Vor Frelsers Kirke og Christians Kirke, hvis tårne tegner ikke blot bydelen, men også kirkens status heri på den tid, hvor Christianshavn blev bygget. Disse forhold påpeges også eksplicit i henvendelsen fra Københavns Stiftsøvrighed, der har samlet kommentarer fra relevante kirkelige og bygningshistoriske instanser. Også relationen til nabopakhusene kritiseres – bl.a. i skrivelser fra henholdsvis 'Det Gamle Pakhus' (bygning C) og 'Nordatlantens Brygge'.

Forvaltningen henviser til kritik af, at byggeriet, trods forsøget på at skabe lethed gennem slanke og høje huse, generelt set vil opleves som en klump og at bygningsafstandsforholdene ikke er optimale. På den anden side er der også henvendelser, der understreger, at byggeriet netop er formmæssigt spændende og "et brud med den kasseformede konformitet". I henvendelserne under denne kategori har udgangsreplikken dog været, "men højden bør reduceres".

B. Placering Netop spændingen mellem projektet med en spændende arkitektur og fejlplaceringen heraf på Wilders Ø midt i den centrale by er berørt i 111 indsigelser. I disse indsigelser, der alle på nær fire falder sammen med en kritik af højden, peges der på alternative lokaliseringer som Ørestad, Refshaleøen og Nordhavnen.

C. Projektets arkitektur Forvaltningens fremstilling af indholdet i indsigelser under dette punkt (hvoraf 36 falder sammen med en kritik af højden) lyder kort og godt: "62 henvendelser tager afstand fra projektets arkitektoniske fremtræden og fremfører, at de ikke kan lide det. Det beskrives som skæmmende glastårne, selvpromoverende, 'en gøgeunge', hollandsk makværk mv.".

D. Trafik og parkering 77 indsigelser berører trafik- og parkeringsforhold. Forvaltningen henviser til forventninger om, at byggeriet vil medføre en væsentlig trafikforøgelse i Torvegade, Strandgade og Wilders Plads og følgelige krav om en samlet plan for trafikafviklingen på Christianshavn. Herudover henviser forvaltningen til indsigelser mod afledte private udgifter i denne forbindelse.

E. Planforhold, bebyggelsesprocent og anvendelse 53 henvendelser har bemærkninger til øvrige forhold i planforslagene. De vedrører udnyttelsesgraden (bebyggelsesprocenten), som man finder for hård, og friarealerne, som man finder for små. Det anføres, at anvendelsen til boliger ikke er indlysende, og at en anvendelse til f.eks. grønt areal, plads, svømmehal eller kulturelle formål er rigtigere på stedet og i forhold til beliggenheden. Der udtrykkes bekymring for indretning af et butikscenter i stueetagen.

Facadematerialer og -farver mv. I brev nr. 617 fra bygherre, NCC Construction, Danmark A/S, oplyses vedrørende placering og udformning af altaner, at disse indbygges bag klimaskærmen som inddækkede altaner.
Bebyggelse ved Røde Kors huset placering af husbåde, jord- og grundvandsforurening samt hvordan bebyggelsen forholder sig til kommunens målsætning om miljømæssigt byggeri.

F. Friarealer, pladser og vandarealer, samt bro til Christiansholm m.v. 49 henvendelser har bemærkninger til emner, der vedrører forholdet til havnen, herunder promenader langs kajkant, der findes for smalle. Projektet vurderes at udelukke folk fra vandet, og ikke mindst er der modstand mod etablering af en broforbindelse til Christiansholm, hvilket man finder problematisk for sejlads i kanalen. I brev nr. 617 fra bygherre anmodes om tilføjelser i og ændringer af lokalplanen, for så vidt angår præcisering af fordeling af omkostninger til henholdsvis anlæg af plads ved Grønlandske Handels Plads, anlæg af Strandgade samt udgifter til udbedring og vedligeholdelse af Wilders Bro.

G. Øvrige forhold Der er 105 indsigelser, der beskæftiger sig med emne, der kategoriseres under denne overskrift. Det drejer sig især om forskellige forhold ved processen. Bl.a. bemærkes Christianshavns Lokalråds kritik af illustrationsmaterialet, og deres krav til før-/efterillustrationer af bebyggelsen, illustrering af vinkler, hvorfra Vor Frelsers Kirke skjules af byggeriet, visuelle sammenligninger mellem byggeriet og andre kendte københavnske bygninger, soldiagrammer, oplysninger om vind- og klimaforhold. En kritik af sidstnævntes forværring nævnes også i denne sammenhæng.

Også kritik af tidligere faser af sagens udvikling behandles her. Bl.a. utilfredshed med konklusionerne i den forudgående høringsproces, stadsarkitektens rolle i den rådgivende komité samt konkurrenceprogrammet, der med formuleringen: "Grunden kan invitere til ekspressiv bebyggelse og arkitektur. Grunden kan med den ønskede anvendelse overvejende til boliger også invitere til en mere raffineret arkitektonisk dialog" menes at opfordre de deltagende tegnestuer til at afprøve planrammerne.

Under denne overskrift nævnes også kritikken af plintens udformning, forholdet mellem dens fine æstetik og de mere robuste omgivelser, dens betydning for bymiljøet og Strandgade i særdeleshed, dens anvendelse og indretning, dens blokering for udsynet til havnen, graden af offentlig tilgængelighed, dens funktion i forhold til tidligere havneaktiviteter. I samme forbindelse nævnes bekymringer for opholdsrummet. Ønsker om bevaring af Luftkastellet nævnes også her.

H. Boligtype, bopælsforhold ejendomsskatteforhold m.v. 102 henvendelser har bemærkninger om, at der mangler bopælspligt, at byggeriet ikke er til helårsboliger, at det er spekulationsbyggeri, og at der er tale om luksusboliger. Det anføres, at der er nået en mæthedsgrænse på Christianshavn, og at der ønskes boliger til almindelige husstandsindkomster for børnefamilier eller ungdomsboliger. Det anføres, at ejendomsskatten vil stige ved afsmittende virkning i området.

I lyset af disse indsigelser er det nu Bygge- og teknikforvaltningens opgave at føre sagen frem mod den endelige beslutning, hvor indsigelserne samt ikke mindst fornemmelsen af, hvad politikernes holdning til projektet er, bliver behandlet i lyset af forvaltningens faglige vurdering af projektets kvaliteter. Ud over nogle mindre, tekniske detaljer i forslaget er forvaltningen stadig overbevist om Egeraat-projektets kvaliteter og holdbarhed i forhold til den omgivende by – trods den omfattende kritik i debatten. Forvaltningen vurderer således, at de faglige argumenter *for* projektet opvejer den udbredte kritik *mod* det. Stadsarkitekten siger lige ud om kritikken: "Jamen jeg synes den er forkert, for jeg har en anden opfattelse" (stadsarkitekten i Andresen). Een faktor, som dog kan skabe nogen tvivl med hensyn til formuleringen af den endelige indstilling, er den politiske stemning. Som en leder i Bygge- og Teknikforvaltningen formulerer det:

> Det er jo vores arbejdsgivere. Vi skal jo også kunne vurdere, 'hvad er det vores 'bestyrelse' mener?'. Ligesom enhver anden bestyrelse. Man overlever jo ikke så længe, hvis man, om jeg så må sige, indstiller ting, der bliver nedstemt. Det gør man måske et par gange, men så begynder de nok at kigge lidt. Hvis vi ved at beslutningstagerne mener noget andet, så nytter det jo ikke noget. Vi kan godt advare eller sige 'det synes vi ikke, men hvis det er det her, så er det det, I beslutter'. Men derfor kan vi jo godt nogle gange sige, 'der kunne vi da godt finde et alternativ'... (leder i Plan og Arkitektur).

Ud over at forholde sig fagligt til de indkomne indsigelser, så skal forvaltningen altså også søge at forholde sig realistisk til, hvilken skæbne der venter den formulerede indstilling i den folkevalgte bestyrelse. I en sag, hvor de politiske vinde i den grad er blæst op, og hvor de samtidig, som en forvalter formulerer det, blæser "i begge retninger" (sagsbehandler), så kan beslutningen om den endelige indstilling være noget tung. På den anden side kan forvaltningens faglige holdning netop i et sådan tilfælde siges at kunne bære en udslagsgivende forskel. Det er i hvert fald det, den beslutter (sagsbehandler). I samråd med den overordnede ledelse i Bygge- og Teknikforvaltningen, beslutter ledelsen i underafdelingen Plan & Arkitektur sig for at anbefale et overordnet set uændret forslag. Det er kort oppe til diskussion, om projektets højde skal reduceres, men i logisk forlængelse af de vedvarende udsagn fra forvaltningens borgmester om at der ikke bliver "flyttet et komma" (sagsbehandler), er der enighed om at bære projektet uændret videre. Herefter kan sagsbehandleren så "begynde at skrive og faktisk lande dér" (*Ibid.*) – dvs. resumere og kommentere kritikken ud fra en overordnet disposition, der går ud på at anbefale forslaget til endelig vedtagelse.

"Vi skal værne om de sidste, sande urbanister!" – Krøyers Plads rømmes

Supertanker sender ikke nogen indsigelse ind, selv om der sådan set er udviklet et materiale, der kan belyse andre sider af problemstillingen, som, grundet høringsperiodens indretning, hverken er blevet belyst i undersøgelser, dialogmøder eller medierne. Beslutningen om ikke at deltage aktivt gennem en indsigelse træffes også på det grundlag: Supertanker ser ingen grund til at bekræfte en ukonstruktiv proces' berettigelse ved at deltage i den. Ordlyden i et udkast til et debatindlæg, forfattet af 'byforskeren', bekræfter holdningen blandt supertænkerne, der tager udgangspunkt i høringsprocessens, og dens interessenters, evner til at forvalte storbyens mangfoldighed:

Det Store Rykud på L-kastellet

Efter længere tids sondering af nærområdet på Wilders Ø bliver Strandgade-udgaven af Supertanker nu en del af byens historie. På dagen, hvor høringsfasen om Krøyers Plads afsluttes, ophører lejekontrakten - og den bliver ikke forlænget!

For dem af os, der har lyst til at indånde det sidste tran og tjære fra den gamle lagerbygning, er der i dag fra kl. 16.00 kæmpe RYKUD-fest på L-kastellet med dj's, hel-grillede dyr, kartoffelmos og køligt sand mellem tæerne...

..., vi ses!

Figur 72 *Supertanker takker af fra Krøyers Plads.*

> Modsætningernes møde har ... været et skoleeksempel på, hvorledes standende vanetænkning kan udvikle sig til en politisk myose af dimensioner. En ynkelig krampe, hvor rationaliteten er det første offer for en lang række efterrationaliseringer, der i en skinger tone forsøger at godtgøre egne ønskers berettigelse og andres overflødighed ... Snarere end at anspore til spændende, fremsynet og dynamisk samarbejde og forhandling om byens fremtid i en konstruktiv åbenhed ... tvinger [høringsfarcen] enhver deltager til at indtage foruddefinerede, kværulantiske, fornærmede, bedrevidende, arrogante og asociale roller – alt efter, hvor i byudviklingens fødekæde, man nu tilfældigvis er placeret i det behandlede spørgsmål (udkast af 040928).

Bl.a. pga. den udtalte harme i indlægget beslutter supertænkerne dog heller ikke at indsende det og således forholde sig fuldstændigt betragtende i forhold til situationen (hvilket også er i overensstemmelse med 'byforskerens'

metodologiske strategi). Der er dog også en mere praktisk side af forklaringen på tilbageholdenheden. Samme dag som høringsperioden afsluttes, ophører Luftkastellets lejekontrakt nemlig – for sidste gang. Denne gang beslutter den nye ejer, NCC, sig nemlig for at tømme bygningerne for aktiviteter - i sikker afstand af et eventuelt fremtidigt byggeprojekt. Møder mellem Luftkastellet og NCC har ikke muliggjort endnu en forlængelse, selv om det ikke er til at vide, hvornår et eventuelt nybyggeri på grunden kan påbegyndes. Det resignerede miljø omkring Luftkastellet og Supertanker belaver sig derfor på at rykke pælene i nomadeteltene op for at finde nye vidder. Der er en anelse af bitterhed i Supertankers sidste nyhedsbrev fra adressen, der udsendes under overskriften "Supertanker letter anker" med en klar hilsen til en udtalelse fra kommunens planchef afgivet i forbindelse med én af Supertankers workshops om 'Kreative København': "Vi skal værne om de sidste, sande urbanister!".

Hos 'iværksammensætteren', der har haft sin gang i både Supertanker og Luftkastellet, er der også hvad der må kaldes en offensiv uforståenhed over for den måde forløbet om Krøyers Plads' fremtid har formet sig: "Talentløst. Talentløst kørt", er den umiddelbare dom over en proces, hvor det åbenlyse, forhåndenværende engagement og idérigdom ikke er blevet inddraget:

> Man har en succes på grunden. Og den har man i to-tre år. Og man inkluderer den ikke til at sige 'hvis man nu lige spørger virkeligheden, hvad de godt kunne tænke sig at have, og så lade arkitekten formulere det med hans ord'. Når en journalist spørger en eller anden om 'hvad var det lige præcis, der skete ved det færdselsuheld?', jamen så formidler han det bagefter. Det er arkitektens opgave. Ikke en skid andet. Ham og hans kunstneriske gen. Jeg synes da, det er fint nok, at man viser et udkast, men hvad skal vi så have ind i bygningerne? Det har jeg jo ikke set nogen invitationer til ('iværksammensætteren').

Han er bevidst om, at han i bund og grund ikke har nogen ret til at blive inddraget direkte i den proces, men mener at det er i alles interesse at åbne for mere konkrete ideer, som kan supplere den ret så abstrakte proces:

> Vi har jo ingen rettighed. Vi har en autenticitet. Vi har en lokal forankrethed. Vi har jo følelser for stedet. Vi skal være dem, som bruger stedet. De andre kører ind fra Nordsjælland og tegner en streg på et stykke papir, og så kører de tilbage til Nordsjælland igen. Men de propper stregen og tegningen ind, hvor vi andre bor ... Og borgernes behov. Hvis de siger 'skole'. Jamen 'nå'. Hvis de siger 'grønlandsk kajak-klub'. Jamen, 'så må vi jo nok finde ud af om det er reelt eller ikke er reelt, at der er brug for det her'. Men idérigdommen. Man inviterer jo slet ikke idérigdommen ind på det tidspunkt (*Ibid.*).

Han kan ikke begribe den manglende inddragelse af den lokalt udviklede idérigdom, som bl.a. kom til udtryk i Supertankers 'Visionsprojekt', og den manglende erkendelse af de lokales meget politiske bevidsthed omkring stedet, bl.a. forårsaget af Luftkastellets etablering:

> Det er fuldstændig omsonst, at hvis man i to år har haft borgerinddragende diskussioner i Supertanker, og som lige som har vist, hvordan processen er, så prøv dog at bruge nogle af de redskaber. Hvorfor fanden bruger man ikke nogen af de redskaber? Det skal man da bruge ... Hvis man havde set, hvad det var for et ekstremt bevidst miljø, man havde. Undskyld mig, men det er jo lige som at have et ungdomshus. Man har jo lige haft en kæmpe diskussion om Luftkastellet og beboerne var helt oppe ved Naturklagenævnet. Hvis man ikke læser det i sin vejviser. Det forstår jeg da ikke... (*Ibid.*).

Hele forløbet bliver for ham et tegn på, at den måde gribe byudviklingen an på har spillet fallit; den har mødt sit 'Waterloo':

> Det bliver jo et tegn på den største fadæse i det politiske spil nogensinde. Men der er jo ingen udvikling uden afvikling, så nu har de forsøgt en eller anden måde at styre det på, og den er ligesom død ... Man gider jo ikke at stå for sådan et fjollet Waterloo én gang til (*Ibid.*).

Han har dog også en vis skepsis over for borgernes deltagelse – "folk kan jo udbrede sig om hvad som helst" – hvorfor det kan være nødvendigt at skære igennem. Rømningen fejres ved "Det store rykud", en fest der afholdes af L-Kastellet, som er en udløber af Luftkastellet, der også er i opbrud. Få dage efter sker den egentlige flytning. Mens Luftkastellet sælger inventar ved aktion og flytter resten til et lager på Amager, ophører Supertanker i sin nuværende form og rykker til Sydhavnen i en gammel Ferguson-fabrik ved Sydhavnsgade.

"Søren, vi har noget, du bliver rigtig glad for" – underskrifterne afleveres

Mens rømningen af Krøyers Plads går stille af sig i offentligheden, skabes der anderledes opmærksomhed om en anden begivenhed. Det drejer sig om den endelige aflevering af KMFH's underskrifter. Indsamlingens slutspurt er blevet dækket sideløbende med forvaltningens indledende arbejde med indsigelserne. Sagsbehandleren kan i redegørelsen for dette arbejde over for TV2-Lorry også fortælle om en henvendelse fra Lokalrådet, hvori de fortæller om de indsamlede underskrifter, der nu er nået op på 13.243, som vil blive afleveret i den nærmeste fremtid.

Det drejer sig om en fælles anmodning fra KMFH og Lokalrådet om en formel overdragelse af underskrifterne i den nærmeste fremtid på et tidspunkt, der vil passe Bygge- og Teknikborgmesteren, hvis deltagelse menes at være vigtig for overdragelsen. I forespørgslen uddyber de:

> Uanset din personlige indstilling til sagens 'genstand', beder vi om at de indsamlede underskrifter betragtes som en demokratisk tilkendegivelse fra de pågældende borgere, i en sag som optager mange københavnere. Vi vil derfor lægge vægt på at overdragelsen af underskrifterne til byens styre sker i offentlighed og på en værdig måde som afspejler vores res-pekt for den fortsatte dialog (brev af 041007).

En af deltagerne i aktionen træder frem på skærmen i samme sekvens som sagsbehandleren og forklarer, hvorfor de ikke skal indgå i den formelle høring: "Vi syntes ikke, vi skulle aflevere så mange underskrifter i en brevsprække" (TV2-Lorry 041007).

Midt i en verserende veto-sag, der reelt afgør om der overhovedet er noget projekt at diskutere, afleverer Christianshavns Lokalråd således sammen med KMFH de underskrifter, som er blevet indsamlet hen over sommeren og efteråret. 14.095 underskrifter er det blevet til i alt, hvilket gør det til den største protestaktion af sin slags i Københavns historie. Det er lederen af underskriftindsamlingen, der med den afvæbnende bemærkning, "Søren, vi har noget, du bliver rigtig glad for" (informant), træder ind og overrækker resultatet til borgmesteren. Ved overrækkelsen pointerer hun:

> 14.095 underskrifter er tre gange så mange [underskrifter], som der blev indleveret mod teaterfuglen på Kongens Nytorv. Og 55 meter er tre gange så højt som den historiske by (041026).

Borgmesteren kvitterer for et "imponerende og forbilledligt stykke demokratisk arbejde" (*Ibid.*), men påtænker dog ikke at ændre holdning:

> Der er ingen tvivl om, at det er en svær sag, og underskrifterne vil komme til at indgå i debatten om projektet. Men om det kommer til at betyde, at projektet falder eller ej, tør jeg ikke sige. Ingen er jo i tvivl om, at jeg bakker meget varmt op om projektet (041022).

Blandt byudviklere og planlæggere er der både beundring og træk på skulderen over for initiativet og resultatet. Sagsbehandleren er imponeret over de lokales organisationsevne:

> Christianshavns Lokalråd viste et fantastisk organisationstalent. At sætte underskriftindsamling i gang i et stort omfang. Mine venner fra Vordingborg blev præsenteret for underskriftindsamlinger på Wilders Café, og til fest i Luftkastellet, så der blev virkelig gjort en energisk indsats. Det må man sige (sagsbehandler).

Hun bakkes op af stadsarkitekten:

> De er ret godt organiserede. Jeg tror ikke det var lokalbefolkningen på Christianshavn [der skrev under]. De var der, men der var nogle grupper. Jeg har hørt om jyder, der også har skrevet under. På værtshuse i Jylland lå der også lister. Det vidner lidt om, at de kan deres kram. De arbejdede hårdt, og var ret dygtige (stadsarkitekten i Andresen).

Denne opfattelse deles af Freja, der dog af netop den grund ser med stor skepsis på lødigheden af underskriftindsamlingen. Chefen fortæller om sin oplevelse af aktionen:

> Jeg har fået at vide, at der er gået lister rundt på mange værtshuse, restauranter og cafeer derude. Og når folk sidder og siger: 'Er du ikke imod højhusbyggeriet? Jo, selvfølgelig. Hvor skal jeg skrive?'. Så skriver folk selvfølgelig under. Og sådan har det vist nok foregået. Ikke dermed være sagt, at der ikke har været en masse mennesker ude på Christianshavn, der ikke brød sig om forslaget. Det er jeg helt sikker på, at der er. Men der er, på den anden side, for mig heller ingen tvivl om, at du godt kan sætte sådan noget i system, og jeg er helt sikker på, at antallet kan være meget påvirket af sådan noget (chef i Freja).

Direktøren fra Freja kan supplere med en mere privat vinkel på måden, underskrifterne bliver indsamlet på:

> Nu har jeg faktisk en søn, der har arbejdet for [Luftkastellet]. Han har siddet og været dørmand derude. Og han kunne jo så fortælle, at de er kommet til nogle af de dér ungdomsfester, hvor der har siddet sådan én eller anden og råbt 'Ved I hvad? Der skal bygges her. De skal lukke Luftkastellet. Vil I have det?'. 'Nej!'. 'Så skriv her!'. De anede ikke, hvad det var. Men det er en måde at mobilisere på. De underskrifter, de fik jo en underligt stor vægt... (direktør i Freja).

"Nihil intentatum" – alle midler bruges i opløbet frem mod endelig beslutning

"Det havde de vist ikke rigtigt belæg for" – Kulturarvsstyrelsen trækker veto tilbage og den politiske behandling kan fortsætte

Den resterende del af perioden, indtil lokalplanforslaget atter kommer på den formelle politiske dagsorden, foregår over samme læst, dog med betydelig mindre aktiv deltagelse fra KMFH, der ud over at deltage i to debatarrangementer hen over vinteren, bl.a. i en direkte og lidet konstruktiv og således "ret skuffende" (talsmanden) duel med Bygge- og Teknikborgmesteren, puster ud efter nogle særdeles krævende måneder. Ud over at løfte sløret for nogle af Frejas udtalelser ved det indledende informationsmøde for deltagerne i idékonkurrencen, der blev opfordret til at "udfordre" vedtægterne i gældende planer (041119). Både politikere og eksperter forholder sig meget kritisk. Freja indrømmer, men kan ikke se det forkerte i opfrodringen (041120a). Tværtimod: "[A]t sige, at vi går efter den størst mulige fortjeneste, at vi prøver at gå efter profit, samtidig med at vi forsøger at gøre tingene ordentligt, det kan jeg kun opfatte som en ros" (041119).

I efterdønningerne på den heftige debat om Krøyers Plads lufter flere af BR-medlemmer også utilfredshed med grundlaget for højhusdiskussionen, som de ikke mener bør baseres på ét projekt, men på en generel planlægning (041129). Forslaget er dog, lige som debatten generelt, præget netop af den igangværende sag, hvorfor den politiske tilslutning til det varierer nogenlunde med graden af opbakning til Egeraat-projektet, der dækkes med stigende intensitet i medierne. Særligt efter at 'Kulturarvsstyrelsen', efter et kort møde den 1. december med Bygge- og Teknikforvaltningen og –borgmesteren, trækker sit veto tilbage. "Det havde de vist ikke rigtigt belæg for", som

stadsarkitekten konstaterer (stadsarkitekten i Andresen). Afslutningen på den særdeles mediedækkede blindgyde i sagsforløbet betyder, at den resterende politiske behandling, og mediernes spekulationerne om den politiske opbakning, nu atter kan igangsættes (041203a). Miljøborgmesteren

> mener fortsat, at der er tale om en fantastisk projekt, men beliggenheden på Christianshavn er forkert. I stedet burde det placeres ved Sluseholmen, hvor det bedre ville kom til sin ret og tage konkurrencen op med H.C. Ørstedsværket (041202).

Med hende er der også andre politikere fra ellers ja-sigende partier, der bliver trukket med. I starten af december 2004, er der et flertal på 27 *imod* mod 24 *for* projektet ud af de 55 BR-medlemmer. Det bliver derfor tilsyneladende fire tvivlere, én fra hver af henholdsvis S, R, V og CD (041203b).

"Den mulighed, for at supplere hovedstrukturen, bør benyttes i dette særlige tilfælde" – Bygge- og Teknikudvalget anbefaler projektet til endelig vedtagelse

Den 23. februar sættes Egeraat-projektet atter på dagsordenen i Bygge- og Teknikudvalget med henblik på at godkende de foretagne revideringer af projektet som følge af indsigelserne i høringsfasen. De otte kategorier af indsigelser er blevet behandlet som følger:

A. Bygningshøjder Forvaltningen imødekommer de mange indsigelser til byggeriets højde ved at henvise til dets på flere måder unikke karakter. Forvaltningen henviser til arkitektens udformning af boligprojektet som "overraskende og fremsynet", og mener derfor ikke, at det kan sidestilles med traditionel udformning af bebyggelse. Forvaltningen mener således,

> at projektet er af en sådan arkitektonisk kvalitet, at den mulighed, der er indarbejdet i planloven for at supplere hovedstrukturen, bør benyttes i dette særlige tilfælde.

Hvad angår frygten for denne dispensations præcedensskabende virkning, henviser forvaltningen til, at lokalplanforslaget og kommuneplantillægget netop er formuleret således, at der ikke lægges op til en revidering af de generelle bestemmelser, men at dispensationen derimod kun tillades for denne ejendom:

> Planforslagene er derfor udarbejdet specifikt til projektet, ligesom det i konklusionen i den forudgående høring for supplering af hovedstrukturen præciseres, at der er tale om en afvigelse fra kommuneplanens hovedstruktur for dette specifikke projekt og ikke en generel fravigelse af bygningshøjderne. Forvaltningen finder ikke, at argumentationen om præcedenseffekt er holdbar, da projektet er så særegent, som tilfældet er, og da planforslagene målrettes således, at de er udformet til dette specielle projekt. Det er således forvaltningernes synspunkt, at der ikke hermed er åbnet mulighed for generelt at overskride hovedstrukturen og dermed grundlag for en præcedenseffekt.

Forvaltningen mener, at såvel sammenhængen med den omgivende struktur som samspillet med omgivende tårne og enkeltbygninger anskueliggøres overbevisende af det omfattende illustrationsmateriale, der er udviklet til høringsfasen. Ligeledes fremgår det heraf, hvorfra Vor Frelsers Kirkes tårn er synligt.

B. Placering Med henvisning til, at lokalplanforslaget drejer sig om en udvikling på Wilders Ø og ikke andre steder, og at der er tale om et projekt direkte tænkt til stedet, vælger forvaltningen ikke at forholde sig til dette punkt ved indsigelserne.

C. Projektets arkitektur Forvaltningen henviser til punkt A for bemærkninger til dette punkt.

D. Trafik og parkering Forvaltningen henviser til, at bebyggelsesprocenten for området som helhed i lokalplanforslaget er lavere end i den gældende lokalplan. Der er også foreslået en ændret

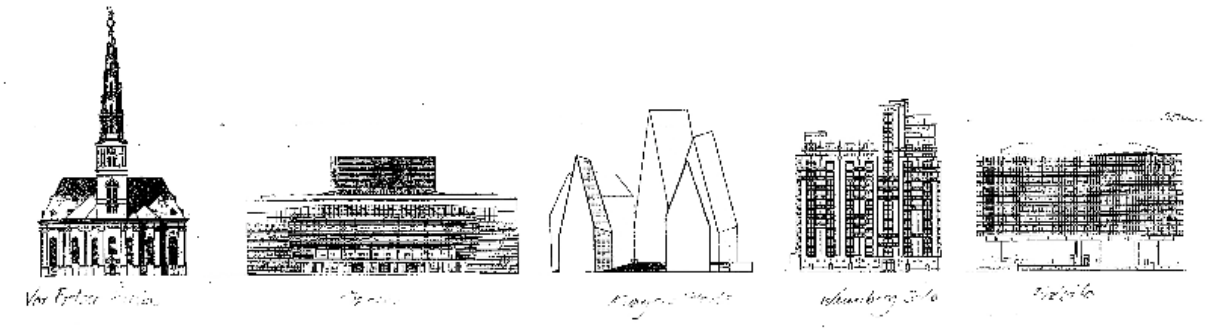

Figur 73 *Sammenligning af Egeraat-projektet med landemærker i København (fra Københavns Kommune 2005b).*

arealanvendelse, således at der vil blive flere boliger. Sammen med Luftkastellets lukning gør disse forhold, at trafikforøgelsen pga. det foreslåede byggeri bliver "mindre belastende for Strandgade og Torvegade end oprindelig forudsat". Forvaltningen henviser til en undersøgelse udført for NCC for en konkret fremskrivning.

E. Planforhold, bebyggelsesprocent og anvendelse Forvaltningen pointerer, at der ikke er ændret ved arealanvendelsen i forhold til den gældende plan, men erkender den højere udnyttelse af Krøyers Plads. Dog understreger forvaltningen at bebyggelsesprocenten i lokalplanforslaget som helhed er reduceret i forhold til den gældende plan, og at den høje udnyttelse af Krøyers Plads modsvares således af en tilsvarende mindre udnyttelse af naboejendommene:

> Det er korrekt, at nogle ejendomme isoleret set har en højere bebyggelsesprocent end 140, herunder den nye boligbebyggelse med en bebyggelsesprocent på ca. 180, men til gengæld forudsættes de øvrige ejendomme udnyttet mindre.

NCC's kommentarer vedrørende altanerne foreslås indarbejdet i lokalplanforslaget. De øvrige kommentarer til façadematerialer mv. menes enten allerede at indgå i beskrivelsen eller forventes først behandlet ved en senere lejlighed.

F. Friarealer, pladser og vandarealer, samt bro til Christiansholm m.v. Forvaltningen peger på, at der i forslaget arbejdes med en havnepromenade ligesom i de fleste andre områder af havnen. Mht. den mulige broforbindelse til Christiansholm, så indarbejdes der en formulering om, at den "om fornødent" skal være oplukkelig, således at trafik på vandet ikke umuliggøres.

G. Øvrige forhold Til kritikken af illustrationsmaterialet bemærker forvaltningen, at dette er et af de mest gennemillustrerede lokalplanforslag, der er blevet sendt i høring. Ønsket om billeder af situationen før en eventuel bebyggelse menes ikke at være relevant. Forvaltningen henviser her til de tidligere møder :

> Forvaltningen har i løbet af høringsperioden afholdt et møde med Christianshavns Lokalråd om de anførte ønsker til høringsmaterialet. Det blev i den forbindelse anført fra forvaltningens side, at det aktuelle projekt er et af de mest gennemillustrerede projekter, der har været fremsendt i offentlig høring. I den forbindelse er det vurderet, at det er de faktiske forhold, altså hvordan projektet rent faktisk vil indgå i den bebyggelsesmæssige sammenhæng på det specifikke sted, der er relevant at illustrere så realistisk som muligt. Vedrørende "før" fotos har forvaltningen vurderet, at dette er overflødigt og misvisende, da debatten drejer sig om byggeriets tilstedeværelse, og ikke hvordan der ser ud uden (Københavns Kommune, 2005b).

Mht. synligheden af Vor Frelsers Kirke henviser forvaltningen til det udarbejdede materiale samt til et ekstra bilag, som er blevet udarbejdet efter den tidligere fremførte kritik fra lokalrådet. Der menes ikke at være nævneværdige skyggevirkninger af projektet, da det meste af den eventuelt berørte bebyggelse befinder sig syd for. Forvaltningen mener ikke, at det er nødvendigt med

vindberegninger på projektet på nuværende tidspunkt, men henviser til en undersøgelse, NCC har ladet udfører og som indgår som nyt bilag. Bebyggelsens skæv- og tæthed samt de foreslåede lameller menes at ville afbøje vinden og forhindre nedstrømningen af vind mod gadeniveau.

Mht. kritikken af de forskellige faser i projektet henviser forvaltningen til, at bestemmelserne i planloven er blevet overholdt. Til plintens udformning i forhold til omgivelserne, påpeger forvaltningen, at disse er så sammensatte, at plinten menes at ville kunne "placeres i sammenhængen og fremstå med sin egen identitet". Det bemærkes i øvrigt, at plinten er blevet bearbejdet yderligere af arkitekten, hvilket fremgår af et bilag 8.

H. Boligtype, bopælsforhold ejendomsskatteforhold m.v. Forvaltningen mener at have gjort, hvad der er muligt indenfor planloven for at sikre bopælspligt. Hvad angår boligernes relativt store og luksuriøse karakter, så henviser forvaltningen til, at der lige ved siden af er en stor overvægt af almennyttige boliger, og at størrelsen i øvrigt lever op til kommunens boligpolitik om bebyggelse ved herlighedsværdier.

I forhold til det oprindelige projekt, der består af seks bygninger i varieret højde i op til 55 meter, er der som følge af forvaltningens vurdering af indsigelserne, kun foretaget ændringer angående en eventuel bro til Christiansholm, der skal gøres oplukkelig og altanerne i højhusene, der, på forslag fra bygherren NCC, skal dækkes ind bag den udvendige facadebeklædning og således "integreres i bygningskroppen" (Københavns Kommune, 2005b), som det hedder i den udformede indstilling til den afsluttende politiske behandling.

Ud over disse egentlige ændringer til forslaget er der, som antydet i det nye bilag 8, arbejdet videre med plinten, der formes i retning af en trappe imellem de seks bygninger. Jan Nørr Nissen fra NCC udtaler sig: "Tanken er, at pladsen skal åbne sig ud til folket. Der skal komme mennesker ind i butikkerne i husenes stueetage og i det hele taget ind på området". Til trappen stiller han en særdeles populær parallel op som forbillede: "Jeg vil ikke kalde den Den Spanske Trappe. Men det er lidt det samme miljø, vi prøver at skabe. Forestil dig en varm sommerdag: Christianshavnerne kan sætte sig på cafeerne ud mod vandet og drikke en sodavand eller spise en is. Eller de kan sætte sig på trappen og bare kigge ud over vandet" (050223).

Der er også iværksat forsøg med byggekonstruktionernes indflydelse på vindforholdene omkring husene. Den overordnet ansvarlige embedsmand fra Bygge- og teknikforvaltningen forklarer:

> Noget tyder dog på, at de skrå mure i projektet i nogen grad vil afbøde de vindforhold, der ellers kunne forventes i forbindelse med så høje bygninger. Desuden bliver skyggepåvirkningen i nogen grad mindsket ved, at de huse, der ville blive udsat for mindre lys på Christianshavn, allerede ligger i skygge af andet byggeri (050222a).

Der er ikke foretaget yderligere vurdering af trafikforholdene. At projektet således trods omfattende kritik og en storm af indsigelser ikke er ændret væsentligt fremkalder nogen kritik fra modstandersiden. Talsmanden fra KMFH: "Høringen har karakter af ren proforma. Der er faktisk kun ændret en ting i planerne, og det er noget, som bygherren har foreslået...Vi havde forventet, at kommunen lyttede til os og undersøgte tingene ordentligt. Men alle vores bekymringer afvises bare med snusfornuft og almene betragtninger i stedet for facts. F.eks. vores bekymring for vindforholdene. Kommunen skriver, at NCC ikke vurderer, at byggeriet vil påvirke vindforholdene. Hvorfor undersøger man ikke selv tingene?" (050222b).

Enhedslistens ordfører støtter op om kritikken: "Det er forvaltningen, der skal lave sådanne undersøgelser. Man kan ikke bare basere sit svar på, hvad bygherren siger". Også Josefsens kritik af høringsprocessen finder forståelse hos ordføreren: "Desværre er det sådan, at i Københavns

Kommune er høringer noget, man holder, fordi det står i planloven. Ikke fordi man vil høre efter" (*Ibid.*).

Den egentlige behandling i Bygge- og teknikudvalget sker den 23. februar med endnu et foretræde fra Christianshavn i form af KMFH, der i en medbragt power point-præsentation fremfører yderligere kritik af forslaget. Oplægget blev mødt med smil, "op til begge ører", fra meningsfællerne, mens Bygge- og teknikborgmesteren havde andre ærinder i hele foretrædets varighed: "Han gik ud, lige efter jeg var kommet ind, og så kom han tilbage lige før jeg [var færdig]", fortæller repræsentanten fra KMFH, der, trods den omfattende debat *under* høringen, mente at det var særdeles formålstjenstligt at genopfriske beslutningstagernes viden:

> Vi forsømte ingen muligheder for at påvirke de dér folk... Det var ud fra den betragtning: 'Nihil intentatum'. Intet uforsøgt. Så vi gav den på alle tangenter, ikke. Altså, hvis vi kunne tage et kvarter af deres tid, ikke, så skulle de da gerne få det [griner] (talsmanden).

I forbindelse med foretrædet fik KMFH-repræsentanten også lejlighed til at hilse på en repræsentant fra NCC, der selv udnyttede muligheden for en sidste briefing af politikerne. Behandlingen fører til, at forslaget, med de foreslåede ændringer, anbefales til vedtagelse i BR med stemmerne fem for (V, R og S) og fire imod (DF, Enhedslisten og SF). Den efterfølgende behandling i ØU fører til en solid underkendelse af projektet med stemmerne én for (V) og syv imod (S, R, K, SF og Enhedslisten), men projektet kører ikke desto mindre videre til endelig vedtagelse i BR – med et klart signal om, at en endelig nedstemning truer her. Bygge- og Teknikborgmesteren kommenterer over for pressen:

> Der kan jo ske meget i politik. Jeg håber derfor, at der er nogle, der besinder sig, så vi kan få vedtaget det (Berl 050224).

"Et underholdningsmæssigt indslag i sæbeoperaen om Krøyers Plads" – NCC kaster de sidste kræfter i

I ugerne op til afgørelsens dag den 17. marts sætter bygherren, NCC, alle sejl for at sikre, at Egeraat-projektet får de bedste chancer for at blive vedtaget. Umiddelbart efter godkendelsen i Bygge- og teknikudvalget inviterer NCC partierne fra Borgerrepræsentationen til et møde, hvor politikerne, med sektionsdirektør i NCC's boligafdeling, Jan Nørr Nissens, ord, kan blive klogere på projektet:

> Vi har tilbudt samtlige partier at forklare dem, hvad projektet indeholder, og hvilket stadium vi er på. Siden planerne blev sendt i høring, har vi nemlig haft mulighed for at grave et spadestik dybere med det...Politikerne skal træffe en beslutning lige om lidt. Det er vigtigt, at de ser, at der er sammenhæng i projektet, og at de finder ud af, hvad der er rigtigt og forkert (050225).

K, R, CD og S takker ja til tilbuddet under rygter om lobbyisme, men R's ordfører ser ikke noget odiøst i det: "Alle mulige andre lobbyer jo også. NCC gør det lige så vel som de 14.000, der har skrevet under på en protest mod projektet på Krøyers Plads de gør det bare den anden vej" (050225). Heller ikke eksperter på området kan se noget forkert i NCC's indbydelse. Asbjørn Sonne Nørgaard, lektor ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet: "Det er der som udgangspunkt ikke noget odiøst i. Lobbyisme handler bare om, at en part fremlægger sin sag bedst muligt, så den tjener den part bedst muligt". Tim Knudsen, professor i offentlig forvaltning ved Københavns Universitet er mere kritisk: "I sidste ende er det politikerne, der skal træffe en afgørelse. Det skal de ikke gøre i et tomrum. De har brug for smagsdommere og eksperter til at oplyse dem". Han opfordrer derfor til at tage en uvildig ekspert med til mødet:

> Tag f.eks. HT-terminalen på Rådhuspladsen. Det er et eksempel på, at almindelige politikere havde svært ved at forholde sig til en ensidig model af et projekt. Først da de så terminalen i virkeligheden, fandt de ud af, hvad den betød for stedet. Derfor kunne det være en god idé at tage en ekspert med, som kunne påpege svagheder ved projektet (050225).

NCC prøver i slutningen af februar også selv at mobilisere flere eksperter i spørgsmålet for at påvirke opinionen. De forsøger at få dem til at gå i medierne med deres autoritet, men ender med at få dem imod sig. Journalisten Peter Olesen går således i medierne for at fortælle om, hvad han anser som deres forsøg på gennem "aggressiv lobbyisme", hjulpet af eksperter, at vende stemningen. En direktør i NCC forklarer deres handling ud fra en generel interesse i at få Peter Olesen til som foredragsholder at "fortælle noget om arkitekturen på Krøyers Plads". Han understreger, at NCC ikke har været "forudindtaget i om hans syn gik i den ene eller den anden retning". Peter Olesen – der i øvrigt godt kunne have set en fremtid for byggeriet på Krøyers Plads, men som i respekt for christianshavnerne ikke har deltaget i debatten – kan ikke genkende udlægningen (TV2-Lorry 050318).

Mens situationen spidser til og de konstante meningsmålinger blandt BR-medlemmerne peger i retning af en afvisning af projektet, går NCC i stedet i pressen sammen med Egeraat og tilbyder at reducere højden fra 55 til 45 meter. Allan Jørgensen (NCC): "De væsentligste indvendinger mod projektet har været højden, og vi har arbejdet i halvanden måned på at finde frem til en arkitektonisk og teknisk løsning, der imødekommer kritikken". Erick van Egeraat, som ellers har bedyret at det unikke projekt ikke kan ændres, udtaler: "Jeg er meget tilfreds med forslaget, som nu ganske vist er lavere, men stadig lever op til de oprindelige intentioner og er loyalt mod det forslag, der i sin tid vandt arkitektkonkurrencen" (050316a).

I KMFH holder talsmanden fast i reglerne om, at det kun er tilladt at bygge i op til 15 meters højde med mulighed for dispensation til 20,5 m. Han foreslår derfor, at NCC skærer 40 og ikke 10 meter af projektet (050316b): "Vi tager det nye forslag som et underholdningsmæssigt indslag i sæbeoperaen om Krøyers Plads. Det tyder på, at NCC har set alvoren i københavnernes protester" (050316a). Han støttes af Enhedslistens ordfører:

> Det er stadig langt højere end grænsen for, hvor højt der må bygges inden for voldene i middelalderbyen. Der er hele tiden blevet argumenteret for, at man ikke kunne ændre på et så unikt projekt. Viser der sig et flertal for det nye forslag, må det som minimum forventes, at der kommer en helt ny udvalgsbehandling af sagen og en ny høring (*Ibid.*).

De øvrige politiske kritikere af projektet er også skeptiske over for udspillet. DF mener, at det "er godt, at København tænker nyt og moderne, men dette projekt er ikke kun for højt, det er også forkert placeret". Miljøborgmesteren (S) udtrykker sig i samme baner:

> Det betyder ikke noget, at man nu skærer 10 meter af højden. Det er fortsat alt for massivt og voldsomt... Indtil i dag har det været et alt-eller-intet-projekt og på dette sted. Nu viser det sig, at man har kunnet komme i dialog med arkitekten om i hvert fald højden på byggeriet, så jeg er fuld af forhåbning om, at vi nu også kan komme i dialog om placeringen (050316b).

En anden fra det splittede S er anderledes konstruktiv: "Det nye forslag demonstrerer, at højden ikke længere er et problem. Det er mærkeligt, at det kun er en speciel religiøs retning eller multinationale hotelkæder, der får lov til at bygge noget anderledes eller bygge i højden i København". Bygge- og Teknikborgmesteren ønsker ikke at kommentere det nye udspil, men holder fast i, at han støtter det oprindelige forslag (050316a). På de interne linier udtrykker han dog ikke tvivl, hvad angår forslaget. Han og stadsarkitekten er fuldstændigt enige om ikke at ville rykke et komma i forslaget – selv om stadsarkitekten selv mener at have haft en vis indflydelse på, at forslaget blev luftet:

> Det var noget vi havde diskuteret meget. Måske også lidt for mit vedkommende på baggrund af arkitektskolens kommentarer.[55] De rejste de kommentarer, at man kunne reducere højden. Det var jeg selv kunstnerisk lidt usikker på om man kunne gøre. Og jeg nægtede det, og det gjorde [Bygge- og Teknikborgmesteren] også. Vi blev faktisk enige med hinanden om, at det ville vi ikke høre tale om. Hvis det skulle gøres lavere, så var det et andet projekt, der lå et andet sted, og så starter vi forfra. Vi bakkede projektet op. Egeeraat, som er forfatteren til projektet her, han sagde: 'No way. Ikke 20 cm lavere. Ikke så man kunne se det'. Og det var vi glade for. Og det stod BTU også fast på. Og da NCC kom med den, så sagde vi: 'Ikke på vilkår' (stadsarkitekten i Andresen).

Udspillet fra NCC får således ikke lov til at hænge længe i luften, før det trækkes tilbage igen. Det er hovedpersonen, Egeraat, der træder til og undsiger NCC's initiativ. Få timer før den endelige behandling af projektet i Borgerrepræsentationen sender han en pressemeddelelse ud med bl.a. følgende ordlyd:

> Til vores store overraskelse er vi blevet gjort opmærksomme på en pressemeddelelse om lokalplanen for Krøyers Plads i København. Erick van Egeraat har ikke fremsat udtalelser vedrørende justeringer af lokalplanen, og ej heller har hans kontor arbejdet på forslag af den slags (050318a).

Egeraat udtaler selv:

> Vi har ikke diskuteret noget forslag overhovedet. Personligt har jeg ikke talt med nogen fra NCC. For mig er det forbløffende at blive citeret i pressemeddelelsen, uden at jeg overhovedet har talt med dem. Det er en absurd situation… De er sikkert blevet nervøse, og har forsøgt at redde projektet. Men man kan ikke bare reducere et projekt på den måde (050318b).

Allan Jørgensen beklager og undskylder dybt, og forklarer: "Pressemeddelelsen har været fremsendt til hans kontor og indholdet drøftet med hans medarbejdere, ligesom ændringerne til projektet efter vores klare opfattelse selvfølgelig er foregået i samarbejde med hans tegnestue" (050318a):

> Vores medarbejdere har undervejs været i dialog med hans medarbejdere. Men Erick van Egeraat har ikke selv været den direkte dialogpartner ... Vi har taget den dialog, vi har haft med hans tegnestue som udtryk for, at det var Erick van Egeraats holdning. Men vi har ikke gjort vores arbejde godt nok (050318b).

"Det er vigtigt, at man lytter til, hvad lokalbefolkningen siger" – projektet stemmes ned i BR

Mange af debattens centrale aktører er placeret på tilhørerpladserne, da Overborgmester Lars Engberg ved BR-mødet den 17. marts indbyder til det, der bliver aftenens længste debat – om den endelige vedtagelse af lokalplanforslaget for bl.a. Krøyers Plads. Der er ikke overraskende en atmosfære af tilbageholdt åndedræt og spænding under debatten, men den bærer også præg af dyb respekt over for sagens kerne, Egeraat-projektet, og den seriøsitet politikerne har lagt for dagen i løbet af den langvarige behandling. Stemningen kan betegnes som reflekterende stilhed efter stormen. Flere bruger kostbar tid på talerstolen til at rose forsamlingen for en sober debat samtidig med at der gøres forsøg på at trække generelle erfaringer ud af den.

Projektets fremmeste fortaler, Bygge- og Teknikborgmesteren, indtager talerstolen først for at sætte projektet selv samt hans egen entusiasme i et historisk lys. Han ser således projektet på Krøyers Plads som kulminationen på en lang og sej kommunal kamp for at få en ordentlig udvikling i gang:

> Som kronen på værket synes jeg, at Krøyers Plads melder sig. Det er afslutningen på en historie, en historie om en by, som starter med at have det enormt svært, hvilket udmønter sig i Kalvebod Brygge, og hvor man aktivt bruger enorm politisk kraft og enorm kraft fra forvaltning og fra borgeres side på at få løftet tingene. I dag står vi så ved snorene, tør vi den modernitet, tør vi noget ekstraordinært, tør vi bygge boliger langs havnen af en kvalitet, som man vil tale om, ikke kun her i

[55] Stadsarkitekten henviser til en indsigelse underskrevet af en række professorer fra Kunstakademiets Arkitektskole, som også blev offentliggjort i dagspressen.

> byen, men også i udlandet i rigtig mange år fremover. Tør man bygge noget, som ikke bare vil bringe os ind som nr. 5 by i Wall Paper segmentet over den fede Cafe Latte-by at være i, tør man rent faktisk stræbe efter at blive nr. 1. Det er det, som Københavns Borgerrepræsentation skal tage stilling til i aften (Københavns Kommune, 2005c).

Borgmesteren bakkes op en ordfører fra S, der betegner det som "et fremragende og et unikt forslag". Han kommer også med en sammenligning mellem de kritiske røster blandt byens borgere og forkælede børn, der skriger om at de vil ikke vil have én ting, men "noget andet, som det ikke kan forklare":

> Sådan er det lidt her, at her har man en situation, hvor man, uanset hvad man kan forklare, uanset hvad man kan sige til barnet, så må man bare konstatere, at det bliver ikke anderledes. Sådan er det også, og når man så snakker med barnet om et halvt år eller et år, så kan barnet ikke selv huske, og måske lige netop i år, kan barnet ikke huske, hvorfor det var imod, og hvorfor det ikke gerne ville (*Ibid.*).

En ordfører fra R har lidt samme forståelse af situationen, som han forklarer ved at citere et mere end 200 år gammelt avisindlæg, der beklager, at der nu skal bygges huse, der er større forfædrenes, der var "små bitte huse, så lave at en mand kunne nå til gavlen". Bondam synes citatet er meget sigende for den aktuelle debat:

> [D]et er ikke for at håne nogen, men det viser, hvor snæversynede vi nogle gange render rundt og er. Forfatterne, som jo for længst er gået op i støv, udviser en afsky ved tidens mode i byggeriet, det er det selv samme byggeri, som vi københavnere i dag render rundt og bryster os af at være typisk København. Det bringer en lille smule sent et perspektiv ind i debatten (*Ibid.*).

Han har ligesom alle de øvrige politikere fået tilsendt KMFH's brochure om kritisable forhold ved projektet. Han tilslutter sig dog den rosende omtale af projektet, og ser det som en "gave til fremtidens København og til københavnerne":

> For mig signalerer de den kreativitet, den kvalitet og innovation, som København skal kendetegnes ved, og som skal styrke den vækst og udvikling, som er medvirkende til, at København og hovedstadsregionen bliver et videnscentrum, det er der, vores fremtid ligger.

Anderledes påvirket af KMFH's aktiviteter er ordføreren fra DF, der, uagtet projektets "høje kvalitet", ser en meget vigtig ting i at lytte til den omfattende kritik, der er rejst mht. dets placering ved borgermødet, i de mange indsigelser og ikke mindst i underskriftsindsamlingen: "[O]ver 14.000 stemmer er det ikke noget, der ville få en til at overveje lidt, om man skulle fastholde den holdning, man havde haft hele tiden":

> [I] øjeblikket taler alle partier meget om demokrati, det har man gjort nogle år, uden der er kommet noget ud af det, men nu taler man ekstra meget om det, der skal også snart være kommunalvalg, og derfor så kan det undre mig, når vi kommer til sådan en sag, så er man åbenbart ikke så demokratiske mere, fordi man vil åbenbart ikke høre til, hvad lokalbefolkningen har at sige, og det betyder vel meget, at man lytter til lokalbefolkningen. Det ved jeg godt, det har man ikke gjort før i tiden, fordi der gjorde man, som det passede os herinde på Rådhuset. Tiderne har ændret sig, det gør vi ikke mere. Jeg synes, det er vigtigt, at man lytter til, hvad lokalbefolkningen siger, og det kan jeg jo forstå, det er der mange andre, der også gerne vil (*Ibid.*).

DF bestyrkes således i sin skepsis over for byggeriets fejlplacering af den omfattende modstand, der har vist sig i og udenfor den formelle høringsproces. Lignende røster har været fremme fra andre af modstanderne til byggeriet blandt BR-medlemmerne. Bl.a. Enhedslistens ordfører, der jo ved borgermødet pointerede, at en høring også indebar, at man burde høre efter. Han har dog ikke brug for at henvise til den øvrige modstand for at fremføre sin egen. Selv om han klart mener, at projektet ser "spændende ud", så ser han det som et fremmedlegeme i en by inden for voldene, der

udmærker sig ved "lave huse, der brydes af spir og tårne". Han ser derfor ingen grund til at rende bevidstløst efter moden i andre byer. Herudover ser han flere modsætninger i tilhængerfløjens argumentation om projektets unikke karakter. Dels synes bygherren villig til at skære i byggeriet, dels er der en genkendelsens glæde i [borgmesterens] motivering for byggeriet. Han har således tidligere brugt sine epokebeskrivende ord om de meget udskældte byggerier et andet sted i havnen (jfr. ovenfor; Københavns Kommune, 1999d):

> Jeg må minde [borgmester] om, at første gang han holdt den tale, som han holdt her i aften om det nye København og alle dets fortræffeligheder, det var netop, da byggerierne på Kalvebod Brygge skulle vedtages, der var det prøven for det nye København, som [borgmesteren] holder så meget af (Københavns Kommune, 2005c).

Han bakkes op i sin kritik af SF's, K's og CD's ordførere samt enkelte fra R og S. Netop et indlæg fra én blandt mindretallet af modstandere hos S, Miljøborgmesteren, er med til at understrege den næsten andægtige stemning i debatten:

> For en gangs skyld har jeg oplevet en Borgerrepræsentation, der i den grad har sat sig ind i tingene, der i den grad har lyttet, der i den grad har været åbne over for debatterne (*Ibid.*).

Hun understreger sagligheden i både sit eget og i de øvrige indlæg ved at ikke blot at pege på, at projektet bør søges realiseret et andet sted i byen, men også at pege på en helt basal arena for dialogen om en sådan alternativ placering – en arena, der har været fraværende i den aktuelle debat:

> [T]il diskussionen omkring muligheden for at bygge højt inden i den historiske bykerne eller i Indre By, der vil jeg bare opfordre [borgmesteren] til at komme med de forslag i den kommuneplanlægning, vi er i gang med, for hvis der skal brydes med det princip, vi har, omkring hvordan vi bygger i Indre By og Middelalderbyen, så synes jeg, det er her, vi skal gøre det, og så er det her, vi skal signalere over for københavnerne, at vi bryder det princip, fordi så er der en ærlig chance for at være med til som københavner at diskutere, om det er det, man har lyst til. Jeg synes ikke, det er rimeligt at vedtage en kommuneplan, der fastholder det princip, vi har nu, for så i næste valgperiode at komme rendende med kommuneplantillæg, hvor man alligevel gerne vil bygge højere (*Ibid.*).

Som et tydeligt udtryk for den vished om slagets udfald, der er blandt BR-medlemmerne i debatten, pointerer hun, at det

> er o.k., at store drenge græder, så når [borgmesteren] har tørret tåren, så synes jeg, at det kunne være flot, hvis vores borgmester for bygge- og teknikområdet her i byen gik i spidsen for de mange borgerrepræsentanter, som ønsker husene i København, men som ikke ønsker den placering, de har fået (*Ibid.*).

Bygge- og Teknikborgmesteren er ikke utilbøjelig til at erkende slagets udfald. Han vurderer endda, at sagen som sådan har været god for folkestyret med det omfattende belysningsarbejde, der er udført i bygge- og teknikforvaltningen, og den ligeledes omfattende deltagelse i debatten fra borgerne. Han er dog bange for, at afstemningen om sagen vil være "synd for København". Han undrer sig over, at de senere så kritiserede byggerier på Kalvebod gled så smertefrit igennem:

> Jeg kan ikke lade være med at undre mig en lille smule over, at den lokalplan, som har muliggjort et af de grimmeste huse langs havnefronten, og det har ikke noget med Socialdemokraterne at gøre, det er A-Pressens hus, jeg taler om, der var nul indsigelser, nul indsigelser, og en sag som denne her kaster 14.000 underskrifter af sig.

Den afgørelse som lurede i luften under hele debatten bliver herefter en realitet, da indstillingen bliver forkastet med 28 stemmer imod 23. Det er S (på nær fire), R (på nær en) samt V, der stemmer for, mens K, SF, DF, Enhedslisten samt enkeltpersoner fra S, R og CD stemmer imod.

"Der er jo ikke nogen der har ret her, for fanden. Det er der jo ikke"

Afgørelsen fører til højlydt jubel blandt de fremmødte christianshavnere på tilhørerpladserne og senere ude på gangene, hvor de lod sig interviewe til medierne. En glædesstrålende aktivist toner frem på TV2-Lorry med budskabet "demokratiet har sejret" (TV2-Lorry 050317). Talsmanden for KMFH udtrykker lige så stor begejstring:

> Vi er utrolig lettede. Både af hensyn til Christianshavn og Indre By, som nu er reddet for højhuse. I hvert fald i denne omgang (050318c).

Han udtaler desuden, at han regner med at KMFH "kører videre med Krøyers Plads som omdrejningspunkt. Gruppen er stadig fuld af entusiasme og energi, og vi vil gerne komme med forslag til, hvad pladsen skal bruges til" (050318a). Den ansvarlige fra NCC, Allan Jørgensen, der, bortset fra at rydde op efter forsøget på at skære 10 meter af højden, ikke har nogen konkret "plan B" for anvendelsen af Krøyers Plads (050318c), er ikke afvisende over for en dialog:

> Vi vil ikke afvise nogen som helst. Vi er åbne for en konstruktiv dialog om, hvad der skal opføres på Krøyers Plads. Men det er helt sikkert, at det bliver boliger (050318a).[56]

Projektets fremmeste politiske fortaler, Bygge- og Teknikborgmesteren, lægger, uvidende om hvad der må komme, ikke skjul på sin skuffelse på egne og på byens vegne: "Noget kommer der jo, men det bliver ikke noget, der er så godt. Jeg er ked af det på byens vegne" (050318d). Over for *Berlingske Tidende* gentager han sin indledende replik fra debatten i BR og bygger en reprimande til modstanderne ind:

> Jeg ser projektet på Krøyers Plads som kronen på værket i den udvikling, København har gennemgået de senere år. Dette projekt var det bedste, og det, vi får i stedet, vil være ringere, det er jeg ærgerlig over. Jeg er ked af det på borgernes vegne, og nu må de politikere, som stemte imod, vedstå sig deres ansvar (050318e).

Han følges op af den fungerende Overborgmester (S), der mener, at København med projektet er gået glip af den slags arkitektur, der skaber metropoler (*Ibid.*). Partifællen, Miljøborgmesteren, fortsætter sin kritiske men konstruktive linie fra debatten:

> Det er de flotteste nytegnede københavnerhuse – men det er ikke Christianshavnerhuse. Derfor skal de ikke ligge på Krøyers Plads, i den gamle middelalderby (*Ibid.*).

Projektets arkitekt ser dog ingen grund til at overveje alternative placeringer. Han gentager sin opfattelse af, at projektet er geografisk unikt:

> Dette projekt er tegnet til netop denne placering. Hvad skulle vi gøre, flytte dem til Jylland? Det giver ingen mening, at opføre bygningerne andre steder (*Ibid.*).

Jyllands-Posten roser "modstanderne af projektet i Københavns Borgerrepræsentation" for ikke at lade "sig rokke, selv om de var under særdeles hårdt pres af lobbyister". Mere kritisk er lederen over for stadsarkitekten, der i den grad promoverede projektet trods uoverensstemmelse med planlægningen:

> Beslutningen i Borgerrepræsentationen er et klart signal om, at man skal respektere de gældende regler. De har under alle omstændigheder vist sig særdeles gode og effektive i bestræbelserne på at undgå, at den centrale del af byen med sit klare særpræg skæmmes af hæmningsløst byggeri i højden...

[56] NCC takkede senere på foråret nej til et samarbejde med Supertanker, KMFH og Lokalrådet. De har også takket nej til at blive interviewet om sagens forløb.

> ønsker man alligevel fornyelse, bør det ske ved forslag om generelle ændringer i stedet for at forsøge at snige det igennem på dispensation. Der skal naturligvis spilles med åbne kort (050319a).

Projektet, der "arkitektonisk set har betydelige værdier", foreslås i stedet opført i Ørestad eller på Refshaleøen, hvor det har mere spillerum. Hvad Krøyers Plads angår håber lederskribenten blot på, at pessimistiske røster ikke får ret i, at der nu vil komme et rutinebyggeri, der kan føje sig anonymt til de øvrige nyskabelser i havnen. For bygges det skal der jo i henhold til planlægning og grundejerens intentioner, men et radikalt alternativ hertil er klart at foretrække:

> Krøyers Plads ligger mellem to smukke, velbevarede pakhuse og med attraktive kajarealer ud til havnen. Den helt vilde ønskedrøm er selvfølgelig, at en sådan perle af en placering kunne udnyttes som rekreativt område og samlingssted for byens borgere og turister. Drømmen kan kun opfyldes, hvis kommunen ville mageskifte en passende ejendom med Krøyer-grundens ejer. I betragtning af de forsyndelser, der er begået mod byen og havnen på Kalvebod Brygge, ville det imidlertid være en rimelig modydelse som undskyldning (*Ibid.*).

Berlingske Tidende, *Politiken* og *Information* befinder sig ledermæssigt, som tidligere, i den modsatte grøft. Hos *Berlingske Tidende* ærgrer man sig over Egeraat-projektets skæbne og konstaterer, at det byggeri, der skal opføres i stedet, med garanti ikke vil have samme kvaliteter:

> Det ville have været flot med et spektakulært byggeri, når nu der var en bygherre, der havde modet og viljen til at realisere van Egeraats... Hvis der nu kommer et helt almindeligt projekt med nogle helt almindelige firkantede bygninger, så vil Borgerrepræsentationen helt sikkert give sin velsignelse og de folkelige protester forstumme. Men det vil afgjort ikke være et projekt, der får folk fra ind- og udland til at valfarte til Krøyers Plads for at danne sig et indtryk af, hvad den danske hovedstad kan præstere af normbrydende arkitektur (050322a).

Politiken tager afsæt i "rædslerne" på Kalvebod Brygge og de nyere "gedigne", "minimalistiske" og ikke særligt udfordrende glaskuber, som er skudt op langs havnen. Lige som *Berlingske Tidende* konstaterer *Politiken*, at her var endelig et byggeri, som kunne karakterisere nutiden og blive vartegn, men at politikerne ikke var situationen voksen:

> Et af sigterne med at have en generel byggehøjde er jo netop, at det særegne skal kunne træde frem og bryde den. Men da det klare fantasifulde vartegn for vor tids byggeri tilbød sig, svigtede dømmekraften. At bygherren tilmed i ellevte time foreslog en ændring af projektet uden arkitektens accept, var en hånende mangel på respekt for det seriøse arbejde, der lå i projektets udformning. I Malmø gav man los og har opført et snoet, 190 meter højt boligtårn midt i byen. Det vil blive vartegnet for regionen (050319b).

Information lægger sig på linie med *Politiken* og *Berlingske Tidende* mht. til projektets kvaliteter og politikernes manglende klarsyn. Med konstateringen "[t]årnene var tænkt netop til tårnbyen København" (050319c) udfoldes *Berlingske Tidendes* implicitte skepsis over for borgerne dog også til endnu en veritabel bredside mod de aktivister, som med held har været med til at sætte dagsordenen. Det aktive engagement kategoriseres som den "samme forkælede attitude som kommer til udtryk, når en lukket institution skal placeres. Det er herligt med socialt ansvar andre steder":

> Foreningen mod Fejlplacerede Højhuse har gjort det klart: Det er ikke noget galt med Egeraats projekt, det er faktisk fint. Det ville ligge fint sammen med nogle sociale boligbyggerier ude i Ørestaden. For det er fint med al den modernitet, så længe den ikke sænker landets højeste kvadratmeterpris på ejerlejligheder: den på Christianshavn (*Ibid.*).

Information sammenligner denne forkælede kritik med andre, der ligeledes "har afmonteret arkitektoniske nybrud i landets hovedstad":

> Og det er langt fra første gang, at disse københavneres argumentation degenererer ud i ingenting og alligevel belønnes med stilstand. Teaterfuglen på Kongens Nytorv blev i sin tid vingeskudt, da det blev fremført, at Stærekassen var grim og ubrugelig, men dog grim og ubrugelig på en helt unik måde (*Ibid.*).

Bredsiden bliver mødt med et skarpt læserbrev fra Christianshavns Lokalråd, der mener, at journalistens vurdering udspringer af "uvidenhed og fordomme" og kalder parallellen til placeringen af en lukket institution for "overraskende og næsten perfid": De nærmeste naboer er et socialt boligbyggeri og ikke velbjærgede ind- eller udenlandsdanskere (050322b).

Morgenen efter BR's forkastelse af indstillingen kommer også Supertanker, efter over et halvt år uden for den offentlige sfære omkring projektet, med en tilbageskuende refleksion over forløbet, da de, her da det hele er overstået, inviteres til at kommentere det i radioen. Akkurat som under projektet 'Visioner for Wilders Ø' retter Supertanker (det ej længere aktionsforskende subjekt) her sit fokus mod processen snarere end selve genstanden for debatten, Egeraats projekt:

> Lige siden idekonkurrencen har dagsordenen været låst. Og nu, her hvor hele processen har vist sit grimme, ukonstruktive ansigt i fuld offentlighed, står arkitekten bag det vindende værk tilbage med spørgsmålet: Hvad er det egentlig, vi vil i København? Lad os tage hans spørgsmål til os. Lad os vove os ud på det ukortlagte farvand og stille det åbne spørgsmål. Lad os på den måde sikre os, at de gode og engagerede viljer i begge lejre ikke spilder deres tid med endnu en håbløs 'høringsfarce'. Lad os undtagelsesvis give københavnerne mulighed for at udvise deres kreativitet i en sag, der for mange allerede har været en undtagelse værd! (050329).

Som for at bekræfte det fordømmende udsagn om processens "grimme, ukonstruktive ansigt" foretager to af hovedmodstanderne i processen, KMFH og Freja, en afsluttende udveksling af antagonistiske holdninger. Selv om de er drænet for kræfter, følger KMFH op på muligheden for en ny start angående udviklingen af Krøyers Plads. Talsmanden skriver og får bragt et debatindlæg, der behandler de muligheder, som er dukket op efter det aktuelle forslag er blevet forkastet, men antyder samtidig, at projektet har været mere aftalt mellem Freja og kommunen, end det umiddelbart er fremgået i offentligheden om projektet: Fra Frejas opfordring til at "bryde bestemmelserne" i planlægningen, over deres garanti om projektets realisering til stadsarkitektens påmindelse om, at det "er os, der ejer grunden". Talsmanden mener derfor, at NCC "uforvarende" er kommet i en noget klemt situation af stiltiende aftaler, som de bør hjælpes ud af, fx ved at Freja tilbagekøber grunden (050415).

Talsmandens fortolkninger og forslag får ikke lov til at stå uimodsagt. Her, efter at hele sagen sådan set er afgjort, beslutter Frejas direktør sig for atter at gå ind i debatten med sit andet debatindlæg under overskriften "Lægens listige løgnehistorier" med henvisning til KMFH-talsmandens profession. Udgangspunktet for indlægget er en tilbagevisning af flere af talsmandens debatindlæg, der menes at være "fyldt med påstande og gætterier, som ikke engang [talsmanden] selv alvorligt kan tro på" (050425). Han påpeger, at sagen faldt efter en proces, der fulgte forskrifterne:

> Det skete efter en sagsbehandling helt efter bogen uden hemmelige aftaler eller andre lyssky metoder, som [talsmanden] ellers mere end antyder i sit indlæg. E n af årsagerne til at projektet faldt, var givetvis, at et velorganiseret sammenrend af ressourcestærke christianshavnere lykkedes med en aftalt strategi om at skabe en masse mediestøj om projektet. Alt og alle blev mistænkeliggjort, og allehånde usande og uvedkommende argumenter blev fremført i en lind strøm (*Ibid.*).

Hvad angår opfordringen til at bryde med planbestemmelserne, så forsvarer direktøren sin handling ved atter at understrege, at det er ejendomsselskabets pligt at udfordre planlægningen til at give plads til den bedst mulige kvalitet. Direktøren er forundret over talsmandens "usande og ubegrundede påstande" og endnu mere over, at han ikke stopper, nu hvor projektet er forkastet:

> [At talsmanden], selv efter at projektet nu endegyldigt er taget af bordet, fortsætter sin vendetta mod arkitektur og nytænkning i bymiljøet, det er en ganske anden meget snæversynet indfaldsvinkel, som desværre ikke levner megen plads til en konstruktiv debat om udviklingen i byen. Men det viser desværre også med al tydelighed, at forløbet af og motiverne bag det påtænkte byggeri af Erick van Egeraats projekt visse steder stikker dybt takket være [talsmandens] listige løgnehistorier (*Ibid.*).

Talsmanden følger op nogle uger senere på indlægget, som han principielt hilser velkommen, men som han betegner som et "emotionelt læserbrev", hvor direktøren får "givet sin frustration over nederlaget om Egeraats højhuse på Krøyers Plads frit løb" (050519). I stedet for at fokusere på tonen i indlægget, som han faktisk mener, befinder sig på grænsen af det tilladelige, vælger talsmanden, for ikke at give direktørens udsagn al for meget opmærksomhed, blot at gentage KMFH's kritik af projektet. Han slutter med at forklare, hvorfor gruppens kritiske opmærksomhed på sagen fortsætter "selv efter at planerne om højhusbyggeri på Krøyers Plads blev nedstemt":

> Vi er lige så interesserede i processen som i den konkrete sag, fordi offentlige høringer ofte har haft karakter af proforma. Myndigheder og bygherrer vil spare megen energi ved at indse, at kommunens borgere i stigende grad vil blande sig i planlægningen i lokalområderne (*Ibid.*).

Denne sidste debat-duel er meget sigende for den meget sammensatte proces med i udgangspunkt gode intentioner, der pga. et sort-hvidt debatklima ender i en ukonstruktiv antagonisme. Ingen har egentlig noget at lade hinanden høre med hensyn til taktik og kneb i slagets gang. Inden for de rammer, som medierne samt plan- og jungleloven stiller til rådighed, er de fleste midler blevet bragt i anvendelse i højere sagers tjeneste – dvs. enten 'for' eller 'imod'. Spørgsmålet er så, om de to fronter og de arenaer, der har lagt ryg til slaget, også har fungeret i en dynamisk byudviklings tjeneste, og om erfaringer fra processen på nogen måde kan bidrage hertil. I det her anlagte perspektiv synes det at kræve nogen (selv)kritik og (selv)erkendelse. Måske bidrager stadsarkitekten med de første vise sten i denne proces, når han med sagen i bakspejlet konstaterer:

"Der er jo ikke nogen der har ret her, for fanden. Det er der jo ikke" (stadsarkitekten i Andresen).

OPSAMLING

Der er i sagen Krøyers Plads såvel som i debatten om havnens og Københavns overordnede udvikling bred enighed blandt planmyndighed, byudviklere, borgere og brugere om nogle centrale ambitioner. Inspireret af samme ledestjerne, der peger i den modsatte retning af den herostratisk berømte udvikling på Kalvebod Brygge, er der skabt opslutning omkring en fortælling om byudvikling baseret på kvalitetsarkitektur som ramme for livlige kajer, gader og pladser. Disse ambitioner om byliv og arkitektur er blevet fulgt af lige så klare ambitioner om demokratisk mobilisering af byens borgere. Hver af disse ambitioner har haft deres særlige flagskibsprojekt, hvor de har skullet stå deres prøve i stort anlagte og mere eller mindre brede samarbejder blandt byens aktører. Krøyers Plads har med sin særlige historie bragt disse ambitioner i spil på en måde, der gør sagen til en lige så vigtig reference for Københavns udvikling som Kalvebod Brygge i sin tid har været. Spørgsmålet er, hvordan ambitionerne er blevet bragt i spil af de centrale aktører og hvilke konsekvenser det har haft for det bypolitiske felt og hvad disse aktører følgelig har taget med af erfaringer herfra.

En 'bypolitisk' håndtering af gode viljers modsætning

Efter en fase, hvor en ny urban og 'politisk' dagsorden for Krøyers Plads langsomt føler sig frem med Luftkastellets og Supertankers eksperimenter, kommer der fra efteråret 2003 helt nye stærkt definerede aktører og forestillinger på banen (jeg opsummerer på hele den empiriske rekonstruktion i næste dels 'Konklusion'). Dagsordenen for debatten om Krøyers Plads bliver for alvor defineret gennem en række *momenter* i perioden fra Egeraat-projektet præsenteres frem til juni, hvor det vedtages til i form af et lokalplanforslag at blive sendt i offentlig høring. Ved høringsperiodens start

står det klart, at debatten fokuserer på Københavns arkitekturpolitik set, i lyset af erfaringerne fra Kalvebod Brygge, fra henholdsvis et *strategisk* perspektiv, hvor byens profil vurderes i forhold til formidling af æstetisk originalitet på verdensplan, og et *symbolsk* perspektiv, hvor udviklingen af byens profil i høj grad defineres i forhold til en personlig og lokal relation til byens kollektive historie.

Egeraat-projektet konstrueres i førstnævnte perspektiv som et *strategisk tegn*, uden fast forankring i en *levet rumlighed*, men som en stærk kombination af interesser og fordringer i planrammer, ejendomsforhold og det københavnske havnerums kontekst i forskellige skalaer. I sidstnævnte perspektiv udgør projektet en stærk og ikke særlig indfølende udfordring til den historiske byprofil præget af et tæt og relativt lavt massiv brudt af slanke tårne og spir. Denne historiske byprofil udgør en *symbolsk repræsentation* af et København, der udvikler sig med hensyn til såvel historie som den eksisterende, lokale kontekst. I sagen om Krøyers Plads er kampen mellem Egeraat-projektets seks skulpturelle bygninger og selve *symbolet* for Christianshavn, Frelser Kirkes snoede spir, de rumlige repræsentationer for to vidt forskellige måder at anskue byen på.

Hvad de to perspektiver, i deres 'dance macabre', imidlertid netop er fælles om, er dels det stærke lighedstegn mellem ånden i byens udvikling og skalaen, æstetikken og symbolikken i byens profil, dels en manglende åbenhed over for potentialet i byens 'politiske' dynamik. Det signifikante fraværd i den (foreløbigt) afsluttende, men ikke afgørende fase af sagen om Krøyers Plads er således de nye 'politiske' og urbane stemmer. Et fraværd, som kun er signifikant, fordi historien her er rekonstrueret med det eksplicitte formål at fremhæve dette fraværd. I den afsluttende fase udkæmper de således konstruerede positioner en kamp, der foregår efter et manuskript, der ikke ændrer afgørende karakter gennem denne fase, der derfor blot indeholder to *momenter*:

Ved det formelle borgermøde folder den udkrystalliserede, *symbolske* kritik (KMFH) sig ud for første gang i den formelle høringsproces. Trods kritiske toner i en tidligere fase, så får den overvejende kritiske atmosfære ved borgermødet en væsentlig, demoraliserende indflydelse på især forvaltere og politikere. KMFH får omvendt endnu et afgørende skub frem ad i deres kritiske projekt, der også får betydelig resonans i medierne. Det andet *moment* i denne fase, og det sidste i dannelsen af den 'bypolitiske' antagonisme, er netop gennemslagskraften for KMFH's kritiske strategi i medierne. Med 'spektakulære' taktikker som underskriftindsamlingen og 'mock-up'en lykkes de med at sætte dagsordenen for oppinionsdannelsen i medierne. Succes'en, og den spektakulære taktik bag, bliver symboliseret af 'mock-up'-begivenheden, som kan ses som selve *momentet* i KMFH's prægning af mediebilledet og den offentlige opinion. Den resterende vej mod det endelige 'nej' til Egeraat-projektet bringer ikke nye vinkler eller variationer til udviklingen af vilkårene i det bypolitiske felt.

Metodologiske refleksioner

Efter Supertanker, med neddroslingen af 'Visionsprojektet', har trukket sig tilbage til en iagttagende rolle i forhold til udviklingen i det bypolitiske felt, forholder byforskeren sig passivt observerende indtil umiddelbart efter den endelige forkastelse af Egeraat-projektet i BR. Den aktive intervention i feltet afløses således af løbende observation i den offentlige sfære (medier og borgermøder). Efter den endelige politiske beslutning i sagen påbegyndes endnu en interviewfase (den første var i forbindelse med 'Visionsprojektet'), hvor dels forhistorien, Luftkastellets og Supertankers udvikling samt de efterfølgende faser rekonstrueres, dels forskellige nøgleaktørers handlinger diskuteres (selv)kritisk. Interviewene byder derfor også på mulighed for at få belyst Supertanker-eksperimentet 'udefra'. Her, efter kampen, viser flere af nøgleaktørerne åbenhed over for det marginaliserede, *politisk urbane* perspektiv, mens andre er mere tilbageholdende.

KONKLUSION

Denne afhandling er en undersøgelse af, hvordan forskellige urbane og politiske udtryk og handlinger udvikler sig i skiftende situationer af Krøyers Plads' udviklingsproces, samt hvilke 'bypolitiske' betingelser dette er sket under. Undersøgelsen retter sig mod to spørgsmål. Dels det praktiske angående den politiske og urbane udviklingshistorie omkring en specifik lokalitet, dels et mere diskursivt, der retter sig kritisk mod den toneangivende måde at konstruere sådanne udviklingshistorier. Begge spørgsmål stilles og besvares i dialog med en alternativ opfattelse, der i sig selv munder ud i en selvstændig teoriudvikling på feltet.

Gennem de seneste tiår har 'bypolitik' udviklet sig til det centrale begreb i forståelsen af dynamikken i den diskursive og praktiske forhandling om byers udvikling. Det har fået sin begrebslige karakter i dialog med konkrete historiske fordringer, jeg har betegnet som henholdsvis det 'økonomiske' og det 'sociale opråb'. De to opråb har medført udviklingen af mere lokaliserede og omkostningseffektive politikker rettet mod at skabe henholdsvis vækst og velfærd. Politikkerne er skabt i dialog med en forskning, der imidlertid har opbygget en stigende kritik af den nye 'bypolitiks' demokratiske og sociogeografiske slagsider . Kritikken har således et stærkt og nødvendigt fundament i en velfærdsnormativitet. Hvad kritikken imidlertid ikke synes at være opmærksom på er, at den bærer præg af sit parløb med udviklingen af konkrete 'bypolitikker' i en grad, så det er relevant at samle de praktiske tiltag og de teoretiske kritikker i ét samlende 'bypolitisk' paradigme. I dette sammenfald argumenterer jeg for, at der sker en låsning af det bypolitiske felt omkring de aktuelle 'policies' eller 'politikker', og at andre perspektiver nedprioriteres. Kritikken er heller ikke tilstrækkeligt opmærksom på, at begrebet om 'bypolitik' fordrer en anderledes sammensat natur end de, henholdsvis vækst og velfærdsorienterede politikområder, hvor den henter sit billede af byen fra.

Hvad kritikken af 'bypolitikken' således ikke er tilstrækkeligt opmærksom på er de nye *politiske* udtryk, der vokser ud af bylivets *urbanitet*. I min videre undersøgelse inddrager jeg således det radikalt-demokratiskes centrale distinktion mellem på den ene side det *politiske*, forstået som processer hvor spørgsmål, med konkret relevans for større eller mindre grupper liv, formuleres og danner grundlag for politisk mobilisering, og på den anden side *politik* (såsom 'bypolitik'), der omfatter konkrete politikker og de etablerede institutioner, hvori de udvikles og implementeres. Min påstand er, at der i byens dynamik mellem (by)liv og (by)udvikling, dvs. i dens *urbanitet*, ligger særegne *politiske* dynamikker, som ikke kommer til orde i den 'bypolitiske' terminologi.

Den nødvendige, men *for* afgrænsede, 'bypolitiske' kritik må udvide sit felt og forholde sig til andre vordende urbane og *politiske* fænomener og inddrage og erkende dem fra andre vinkler end dem, som er udviklet i parløb med den praktiske 'bypolitik': Den 'bypolitiske' kritik bør med andre ord (an)erkende fænomener, der ligger uden for 'bypolitik' i et felt af *politisk urbanitet*. I hovedparten af afhandlingen søger jeg derfor et andet perspektiv, *politisk urbanitet*, som dels underbygger min kritik af det 'bypolitiske' paradigme, dels angiver positive alternativer til dennes terminologi. Jeg søger med andre ord at rekonstruere et *politisk-urbant* perspektiv ved en by- og socialteoretisk begrebsliggørelse, jeg gradvist forankrer empirisk. Først i mesoteori siden ved en egentlig empirisk undersøgelse, der udformes så den er åben over for de nye *politisk-urbane* udtryk og handlinger.

MOD ET TEORETISK BEGREB OM *POLITISK URBANITET*

I mit forsøg på at etablere et epistemologisk, 'urbanontologisk' og politisk udgangspunkt for en kritik af de vilkår, hvorunder forskellige interesser i byens udvikling gives stemmer tager jeg afsæt i franskmanden Henri Lefebvres værk. Det udgør netop en åben spørgen til hvorfor og, i mindre grad, hvordan nye udtryk umuliggøres; nærmere bestemt hvorfor det moderne menneskes

personlige oplevelser i hverdagslivet ikke artikuleres i hverken sprog eller praksis. Hans centrale begreb er således det *levede*, der kan defineres som den umiddelbare, delvist (u)bevidste oplevelse.

Lefebvres *levede* kritik af det moderne samfund har fået etableret sin egen fortolkningstradition i by- og socialteorien, herunder ikke mindst i geografien. Min tolkning bidrager væsentligt hertil ved at rekonstruere de gensidige relationer i det triadiske begreb om *social rumlighed*, som det *levede* er en begrebsligt ligeværdig tredjedel af. Det *levede*, og dets parallelbegreb *repræsentationernes rum*, konstrueres således som værende i gensidig relation dels til det *erfarede/rumlig praksis*, der udgør den kropslige kapacitet og de samfundsmæssige redskaber til at sanse og forandre verden praktisk, dels til det *begrebne/rummets repræsentationer*, der udgør den bevidste kapacitet til og de samfundsmæssige, begrebslige redskaber til at erkende og forklare verdens sammenhæng diskursivt.

Jeg rekonstruerer det triadiske begreb ved at følge, hvorledes Lefebvre gradvist artikulerer et tentativt begreb om det *levede* dels med begrebet om det *semantiske felt*, dels i forhold til en kritik af by- og overordnet rumlig udvikling. Gennem disse artikuleringer fremstår de enkelte momenter i triaden som konkrete begreber. Gennem overvejelserne om det *semantiske felt* udvikler Lefebvre gradvist sine tanker om *repræsentationerne*, der skal forstås dobbelt: Dels som de forestillinger, vi anvender for at gøre os og vores liv forståeligt, dels den udstrækning vi formår eller tillades at bringe vores personlige oplevelser og interesser 'til torvs' på egne præmisser. Denne mekanisme spejles i forhold til det 'praktiske' byudviklingsspørgsmål, hvor Lefebvres personlige oplevelser dels i hans hjemstavn i Pyrenæerne, dels i samarbejdet med den radikale avantgarde-gruppe 'internationale situationniste' (IS), spiller en betydelig rolle for formuleringen af relationen mellem den sansende og oplevende, menneskelige krop, det *erfarede* og det *levede*, og den samfundsmæssige infrastruktur, *rumlig praksis*.

Overordnet kan den *sociale rumlighed* anskues som et tidsligt og rumligt udstrakt, bølgende tæppe af svagt og stærkt definerede momenter. Det, der ifølge Lefebvre præger moderne by-og samfundsudvikling, er en selvforstærkende ubalance, hvor det *levede* moment er relativt svagt defineret i forhold til de *repræsentationer* og den *rumlige praksis*, det artikuleres med i den fremadskridende produktion af den *sociale rumlighed*. I den *rumlige praksis* domineres hverdagslivet således af et overordnet, 'fjernt' niveau, der i en selvforstærkende relation med *rummets repræsentationer* i økonomi og planlægning dels dominerer og producerer den *sociale rumlighed* som helhed, dels legitimerer denne dominans. Han aftegner således en *social rumlighed* felt, der som helhed defineres af visse momenter, mens andre fungerer på således definerede vilkår. Det moderne menneske kan således hverken forstå eller kommunikere sine personlige oplevelser og ønsker på egne præmisser eller se de implicerede behov eller fordringer heri afspejlet samfundsmæssigt. Den fremadrettede kerne i Lefebvres kritik bliver følgelig at styrke det *levedes semantiske* og *praktiske* artikulering. Det, han betegner som *momentet*, dvs. et væsentligt, personligt oplevet øjeblik, bliver for ham billedet på det, det *levedes* realisering (erkendelse og virkeliggørelse) kan bygges på. Den stærkt definerende inddragelse af personlige *momenter*, hjemstavnen og IS, i udviklingen af hans by- og rumbegreb er eksempel på denne strategi. Disse *momenters* forskellige karakterer (den relativt nostalgiske og bagudrettede oplevelse af hjemstavnen og den mere grænsesøgende og fremadrettede søgen efter nye oplevelser med IS) peger samtidig på en væsentlig differentiering mellem henholdsvis *symbol* og *billede* i det *levedes* tvillingebegreb, *repræsentationernes rum*, hvis implikationer kommer tydeligt til udtryk senere i min empiriske rekonstruktion.

Jeg argumenterer alt i alt for, at triaden er en analytisk ekspliciterende og differentieret størrelse, der kan løfte Lefebvres projekt ind i en åbnende, både politisk og sagligt stærk *transduktion*, dvs. en argumenteret åbenhed over for nye, svage og uetablerede tendenser i byudviklingen. Selv om strategien, 'grib *momentet*!', og redskaberne, det *levede* og *repræsentationernes rum* således fremstår tydeligt i Lefebvres kritik, så efterlader det imidlertid nogle centrale spørgsmål: Hvor i byen kan '*momentet*

gribes'? Hvordan? Og hvorledes kommer aktuelle, knapt nok tydbare tendenser til at gribe *momentet* til udtryk i et bysamfund, der antageligt ikke stiller præmisserne til rådighed herfor? Lefebvre giver ikke mange konkrete vink hertil i en skeptisk kritik, der måske snarere ser glasset som halvt tomt end halvt fuldt.

Der er dog relativt 'svage' og vordende steder i hans kritik, der er værd at forfølge transduktivt. Han løfter nemlig lidt af sløret for karakteren og lokaliseringen af disse tendenser. Han overtager således IS' begreb om *fordrejning*, der kort og godt hentyder til at bringe eksisterende rum, redskaber eller ord til en anvendelse, der er anderledes end den funktion, de til en start er tiltænkt. Mens IS eksplicit formulerer mulighed for at *fordreje* eksisterende rum og *repræsentationer* i det, de nogle steder kalder 'positive tomrum' (*positive voids*), skriver Lefebvre nogle få steder om *fordrejede rum*, der netop er *fordrejning* af rum, der ikke længere bruges; som er blevet efterladt. Disse f*ordrejninger* kan således siges at være eksempler på relationerne mellem de relativt stærkt definerede og dominerende og de relativt svage og dominerede redskaber i den *rumlige praksis*' og *repræsentationernes* felt.

Jeg forfølger det analytiske potentiale i *fordrejning* og dennes relation til en mere eller mindre determinerende kontekst i Michel de Certeaus begreber om *taktik og strategi*. Ud over at kvalificere Lefebvres begrænsede analytiske eksplicitet i forhold til aktuelt eksisterende *fordrejninger*, giver de Certeau også et mere nuanceret billede af netop den kontekst, de sker i. Uden den samme eksplicitte fordring om forandring som Lefebvre ser de Certeau således hverdagslivets praksis som en konstant forhandling mellem oplevede ønsker om at udfolde en given handling og de strukturelle præmisser, der er til rådighed for den givne handlings felt. Stærkt inspireret af Michel Foucaults tanker om *magt* som en relation mellem forskellige handlinger eller *magtudøvelser*, der sker på visse præmisser, definerer de Certeau *strategi* som evnen til dels at definere et handlingsfelts udstrækning, dels at definere en orden herindenfor. *Taktik* (eller den *taktiske fordrejning*, som jeg kalder det) er da den list, der fra hunden til munden appliceres i den daglige praksis for at opnå et givent, begrænset mål – uden forhåbninger eller fordringer om at omgøre den gældende orden, impliceret i *strategien*.

De Certeau sætter således relationen mellem de relativt svagt og stærkt definerede momenter i Lefebvres triade på begreb som en relation mellem *taktikker* og *strategier*. Modstanden til eller dagliglivet med *magtrelationernes* effekter kan, med hjælp fra de Certeau, ses som aktuelle *fordrejnings*forsøg bl.a. inden for den *rumlige praksis*. Den *taktiske fordrejning* kan her ses som et spil mellem den *rumlige praksis*' to niveauer: Det *kompetence*-givende byniveau og hverdagslivsniveauets konkrete *udøvelse*. I det *semantiske felt* kan *fordrejningen* ses i spillet mellem *rummets repræsentationer* og *repræsentationernes rum*. De Certeau ser, lige som Lefebvre, den moderne by som et stærkt og ned til den mindste detalje defineret *strategisk* felt, der kun efterlader minimale sprækker for 'hverdagsleveren' at komme til udtryk på egne præmissser. Han fokuserer imidlertid, i tråd med sin lidet forandringsfordrende tilgang, mere på de *taktiske* detaljer i dagligdagens gøren og laden end på de lokaliteter eller felter, der i kraft af en svag tilstedeværelse af *strategi* kan levne mere plads til, at *fordrejning* kan udvikle sig til det, Lefebvre karakteriserer som *tilegnelse*, udvikling af en anderledes orden i større grad på selvvalgte præmisser. Med IS' og de Certeaus nuancering af *fordrejningens* karakter og vilkår i bagagen viser der sig dog talrige eksempler på netop dette i den aktuelle omdannelse af ældre byområder i mange storbyer.

TENDENSER TIL *POLITISK URBANITET* I *FORDREJEDE* 'BRAKZONER'

Den krise, som har givet anledning til 'opråb' og nyudviklet 'bypolitik', har også givet betingelser for alternative urbane og *politiske* udviklinger. Det drejer sig om de erhvervsområder, som i mange vestlige storbyer er blevet forladt af tidligere tiders økonomiske motorer, industrivirksomhederne. Flere og flere erhvervsområder ligger op igennem 1970'erne hen som 'brakzoner', der afventer nye planer og konjunkturer til udvikling af nye 'primære' funktioner. Mens disse 'brakzoner' ofte er blevet behandler som tomme, ubrugte og ubrugelige rum, som afventer en senere, rigtig og

planmæssig funktion, er der i realiteten vokset et væld af midlertidige kulturelle, sociale, økonomiske og politiske aktiviteter frem, idet 'brakzonerne' er blevet indtaget af iværksættere, græsrødder, kulturpersoner og andre marginale eksistenser for hvem 'brakzonerne' udvikler sig til henholdsvis rugekasser, paralleller universer og nicher. Over for planlægningens forestillinger om tomhed, der venter på at blive redefineret, er der således i en række studier udviklet en alternativ opfattelse, der tager højde for de nye urbane tendenser, som kommer til udtryk, netop i kraft af 'brakzonernes' svagt definerede karakter; en opfattelse som altså i høj grad resonerer med og nuancerer mit teoretisk konstruerede perspektiv på *politisk urbanitet*.

Jeg henviser til eksempler, Helsinki, Amsterdam og Bruxelles, præget af forskellige kulturer og konjunkturer, hvor midlertidig anvendelse af 'brakzoner', og disses implicitte *politiske urbanitet*, i forskellig udstrækning har haft indflydelse på planer, økonomi og fremtidig udvikling. Gennemgående for studier af bl.a. disse byer har været erkendelsen af sammenhængen mellem det tidsmæssige og rumlige omfang af 'brakzoner' og udviklingen og forankringen af de midlertidige anvendelser og det, jeg kalder deres *politiske urbanitet*. Der er næsten entydigt en understregning af, at de eksperimentelle udviklinger i disse zoner med deres særdeles dynamiske urbanitet er til fordel for byerne, socialt, kulturelt, politisk og økonomisk.

Der er større implicit uenighed hvad angår udnyttelse af deres potentiale og inddragelsen af dem i planlægningens 'primære' byudvikling. Flere konklusioner går imidlertid på, at de midlertidige anvendelser af 'brakzoner' bør gives mere tid og plads til at udvikle sig på egne præmisser, før de, i hvad jeg kalder *strategisk abstraktion*, integreres og reduceres i henhold til de stærkere definerede og væsensforskellige mekanismer i planlægning og hos ejendomsudviklere – dette både for de midlertidige anvendelsers skyld, men også for byernes skyld, i kraft af den udviklende, engagerende og inddragende kraft, der ligger her. I forlængelse heraf er der i studierne også en udbredt erkendelse af den modsætningsfulde relation mellem, på den ene side, 'brakzonernes' *taktiske fordrejninger* og de tilknyttede *repræsentationer*, og, på den anden side, et eksisterende 'bypolitisk' forhandlingsfelt. Parallelt til den urbane kultur i 'brakzonerne' er således udviklet *politiske* fordringer på nye arenaer og metoder til at anskueliggøre og artikulere forskellige interessers bud på fremtidig byudvikling.

Ud over at give at give en mesoteoretisk forankring til min teoretiske konstruktion af *politisk urbanitet* giver 'brakzone'-studierne nye nuancer til den teoretiske konstruktion. Det aktuelle, empiriske fænomen omkring 'brakzonerne' supplerer således begreberne i Lefebvres *triade*, distinktionen mellem *beherskede*, *fordrejede* og *tilegnede rumligheder* samt *strategisk-abstrakte* og *taktisk-fordrejende magtudøvelsesformer* med et yderligere begreb for de kontekstuelle vilkår for *magtudøvelse*. I studierne af anvendelsen af 'brakzonerne' refereres der således gennemgående til deres funktionelle og semantiske 'tomhed' som en helt grundliggende facilitator for udviklingen af den nye urbanitets mangfoldighed af forestillinger og praksisser. Begrebet om funktionel og semantisk 'tomhed' føjer sig således til mine løbende overvejelser om *politisk urbanitet* i form af et begreb om *udtømt rumlighed*, der er en integrering af forestillinger om 'vage terræner' i den lefebvre'ske terminologi, og et begreb om *fortættet rumlighed* eller *fortætning*, der udgør stærkt definerede eller højt valuerede rumligheder, disse være sig *beherskede* eller *tilegnede*.

METODOLOGISKE FORDRINGER TIL OG ERFARINGER MED STUDIET AF *POLITISK URBANITET*

Udviklingen af den metodologiske strategi

Det således konstruerede socialontologiske afsæt for forståelsen af *politisk urbanitet* stiller specifikke krav til den empiriske analyse, jeg ønsker at lægge til grund for den empiriske rekonstruktion af spørgsmålet om Krøyers Plads. Dynamikken mellem stærkt og svagt definerede perspektiver og steder (kort sagt *fortættede* og *udtømte rumligheder*), ikke mindst som de udfoldes i relationen mellem

strategiske abstraktioner og *taktiske fordrejninger*, lægger op til en praksisorienteret og kontekstfølsom forståelse, hvis nye urbane tendenser skal (an)erkendes på noget, der ligner deres egne præmisser. Med andre ord lægger mit socialontologiske afsæt op til, hvad Aristoteles karakteriserede som *phronésis*, der bedst kan oversættes som en praksis-orienteret, historisk impliceret kløgt.

En række forskere inddrager i dag *phronésis* i et forsøg på at skære en anderledes erkendelsesform, der kan (an)erkende andre sider af samfundet end ellers i videnskaben. Herunder Bent Flyvbjerg, der er én af dem, der har (gen)introduceret *phronésis* i en skandinavisk kontekst, og den kritisk-utopiske aktionsforskning. Begges metodologiske tilgang er præget af kontekstorienteret, narrativ/dialogisk tilgang med eksplicit fokus på kritik af det gældende.

Flyvbjerg viser i et case studie af en planlægningsproces hvorledes man, med en ny ontologisk dybde i sin metodologiske tilgang, kan forstå nye relationer mellem magt og rationalitet. Under planlægningens rationelle overflade udfolder de aktører, der formår at præge konkrete planers skæbne, således en udslagsgivende interessebåren, *a*rationel magt. Med en forståelsesorienteret opmærksomhed på detaljen i de små personlige genfortællinger af den større planlægningsproces, konstruerer han således en narrativ, hvor magtens implikationer fremstilles. Hvad Flyvbjerg er mindre opmærksom på er de ikke-hændelser, der, grundet den konkrete situation, ikke overlever længe nok til at kunne blive genfortalt. Jeg kræver således Flyvbjergs ontologiske dybde suppleret med en tilsvarende udvidelse i bredden i form af eksplicit inddragelse af perspektiver, der eksisterer parallelt med de dominerende, men som, qua dominerede, ikke artikuleres på egne præmisser. Hans vægring over for en sådan udvidelse synes at fratage ham muligheden for at forholde sig kritisk til snarere end at indskrive sig i og bekræfte den dominerende 'bypolitiske' diskurs.

En sådan udvidelse kan findes i aktionsforskningen, der eksplicit formulerer sig op imod reproduktionen af gældende magtrelationer. Den kritisk-utopiske gren af aktionsforskningen tager eksplicit afsæt i socialontologiske overvejelser om et magtulige socialt felt. En central ambition er således at undgå den 'fordobling af virkeligheden', som kommer af at adskille forskeren fra den fremadskridende forandring i samfundet. I stedet skabes *sociale frirum*, der, med argumentationer som i høj grad harmonerer med mine egne socialontologiske overvejelser, er rettet mod at udvikle og praktisk afprøve utopier, der netop ved at basere sig på deltageres hverdagshorisont udgør et alternativ til en generelt ekspertdomineret social praksis. Det kritisk-utopiske perspektiv spiller netop på dynamikken, der ligger i tidsrum (*frirum*), hvor de dominerende koder i en vis udstrækning sættes i parentes. Herved navigerer metodologien mellem et generelt etisk niveau af teoretisk motiveret kritik og utopi og en praktisk situation, der med varierende redskaber producerer såvel forståelse som forandring i en grad, Flyvbjergs *phronetiske* planstudie bevidst ikke gør det. I netop spændingsfeltet mellem forståelse og forandring synes det kritisk-utopiske perspektiv dog at nærme sig den modsatte ekstrem.

Det kritisk-utopiske perspektiv er eksplicit rettet mod forandring og lægger ikke så stor vægt på indføling hverken i forhold til den 'fakticitet', der omgiver de skabte *sociale frirum*, eller i forhold til de magtrelationer, der udspiller sig i disse. I stedet for at 'fordoble virkeligheden' epistemologisk foretager perspektivet en 'ontologisk fordobling': Der skabes et parallelt univers, hvor der tænkes forandring på præmisser, som er præget af de 'opfordringsstrukturer, aktionsforskerne i deres egenskab som forskere tilvejebringer. *Frirummet* har selv sine reproduktions- og fordoblingsmekanismer, der bør afbalanceres, hvis forskningsproblematikken *også* er at forstå de aktuelle vilkår for at udvikle *politiske* udtryk.

Jeg argumenterer således for en forandringsfordrende, eksplicit normativ aktionforskningsorienteret tilgang, der så at sige er foldet ind i Flyvbjergs mere forståelsesorienterede tilgang. Eksplicitte overvejelser om den sociale ontologi, såvel studieobjektet som udforskningen er impliceret i, er uomgængelige. Overvejelserne skal danne grundlag for en strategisk case-argumentation, hvor en case udvælges på baggrund af dens betydning i forhold til udviklingen i studiefeltet generelt, her det bypolitiske felt. Disse strategiske overvejelser suppleres med mere taktiske overvejelser om, hvorledes den således udvalgte case gensidigt opsøges og konstrueres i en både indfølende og kontekstualiserende øvelse.

Den implicitte normativitet i denne relativt forståelsesorienterede tilgang, der skal sikre en forståelse af vilkårene for 'politiske' udtryk, og modvirke 'ontologisk fordobling', kan ekspliciteres i en mere aktionsforskningsorienteret fase, hvor det det udforskede, 'politiske' udtryk gøres til platform for en udfordring af det generelle, bypolitiske felt. Et vigtigt punkt er her at undgå et andet aspekt af aktionsforskningens 'ontologiske fordobling'. Det sker ved at trække det *sociale frirum* ud af en videnskabelig sammenhæng og i stedet integrere den gennem et *politisk* projekt, der har sin egen praktiske historie. *Frirummet* fratages sin videnskabelige karakter og bliver en praktisk aktør blandt andre i det bypolitiske felt.

Metodologiske erfaringer

Min eksperimenterende, 'urbane' aktionsforskning har kastet en række erfaringer af sig, hvoraf jeg vil fremhæve de væsentligste. De handler om betydningen af og min rolle som forsker i, hvad der i den indledende udvælgelses- og opsøgelsesperiode egentlig udviklede sig som deltagerobservation, samt det efterfølgende aktionsforskningsforsøg i det *politiske* projekt.

Studiet startede ved at jeg, med udgangspunkt i den ovenfor udfoldede interesse for *fordrejninger* i *udtømte rumligheder*, fulgte en tilfældigt opstået mulighed for at hægte mig på et muligt *politisk* projekt. Projektet, der tog afsæt i en kritik af den overordnede udvikling i Københavns havn samt dialogen herom, havde til huse i en 'brakzone', der midlertidigt blev anvendt til bl.a. café og diverse små kreative erhverv og var præget af en gruppe, der til en start var meget sammensat. Grundet det store både positive og negative engagement i gruppen var samarbejdet i opstartsfasen meget ustruktureret. Dette gjorde, at personer med klart definerede, faglige (akademiske) kompetencer fik stadig større indflydelse. I min egenskab af *politisk* interesseret forsker er jeg således med til at trække projektet i denne proces- og dialogorienteret retning, frem for en mere umiddelbar urban retning med fokus på at skabe mere og bedre liv i havnen.

Til gengæld bliver jeg herigennem en reel del af et nydefineret *politisk* subjekt, Supertanker. Jeg får en altså en organisk forankring og herigennem en lokal tilstedeværelse, der gør, at den indbyggede, eksplicitte normativitet i mit forskningsprojekt kan testes gennem andre kanaler end isoleret akademiske. På den måde var min lokale tilstedeværelse mere deltagende end konstruerende eller ligefrem manipulerende, som det jo oftest er tilfældet i aktionsforskningens 'ontologisk fordoblende' *sociale frirum*. Dette *frirum* opstår uden for forskningsprojektet, hvorfor det, ud fra en konventionel realistisk opfattelse, kan siges at have en 'virkelig' eksistens. Den kritik, som opstår i Supertanker, opstår pba. et reelt følt behov blandt de folk, der er med til at starte projektet. Relevansen af den efterfølgende forskning er derfor mere end *blot* teoretisk konstrueret. Det er udtryk for en reelt eksisterende tendens i det københavnske bysamfund. Min erfaring fra denne fase har således vist det gavnlige i at supplere de to øvrige metodologiske strategier med en deltagerobserverende. En således forberedt deltagerobserverende tilgang vil også i højere grad kunne bevidstgøre karakteren og effekten af min indtræden i det *politiske* eksperiment.

Mit forsøg på i en senere fase at etablere et egentligt aktionsforskningsprojekt med den klare målsætning at ændre vilkårene for konstruktiv dialog i det bypolitiske felt levede ikke op til

ambitionen. Det aktuelle *fortættede* debat- og forhandlingsklima var for præget af antagonistiske positioner. Supertankers varierende gennemslagskraft i den første fase af forhandlingerne om Krøyers Plads giver dog ikke blot indblik i vilkårene for forskellige aktører i det bypolitiske felt, men kaster også lys over vilkårene for aktionsforskning i dette felt. 'Visionsprojektet' søgte at skabe en empirisk tilstedeværelse af forskningsprojektet og dets normativitet i en offentligheden for at nedbryde den barriere, som jeg har påpeget i den kritisk-utopiske 'ontologiske fordobling af virkeligheden': I min egenskab som medlem af et udviklet bypolitisk subjekt blandt andre i det bypolitiske felt at invitere til alternative workshops parallelt med den verserende debat.

Et fælles debatmøde, hvor 'Visionsprojektet' præsenteres for en bred skare fra lokalområdet, kan både ses som kulminationen på aktionsforskningsprojektet og som det sted, hvor konflikten mellem en lokal, relativt *symbolsk* dagsorden og Supertankers mere *politiske* dagsorden kommer tydeligst til udtryk.
Konflikten, og den følgende vigende lokale deltagelse, kan, for det første, ses som udtryk for en instrumentalisering, der stiger i takt med at debatten om Krøyers Plads spidser til. For det andet kan konflikten ses som udtryk for, at en aktion bliver 'farligere', når det forskende *frirum* ikke erklæres: Supertanker er en historisk del af det bypolitiske felt, hvor kampene om den urbane dagsorden bliver udkæmpet. Det, der skete, er altså, at der i en reel praktisk sammenhæng bliver spurgt om de samme ting, som i ethvert andet forsøg på at etablere et aktionsforskningsprojekt. Forskellen er, at der er en reel empirisk tilstedeværelse af det forskende subjekt/projekt i et praktisk felt. Normativiteten i forskningsprojektet er på denne måde til åben evaluering blandt 50 engagerede borgere. Ikke som forskningsprojekt, hvilket kun ville have skabt en kunstig afstand, men som praktisk og argumenteret intention i det samme bypolitiske felt, som de deltagende borgere var aktører i.

Erfaringen med aktionsforskningsforsøget bekræfter tilstedeværelsen af en stærk grad af instrumentalisme i det bypolitiske felt i sagen om Krøyers Plads og bekræfter hermed nødvendigheden i konstruktionen af *sociale frirum* for at udvikle og teste en konstruktiv social kritik. I bekræftelsen af denne nødvendighed, bekræftes også aktionsforskningens konstruktion af *frirum* som en 'ontologisk fordobling af virkeligheden', der skaber mulighedsbetingelser for andre forestillinger og praksisformer.

EMPIRISK REKONSTRUKTION AF UDVIKLINGEN I EN KØBENHAVNS 'BRAKZONE': KRØYERS PLADS

'Krøyers Plads' er for mange blevet synonym med arkitektoniske ambitioners fallit over for misforstået borgerinddragelse eller for et fejlslagent forsøg på at promovere København i den internationale konkurrence om byvækst, der netop med rette blev nedargumenteret ikke mindst på basis af engagerede lokale borgere. Dette måske to sider af sagen. Men den indeholder flere og mere grundliggende perspektiver. Historien om Køyers Plads handler således ikke blot om, hvorledes byens arkitekturpolitik i lyset af erfaringerne med byggerierne på Kalvebod Brygge er kommet langt op på dagsordenen. Den handler heller ikke kun om, hvordan en gruppe magtfulde aktører forsøger at præge byens udvikling med deres særdeles høje, arkitektoniske ambitioner, eller en gruppe gradvist næsten lige så magtfuld gruppe christianshavnere lykkes med at præge den københavnske opinion i retning væk fra disse ambitioner. Den handler heller ikke kun om, hvorledes disse to interessegruppers kamp i byen ender med, at byudviklingen (i hvert fald på Krøyers Plads) på flere måder sættes i stå – selv om det er en vigtig del af historien.

Hvis Kalvebod Brygge udgør en milepæl i historien om, hvorledes arkitektoniske ambitioner bør prioriteres på lige fod med mere økonomiske ambitioner, så udgør Krøyers Plads en milepæl i historien om, hvorledes den urbane ambition (dvs. sammentænkningen af mangfoldigheden af ambitioner og interesser i byudviklingen med det byliv, der hele tiden fornyer den politiske kultur)

bør prioriteres på lige fod med, eller over, mere specifikke ambitioner i byen. Den teoretiske rekonstruktion af det bypolitiske felt giver mig begrebslige redskaber til at foretage en empirisk rekonstruktion af historien om Krøyers Plads på disse præmisser. Historien falder på denne måde i fire faser punkteret af en række *momenter*.

Krøyers Plads før 'Krøyers Plads'

Jeg tager i min rekonstruktion afsæt i én af en længere række af 'brakzoner' i Københavns havn i midten af 1990'erne, Wilders Ø. I såvel økonomiske konjunkturer som hos planlæggere, ejendomsudviklere, brugere og borgere udgør øen i midten af 1990'erne en *udtømt rumlighed* i "tornerosesøvn"; et "dead dog space" uden nævneværdige aktiviteter eller stærke forestillinger. Kun en følelse af tomhed synes at være stærk på øen, hvor det tilsyneladende kun er beboerne, der for alvor ser et fuldt udfoldet potentiale på øen som deres egen rekreative baghave.

Kun langsomt bliver Wilders Ø atter en brik i den overordnede byudvikling. Mens et stærkt netværk med interesse for øens historiske status som Danmarks forbindelsesled til Nordatlanten langsomt begynder at udvikle en forestilling om et nordatlantisk kulturcenter i et fredet pakhus på den del af øen, som kaldes Den Kongelige Grønlandske Handels Plads (KGH), skifter denne, sammen med den mindre bemærkelsesværdige Krøyers Plads, i slutningen af 1990'erne hænder fra Slots- og Ejendomsstyrelsen, der driver og udlejer statens ejendomme, til Freja, der udvikler og sælger de ejendomme, som staten ikke længere har brug for. Mens ejendomskonjunkturerne i havnen langsomt vender udvikler der sig et gradvist mere dramatisk spil mellem kulturhusprojektet og Freja med en kommunal planmyndighed midt imellem. I kapløb med tiden lykkes det folkene bag kulturhusprojektet at sætte deres interesser igennem på KGH. Krøyers Plads forbliver dog på ejendomsselskabets hænder, og gøres til genstand for de betydelige arkitektoniske ambitioner, som de deler med bl.a. den kommunale planmyndighed. Inden disse udfoldes har andre aktører imidlertid fået øjnene op for de helt umiddelbare muligheder i 'brakzonen'.

Supertanker - momenter i dannelsen af et bypolitisk subjekt

I Krøyers Plads' *udtømte rumlighed* etableres der med Luftkastellet et urbant *billede*, der udfordrer både den konkrete praksis og indgroede forestillinger om Wilders Ø såvel som om havneomdannelsen generelt. Dette bliver det første af en række *momenter* i dannelsen af et nyt 'politisk' subjekt i København. Udfordringen bliver således i byudviklingslaboratoriet Supertanker formuleret som et 'politisk' projekt. Supertanker opstår med direkte afsæt i det andet *moment*, et ukonstruktivt dialogmøde omkring behandlingen af bylivets vilkår i havnens udvikling. En gennemgående tråd for 'iværksammensætteren', orgelbyggeren, byforskeren, arkitekten, kulturentreprenøren, juristen, designeren, husbådejeren og dobbeltagenten fra Havnen bliver kort og godt at gøre det bedre og anderledes end ved dette møde.

Afsættet i den konkrete, negative fællesnævner, med gunstige vilkår i Luftkastellets 'vage terræn', flyder langsomt og gradvist over i en gradvis *semantisk fortætning* omkring, hvem Supertanker er og hvad gruppen vil. I de overordnede formålsparagraffer for det 'politiske' projekt bliver kernepunkterne et livligt forum med fokus på livsskabende initiativer, det tværgående netværk af unge og så den alternative, demokratiske proces. Kort sagt: 'Liv i debatten' og 'liv i byen'. Efterhånden som eksperimentet løber af stabelen artikulerer og *fortætter* gruppens karakter og fokus sig på måder, der afspejler både den *udtømte rumligheds* specielle vilkår for 'politisk' nyskabelse og indgroede tanke- og handlemønstre.

Det er noget, som supertænkerne delvist tager med sig i en evaluering af forløbet, der bl.a. leder frem til en diskussion mellem alternativerne: Interesseorganisation, konsulent eller uafhængig ('politisk') katalysator, med sidstnævnte som den endelige prioritering. Fokusset for denne 'politiske' størrelse udvikler sig i en bestemt retning i løbet af aktiviteterne. Det planlagte arbejde med

forskellige frihedsgrader mht. interaktion og kommunikation finder således gradvist en geografisk parallel i et stigende fokus på de områder i byen, de *udtømte* 'brakzoner', hvor netop disse interaktionsformer har bedre vilkår og større relevans for byens udvikling end andre steder.

Ud over udviklingen i den eksplicitte strategi, så foregår der en parallel udvikling af den interne dynamik i gruppen; en dynamik, der er lige så vigtig for Supertankers rolle som den eksplicitte strategi, og som fortæller meget om de bypolitiske vilkår for netop de facetter af byen, som Supertanker ønsker at sætte på dagsordenen. Den lange vej fra det første definerende *moment* til realiseringen af det 'politiske' projekt bliver én lang test af vilkårene for åbenhed, livlig mangfoldighed og demokrati i en organisation under udvikling. Lige som det positive fokus på *udtømte* 'brakzoner' udvikles formen for samarbejde i gruppen næsten fra scratch ud fra det negative udgangspunkt i ikke at ligne etablerede aktører. I dette negative vakuum kopierer Supertanker nogle mekanismer, som allerede udfolder sig i det (by)samfund, gruppen til en start definerer sig kritisk over for. Dette svar kan udfoldes gennem tre aspekter: Formalisering, akademisering og hierarkisering.

Gruppens største ressourcer fra starten af er helt utvetydigt engagementet i at gøre en positiv forskel. Sagen er dog, at dette engagement ikke får effektivt afløb, sådan som processen fra idéer til planlægning og realisering forløber. Engagementet kommer derfor til tider til udtryk gennem mere eller mindre direkte magtudøvelse. Den stiftende generalforsamling bliver for de fleste i gruppen et vigtigt *moment* i udviklingen. Ikke nok med at generalforsamlingens vedtægter går ind som endnu et forstyrrende lag i gruppens organisering. Den cementerer konsekvenserne af den manglende organisering og dens formelle poster hæmmer gruppens udvikling på adskillige måder. Folk vælger derfor at forlade projektet i stedet for at blive og kæmpe en konstruktiv kamp for en mangfoldig gruppe. Supertankers vage tanker om et netværk som smeltedigel af forskellige horisonter lider herved dødsstødet, mens gruppen kun holdes sammen af det negative udgangspunkt, det glødende engagement og de gradvise ryk, der trods alt sker i praksis – endnu et *moment* gruppens udvikling.

Parallelt med de praktiske ryk sker er den gradvise akademisering af Supertanker et definerende *moment* (bl.a. forårsaget af min deltagelse i form af byforsker). Ud over den snigende formalisering er akademikerne tilgodeset ved en stærk argumentation, der langsomt udgrænser mere praktiske sider af eksperimentet. Dette bliver både en afgørende styrke i Supertankers udvikling mod et eksplicit 'politisk' projekt. Samtidig går dette helt ind i den 'politiske' kerne. Supertanker-projektet viser således, at når konkrete, *levede* behov søges sat på dagsordenen i et mere eller mindre 'politisk' program. Hvad enten det drejer sig om det bagudrettede, *levede* byliv, *symbolet* (husbådejeren) eller det mere fremadrettede, skabende byliv, *billede* (designerne, 'iværksammensætteren' og orgelbyggeren), så er der store problemer med at koble det på et 'politisk' og argumenterende lokomotiv, selv om dette lokomotiv er skræddersyet til det, som det er tilfældet med Supertanker. 'Bylivet' som politisk fænomen er altså i overhængende fare for blot at vandre som en hvileløs nomade gennem refleksive politiseringer, hvad enten det foregår i 'bypolitikken' eller i et 'politisk' projekt. Det har svære vilkår for politisk artikulering, når sproget og ikke handlinger er det styrende medie.

'Krøyers Plads' – momenter i dannelsen af en 'bypolitisk' antagonisme

Efter i forbindelse med 'Den blå plan' at have etableret sig som en ny, 'politisk' aktør i det bypolitiske felt i København hen over sommeren 2003 engagerer Supertanker sig i diskussionen om Krøyers Plads, der rammer ind i ét af kerneområderne i byudviklingslaboratoriets arbejde: Udviklingsvilkårene for byens 'brakzoner'. Engagementet i denne debat, der sker på initiativ af en lokal beboer, viser sig at byde på helt nye vilkår for Supertanker, forårsaget af den bevægelse Krøyers Plads som forestillet og praktisk rumlighed tager: Fra en eksistens som relativt *udtømt brakzone* uden større planer og med forestillinger, der i den bredere offentlighed i denne periode mest knytter sig til den livlige praksis omkring cafeen 'Lufktastellet'.

Dette ændrer sig, da Freja afsøger udviklingsmulighederne på Krøyers Plads gennem en idékonkurrence, der producerer et spektakulært bud, et *strategisk tegn*, fra Erick van Egeraat Associated; *strategisk tegn* for så vidt at det er resultatet af en artikulering af rammerne i ejendomsmarkedet og planlægningen med arkitektoniske ambitioner, der er udfoldet i en lukket proces af arkitekten; altså en *repræsentation*, der ikke vokser ud af den historisk situerede, *levede* praksis på Krøyers Plads. Forslaget vinder i et første *moment* straks gehør blandt planlæggere og betydningsfulde politikere på Rådhuset og bliver præsenteret som et næsten sikkert bud på Krøyers Plads' fremtid. Forslagets kontrastfulde relation til de nærmeste, historiske omgivelser kombineret med 'sikkerheden' hos kommunen og Freja i offentliggørelsen, det andet *moment*, skaber dog fra starten af i september 2003 en betydelig kritik, der får yderligere kraft under den forudgående høring i februar 2004. Gennem flere afgørende *momenter* i foråret krystalliserer den historiske orienterede, og således *symbolske* kritik sig omkring Christianshavns Lokalråd, der sætter sig for at mobilisere lokalområdet *imod* projektet.

Med en hård og højt profileret debat i horisonten inddrages Supertanker af en lokal beboer for at skabe et eksplicit 'politisk' alternativ, der både fokuserer på en mere konstruktiv dialog og på udviklingen af flere alternative scenarier end det Egeraat-projekt, der, positivt eller negativt alt efter perspektiv, er under udvikling til sagens kerne. Det bypolitiske felt viser sig dog særdeles svært at engagere i det initiativet. De etablerede aktører i kommunen og Freja ser ingen relevans i alternative dialogprocesser eller scenarier, og takker nej til Supertankers invitationer. De lokale kræfter er anderledes interesserede i at deltage. Til en start får Supertankers 'Visionsprojekt' faktisk udviklet et positivt alternativ i form af en prioriteret, lokal dagsorden for Wilders Ø's udvikling. Denne dagsorden bliver i realiteten også forankret bredere på Christianshavn ved et debatmøde afholdt sammen med lokalrådet. 'Visions'-dagsordenen viser sig, ved endnu et *moment* i udviklingen af det bypolitiske felt, dog ikke at kunne måle sig i forhold til lokalrådets forsøg på at mobilisere direkte kritik af Egeraat-projektet.

Debatten følger således netop den kurs, Supertanker-projektet havde sat sig for at modvirke. Dette sker i form af en gensidig bekræftelse/fastlåsning af såvel dagsordenen som arenaen for dennes forhandling. På den ene side skaber fokuseringen på byens profil både en stærk modsætning mellem en *symbolsk* og en *strategisk* forestilling og en gensidig bekræftelse af, at det er byprofilen, der er den væsentligste dagsorden, snarere end vitaliteten i byen – og i debatten. På den anden side gør denne modsætningsfulde, men gensidige bekræftelse af dette dagsordenspunkt, at et indgroet debatmønster gentager sig. De lokale kræfter bliver præget af det stærke budskab fra nogle af det bypolitiske felts etablerede positioner, nemlig planmyndigheden og ejendomsudvikleren, og træder efterfølgende selv ind i en etableret position i feltet: Den negative kritiker.

I dette etablerede manuskript synes kun *fortættede*, dvs. stærkt definerede, positioner og udsagn at vinde gehør. Supertankers fokusering på et i dobbelt forstand konstruktivt alternativ finder derfor ringe resonans i det bypolitiske felt og 'Visionsprojektet' drosles ned. Neddroslingen er endnu et udtryk for, hvorledes det 'politiske' projekt kan stå i modsætningsforhold til nogle af de interesser, det ønsker at artikulere bedre i en udfordring af det bypolitiske felt. Med andre ord udvikler der sig en overordnet modsætning mellem en *symbolsk* og en 'politisk' kritik. Neddrosling betyder samtidig endnu en ændring i det metodologiske forskningsperspektiv, som er indskrevet i Supertankers intervention.

De etablerede 'bypolitiske' positioner bekæmper hinanden i den etablerede arena

Dagsordenen for debatten om Krøyers Plads bliver defineret i perioden fra Egeraat-projektet præsenteres frem til juni, hvor det vedtages til i form af et lokalplanforslag at blive sendt i offentlig høring. Ved høringsperiodens start står det klart, at debatten fokuserer på Københavns

arkitekturpolitik set, i lyset af erfaringerne fra Kalvebod Brygge, fra henholdsvis et *strategisk* perspektiv, hvor byens profil vurderes i forhold til formidling af æstetisk originalitet på verdensplan, og et *symbolsk* perspektiv, hvor udviklingen af byens profil i høj grad defineres i forhold til en personlig og lokal relation til byens kollektive historie.

Egeraat-projektet konstrueres i førstnævnte perspektiv som et *strategisk tegn*, uden fast forankring i en *levet rumlighed*, men som en stærk kombination af interesser og fordringer i planrammer, ejendomsforhold og det københavnske havnerums kontekst i forskellige skalaer. I sidstnævnte perspektiv udgør projektet en stærk og ikke særlig indfølende udfordring til den historiske byprofil præget af et tæt og relativt lavt massiv brudt af slanke tårne og spir. Denne historiske byprofil udgør en *symbolsk repræsentation* af et København, der udvikler sig med hensyn til såvel historie som den eksisterende, lokale kontekst. I sagen om Krøyers Plads er kampen mellem Egeraat-projektets seks skulpturelle bygninger og selve *symbolet* for Christianshavn, Frelser Kirkes snoede spir, de rumlige repræsentationer for to vidt forskellige måder at anskue byen på.

Hvad de to perspektiver, i deres 'dance macabre', imidlertid netop er fælles om, er det stærke lighedstegn mellem ånden i byens udvikling og skalaen, æstetikken og symbolikken i byens profil. Det signifikante fraværd er de nye *politiske* og urbane stemmer. Et fraværd, som kun er signifikant, fordi jeg her har rekonstrueret historien med det eksplicitte formål at fremhæve dette fraværd.

ABSTRACT (DANSK)

Politisk urbanitet:
Projekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads

Denne afhandling er en teoretisk og empirisk rekonstruktion af det bypolitiske felt som det er blevet etableret i de seneste årtier i Danmark. Rekonstruktionens positive afsæt to gensidigt bekræftende tendenser i byens liv og udvikling og i by- og socialteori. Jeg karakteriserer disse tendenser som *politisk urbanitet*. Kernen i disse tendenser er fokusset på de dynamiske potentialer i semantiske og praktiske *terrain vagues* i byens sociale rumlighed.

I 'brakzoner' verden over antyder nye urbane kulturer, urbaniteter, løbende den vitalitet, som lave udviklingstærskler kan bevirke. Denne vitalitet antydes ikke blot i nye kulturelle udtryk, kreative virksomheder eller nye sociale mødesteder, men også i en fornyet og konstruktiv politisk kultur, som i form og indhold ofte er i modsætning til mere etableret politik. Med sit positive politiske udtryk og sin uundgåelige udfordring af politiske rutiner, er denne nye urbanitet i høj grad politisk. Det er en *politisk urbanitet*. Anerkendelsen af dette medfører en væsentlig revitalisering af såvel byens liv og udvikling som det bredere bypolitiske felt, hvor forhandlingerne om byens fremtid udfoldes dagligt.

Rekonstruktionen indledes med en dekonstruktion af dansk 'bypolitik' i begreb og praksis. Som andre steder har udviklingen af dansk 'bypolitik' været tvedelt med fokus dels på vækst, dels på velfærd. I størstedelen af aktuel forskning bliver denne dualisme bekræftet og søgt ophævet. Det er argumentet i denne afhandling, at denne begrebsliggjorte harmoni i sig selv udelukker ovennævnte potentialer i *politisk urbanitet*. I stedet for at bekræfte denne dualisme rekonstrueres den *politiske urbanitet* i en original læsning af den franske filosof, Henri Lefebvre. I sin *levede* kritik af hverdagslivet og den moderne sociale rumlighed har han udviklet en række stærke begrebslige redskaber gennem hvilke urbanitetens politiske implikationer kan blive rekonstrueret.

Den teoretiske rekonstruktion komplementeres af en empirisk rekonstruktion udført ved hjælp af en kombination af et phronetisk planstudie og kritisk-utopisk aktionsforskning. Den empiriske rekonstruktion præsenteres i form af en narrativ, der udfolder væsentlige begivenheder i nyere bypolitisk historie i København: På den ene side udviklingen af et midlertidigt café- og kreativt iværksættermiljø i 'brakzonen' på Krøyers Plads og på den anden side debatten om et forslag til spektakulært nybyggeri sammesteds. Narrativen viser, hvorledes en ny urbanitet udvikles og trives i 'brakzonen' og resulterer i en positiv politisk bevidsthed om ikke blot stedets potentialer, men også om den genrelle byudvikling i København. Den viser også, hvorledes arenaen, og mulighedsbetingelserne for denne *politiske urbanitet*, ændres efterhånden som forslaget til nybyggeri trækker Krøyers Plads mod den diskursive kerne af København. Efterhånden som etablerede, antagonistiske positioner, såsom planlæggere, politikere, ejendomsudviklere og kritiske borgere træder ind i arenaen og præger debatten, falder stedets store potentialer, som alle er enige om, til jorden. Borgerrepræsentationen afviser forslaget, grunden ryddes, hvorefter kun 'brakzonen' er tilbage.

Den kombinerede teoretiske og empiriske rekonstruktion af det bypolitiske felt i København afdækker et betydeligt potentiale i de semantiske og praktiske 'brakzoner' i byens sociale rumlighed – og forfægter synspunktet, at teoretiske og praktiske eksperimenter i disse zoner er til fordel for byens udvikling generelt.

ABSTRACT (ENGLISH)

Political urbanity:
Projects, plans, protests and 'Supertankers' in the harbour of Copenhagen

This dissertation is a theoretical and empirical reconstruction of the field of urban politics as it has been established in recent decades in Denmark. The positive backdrop of the reconstruction is two mutually affirming tendencies in urban life and development and in urban and social theory. I characterize these tendencies as *political urbanity*. The core of these tendencies is the focus on the dynamic potentials of the semantic and practical *terrain vagues* in the social space of the city.

In urban wastelands all over the world, new urban cultures, urbanities, keep suggesting the vitality that low thresholds of development give rise to. This vitality is suggested not only in new cultural expressions, creative economies or new social meeting points, but also in a revived and constructive political culture, which in form and content often collide with more established politics. In its positive political expression and its inevitable challenge to 'politics as usual', this new urbanity is very much political. It is a *political urbanity*. The appreciation of this carries within it an essential revitalisation of urban life and development as well as the broad field of urban politics where the negotiation of the future are performed daily.

The reconstruction starts out with a deconstruction of the concept and practice of urban politics in Denmark. As elsewhere, the development of urban politics has followed a bifurcated road. Partly focusing on growth, partly on welfare. In most contemporary research on the subject, this dualism is affirmed and attempted to be bridged. It is the argument in this dissertation that this newly conceptualized harmony in itself excludes the aforementioned potentials of *political urbanity*. Instead of affirming the conclusiveness of the dualism, I go on reconstructing the *political urbanity* through an original reading of the French philosopher, Henri Lefebvre. In his *lived* critique of everyday life and social space, he has created a string of powerful conceptual tools through which the politics of urbanity can be reconstructed.

The theoretical reconstruction is complemented by an empirical reconstruction conducted through a combination of 'phronetic planning research' and critical-utopian action research. It is presented in the form of a narrative running through some of the major events in the recent history of urban politics in Copenhagen: One the one hand, the development of a temporary club scene and creative hub in the wastelands of Krøyers Plads and, on the other hand, the debate about a proposal for new housing at the same location designed by a Dutch architect. The narrative shows how a new urbanity forms and thrives in the wasteland, resulting in a positive political awareness not only of the potentials of the place, but also of the general urban development of Copenhagen. It also shows how the scene, and the possibilities for this *political urbanity*, changes as the proposal for the new housing draws Krøyers Plads towards the discursive core of Copenhagen. As the established antagonistic positions of planners, politicians, developers and critical citizens enters the arena, the huge potentials of the site, which are unanimously agreed upon, seems to fall apart. The council rejects the proposal and the site is cleared, literally leaving only a wasteland.

The combined theoretical and empirical reconstruction of the field of urban politics in Copenhagen discloses a considerable potential in the semantic and practical wastelands of urban social space – and makes the claim that theoretical and practical experiments in these zones are to the benefit of urban development in general.

REFERENCER

LITTERATUR

Videnskabelige artikler, rapporter og bøger

Alle artikler fra *Potlatch*, *Les Lèvres Nues* og *Internationale Situationniste* er hentet fra og tilgængelige på hjemmesiden *Situationist Online* redigeret af Reuben Keehan:
http://www.cddc.vt.edu/sionline/index.html

Agger, Annika (2005) *Demokrati og deltagelse – et borgerperspektiv på kvarterløft*. Hørsholm: SBI.
Agger, Annika, Hans Skifter Andersen, Lars Engberg og Jacob Norvig Larsen (2000) *Borgerdeltagelse og -inddragelse i byomdannelsen*. Hørsholm: SBI.
Ahearne, Jeremy (1995) *Michel de Certeau: Interpretation and Its Other*. Stanford: Stanford University Press.
Alberts, A., Armando, Constant, Har Oudejans (1959) "The first proclamation of the Dutch section of the S.I." in *Internationale Situationniste* 3.
Allen, John (1997) "Spatial assemblages of power" in Massey, Doreen, John Allen og Philip Sarre (red.) *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press.
Althusser, Louis (1969) *For Marx*. København: Rhodos.
Alvesson, Mats og Kaj Sköldberg (1994) *Tolkning och refleksion: Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
Andersen, Hans Skifter og Thorkild Ærø (1997) *Det boligsociale danmarkskort – Indikatorer på segregation og boligsociale problemer i kommunerne*. Hørsholm: SBI.
Andersen, Hans Thor (2000) "Bypolitik i Vesteuropa" in *Byplan* 4/5: 150-52.
Andersen, Hans Thor (2001) "The new urban politics of Europe" in Hans Thor Andersen og Ronald van Kempen *Governing European Cities*. London: Ashgate.
Andersen, Hans Thor (2006) *Urban competition and urban crisis: Urban Politics in Denmark*. Research Paper no. 7/06. Roskilde: Roskilde University.
Andersen, Hans Thor og John Jørgensen (1999) "Globalisering, bypolitik og institutionel forandring" in *Samfundsøkonomen*, 7: 13-19.
Andersen, Hans Thor og Ronald van Kempen (2001a, red.) *Governing European Cities*, London: Ashgate.
Andersen, Hans Thor og Ronald van Kempen (2001b) "Social fragmentation, social exclusion, and urban governance: An introduction", in Hans Thor Andersen og Ronald van Kempen (red.) *Governing European Cities*, London: Ashgate.
Andersen, Hans Thor og Ronald van Kempen (2001c) "Urban governance against social exclusion and social fragmentation: Some final remarks", in Hans Thor Andersen og Ronald van Kempen (red.) *Governing European Cities*, London: Ashgate.
Andersen, Hans Thor, Eric Clark, Frank Hansen og John Jørgensen (1999) "Globalisering og det urbane – mellem velfærd og vækst" in *Bypolitik, kvarterløft og velfærd*. Hørsholm: SBI.
Andersen, John (2001) "The politics of gambling and ambivalence: Struggles over urban policy in Copenhagen" in *Geographische Zeitschrift* 89, 2-3: 134-43.
Andersen, John, Gestur Hovgaard og Søren H. Jensen (2000) *The Politics of Ambivalence and Gambling in Copenhagen*. GEP report no. 3. Aalborg: AUC.
Andersen, John og John Pløger (2007) "The dualism of urban governance in Denmark" in *European Planning Studies* 15, 10: 1349-67.
Andresen, Bo Michael (2006) *Krøyers Plads – hvordan blev det et nej?* Upubliceret speciale fra Geografisk Institut ved Københavns Universitet.
Aronowitz, Stanley (2007) "The ignored philosopher and social theorist: The work of Henri Lefebvre" in *Situations: Project of the Radical Imagination* 2, 1: 133-55.

Aristoteles (2000) *Aristoteles: Etikken*. Frederiksberg: Det lille forlag.
Axelsen, Thorbjørn og Arnstein Finset (1973, red.) *Aksjonsforskning i teori og praksis*. Oslo: Cappelens Forlag.
Barth, Lawrence (2000) "Revisited: Henri Lefebvre and the urban condition" in *Daidalos* 75: 23-25.
Bayliss, Darrin (2007) "The Rise of the Creative City: Culture and Creativity in Copenhagen" in *European Planning Studies* 15, 7: 889-903.
Bengs, Christer, Helka-Liisa Hentilä og Daniel Nagy (2002) *Urban Catalysts – Work Package 3 – Analysis Report*. Helsinki: Helsinki University of Technology
Benjamin, Walter (1996/1939) *Fortælleren og andre essays*. København: Gyldendal.
Berger, Sune (1982) "Industrikris och lokalsamhälle : om kommunal och facklig strategi" in Kirsten Simonsen, Henrik Toft Jensen og Frank Hansen (red.) *Lokalsamfund og sociale bevægelser*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag: 72-86.
Bernstein, Michele, Mohammed Dahou, Vera, Gil J. Wolman (1954) "The general line" in *Potlatch*.
Bernstein, Richard (1983) *Beyond Objectivism and Relativism; Science, Hermeneutics, and Praxis*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Bertilsson, Margareta (1996) "Fra Aristoteles til moderne samfundsteori" in Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.) *Klassisk og moderne samfundsteori*. København: Hans Reitzel.
Borret, Kristian (1999) "The 'void' as a productive concept for urban public space" in GUST, *The Urban Condition*. Rotterdam: 010 Publishers.
Bourdieu, Pierre (2001) *Men hvem skabte skaberne?* København: Akademisk Forlag.
Bramsen, Bo (1989, red.) *København: Før og nu – og aldrig 7*. København: Forlaget Palle Fogtdal.
Brenner, Neil (2000) "The urban question as a scale question: Reflections on Henri Lefebvre, urban theory and the politics of scale" in *International Journal of Urban and Regional Research* 24, 2: 36-77.
Brenner, Neil (2001) "State theory in the political conjuncture: Henri Lefebvre's 'Comments on a new state form'" in *Antipode* 33, 5: 783-808.
Brenner, Neil og Stuart Elden (2001) "Henri Lefebvre in Contexts: An Introduction" in *Antipode* 33, 5: 763-68.
Brenner, Neil og Nik Theodore (2002, red.) *The Spaces of Neoliberalism*. Temanummer af *Antipode* 34, 3.
Brenner, Neil og Nik Theodore (2002a) "Preface: From the 'new localism' to the spaces of neoliberalism" in *Antipode* 34, 3: 349-78.
Brenner, Neil og Nik Theodore (2002b) "Cities and the geographies of 'actually existing Neoliberalism'" in *Antipode* 34, 3: 341-47.
Breton, Andre (1972) *De surrealistiske manifester*. København: Gyldendal.
Buchanan, Ian (1997) "De Certeau and cultural studies" in *New Formations* 31: 175-88.
Bull, Malcolm (2005) "The Social and the Political" in *The South Atlantic Quarterly* 104:4: 675-92.
Burgel, G., G. Burgel & M. Dezes (1987) "An interview with Henri Lefebvre" in *Society and Space* 5, 27-38.
Burkhard, Bud (2000) *French Marxism between the Wars: Henri Lefebvre and the 'Philosophies'*. Amherst, N.Y.: Prometheus.
Burkitt, Ian (2004) "The time and space of everyday life" in *Cultural Studies* 18, 2/3: 211-227.
By- og Boligministeriet (1999) *Fremtidens by. Bypolitisk perspektiv- og handlingsplan*. København: By- og Boligministeriet.
By- og boligministeriet (2001) *Bypolitisk redegørelse 2001*. København: By- og Boligministeriet.
Bürger, Peter (1984) *Theory of the Avant-garde*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Cameron, Jenny og Deanna Grant-Smith (2005) "Building citizens: Participatory planning practice and a transformative politics of difference" in *Urban Policy and Research* 23, 1: 21–36.
Carlberg, Nicolai og Søren Møller Christensen (2005) *Byliv og havnefront*. København: Museum Tusculanums Forlag.
Castells, Manuel (1977/1972) *The Urban Question. A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
Castells, Manuel (1983) *The City and the Grassroots*. New York: Princeton.

CHORA (1999) "CHORA Manifesto" in *Daidalos* 72: 42–51.
Christensen, Bolette M. (2000) "Lokalitet og politisk kultur – fortællinger fra Indre Nørrebro" in *GRUS* 58, 41-62.
Christiaanse, Kees (2002) "The city as loft" in *Topos*, 38.
Chtcheglov, Ivan (1958) "Formulary for a new urbanism" in *Internationale Situationniste* 1.
Connolly, William E. (1995) *The Ethos of Pluralization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Conord, André-Frank (1954) "Slum construction" i *Potlatch* 3.
Constant (1956) "Tomorrow life will reside in poetry": http://www.notbored.org/tomorrow.html
Constant (1959a) "The great game to come" in *Potlatch* 30.
Constant (1959b) "Another city for another life" in *Internationale Situationniste* 3.
Constant (1998) "Unitary urbanism" in Mark Wigley (red.) *Constant's New Babylon. The Hyper-Architecture of Desire*. Rotterdam: i10 Publishers.
de Certeau, Michel (1984) *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
de Certeau, Michel (1986) *Heterologies : Discourses on the Other*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
de Certeau, Michel, , Luce Giard og Pierre Mayol (1998) *The Practice of Everyday Life. Volume 2: Living and Cooking*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Dear, Michael (1997) "Postmodern bloodlines" in George Benko & Ulf Strohmayer (red.) *Space and Social Theory*. Oxford: Blackwell.
Debord, Guy (1955) "Introduction to a critique of urban geography" in *Les Lèvres Nues* 6.
Debord, Guy (1956) "Theory of the dérive" in *Les Lèvres Nues* 9.
Debord, Guy (1957) "Report on the Construction of Situations": http://www.cddc.vt.edu/sionline/si/report.html.
Debord, Guy (1958) "Theses on cultural revolution" i *Internationale Situationniste* 1.
Debord, Guy (1961) "Perspectives for conscious changes in everyday life" in *Internationale Situationniste* 6.
Debord, Guy (1972a/1967). *Skuespilssamfundet*. København: Rhodos.
Debord, Guy (1972b) "On wild architecture": http://www.cddc.vt.edu/sionline/index.html.
Debord, Guy og Gil J. Wolman (1955) "Why lettrism?" in *Potlatch* 22.
Debord, Guy og Gil J. Wolman (1956) "A user's guide to détournement" in *Les Lèvres Nues* 8.
Debord, Guy, Attila Kotányi og Raoul Vaneigem (1962) "Theses on the Paris Commune": http://www.cddc.vt.edu/sionline/si/commune.html.
Den Store Danske Encyklopædi (1994-2001) København: Gyldendals Forlag.
Desfor, Gene og John Jørgensen (2004) "Flexible Urban Governance: The Case of Copenhagen's Recent Waterfront Development" in *European Planning Studies* 12, 4: 479-496.
Deutsche, Rosalyn, Branden W. Joseph og Thomas Keenan (2001) "Every form of art has a political dimension", interview med Chantal Mouffe in *Grey Room* 02: 98-125.
Dews, Peter (1984) "Power and subjectivity in Foucault" in *New Left Review* 144: 72-95.
Dienel, Hans-Liudger og Malte Schophaus (2002) "Temporary use of urban wasteland and the development of youth cultures"
Donzelot, Jacques and Philippe Este be (1998) "Staten som igangsætter: et essay om bypolitik" in Anni Greve (red.) *Sociologien om velfærd: gensyn med Emile Durkheim*. Roskilde: Roskilde Universitets Forlag.
Doron, Gil (2000) "The dead zone and the architecture of transgression" in *City* 4, 2.
Dreyfus, Hubert og Paul Rabinow (1983) "Power and truth" in Hubert Dreyfus og Paul Rabinow (1983, red.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
Dreyfus, Hubert og Paul Rabinow (1983, red.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
Elden, Stuart (2002) "Through the eyes of the fantastic: Lefebvre, Rabelais and intellectual history" in *Historical Materialism* 10, 4: 89–111.

Elden, Stuart (2004a) "Between Marx and Heidegger: Politics, Philosophy and Lefebvre's The Production of Space" in *Antipode* 36, 1: 86-105.
Elden, Stuart (2004b) *Understanding Lefebvre: Theory and the Possible*. London: Continuum.
Elden, Stuart (2006) "Some Are Born Posthumously: The French Afterlife of Henri Lefebvre" in *Historical Materialism*, 14, 4: 185-202.
Elle, Jens Christian (2006) *Det velduftende plejehjem: På sporet af en ny mad- og omsorgskultur i den offentlige sektor*. Ph.d.-afhandling. Institut for Produktion og Ledelse, DTU.
Engberg, Lars (2001) "Fortællinger fra Indre Nørrebro – anmeldelse" in *Politologiske studier* 4, 1.
Engberg, Lars (2003) "Konsensusstyring i kvarterløft" in Karina Sehested (red.) *Bypolitik – mellem hierarki og netværk*. København: Akademisk Forlag.
Engberg, Lars, Svend Bayer og Christina Tarnø (2000) *Konsensusstyring i kvarterløft. Kommunernes erfaringer med styring af kvarterløft*. Hørsholm: By og byg.
Entrikin, J. Nicholas og Vincent Berdoulay (2005) "The Pyrenees as place: Lefebvre as guide" in *Progress in Human Geography* 29, 2: 129–147.
Eriksen, Oddvar og Jarle Weigård (2003) *Kommunikativt demokrati: Jürgen Habermas' teori om politik og samfund*. København: Hans Reitzels Forlag.
Evenson, Norma (1979) *Paris: A century of change, 1878-1978*. New Haven: Yale University Press.
Favrholdt, David (1990), "Naturvidenskaberne og deres grænse" in Thor A. Bak og Erik Dal (red.) *Videnskabens Enhed – ?*. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
Finset, Arnstein (1973) "Aksjonsforskning – ny vin i gamle skinnsekker" in Thorbjørn Axelsen og Arnstein Finset (red.) *Aksjonsforskning i teori og praksis*. Oslo: Cappelens Forlag.
Fjord, Bent (1996) "Bypolitik og byforvaltning" in *AKF Nyt* 3: 45-50.
Florida, Richard (2003) "Cities and the creative class" i *City & Community* 2, 1: 3-17.
Floris, Toini (1996) "Trange kår for borgerne" in *AKF Nyt* 3: 95-99.
Flyvbjerg, Bent (1991a) *Rationalitet og magt: Bind I: Det konkretes videnskab*. København: Akademisk Forlag.
Flyvbjerg, Bent (1991b) *Rationalitet og magt: Bind II: Et case-baseret studie af planlægning, politik og modernitet*. København: Akademisk Forlag.
Flyvbjerg, Bent (1998) *Power and Rationality: Democracy in Practice*. Chicago: The University of Chicago Press.
Flyvbjerg, Bent (2004) "Phronetic planning research: Theoretical and methodological reflections" in *Planning Theory & Practice* 5, 3: 283-306.
Forester, John (2001) "An Instructive Case Study Hampered By Theoretical Puzzles: Critical Comments on Bent Flyvbjerg's Rationality and Power" in *International Planning Studies* 6, 3: 263–270.
Fotel, Trine Nordgaard og John Andersen (2003) "Social mobilisering og forhandlingsplanlægning – kvarterløfterfaringer fra Kgs. Enghave" in Karina Sehested (red.) *Bypolitik mellem hierarki og netværk*. København: Akademisk Forlag.
Foucault, Michel (1980) "The eye of power" in Gordon, Colin (red.) *Power/Knowledge*. London: Prentice Hall.
Foucault, Michel (1980a) "Questions on geography" in Gordon, Colin (red.) *Power/Knowledge*. London: Prentice Hall.
Foucault, Michel (1983) "Subject and power" in Hubert Dreyfus og Paul Rabinow (red.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
Foucault, Michel (1984) "Space, knowledge, and power" in Paul Rabinow (red.) *The Foucault Reader*. London: Penguin Books.
Foucault, Michel (1988) "The ethic of care for the self as a practice of freedom" in James Bernauer and David Rasmussen (red.) *The Final Foucault*. Cambridge: The MIT Press.
Frampton, Kenneth (1992) *Modern Architecture: A Critical History*. London: Thames and Hudson.
Gadamer, Hans-Georg (2002/1960) *Sandhed og metode: Grundtræk af en filosofisk hermeneutik*. Århus: Systime.
Gallent, Nick, Marion Shoard, Johan Andersson, Richard Oades og Christine Tudor (2004)

"England's Urban Fringes: multi-functionality and planning" in *Local Environment* 9, 3, 217–233.
Gardiner, Michael (2000) Critiques of Everyday Life. London: Routledge.
Gardiner, Michael E. (2004) "Everyday utopianism – Lefebvre and his critics" in *Cultural Studies* 18, 2/3: 228–254.
Gauthier, Bernard (2004) "L'Internationale lettriste" in *La Revue des Ressources.org* (hentet på www.larevuedesressources.org/article_pdf.php3?id_article=613, april 2007).
Gombin, Richard (1975/1971) *The Origins of Modern Leftism*. London: Penguin.
Gordon, Colin (1980) "Afterword" in Colin Gordon (red.) *Power/Knowledge*. London: Prentice Hall.
Gordon, Colin (1980, red.) *Power/Knowledge*. London: Prentice Hall.
Gottdiener, Mark (1985) *The Social Production of the City*. Austin: University of Texas Press.
Gottdiener, Mark, (2000) "Lefebvre and the bias of academic urbanism" in *City* 4, 1: 93-100.
Grand Larousse de la langue française (1978). Paris: Librairie Larousse.
Greenwood, Davydd J. og Morten Levin (1998) *Introduction to Action Research: Social Research for Social Change*. Thousand Oaks: Sage Publications.
Gregg, Melissa (2004) "A mundane voice" in *Cultural Studies* 18, 2/3: 363–383.
Gregory, Derek (1994) *Geographical Imaginations*. Oxford: Blackwell.
Gregory, Derek (1995) "Lefebvre, Lacan and the production of space" in George Benko og Ulf Strohmayer (red.) *Geography, History and Social Sciences*.
Greve, Anni (1993) "Michel Foucault" in *GRUS* 39: 99-111.
Gromark, Sten (1979) "Från produktionens rum til rummets production" in *Häften för kritiska stuider* 2-3, 71-87.
Gromark, Sten (2000) *Amodern Arkitektur*. Stockholm: Arkitektur förlag.
Groth, Jacqueline og Eric Corijn (2005) "Reclaiming urbanity" in *Urban Studies*, 42, 3: 503-26.
Grönlund, Bo (1998) "Om urbanitet och centralitet" (konferencepapir).
Gustavsson, Bernt (2001) *Vidensfilosofi*. Århus: Klim.
Gaardmand, Arne (1993) *Dansk byplanlægning 1938-92*. København: Arkitektens Forlag.
Gaardmand, Arne (1996) *Magt og medløb*. København: Arkitektens Forlag.
Habermas, Jürgen (1972) *Knowledge and Human Interest*. London: Heinemann.
Habermas, Jürgen (1974) *Theory and Practice*. London: Heinemann.
Habermas, Jürgen (1981) "Den klassiske lære om politik og dens forhold til socialfilosofi" in Jürgen Habermas, *Teorier om samfund og sprog*. København: Gyldendals Sprogbibliotek.
Hansen, Jesper Visti (1999) "City policy in Denmark and France" in Denis Bouget og Bruno Palier (red.) *Comparing Social Welfare Systems in Nordic Europe and France - Volume 4 - Copenhagen Conference. France - Nordic Europe*. Paris: MIRE-DREES: 561-585.
Hansen, Knud Erik og Karina Sehested (1999) "Udviklingen i planlægningens karakter – fra mål og midler til organisering og demokrati" in Kristensen, Hans. (red.) *Bypolitik, kvarterløft og velfærd*. Hørsholm: SBI: 121–139.
Hansen, Valdemar (1952) *Gennembrudsmænd i nyere fransk filosofi*. København: C.A. Reitzels Forlag.
Harding, Alan (1994) "Urban regimes and growth machines: toward a cross-national research agenda" in *Urban Affairs Quarterly* 29, 3: 356–382.
Harlang, Christioffer (2003) "Krøyers Plads" i *Hovedstaden*.
Harvey, David (1973) *Social Justice and the City*. Oxford: Blackwell.
Harvey, David (1978) "The Urban Process under Capitalism: A Framework for Analysis" in *International Journal of Urban and Regional Research* 2, 1: 101-31.
Harvey, David (1979) "Monument and myth" in *Annals of the Association of American Geographers* 69, 3: 362–81.
Harvey, David (1989a) "From managerialism to entrepreneurialism" in *Geografiska Annaler* 71, 1: 3-17.
Harvey, David (1989b) *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
Harvey, David (1996) *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
Hatch, Elvin (1973) *Theories of Man and Culture*. New York: Columbia University Press.

Hauptmann, Emily (2004) "A local history of 'the political'" in *Political Theory* 32, 1: 34-60.
Hay, Colin og Bob Jessop (1995) "Introduction: local political economy: regulation and governance" in *Economy and Society* 24, 3: 303-306.
Heinemann, Michaela (2005) *A Culture of Appropriation: Strategies of Temporary Reuse in East Germany*, upubliceret Master's thesis ved Master of Science in Architecture Studies, MIT.
Hentilä, Helka-Liisa og Timo Lindborg (2003) "Central micro-peripheries", upubliceret paper ved ERSA 2003 Congress, Jyväskylä 27.-30.8.2003.
Hetherington, Kevin (1997) *Badlands of Modernity*. London: Sage.
Hetherington, Kevin (1998) *Expressions of Identity*. London: Sage.
Highmore, Ben (2000) "Dwelling on the daily - on the term everyday life as used by Henri Lefebvre and Michel de Certeau" in *Daidalos* 75: 38-43.
Highmore, Ben (2002) *Everyday Life and Cultural Theory: An Introduction*. London: Routledge.
Highmore, Ben (2004) "Homework: Routine, social aesthetics and the ambiguity of everyday life" in *Cultural Studies* 18, 2/3: 306-27.
Hoy, David Michael (1986, red.) *Foucault: a critical reader*. London: Basil Blackwell
Hulgård, Lars (2002) "Civilsamfund eller social kapital? - En institutionel kritik af Habermas og Putnam inspirerede civilsamfundsteorier" in *Dansk sociologi* 13, 4: 61-75.
Husted, Mia og Ditte Tofteng (2005) *Respekt og realiteter*. Ph.d.-afhandling. Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter.
Hägerstrand, Torsten (1973) "The domain of human geography" in R.J. Chorley (red.) *Directions in Human Geography*. London: Methuen.
Internationale lettriste (1954) "The destruction of the Rue Sauvage" i *Potlatch* 7.
Internationale lettriste (1955) "The role of the written word" in *Potlatch* 23.
Internationale lettriste (1956a) "The Form of a City Changes More Quickly" i *Potlatch* 25.
Internationale lettriste (1956b) "The Alba platform" in *Potlatch* 27.
Internationale situationniste (1958) "The bitter victory of Surrealism" i *Internationale Situationniste* 1.
Internationale situationniste (1959) "Unitary urbanism at the end of the 1950's" i *Internationale Situationniste* 3.
Internationale situationniste (1960a) "The theory of moments and the construction of situations" i *Internationale Situationniste* 4.
Internationale situationniste (1960b) "The Situationist frontier" in *Internationale Situationniste* 5.
Internationale situationniste (1961) "Critique of urbanism" i *Internationale Situationniste* 6.
Internationale situationniste (1963) "Ideologies, Classes and the Domination of Nature" in *Internationale Situationniste* 8.
Internationale situationniste (1969) "The beginning of an era" in *Internationale Situationniste* 12.
Internationale situationniste (1972/1958) "Definitioner" in J.V. Martin (red.) *Der er et liv efter fødslen*. København: Rhodos.
Isin, Engin F. (2002) "Ways of Being Political" in *Distinktion* 4.
Jay, Martin (1993) *Downcast Eyes*. Berkeley: University of California Press.
Jean Clarence Lambert (1983) *COBRA – un art libre*. Paris.
Jensen, Ole B. (2004) "Byen, magten og netværket – en ny bysociologis læsninger af de urbane interventioners repræsentationelle logik" in *Dansk sociologi* 15, 3: 49-65.
Jespersen, Heino (1999) "Hvorfor bypolitik?", in *Samfundsøkonomen* 7: 5-12.
Jessop, Bob (1995) "The regulation approach, governance and post-Fordism: alternative perspectives on economic and political change?" in *Economy and Society* 24, 3: 307-333.
Jessop, Bob (2002) "Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective" in *Antipode* 34, 3: 452-472.
Jorn, Asger (1947) "Menneskeboliger eller tankekonstruktioner i jernbeton" in *Arkitekten*.
Jorn, Asger (1952) *Held og hasard*. Silkeborg: SISV.
Jorn, Asger (1954) "Architecture for life" in *Potlatch* 15.
Jorn, Asger (1962) *Naturens orden*. Silkeborg: SISV.

Jorn, Asger (1971/1947) *Magi og skønne kunster*. København: Borgens Forlag.
Jorn, Asger (1990/1958) *Plädoyer für die Forme*. München: Van der Loo.
Jorn, Asger (1995) "Det fordrejede maleri" in *Passepartout* 3, 5.
Jorn, Asger og Constant Nieuwenhuis (1958) "Those who are the friends of COBRA and what they stand for" in *Internationale Situationniste* 2.
Judge, David (1995) "Pluralism" in David Judge, Gerry Stoker og H. Wolman (red.) *Theories of Urban Politics*. London: Sage
Jørgensen, Ib, Finn Kjærsdam og J. Nielsen (1997) "A plan of hope and glory. An example of development planning in Denmark after Maastricht" in Healey, Patsy et al. (1997, red.): *Making Strategic Spatial Plans. Innovation in Europe*. London: UCL Press, pp. 39-59.
Kelly, Michael (2000) "Demystification; A dialogue between Barthes and Lefebvre" in *Yale French Studies* 98: 79-97.
Kemp, Peter (1991, red.) *Bergson*. København: Munksgaard.
Khatib, Abdelhafid (1958) "Attempt at a psychogeographical description of Les Halles" in *Internationale Situationniste* 2.
Kinetsch Noord (2003) "Kinetic North – organization" fra www.templace.com
Kleger, Heinz (1997) "Politische Urbanität und urbane Regime" in *WeltTrends* 17: 93-101.
Kristensen, Hans (1995) "Byudvalget: Socialpolitisk fornyelse?", in *Samfundsøkonomen* 1
Kleinspehn, Thomas (1975) *Das verdrängte Alltag: Henri Lefèbvres marxistische Kritik des Alltagslebens*. Gießen: Focus-Verlag.
Kofman og Lebas (1996) "Lost in transposition" in Henri Lefebvre *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell.
Kofman, Eleonore og Elizabeth Lebas (2000) "Recovery and reappropriation" in Jonathan Hughes og Simon Sadler (red.) *Non-Plan: Essays on Freedom, Participation and Change in Modern Architecture and Urbanism*. Oxford: Architectural Press.
Koolhaas, Rem (2004) "Junkspace" in *Content* (Köln: Taschen GmbH.
Kotányi, Atilla og Raoul Vaneigem (1961) "Basic program of the bureau of unitary urbanism" in *Internationale Situationniste* 6.
Krause-Jensen, Esbern (1979) *Den revolutionære Sartre*. København: Rhodos.
Kristensen, Hans (1996) "Fra fattiggård til samspilsramt" in *AKF Nyt* 3: 26-30.
Kristensen, Hans (2000) "Bypolitikkens undfangelse, fødsel og fremtid", in *Byplan* 4/5: 134-37.
Lambert, Jean-Clarence (1983) *Cobra*. Antwerpen: Fonds Mercator.
Landry, Charles og Franco Bianchini (1995) *The Creative City*. London: Demos.
Lane, Jeremy F. (2006) "Towards a Poetics of Consumerism Gaston Bachelard's 'Material Imagination' and Narratives of Post-War Modernisation" in *French Cultural Studies* 17, 1: 19-34.
Langer, Monica (1989) *Merleau-Ponty's* Phenomenology of Perception. Houndmills: Macmillan.
Larsen, Jacob Norvig (2001) *Borgerdeltagelse i kvarterløft*. Hørsholm: SBI.
Larsen, Jan Lilliendahl (1999) *Rumlig dialektik – Lefebvres differentielle begreb om social rumlighed*. Upubliceret speciale. Københavns Universitet.
Larsen, Jan Lilliendahl (2001) "Rummets dialektik" in *Nordisk samhällsgeografisk tidsskrift* 32: 3-26.
Larsen, Jan Lilliendahl og Esben Haarder Paludan (2000) *Omkring Ørestaden – en idés konfliktfyldte udvikling, implementering og realisering*. København: Kactus.
Larsen, Jan Lilliendahl, Martin Frandsen og Jens Brandt (2007) "Urban innovation: Politisk urbanitet, Supertanker og Krøyers plads" in Anne Jensen, John Andersen, Kurt Aagaard Nielsen og Ole Erik Hansen (red.) *Planlægning i teori og praksis - en tværfaglig lærebog*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
Lefebvre, Henri (1958) *Problèmes actuels du marxisme*. Paris: Presses Universitaire de France.
Lefebvre, Henri (1961) "Utopie expérimentale - pour un nouvel urbanisme" in *Revue française de sociologie* 2: 191-98.
Lefebvre, Henri (1969/1968) *The Explosion: From Nanterre to the Summit*. Paris: Monthly Review Press.

Lefebvre, Henri (1972/1966) *Marx' sociologi*. København: Hans Reitzel.
Lefebvre, Henri (1974/1972) *Kapitalens lange skygger*. København: Hans Reitzel.
Lefebvre, Henri (1975/1965) *Metaphilosophie*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
Lefebvre, Henri (1976a/1970) "Reflections on the politics of space" in *Antipode* 8: 30–37.
Lefebvre, Henri (1976b/1973) *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*. New York: St. Martin's Press.
Lefebvre, Henri (1987) "The everyday and everydayness" in *Yale French Studies* 73: 7-11.
Lefebvre, Henri (1988) "Towards a leftist cultural politics" in Nelson & Grossberg (red.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. New York: Macmillan.
Lefebvre, Henri (1991a/1957) *Critique of Everyday Life*. New York: Verso.
Lefebvre, Henri (1991b/1974) *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
Lefebvre, Henri (1995/1962) *Introduction to Modernity*. New York: Verso.
Lefebvre, Henri (1996) *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell.
Lefebvre, Henri (2000/1968) *Everyday Life in the Modern World*. London: The Athlone Press.
Lefebvre, Henri (2002/1961) *Critique of Everyday Life, Volume II*. New York: Verso.
Lefebvre, Henri (2003a) *Key Writings*. London: Continuum.
Lefebvre, Henri (2003b/1970) *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Lefebvre, Henri (2005/1981) *Critique of Everyday Life, Volume III: From Modernity to Modernism (Towards a Metaphilosophy of Daily Life)*. New York: Verso.
Lehtovuori, Panu (2000) "Weak places: Thoughts on strengthening soft phenomena" in *City*. 4, 3: 398-415.
Lowe, Stuart (1986) *Urban Social Movements: The City After Castells*. London: Palgrave Macmillan.
Lund Hansen, Anders (2006) *Space wars and the New Urban Imperialism*. Lund: Lund University.
Lund Hansen, Anders, Hans Thor Andersen og Eric Clark (2001) "Creative Copenhagen: Globalisation, urban governance and social change" in *European Planning Studies* 9, 7: 851-69.
Lübcke, Poul (2003, red.) *Moderne fransk filosofi*. København: Politiken.
Lyotard, Jean-Francois (1996) *Viden og det postmoderne samfund*. Århus, Slagmark.
MacLeod, Gordon (2002) "From urban entrepreneurialism to a 'revanchist city'? On the spatial injustices of Glasgow's renaissance" in *Antipode* 34, 3: 602-24.
Maffesoli, Michel (1996) *The Time of the Tribes: Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.
Makkreel, Rudolf A. (1975) *Dilthey: Philosopher of the Human Studies*. Princeton: Princeton University Press.
Mandersloot, Erik og Damien van der Bijl (2003) "Democratic dialogue - Amsterdam Noord" www.templace.com
Marx, Karl (1970/1867) *Kapitalen. Bind 1*. København: Rhodos.
Marx, Karl (1974) "Teser om Feuerbach" in Marx *Den tyske ideologi*. København: Rhodos.
Marx, Karl og Friedrich Engels (1970) *Det kommunistiske partis manifest*. København.
Maskell, Peter og Mark Lorenzen (2004) "The Cluster as Market Organisation" in *Urban Studies* 41, 5/6: 991–1009.
Massey, Doreen (2000) "Entanglements of Power: Reflections" in Sharp, Joanne P., Paul Routledge, Chris Philo og Ronan Paddison (red.) *Entanglements of Power: Geographies of Domination/Resistance*. London: Routledge.
Massey, Doreen, John Allen og Philip Sarre (1997, red.) *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press.
Mathiesen, Thomas (1971) *Det ufærdige*. Oslo: PAX Forlaget.
Mathiesen, Thomas (1973) "Aksjonsforskning og det uferdige: Pendling mellom teori og praksis" in Thorbjørn Axelsen og Arnstein Finset (red.) *Aksjonsforskning i teori og praksis*. Oslo: Cappelens Forlag.
Mazanti, Birgitte (2002) *Fortællinger fra et sted*. Hørsholm: SBI.

McGee, Michael Calvin (1998) "Phronésis in the Habermas vs. Gadamer Debate" in John M. Sloop og James P. McDaniel (red.) *Judgment Calls: Rhetoric, Politics, and Indeterminacy*. Boulder: Westview Press.
McHoul, Alec og Wendy Grace (1993) *A Foucault Primer: Discourse, power and the subject*. Melbourne: Melbourne University Press.
McNay, Lois (1994) *Foucault: A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press.
Merleau-Ponty, Maurice (1994/1944) *Kroppens fænomenologi*. Frederiksberg: Det lille Forlag.
Merrifield, Andrew (1993) "Place and space: a Lefebvrian reconciliation" in *Transactions of the Institute of British Geographers* 18, 4: 516-31.
Merrifield, Andrew (1995) "Lefebvre, Anti-Logos and Nietzsche: An alternative reading of The Production of Space" in *Antipode* 27, 3: 294-303.
Merrifield, Andrew (1999) "The extraordinary voyages of Ed Soja: Inside the 'Trialectics of Spatiality' in *Annals of the Association of American Geographers* 89, 2: 345-47.
Merrifield, Andrew (2002) *Metromarxism: A Marxist Tale of the City*. London: Routledge.
Merrifield, Andrew (2006) *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*. London: Routledge.
Meyer, Kurt (1973) *Henri Lefebvre: Ein romantischer Revolutionär*. Wien: Europa Verlag.
Mikkelsen, Flemming og Rene Karpantschof (2001) "Youth as a Political Movement: Development of the Squatters' and Autonomous Movement in Copenhagen, 1981–1995" in *International Journal of Urban and Regional Research* 25, 3: 609–628.
Miles, Malcolm (2005) "Interruptions: Testing the Rhetoric of Culturally Led Urban Development" in *Urban Studies* 42, 5/6: 889–911.
Mitchell, Don (2001) "Public Space and the Possibility of Politics" in *Nordisk Samhällsgeografisk Tidsskrift* 36.
Mouffe, Chantal (1996) "Democracy, Power, and the 'Political'" in Seyla Benhabib (red.) *Democracy and Difference*. Princeton: Princeton University Press.
Mouffe, Chantal (1999) "Carl Schmitt's Critique of Liberalism (Book Review)" in *Political Studies* 47, 4: 762-64.
Moyersoen, Johan (u.a. a) "Positive Freedom and Inclusive Governance: Friends and Foes?" Upubliceret artikel.
Moyersoen, Johan (u.a. b) "The role of the tertius as initiatior of urban collective action" Upubliceret artikel.
Munk, Asger (1999) "2½ år med kvarterløft – hvad har vi lært?" in *Samfundsøkonomen* 7: 39-46.
Munk, Asger (2000) "Kvarterløft og bypolitik" in *Byplan* 4/5: 170-73.
Møller, Jørgen Nue (1996) "Bypolitik" in *AKF Nyt* 3: 35-40.
Nefs, Merten (2006) "Unused urban space: Conservation or transformation? Polemics about the future of urban wastelands and abandoned buildings", in *City & Time*, 2, 1
Nielsen, B. Kjærulf, *Engelsk-Dansk Ordbog*, 1995. København: Gyldendal.
Nielsen, Esben Holm og Kirsten Simonsen (2003) "Scaling from 'below': Practices, strategies and urban spaces" in *European Planning Studies* 11, 8: 911-27.
Nielsen, Kurt Aagaard (1995) "Eksperimentet som forskningsmetode i sociologien" in *Dansk sociologi* 6, 4: 72-92.
Nielsen, Kurt Aagaard (1996) *Arbejdets sociale orientering. En undersøgelse af forholdet imellem arbejdslivsdemokrati og mulighederne for bæredygtighed i industrielle moderniseringsprocesser*. København: Forlaget Sociologi.
Nielsen, Kurt Aagaard (2001) "Eksperimentelle metoder og aktionsforskning" in Lise Drewes Nielsen og Kirsten Bransholm Pedersen (red.) *Kvalitative metoder: Fra metateori til markarbejde*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
Nielsen, Kurt Aagaard og Birger Steen Nielsen (2002) "Naturpolitik fra neden" in Agger, Peder Winkel, Anette Reenberg, Jeppe Læssøe og Hans Peter Hansen(red.) *Naturens Værdi: Vinkler på danskernes forhold til naturen*. København: GAD.

Nielsen, Kurt Aagaard og Birger Steen Nielsen (2003) *Natur- og lokalsamfundsudvikling i Halkær Ådal: En rapport fra et aktionsforskningsprojekt om demokratisk naturforvaltning*. Roskilde: Roskilde Universitetscenter.
Nielsen, Kurt Aagaard og Birger Steen Nielsen (2006) "Methodologies in Action Research: Action Research and Critical Theory" in Kurt Aagaard Nielsen og Lennart Svensson (red.) *Action Research and Interactive Research : Beyond practice and theory*. Maastricht: Shaker Publishing.
Nielsen, Tom (2001) *Formløs*. Århus: Arkitektskolens Forlag.
Nygaard, Bertel (2004) "Folkestrejke eller arbejderstrejke?" in *Socialistisk Information* 188.
Oswalt, Philip (2005) "Introduction" in Philip Oswalt (red.) *Shrinking Cities: Volume 1*. Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz Verlag.
Oswalt, Philipp (2005, red.) *Shrinking Cities*. Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz Verlag.
Overmeyer, Klaus (2005) "Hybride Räume" in trans_areale (red.): *trans_areale_report. dokumentationsmagazin zum stadtentwicklungsprojekt trans_areale_frachtenbahnhof/linz*. Linz: trans_areale_.
Oxford Advanced Learner's, 1989. Oxford: Oxford University Press.
Paludan, Esben Haarder (2000) *Bypolitik under forandring* (upubliceret speciale). Københavns Universitet.
Patton, Paul (2000) *Deleuze and the Political*. London: Routledge.
Peck, Jamie (2005) "Struggling with the Creative Class" in *International Journal of Urban and Regional Research* 29, 4: 740–770.
Peck, Jamie og Adam Tickell (2002) "Neoliberalizing space" in *Antipode* 34, 3: 380-404.
Pile, Steve (1996) *The Body and the City*. London: Routledge.
Pinder, David J. (1996) "Subverting cartography: The Situationists and Maps of the City" in *Environment and Planning A* 28: 405-427.
Pløger, John (1997) *Byliv og modernitet*. Oslo: NIBR.
Pløger, John (1999) "'Det lokale' som grundlag for bypolitikken – en illusion?" in *Samfundsøkonomen* 7: 32-38.
Pløger, John (2001) "Millenium urbanism – discursive planning" in *European Urban and Regional Studies* 8, 1: 63–72.
Pløger, John (2004) "Strife: Urban Planning and Agonism" in *Planning Theory* 3, 1: 71-92.
Poster, Mark (1975) *Existential Marxism in Postwar France*. Princeton: Princeton University Press.
Powell, Hilary (2005) "Recycling Junkspace: finding space for 'playtime' in the city" in *The Journal of Architecture*, 10, 2: 201-21.
Rabinow, Paul (1989) *French Modern*. Cambridge: MIT Press.
Raffnsøe, Sverre (2000) "Michel Foucaults dispositionelle magtanalytik" in *GRUS* 59: 45-70.
Rasmussen, Sten Eiler (1969) *København: Et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne*. København: Gad.
Reynolds, Bryan og Fitzpatrick, Joseph (1999) "The transversality of Michel de Certeau" in *Diacritics*, 29, 3: 63-80.
Rhodes, Rod (1996) "The new governance: Governing without government" in *Political Studies* 44: 652-67.
Ross, Kristin (1997) "Lefebvre on the Situationists" in *October* 79: 69:83.
Sadler, Simon (1998) *The Situationist City*. Cambridge: MIT Press.
SALT (2005) *By & Politik*. Temanummer Maj/juni.
Sartre, Jean-Paul (1969/1957) *Eksistentialisme og marxisme: Metodeproblemet*. København: Gyldendal.
Sartre, Jean-Paul (1972/1960) *Kritik af den dialektiske fornuft. Teori om de praktiske helheder* (uddrag). København: Stjernens Forlag.
Sassen, Saskia (2006) "Making public interventions in today's massive cities" in *Generalized Empowerment: Uneven Development & Urban Interventions*. Seminar-rapport redigeret af City Mine(d).
Sayer, Andrew (1990) *Method in Social Science*. London: Routledge.
Schatzki, Theodore*, Karin D. Knorr Cetina og Eike von Savigny* (2001, red.) *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London: Routledge.

Sehested, Karina (red., 2003a) *Bypolitik – mellem hierarki og netværk*. København: Akademisk Forlag.
Sehested, Karina (2003b) "Bypolitik mellem hierarki og netværk" in Karina Sehested (red.) *Bypolitik – mellem hierarki og netværk*. København: Akademisk Forlag.
Seigworth , Gregory J. (2000) "Banality for cultural studies" in *Cultural Studies* 14, 2: 227–268.
Sharp, Joanne P., Paul Routledge, Chris Philo og Ronan Paddison (2000, red.) *Entanglements of Power: Geographies of Domination/Resistance*. London: Routledge.
Shields, Rob (1991) *Places on the Margin: Alternative geographies of modernity*. London: Routledge.
Shields, Rob (1999a) *Lefebvre, Love and Struggle: Spatial Dialectics*. London: Routledge.
Shields, Rob (1999b) "Harmony in Thirds: Chora for Lefebvre" in *Annals of the Association of American Geographers* 89, 2.
Shields, Rob og Joost Van Loon (2002) "The Virtual and Everyday Spaces in Geographical Discourse". Upubliceret paper.
Simonsen, Kirsten (1988) "Henri Lefebvre og 'det urbane'" in Jens Chr. Tonboe (red.) *Storbyen sociologi*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
Simonsen, Kirsten (1993) *Byteori og hverdagspraksis*. Frederiksberg: Akademisk Forlag.
Simonsen, Kirsten (1996) "What kind of space in what kind of social theory" in *Progress in human geography* 20, 4: 494-512.
Simonsen, Kirsten (2005) "Bodies, sensations, space and time: the contribution from Henri Lefebvre" in *Geografiska Annaler* 87B, 1: 1–14.
Simonsen, Ole Løvig (1996) "Byudvalget lægger linjen for fremtidens bypolitik" in *AKF Nyt* 3: 31-34.
Skot-Hansen, Dorte (2007) *Byen som scene: Kultur- og byplanlægning i oplevelsessamfundet*. Frederiksberg: Bibliotekarforbundet.
Smith, Neil (1990) *Uneven Development*. Oxford: Blackwell.
Smith, Neil (1996) *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. New York: Routledge.
Smith, Neil (1998) "Giuliani time – The revanchist 1990s" in *Social Text* 16, 4: 1-20.
Soja, Edward (1980) "The socio-spatial dialectic" in *Annals of the Association of American Geographers* 70, 2: 207-25.
Soja, Edward (1985) "The spatiality of social life: Towards a transformative retheorisation" in Derek Gregory og John Urry (red) *Social Relations and Spatial Structures*. London: Macmillan.
Soja, Edward (1989) *Postmodern Geographies: The reassertion of space in critical social theory*. London: Verso.
Soja, Edward (1996) *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
Stadsdeel Amsterdam-Noord (2003) "Competition for cultural entrepreneurs" fra www.templace.com
Stealth Group (2003a) "AmsterdamNorth.tmp" på www.templace.com
Stealth Group (2003b) "Casco – The city as hull" på www.templace.com
Stokvis, Willemijn (2001) *Cobra - spontanitetens veje*. København: Forlaget Søren Fogtdal.
Stone, Clarence (2001) "The Atlanta experience re-examined" in *International Journal of Urban and Regional Research* 25, 1: 20-34.
Supertanker (2003) *Idékatalog til Den blå plan*. Upubliceret høringsmateriale.
Supertanker (2004) *Supertanker i Københavns havn*. Upubliceret evalueringsrapport.
Supertanker (und.udg.) *Hvidbog om kroner og kreativitet*. København: Forlaget Supertanker.
Svarre, Birgitte Bundesen (2003) "Viden, netværk og oplevelser i Valby", oplæg ved borgermøde 24. september.
Swyngedouw, Erik (2007) "The post-political city". Oplæg på RUC 19. April.
Swyngedouw, Erik, Frank Moulaert og Arantxa Rodriques (2002) "Neoliberal urbanization in Europe: Large-scale urban development projects and the new urban policy" in *Antipode* 34, 3: 542-77.
Swyngedouw, Erik og Maria Kaïka (2003) "The making of 'glocal' urban modernities – exploring the cracks in the mirror" in *City* 7, 1: 5-21.

Thomsen, Leif (1981) *Den autoritære by: storbykrise, bykampe, sociale bevægelser og lokal magt*. København: Akademisk Forlag.
Leif Thomsen (1999) *Storbyens epokemonumenter, ruiner, livskræfter og rytmer: Skitser til en teoretisk og empirisk analyse af Københavnsregionens forskellige urbaniteter: centerrapport*. København: KACTUS.
Thomsen, Leif (2002) Oplæg på Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
Tickell, Adam og Jamie A. Peck (1995) "Social regulation *after* Fordism: regulation thory, neo-liberalism and the global-local nexus" in *Economy and Society* 24, 3: 357-86.
Tonboe, Jens (1993) *Rummets sociologi*. København: Akademisk Forlag.
Toulmin, Stephen (1996) "Concluding methodological reflections" in Bjørn Gustavsen og Stephen Toulmin (red.) *Beyond Theory: Changing Organizations Through Participation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
Trebitsch, Michel (1991) "Introduction" in Lefebvre, Henri, *Critique of Everyday Life*. New York: Verso.
Trebitsch, Michel (2002) "Preface" in Henri Lefebvre, *Critique of Everyday Life: Volume II*: ix-xxix.
Urban Catalyst (2003) *Urban Catalysts – Synthesis*. Upubliceret rapport.
Urban Unlimited Rotterdam et.al. (2004) *The Shadow City*. www.urbanunlimited.nl
Vagnby, Bo og Ole B. Jensen (2002) "From Slum Clearance to Urban Policy: Discourses and Doctrines in Danish Inner City Redevelopment" in *Housing, Theory and Society* 19: 3-13.
Vaneigem, Raoul (1961) "Comments against urbanism" in *Internationale Situationniste* 6.
Van Maanen, John (1988) *Tales of the Field*. Chicago: University of Chicago Press.
Vejen frem - Tillæg til Juli 1944 (2004) "Efter Folkestrejken" hentet på www.kb.dk.
Ward, Kevin G. (2000) "A critique in search of a corpus: re-visiting governance and re-interpreting urban politics" in *Transactions of the Institute of British Geographers* NS 25, 2: 169-85.
Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language, 1989. New York: Random House.
Wessel, Terje (1988) "Gentrification som forskningsfelt" in *Nordisk Samhällsgeografisk Tidsskrift* 8: 39-55.
Wiley, James (2006) "Sheldon Wolin on Theory and the Political" in *Polity* 38, 211–234.
Wilken, Lisanne (2006) *Pierre Bourdieu*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
Wolin, Sheldon (1996) "Fugitive democracy" in Seyla Benhabib (red.) *Democracy and Difference*. Princeton: Princeton University Press.
Wollen, Peter (1989) "The Situationist International" in *New Left Review* 174: 69-92.
Young, Iris Marion (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
Zatz, Iván (2007) "Changer la vie: The political renewal of materialist analysis in Henri Lefebvre's *The Critique of Everyday Life, Volume III*" in *Situations: Project of the Radical Imagination* 2, 1:127-32.
Ærø, Thorkild og Gertrud Jørgensen (2005) "20 år med bypolitik i nordisk regi" in *Byplan* 6: 248-253.

Planmateriale

Erhvervs- og Boligstyrelsen (2003) *Byudvikling i 8 kommuner*. København: Erhvervs- og boligstyrelsen.
Erhvervs- og bypolitisk udvalg (2001) *Betænkning fra erhvervs- og bypolitisk udvalg*.
Freja ejendomme A/S og Strandgade I/S (2003a) *Idékonkurrence for Krøyers Plads*.
Freja ejendomme A/S og Strandgade I/S (2003b) *Krøyers Plads: Vurdering af 5 projekter*.
Københavns Kommune (1998) Indstilling til BTU-møde 7. oktober 1998 for dagsordenspunkt BT 293/98: "Redegørelse for igangsætning af lokalplan for Wilders Plads, Krøyers Plads og Grønlandske Handels Plads på Christianshavn ('Wilders Plads')".
Københavns Kommune (1999a) Indstilling til BTU-møde 3. februar 1999 for dagsordenspunkt BT 33/99: "Forslag til lokalplan for 'Wilders Plads II'".
Københavns Kommune (1999b) Indstilling til BTU-møde 29. september 1999 dagsordenspunkt BTU 346/1999: "Endelig vedtagelse af lokalplan 'Wilders Plads II'".

København Kommune (1999c) Indstilling til BR-møde 4. november 1999 dagsordenspunkt BR 420/99: "Endelig vedtagelse af lokalplan 'Wilders Plads II'".
København Kommune (1999d) Referat af BR-møde 4. marts 1999.
København Kommune (1999e) Referat af BR-møde 6. maj 1999.
København Kommune (2000a) Indstilling til ØU-møde 22. august 2000 dagsordenspunkt ØU 242/2000: "Havneplanlægningen".
København Kommune (2000b) Indstilling til ØU-møde 5. december 2000 dagsordenspunkt ØU 353/2000: "Henning Larsens Tegnestues volumestudier i Københavns Inderhavn".
København Kommune (2000c) *Lokalplan 308 'Wilders Plads II'*.
København Kommune (2001a) *Kvalitetsbyggeri i Københavns havn: Afrapportering af samarbejdet om planlægning af Københavns Havn, juni 2001*. København: Københavns Kommune.
København Kommune (2001b) *Københavns Kommuneplan 2001*. København: Københavns Kommune.
København Kommune (2004a) *Fremtidens København og københavnere – Kommuneplanstrategi 2004*. København: Københavns Kommune.
København Kommune (2004b) *Forslag til tillæg nr. 1 til lokalplan nr. 308 "Wilders Plads" med tilhørende forslag til tillæg til kommuneplan 2001*. København: Københavns Kommune.
København Kommune (2004c) Indstilling til BR-møde 9. juni dagsordenspunkt BR 299/04: "Forslag til tillæg til Kommuneplan 2001 samt tillæg nr. 1 til lokalplan nr. 308 'Wilders Plads II'".
København Kommune (2004d) Referat af BR-møde 9. Juni 2004.
København Kommune (2005a) *Københavns Kommuneplan 2005*. København: Københavns Kommune.
København Kommune (2005b) Indstilling til BR-møde 17. marts 2005 for dagsordenspunkt BR 185/05: "Endelig vedtagelse af tillæg nr. 1 til lokalplan nr. 308 'Wilders Plads II' med tilhørende kommuneplantillæg".
København Kommune (2005c) Referat af BR-mødet 17. marts 2005.

Aviser

940130 Nederland, Peder "Håbets hotel" in *BT*.
960430 Henrik Sten Møller "Arkitektstanden i forfald" in *Politiken*.
961031 Henrik Sten Møller "Huset med de falske toner" in *Politiken*.
980129 Rudaizky, Finn "Debat: Om igen, Søren Pind" in *Berlingske Tidende*.
980131 Holst, Jørgen "Københavns bedste arealer skal sælges" in *Aktuelt*.
980205 Tina Waldorff "Ingen lokalplan for havnens bedste grund" in *Aktuelt*.
980217 Søren Pind "Debat: Rudaizky på afveje" in *Berlingske Tidende*.
001003 Elisa Nielsen "Center: I bryggens hjerte" in *Aktuelt*.
000120 Notits "Nordatlantisk center sikret" in *Politiken*.
010406 Andersen, Marianne Krogh "En duft af Nordatlanten" in *Weekendavisen*.
010730 Thøgersen, Birger "Havnen: Lejlighed med udsigt" in *Politiken*.
010727 Mortensen, Katrine Hertz "Caféliv: Stille protest i sandkassen" in *Jyllands-Posten*.
010729 Dirckinck-Holmfeldt, Gregers "Solstik i havnen" in *Ekstra Bladet*.
010805 Thim og Anette Boisen "Debat: Knas i luftkastellet" in *Ekstra Bladet*.
010829 Stephensen, Jon "Debat: Havnen: Havnens sorte fremtid" in *Politiken*.
010902 Bent Johansen "Debat: Lugtgener fra Luftkastellet" in *Politiken*.
011211 Thøgersen, Birger "København Havn: Luft til havnen" in *Politiken*.
020316 Stina Schrøter "Fokus: Herre i egen havn" in *Jyllands-Posten*.
020809 Dahlager, Lars "Københavns havn: Byen ligger faktisk ved vandet" in *Politiken*.
020810 Thøgersen, Birger "Københavns Havn: Inderhavnens sidste fristed" in *Politiken*.
020822 Bjerregaard, Frederik "Åndehuller: Enhver lille grøn plet i byen er folkets" in *Jyllands-Posten*.
020303 Hanne Fall Nielsen "Københavnske husbåde i havsnød" in *Politiken*.
020721 Lars Bøgeskov "Abuele skal væk" in *Berlingske Tidende*.

020605 Corneliussen, Carl "Byggeri: 100 nye luksus-boliger ved havnen" in *Jyllands-Posten*.
030130 Mikkelsen, Jens Kramer "Kronik: Borgmesterens København" in *Politiken*.
030627 Olander, Torben "Blå fremtid: Supertanker til havnen" in *Berlingske Tidende*.
030718 Rehling, David "Giv operaen en gang lir" in *Information*.
030316 Gitte Nielsen "Hvor kommer liggepladserne?" in *Berlingske Tidende*.
030527 Asger Westh "Vandvilla: Husbåde til de højestbydende" in *Jyllands-Posten*.
030528a Hanne Fall Nielsen "Husbåde til højeste bud" in *Politiken*.
030528b Asger Westh "Udbud: Husbåds-projekt skuffer" in *Jyllands-Posten*.
030728 Sanne Prehn "Mord på Nokken" in *Politiken*.
030731 Henrik Sten Møller "En i Nokken" in *Politiken*.
030913 Hanne Fall Nielsen "Husbåde sendt i dok" in *Politiken*.
030919 Hanne Fall Nielsen "Kærlighed og havnevand" in *Politiken*.
030924 Hanne Fall Nielsen "Havnebyggeri: Ingen borgfred med Barfred" in *Politiken*.
030917a Thøgersen, Birger "De nye huse på Christianshavn" in *Politiken*.
030917b Waal, Allan de "Hollandske spidstage på Luftkastellets plads langs Københavns havnefront" in *Information*.
030917c Møller, Henrik Sten "Arkitektur: Københavns mini-Manhattan" in *Politiken*.
030918 Corneliussen, Carl "Himlerier: Højhuse på Christianshavn bekymrer" in *Politiken*.
030922 Leder "Dristigt projekt" in *Jyllands-Posten*.
031004 Stephensen, Jon "Kronik: Jeg anklager!" in *Politiken*.
040319 Corneliussen, Carl "Højtstræbende: Krøyers Plads tæt på løsning" in *Jyllands-Posten*.
041121 Drachmann, Hans "Kulturhus: Da Vigdis og vennerne vandt" in *Politiken*.
041005a Højland, Niels "Byggeri: Tårnhøj konflikt" in *Jyllands-Posten*.
041005b Agger, Christina "Protester: 630 indsigelser mod nye højhuse" in *Jyllands-Posten*.
040225 Corneliussen, Carl "Boligprojekt: Høring om højdebyggeri" in *Jyllands-Posten*.
040319 Corneliussen, Carl "Højtstræbende: Krøyers Plads tæt på løsning" in *Jyllands-Posten*.
040518 Rasmussen, Peter B. "NCC køber projekt Krøyers Plads" in *Erhvervsbladet*.
041120 Agger, Christina "Spekulation: Freja tjener ekstra, hvis højhuse droppes" in *Jyllands-Posten*.
040723 Hejlskov, Ide "Tårnhøjt mareridt" in *Weekendavisen*.
040827 Varming, Michael "Debat: Brud på en klog beslutning" in *Jyllands-Posten*.
040830 Thøgersen, Birger "Arkitektur: Protest mod byggeplaner" in *Politiken*.
040904a Exner, Poul "Christianshavnere på barrikaden" in *Politiken*.
040902a Agger, Christina "Protest: Borgere skød højhuse ned" in *Jyllands-Posten*.
040904b Leder "Saglig kritik" in *Jyllands-Posten*.
040904c Welin, Charlotte "Omstridt byggeri jordes måske" in *Berlingske Tidende*.
040908a Drachmann, Hans "Familieboliger blev til luksusboliger" in *Politiken*.
040908b Drachmann, Hans "Staten spinder guld på prestigebyggeri" in *Politiken*.
040908c Drachmann, Hans "Borgere laver model af højhus" in *Politiken*.
040909 Drachmann, Hans "Byudvikling: Højhuse deler vandene" in *Politiken*.
040910 Drachmann, Hans "Arkitektur: Arkitekten: Se ikke kun på højden" in *Politiken*.
040913 Bjørnkjær, Kristen "De nye huse: Oh, lad dem stå" in *Information*.
040914 Waal, Allan de "Havnehøjhuse, græsrødder og kapitalcampister" in *Information*.
040917 Leder "Krøyers Plads" in *Politiken*.
040921a Drachmann, Hans "Naboer afskæres fra at klage" in *Politiken*.
040921b Drachmann, Hans "Freja: Sund fornuft" in *Politiken*.
040921c Kastrup, Mads "Alle var ellers lidt begejstrede" in *Berlingske Tidende*.
040922a Andersen, Allan "Men dog, men dog, men dog" in *Politiken*.
040922b Vestergaard, Morten "Selvsyn: Nej - til højhuse" in *Jyllands-Posten*.
040922c Welin, Charlotte "Højhus-byggeri i strid modvind" in *Berlingske Tidende*.
040922d Weirup, Torben "Giv dog højhusene en chance" in *Berlingske Tidende*.
040923 Welin, Charlotte "Danskerne siger ja til høje huse" in *Berlingske Tidende*.

040924a Drachmann, Hans "Juraprofessor: Staten bryder loven" in *Politiken*.
040924b Drachmann, Hans "Bare en lokal mand" in *Politiken*.
040924c Welin, Charlotte "Højhusene på Christianshavn: Modstandere af højhusene er glade for debatten" in *Berlingske Tidende*.
040925a Drachmann, Hans "Freja sat på plads i byggesag" in *Politiken*.
040925b Bredal, Bjørn "Tårne" in *Politiken*.
040925c Weirup, Torben "Højhusene på Christianshavn: 'Husene er skabt til stedet'" in *Berlingske Tidende*.
041002 Drachmann, Hans "13.000 protester mod højhuse" in *Politiken*.
041022 Charlotte Welin "Søren Pind til kamp mod Kulturarvsstyrelsen" in *Berlingske Tidende*.
041026 Anna Skau "14.095 underskrifter afleveret" in *Amager Bladet*.
041119 Drachmann, Hans "Høj pris: Freja opfordrede arkitekter til at bryde planloven og bygge for højt" in *Politiken*.
041120a Agger, Christina "Spekulation: Freja tjener ekstra, hvis højhuse droppes" in *Jyllands-Posten*.
041129 Agger, Christina "Højt byggeri: Forslag: Find egnede grunde til højhuse" in *Jyllands-Posten*.
041202 Rebensdorff, Jens og Charlotte Welin "Fortsat kamp om byens ny skyline" in *Berlingske Tidende*.
041203a Drachmann, Hans "Optræk til gyser om højhuse" in *Politiken*.
041203b Agger, Christina "På vippen: Tvivlere afgør højhusenes skæbne" in *Jyllands-Posten*.
050222a Højland, Niels "Byggeri: Afgørelse nærmer sig for Krøyers Plads" in *Jyllands-Posten*.
050222b Agger, Christina "Krøyers plads: Borgere føler sig overhørt" in *Jyllands-Posten*.
050223 Agger, Christina "Plan: Højhuse skal være for alle" in *Jyllands-Posten*.
050224 Ritzau "Højhuse sendt videre til Borgerrepræsentationen" in *Berlingske Tidende*.
050225 Agger, Christina "Lobbyisme: Lobby for højhuse" in *Jyllands-Posten*.
050316a Westh, Asger "Højdeskræk: Kølig modtagelse af nyt udspil om Krøyers Plads" in *Jyllands-Posten*.
050316b Welin, Charlotte "Krøyers Plads krymper" in *Berlingske Tidende*.
050318a Agger, Christina "Baggrund: Høj forvirring til det sidste" in *Jyllands-Posten*.
050318b Drachmann, Hans "Højhuse skåret ned uden om arkitekten" in *Politiken*.
050318c Pedersen, Lars Nørgaard og Christina Agger "Krøyers Plads: Højhuse faldt til jorden" in *Jyllands-Posten*.
050318d Drachmann, Hans "Højhuse stemt ned" in *Politiken*.
050318e Gabrielsen, Andreas og Charlotte Welin "Naboer vandt slaget om Krøyers Plads" in *Berlingske Tidende*.
050319a Leder "Byens sejr" in *Jyllands-Posten*.
050319b Leder "Knust krystal" in *Politiken*.
050319c Thyssen, Nikolai "Kukuret på Christianshavn" in *Information*.
050322a Leder "Ikke plads til nye ideer på Krøyers Plads" in *Berlignske Tidende*.
050322b Lind, Morten "Debat: Frilandsmuseum – ikke her!" in *Information*.
050329 Larsen, Jan Lilliendahl "Debat: Hva' så Københavns?" in *Information*.
050415 Josefsen, Knud "Debat: Tilbagekøb af Krøyers Plads" in *Jyllands-Posten*.
050425 Andersen, Allan "Debat: Lægens listige løgnehistorier" in *Jyllands-Posten*.
050430 Larsen, Jan Lilliendahl og Jonas Larsen "Byens kreative spøgelse" in *Jyllands-Posten*.
050519 Knud Josefsen "Debat: Behov for borgergrupper og indblanding" in *Jyllands-Posten*.
040500a Morten Lind "Nej tak til højhuse på havnen!" in *Christianshavneren* maj.
040500b Åge Leerhøy "Stop højhusbyggeriet på Krøyers Plads" in *Christianshavneren* maj.

INTERVIEW

Grundejeren: Direktør for lokalt ejendomsselskab, der har drevet virksomhed på øen i adskillige generationer.

Den lokale beboer: Beboer fra den almene boligbebyggelse. Er aktiv i diskussionen med Luftkastellet og senere også aktiv deltager i Supertanker.

Arkitekten: Medlem af Aktiv Havn, der senere er med til at grundlægge Supertanker.

Frederiksberg-borgeren: Er med sin reaktion med til at initiere den organiserede modstand til Egeraat-projektet.

Talsmanden: Lokal christianshavner, der er medlem af lokalrådet. Han udvikler sig til talsmand for den undergruppe, rådet nedsætter i arbejdet mod Egeraat-projektet.

Sagsbehandleren: Arkitekt med direkte ansvar for forvaltningen af planarbejdet i forbindelse med Egeraat-projektet.

Lederen i Plan og Arkitektur: Underafdeling i Bygge- og Teknikforvaltningen med ansvar for lokalplanområdet.

Direktøren i Nordatlantens Brygge: Daværende direktør for og idémand bag Nordatlantens Brygge. Et storslået projekt på Grønlandske Handels Plads, der i en periode er i direkte konkurrence med Freja om ejendommene nord for Krøyers Plads.

Galleriejeren: Medejer af galleri på Wilders Plads.

Leder i Dansk Røde Kors: Leder af Dansk Røde Kors' Kulturcenter på Grønlandske Handels Plads.

Iværksammensætteren: En af initiativtagerne til Luftkastellet og medstifter af Supertanker.

Designeren: Medstifter af Supertanker.

Chef i Freja: Teknisk chef i Freja Ejendomme A/S.

Direktør i Freja: Direktør for Freja Ejendomme A/S.

Interview foretaget af Bo Michael Andresen:

Stadsarkitekten: Ansvarlig for arkitekturpolitikken i Bygge- og Teknikforvaltningens underafdeling, Plan- og Arkitektur.

Miljøborgmesteren: Borgmester fra mindretallet af modstandere hos Socialdemokraterne.

Politisk tilhænger: Del af det socialdemokratiske flertal for projektet.

Politisk modstander: Del af det socialdemokratiske mindretal mod projektet.

Underskriftindsamleren: Lokalt medlem af Christianshavns Lokalråd, der udvikler sig til leder for undergruppens underskriftindsamling.

Lokalrådsmanden: Lokalt medlem af Christianshavns Lokalråd, der er med til at forankre sagen om Egeraat-projektet i lokalrådet.

Øvrige nøglepersoner:

Fotokunstneren: Lokal christianshavner. Hun er den første, der kontakter lokalrådet om Egeraat-projektet allerede ved offentliggørelsen.

Journalisten: Lokal christianshavner, der indgår aktivt i KMFH's pressestrategi med en større artikel og flere udtalelser til presse og elektroniske medier.

Teaterdirektøren: Uddannet arkitekt og meget aktiv i medierne i sin støtte til Luftkastellet og sin kritik af Egeraat-projektet.

Egeraat: Den hollandske arkitekt bag det omstridte projekt for Krøyers Plads.

Bygge- og Teknikborgmesteren: Den fremmeste politiske fortaler for projektet og samtidig øverste ansvarlige for lokalplanprocessen.

Overborgmesteren: Er med til at promovere Egeraat-projektet, men trækker sig siden ud af sagen for til sidst at gå af som Overborgmester.

Medierne: Talrige journalister ved diverse medier medvirker til at skabe offentligheden om Krøyers Plads.